

דומברוביצה

פרקי יידיש מתורגמים לעברית

מתוך: ספר דומברוביצה

ארגון יוצאי דומברוביצה בישראל

הפרקים המתורגמים בספר זה נכתבו בידיש ונדפסו בתוך: ספר דומברוביצה
תל אביב: הוצאת ארגון יוצאי דומברוביצה בישראל, תשכ"ה 1964

פורמט דיגיטלי

2014

תרגום ועריכה: אסתר וינשלבויס

בשער: רחוב ה-3 במאי [רחוב שוסיינה]

ספר

דומברוביצה

דאמבראוויצער
אנדענק-בוך

הוצאת אידגון יוצאי דומברוביצה בישראל

אויסגאבע פון דאמבראוויצער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

כסלו תשכ"ה * תל-אביב * דעמבר 1964

לזכר הנספים בני קהילות ווהלן

הקדמה

למעלה משבעים שנה חלפו מאז שהובלו היהודים, בני קהילת דומברוביץ והסביבה אל הבורות שהוכנו ביער סארני ונרצחו שם.

בשנת 1964, לאחר שנים של מאמץ, ראה אור "ספר דומברוביצה". מפעל חשוב של הניצולים המשרטט את העיירה על קורותיה ואנשיה. כשני שלישי מספר הזיכרון נכתבו ביידיש, שפה שהייתה מרכיב מרכזי מזהותם ומתרבותם של היהודים בעיירות במזרח אירופה.

לפני כשנה פנתה אליי, ביזמתה, אסתר וינשלבוביץ בת ליוצאי ווהלין והציעה לתרגם לעברית את הפרקים בספר הכתובים ביידיש. הופתעתי והתרגשתי.

אנחנו, בני הדור השני, שמענו וספגנו מהורינו, ניצולי השואה, את קורות חייהם גם כאשר הם בחרו שלא לדבר. אני מקווה שתרגום הספר יאפשר לילדינו ולנכדי נכדינו להיחשף לסיפורים, לתחושות, ולכאב של הניצולים שכתבו בדם לבם את הספר.

תודה מקרב לב לאסתר על עבודתה המסורה, שנעשתה כולה בהתנדבות. אני מקווה שהתרגום אכן יהווה נדבך נוסף במצבת הזיכרון של קהילת דומברוביצה.

שמואליק ברמן (בנו של אברהם ברמן ז"ל)

ועד ארגון יוצאי דומברוביצה בישראל

שבט תשע"ד, ינואר 2014

דברי המתרגמת

המאמרים המתורגמים בקובץ זה מוגשים לקורא 50 שנה לאחר צאתו לאור של ספר דומברוביצה, 71 שנה לחורבן הקהילה.

ספר דומברוביצה הוא קובץ עב כרס, כ-900 עמודים. 500 מהם נכתבו ביידיש, חלק הארי בידי יצחק פייגלשטיין. המבנה שבחרה בו מערכת הספר בשעתה, והסבירה בשערי הספר, והעובדה כי מרבית המאמרים ביידיש הם פרי עטו של אדם אחד, הם דומני הסיבה לחזרות שהקורא ייתקל בהן. בחרתי להביא את הדברים כלשונם, למעט השמטות קלות. ניכר כי הכותב היה נסער ונתן ביטוי לכאב שנשא עמו. סיפר, וחזר וסיפר בווריאציות את סיפור חייה ומותה של העיירה; הדגיש חזר והדגש את גבורת הפרטיזנים היהודים.

וכך כתבה המערכת בשנת 1964 בשערי הספר:

“...עם הופעתו של ח' יצחק פייגלשטיין, גם הוא משרידי הפרטיזנים, חלה תווה רצינית: הוא נרתם כולו בעול העבודה של איסוף החומר, בכל מרצו. וכמו כן החל הוא לרשום פרקי זיכרונות משלו על העיר. בזיכרונותיו ניתן תיאור נאמן של העיר ותושביה, מבלי לפסוח על שיחות חולין של משכיליה, פשוטי העם ושיחות חסידיים, ומכל הציורפים האלה מצטיירת תמונה מקיפה, אדריכלית, של העיר לכל תקופותיה. לשיאו הגיע יצחק פייגלשטיין בפרקו הגדול על השואה. הפרק הזה נכתב על ידו לא בדיו אלא בדם ובדמעות, כשאנקת המעונים ופרפורי הגוויות מרחפים לנגד עיניו. ואם בפרקים אחרים ויתר לפעמים, והסכים לקיצוצים ענייניים או לשיווים סגנוניים, הרי בפרקו על השואה נלחם על כל שורה ועל כל תג, בקינתו זו הוא מוכיר את הנביא מענתות.

...מבחינת עריכת החומר והתקנתו, נהגנו בכל המקרים לקולא, כלומר מתוך הנחה שמטרת הספר היא קודם כל לשקף נאמנה את אשר היה ואת אשר אירע, תוך שמירה על מאוזווי הפנימיים ורגשותיו האישיים של הכותב.”

אני בת ליוצאי ווהלין (קוריץ, לוצק). בשנת 2010 נטלתי חלק במסע השנתי של ארגון יוצאי קוריץ בישראל לאוקראינה. מסע זה וחותרו, הובילו אותי למסלול של תרגום ספרי זיכרון של קהילות בוהלין. תחילה ספר קוריץ, בתקווה למצוא בדל מידע על משפחת אבי, ובהמשך, ספרי זיכרון נוספים, במטרה לסייע לאחרים למצוא מה שאני לא מצאתי.

אם יפתח קובץ זה צוהר, ולו לאדם אחד, והיה זה שכרי. תרומה צנועה לשימור זכר הנרצחים – בהם מרבית בני משפחתם של הוריי – בפוגרומים במחצית הראשונה של המאה ה-20 והנורא בהם – השואה.

קובץ זה הוא שישי בסדרה זו של תרגומים. קדמו לו תרגומים מספרי הזיכרון של: קורין, לודמיר, מלינוב-מרויץ וטרוביץ, סארני ורוקיטנה, לודביפול.

*

המאמרים המתורגמים מובאים לפי סדר הופעתם בספר דומברוביץה משנת 1964, בציון שם החלק והעמודים. התצלומים בתרגום, אם לא צוין אחרת, הם מתוך ספר הזיכרון, השתדלתי לשלבם לפי הקשרם למאמרים.

נתקלתי בבעיות תעתיק של שמות מקומות, פה ושם מילים ומונחים שהתקשיתי לפענחם, קשיים בזיהוי אנשים. בולט בספר זיכרון זה השימוש בכינויים כחלק משמם של אנשים, כינויים הנגזרים משמות בני משפחה: אב, אם, בעל, אישה, חמות; לעתים משמות כפרי מוצא, משלחי יד, תכונות, וכיוצא באלה. אני מקווה שעמדתי במשימה.

ההערות בקובץ מובאות בגוף התרגום.

הערות בסוגריים עגולים () הן מן המקור, של הכותבים או של המערכת, הערות בסוגריים מרובעים [] הן שלי; הבאתי בהן הבהרות וביאורים קצרים, תיקונים קלים וגם סימני שאלה.

בסוף הקובץ מובא קישור **לספר דומברוביץה** הסרוק באתר ספרי הזיכרון של הספרייה הציבורית של ניו יורק.

א' ר'

חיים ליברמן פריסת שלום מעיירתי

כולכם קיבלתם כבר פריסת שלום מעיירותיכם, והנה זכיתי אף אני בפריסת שלום מעיירתי, ערש ילדותי דומברוביץ.

כותב אלוי ניצול, היהודי האחרון בעיירה:

"העוד תזכור את דומברוביץ? התזכור את סמטאותיה השקטות, האפופות יראת שמים? היא השתנתה מאוד מאז נסיעתך, בשנים האחרונות כבר נראתה אחרת. הרחובות הבוציים רוצפו, אפלת הלילה הווארה באור החשמל.

שנים חלפו, גזו. שנים של נחת מועטה הומרו בשנים של תבערה ואסונות איומים. על ביתנו עלה הכורת הנאצי הנורא והחריב את העיר, עקר משורש את החיים, כרת את הגזע. שרדו מתי מעט, עשרות אחדות שניצלו ביערות. הייתי בעיר, בעיירתנו דומברוביץ, ראיתי במו עיניי את החורבות. לבי שתת דם על המקומות המגודלים קוצים ועשבי פרא".

אבוי, עיירתי, עיירה שלי! אינך קיימת עוד במציאות, היישוב היהודי שלך מכוסה חרולים ועשבים, אך מה רב הרעד המחיה אותך בלבם ובחלומם של בניך שנישאו והתעופפו אל ארץ רחוקה.

כל אחד מאתנו הרי עבר עולמות ברגל, מי בהר, מי במורד ומי בהר ובמורד, אך את עפר עיירתנו אנו נושאים עדיין על רגלינו בכל נתיבותינו. ראינו כבר כרכים גדולים – פריז, לונדון, רומא, ניו יורק – על בנייניהם הפנטסטיים, על שדרותיהם הרחבות, על הימים המשכרים והלילות הקסומים, אך את מראך השקט הצנוע – דבר לא ימחה. ועל אף מה שהפכנו להיות ומה שהעולם צר ועיצב בנו, נשארו מה שעשית את מאתנו. העולם כולו לא יכול לך דומברוביץ עיירתי הקטנה.

הנה ניצבים לנגד עיניי הרחובות והסמטאות. הרחוב הארוך, השוק הרחב, בתי הממכר והחנויות הקטנות, בית המידות מאבן של משפחת נסיה הניצב בהדר מלכות במרכז, וסמטת הפליאנט שם נתקלתי פעם באפיקורס של העיירה מעשן סיגריה בשבת, והוא השביע אותי לא לגלות לאיש, ועד היום שמרתי על הסוד. והנה הפינה הכשרה שעמד בה בית הכנסת הגדול עם ארון הקודש המגולף, המופלא בעולם, סמוך

לו בית המדרש ומולו השטיבל של טריסק, ובמרחק כמה רחובות משם השטיבל של סטולין. זכור לי הרעד בלבות הילדים עת עברנו שם בשעת לילה מאוחרת, בידיעה שבפנים עומדים מתים בטליתות ומתפללים.

ולילות החורף המופלאים, כשהלכנו, אנו הנערים, עם עשיות מן החדר ושרנו שיהיה שמח, והשמחה תהדהד בעיר. וימי הקיץ, מבעד לחלונות הפתוחים של חדרים רבים נישאו שירה ותרועות לימוד, החדר של ר' מנשה רודנר, החדר של ר' אלתר פרץ, החדרים שלי.

וערבי שבת בשוק, עת נראה הרב הישיש בעל הזקן הארוך, לבוש ז'ופיצה שחורה מבד אטלס, הלא הוא ר' איצלה שפירא, סבי, בעבר בעל חנות בדים. ר' אהרלה מקרלין גזר עליו לשבת על כס הרבנות בדומברוביץ. בערבי שבת, כשדמותו הפטריארכאלית נראתה בשוק, זמן רב טרם הדלקת נרות, בדרכו לבית הכנסת לקבל שבת, נשמעו טריקות דלתות ושקשוק מפתחות – החנוונים ידעו כי השבת בפתח.

ורחובות היהודים, מוקפים ברחובות הגויים, הכנסייה הקתולית הפולנית והכנסייה הפרבוסלאבית הרוסית. ובפאתי העיירה, פרוש כגיליון גדול, הנהר הורין, מעליו גשר עץ ארוך שעליו צעדה כל העיירה בשבת, לאחר שנת הצהריים, בצאתה לטייל לתחנת הרכבת, נערים ונערות, חתנים וכלות. והסמטאות העורפיות, והדרכים עם שדות הדגן בצדיהם, והחורשות. והסמטה הצדדית שניצב בה סלע מוקף גדר, הנערים היו אומרים שהוא צומח בלילה כשם שילדים צומחים בלילה. ילדים היו רצים למדוד עצמם לעומתו מי צמח יותר בלילה האחרון, הילד או האבן. ובפאתי העיר – בית העלמין הגדול, צפוף העצים, מה רעד לב הילד בנו כאשר עברנו על פני המקום הקדוש, וברשרוש העלים שמענו את רחש הנשמות. וערבי השבת ליד הנהר, כשידענו שנשמות הרשעים יורדות לטבול בנהר. וצערנו במוצאי השבת כשידענו שנשמות הרשעים מתהפכות בגיהנום. אבא לא נחפז בעשיית הבדלה, כדי שהרשעים, לא יהיה עליהם לשוב לגיהנום; כי עד שלא יעשה היהודי האחרון בעולם הבדלה, עדיין שבת על פני האדמה ובשמים.

עיירה כשרה, עיירה קדושה! איכה נגדעת, הכול, הכול עלה באש. בתים מתמוטטים וארובות עירומות ניצבים שם עתה, ורוחות שורקות בהם. ואם נותר אי-שם בית על תלו, מתגוררים בו זרים. שירי העם הנלבבים,

הזמירות של חסידי חב"ד: קידוש והבדלה ואלוהי אברהם, והשירה המודרנית: "התקווה", "השבועה", הכול נדם לאחר "שמע ישראל" אחרון שפרץ מגרונות יהודים. החלונות שמבעדם נישאה השירה, נופצו, הקירות – התפוררו לאבק, דריהם – נכרתו מארץ החיים.

עוד ייבנו בתים בדומברוביץ, אך לא שלנו יגורו בהם. כל מה שנותר לנו שם, הם קברים, קברי אחים מיותמים. אין איש שייגש אל קברי אבות. בחורף יכסה אותם שלג, בקיץ יצמח עליהם עשב, באביב ובסתיו יעיפו עליהם הרוחות חול, ורק הגשם יבכה אותם בדמעותיו, שלנו לא מגיעים לשם.

לנו נותרו זיכרונות בלבד, זיכרונות המדירים שינה מעינינו בלילות ונוטלים את חדותנו, אם יש כזו, בימים. כולנו, בני דומברוביץ ועיירות בדומה לה, שהכורח או התקווה הריצו ומשכו אותנו, או העולם החיצון ריתק אותנו בכוח אליו – לכולנו יקרה העיירה אף שנותרו לנו הזיכרון והרוח בלבד.

האויב השמיד את העיירות, אך את רוחן ואת זכרן לא עלה בידו להכרית. יותר משרצה להשמיד את העיירות עצמן, שאף השונא להכרית את הרוח. השונא הארור, הגדול והנורא בשונאינו, היטלר ימ"ש, הכין וביצע באופן שיטתי ביותר את ההשמדה. במהירות הבזק עשה זאת. בתכניתו השטנית הודגשה במיוחד עקירת קיומנו הרוחני. בחמת זעם, אכזרית משאר מעשי הטבח שלו, התנפל על אנשי הרוח שלנו: רבנים, תלמידי חכמים ומשכילים אחרים. רבנים, מורים, סופרים, אמנים, אותם חיפש בקנאות על מנת לכלותם, ועינה אותם בעינויים מיוחדים, ראשונים היו לייסורים. היטב ידע, ושיקולו היה נכון, שכוחות התרבות של העם הם לשד עצמותיו, הלמות הלב של האומה. וכל זה הלוא היה מושרש בעיירות שלנו.

ומה שנותר מאותן עיירות, לאחר שעברו עליהן צעדיו הלוהטים של האויב, הוא ברק רוחניותן שבקרבתנו, הניצולים. הטוב והיקר נותר מאחורינו. שם הקברים ושנות הילדות והנעורים שלנו שאין להמירם בדבר. נותר רק מה שאנו עצמנו הננו ונכסי הרוח שלנו. כל מה שאנחנו מוקירים, מעריכים ומחשיבים, בא לנו משם, ונותר בקרבנו.

ובלעדינו, ואחרינו, מי עוד יבכה את העיירות? מי עוד ידליק נרות
זיכרון ויאמר קדיש?

עיירותינו אינן עוד. הן חיות בלבנו בלבד. בעבר, בקדחת החיים, אולי
התרחקנו מהן יתר על המידה בזיכרון, דחקנו אותן לקרן זוית של
נשמותינו. סברנו כי יש טוב ויפה מהן בעולם.

כיום יודעים אנו כי אין.

נרענן אפוא את זיכרונותינו על עיירותינו. הבה ונסיר את אבק השכחה
שעטה הזמן על זכרן. הבה ונשאף להחיות אוצר זה בחיים טהורים,
נאים, כשרים כשם שהיו הן, וכשם שלימדו הן אותנו להיות.

עיירתי, שמה היה דומברוביץ. עשויה הייתה להיקרא: לְפִלְיָה, ברזנה,
שְׁפֹטוּבָקָה. כולן קורצו מאותה רוח, כמו נפסלו במפסלת מגוש זהב
אחד, כמנורת בית המקדש – קדושות הן. מתוכן אנו חיים, יחיו הן
עתה ולעולם, מתוכנו.

שימרו את זכר עיירתכם. שימרו אותו טהור, כשר, וקדוש.

(“פארווערטס” 29.1.1947)

מתוך מאמרי המבוא עמ' 12 – 15.

חלק א' מן העבר הרחוק והקרוב

יצחק פייגלשטיין דפים מן העבר

א. סוף המאה ה-18 עד ראשית המאה ה-20

אני נושא תפילה לבל אכשל. עם הדורות ההם הן לא חייתי ולא אוכל לומר: "בעיניי ראיתי". תיעוד היסטורי לא היה בדומברוביץ. היה אי-פעם פנקס קהילה (כך לפי האנציקלופדיה ברוסית ברוקהאוס-אפרון), לקחה אותו משפחת נְסִיָה-הירש [גרשטיין]. לאיש לא הייתה גישה אליו, ושתקו. משה גוטליב הצליח להוציא מידהם את הפנקס ומסר אותו למועצה האזורית למטרות היסטוריות, ושוב שתקו משום שאיש לא התעניין בעבר הרחוק.

בילדותי ידעתי כי דומברוביץ היא עיר עתיקה. בבית הקברות עמדה מצבה, המיטיבים להביט באותיות השחוקות, מצאו בה פרט מלפני מאות שנים. שנות הילדות חלפו ביעף והמעשה במצבה השחוקה פרח מן הזיכרון. הגויים עקרו אותה בימי היטלר.

ידועים לי חמישה דורות בלבד של רבנים בדומברוביץ. נשאלת השאלה מדוע היו 16-17 דורות ללא רבנים? תשובתי: כתיבתי על עניינים שאירעו בדומברוביץ במשך כ-150 שנה (מסוף המאה ה-18 עד לעשור הראשון של המאה ה-20), נסמכת על מה ששמעתי מאנשים אלה: סבי, בצלאל דוֹבֶר [מן הכפר דוֹבָה] מראשוני הקנטוניסטים, חסיד קרלין שנפטר בשנות ה-20 של המאה ה-20; ר' אלתר דוֹבֶר נפטר בשנות ה-30 של המאה ה-20 בן 105; סבתי חיהלה הדיינית, ילידת דומברוביץ בשנות ה-30 של המאה ה-19; חמי וחמותי, מיכל ודינה קרצמן מקריוויץ, נולדו בדומברוביץ בשנות ה-60 של המאה ה-19; אבי ואמי, חיים ומרים דוֹבֶר, נולדו בשנות ה-80 של המאה ה-19; ועוד כמה זקנים ששמעתי מהם סיפורים על דומברוביץ בעבר.

משנות ילדותי נותרו בזיכרוני מעשיות ששמעתי מאורחי סבתי: חיינה הזקנה; גילדנגורן הזקנה; מנוחה הזקנה אמו של יוסל גילדנגורן; וצעירות מהן: שרה חרפק וגולדה-חוהס [יונגשטיין]; והגברים: שלום-

מאיר טריפיטניר, מוטל בילר [מן הכפרים טְריפיטניָה, בילה], אשר סלוצקי ויעקב-יוסיה. שמעתי מהם סיפורים לרוב: על תקיפי עבר, פרנסי קהילה, כותבי בקשות אל הצאר, פריצים מרושעים המשליכים את החוכרים היהודים שלהם לבור, שוטרים רעים הגוזרים פאות, על מצוקות עבר, על דלות אימה ועוד מעשיות המשקפות את העבר.

דומברוביץ של סוף המאה ה-18 לא הייתה עיר גדולה כמו לאחרונה, אף שהיה כבר אותו שוק חולי, מרובע, רחב ידיים, שכל הרחובות הסתעפו ממנו. בעבר היו מקצת הסמטאות ארוכות אף יותר מאשר בימינו. הסמטה של זלמן סלוצקי למשל נתמשכה במורד עד לנהר, בין הכנסייה הקתולית והפליאנט [שיבוש המילה הפולנית: פֶּלאנטי, פארק ושדרות עצים]. עמדה שם טחנת מים שעובדיה יהודים [מארוצ'ניקים – מודדים ושוקלים?]. נהגו להכשירה לפסח. מארוצ'ניק יהודי נשאר לבדו בטחנה בלילה, נדמה לו שתולשים את הכפות, בצאתו להציץ, נכנס בו דיבוק.

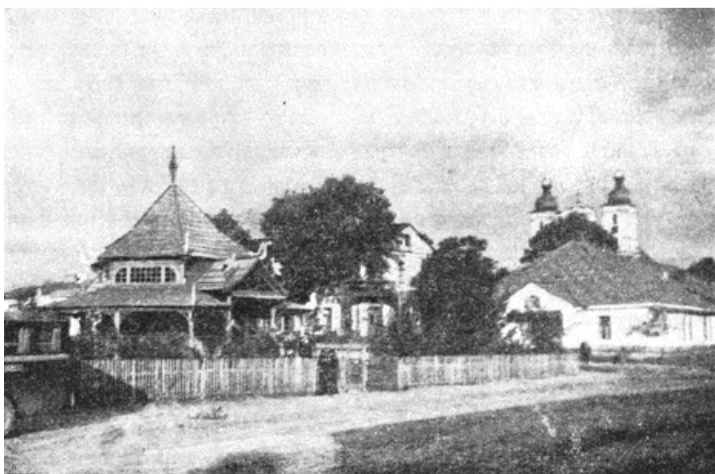

כיכר השוק בשבת. תצלום מתחילת המאה ה-20

רחוב הפליאנט, נמשך מן השוק במורד, חוצה את גנו של הכומר ויוצא אל הנפחיות היהודיות. ערב שבועות שולחת אם את בנה עם סכין קהה אל הנפח. מחכך הנפח את ידיו הקפואות ואינו מסוגל להבעיר

אש. הוא תופס ותולש באוזנו של הנער למען יזכור כי בערב שבועות
עבר כלב על פני הנהר הקפוא.

לא רק האנשים, גם הבתים היו שונים. בין רחוב 3 במאי המכונה שוסיי
גאס [רחוב הכביש] ובין הפליאנט עמדו שלושה בתים. מפינת השוק
ורחוב צ'רפיצ'נה עד בית שמש הכנסייה – תשעה בתים מצד ימין
ושישה בתים מצד שמאל. מן הפליאנט עד מעבר לשוק בואך רחוב
וורובין עד מעבר ליודל הנפח – שישה בתים. ברחוב השטיבל [בית
התפילה] מפינת ביתה של משפחת גנזיל עד קצה הרחוב – חמישה
בתים. סך הכול שמונים בתי יהודים עם רפתות גדולות וחצרות
רחבות, בנויים על אדמת פריץ שמשלמים עבורה דמי שכירות.

פינת כיכר השוק, ליד ה"פליאנט" (1939)

מתחם בית כנסת, במרכזו בית כנסת עתיק שנשרף בשרפה הגדולה
במחצית המאה ה-19, יהודים זקנים סיפרו דברים איומים על אודותיה.
הרוזנת הזקנה סייעה בשיקום בית הכנסת. בתקופתנו שוב פרצה
שרפה גדולה ושוב נשרף בית הכנסת. בית הכנסת מאבן הוא השלישי
במקום זה. בימים ההם עמד בסמוך לבית הכנסת בית מדרש ישן נוטה
על צדו, בעת השרפה הגדולה הראשונה הוא נותר שלם ונשרף

בראשית המאה ה-20. בימינו נבנה בית המדרש מחדש. סמוך לבוסתן, במורד הנהר, עמד בית המרחץ העירוני.

בין שמונים בעלי הבתים היו חמישה סנדלרים, שמונה חייטים, שלושה כובענים. בעלי המלאכה שהו במשך השבוע בכפרי הסביבה לצורכי עבודה. נוסף לכך היו שישה בעלי עגלות לנסיעות רחוקות וארבעה-חמישה, למקומיות. כעשרה נסרי עץ, תופרי אדרות אחדים, שני בורסקאים, מייצר סמלונים וקולרים אחד, שני מניחי לבנים, ארבעה נפחים, כמה נגרים, מתקין אופנים, מזקק יי"ש, מזקק עטרן, כמה בנאים, חוכר טחנת המים, כמה מארוצ'ניקים, כמה מלמדים שהיו גם שדכנים ושמשים, כעשרה חנוונים, צורף זהב, פחח מתקין מחבתות, ספר שגם הקיז דם והעמיד כוסות רוח, חלפן מטבעות שגם הלווה כספים. נוסף לכך הייתה לעיירה חבורת כליזמרים וכעשרה יהודים-סתם, שלא היה להם שום עיסוק קונקרטי.

הזקן ר' מוטל בילר, נוחו עדן עשרות שנים, סיפר בשיחה על סבו אברהמקה לבלר העיר כי בספרי השכירות הישנים של אחוזת וורובין היו שמונים מספרים. תחת כל מספר – שם ומקצוע. מספר 27 למשל – יענקל מוזיקנט, מספר 14 – ברוך צ'ומק (בעל עגלה לנסיעות רחוקות). בדרך זו ידע הבלבר את משלחי היד של תושבי דומברוביץ הראשונים.

בכפרי הסביבה ישבו כחצי מניין יהודים חוכרים שהיו קשורים בעיירה מבחינה חברתית וכלכלית. יהודים אלה סבלו בקביעות נגישות מצד הפריצים שלהם, שנהגו להשליך לבור כלא חוכר שהיה חייב כסף או בשל עלילות ודרישות שווא. תמיד חסכה העיירה לפדיון שבויים, למרות מצבם הגרוע של מרבית התושבים.

כשהיה גוי כפרי מביא לעיירה עגלת עצי הסקה, מעט תבואה או מספוא ותרגול שערך הכולל חמש גריונות [מטבע אוקראיני, שערכו 10 קופיקות], היו חמישה יהודים חוברים כדי לקנות ממנו יחדיו את מרכולתו משום שמרבית תושבי דומברוביץ בזמן ההוא היו קבצנים גדולים. היערות לא שימשו עדיין מקור פרנסה. הממשל הרוסי התייחס אל הפריצים הפולנים, בעלי היערות, בחשד מתמיד, כאל מורדים. לפיכך חתם הממשל וחסם את היערות. היו בקושי עשרה בעלי-בתים שנסעו לירידים מרוחקים והובילו סחורות מוהלין לפינסק. בדרך כלל היו שמונים תושבי דומברוביץ, קבצנים גדולים המעבירים את דלותם

בירושה ואין ביכולתם אף להחזיק רב. הרמה הרוחנית לא הצדיקה אף היא את הצורך ברב במקום. אך הודות לכך שדומברוביץ ניצבת על הדרך בה הובילו סחורות מוהללין לפינסק, היה קשר עם פינסק. על פי דרישת ועד ארבע ארצות נטלה פינסק תחת חסותה את דומברוביץ. יש אומרים, כי הראשונים שהייתה להם דריסת רגל בדומברוביץ היו אכן יהודים מפינסק שבאו כחוטבי עצים, נסרי לוחות ומתווכים בסחר חליפין בתקופה שפינסק ודומברוביץ היו שייכות לנסיכות טורוב.

כתר לספריתורה, עשוי כסף, עליו חרותה הכתובת: "שייך לבהכנס' דקי"ק דאבראח'יץ, אשר נעשה ונגמור בשנת... הכתר נסדה בשנת 1945 מידיו של גוצרי מקומי (פ"י י' פישמן) והובא לישראל.

ב. רבנות דומברוביץ

רבנות פינסק נהגה לייפות כוחו של אחד מבעלי-הבתים בדומברוביץ להיות נאמן מטעמה. האחרון בהם, היה תלמיד חכם גדול, מקובל, ירא שמים ושלם, עצמותיו נחו בבית העלמין הישן באוהל שעמד עד חורבן היטלר. אוהל זה לא היה הראשון, אלא מחודש; ר' טודרוס מעשירי דומברוביץ, חידש אותו במחצית הראשונה של המאה ה-19. נהגו לומר שנחים באוהל זה שלושה צדיקים ששימשו נאמנים מטעם רבנות פינסק עוד קודם שמונה הרב הראשון בדומברוביץ.

אופייני הוא פסק הדין המובא בספר "נודע ביהודה – אבן העזר בתקנות עגונות" (שאלה כ"ז-כ"ח), בדבר התרת עגונה בעיירה אוסטרובצי שבעלה טבע במי הנהר הורין סמוך לדומברוביץ. בפסק

הדין שניתן בשנת תצ"ז (1737) כלל לא נזכרת רבנות דומברוביץ, באותם ימים לא היה מוסד זה קיים.

בפסק הדין המקורי נאמר כדלהלן (בנוסח הרבני של אותם ימים), מתוך ספר דומברוביצה, עמ' 135:

במותב תלחא בי דינא כחדא הוינא, ואתא לקדמנא הנעלה ר' משה בהרר יוסף מק"ק לובלין והעיד בת"ע ובחרם יב"ן ובאלי"נע בזה הלשון.
בעת שהיה היוקר הגדול, נסעתי אני עם דודי הר"ר אלכסנדר זיסקינד בהר"ר מתתיהו כ"ץ בעל האשה מרת שרה בת הר"ר אלי' מק"ק אסטראוויץ לק"ק דאמבראוויץ, והיינו שם מלמדים בשני כפרים, אני באחד והוא בשני ובינינו היה מהלך פרסה.
פעם אחת נודמן שהבעה"ב של דודי הנ"ל נעשה אבל וישב שבעה ימים בק"ק דאמבראוויץ הנ"ל, וזה היה סמוך לחג השבועות תצ"ז לפ"ק והסוסים של בעה"ב הנ"ל היו על מרעה מעבר לנהר "הארין" ויום אחד קודם ערב חג השבועות אמרה בעלת הבית, רצוני לשלוח עגלה עם סוסים ליסע להעיר אחרי בעלי. וישב דודי הנ"ל על משוט עם משרת נער אחד לשוט את הנהר, וכאשר באו מעבר הנהר לקח הנער הסוסים והולכים דרך הנהר. והוא הלך לתוך המשוט וכאשר בא אל המשוט משכו הסוסים משפת הנהר וצווח הנער: "ר' זיסקינד תן לי העץ שמשוטין בו כדי שאדחוק את המשוט לאחור לשפת הנהר" והשיב דודי "אני אקפוץ לתוך המשוט". וכאשר קפץ שמה באו מים לתוך המשוט. ונטבע דודי הר"ר אלכסנדר הנ"ל ותיכף מהר השיגוהו מן הנהר עם כל הבגדים והוכר בהעלותו מן הנהר שהוא זה ר' זיסקינד בפרצוף פנים וגם בגדיו. הביאו באותו יום לעיר ק"ק הנ"ל דרך הכפר שהייתי והכרתיו בטוב ג"כ, וכל הנ"ל הגיד לי גיסו של בעל הבית של דודי שראה אותו ככה כנ"ל תיכף בהעלותו מן הנהר.
כל הנ"ל הוגבה כדת וכדינא ובחרם הנ"ל, היום יום א' כ"ד סיון תי"ו קוף לפ"ק.
נאום יעקב, נאום יונה, נאום נח, ונאום יצחק. וכבר הורו הגאונים אב"ד דק' אסטראוויץ ואב"ד דק' טרניגראד להתיר.

רבנות עצמאית, ראשיתה בעשורים האחרונים של המאה ה-18. הרב הראשון בדומברוביץ היה סבא-רבא שלי, ר' סנדר-נתן הדיין, אביה של סבתי חיהלה. הרב הראשון עדיין היה כפוף לפינסק. הוא ייסד חבורה חומש ורש"י וחבורה מדרש ואגדה. הוא עצמו מלמד בחבורות אלה וגם לומד בחבורות עם צעירים אחדים גמרא עם תוספות, וזה מקור

פרנסתו. מדי יום שישי הולכים עם השמש בין החנויות והפונדקים ובודקים את אבני המשקל והמידות. מיד לאחר מכן ננעלות החנויות ובתי המלאכה על מנת שיהיה סיפק בידם להתכונן לכבוד שבת. כך תיקן הרב הצעיר וכל בעלי-הבתים סרים למרותו.

בינתיים פורצת מגפה במחוזות ווהלין ופולֶסֶיה. הרב מכנס אספה ומתקנים תקנה: כיוון שיש בדומברוביץ בתים מרווחים, חצרות ורחובות רחבים, ולמען שמירת הגוף נחוץ ניקיון, לכן לא תשרה הברכה על מי שלא ישמור על ניקיון ביתו וגופו. הרב מורה גם, עד יעבור זעם, שיאכלו כולם יחד. בדרך זו ניתן יהיה לפקח על ניקיון המזון ולדאוג שאיש לא ירעב בעת זו של סכנה. פקחים משגיחים על יישום התקנות. ברחובות וגם בבתים, מרתיחים מים בקלחות ובסירים, אפילו בשבתות (בידי גוי). כתוצאה מכך המגפה בדומברוביץ קלה יותר.

והנה יצאה גזרה מטעם המלכות, לחטוף ילדים יהודים לשירות בצבא. מופצת שמועה: נשואים פטורים מן הגזרה. מציעים חתונות בהלה של ילדים בני 7-8. הרב מתנגד משום שהדבר סותר הלכות אישות. הרב אינו מאמין באפשרות שחרורם של נשואים כאלה. האבות ממהרים לפינסק ומביאים צו מרבנות פינסק בדבר היתר חתונות ילדים. כדי לפרסם שהילד אמנם התחתן, עושים המחותנים, ובראשם החתן, שבע הקפות בשוק סביב החנויות, והכלה מובלת לטבילה בליווי כלזמרים.

סופו של דבר, לא היוו חתונות אלה סגולה. ילדים נשואים נחטפו. כדי שלא ייוותרו עגונות, הביאו את הנער החטוף תחת משמר צבאי אל הרב לתת גט לאשתו הילדה.

הרב הראשון של דומברוביץ, חמתו בערה בו על רבנות פינסק בגין חתונות הבהלה. לאחר מכן אירע מעשה בחלוצה. פינסק דרשה שיבוא אליהם. לאחר חליפת מכתבים ארוכה, מלווה דברים קשים, הואילה רבנות פינסק לבוא לדומברוביץ. בנוכחותם הסדיר הרב את עניין החליצה. מקרה זה הכעיס את הרב עוד יותר והוא חיפש רגע מתאים להשתחרר מן האפוסטרופסות של פינסק.

בימים ההם עדיין לא הכתה החסידות שורשים עמוקים בדומברוביץ. הרב ר' אהרן הגדול, תלמידו של הרבי ר' דב-בר [המגיד ממזריטש], מבקר אמנם בדומברוביץ, ומדביק את הלבבות בהתלהבותו ויש כבר

חסידים שנוסעים אל הרבי. אהרן הגדול הסתלק, ר' אשר הגדול עצמו קרוב כבר להסתלקות.

בימים ההם מתחיל הרב הראשון לחזק את החסידות והדבר עולה בידו. מחדשים את השטיבל שעוסקים בו בחסידות, מטיפים את תורת החסידות, מלהיבים את הציבור במעשיות חסידיות של הבעל-שם-טוב ושל הרבי ר' דב-בר, וכשרואים שיש על מי להישען, מתנתקים מפינסק המתנגדית. כל זה עלה לו לרבה הראשון של דומברוביץ במאמץ רב. תוך שנים ספורות רומם את העיירה הנחשלת למקום של תורה, ייסד חבורה גדולה של חסידי קרלין נלהבים ומודעים. הרב הראשון ר' סנדר-נתן נסתלק בערך בשנת 1820, לא בזקנה מופלגת.

ג. הגאון ר' יעקב-נתן וייסמן זצ"ל

לאחר מות הרב הראשון נותר כס הרבנות בדומברוביץ פנוי במשך ארבעה עשורים. פינסק שוב מבקשת להניח ידה על דומברוביץ אך בעלי-הבתים בדומברוביץ אינם מאפשרים זאת. בשל המאבק נותר הכיסא ריק מספר שנים לא מבוטל.

לבסוף קיבל הרב ר' יעקב-נתן וייסמן כתב מינוי מקהילת דומברוביץ וישב על כס הרבנות. האוכלוסייה בדומברוביץ צפופה ופרנסתה קלה יותר משום שבינתיים הוחל בעיבוד היערות באזור. בעיירה שוררת מחלוקת. חסידי טריסק, ולימים חסידי ברזנה, עושים הכול על מנת לחזור לדומברוביץ ולהתבצר בה. חסידי קרלין המכונים יודעי ספר, אנשים חשובים, מונעים זאת. הפעילות בקרב הקבוצנים היא בבחינת לא חם לא קר, אינה יעילה במיוחד. אליהם לא הגיעה לפי שעה המודעות החסידית. על השגת תמיכתם של אותם פשוטי עם מתנהל המאבק.

הרב שזה מקרוב בא, מתרחק תחילה מן המחלוקת. הוא מחזק את מוסדות התורה, בשטיבל צצים לומדים קבועים, בחורים ואברכים.

בבית המדרש ובבתי הכנסת הקטנים הסמוכים אליו, לומדים מדרש, מפרשים תהילים, לומדים את פירוש מילות התפילה, לומדים חומש ופרקי אבות. אך המחלוקת פוגמת. מבקשים להעביר את הרב לצד אחד, כמובן לצד החזק. אך הוא אינו מניח שישפיעו עליו ואומר: "משימתי הרבנית היא ללמוד וללמד ולהדריך את העדה". עם זאת חש

הרב שחילוקי הדעות אופפים גם את נפשו והדבר גורם לו צער רב. הוא מתאמץ להחליש את המחלוקות גם כשמקורן באדם נשוא פנים.

יהודים זקנים מדברים על הרב יעקב-נתן כעל אישיות דגולה המנהלת שאלות ותשובות עם רבני פינסק ובריסק, וגדולי ישראל מכבדים אותו. זקנים מספרים, שלמרות היותו גאון, חריף ובקי בש"ס ופוסקים, בקי בכל מקצועות החיים, נמנע מהיות פוסק יחיד בדיני ממונות ותמיד הושיב לצדו כמה בעלי-בתיים והאריך להתדיין עם בעלי הריב עד אשר באו לעמק השווה. אירע ששני בעלי דין קשים החלו להתקוטט זה עם זה בבית הרב ולא ניתן להפריד ביניהם. הכניסו הרב והרבנית לחדר בית הדין גיגית מים קרים ובעלי הדין חדלו לריב ומאוחר יותר גם באו לעמק השווה.

זקנים דיברו על הרב יעקב-נתן בפה נוטף ריר. אמר לי זקן אחד: "מה אתה יודע, איזה בעל מוח הוא היה. יכול היה להתבונן בעץ ולחשב את מספר העלים".

הרב ר' יעקב-נתן בהר"ר יוסף וייסמן נולד בשנת 1840 והיה רב בדומברוביץ בשנים 1865-1880. לימים קיבל את כס הרבנות בטורוב, במקום הרב ר' ברוך מנדלבוים שעלה לארץ ישראל (הוא סבו של מנדלבוים שעל שמו קרוי שער מנדלבוים בירושלים, בשטח שהיה שייך לו). בשנת 1907 עלה גם הרב ר' יעקב-נתן וייסמן לארץ ישראל. לאחר שהות של שנתיים בירושלים (במושב זקנים) נקרא להיות רב בטבריה. כעבור שנתיים (1911) מונה ראש ישיבה במירון, שם נפטר בשנת 1912 והובא לקבורה (לא רחוק מקברו של רשב"י).

בעולם הלומדים נודע הרב ר' יעקב-נתן בספרו "מחשבות בעצה" (לפי הפסוק: מחשבות בעצה תכון, משלי כ', י"ח) המקיף הלכות סבוכות ביותר בסוגיה איך להתנהג. בסוף המאה ה-19 האידיאלית ובראשית המאה ה-20 רווית הדם, סבינו ואבותינו ודור ההמשך של "עקבי הצאן" לא סרו מדרכי התורה וחז"ל. באותם ימים דאג הרב של דומברוביץ להם ולמאות קהילות נוספות בתחום המושב, שלא ייכשלו חלילה. בשנת 1901 הדפיס בברדיטשב את ספרו "מחשבות בעצה". הגאון היחיד בדורו, ר' יצחק-אלחנן כתב בהסכמתו לספר: "הדברים נאמרו בדיוק וסברא". אמנם ב"התנצלות המחבר" נאמר: "מצאתי את עצמי מחויב בזה למרות שאינני מהגדולים" אך בעלי הלכה אדירים בישראל

כיום, מביעים את התפעלותם מן הספר ואומרים שיש למנות את המחבר עם גדולי ההלכה גם בימינו.

אתעכב על חלק הספר המקיף יבשות רחוקות ונושא את השם: "פרפראות לחכמה". בחלק זה משמש ה"מחשבות לעצה" יועץ ליהודים הנוסעים הלך ושוב מאמריקה לאוסטרליה, שהיום המקומי שלהם הוא גם האתמול המוכר או היום המוכר הוא בו-זמנית האתמול שלהם. שאלת חכמים: מתי מתחילה השבת שלהם. הרב של דומברוביץ מבסס את הסבריו על מקורות יהודים – גמרא, ראשונים ואחרונים – אך משתמש גם בידע נרחב באלגברה, גאומטריה, גאוגרפיה, ומדעים אחרים. הוא מפגין בקיאות רבה בשבע חכמות. יודעי ח"ן אומרים שהוא משתמש במתמטיקה גבוהה. כתבי היד שלו באסטרונומיה נשתמרו בדומברוביץ אצל חתנו, הרב של דומברוביץ לעתיד לבוא, הרב ר' יעקב הכהן זלצמן, גדול בישראל ובקי בחכמת עולם, שהתעמק היטב בכתבי היד ופסק כי הם אוצר של ידע המתבסס על תיאוריות עדכניות.

בספר "פרפראות לחכמה" אומר הרב ר' יעקב-נתן: "ובאמת דברי ראשונים ז"ל שרירין וקיימין ואין סתירה", הוא אומר זאת בהקשר לשאלה אקטואלית של אותם חכמים ראשונים שעסקו בבעיה: מאיזה קו אורך זריחת החמה ושקיעתה סופרים את ששת ימי המעשה ואת יום השבת. יש חכמים הנסמכים על הכוזרי וביאורו לברייתא "הנולד קודם חצות", שהוא קו אורך 90. חכם דומברוביץ שלנו, מתוך לימוד הגמרא המקורי שלו ובשימו לב למצוות מעשיות, הולך לשיטתו ומגיע למסקנה שבשאלת מועד השבת, לפי התורה יש לקבל את קו האורך שריחוקו מירושלים לשני מרחקים מנוגדים במזרח ובמערב, כלומר קו אורך 180, על מנת שתפוצות היהודים הרחוקות ביותר יעשו שבת עם ירושלים בשעות מוגדרות. ירושלים אצלו היא נקודת האמצע והרום של הקיום היהודי.

לא הרי זה כהרי זה! יהודים שטעמו במאה ה-19 טעמה של השכלה, גם החכמה הייתה אצלם בת-אלוהים. המשכילים ינקו אף הם מים התלמוד. בית המדרש לרבנים בז'יטומיר היווה פרוזודור כניסה לאוניברסיטה לבחורי ישיבה ומוסמכים. יצאו משם רופאים ידועים, עורכי דין, צנזורים מלכותיים, רבנים מטעם שהקריבו את הגרסא דינקותא שלהם על מזבח החילוניות. אך הרב הגאון שלנו ניצל את

מטען הידע החילוני שלו לפתרון הלכות יהודיות סבוכות ועשה זאת באהבה רבה לעם היהודי ולירושלים.

ר' יעקב-נתן נטה לקולא ולא לחומרא. בספרו נאמר: "כי ראיתי שבעל 'נחל אשכול' הפליג להחמיר ולדעתי כל ראיותיו יש להטותן לאידך גיסא, כי אותן הראיות יהיו ראיות להפך ויש בזה מצווה גדולה להכריע את העולם לכף זכות". הנטייה לקולא הייתה הקו בפסקי הדין שלו ובחיבוריו, ושל חסידיו בעתיד. חתנו ר' יעקב הכהן המשיך גם הוא בנתיב הקולא שלו.

הספרות הרבנית לא הרבתה לכתוב בסוגית דיני עירובין, וגדולי ישראל אומרים שנקודות רבות בסוגיה זו הן פרשה סתומה עד היום. הרב שלנו עסק רבות בסוגיה. בספרו השני עסק במיוחד בעירובי תחומים. גם שם נעזר בכללים רבים משבע החכמות ושפך אור על הסוגיה בבקיאות רבה.

סוגיה אחרת שעסק בה ר' יעקב-נתן היא השאלה: מתי יש לומר שלוש עשרה מידות – של חצות הלילה? הוא נסמך על מקובלים, שהכול קשור בחצות בירושלים ומדד את הפרש הזמן במדינות שממזרח לירושלים או ממערבה לה. בדרך זו חישב את חצות ירושלים בוורשה ובאמסטרדם. ירושלים היא על קו 53, ורשה על קו 38, אמסטרדם על קו 22; לפי זה, חצות ירושלים קודם לחצות ורשה בשעה ולחצות אמסטרדם בשעתיים וארבע דקות.

מעניין גם להזכיר מה סיפרו יהודים פשוטים על הרב. בעל עגלה מדומברוביץ אמר אי-פעם שהרב ר' יעקב-נתן נהג לשמוח מאוד בשבועות, אך בשמחת תורה היה מהורהר. השיב אברהם ריזגול: הוא הכיר את דרכי השמים טוב משאני מכיר את הדרך מדומברוביץ לקריוויץ, הוא אף ידע מה המרחק בין כוכב לכוכב. הוסיף עִמָּךְ אחר בעניין רעיונותיו הכבירים: הביאו לפניו אישה חולת נפש, על מנת שיאשר גט; הרב עמד על המשמר במשך חודשים וניצל רגע שהאישה שבה מעט לעשתונותיה ואז ביצע את הגט. המעשה עורר מהומה בקרב הרבנים, הוא השיב: היא, האישה, אבודה ממילא, למה אפוא לייסר את בעלה הצעיר.

הרב ר' יעקב-נתן וייסמן תפס מקום חשוב ביותר בתולדות העולם הרבני ובהיסטוריה הקטנה של יהודי דומברוביץ, לא רק כבקי, גאון ומפרש אלא גם כחכם, חריף ומחדש מן הגדולים שבגדולים.

ד. ר' איצ'ה דיין

לאחר ר' יעקב-נתן בא הרב ר' איצ'ה דיין [שפירא], יליד דומברוביץ. סבינו ואבותינו דיברו על אודותיו ביראת רוממות עצומה. הישגיו למען כס הרבנות בדומברוביץ הם יסודיים. בימיו עשתה לעצמה רבנות דומברוביץ שם ברחבי ווהלין ופולסיה. רועה ברוך-אל של עדתו, משכמו ומעלה גבוה מכל העם, בן תורה גדול, חכם מחוכם, בקי וחרף. ר' איצ'ה ניהל את הרבנות ביד רמה. באותם ימים יש כבר בדומברוביץ גבירים קרתנים, חוכרים של אחוזות פריצים באים העירה במרכבה ותומה לשלושה צמדי סוסים וכלבים רצים לצדה, הם בעלי השפעה רבה במוסדות הממשל ומיוחדים עם הפריצים.

וכל אלה נרעדו מפני מצמוץ עינו של הרב. החנוונים משגיחים על אבני המשקל והמידה משום שהרב אינו חס על איש ונותן דעתו למתרחש בעיר. נוסף לכך הוא שקוע תמיד בראשונים ואחרונים, בש"ס ופוסקים, בדרוש ומחקר, שוקד יומם ולילה על התורה ועל העבודה. מספרים שעוד בבחרותו אמר לו ה"בית אהרן": "הנח לעסקים וקנה מגנים [שולחן ערוך ומפרשיו?], אתה תהיה רב בדומברוביץ", וכך היה. מיד ניכרה השפעתו של ר' איצ'ה בעיירה ובסביבתה, תמיד אמר את דברו, דבר הרב, שהיה קדוש לכולם וכאשר רצה מי לפרוץ גדר ולא לציית, זימן אותו הרב אליו לחדר בית הדין והסביר לו טעמי ההלכה ונימוקה, הלכה שעליה מבסס מרא דאתרא את פסק דינו. פעם אמר הרב לאחד מבעלי ההשפעה: "היזהר, אעשה ממך גל עצמות, מִנִּיה וְבִיה אני מעביר אותך משני העולמות. מי אתה, שאינך נשמע לדין התורה הקדושה?!"

באחד הימים נערך דין תורה בין איש עשיר בעל השפעה ובין קבצן עלוב. הקשיב הרב לטענות ונהיר היה לו כי הצדק עם הקבצן, אך העשיר התנהל לו מעשה תקיף, הציג שאלות ודרישות משל היה הוא הצודק. התרומם ר' איצ'ה מכיסאו ומלמל לעצמו: "לא תגורו מפני איש". העיף מבט באיש היושב לו וחיוך רחב נסוך על פני הגביר שלו, והצטעק: "שייגן, גס רוח, בית הדין עומד ואתה יושב, הצודק נאנח ואתה מחייך ונהנה מעצמך?" והעשיר נכנע.

ר' איצ'ה דיין פסק תמיד על פי הדין, ממש ייקוב הדין את ההר. הוא היה אומר: "חז"ל כבר התעמקו ובאו לכלל הסכמה, הפוסקים בחנו, המפרשים פירשו, ההלכה אפוא ברורה ואין לי מה לחדש. בעלי הדין חייבים לצייט להלכה ולא לפשרה שלי". תמיד באו סוחרים ממקומות מרוחקים אל הרב מדומברוביץ לדין תורה לפי פסק ההלכה.

באחד הימים באו אל הרב שני בעלי ריב מקוריץ עם חוזה חתום. הרב הזמין יודע רוסית מדומברוביץ להעתיק את החוזה ליידיש. נמצא מתווך מקומי שהסית את המעתיק לזיוף, והוא תרגם את החוזה כך שנטה לטובת האחד ולרעת השני; כתוצאה מכך עוות דין תורה. משנודע לרב, גידף את המעתיק, את הסוחר ואת האיש מדומברוביץ שתיווך בזיוף והטיף להם מוסר. אבותינו סיפרו כי השלושה נענשו לימים בידי שמים.

שמואל זלצמן מספר בשם ר' משה ברגמן על דין תורה שלו עם יהודי מדומברוביץ. ברגמן תבע מן היהודי כסף. הנתבע דחה את הטענות בדברים של מה בכך, הרים קול והרבה דברים. ר' איצ'ה, ברור היה לו שהלה לקח כסף ואינו מוכן להשיבו. אמר ר' איצ'ה לברגמן: "משה חובה עליך לתת קבלה". הרהר משה: הייתכן, מדוע מגיעה לו קבלה? ולנתבע אמר: "חובה עליך להפקיד את הכסף". הרהר בלבו הנתבע: ר' משה לא יתן קבלה, וכך יזכה הוא בדין התורה. מיד שלף כמה עשרות רובלים והניחם במגירת השולחן של הרב. נטל ר' איצ'ה את הכסף בידו ואמר: "משה, תן קבלה על הכסף". החל ההוא לצעוק, אמר ר' איצ'ה: "שייגץ שכמותך, בכסף זר אתה חושק?"

ר' איצ'ה דיין לא נמנע מהטלת שבועה כשדרשה זאת ההלכה. עניין השבועה היה תופעה שכיחה. ומעשה שהיה בשטרות של מאה רובל שהופקדו. התברר שחסר שטר של מאה בכסף המופקד, שלושה מנייני יהודים, כמעט כל גבירי דומברוביץ, נשבעו אז בבית המדרש בשל מאה אחת. ארבעים שנה לאחר פטירתו, כשהתרחש אסון אצל אחת מאותן משפחות, היו משוכנעים כי הוא פועל יוצא מאותה שבועה. בשעת כעס היו אבות אומרים כי לרב הגדול הייתה השפעה על כולם אך לא על בניו שלו, שלא רצו להיות רבנים. אך נכדו של הרב הגדול, הרב אייזנברג, היה רב בז'יטומיר וכיום הוא רב בשטיבל של קרלין בתל אביב.

ה. ארבעה רבנים בעיירה הקטנה

ר' איצ'ה דיין נפטר בשנת 1902, יום לפני יום כיפור. הספידו אותו רבנים גדולים מערים ומעיירות רבות. לאחר פטירתו פרצה מחלוקת גדולה בעניין כס הרבנות. כתוצאה מן המחלוקת מונו בדומברוביץ ארבעה רבנים: הרב של חסידי סטולין, ר' יעקב זלצמן; רב בית המדרש, הרב רבינוביץ (כונה הרב מרובליה); רב בית הכנסת הרב לוין; והרב של חסידי טריסק.

חלוקת המשרה בין ארבעה רבנים לא החזיקה מעמד זמן רב. רב בית הכנסת והרב של טריסק, עזבו את דומברוביץ מחוסר פרנסה. נותרו שניים בלבד, אחד רב בשטיבל של סטולין-קרלין ואחד בבית המדרש. זה המכונה הרב של רובל'ה, שחונך בישיבות ליטאיות, היה ספוג תורה, דרוש ומוסר, ודרשותיו בשבת הגדול ובשבת תשובה היו גדושות חריפות ומוסר בעניינים שבין האדם למקום ובין אדם לחברו. אך חסרה לו אחווה חסידית ולא צבר השפעה והצלחה. נשמר בזיכרוני מעשה המשקף את אישיותו של הרב מרובליה. הזמן, לפני ראש השנה, יהודים מתפללים, אומרים תהילים בציבור, תוקעים בשופר, מניינים מתחלפים ומהללים את בורא עולם, מבקשים מחילת עוון ושנה טובה. נפלה עליי יראת שמים של ילד, אני אומר תהילים עם כולם, מאזין לקדושות ומהרהר: האם מסוגל השטן לגרום בלבול בזמן התקיעות של ימי חול או כוחו גדול בראש השנה בלבד. לא רחוק מן הדלת יושב משעת בוקר מוקדמת וְלִפְלִי סוּרוּקִי' [באליק], אז היה עוד איש צעיר, אב לילדים, הוא אומר, בולע, מילות תהילים. לפתע קופץ אליו הרב מרובליה, זועק עד לב השמים, מבהיל את המתפללים: "עוכר ישראל שכמותך, צא מבית המדרש, אשתך וילדיו רעבים ללחם ואתה מרשה לעצמך לשבת חצי לילה ויום תמים בבית המדרש?"

הרב מרובליה עוזב את דומברוביץ. מביאים את ר' נחומצה בנו של הרבי ר' שמואליק זצ"ל. הוא פורש את השפעתו הרוחנית על חסידי ברזנה המתפללים בבית המדרש וגם על מתפללי בית הכנסת והשטיבל של טריסק. הכול רוחשים לו כבוד רב.

בשני השטיבלך [בתי התפילה] של חסידי סטולין הרב הוא ר' יעקב זלצמן, יליד דומברוביץ, חתנו של הרב הקודם ר' יעקב-נתן זצ"ל. אנשי

דומברוביץ כינוהו "יענקל הרב" ביטוי לאחוות חסידים טובה, קרבה בין בני העדה ובין הרב.

תקופת המעבר, של ארבעה רבנים בעיירה הקטנה, נשתכחה כמעט לחלוטין במרוצת הזמן. בפרק הנאה של רבנות דומברוביץ על סף מלחמת העולם השנייה, נרשמו באהבה שמותיהם של הרב ר' יעקב זלצמן זצ"ל ושל הרב ר' נחומצה פֿאַצ'ניק זצ"ל.

ו. בין מהפכות ורעיונות חדשים

בשנת 1905 היה בדומברוביץ חוג קונספירטיבי-מהפכני. בביתו הקטן של שמעון מתקיימים מפגשים שבמהלכם מתגבשות תכניות הפעילות המהפכנית. בתחילה פועלים גויים ויהודים יחדיו במטרה להדיח את שושלת רומנוב, לחלק אדמות לאיכרים, להיאבק למען תנאים משופרים לפועלים. מינסק שולחת הנחיות; מוורשה, קייב, ז'יטומיר זורמות הוראות. בהנחיות מקייב ומז'יטומיר אין אזכור לבעיה היהודית. מנגד, תועמלן שבא מוורשה או ממינסק, שוזר ואורג בנאומיו סוגיות יהודיות. לימים באו שליחים מפינסק ומוורשה ונוסד ה"בונד".

יודגש כי בימים הסוערים ההם, על כל גילוייהם, לא הייתי פעיל בשום צד, ואני כותב אך ורק מעדויות שמיעה, ייתכנו אפוא אי-דיוקים. אך אני סומך על האנשים, שדיווחו לי אמת בלבד.

באותם ימים זועזע מסד אורחות החיים המקובלים. כל זרם מהפכני הוא ריאקציה למקובל. כל מהפכן הוא פורץ גדר. כל מפלגה מבקשת לצוד נפשות.

האנרכיסטים מביאליסטוק שולחים מרצה לדומברוביץ, הוא מטיף לאנרכיה במדינה, בעם, בענייני אמונה ואף בחיי המשפחה. המהפכנים מכריזים מלחמה על הקלריקליזם. בונדיסטים מנהלים מאבק בפולחן נגוע באמונות תפלות של התלמוד ונגד האוטופיה הציונית. כל הלוּבש כותונת שחורה, חוגר אבנט שחור וקרא קונטרס כלשהו – מבקר את מוסר התורה והופך בעל דעה בכל הנוגע למוסר היהודי. אבות יהודים הנאמנים לתורה היהודית, חרדים לגורל ילדיהם. מתעוררת השאלה איך לגונן על היהדות, ניכר בבירור כי רוחות זרות מתפרצות אל החיים היהודיים. חוגי מתבוללים, רפורמטורים כביכול, ומפקרים אחרים מבקשים גם הם לדוג במים עכורים.

היהדות הדתית מודאגת ביותר מהתפתחות זו וניצבת חסרת אונים, בלא שתדע או שתוכל לעשות משהו ממשי כנגדה. האבות חושדים בכל תנועה ללא יוצא מן הכלל, לאמתו של דבר קשה היה להבחין ביניהן. מכאן נבע גם היחס השלילי של אבותינו לציונות.

באותם ימים סוערים של רעיונות חדשים ומהפכות, אומר הגוי פטרו שפאקובסקי כי הוא סוציאל-רבולוציונר. שרוליק יופה אומר שהוא ציוני-רבולוציונר. ברור כי לשניהם יש מן המשותף. יחיאל אהרנסון הוא ציוני, יש מן המשותף בין שרוליק יופה ובין יחיאל אהרנסון: קערת קרן קיימת המוצבת בשטיבל בערב יום כיפור. שרוליק שותף לקערה זו, אם כך מן הסתם גם שפאקובסקי הוא שותף. מדברים גם על אנרכיזם וכולם מתנגדים לצאר ניקולאי. אם כך, כולם שותפים לקערת קרן הקיימת, יש אפוא לקדש שם שמים ולהפוך את הקערה.

תוך כדי חרדה לשלמות היהדות, באים זמנים סוערים עוד יותר. הגלגל מסתובב: ממהפכות למלחמה וממלחמה למהפכות. מתרחשים שינויים פוליטיים, התנגשויות דמים, דם יהודי נשפך ברוסיה העוברת טלטלות. צומחים פולחנים חדשים. מתחוללים חיכוכים פוליטיים ושינויים חברתיים. ואף שברחוב היהודי חלה התעוררות לאומית והציונות חודרת בכוח אל העיירה היהודית (הבונד קורא גם הוא לתרבות היהודית), הרי "בניך נתונים לעם אחר".

צעירי דומברוביץ היו מיוצגים במפלגות זרות. רבים מהם נהרגו במאבק על רעיונות זרים. קיר המגן היחיד כנגד השפעות זרות היה כס הרבנות בדומברוביץ.

שני המוסדות הרבניים היו מקומות המפגש המרכזיים ליהודי דומברוביץ. בשבתות ובחגים היו גדושים אדם עד אפס מקום, דיברו על הכול. בדרך זו שאבו צורות החיים הישנות ועיקרי היהדות, חוזק מתוך עצמם והרעיונות החדשים גיורו ותוגברו בתוכן יהודי.

הצעירים שנחלו את השפעת בית המדרש או השטיבל של סטולין-טריסק, כשהתאמצו לפרוץ אל העולם הרחב, לא נהו אחר העולם הזה אלא אחר עולם שלהם. ילדים שלא רצו עוד ללכת לחדר הישן, למדו בבתי הספר: "תרבות", "יבנה" או בבית הספר היידישיסטי. ואף אם

התגלגל משהו מהם אל בין זרים, היה מוגן בתודעה יהודית ונשאר יהודי גם בין גויים.

בחורים ובחורות שהדרך הישנה היא לזרא להם, אך בלבם נטוע שביל עקבי הצאן, לא הלכו לרעות בשדות זרים. כולם, בני פועלים, אמידים, רבנים, הלכו אמנם בדרכים חדשות אך דרכים אלה הובילו אותם אל עצמם, מי לארץ ישראל ומי אל יהדות גלותית.

ז. ר' נחומצה אוהב ישראל

באוירה זו נתהוו שלוש חבורות החסידים וגם פלח של מתנגדים, וכל רבי משפיע על תומכיו בכיוון מסוים. ההבדלים אינם קיצוניים אף שיש בעיות חריפות כמו: שוחטים, חברה קדישא, ייצוג כלפי חוץ ולעתים גם חילוקי דעות של ממש בענייני הלכה, כגון בשאלת העירוב העירוני. הרב של ברזנה מחמיר, ונתמך בידי אחדים מחסידי סטולין. ויכול לקרות שהבן משה ברגמן, הולך לתפילה בשבת בבוקר, עם אביו איצ'ה נחמנס, לשטיבל של סטולין; משה מחזיק בדעת הרב יעקב, לכן הוא נושא את תיק הטלית בידיו; אביו לעומת זאת, מחזיק בדעת רב בית המדרש והולך עטוף בטלית.

כל חבורה מתאמצת להלל את רבה. כל צד משתדל לפאר ולרומם את רבו עד מאוד. ערב שבת, הכול בעיירה נושם קדושת שבת, ברחובות שוררת שלווה, מן החלונות מנצנצים נרות שבת. ר' נחומצה מופיע בדלת במלוא הדרו המלכותי: פניו קורנות, עיניו בורקות וזקנו הפטריארכאלי נאה. שני בניו הרכים בשנים מלווים אותו, הצעיר בהם – צעד אחד לפניו. הרבנית והילדים מציצים מן החלון הגבוה אל הרחוב, ומן הגשרון יורדים ובאים יותר מחצי מניין מלווים. מן הרחובות והבתים הצדדיים מצטרפים עוד אנשים, לבית המדרש בא הרב והמון אדם עמו. בלכתם מתבוננים המלווים סביב, לראות אם משיג הצד שכנגד את טיבה של אותה מלכותיות יהודית כבודה.

בראש השנה או בחג אחר או לאחר ברכת טל ומטר, הולכים יהודים מבית המדרש ומשוחחים על מתיקות תפילתו של ר' נחומצה. במכוון הם מדברים בקול רם, שהצד השני ישמע וידע על הנכס שברשותם. וכשהרב מברך תחת החופה בקול מתוק ומלא טעם, עומדים המקורבים וחוככים ידיהם מנחת, בשעת מעשה מעיפים מבט אל הצד שכנגד.

ואיציק-מאיר בליזניוק אינו שוכח להתגרות באבי, שהוא חסיד קרלין ומשתייך לצד שכנגד, במילים: "שומע אתה מחותן, מה יש לומר? זה הרי זהב טהור. ראשית הוא בנו של ר' שמואליקל, נכדו של ר' יוסלה זצ"ל. ושורשיו? הדורות הקודמים? בדוק את הייחוס! הגדולים ביותר: ר' אהרן מצ'רנוביל, הצדיק מאפטא, הרבי מרוז'ין. אומרים כי אף הט"ז הקדוש, איזה ט"ז שואל אתה? נו, בעל 'טורי זהב', גם הוא סב-סבו של רבנו; האמת, אינני יודע בבירור אם מצד ר' שמואליקל או מצד הצדיק מאוסטראה [אוסטרוג] – אומר איציק-מאיר ומגרד בזקנו – אך ודאי הוא כי ברטנורא הוא האב הראשון של כל הפצ'ניקים".

בשעת מעשה מתבונן איציק-מאיר באבי, לבחון את הרושם שעשו דבריו ומסיים בהתלהבות: "כן, כן, ר' עובדיה מברטנורא הוא הסב-סב-סבא של הרבי שלנו.

דודי, אהרן דוֹפֶר, אינו בולע את סיפור המעשה ומשיב: "אם כך, הרי יוסל מוכר הדגים בשוק, גדליה אַתְלס, 'יום שלישי' [כינוי למי שנהג לצאת לעסקיו ביום שלישי], גם הם נכדים של ברטנורא!"

השיחה נקטעת. המקורבים צועקים: "שא, שא, הרבי יזמר ניגון". מיד פורצים המסובים בזמר, ואכן תענוג לשמוע.

ויש שנכנס אל ר' נחומצה משהו מן הצד שכנגד, אומר כי דבר לו אל הרב. משיבים אחדים מן היושבים הלומדים בחדר הקדמי: "הרבי לומד". הלה עומד ומשוחח עמם, ממתין קמעה ונכנס אל הרבי לחדרו, מתקבל בסבר פנים טובות ובחיוך בברכת "שלום עליכם", מתבקש לשבת. אם האורח מבין בספרי הלכה, נקשרת מיד שיחה ומתעמקים במבוכ של חילוקי דעות והסכמות, איך הגיעו הפוסקים אל הלוח והעיקר והפיקו ממנו הלכה. ומזדמן לדבר גם על הערכאות וספרי החוק הלא-יהודים, והאורח שואל את הרבי אם עורכי הדין והשופטים הגויים שוקדים אף הם כך תמיד על ספריהם. והרבי משיב בקצרה וברצינות, כי מן הראוי היה שגדולי ישראל יכנסו מדי שנה את הרבנים מרחבי הארץ ובמשך כמה שבועות יעסקו בדברי הלכה, כדי שחלילה לא יבואו להכשלת הרבים, משום שתורה היא וללמוד אנו צריכים. אין לסמוך על הזיכרון, יש ללמוד יותר ולהסתמך על רמ"א, להציץ בספרים ולהיות מסוגלים להתבסס על ר' יוסף קארו, ללמוד ולהבין את הרמב"ם כדי לחוש את טעמי ההלכה ונימוקיה, טוב להכיר את השולחן

ערוך "מחמת גדול תלמוד המביא לידי מעשה". ר' נחומצה מברא: "בפרקטיקה הרבנית מזדמן לפתור סכסוכים, ומילה אחת מוליכה את העניין לקבוצת הלכות אחרת. הרמב"ם הוא פוסק קשה לדידם של רבנים משום שאינו מציין את המקור בש"ס לעניין הנידון. גדולי ישראל מתייגעים כהוגן למצוא את המקור על פיו פוסק הרמב"ם הלכה. אני סבור כי זו הסיבה שהרבנים נוטים אחר פוסקים אחרים".

ואתה נזכר בדברי מקורב אל הצד השני: "הרב ר' יענקל יודע את ההלכה של הגמרא, ר' נחומצה יודע את הגמרא של ההלכה". ובשומעך זאת אומר אתה לעצמך שדברי הצדדים הניצים עוקצניים מדי והערותיהם אינן מוצדקות. ומאי נפקא מינה אם ר' נחומצה יודע גמרא יותר משהוא יודע הלכה או ההלכה באה אצלו לאחר שידע גמרא. החשוב הוא שיושב לפניך יהודי דגול וישר, העומד על משמר היהדות, על שמירת הדת והדין בישראל, והוא כה טרוד במלאכה זו עד שאתה עצמך הופך רציני ויהודי יותר.

לאחר שיחה ממושכת שבים אל העניין שלשמו בא האיש אל הרב. וכאשר הכול נהיר לרב, הוא מביע חוות דעתו ומוסיף באנחה כבדה: "השם ירחם, עוד נעיין בזה". ברגע זה חש אתה שלבו של יהודי זה משתתף בכאבך, בייסוריך, ואתה ממשש בידך את אהבת ישראל שלו.

ואומנם, הרב ר' נחומצה הכיר את כל האירועים בחייהם של יהודי בית המדרש שלו, השתתף בייסוריהם ושמח בשמחותיהם.

הנה בא ר' נחומצה לכפר לסדר קידושין לבתו של מקורב, ואתה רואה שהרב חי את השמחה ומדביק גם אחרים בחדווה. אך לא בחתונות בלבד הרבי הוא מחותן. הוא קרוב לכל הדאגות של מקורביו: פקידי הוצאה לפועל הגוררים חפצי יהודים, אימהות לילדים חולים, האנטישמיות המשתוללת ברחבי פולין, כל אלה מקננים בלב הרבי.

בתום שיחה עמו מוציא ר' נחומצה ספר, לקט מאת אבירי התורה והמוסר היהודי, ומצביע על מקומות חדורים מוסר יהודי וחכמה. שקוע בהרהורים הוא אומר: "ככל שתִּרְבֶּה השפעת התורה – יִרְבֶּה השפַּע, כמידת המעשים הטובים – כך מידת השלווה". אזי חש אתה כי יש את נפשו להשפיע על יהדותך, על מנת שתהיה יהודי שלם, לכך נתון לבו, וזו מטרת השיחה הממושכת.

בענייניו הכספיים אין הרב בעל חשבון ואין הוא מדקדק בהם. אין הוא קובע תעריף, דמי פסק, דמי רח"ש [רב, חזן, שמש]. מעות שנתקבלו, לא מנה אלא הפך כיסו ומסר הכול לרבנית.

לנצרכים היה נותן יותר מכפי יכולתו. בביתו, ליד השולחן, יש תמיד יהודים אחדים, הן יושבים קבועים, הן עובדי אורח. בבית דחקות אך ר' נחומצה מקבל באהבה, ללא תרעומת כלפי ריבונו של עולם וללא תביעות כלפי עדתו. פנקסי הלידות, שאחרים עשו אותם מקור לצבירת ממון, לא שימשו מעולם מקור פרנסה לא לר' נחומצה ולא לבניו. נקלעתי פעם לשיחה שעה ששמעון של יעקב-יוסי גער בר' איצקל, בנו של ר' נחומצה: "גוואלד, בטלנים, אתם חסרי פרוטה ועניין קשה שכזה הנכם מסדירים בחינם".

בריוני העיר התאמצו להתקרב אל ר' נחומצה. הוא, בשאר הרוח שהקריז, שם להם גבולות כלשהם וקירב אותם אל היהדות. אף שהצד שכנגד רטן בינו לבינו, הייתה שיטתו: להנמיך עצמו ולרדת קצת אל פשוטי עם על מנת שיוכל להרימם מאשפות. כאשר ניסה מי ממקורביו להעיר לו על קרבתם היתרה אליו, השיב ר' נחומצה: "עלינו ללמוד מריבון העולם. היהודים ישבו במצרים בתוך מ"ט שערי טומאה, ובכל זאת ירד אליהם הכול-יכול לנשאים. לפיכך כשיהודים מבקשים את קרבתו, ואולי יעלה בידי לקרבם אל אמונת האל, כדאי הדבר".

כשלושה עשורים שימש ר' נחומצה רב למרבית תושבי דומברוביץ. פעמים רבות הטרידו את מנוחתו הגופים הפוליטיים והמנהליים. לאחר התפוררות פולין, כשהסובייטים השתלטו על השטח המכונה מערב אוקראינה, זומן ר' נחומצה אל הממשל הסובייטי. מוצבת בפניו דרישה, לחתום מרצונו החופשי כי הוא מוותר על בית המדרש לטובת הממשל. ר' נחומצה משיב: "אין אדם חותם גזר דין מוות לא על עצמו ולא על עירו ולא על עמו. יש בידיכם דרכים למכביר ליטול את בית המדרש גם בלא חתימתו".

לאחר כניסת צבאות היטלר, נפתח פרק ייסורים וסבל בבית הרב. גויים מן הכפרים קרופה וּבְרֶסֶטִיָּה מיהרו להתנפל על "הראב"ן היהודי". פטריוטים אוקראינים טובים חשו שחובם לנקום בבית הרב: שדדו, הכו נמרצות את הרבנית וגזזו את זקנו של הרב. ביום ההוא, כשהריצו חמש מאות יהודים, ריכזו אותם בשוק והושיבום על הקרקע במטרה לירות בהם, ישב ביניהם גם הרב הזקן. לא ירו אז, אך למחרת שוב באה כנופית פורעים אוקראינים, הובילו את הרב לענותו ולחסלו. וְסִיָּה גברילצ'וק מילט את הרב מידיהם כל עוד רוחו בו.

באותם 14 חודשי ייסורים, סבל, מצוקה ופחד שקדמו לשחיטה, היה ביתו של ר' נחומצה ממש נתון במצור מרוב מבקרים. רוצים לשמוע מילה מאוהב ישראל זה, שהצער היהודי כולו נשקף מעיניו, אך הוא אינו מדבר. פעם אחת בלבד, בישיבה של היודנרט בעניין תשלום כופר, אמר הרב: "יהודים, יהודים! (הדגיש מאוד את המילה 'יהודים'), אנחנו נתונים בטלפי חיה מטורפת, יש לעשות הכול על מנת להרדים את החיה בשיגעונה. לכן אחים יקרים, תנו הכול, והשם ירחם".

שבועיים לפני השחיטה, נערכה ברית מילה אצל ידיד שלי בגטו. ר' נחומצה פנה אל מניין היהודים במילים אלה: "יהודים, אל יפחת דבר במצווה של הכנסת תינוק בבריתו של אברהם אבינו, שום מנהג ושום דין בל ישתנה. עוד יזכו יהודים לשמח עצמם בביאת הגואל, ולרשעים בני הזמן לא ייוותר זכר, כשם שלא נותר מרשעים קודמים". ובלחש אך ברגש רב זימר: "יום לַיְבָּשָׁה נהפכו מצולים, שירה חדשה שבחו גאולים" [פיוט של ריה"ל], וכולנו הזלנו דמעות.

שלושה ימים לפני השחיטה פרץ לחדרו של הרב קצין נאצי, השתולל ככלב שוטה, חיטט בספרים. הרב שישב שקוע בספר, השעין ראשו על ידו השמאלית, את יד ימינו הניח על הספר הפתוח והתבונן ברוצח היישר לתוך עיניו. מבטו של הרב כנראה היה קשה לגרמני, הוא צעק כמטורף: "חזיז ורעם, יהודי מחוצף, לפי תורתך, אתם, יהודים מכונמים, בעלי כוח ויכולת בעולם המטפיזי, במהרה נעבירכם לשם".

הבוקר האחרון. יהודים מתקבצים ליד בית האבן של איציק פליישון, לא רחוק מבית הרב, שם מקום מושבו של היודנרט. סופרים אותם, את היהודים, קוראים כל אחד בשמו. למן השחר עומד ר' נחומצה ליד

החלון הפתוח ולוחש דבר-מה. פניו מצומקות ומאובנות. העיניים יוקדות באי-שקט. מה יקרה כאן? מה?

כרבים מאנשי העיירה הועבר גם ר' נחומצה לסרני ונכלא מאחורי גדר גבוהה. שם התפלל בציבור, מוכה ומעונה. אותה שעה שפכו יהודים את מררתם על מעשיו של ריבון עולם ואחדים אף שאלו את הרב: "אתה מתפלל עכשיו, רבנו, גם עכשיו?"

לפני צאתם לצעדת המוות, ניגשו יהודים אל הרב. פינחס מניסטרופר היה ראש הדוברים: "מדוע עושה ריבנו של עולם כך?" אמר להם הרב: "כשהודיע ר' ישמעאל הגדול לעשרת הרוגי מלכות כי מן השמים נגזר עליהם למות בייסורים בשל חטא מכירת יוסף, מחד גיסא הייתה בלבם תרעומת, ומאידך גיסא – קורת רוח שהאל בחר בהם במקום בשבטים". ואז קרא הרב בקול: "יהודים! אנחנו עם הנצח, עוד יהיו ויהיו יהודים עד סוף הדורות. מי יוכל לרדת לשורש הדבר המתרחש עמנו? קבלו עליכם את הדין, צדיקים וידידים, קדשו שם שמים".

ח. הרב יעקב הכהן

רבנות דומברוביץ הייתה ייחודית במהותה. נוכחות של שתי חצרות רבנים הייתה לה השפעה על שתי עדות שונות של חסידים. הרבנים העומדים בראש היו גם הם שונים במקצת. במבט לאחור על עשרות השנים שחלפו, עלינו להודות שאילו היה רב אחד בלבד, לא היה כס הרבנות שלם ונמצאה מהות היהודי לוקה בחסר. לו חסר משני הרבנים הרב של חסידי ברזנה או של סטולין, היינו חשים בחסרון עד מאוד.

לאחר פטירת ר' איצ'ה, נמצאו בין חסידי סטולין לומדים רבים ומופלגים בתורה. עדה זו הייתה באותם ימים בשיאה בכמות ובאיכות התפתחותה הרוחנית.

עם זאת, לא בחרו במקום ר' איצ'ה, לא בן רב, לא נכד רבני, לא למדן ותיק, אלא איש צעיר, בן למשפחה חסידית של למדנים בדומברוביץ, חייל שסיים לא מכבר את שירותו. לכתחילה, אין הרבי מסטולין מרוצה מכך כל עיקר. אגב, ראוי להעיר, בא אל הרבי מסטולין, יורש שושלת קרלין, בעצמו עול ימים, המכונה עד עצם היום הזה "הינוקא מסטולין", בא אליו חסיד זקן מן החדר של בית אהרן, התבלבל החסיד הזקן קמעה בראותו את הרבי-הנער. הרבי הצעיר החכם, הבחין בזה

ואמר אליו ברוסית: "דיאדיושקה גבריל, סטארי ניה ראדיטסיה א ראביטסיה" [דוד גבריל, הזקן נעצב בגין הרב]. אך למען דומברוביץ ולומדיה ביקש הרבי דווקא רב חסיד מופלג בשנים ולא חייל צעיר. חסידי סטולין בדומברוביץ, נחושים בהחלטתם, העמידו את הרבי בפני עובדה. משלחת בראשות אפרים פינצ'וק התייצבה בסטולין והודיעה לרבי כי בית הרבנות בדומברוביץ תפוס בידי יענקל הרב, עצמנו ובשרנו. כעבור זמן-מה כשהרב מסטולין בא לדומברוביץ כאורחו של הרב ר' יעקב, בילה הרבי שאהב אנשים חכמים, אנשים שחכמת העולם אינה זרה להם, זמן ממושך עם ר' יענקל החכם, כאילו לא ידע על שירותו הצבאי. מנגד, החסידים של הרבנות השנייה, לא היו מוכנים לשכוח לו זאת. לפרקים, כגון כשעלו שאלות בענייני שחיטה וחברה קדישא, שלא בפניו (משום שזכרו את "והוי זהיר בגחלתן"), היו שומעים אותם ממלמלים לעצמם אל תוך זקנם: "יענקל הסולדט".

הרב הצעיר, לא הכזיב את תקוות חסידי סטולין בדומברוביץ. שנים שקד על הש"ס והתעמק בשאלות ובסוגיות. רב זה, הודות ללמדנותו, חכמתו ועומק הבנתו, התייצב בראש עדתו הן כמנהיג, הן כלמדן, דיין ושופט. גון פניו עמום, זקנו הארוך שחור כפחם עם קפוללים קלים, ועיניו השחורות הגדולות מביעות רכות ונועם. לבוש היה קפוטת משי שחורה, לראשו חבש מגבעת רבנית מבריקה, מוסטת מעט לאחור. בעת שנשא דברים בחברותא בפני אנשי השטיבל, הפיק פיו מרגליות והוא נראה משכמו ומעלה גבוה מכל העם. עם זאת לא השתנה, תמיד נותר אותו חבר משכבר הימים, חברים של כל החסידים, התפלל באותו שטיבל ונסע אל אותו רבי. וכשהעביר שיעור גמרא, ותכופות באו, נוסף על הלומדים הקבועים, תלמידי חכמים אחרים על מנת להתפלפל, גילה אותה חברות כלפי הלמדן לזר קדישס, כמו כלפי ברוך של נחומיצ'קה, המאזין הפשוט. רק עם החופשיים הקיצוניים, המתקיפים ובעלי הטענות הקבועים כנגד מוסר היהדות, נמנע ממגע. פעם אחת התבטא בכינוס פתוח: "כאשר מן ההכרח לשתף עמם פעולה, יש לזכור: כפית קטנה של חמץ הנופלת אל תוך סיר גדול של פסח, מחמיצה את הסיר. הכלי הגדול אינו מכשיר את החמץ של הכפית, אלא אש ומים רותחים בלבד. צחצוח ומירוק יכולים להכשיר את הכפית הקטנה. הוא הדין במושב לצים: יכול אדם לבוא במגע עמם אם הוא עצמו אש ומים רותחים, כל כולו עבודה השם, יהודי מלא מסירות נפש".

הרב ר' יענקל ממשיך בתלמודו. הנכנסים לביתו פוגשים בו שוקד על הגמרא. מקורביו מתפארים ומדברים בקול, למען ישמע הצד שכנגד: "רבנו שונה זו הפעם הרביעית את הש"ס".

הנה יוצא הרב ר' יעקב ונוסע אל היהודים שלו, חבריו לחדר מימי עבר, המתגוררים בכפר דוֹבָה, להכשיר שם מקווה טהרה שנבנה בהזמנת ר' משה זאיונץ סמוך לטחנת הקמח שלו. המקווה הוכשר, יהודים בני כפרים אחדים מבליים יחדיו. הרב מדבר בעניינים שונים: הלכות מקוואות, טומאה וטהרה, הטחנה והמכונות, האוויר וכוח המים. רצונו שחבריו לחדר, ידעו הכול. הוא פונה אל אבי, ר' חיים דוֹבָר: "זוכר אתה חיים, כשהתחלתי ללמוד חומש היית אתה המברך שלי". לקהל נגרמת קורת רוח על האחוה המתמשכת עם חברים לחדר משכבר הימים.

לאחר מכן מבליים בצוותא, השולחן עמוס כל טוב. מזמרים ניגוני קרלין, מרקדים, מספרים סיפורי חסידים, עוסקים בדברי תורה והרב ר' יעקב אומר: "חיים, אלמד אותך ניגון", ברגע שהוא מבקש להתחיל, הוא שוכח אותו. יהודי הכפר צוחקים בלבביות והרב עמם. עוברים למעשיות חסידיות עתיקות על בעלי שם. לאחר זמן-מה נפרד הרב מכולם, מתכוון לצאת עם שחר לדומברוביץ לקראת התפילה.

כעבור שעה, כאשר הכול כבר במיטותיהם, מעיר אותם הרב, והוא קורן, בקריאה: "חיים, סנדר, קמו, טלו ידיכם. נזכרתי בניגון". שעת חצות חלפה מזמן, השכנים מתקבצים כולם, ביניהם: יצחק שליאמפר, חיים בן זליק זיגלס [קֶפֶטן], יואל מברז'ניץ, יושבים בטלית קטן. אמי ע"ה, מרתיחה קנקן חלב, יושבים ושרים כך אל תוך היום. לאחר מכן עומדים להתפלל ושוב משיחים בענייני עולם מהולים בדברי תורה ובמעשיות חסידים, שוב יוצאים בריקוד. לאחר ברכת פרדה חמה יוצא הרב בדרכו לדומברוביץ לקראת תפילת מעריב.

בדרך פזורים כפרים נוספים, דרים גם בהם יהודים, אמנם חסידים מן הצד שכנגד, אך ההבדלים הרי אינם מהותיים. יוצאים מיכל קריוויצר,

יוסל קריוויצר [מן הכפר קריוויץ], גם איצי, מרדכי, אברהם זאלישינר [מן הכפר זאלישין] ומזמינים את הרב לביתו של ר' מיכל. שוב משוחחים, מספרים מעשיות חסידים והרב שב הביתה לסעודת ערבית מאוחרת.

נסיעה מסוג זה של רבנינו, במיוחד בעת ברית, סעודת אירוסין, חתונה וכיוצא באלה, הייתה חזון נפרץ ביותר. קרבת הרבנים אל המוני העם נטעה בהם יהודיות פשוטה נלבבת, והעניקה לחייהם תוכן שיש בו חמימות. הצעירים שנטלו חלק במפגשים וגם יהודי כפר מבוגרים, זכרו לאורך ימים את בואו של הרבי.

על תלמודו של הרב היו אומרים: "יענקל שלנו, הרב, לומד תורה לתכלית מסוימת. לא סתם בעלמא ולא דווקא לשם עולם הבא. הוא לומד כאן, בעולם הזה, למען עדת היהודים שלו, על מנת שיוכל להיות להם מדריך. ר' יענקל הרב, לומד לא לשם הידיעה, לא כדי להיות "עוקר הרים וטוחנם זה בזה", לא, אין זו שיטתו. מהרים עקורים וטוחנים נוצר חלל ריק, ולמרחב חומקים אם לא אוויר אזי מים ולעתים גם משהו לא רצוי. תלמידי חכמים עוקרי הרים ומטילים אותם לאוויר, הרי זו סתירה והרס. הרב שלנו לומד לשם בניין, לשם סידור הלימוד. בלימוד אין הוא מבקש קושיות, כי אין לו בהן תועלת, הוא מבקש תנא דמסייע לו, כדי שיוכל להפעיל את השקפתו ואת שיקול דעתו בפרקטיקה הרבנית שלו. מקורבים לו היו אומרים: "משנתו סבורה עליו, לפיכך כאשר שני בעלי דין מבקשים להסתיר מפניו דבר, מגיע הוא לשורש הדבר וחושף אותו מתוך לבם". תבונה זו של חשיפת האמת נתגלתה אצל הרבי ר' יעקב פעמים רבות לא רק בעניינים שבין יהודים לבין עצמם אלא גם בעניינים בין יהודים ונוצרים. שופט שלום רקח עלילה על איצל קרצמן ופנה אל הרב מתוך כוונה שיפסוק לטובתו. זה היה בימים שהעיתונים האנטישמיים בקייב מצד אחד וה"שתי פרוטות" הוורשאי מצד שני, האביסו את האוכלוסייה הנוצרית בשנאה, בדברי נאצה ועלילות דם. הרב ר' יעקב השיב לשופט: "בחוק המלכותי אין – לא לך ולא לטיעוניך המשפטיים, אפילו עד בית הדין של קייב – שום צידוק משפטי, להרע ליהודי איצל קרצמן. רוצה אתה שרב יהודי יוציא לפועל את אשמת השווא שלך? לא אדוני, החוק היהודי שלנו טהור מבחינה מוסרית, ונזהר בשמירת הצדק לכל אדם, יהודי ולא-יהודי בשווה".

ימים באים וצבאות הצאר נוטים אוהליהם עד לנהר סטוחד. בדומברוביץ מתאכסן מטה צבאי. הגנרלים מעלילים על היהודים שהם כביכול מרגלים לטובת גרמניה, בזה הם מתכוונים לכסות על מפלותיהם. על הר בֶּרֶסְטֵה נתלים מדי יום אנשים. נכון, גם רוסים ופולנים, אך הרבה מאוד יהודים. צרות מאוחרות העמידו בצל את התליות על הר ברסטיה אך את הצרות ההן בפאתי דומברוביץ חייבים לחשוף. בעת ההיא נתפסו יהודים במרחק לא רב מן החזית, הכריזו עליהם שהם חשודים, והרגו אותם על ההר ברסטיה. האוכלוסייה היהודית חיה בתחושת חוסר אונים, אף שניסו והצליחו לחלץ אחדים מציפורני המוות. למשל, תפסו את גיסי מאַנס קרצמן בביתו והשליכו אותו לבור, מאחורי בית החולים.

בשעה שחקרו אותו עלה על דעתו לומר שהרב יעקב זלצמן יכול לערוב שאיננו מרגל. מאנס ידע כי הרב ר' יעקב דובר רוסית. סבר הקרבן שהרב החכם אולי יציל אותו, איש חף מפשע, ממוות. בקיצור, הרב פרש לפנייהם את הסוגיות בש"ס, המלמדות יהודים נאמנות לשלטון ואי גרימת נזק. אנשי הצבא רחשו דרך ארץ לרב החכם והמלומד ולאחר חודשים רבים קיבלנו את מאנס, מת למחצה.

באותם ימים מלאו העיתונים אנטישמיות. איש צבא בכיר מצדיק את האנטישמיות בשנאתם העמוקה של היהודים לאומות העולם ומביא משל: "יהודי רשאי לאכול מצלחתו של כלב, לעומת זאת צלחת שאכל ממנה רוסי אסור ליהודי לאכול ממנה". משיב הרב ר' יעקב בפרוטרוט ואומר כי בידי ישראל אין שאלה מי האוכל. בימי קדם, כשעמים אחרים לא ידעו עדיין דבר על מחלות מידבקות כבר נהגו אצלנו חוקי טומאה וטהרה, להגן על האדם מפני הידבקות. ולמען האמת, השאלה היא: מה אוכלים מן הצלחת. אני עצמי לא אוכל לשתות מקערית שאכלתי בה בשר. כך הוא הדין אצלנו. לפיכך אין בזה בסיס לשנאה כלפי היהודים, בדיוק כשם שטיעוני השנאה האחרים אינם מבוססים.

חלפו שנים, השנאה הצארית לא היוותה עוד גורם. בדומברוביץ שולטים שקצים מקומיים, סכנות חדשות מאיימות עלינו. מושל הרפובליקה הבולשביקית בדומברוביץ, לֶסְקוֹבִיץ, מבקש לסחוט פסק דין לטובת אביו יאשה, בהאשמות שווא כנגד אביגדור חרפק ודוד גילמן. מן העניין נודף ריח דם. הרב ר' יעקב רואה בבירור כי הסיבה שבגללה העביר לסקוביץ, ראש הטריבונל המהפכני בדומברוביץ, את

העניין לרב – שעה שהוא עצמו יכול לפתרו לשבט או לחד – היא משום שהקומוניזם עדיין בחיתוליו, הרפובליקה האדומה בדומברוביץ שהוקמה בידי אנשי המקום, צועדת את צעדיה הראשונים, ואם אפשר לנצל הבטחות ליושר, אמת וצדק לטובת אביו, יפסוק בזה הרב.

לפני הרב ניצבה שאלה ששלוש פנים לה: א. האפשרות שתיגרם רעה ליהודי משום שזה רצון השליט; ב. חיפוש אחר דרך להיפטר מן העלייה; ג. אם נקבל שחייב להיות פסק של כופר נפש – השליטים נזקקים לממון לפיכך הם מעלילים עלילות ומפעילים עליו טרור כדי שיסייע להם לסחוט כסף מן היהודים – הרי היום דוד גילמן קרבן, מחר יהיה זה ברזוך, ומחרתיים – ביטשיק וכך הלאה. יענקל רבנו, לאחר שיחה ממושכת עם שליטי דומברוביץ באותם ימים, בעניין ספרי החוק הצאריים, הדין היהודי, והמשפט הקומוניסטי המתפתח, הותיר בהם רושם עז ונפטרנו מן העלייה.

וכך אנו מגיעים למסקנה שכס הרבנות הכפול לא היה בו פיצול כוחות אלא השלמתם, וכמו מאליו, מה שלא עשה רב אחד עשה השני וכך השלימו זה את זה.

הרבנות בדומברוביץ קיימה את הפסוק "והיה תמים עם ה' אלהיך", עמדה על משמר היהדות באמת ובתמים. לא נשאה פנים בדין, לא חיפשה רחמים כשנדרשה החמרה בדין. להמחשה אביא סיפור מעשה. כשלעצמו אין הוא מעשה נאה אך כדאי להעלותו על הכתב למען הדורות הבאים כדי לדעת שבעיות שונות, צעדים שונים, מחלוקות קטנות וגדולות בדבר עשרות אלפי רובלים, מעולם לא יצאו לערכאות הגויים, רבנות דומברוביץ טיפלה בכל. הדור שנספה רחש כבוד ונשמע בכל לפסקי הרבנים.

אצל ר' יעקב התקיים דין תורה בעניין "אנסת את בתי והרי כרסה בין שיניה". נכחו אבא-אימא, דודים ודודות והתדיינו עם אלמן צעיר. לאחר חילופי דברים קצרים, נהיר העניין לרב. שכרסה בין שיניה הוא רואה, אך ברור לו גם כי אין זה מחמת אונס; קרה מה שקרה בהסכמת ההורים על מנת להושיב את בתם בבור של שומן. הרב קוצף: "הייתכן – הוא צועק – אין לעבור על כך בשתיקה!" הרב אומר דברים קשים: "היו דורות, שנזהרו אף בשמץ שקר, ואתם כולכם משקרים לטובתכם, מבקשים להיפטר מן החרפה שאתם עצמכם עשיתם על עצמכם. זו

שאלת ממון, ולא פסק שיישא את הנואפת שלכם". ובפנותו אל האלמן אמר: "מי אתה שאתה שם ללעג בת ישראל. אם פסק הדין על פני האדמה אינו יכול להכריח אותך להסיר חרפה מבת ישראל, אני אומר לך שאלוהים לא יחריש, הסתלק מבית".

שוב חלפו שנים. הרב ר' יעקב חולה, שוכב על ערש דווי. מן הלומדים הזקנים ההם, מראשית כהונתו ברבנות, לא נותר איש, גם מבין חבריו, הלומדים הצעירים, נפטרו רבים. אחיו, קנאים לחסידות סטולין ותלמידי חכמים, גם הם אינם. אחד מאחיו, ר' ישראל ציגלניק [עושה הלֵבְנִים], אמר לאנשי השטיבל שלו כשיצאה נשמתו: "הגם אל תמנעי מן הרחמים, אך אני ישראל מת. אני עומד בגמרא בנדרים דף ס"ג, סיימו למעני את המסכת. זה יזקף לזכותי. בשלושה מקומות קשה לי הר"ן. סימנתי שם, ישיב על זה אחי הרב, לעילוי נשמת".

העיירה מתכוננת להסתלקות הרב, המקורבים והמתנגדים הקיצוניים בעיר וסביבתה באים לביקור חולים או להיפרד ממנו. כולם מבינים את האבדן הגדול. אף שהדיבור קשה עליו, שמעו היהודים מפיו בימיו האחרונים מילים טובות לרוב. אני עצמי זוכר אחד מן הרעיונות שהביע: "יסוד העולם האנושי אינה הידיעה, לא הלומדים, לא בעלי ידיעות גבוהות ועמוקות אלא הצדיקים, בעלי המוסר, העושים את מצוות התורה".

לאחר מות הרב יעקב, שוב נתאחדו השטיבלך החסידיים והושיבו על כסאו אחד מבניו, אף הוא איש צעיר, ולמן היום הראשון להכתרתו כינוהו: ר' אבאלה. הוא היה כלי מושלם והעדה קיוותה שיהיה ממלא מקום ראוי לאביו הדגול. הגורל התאכזר אל ר' אבאלה, הוא נקטף עם עדתו בידי התליינים ההיטלריסטים קודם שהיה סיפק בידו להגיע למדרגה הגבוהה שנועדה לו.

בצעדת המוות האחרונה הלך ר' אבאלה הצעיר עם הרב הזקן אוהב ישראל, הרב ר' נחומצא, יחד עם העדה כולה, 4327 יהודים, גברים ונשים, רבנים ובעלי עגלות, תלמידי חכמים ובעלי מלאכה, גבירים וקבצנים, רופאים, מורים, סבלים, ציונים, בונדיסטים, בחורים ובחורות, זקנים וטף, בריאים וחולים. כולם יחד הולכו שולל בהבטחות טובות, אל המוות. זה היה בי"ג באלול תש"ב. פחות מחמישים נפש

ניצלו, בהם אני יצחק בן חיים ומרים מדוּבָּה ושתי בנותיי. והשאר – ארץ אל תכסי דמם!

לסיום יוזכר: למן היום הראשון לכינון עצמאותה של רבנות דומברוביץ ולהשתחררותה מן האפוסטרופות של פינסק, ישבו על כס הרבנות ילידי דומברוביץ. גם בעיירות זרות היו ילידי דומברוביץ רבנים. יענקל וַיִּלְגֹּן, רב וראש ישיבה אי-שם באוקראינה; [ליבוש], בנו של מאיר-חיים יונגשטיין, רב ברוֹבֶלִיָה; ר' איציקל בנו של ר' נחומצה – רב בהורודץ, באנטונובקה; ר' ברל החייט, שתפר והלביש את הקהילה במשך עשרות שנים במלבושי הנצח, התכריכים, אחד מבניו היה רב באחת העיירות.

הרב הגאון יעקב-נתן, אף הוא מוצאו דומברוביץ ורשום היה בה בעירנו, עיר הצדיקים ובעלי המוסר שנהגו לפי מצוות התורה, כדברי הרב ר' יעקב הכהן זצ"ל.

ט. מלמדים ומחנכים של דורי

הרצלה של רבקה מדוּבָּה נמנה על המלמדים הראשונים שלימדו אותי ואת בני דורי תפילה. כבר היה בשנות זקנתו, החדר שלו נמצא במורד רחוב השטיבל וגבל בבתי גויים שהיה להם גן דובדבנים שחורים. אנחנו הנערים, התייראנו מאוד מפני הכלב השחור השעיר שרבע בחוץ סמוך לגן. הרבי השני שלי, שמואל הקטן, החדר שלו היה ברחוב בית הכנסת. במקום זה הייתה הבאר, אובייקט מעורר עניין מיוחד אצלנו הילדים. לכאן היה בא יוסל שואב המים עם האסל ודליים שלו לשאוב מים והיינו מעירים את חמתו. לאחר מכן היו גם רבי קליש ורבי ניסלה הצהוב.

לחדר נכנסים דרך המטבח. מול הכניסה עומד שולחן וסביבו ספסלים ארוכים צרים, ולאורך הקירות – ספות. על אחת הספות יושב הרבי בכומתה משוכה עד מחצית מצחו. בין אצבעותיו הוא אווז מחווה אותיות. על השולחן מונח פרגול רצועות. החדר מונה 16-18 תלמידים, מחולקים לשלוש כיתות: מתחילים, קוראי הברות ויודעי קרוא. כיתה אחת יושבת אל השולחן ולומדת. שתי כיתות מפוזרות בבית, במטבח בקיטון של הרבנית או בחוץ. וכך למדו: "הקשב ילד, אם תזכור, ישליך אליך מלאך טוב סוכריות. רואה אתה קו קטן ועליו ראש קטן, זוהי וי"ו,

ו"ו; ראש קטן עם רגל כרותה, היא יידלה – יו"ד; שתי נקודות לרוחב הן צירה ומשמעה: א"י, א"י; ב"ת וסגולה (סגול) מתחת: פה, פה; אם אחרי פה עומדת מ"ם הרי זה ביחד פה-אם". כל כיתה יושבת אל השולחן ארבע פעמים במשך היום: בבוקר, לפני הצהריים, אחר הצהריים, לפנות ערב או בערב. כאשר אל השולחן יושבת כיתה לפני סידורים פתוחים, לומד הרבי עם ילד אחד, האחרים מקשיבים. אחרי הראשון, קורא השני, השלישי, וכך הלאה. תלמיד שוגה או הרבי מבחין שמישהו אינו מקשיב לקורא, חולק הוא לו סטירה קלה, צביטה או מכת פרגול על הידיים הקטנות בלוויית גערה: "גויילה". חוטא מכיתה גבוהה יותר זוכה למשיכה באוזן בלוויית סטירה מידי הרבי.

כך, בצביטות ובסטירות, החדירו בדורי את הקריאה. למדנו אף יוצרות ופיט משום שהחל מראש חודש אלול לומד הרבי עם תלמידיו את המחזור ודווקא בניגון ראש השנה. לפני פסח למדנו את ההגדה.

מבין הרביים-המלמדים שלימדוני להתפלל היה רק ניסלה הצהוב מחייך לפעמים. האחרים הרביצו בנו תורה ברצינות ובקפדנות. ובכל זאת היו לילדים גם רגעי שמחה רבים, בהם ההליכה אל יולדת לקרוא "שמע" ולקבל ממתקים.

בקיע, ביום חם, מוליך הרבי את התלמידים לרחוץ בנהר, ילדים חומקים למשחקיהם. סוחרים זה עם זה: ממירים כפתורים בזכוכית צבעונית. משחקים במלחמות, במלכים. בערבי חורף, בעוד הרבי עומד בתפילה, מצטופפים הילדים ומספרים לעצמם מעשיות. בשעת ערב מאוחרת שבים כולם יחדיו הביתה, עששיות בידיהם. לילדי גבירים עששיות מתכת עם חיפויי זכוכית, ובני עניים נושאים עששיות נייר דמויות מפוחית. כולם הולכים בשירה, בשמחה.

היה על כל תלמיד לדעת להתפלל. אצל המלמדים הכרתי את כל בני דורי מדומברוביץ וסביבתה. חלק ניכר מאותם תלמידים מתו בחלוף השנים; חלק היגרו אל מעבר לים. חלק הארי לא הרחיקו מעבר ללימוד קריאה ונותרו אנשים פשוטים, עמך, בבית המלאכה, בחנות, ומי עם הסוס והעגלה או במלאכות מפרכות אחרות. את כולם השיגו ידי היטלר ותחבולות הגויים והגויות בדומברוביץ.

המלמדים של חומש-רש"י ופסוק [תנ"ך] היו: חיים סופרון, שלמה-חיים חתנו של הרצלה, לזר קירדס. לכל אחד מהם היה סגנון הוראה משלו אף שכולם השתמשו בשיטה המקובלת. חיים סופרון לימד שלוש כיתות: מתחילי חומש, מתחילי רש"י, מתחילי פסוק. כל מילה מתורגמת בנפרד: "ואלה תולדות בני נח". ובמקום אחר, "ואלה תולדות יצחק", מתרגם הרבי תולדות – לידת. ילד שהמשיך ללמוד הבין לימים בעצמו מדוע במקום אחד תולדות כלשונה ובמקום אחר לידה.

בשבת של השבוע בו החל התלמיד הקטן ללמוד חומש נהגו ההורים להזמין את הרבי ואת התלמידים לכיבוד. הרבי צועד בראש אוהז ביד ימינו את המתחיל, ומאחור נשרכת שורה של ילדים קטנים. בבית השמחה גדולה. אל המתחיל מצרפים מברך, תלמיד אחר. את החומש מתחילים ללמוד מספר ויקרא והמתחיל אומר דרשה ושואל: "מדוע מתחילים ללמוד ויקרא ולא בראשית?" נשמעת התשובה: "משום שספר ויקרא עוסק בקרבנות ויהודי קטן חייב להקריב עצמו למען התורה". "מדוע נכתב ויקרא באל"ף קטנה?" "משום שכל יהודי קטן הוא עולם בזעיר אנפין וילד יהודי חייב לאהוב את אבא-אימא".

אצל חיים סופרון, בחדרים הקטנים, גרה המשפחה עם זוגות תאומים. הרבי רוצה שיהיו תלמידיו מלומדים, הוא מתייגע עם קשי ההבנה כדי שמלאכתו בקודש לא תעשה חלילה רמייה, אלא שהוא איש חולה, משתעל ויורק אל הממחטה הגדולה. הרבי הולך לעולמו והתלמידים הקטנים נותרים ללא רבי באמצע הזמן.

באותם ימים היה בדומברוביץ גם חדר מתוקן. בעיירה מכנים זאת: משה [כינוי לבזר] או הכיתה של יהושע-יענקל. לבי נמשך לשם כבר זמן-מה. שם דומני יפה יותר. הילדים נושאים על גבם ילקוטי ספרים שאין רואים בחדר. אין שם מלמדים אלא מורים בעניבות וצווארונים לבנים. הכיתה משוכנת בבניין של נסיה-הירש. שם בחדרים הנמוכים מוצבים ספסלי-שולחן צבועים. שם מקפידים שידי הילדים נקיות ואוזניהם רחוצות. מצלצלים בפעמון והילדים רצים החוצה להשתובב. מצלצלים שנית, והילדים שבים כל אחד אל הספסל-שולחן שלו. זה נקרא: הפסקה. אני רוצה להתקבל לשם. אך סבא-סבתא מתנגדים. אינם מוכנים להרשות שנכדם ילמד במקום שהופכים בו לגוי. הייתה עילה למחאת הזקנים.

בזמן ההוא חל זעזוע, התעורר פקפוק. שנים אחדות קודם לכן נסעו נערים מדומברוביץ לשיבות רחוקות, מי למינסק ומי לקשינב, לאחר שלוש שנים שבו שונים במקצת. יחיאל אהרנסון חזר מקשינב עם נהייה אחרי הציונות. אבא-אימא חסידים, שומרים בסוד את החרפה, אך לא לזמן רב. הדבר נודע בעיירה. ילדיו של גדליה אַתֶּלס [פצ'ניק], שבים ממינסק, גם הם שונים לחלוטין. אומרים שהם רוצים להסיר מכיסאו את הצאר ויש המוסיפים: "הם רוצים להסיר את צלם אלוהים כולו". כך הגעתי אל החדר של שלמה-חיים, איש צעיר שופע בריאות ואינו חס על כוחותיו. הוא רוצה באמת ובתמים להעביר את מעט הידע שלו לתלמידיו. יש כאן ארבעה עשר תלמידים, כולם בכיתה אחת. לומדים מבוקר עד מנחה בקיץ, ובחורף – למן השעה תשע עד הערב. כאן לומדים חומש-רש"י, תרי-עשר, לומדים לכתוב יידיש משורות כתובות בידי הרבי, למשל: "אני נוסע לוורשה לקנות סחורה". הרבי כותב את השורה בראש הדף והתלמיד כותב אותה עד תחתיתו; הרבי כותב מעין מכתב והתלמיד מעתיק אותה במשך השבוע. לומדים גם חשבון: חיבור, חיסור, כפל וחילוק. מוסיפים קינמון בשלוש קופיקות וחצי לצימוקים בשבע קופיקות וחצי; או הרבי אומר: "אימא קנתה אצל החנווני 13 פונט אבקת סוכר לטיגון מרקחת במחיר 14 קופיקות הפונט, מה המכפלה"; "אבא וסבא הרוויחו יחד ביריד 23 רובל ושבעים קופיקות – איך תחלק ביניהם". בקיצור, הרבי והתלמידים מתייגעים כל השבוע בחשבונות ובכתיבת מכתבים. בשבת בצהריים לומדים גם פרקי אבות, הבטלה אסורה. הרבי אומר: "העולם קיים בזכות תינוקות של בית רבן". ולכן אנו עמלים: את הבוקר מתחילים בתנ"ך, לומדים שיעורים. עוברים לכתובה וחוזרים לחומש-רש"י, כך עד הצהריים. אחרי האוכל לומדים חשבון ושבים לתנ"ך שהילדים מתרגמים עם הרבי, ושרים ומקנחים בחומש-רש"י.

במשך השבוע לימדו אותנו את פרשת השבוע, חומש-רש"י וחמישה פרקים בתרי-עשר. מכות וסטירות לא חסרו. הרבי עבד בכל הכוח וגם סטר בכוח.

למרות הכול היו לילדים גם שעשועים. החדר שלנו כאמור, במורד רחוב בית הכנסת, בביתו של משה בורודאטש. גנו של לזר דאדקס גובל בבית. ברחוב שוסיינה [הכביש, רחוב 3 במא], מול איצל ביטשיק, בגינת הכומר, עומד עץ תות. אצל הכומר מותר לקטוף וגם אצל לזר, מדוע הוא שולח את בנו ברל לבית ספר של גויים ולא לחדר? מתגנבים

מן החדר אחד-אחד, בבוקר או בצהריים ובערב, לקטוף פרי מן העצים. עושים זאת בעליצות של ילדים. תחילה בא לחדר הכומר, ושלמה-חיים החסון גוער ומכה. כעבור ימים אחדים בא לזר דאדקס, והרבי מכה שוב. ידי הילדים רפו, אך בהזדמנות ראשונה שוב מתקרבים לתות של הכומר ולתפוחים של לזר. מעשים אלה לא הצליח הרבי לעקור מראשינו, אך תרי-עשר הצליח בכל זאת להחדיר לתוכם.

לאחר מכן עברתי ללמוד אצל לזר קירדס. הוא מלמד איוב עם פירוש מלבי"ם, מלמד בניגון. אנחנו לומדים גם חומש עם רש"י, אך עתה את פרשת השבוע כולה. לנו נדמה היה שהוא מלמד היטב. הוא עצמו היה צעיר שלבושו מטופח, ומדי יום התיר לנו לצאת להשתובב. אנחנו הופכים את הרחוב על פיו והוא אינו מעיר לנו. בחורף אנחנו רצים לנהר, מסתכלים איך אלתר של חיים קוט [ברמן] מחליק, ומקנאים בו.

"אמריקאיות", נשים שבעליהן באמריקה, באות אל הרבי שיכתוב להן כתובות, והלימוד נקטע. אנחנו מנצלים את הזמן לעוויות, באופן שהרבי לא יבחין. עם זאת אנחנו יודעים הכול בדרך כלל, והרבי שבע רצון מאתנו, אף שיש לו טענות אלינו, אל מוחותינו הסתומים.

הודות לחבריי לחדר הכרתי את בתי הנגידים בדומברוביץ. אצל מלמדי הקריאה הכרתי את הבתים ברחובות קולודיזנה וצארסקה בלבד, במורד רחוב השטיבל ורחוב בית הכנסת, משם באו התלמידים של מלמדי דרדקים. לימים הבנתי שלא הרי ביתו של זליק זינלס [קפטן] כביתו מיכל קמינר. ובתיהם של דודל הקצב, קרסניטשקין, חיים תניא, אינם כבתי: ליפא השוחט [לוטינסקי], נכדי משה-הירש, רחל אהרנסון. בקיץ, כשהולכים להתרחץ, פוגשים חברים משכבר הימים, מראשית הלימוד בחדר, ולא מתרועעים עמם. וניכר שנכדים של נגידים, קרובים זה עם זה יותר מאשר אתי. בחדר שורר מעין סנוביזם. המיוחסים מתיישרים, שומרים מרחק מילדים של הורים מפשוטי העם.

לאחר מכן למדתי אצל רוטקין. הוא מורה. פסוק הוא מכנה תנ"ך ומלמד ללא ניגון. הפטרה לעומת זאת הוא מלמד בניגון ועם טעמים. עברית לומדים מתוך מקראה עברית, רוסית – מתוך ספר להוראת הרוסית "רוסקייה סלובו". לומדים גם את ראשית הגמרא, והילדים באים ממעמדות שונים. רוטקין מקפיד שהמיוחסים לא ייבדלו מילדי פשוטי העם, שישבו זה לצד זה ליד ספסל-שולחן. נכדו של משה-הירש,

ליד יודל של אלתר נחמנקה [פישמן], אני, ליד בנו של יצחק מקולקי וכך הלאה. יש פעמון והפסקות. הכיתה שוכנת מול בית הכנסת הגדול, אך למורה אין פנאי ללכת להתפלל במשך השבוע, גם לא מנחה ומעריב. לו רצה היה מוצא זמן. פועלים, בעלי עגלות, חנוונים, זקנים וחולים, הולכים להתפלל. בלב הילד מתעוררים ספקות באשר למורה.

אחרי רוטקין היה ישראל הארוך רבי שלי. הוא היה סגפן, כנזיר כמעט. שונה במקצת מיהודי דומברוביץ אחרים. הוא מלמד את הילדים ברצינות מרובה, גם מטיף מוסר: ילדים, חובה עליהם להיות טובים ויראי שמים. מכל מימרא בגמרא, מכל משנה, מכל מחלוקת, הוא מפיק מוסר השכל ומטיף לנו. אי-שקט אופף אותנו. מהרהרים: מה יהיה על נשמותינו כשהגוף שרוי בחטא? הוא לומד עמנו ישעיהו, ודברי התוכחה של הנביא נאמרים מפיו בחומרה שכזו שעד עצם היום הזה חש אני בה. הוא מלמד אותנו כתיבה מתוך אגרון. גם היום זכורים לי המכתבים שהכתיב לנו, אולי עשרים פעם, בדבר התאטרון בברדיטשב שעלה באש וצופים רבים נחנקו ונשרפו. לכל הכתיבה נלווה מוסר השכל, לאן עלול תאטרון להוביל.

הטפות המוסר שלו השפיעו עליי, התאוויתי להאזין למגידים הנוודים הנושאים דרשות בין מנחה למעריב בבית המדרש. השפעתם על ההמונים ניכרת: המרה השחורה האופפת את כולם כשמדבר המגיד על החטא, השמחה על הפנים כשהוא מספר על חסדי הקב"ה ורחמיו, ומה טוב יהיה בעתיד לבוא. בתום דרשה שכזו נחה על פני כולם ארשת טובה, מטילים בחפץ לב פרוטה לתוך הצלחת. הרבי אסר עלינו ללכת לשמוע את המגידים. מאחת הדרשות חזרנו באיחור והוא הפליא בנו את מכותיו. הדבר לא הועיל, המשכנו ללכת ולהקשיב למגידים. הרבי זימן את האבות ואיים לפזר את החדר. סופו של דבר נאלצנו לוותר. נגרמה לנו עגמת נפש, והדרשות חסרו לנו מאוד.

הרבי ישראל, לבד מהיותו מלמד, שימש עורך דין לגויים מקולקי שבתיים וגורנותיהם עלו באש בשל גץ של קטר, והתדיינו עם הצאר. מדי יום ראשון באים גויים לחדר והוא שולף ומוציא ספר עב כרס שהוא מכנה: "סוואד זאקונוב" – הודעות חוק, מדפדף בו ומהרהר. אותה שעה שוכח אותנו הרבי ולנו באה המנוחה.

רבי זה, שעצבות נסוכה עליו, השתנה לגמרי כשלימד אותנו "שיר השירים" בשבועות שלפני פסח. מצב רוחו השתנה כבר בעת שלמד עמנו תרגום שני למגילת אסתר. "שיר השירים" היה מפזם בנינוחות: שיר, שירה זו, קדושה היא מכל עשר שירות. שירה אחרת היא קודש, ושירה זו היא קודש קודשים. לפני שבועות למד עמנו הרבי "אקדמות" ותוך כך ממש ניתר מחדווה עצומה והדביק אף אותנו בשמחה.

י. מלמדי גמרא

מלמדי הגמרא שלי היו: פיניה המלמד [זלצמן], אלתר פרץ, ר' ישראל איציקלס. ר' פיניה, למד עמנו גמרא וחינך אותנו לחסידות ולאמונה בצדיקים קדושים. זכור לי חורף אחד בחדר: לרחוב וורובין יצאו כל בני העיירה ויהודים שבאו מחוצה לה. לפתע הופיעה מרכבה רתומה לשלושה סוסים, נכנסה לעיירה בהמולה, עם מלווים רבים, רוכבים, עגלות והולכי רגל. מן המרכבה ירד יהודי דגול לבוש היטב. הרבי מסטולין. ביום שישי הוליכו את הרבי ברוב הדר לקבלת שבת. יהודים זקנים וצעירים, סוחרים ובעלי מלאכה, פסעו מאחור. במשך כל השבת הייתה העיירה אפופה שירה וריקודים. במשך השבוע שלאחר מכן השתכן הרבי בבית ר' שלמה פוטרוד ויהודים נדחקו להיכנס אליו. גבאים שמרו על סדר. סופרים כתבו קוויטלך – פתקי בקשות, ויהודים אחזו בפתקים ונדחקו אל הלשכה שהרבי קיבל בה. אני נזכר במעשיות שסיפר אז פיניה המלמד על הבעל-שם-טוב אשר יחד עם תלמידו ר' יענקלה, עקר מידי הטומאה משומד, בישוף שונא ישראל, והשיב לו את חלקו בעולם הבא. בישוף זה עשה לימים טובות רבות עם יהודים. הרבי מסטולין נושא את שמו של הבעש"ט והוא בעל נשמה גדולה ומסוגל ודאי לעשות כמוהו, אלא שעלינו, החסידים, להאמין בכוחו. כשמתבוננים על המתרחש בדומברובין סביב הרבי ועל פיניה מלמד – ברוב שמחתו הוא שוכח לגמרי את תלמידיו, כמי ששרוי בעולמות עליונים – מגיעים למסקנה שר' פיניה אמנם צודק.

אלתר פרץ מיטיב ללמד גמרא והוא מסביר אותה. לומדים אצלו נערי גמרא בלבד. אין הוא מדריך את תלמידיו. אינו מצביע על מידות טובות, ובזיכרוני לא נותר דבר מאותם ימים אף שגמרא ותוספות ידענו כולנו היטב.

ר' ישראל איציקלס היה איש בא בימים. למד עמנו גמרא מסכת כתובות. אנחנו מתפללים עם הרבי במניין האחרון בשטיבל, על מנת שנלמד ממנחם החזן את עבודת הבורא, ונראה את גודל החדווה והלהט של אברכים בתפילתם. בשעת הלימוד מתבונן הרבי בנועם רב ואוהב אותנו אהבת נפש. בכל "תוספות" שיש בהן חכמה, מסביר הרבי יפה ובפשטות. פעם כשמצא הרבי פירוש נאה בתוספות וביקש לפתוח בהסברו – אותה פעם שבענו מתוספות חכמות – הציץ נער בחלון ואמר: "נטע ויקותיאל הולכים ובכיסיהם אקדחים".

נטע [נותה] ויקותיאל היו ממשיכי מהפכת 1905, והרבי הזקן שלנו שנה מורדים במלכות. על פניו הזקנות של הרבי השתפך צער גדול ובמקום תוספות הזכיר לנו הרבי מאמר חז"ל: "הוה מתפלל בשלומה של מלכות" וסיפר משל של ר' חנניה שהרגיע באמצעותו מורדים במלכות רומא. במשך חצי שעה שוחחנו עם הרב בנועם על המהפכנים, את התוספות דחינו ליום המחרת.

י"א. זמנים חדשים – רוחות חדשות

באותם ימים התהלכו בדומברוביץ מורים והעניקו שיעורים לפי שעות הוראה, בעברית וברוסית. ילדים גם הלכו ללמוד בבתי ספר רוסים. מנערי דומברוביץ צמחו מורים: [זלמן] מושר ומיכל פישמן שעונו בידי הפטליורים; יענקל לוקש, לימים דיפלומט. אחדים הבינו כבר אז כי גם יהודי שהוא אדוק עד מאוד חייב לדעת את שפת הארץ וחשבון. אבות אחדים נמשכו להשכלה ואחדים לימדו את ילדיהם לשם תועלת, על מנת שיוכלו לפרוץ אל העולם הרחב. צצו גם ספרי קריאה ביידיש, בעברית וברוסית.

בדומברוביץ שוטט איש צעיר, סוחר או מפקח יערות בחצרו של פריץ בכפר, בגדיו נקיים, עוטה שכמייה, משקפיים לאפו. לבושו נאה. הוא דיבר אל בעלי-בתים ואל נוער על אחד דוקטור הרצל, על ארץ ישראל, על קונגרסים והיסטוריה יהודית, טען שחייבים להעניק השכלה לילדי ישראל. יהודי זה צבר השפעה ואנחנו, נערי החדר הגדולים, התהלכנו עמוסי מחשבות כתוצאה מדבריו ופנינו לעברים שונים: מי לשיבת הרב ריינס זצ"ל בלידה, שם חיזקו את רעיון היסוד: ארץ ישראל, ציונות וידע הם חלק מן היהדות; מי לגרודנו למכון להכשרת מורים או לגימנסיה. כעבור שנים, בשובנו, שמנו לב שהמלמדים והמורים

הישנים אין עוד בכוחם להיות מחנכים. נדרש משהו אחר. הסערה של השנים 1920-1914 הפכה בניינים שיסודותיהם איתנים, ושיטות החינוך הישנות חוסלו כמעט מעצמן, ללא מאבק. עוד היו מלמדים מן הישנים (חיו עדיין: אלתר פרץ, גרשון פאָס [פרלשטיין], מנשה, יעקב אבינו, רוטקין), אך לא הייתה להם חשיבות, הם ישבו בקרן זווית. אט-אט מתו המלמדים, תלמידים מן הסוג הישן לא נולדו. כעבור זמן-מה התארגנה בבית המדרש ישיבה קטנה בנוסח הישן, למדו שם 3% בלבד מילדי ישראל. מרבית הילדים היו שונים ממה שהיינו אנחנו בעבר.

אינני מביע דעה, ההייתה התופעה טובה או רעה. היא הייתה לעובדה. הצעירים של תקופת התחייה, הציונות, משקיעים מאמץ רב ומניחים יסוד לבית הספר "תרבות" עוד בשנת 1918. מנגד, דתיים-לאומיים וציונים מוצהרים, מייסדים בית ספר "יבנה". מי שאצלם הסוציאליזם קדם ליהדות, מייסדים בית ספר יידישיסטי. הישיבה הקטנה מבקשת לחנך ילדים ברוח ה"אגודה". חברי "מזרחי": לייבל סלובשנר [מן הכפר סְלוֹבְשֶנָה], רוזנֶסקי הזקן ואחרים, אינם מאפשרים "להעביר ילדי ישראל ולהחזיר בהם את הגלות". היהודים בעיירה גילו עניין במוסדות החינוך שנמנו. אבות נאלצו לשלם עבור שלושה ילדים, עבדו בפרך בשביל שכר הלימוד. יהודים דתיים החזיקו את ילדיהם בבית ספר "תרבות", אף שלא הסכימו לתכנית הלימודים, כדי שיהיה לבית הספר קיום ויוכל להתחרות בבתי ספר של גויים ובבית הספר היידישיסטי.

ב. עסקנים למען בית הספר "תרבות"

אחדים מבני הדור הבוגר גילו יזמה רבה בהקמתו של בית הספר העברי "תרבות". הוועד הראשון כלל את: גדליהו שְׁוֹץ, מאיר-חיים בייגל, שמרל פרנקל, יעקב הולצמן, צבי ירדני, אברהם מנקובסקי, מוטל

ועד הספרות של סניף "תרבות". כשנת 1927.
מימין: י. סלדוויץ, רחל פרצובה, י. וינר, ליבקה וינאר, י. פילשטיין.

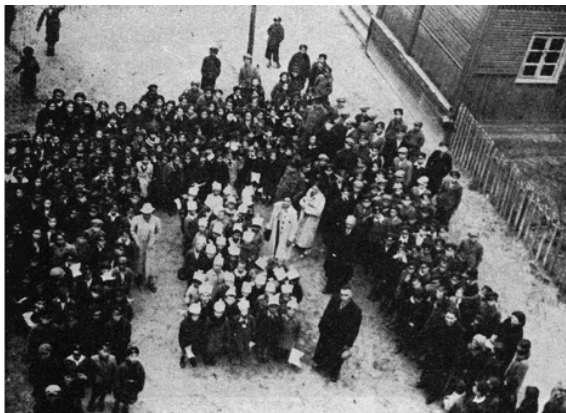
ויניאר, אהרן פליישון, יוסף וינר. הם הפעילו השפעתם על הורים, לשלוח את ילדיהם לבית הספר "תרבות". לא היה מבנה, מוטל אייזנברג מסר קומה בבית המידות שלו מאבן לשמש את בית הספר.

קווים אחדים לדמותו של ר'

מוטל אייזנברג: איש מיוחד, התעשיין הגדול בעיירה, שקוע במסחר בלב ונפש. החינוך העברי דיבר אל לבות אבותינו, וחסיד זה, ר' מוטל, בא למסקנה שכדאי להתיישב בארץ ישראל. הוא לקח את בתו הבכורה, נערה עדיין, ולמועד פתיחת האוניברסיטה בירושלים נסע אתה לירושלים והשאיר אותה בארץ-ישראל. בגטו גרתי דלת אל דלת עם ר' מוטל, הוא הרבה לדבר על ילדיו בארץ ישראל.

בשנת 1940, כאשר דרשו הסובייטים להחליף דרכונים פולנים בבולשביקיים, נפגשתי עמו במקרה במשרד הדרכונים. מזמנים אותי לחקירה ושואלים מה עשיתי בעבר. אני מחפש זכות אבות של קבצנים. על שאלות זהות משיב ר' מוטל אייזנברג: "אני דור רביעי לסוחרים. אבי סחר, סבי ניהל מסחר גדול, ואני נמנה על הסוחרים הגדולים של דומברוביץ, רשאים אתם לכתוב כל אשר תרצו". בגטו היינו שכנים טובים. הייתה ליהודי זה נשמה זכה.

יהודים שגילו עניין בקיום בית הספר "תרבות", תרמו כעבור זמן-מה כסף, רכשו מבנה, שיפצו וחידשו אותו. יוזכר שמם של: משה פומרנץ שנידב כסף לבניין של "תרבות", ניימן מנהל המשרד של הלר שהושיט אף הוא יד, ועוד בעלי-בתים בעיירה שהרימו תרומתם לטובת בניין לבית הספר "תרבות".

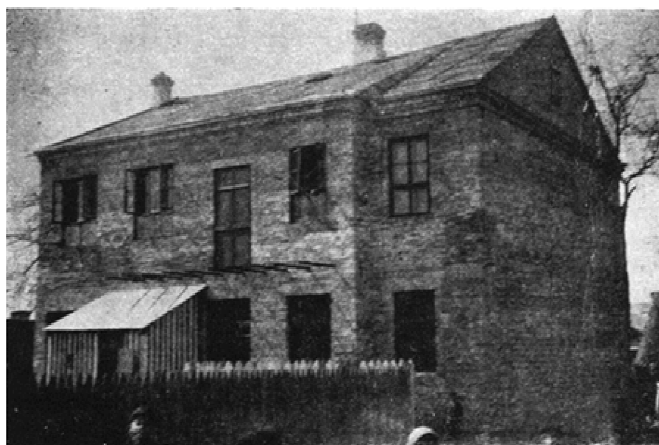
המורים והתלמידים של ביה"ס "תרבות" בעת חגיגה (1930)

בין המייסדים והעסקנים של בית הספר העברי היו גם: יעקב הולצמן, חובב שפת עבר ותיק ותלמיד חכם בכתבי הקודש; אברהם מנקובסקי, חובב מפיצי השכלה שהעניק לילדיו השכלה גבוהה וסבר שחינוך יהודי חייב להיות בעברית; יחיאל אהרנסון הצעיר, שלא חסד זמן למען בית ספר "תרבות", ולאחר מותו בטרם עת תלו את תמונתו במשרד בית הספר. ייזכרו עסקנים צעירים מאוחרים יותר של בית הספר: יהושע גנזיל, דוד שטופר שנספה באורח טרגי בארץ ישראל, יוסף בָּגוֹן, אשר שטרם, בונם הצעיר – כולם נספו. ונבדלו לחיים, הצעירים שפעלו רבות למען שיטת בית הספר העברי: שמואל זלצמן מזכיר בית הספר, מוטל חרפק, מירלה בת הרב [פצ'ניק], משה גוטליב, אברהם בינדר, לזר זלצמן שתורם לטובת המבנה שנרכש, רייזל איסד [יסוד], הרשל ביטשיק-ירדני שנסע, תר וחיפש והביא מורים, חיים-יוסף בייגל. כולם דחפו את העגלה שעניינם זרות רבות, עיני גויים, הביטו בה בעין רעה. הממשל הפולני כלל לא התבייש ודרש לסגור את בית הספר, והפולנים המקומיים אמרו: "אנחנו ליברלים למדי בהתייחס לאדון ברוך ברמן לבוא לבית הספר שלנו וללמד דת יהודית לילדיכם".

היו גם יהודים שהתייירו מחידושים ורטנו. זכור לי ר' יחיאל רוז'נסקי הזקן, מעסקני "מזרח" הראשונים בדומברוביץ, שהיה דווקא בעד בית הספר "יבנה" ולא בעד "תרבות" משום שלא שבע רצון מתכנית הלימודים. אך התמסר בלב ונפש כדי שלא יהיו עמי ארצות ולמען העברית, למען חינוך לאומי. עד היום זכור לי הד דרשתו ביום פתיחת האוניברסיטה העברית הראשונה בירושלים. עד היום אני רואה את דמעות השמחה שלו. בים יש דגים שונים ואצלנו היו יהודים שונים. לא לכולם ערבה דרשתו של ר' יחיאל. גם בית הספר "תרבות" לא שימח את כולם, לא מתקפה אחת מצד המתנגדים נאלץ ר' יחיאל להדוף. נכחתי בשיחה עם בן תורה שציטט פסוק מן התורה "תרבות אנשים חטאים". ר' יחיאל רוז'נסקי השיב כי אלמלא בית הספר "תרבות" היו ילדים לומדים דווקא בבית הספר הפולני ולא בחדר, ועוד, "תרבות" מצטיין במעלות חינוכיות גדולות, החסרות בחדר הישן. המתנגד התכעס וצעק: "מוטב ילכו לבית ספר פולני". שאל ר' יחיאל: "ומי יבאר בעתיד פסוק בחומש, דין בשולחן ערוך, פרק תנ"ך? בבית הספר הפולני אין מלמדים אמירת קדיש". אמר השני: "למי נחוצים אפיקורסים אומרי קדיש. הקב"ה אינו צריך יהודים שכאלה". ר' יחיאל חיך ואמר: "ולי יש מקור נוסף לערך של 'תרבות': 'ומותר האדם מן הבהמה', ואתה במחילה הנך פרא אדם, בהמה".

יזכר שמו של מונצי גרשטיין, בלעדיו לא היה בית הספר מחזיק מעמד. מונצי השיג הלוואות, שילם למורים ועשה בדק בית. הוא ידע גם למי מן האבות יש לתת הנחה ומי מסוגל לשלם יותר, ומי האב שחייבים לשכנע כמעט בכוח לרשום את ילדיו לבית הספר, כי יש לאב טענות ונחוץ לפזר את ספקותיו. מונצי עשה כל זאת בכישרון ובזריזות.

נוסף למשבר כספי היה גם חוסר עקביות בנושאים שברוח. זמנים שמורים דתיים היו בעלי ההשפעה, עתים שמורים מקומיים בעלי הדעה, ותקופות שנשלחו מורים מן החוץ, כולם מאותו זן. באותם ימים אמרה לי תלמידה: שדוד המלך עשה למען העם יותר משעשה משה רבנו. יהודי שעמד בסמוך, שמע ונרעד. כך התהוו מתנגדים, ובלבותיהם של אבות רבים השתכן פחד מפני תוצאות החינוך. אך חובה להודות: במשך 25 שנה התחנכו ילדינו בבית הספר "תרבות" בדומברוביץ, שהחזיר בלבותיהם ידע יהודי וחילוני ותודעה לאומית, וכך נותרו בנים טובים לעם היהודי.

הבניין החדש של בית הספר תרבות, 1936

י"ג. בית הספר "יבנה"

בית הספר "יבנה" נאבק על קיומו במשך כל הזמן, ועד לרגע האחרון לא הגיע אל המנוחה ואל הנחלה, נדד מבית לבית, מרחוב לרחוב. מספר התלמידים היה מועט והמורים היו מחנכים מקומיים חסרי ימרות להשכלה גבוהה בפדגוגיה מודרנית. בכל זאת נותרו התלמידים מסורים לבעיה היהודית ורכשו ידיעות טובות ביהדות אף שלא קיבלו את כל הידע. בית הספר "יבנה" העניק להם את הדחף למען "ודע את עמך" על כל שלביו.

בדרך נדודי פגשתי גם כמה מתלמידי הישיבה בדומברוביץ, הם נשארו יהודים דתיים אך לא אגודאים.

האבות והבנים בדומברוביץ לא מרדו בחדר הישן. לא נמלטו מן החדר ל"תרבות" או לשקולה [ביה"ס הפולני] משום שמאסו בתורה הישנה. לא ולא! לא אפיקורסות גרמה להחלטה, אלא המומנטום הציוני-לאומי להרחיב את הלימוד, הרצון שילדינו ידעו עברית, יכירו את ההיסטוריה שלנו, יתקרבו לרעיון הציוני. רעיון שדורי שנספה ראה בו גאולת העם עד כדי כך שהציונים הצעירים שלנו, בעלי ההשפעה, פרצו עוד בשנים 1910-1912 אל תלמודי התורה ולימדו את הילדים עברית, תנ"ך והיסטוריה.

אפיזודה שולית מן העבר הרחוק. תמיד היו בדומברוביץ יהודים דוברי שפת הממלכה. בימים ההם היו אלה: אברהמקה הבלר, סבא-רבא של הגילדנגורנים מן הכפר בילה ור' וולף, סבא-רבא של הליכטנפלדים מוויסוצק ומאוזיר. באמצע המאה ה-19 נסעו תשעה נערים מדומברוביץ ללמוד רוסית. הכרנו את: מיכל ואת איצל קרצמן, מיכל הוניק ויעקב-יוסי פישמן. סבי בצלאל פייגלשטיין שהיה קנטוניסט הכיר שירים רבים של פושקין, לרמונטוב, למנוסוב.

י"ד. בית הספר היידישיסטי

הוגה רעיון בית הספר היידישיסטי בדומברוביץ הוא [זלמן] מוֹשֶׁר ע"ה. הוא היה מורה לרוסית בדומברוביץ. בשנת 1917, כשברוסיה נשבו רוחות של "הגדרה עצמית לאומית" ודובר על אוטונומיה לאומית-תרבותית, החל לחשוב על גורל התרבות היהודית עצמה. לא אדע אם קיבל הוראות מגבוה או הרעיון הבשיל בו עצמו. אותו קיץ בערב

תרבות, נשא אברהם בינדר דברים למען השפה העברית. דודיק מטוסוב, במדים, דיבר בשבח הרוסית. חיילים יהודים נחלקו מי למען הרוסית ומי למען העברית. חוזרים הביתה בשלישייה: מוֹשֶׁר, מלך בקלֶטְשׁוֹק ואני. מוֹשֶׁר אומר: "השפה העברית תוליד חזרה אל השטיבל של סטולין. צריך ללמוד יידיש ולא רוסית, הרוסית תביא להתבוללות. יידיש תהיה קיר המגן".

בשחר חייו עונה מוֹשֶׁר למוות בידי פטליוֹרים. הכתובת על המצבה שלו היא דווקא בעברית – "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו" משום שנטמן יחד עם הקרבן השני, מיכל פישמן, בקבר אחד. בית הספר היידישיסטי בדומברוביץ איבד את עמוד התווך ונתייתם, עד סופו חסר לו האב, מוֹשֶׁר.

בינתיים היו ברקו פרלשטיין ושוורץ מייסדי בית הספר היידישיסטי. אלתר קלייד ושלמה שוורצטוך נתנו שיעורים בבית הספר. במשך קיומו נקטעו הלימודים וחודשו חליפות. להפסקה הסופית גרם הממשל הפולני.

ראוי לציין כי כאשר ננעל בית הספר היידישיסטי, לא שלחו מנהיגיו את ילדיהם ללמוד בבית הספר הפולני אלא ב"תרבות". המסקנה היום היא: כי הדור שאבד הוקיר מאוד את הנקודה היהודית בתחום החינוך.

בית הספר היידישיסטי העממי (1930)

ט"ו. מורים ומחנכים

ב-25 השנים האחרונות שימשו מורים מקומיים וחיצוניים בבית הספר. פרידמן, חתנו של עושה הנרות, הרביץ תורה במשך חצי יובל שנים והחדיר תודעה יהודית רבה. הוא היה ברכה לעיירה. בקיא בכל ענפי היהדות, בהיסטוריה של העם היהודי, בספרות העברית העתיקה והחדשה. האחים שליטא, בני החזן שלנו, נולדו והתחנכו עמנו והיו מילדי החדר של אביהם שגם הרביץ תורה; רבים מאתנו למדו בחדר של החזן. אברהם בינדר אשר שקד להטביע בכל דבר חותם ציוני. ילדי מוטל אייזנברג: האחיות אייזנברג, ליובה מטוסוב, הרשלה ברזובסקי, שקולניק, מוסייה שוורצטוך, מכניק ובנו, המורה פיינזון, קצנלסון, מייזלר, אחד מהם אוהד האימפריה הרוסית השני פטריוט פולני; השניים היו הגורם לחששם של אבותינו מפני ה"חדש" בבית הספר "תרבות". פרדקין, סאדה, פולנסקי, חיה קנטור, סטודנט בשם רוגצ'בסקי שהביא עמו ירדני, בורוכוביטש שעשה רושם של מלמד ליטאי, צ'רטוק, פלאנטובסקי, קסטלנץ, פלוטניצקה, אריה וחיה גנזיל, זייטשיק, פישמן (של אלתר נחמקה), מוישל יונגשטיין, אברהם פייגלשטיין, גלמן, ברוך ברמן בוקסר, אפרים קלורמן ואחרים, ימחו לי המורים שאיני זוכר שמם, המורים והמחנכים של ילדינו, הן ב"תרבות" הן ב"בנה", על אף הרעיונות והשיטות השונות, השקיעו כולם מאמצים רבים על מנת שילדינו יישארו יהודים טובים. ההישגים היו משותפים וזכותם גדולה.

אתעכב באופן מיוחד על שניים מהם: המנהל גלמן הרחיק את המחנכים המקומיים הקודמים והביא חדשים מבחוץ; אף מידיו של פרידמן נטל את ההשפעה וסימן אותו בתווית של "מלמד". אנחנו, עמך, מחינו, לא היינו מרוצים, אך גלמן עמד על שלו וטען לצדקת המעשה. מייזלר, המורה שלימד את ילדינו בעיירה הקטנה, לא כיבד את הנקודה היהודית ועורר חשדם של הורים דתיים.

לימים יצאו תלמידי שני בתי הספר למרחקים לרכוש השכלה גבוהה. נסעו לוויילנה, ורשה, רובנה, פינסק. נתקלו בהם במוסדות הכשרה למורים, בגימנסיות, ב"תחכמוני", בבתי ספר מקצועיים, בישיבות ובקורסים למיניהם. שני בתי הספר העבריים ובית הספר היידישיסטי שימשו סייג, סכר כנגד התבוללות, וחיזקו את התודעה הלאומית בקרב האוכלוסייה היהודית כולה.

חגיגות ל"ג בעומר, ט"ו בשבט, חנוכה, פורים וחגים אחרים, קשרו את האדם הצעיר לעבר היהודי. בל נשכח, גורמים שונים ביקשו לבולל את ילדינו, שחלקם למדו בבתי ספר פולנים ומוריהם עשו רבות להפעיל את השפעתם בנושא הפולוניזציה. גדולה אפוא זכותם של בתי הספר שלנו, בזכות תינוקות של בית רבן.

לסיום יוזכרו המורים הפרטיים שלימדו בבתיים: משפחת סולמון אב ובתו, נתנו שיעורים אף בגטו. יום קודם השחיטה פגשתי את העלמה סולמון אצל אחי, מלמדת את בתו. נדרשה לזה מסירות נפש.

עם כניסת הסובייטים ב-1939, נקטעה לגמרי יניקה זו מן המקורות. הכול עבר רוסיפיקציה. בית הספר, המורים, התלמידים ובהם גם ילדיי, הועברו לשיטת לימוד של עשר שנים – דסיאטילטקה. ואחר כך באו הגרמנים ועקרו הכול, החריבו, גדעו.

ט"ז. "מזרחי" ו"הפועל המזרחי"

המקור לגיוס אנשים ל"מזרחי" בדומברוביץ היה מצומצם. היהודים הדתיים היו מושפעים מן האדמו"רים שלא שיתפו פעולה עם הציונים. עם זאת יש אנשי מזרחי דור ראשון, המושפעים מן הרב ריינס, וגם בני דור שני. הדמויות המרכזיות: ר' יחיאל רוז'נסקי, לייבל סלובשנר קאראס, אהרן פייגלשטיין, נטע ליברמן, המורה פרידמן.

הפעילות מתבטאת במכירת שקלים ובנטילת חלק במניות למען הקרן הקיימת. לא הייתה עדיין בשלות לדעת גבולות, ולא התנגדות מוצהרת לארגונים ציונים אחרים בעיירה. תומכים בקיומו של בית הספר "תרבות" למרות שרבים מרעיונותיו אינם עולים בקנה אחד עם השקפת ה"מזרחי". כשבאים נואמים ממרכזי מפלגות אחרות, נוטלים חלק באספות. נכון, הציונים אף הם באים להאזין לנציגים של המזרחי, ולא על מנת להקשות קושיות אלא פשוט לשמוע נאום טוב.

השינוי מתחולל כאשר הרב ר' אהרן פֶּצ'ניק מתחיל בקירוב הציונות הדתית החלוצית של הפועל המזרחי. התנועה מתרחבת וזוכה באהדת הנוער הדתי, הנוער העובד הדתי. "הפועל המזרחי" צומחת לתנועה מקיפה עם פעילות תרבותית ונציגים לתופעות יהודיות שונות. נוסד בית ספר "יבנה", חודרים לבתים, מוקם קיבוץ הכשרה, קיבוץ מזרחי "גאולה". פורשים השפעתם על פני כפרים ובאים משם חברים לתנועה,

לקיבוץ ההכשרה. באים לעיירה הורודניה, ר' אהרלה פצ'ניק הצעיר הוא שליח: מקשר בכל המתרחש בתנועה החלוצית "הפועל המזרחי". אחי, אהרן פייגלשטיין, נשלח מדומברוביץ בתור ציר ווהלין למרכז בוורשה. בתום ההכשרה נמשכים חברים לארץ ישראל, בהם קדיש שטרום, נטע ליברמן ואחרים. גם חברות מצטרפות לנסיעה לארץ ישראל.

זכור לי ערב עיון לכבוד שמונה מאות שנה לרמב"ם, שהיה בבית הכנסת הגדול. דומברוביץ כולה השתתפה, נציגי מזרחי דברו על יצירת הענק של הרמב"ם ועל הלך מחשבתו של הנשר הגדול.

"המזרחי" ו"הפועל המזרחי" פעלו בדומברוביץ עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

"ז. ה"אגודה"

רבה של דומברוביץ, ר' נחומצה פצ'ניק, הוא שליח לקונגרס של האגודה בווינה. בכינוס ברובנה הוא מייצג את ה"אגודה" של דומברוביץ. הרב ר' יעקב, העוקב אחר הנעשה בארץ ישראל ומצהיר שהיה נוסע לשם להיות אפילו עובד אדמה בארץ הקדושה, אינו מגדיר עצמו כציוני. הוא נודע באהדתו ל"אגודה".

אין פעילות של "אגודה" בעיירה אך בבחירות לסיים או בבחירות מקומיות נוהגים יהודים יראי שמים כפי שמורים מוסדות ה"אגודה" החיצוניים. לא כל היהודים הדתיים נותנים לה את קולם בבחירות, אך כלפי חוץ אומרים שהם אגודאים. מרכז ה"אגודה" עם היד על הדופק, היהודים בדומברוביץ מקבלים חוזרים גדושים אנטי-ציונות.

יש בעיירה ישיבה קטנה הנתמכת בידי כל היהודים הדתיים, אני בכללם, אך הם אומרים שהיא שייכת להם, ל"אגודה". השוחטים, הרבנים, החזנים והשמשים, אף הם שייכים להם לדבריהם. השוחט ר' יקיר נוסע עם כל משפחתו לארץ ישראל, ולא כאיש "אגודה". בני רבנים עולים לארץ ישראל, גם הם לא כאנשי "אגודה". כל יהודי דומברוביץ היו נוסעים אז לארץ ישראל לו היה לאל ידם.

הנה עובדה: אריה-לייב אייזנברג, הסנדלר, מפיק חוזרים של "העובד הציוני" ומבטיח בשעת מעשה כי למתפקדים יהיה בעתיד סיכוי לקבל

סרטיפיקט. נרשמים אצלו יהודים מן הכפרים קריוויץ, טריפיטניה, דובה, כולם אדוקים בדתם, שדברו של ר' נחומצה קדוש להם.

יהודים יקרים אלה, בעלי אמונה פשוטה, לו היו מלהיבים אותם בחצרות אדמו"רים ובמרכזי תורה לשיבת ציון, כי אז היו רבים מהם כאן עמנו ולא בקברי אחים על אדמת נכר.

י"ח. מפלגות ציוניות ואחרות

הפעילים בקרב הציונים הכלליים היו העסקנים: אברהם בינדר, יוסף-חיים בייגל, מירה פֶּצ'ניק, אשר שטרומ, יונגשטיין, זוליא, גנדלמן, יחיאל אהרנסון, מונצי גרשטיין, עזרא צ'רנה. בידיהם היו בית הספר "תרבות" והספרייה העברית.

בברית הצה"ר היו פעילים: שמואל רוזנצווייג, אשר פרנקל, יוסף חרצ'ק, יעקב פיאלקוב, יוסף פרנקל, פינחס גנזיל, יצחק פינקלשטיין. הם תמכו בפעילות למען קרן הקיימת וקרן היסוד ודאגו לקרן מיוחדת שלהם, קרן תל חי. גם קיבוץ הכשרה משלהם היה להם שעבד במנסרה (בשנים 1933-1934). בית"ר הצטיינה בעיירה בפעילותה הספורטיבית.

עסקני "פועלי ציון": יצחק ויינר, שיפמן, אהרן גנזיל, מוליק מנקובסקי, ישראל טוראק. הם עסקו במיוחד בקיבוץ ההכשרה שעבד במנסרה "לאס קֶרסוב" [יער סֶפֶר]. פועלי ציון עמדו בראש פעילות "החלוץ".

פעילי "השומר הצעיר" היו: יוסף לוין, שמואל קצ'קה, שמחה פֶּצ'ניק, אהרן ביטטיק, שרה ורחל שוֹוֶץ. הם שיתפו פעולה עם קני "השומר הצעיר" בסביבה ומילאו את כל ההתחייבויות של המוסדות האזוריים והמרכזיים שלהם.

ה"בונד" הקיף חלק גדול מן הפועלים בעיירות. פעיליהם (מוֹשֶׁר, פישמן, יידל פֶּצ'ניק ולימים ברקו פרלשטיין) הצטיינו בלהט מהפכני ונחרצות מפלגתית. לבונד היה בית ספר משלו, קופת הלוואות שיתופית, חוג דרמתי וחוג ויכוחים בנושאים פוליטיים-חברתיים-כלכליים.

הפרולטרנים השמאליים ביותר עשו מלאכתם בצנעה משום שהממשל הפולני רדף אותם. מספרם לא היה גדול אך השפעתם ניכרה בעיקר בקרב חוגי הדלפונים. ברוך פצ'ניק ו[נחום] באליק, הבולטים שבהם

בשנים שלפני המלחמה, נפלו בשורות הצבא האדום במאבק בגרמנים. הניצולים מן ההשמדה חזרו בתשובה לאחר המלחמה.

י"ט. נוער נוסע לארץ ישראל

בחדר האוכל של הקיבוץ החלוצי במנסרה, שוררת שמחה גדולה. כל חברי הקיבוץ בלבוש חגיגי. השמחה קורנת מפניהם. שניידמיל הזקן, בעל המנסרה, גם הוא במחותנים. כל בעלי התפקידים היהודים כאן, במיוחד – הנוער של דומברוביץ. כולם במצב רוח חגיגי. באו להיפרד מחברים הנוסעים למחרת לארץ ישראל. הריקודים, הנאומים, קנאת הנשאים – לא יתוארו. חג גדול, יהודים נוסעים לארץ ישראל.

נותרה בזיכרוני האווירה ששררה בעיירה כשמנהיגינו הציונים: אברהם בינדר ומירלה פצ'ניק נסעו, וגם כשנסעו חברים וחברות מן ה"מזרח". כל נסיעה לארץ ישראל הותירה חותם עמוק והגבירה את הרצון לעלות. אך היו קשיים: ההכשרה שנמשכה שנים ואלף לירות שנדרשו, סגולה לאפשר את הנסיעה.

כל עולה היה אפוף שמחה, בשונה מן היוצאים לאמריקה. זכורים לי מונס בייגל ואשתו אסתר, שליוו את בתם לתחנת הרכבת כשהיגרה לאמריקה: אבא-אימא ובתם הזילו דמעות, התחבקו וכוו. וכשנסע אברהם פרנקל לארץ ישראל, ריקדו ברחוב ושמחו.

כ. חצר הגרף פליאטר

אין לסיים פרק זה של דפים מן העבר מבלי להזכיר את חצר משפחת הגרפים הפולנית פֿליאטר שיהודי דומברוביץ היו קשורים בה במשך 300 שנה. מעשיות שונות סופרו על תקופה זו, על גרפים טובים, שהשפיעו רוב טובה על היהודים ועל רעים, שציוו להצליף בהם.

מאות 17-18

בערך במחצית המאה ה-18 חוקק אנטון פליאטר חוק שהעניק זכויות מיוחדות ליהודי דומברוביץ. אחוזותיו נפרשו על פני ווהלין כולה וגם באזורי וילנה וקרקוב. בכל שטחי אחוזותיו היו יישובי יהודים, אך דומברוביץ זכתה, והיהודים קיבלו פריבילגיות מיוחדות. חיבתו של הגרף ליהודי דומברוביץ הייתה כרוכה בעובדה שיהודי המקום עמדו

לימין משפחות הגרפים כשאימו עליהם הכנופיות של חמלניצקי ושל הֶטְמָנִים היידמקים אחרים שהעלו באש אחוזות של פולנים ושחטו אצילים פולנים במאות 17-18.

בעת שהכנופיות של חמלניצקי השתוללו באזור, נשחטו משפחות היהודים בעיירות: ברז'ניץ, סטפן, ברזנה, צ'רטורסק ואחרות. הקהילה היהודית בדומברוביץ, היא בלבד ניצלה. הילכה אגדה שהכנופיות שוטטו לילה תמים סביב דומברוביץ, הוכו בסנוורים בידי שמים, נדמה להם שהם תועים ביער אלונים עבות (דוברובי-דומברוביצה), והם עזבו את המקום. מנגד סיפרו מקורות פולנים כי בכניסה לעיירה היה מנזר גדול של מסדר הישועים, מוקף ביצורים, שהה בו חיל מצב פולני שגילה התנגדות עזה אל מול הכנופיות ומנע חדירתן לעיירה. לאחר שנסוגו הכנופיות יצאו הפולנים, משפחת פליאטר בראש, וגם היהודים מן העיירה דרך מנהרות ותקפו את הכנופיות בשדה הפתוח. לאחר מכן פרצו מעבר לקולקי ומשם הגיעו ליערות אוזירו, שם התאחדו עם צבא הנסיך הפולני מאנקוויטש. יהודי דומברוביץ לחמו בכנופיות חמלניצקי לצד פליאטר והודות לכך ניצלו.

זקנים ידעו לספר כי במאבק לעצמאות פולין במהלך המאה ה-19, נטלה החצר בדומברוביץ חלק נכבד וגם יהודי דומברוביץ לחמו לצד הגרף ונפלו בשדות הקרב. לאחר התבוסות נאלצו מושלי החצר לעקור לאיטליה והחצר חרבה. במשך עשרות שנים נותרו יהודי דומברוביץ ללא פרנסה וחיו בדוחק רב. במרד בשנת 1863 הצהיר פליאטר הלפני אחרון אמונים לצאר הרוסי והממשל השיב לו את עצמאותו הכלכלית. פעולה זו היטיבה באופן ניכר את מצבם החומרי של יהודי דומברוביץ.

הרוזנת הזקנה

זקנים אהבו לספר בחמימות על הרוזנת הזקנה (נפטרה 1850\55 לערך) שלא החמיצה הזדמנות להביע תודתה ליהודי דומברוביץ על השתתפותם במרד הפולני בשנת 1830. היא נשארה לנהל את החצר לאחר בריחת אחיינה, מורד פעיל, אל מחוץ לגבולות ארץ. הדודה הרוזנת העתיקה את משכנה לעיירה וקיימה קשר הדוק עם היהודים במקום. סיפרו שהיה לה שליח יהודי קבוע שהלך ברגל מדומברוביץ לוורשה; הוא שימש איש הקשר שלה עם ועד המורדים הפולנים בוורשה והיה מביא למענה כסף. בכספים הייתה תומכת בעניי

דומברוביץ היהודים; היא עצמה לא נזקקה לכסף רב. הוצאותיה הסתכמו באחזקת הבית בפליאנט ובגידול ששת הסוסים האמוצים הזקנים שעמם הייתה יוצאת פעמיים בשנה לכנסייה בעיירה ברז'ניץ: בחג המולד ובפסחא (הכנסייה בדומברוביץ נחשבה קן מורדים, הוחרמה בידי הממשל הרוסי ונחתמה). כשנשרפה דומברוביץ בשנות ה-40 של המאה ה-19, העמידה הרוזנות את יערותיה חינם לרשות היהודים שבתיהם עלו באש. בית הכנסת הגדול נבנה מחדש בכספה.

הגרף הלפני אחרון

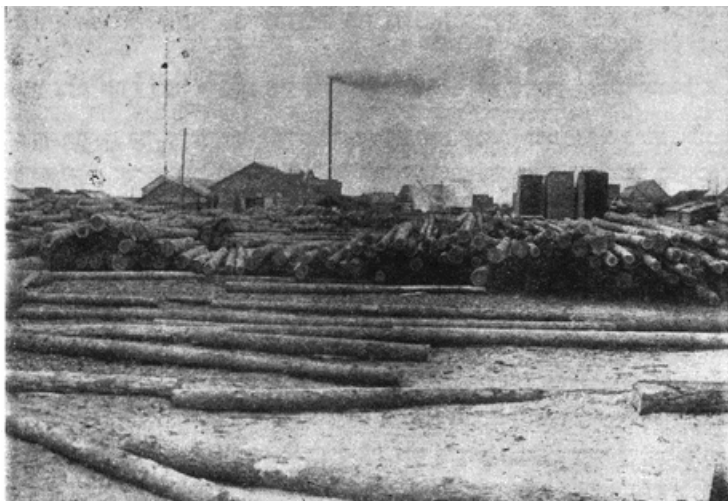
לאחר מות הרוזנות בא לדומברוביץ אביו של הגרף האחרון. הוא הביא עמו מהנדסים ועשה פרצלציה של אחוזותיו: מדדו שטחים, חילקו את היער לרבעים, לחלקות, לפיסות, חפרו תעלות. יהודים היו הקבלנים בחפירת התעלות. העבודה ביער התנהלה ברצף שנמשך עד לחורבן. קבלנים יהודים בנו משרפות זפת ובמשך שנים זיקקו טרפנטין וזפת. הגרף פליאטר בנה בית חרושת שיצר צינורות חרס, להזרים בהם מים ממקומות נמוכים. חטבו עצים ביער והשיטו בנהר לדנציג, גם זה באמצעות קבלנים יהודים. בנו טחנות מים שהושכרו ליהודים. בנו מבנים חדשים, ויהודים שימשו בנאים, נגרים, פחחים. חוכרים יהודים הובילו את החלב מן הרפתות, יהודים חכרו בושתנים, תבואה וירקות נקנו בידי יהודים. בתי הגרף פליאטר בעיירה אוכלסו ביהודים. חצר דומברוביץ הקיפה חוות רבות, האחוזות נפרשו על פני שטח של עשרות קילומטרים. בכל מקום התנהלו עבודות שונות, והיהודים התפרנסו מהן במישרין ובעקיפין. מקור פרנסה חשוב ליהודים היו טונות פרוות של חיות יער, אלפי פוד [פוד = 16 ק"ג] פטריות, גרגרי יער. הסחר היה בסיטונות וגם הייצוא.

כשיישר פליאטר את ההדורים עם הממשל הרוסי וקיבל לידיו את הכנסייה הקתולית, בנה מחדש למען הגויים בדומברוביץ את הכנסייה הגדולה ברחוב וורובין. גם כאן מצאו תעסוקה קבלנים ופועלים יהודים. סיפרו כי בניית הכנסייה נמשכה תקופה ממושכת, כל אימת שנבנתה שקעה הכנסייה באדמה. ואז התפלל יהודי דגול ואמר: "ריבוננו של עולם, גרוע יותר כשאין לגויים כנסייה". והכנסייה לא שקעה עוד.

ולמרות זאת לא שררה אידיליה בין היהודים ובין הפולני הזה "פאן חרוביה" [האדון גיבור-חיל]. האם היה הגרף הזקן אנטישמי? אין מענה

ברור לשאלה. עובדה היא כי בין מאות הפקידים שלו, בכירים וזוטרים, לא היה ולו יהודי אחד. רק במשך חורף אחד שימש נח בורשטיין לבלר זוטר ביצוא העץ. יהודים היו קבלנים, קניינים, חוכרים, פועלים, אך לא פקידים. את יערותיו לא מכר הגרף לסוחרים יהודים אף שסחר היערות בפולסיה היה בידיים יהודיות. הגרף עיבד והפיק בכוחות עצמו עץ מיערותיו, כלומר: היו קבלנים יהודים להפקת העץ, קונים יהודים של העץ המעובד, אך לא רוכשי יערות.

הגרף הזקן היה מוזר הן בהשקפותיו והן ביחסו לבני אדם, גויים ויהודים כאחד. נוסף לכך היה קמצן גדול, הוא נהג לומר: "מי שאינו יודע לשמור על פרוטה אינו שווה חצי פרוטה". לעתים תעה קבצן ובא למשרד הראשי, הגרף עצמו ניגש אל הקופה ונתן לקבצן פרוטה אחת.

המנסרה של האחים שניידמיל שחטבה וניסרה עץ מיערות הגרף פליאטר

פעם אחת, בבואו מפינסק לסרניק בספינת קיטור, התנכר ושכר עגלת איכרים בחמישה רובל עד וורובין. הגוי נסע כל הלילה והצליף בסוסו המצומק עד שנשבר השוט. גזם לו הגוי ענף מעץ אלון ביער של פליאטר ועשה ממנו שוט אחר. שאל הגרף את הגוי: "מדוע עשית זאת, הרי היער אינו שלך אלא של הגרף פליאטר?" השיב הגוי: "הכולרה לא תיקח את הגרף [לא ייגרם לגרף נזק]". בבואם לוורובין שילם הגרף לגוי

שני רובל ואמר: "אני מפחית שלושה רובל משום שמן הענף היה צומח עץ אלון גדול שערכו שלושה רובל".

בבואו ליער היה מרחרחר בקרב הפועלים ומחפש סיבות חסרות שחר על מנת שיוכל לקנוס קבלנים יהודים בכסף ולכסות בו את הוצאות נסיעתו. היו מקרים שהכה בעצמו יהודים שלא נשאו חן בעיניו. שאול הבנאי בעץ, הוכה כהוגן כאשר הגיב על הקנס הכספי שהוטל עליו בגין טעות לכאורה. לאנטיגונוס הזקן שבר צלע במקל משום שנדמה לו שהניח רעפים בדלילות. יוסל של עזרא הוכה גם הוא מכות נמרצות, וכך עוד ועוד פועלים יהודים.

פליאטר אף ניסה להביא בנאים ונגרים פולנים מדרום, אך הם הסתלקו תוך זמן קצר. גוי לא היה מוכן לשאת את גסותו. מנגד, חטפו יהודים לא מעטים מכות ונאצות ושתקו. לישראל גנזור הזקן, חוכר טחנות המים שלו, סטר פליאטר בנוכחות אנשים.

באחד הימים בשבתו במשרדו הראשי בחברת פקידיו הבכירים, הגויים, גם יהודים רבים, קבלנים וסוחרים, נכחו שם, נכנס בנו בן החמש. פליאטר אחז ביד הילד, הוליכו סביב והורה לו להושיט יד לפקידים הנוצרים ולברכם בשלום. לאחר מכן, לקח את יד הילד והפנה אצבע משולשת כלפי הסוחרים היהודים ואמר: "בני, את זה תיתן ליהודים" מבין הסוחרים היהודים הנאספים, הגיב יהודי אחד בלבד, נציג בתי החרושת לסוכר של ברודסקי באזור קייב. במחאה, קרע היהודי לעיני הגרף את החוזה שחתם עמו ותבע להחזיר לו את דמי הקדימה שהפקיד לעסקה גדולה.

בן 45 נשא פליאטר אישה ממשפחה מיוחסת, בתו של גרף פוטוצקי. לקראת בואם לדומברוביץ הקימו היהודים שער נאה וכל אנשי העיירה יצאו לקבל פניהם בלחם ומלח. כליזמרים ניגנו שירי לכת, החזן זימר פרק תהילים, הקהל קרא בפולנית: "ויוואט, ניץ ז'ייה! [הידד, יחי!]. הכלה הצעירה, הרוזנת, קיבלה בתודה את קבלת הפנים, אך הגרף, החתן, שאל: "מי מכם יהודונים ארגן קבלת פנים נאה כל כך?" ניגש אליו זלמן סלוצקי, הקבלן הראשי שלו, יהודי עשיר ונשוא פנים, קד קידה ואמר: "אני ארגנתי". בנוכחות הכלה ומחותנים כבודים, נסיכים וגיבורי חיל זכתה קהילת דומברוביץ למענה הבא: "אתה יהודון, ודאי גנבת ממני די שתהא קבלת פנים כזו כדאית לך".

גורל הגרף האחרון

לאחר מותו ניהלה הרוזנת את משק האחוזות, לא הוכנסו שום שינויים כלכליים. אף שהייתה מוכרת קשוחה המשיכו היהודים לסחור עמה והשתכרו למחייתם. פרט לעסקי מסחר לא קיימה שום קשר עם היהודים. יוצאת מכלל זה הייתה אשת הרב מטעם שיינפלייש, בת עירה של הרוזנת, שזכתה להיות אורחת קרואה בארמונה.

לאחר מות הרוזנת, משלו שלושת בניה. החוזה עם היהודים חודש והיחסים היו אנושיים-ליברליים.

בסוף שנת 1918, כשהוכרזה דומברוביץ "רפובליקה אדומה", באו איכרים מוכים מכפרי הסביבה להתנקם. הם הקיפו את אחוזות וורובין, תקפו את הארמון בכוח במשך יממה תמימה עד שמשפחת הגרפים הנצורה נכנעה. האיכרים תפסו שנים מבניו של הגרף ועוד 27 איש מן הפקידים הבכירים וירו בכולם. הבן הצעיר נעדר במקרה מן האחוזות ונותר בחיים. כשהוקמה המדינה הפולנית (נובמבר 1918) הוא הפך לשליט בלעדי של אחוזות פליאטר. הוא עצמו בילה את ימיו אי-שם בתוככי פולין, והחצר על כל עסקיה נוהלה בידי מיופה כוח. חצר הגרף הייתה שוב מקור פרנסה לעשרות משפחות של יהודים מדומברוביץ ומיישובי הסביבה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בפרק הבא נתעכב על היחסים בין האוכלוסייה הפולנית וחוגי הממשל הפולני ובין האוכלוסייה היהודית ומוסדותיה האוטונומיים בתקופת ממשלת פולין.

כ"א. תקופת המדינה הפולנית

צלב הכנסייה הופל – יהודים משלמים כופר

תקופת הממשל הפולני במאה ה-18 הייתה לא פעם נושא לשיחה בזמן השלטון הפולני המחודש, לאחר מלחמת העולם הראשונה. יהודי דומברוביץ ידעו מעשיות יפות לרוב על מלכות פולין בעבר, על העם הפולני שלחם במשך 150 שנה כדי לזכות מחדש בעצמאות. ידעו לספר על נכונות פולנית לקרבנות, על רוזנות טובות לב שהיטיבו עם היהודים, על אצילים פולנים מתים, מרטירים במאבק על חרות פולין. הדור שלנו נכח בהתהוותה מחדש של המדינה הפולנית בשנת 1919.

לא מעט דם יהודי נשפך בתקופת המעבר ההיא, בסוף מלחמת העולם הראשונה, על סף ההצהרה על פולין החדשה הבלתי תלויה. במשך זמן קצר עברה דומברוביץ מספר פעמים מיד ליד ואף הוכרזה רפובליקה עצמאית. הדפה את אנשיו הרצחניים של פטליורה, התאחדה עם הבולשביקים המוסקבאיים הראשונים שגורשו בידי הפורעים של פטליורה, שבו, ושוב נסוגו מפניהם.

תהפוכות אלה היו כרוכות בפחד ובייסורים, ברעב, מצוקה ומגפות, בקרבנות יהודים ובדם יהודי שפוך. ביוני 1919 חודרים הפולנים ואנו תמהים ושואלים מאין באו? הרי כלל לא שמענו על כך. האמנו שהנה באה תקופה של שקט. חולפת שנה של סבל והם מגורשים. שוב באים הבולשביקים ויהודי דומברוביץ סובלים בתקופת המעבר. מכים אותנו בלב השוק, מנאצים, יורקים. בין הפולנים הנסוגים והבולשביקים הבאים, צועדות חבורות רוסיות, הן רוצחות ושוודות. אומרים כי אלה הגוורדיות הלבנות. איננו מבינים מה רצונם, במי הם תומכים. בדובה למשל חשבו היהודים שהם רוסים-בולשביקים, על המחשבה בלבד שילמו שם מחיר יקר. בנס ניצלו חייהם. הם רצו לייסר אותנו בהלקאות ותוך כך נהנו ממותנו. ההכנות נתמשכו ותוך כדי מלקות והצלפות הם הוקפו בידי סובייטים, נותרנו בחיים.

כעבור חודשים אחדים, שוב מגרשים הפולנים את הבולשביקים, לפניהם צועדים בלחוצים והם רוצחים יהודים. אנחנו יודעים כי באזור הנהר פריפיאט הסבה הגוורדיה הלבנה, הלוחמת לצד הפולנים, נזק וחורבן בקרב האוכלוסייה היהודית, אך אצלנו בדומברוביץ עוד אינם מצויים. בימים ההם התבטא מפקד הכוחות הפולנים, ליברל, בשיחה עם יהודים: "אצלנו הפולנים, צועדים יחד עם החייל, המורה המייסד בית ספר, הרופא המרפא חולים והסוחר המוביל סחורה. אנחנו הפולנים ננהיג סדר. אתם תשכחו את ייסוריכם". אך המפקד הטוב המשיך עם הצבא למשימות חדשות ואת מקומו תפסו פוזננצ'יקים [?] והלרצ'יקים [חיילי הגנרל יוזף היר], אנטישמים שונאי יהודים גדולים. הם הבחינו כי הצלב בראש הכנסייה הקתולית הופל. מיד נמצאו להם עדי ראייה כי יהודים עוללו זאת, לפיכך חיילים היהודונים לפדות עצמם, דורשים מאה אלף רובל כופר, סכום עצום באותם ימים. היהודים המרוששים והרעבים בוכים ומשלמים.

מסים ועיקולים

המפקד הטוב צדק. יחד עם החיילים הפולנים בא המורה. אך נושא דגל התרבות הפולנית החדשה הפך תוך זמן קצר לנושא דגל השנאה ליהודים. בעשרים השנים הבאות של שלטון פולני, הפך המורה גורם מרכזי בכל פעולות האפליה הפולנית כלפי האוכלוסייה היהודית בדומברוביץ ובתעמולת ההסתה כנגד המסחר היהודי, המלאכה ופרנסות אחרות. במשך הזמן דחק הסוחר הפולני את היהודי באופן שיטתי מכל פרנסה.

נוסף לכך, מחלקת המס הגבירה משנה לשנה את הנטל על האוכלוסייה היהודית במסים שונים, ואנשי הוצאה לפועל פולנים נטלו מבתי יהודים חפצים ורכוש יהודי למכירה פומבית. זה נעשה באופן גס וסדיסטי בסיוע של הסתה שפלה ורצחנית.

יהודים נאנחים ומשלמים, שומעים חרפות מצד הצוררים וחושבים: "איך נחיה? איך נחזיק מעמד?" בעלי אחוזות פולנים מסוימים מתיירים אף הם לעצמם להתל ביהודים. בכפר חינאצ'ה הסמוך, היה פריץ זקן שכינה את היהודים בשם: טרוצקי, ולכלביו קרא בשמות של יהודים תושבי הכפר. הוא נהג להתנצח עם האכזרים שיהודים אינם עושים דבר וחיים היטב על חשבון עבודתם המפרכת של אוקראינים ושל פולנים נדיבים.

היהודי הוא תרנגול הכפרות

בשיטת שיסוי של חלק אחד מן האוכלוסייה בשני, האמינו בעלי אחוזות פולנים שיוכלו לשלוט באוקראינים והעריכו שהיהודי יהיה השעיר לעזאזל. הפיצו עלילות על יהודים, קומוניסטים כביכול, המבקשים לגזול את האדם האוקראיני. כשנכלא אדם צעיר באשמת קומוניזם, ביקשו לראות בו מייצג של עשרות אלפי קומוניסטים יהודים.

ביערות ובכפרי הסביבה עברה כנופית צעירים אוקראינים חמושים וקראה להמונים להתקוממות כנגד הפריצים הפולנים שברשותם שטחי אדמה נרחבים. הממשל הפולני הפנה את מלוא עצמתו לחיסול התנועה. הצבא מטיל על הכפרים מורא וטרור, בוזז ומכה, לוקחים בני ערובה שיערבו בראשיהם להתנהגותה הנאותה של האוכלוסייה

האוקראינית הכפרית. בכפרים אלה 99% מן התושבים הם אוקראינים ואחוז אחד בלבד הם יהודים השרויים בפחד מתמיד. הממשל הפולני לוקח דווקא את היהודים הכפריים כבני ערובה לגויים. תופסים את משה קריוויצר, יענקל בריל מטריפיטניה, יהודי מן הכפר אוזירו ויהודים מכפרים אחרים, מובילים אותם לסארני ומשליכים למרתף בתחנת הרכבת בסארני, מענים אותם שם חודש תמים בייסורים גדולים ובהשפלות.

באותם ימים ריכזו בזאלישין גויים משלושה כפרים: ליטוויץ, קריוויץ, ריצקי וגם כמה יהודים מכפרים אלה. המיור הפולני התייצב במרכז, כמאה פרשים הקיפו אותם. המיור מדבר אל האוכלוסייה האוקראינית ודורש מהם נאמנות לממשל הפולני, שהוא כשמש הזורחת לאחר לילה אפל של שוד וגזל ויודו-קומוניזם. הוא אומר בין השאר: "הממשל הפולני נוקט צעדים חמורים כנגד מורדים, אך על האוקראינים מסתכלים הפולנים כפי שמביט אח בוגר וחכם באחיו הצעיר. איננו רוצים להרע ואנחנו יודעים שאתם מוסתים בידי היהודונים".

הוא מורה באצבע וקורא: "יהודון גש הנה". בוחר ביהודי כפרי בעל זקן שחור פרוץ ואף יהודי אמתי. היהודי, מוטל זאלישינר, ניגש מבוהל ועיניו השחורות ממצמצות. גופו הצמוק מתוח כמיתר אך ראשו מתנועע. האדון המיור, מסלסל בשפמו הפולני הארוך, מתבונן בקרבן ומחייך: "יהודון, שיר לכבוד הנאספים 'מה-יפית', נו – הוא מזרז – מהר, נלא, תספוג מכות". היהודי המבוהל, מת למחצה, מרים עיניו לשמים, מתעוות ומזמר: "ה-ה-מ-ל-ך". הגויים צוחקים לתיאבון. המיור מורה לפקודו לקצוץ את זקנו של היהודי בסכין, כשנותר היהודי בלחיים מרוטות ופנים פצועות, כעוף מרוט שלא נשחט כראוי, פורץ המיור בצחוק. הגויים אינם צוחקים עוד, הם עומדים נבוכים מבלבלים. המיור מבחין בזה ומתפרץ בזעף: "יהודון, רקוד 'מה-יפית'!" המיור עצמו מראה ליהודי אילו תנועות משעשעות עליו לבצע. זה קרה בכפר זאלישין הסמוך לדומברוביץ לר' מרדכי בייגל, סנדלר במקצועו, יהודי ישר וקבצן גדול. ר' מרדכי זה, לא היה לו מושג בפוליטיקה, לא מי הם הפולנים שהשפילו אותו, מה מבקשים הקומוניסטים ולמה יש בדומברוביץ מפקד מרושע המרע ליהודים. לא, הוא לא הבין זאת, הוא עבד עבודה מפרכת, חיוו היו קשים והוא קיבל באהבה את הייסורים. אף שלא הבין מה רוצים ממנו הגויים.

איום שסופו חרדה בלבד

יוצא המפקד בלוויית הפולנים החמושים שלו לערוך ביקורת בכפרי הסביבה. בכפר מאצ'ולישץ' נתקלים ביהודי ששכר בוסתן של פליאטר, הירש-לייב דינרמן, גיסו של הרשל אנטיגונוס. מובילים אותו למרכז הכפר, מלבישים עליו כותונת ארוכה, קיטל כביכול, כיסוי לסוס אמור לשמש לו טלית. מעמידים אותו סמוך לשער ומצווים עליו להתנועע בתפילה. מריצים ומקבצים את הגויים, ועליהם מצווים לשמות. כאשר שואל אחד הגויים: "על מה?" משיב אחר, פולני: "זיד קומוניסט".

בדרכם הם נתקלים בר' לייב אוסטרובצ'ר [מן הכפר אוסטרובצ'ר], יהודי בן תורה שזקנו נאה. מורטים צד אחד של הזקן. לאחר מכן הם נתקלים בר' חיים מן הכפר דובה ומענים אותו שעה תמימה. מניחים לו כשזקנו שלם ומחזירים אותו לעיירה. עשרות יהודים בדומברוביץ מתהלכים מרוטי זקן ומוכים. מעשי תעתועים אלה כנגד יהודים, מלווים בתעמולה שהיהודים ראויים לכך על שום היותם קומוניסטים (כרונולוגית מן הראוי היה לרשום אירועים אלה קודם לכן, אך הם נזכרים כאן, בחזקת אין מוקדם ומאוחר בייסורי יהודים).

שעה שהצבא הפולני החל בנסיגה מקייב, והממשל הפולני חש שיאלץ לעזוב את דומברוביץ, הביא הקומיסר משלחת עונשין. קיבצו יהודים בשוק החולי, מול הכנסייה הקתולית, השכיבו אותם והצליפו בהם עד זוב דם, עד אבדן חושים. שפכו מים קרים על הגוף החשוף והמשיכו להצליף. בדרך זו נפרדו הפולנים כשנסוגו בשנת 1921 עד ורשה.

הם שבו כעבור 12 שבועות, לאחר "הנס על הוויסלה". נדחקו לבוא עם החזית, שרידים מוכים שלחמו קודם לכן בבולשביקים (בולק בלחוביץ למשל) ועתה, תחת הפיקוד הפולני, התאחדו עם הצבא הפולני. עם כניסתם רצחו יהודים. ביערות פולסיה נעות ברוח על העצים גופות של מאות יהודים תלויים. לדומברוביץ באה מחלקת סיור של בלחובצים, הם אומרים בפשטות: "אנשינו יבואו בקרוב, ואז נבשל מרק מבשר היהודים הקומוניסטים". אירעו שני נסים: האחד, מיור פולני טוב, ששמו לא מוכר, העניק הגנה כנגד הבלחובצים ולא הניח להם להתקרב לעיירה. השני, שהכוח המרכזי של הבלחובצים הוכה קשות בידי הבולשביקים, דומברוביץ עברה חווית חרדה בלבד.

יהודונים אינם ראויים לקרקע

במשך 20 שנות השלטון הפולני בדומברוביץ התרוששו היהודים ביותר. חנויות נסגרו, במקומן נפתחו חנויות של גויים. טחנות קמח של יהודים נהרסו והגויים בנו במקומן אחרות, למען עצמם. לא הייתה גישה לפרנסות אחרות. כשרצה אדם צעיר מדומברוביץ לקנות חלקת קרקע אצל פליאטר ולהיות עובד אדמה, אמר הממשל הפולני שיהודונים אינם צריכים להשתרש באדמה פולנית, ולא התיר להם לעלות על הקרקע. בשנים הראשונות הניחו כמה יהודים כפריים מאחוריהם את חנויותיהם ואת מסחרם ורכשו אדמה. הם ביקשו באמת ובתמים להיות חקלאים ולמדו לאהוב עבודה זו. חיים דוֹבֶּר למשל קנה חלקת קרקע וכל מלכות פולין רעשה. תחילה באה ועדה מסארני, לאחר מכן מלוצק ולבסוף אף מוורשה. כל הוועדות שואלות: מה ליהודי ולעבודת אדמה? גוררים את חיים דובר לסארני, ללוצק, עד בואה של ועדה נוספת מוורשה, מן המשרד לביטחון. מחטטים וחוקרים ומייעצים לחיים למכור את האדמה לפולני. מנמקים בכך שלא יהיה לו מנוח מן העניין משום שהמרחק מן הגבול הרוסי הוא 39 ק"מ בלבד, ואסור ליהודי להחזיק בקרקע במרחק כה קרוב אל הגבול. ר' חיים משיב על הנימוקים: "מרצוני החופשי לא אמכור את אדמתי, אני נאמן לממשל ככל אזרח אחר במדינה ואני מבקש לתת בי אמון. אם יש לכם סמכות משפטית לגזול את אדמתי, אזי הבררה בידכם".

במשך שנים ארוכות לא הניחו לו, עד שנכנסו הבולשביקים. אז החלה פרשה חדשה: ביקשו להקים קולחוז. אך במהרה פלשו הגרמנים וגררו את ר' חיים [פייגלשטיין] ואת משפחתו לגטו בדומברוביץ.

פולין – לפולנים בלבד

בשנת 1937, כאשר ברחוב היהודי שררו דלות ועוני, התפרסמה גזרה מטעם שר הפנים הפולני סְקֵלְדְקוֹבְסְקִי בדבר בנייה מחדש של העיירות ושיפור חזותן. המופקדים על ביצוע הצו: המשטרה ומועצת העיר. ראש המשטרה באותם ימים הוא המפקד סְלִיִידְז, שייגן [גוי צעיר] צנום ושחום שפניו כעוסים וקודרים. כאחרים, אחוז גם הוא שיעון גדלות וחולם על מדינה פולנית שתשתרע מן הים השחור עד לים הבלטי. הבולשביקים מהווים אבן נגף, ויהודים בעיניו הם לרוב קומוניסטים-בולשביקים. כאשר עומדים ברחוב שלושה-ארבעה יהודים יחד הרי זו

לבטח התכנסות קומוניסטית. ומה הוא עושה? הוא בא עם עוזריו והם אוסרים את היהודים, מובילים אותם לשעות אחדות לכלא – חדר אפל, קר ומזהם, שורץ כינים – ומכבדים אותם בחבטה בצלעות ובשלל מילות נאצה: "יהודנים-קומוניסטים, טרוצקיסטים, בוגדים..."

באחד הימים נסע סליידז בנחת לקריווץ והתעכב אצל ר' מיכל קריוווצר לשתות כוס תה עם ריבה. הוא משוחח עם ר' מיכל הזקן שאותו הוא מחשיב כידיד לפולין ואומר אליו: "אמת היא שהבעיה היהודית קשה, אך אנחנו הפולנים איננו אשמים בה. את הארץ אנחנו צריכים למען עצמנו, על היהודים לעזוב את פולין, וצריך שפולין תפיק מכך תועלת: כל העושר, כל בתי החרושת היהודים, הבנקים, המבנים, האחוזות – חייבים להיות לאוצר הפולני. נוסף לכך על היהודים להישאר ידידים טובים של העם הפולני ובכל מקום אליו יהגרו עליהם להפיץ את התרבות הפולנית, להעביר את מורשת הגבורה הפולנית. זו הסיבה שבגללה הוא מכבד את בית"ר. הם יפצו בעולם את מסורת הגבורה הפולנית, הם אזרחים פולנים אמיתיים המבינים את בעיית הצפיפות בפולין ומבקשים להגיע לפלשת'נה עם נשק. גם החלוצים שבהכשרות, העובדים עבודה מפרכת במנסרות, הם בסדר, אף שהם קומוניסטים. הם מבינים את העם הפולני ועוזבים את פולין. גם הסוחרים יבינו בסופו של דבר שעליהם לשחרר את המסחר לטובת הפולנים, וילכו מכאן. הגרועים ביותר הם האספסוף, קבצנים אלה – אומר סליידז – הם כולם קומוניסטים".

ומנגד, האדון בורמישץ', פולני מטומטם ששאף להיות חנווני או סוחר ולא עלה בידו, הוא אומר שהיהודים ערמומיים לכן הוא שונא את כולם. ושני שונאי ישראל אלה מנהלים באותם ימים את דומברוביץ. הם מפקחים על מימוש הצו לשיפור פני העיירה.

גזרת האורבניזציה

ערב שבועות, שעה שיהודים הולכים לתפילה, צצים בעיירה כרוזים גדולים ובהם הודעה: "תוך 48 שעות יש לפרק את הגדרות ואת הקירות הצדדיים ולהקים במקומם גדרות חדשות. הקירות חייבים להיות ישרים על פי הפלס; הלבנים, אפשר שתהיינה קטנות, צבועות לבן כמו הקירות. דלתות, גדרות וחלונות ייצבעו בצבע אפר. בנייני אבן שאינם מטויחים יש לצבוע בגוון לבנים, כל לבנה מוקפת מסגרת שחורה.

הצבעים יהיו אחידים, לא יהיה בית אחד בהיר מן השני. ועל המדרכות יושם מלט". שמחת חג השבועות הופרה.

הפרת יום חג או שבת היו אמצעי בדוק אצל האנטישמים שונאי ישראל שדומברובין הכירה באותם ימים. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היו באים לעיירה כמעט מדי יום שישי הכמרים של סְוֹרִיץ'ביץ' או זאלישין או שניהם יחדיו. בדיוק לפני הקריאה ללכת לבית הכנסת נהגו הם להתרוצץ בין חנויות של יהודים, לקנות כביכול סחורות למיניהן, לאמתו של דבר לא קנו מעולם ורק ביקשו להסב לחנוני היהודי עגמת נפש, שתענה אותו במשך השבת המחשבה שאמלא הקריאה לבית הכנסת עשוי היה לזכות בפדיון נאה.

הסובייטים גם הם נהגו להטיל מכסות עבודה גדולות יותר בשבתות ובחגי יהודים, במיוחד במפעלים שעבדו בהם יהודים. המרצחים הגרמנים ערכו אקציות ומעשי רצח דווקא בשבתות ובחגים.

חג שבועות הוא, מועד הדרישה לשיפור פני העיירה, היה חג שהופר. העיירה הייתה כמרקחה. מיד לאחר החג נרתמו היהודים למלאכה. כשהתנהלה העבודה במלוא הקצב הורו שני בעלי השררה לכנס את היהודים מן החנויות ואמרו: "החנויות אמנם צבועות בצבע אפרפר אך אחדות בהירות ואחרות כהות יותר, לפיכך יש לחזור על הצביעה, שיהיו כולן בהירות יותר". לאחר הצביעה מחדש התברר כי צבע חנותו של יוסל, תכול מעט יותר. אמר סליידז: "רבותי הז'ידיקים, במקרה, החנות התכולה היא היפה ביותר, לכן צבעו את החנויות בשלישית". לאחר מכן באו מומחים מסארני ואמרו שהצבע דליל מדי. אנשים התפלצו וצבעו ברביעית. זה נמשך שבועות. על כולם הוטל קנס כספי מנהלי על אי-עמידה בלוח הזמנים, 48 שעות.

בורמישץ' הזקן, סליידז הצעיר ועוזריהם ויניצקי וברן, ממש השתוללו בעיירה, הרסו את בית המלאכה הקטן של קיפקה החייט, הורו לפרק את הבקתה הישנה של האלמנה לקישיכה ושבעת יתומיה, גזלו את פרנסתה של חיה-אסתרקה שאפתה לחמניות עגולות תפוחות שגררי קימל זרויים עליהן. לא הרפו מן הקבצנים שבתיהם מטים ליפול, חורים בגגותיהם, החלונות פעורים והדלתות מעוקמות. הם דרשו שדרי בתים אלה, שהייתה להם בקושי פת לחם, יבנו מחדש את הבתים.

עיקר הזעם ניתן על ראשי העניים

היטב זכורות משפחות הדלפונים שסבלו צרות צרורות כתוצאה ממהלך זה. היו אלה איציק השחור, שמש בית הכנסת; מיכל ביטשיק; שרוליק קוצץ הקש; אברהם בלינדר [הסומא]; משפחות מטופלות בילדים רבים, הברונים כפי שכינו אותם, עניים מרודים שבקושי השתכרו לפת לחם. לאלמנתו של נטע ליברמן חתמו את הבית על המכונות לסריקת צמר – מקור פרנסתה. הורו לה לבנות לעצמה בית חדש נאה. פרצו שערוריות עם שמחה כשר ושרוליק פישביין. אנשים אלה לא רק הזילו דמעות אלא גם סבלו ועונו.

התאנו לקצ'קה, שמקור פרנסתו בית המרחץ של יום שישי; שכרו חמישה גילדן לשבוע, בשלושה גילדן קנה קמח שיפון שיספיק משבת לשבת ושני הגילדן הנוותרים – לשאר הוצאות. לא נתנו מנוח להרשל הזג, יהודי אביון. לאיציק בולבה שדומברוביץ כולה כינתה: "שבת הגדול" גרמו עגמת נפש עד דמעות. גר שם גם טוביה השוחט עם אשתו, פרצו לביתם האנטישמים והשתוללו בקריאה: "יהודונים-קומוניסטים". בסמטה זו התגוררה אישה זקנה שהייתה אופה עשר כיכרות לחם בשבוע ומביאה לעשרה בעלי-בתים. לה עצמה נותר מזה כיכר לחם אחד בלבד. בנה נחשד בקומוניזם, שערר בנפשכם מה עוללו אנטישמים אלה בבית! האישה השקטה שליטא, אלמנת חזן העיר, גם היא ברשימת הדלפונים, סליידז חשד בה שהיא קומוניסטית. אישה זו בלעה דמעותיה חרש ומילאה אחר הפקודות הגחמניות המרושעות של המפקד סליידז.

שנאה מיוחדת שמרו לבנצל של יוקל. הורו לו לבנות הכול מחדש. פרנסה לא הייתה לו ולא כוח. צערו של בנצל נגע ללב העיירה עד דמעות. הוא נאנח, התחנן לאל וקילל את העולם כולו.

מאוחר יותר הסיט סליידז את תשומת לבו ל"פורט-ארתור", מבוך של בתים קטנים קלועים זה בזה, בית נוגע בבית. סליידז השליט שם סדר, לא לשם סדר אלא לשם העינוי ומציצת הדם. לאחר מכן בא תורו של רחוב צארסקה, סליידז נתן בו את עינו כי שם גרו אביונים וכמובן קומוניסטים. בעלי עגלות, בני המשפחות קוזק, שמוקלר, שפרגר, שני הניורקס [פסח ודוד], חיים האופה, ליפא העגלון – כולם קבצנים.

סליידז השתולל שם, והעניינים המרודים, אביונים נדכאים, נאנקו עוד יותר.

מליצי יושר יהודים למען המדינה

ולמרות זאת היו בדומברוביץ יהודים שהיו מרוצים מן המצב ששרר במדינה הפולנית, תמכו ב"הוה מתפלל בשלומה של מלכות". ביקשו לשכנע שהמצב שפיר ועוד השגיוחו שלא ירימו אנשים קול זעקה. נמצאו גם בחשנים בענייני מסי המדינה, וטענתם: אם אחד אינו משלם את מסיו גדל הנטל על הציבור; מנגד, בעל יכולת המסוגל לשלם מעבר לנדרש ממנו, מקל על הציבור. לאנשים אלה היה עניין שיהודים ישלמו. היו יהודים שהעריכו באופן חיובי את הסדר בפולין המתחדשת והסכימו עם החוקים הכתובים משום שבמזרח ובמערב גרוע יותר. כיבדו את המדינה ככלל על אף הכעס על כל פולני בנפרד. למשל, כשנשאל יענקל, הנפח מטריפיטניה הטרוד במלאכה ובתפילה, איך בעיניו הפולנים ומדינתם, השיב: "מדינה היא מדינה אך הפולנים מטופשים, כלבים שוטים".

לו הייתה פולין שונה

בשיחה עם ר' אשרקה פרלוב החכם, בנו של הרבי מסטולין ר' ישראל פרלוב זצ"ל, הוא אפיין את המדינה הפולנית כך: "אלמלא הפטריוטיזם המתלהם הטיפשי של הפולנים, על חשבון היהודים, הייתה המדינה הפולנית עשויה להיות בגדר תופעה חיובית במרטירולוגיה הארוכה של העם היהודי בגלות. אין להתפלל למפלתו של הרשע, לנפילת פולין – אמר ר' אשרקה – במיוחד שעה שזה המבקש לבלוע אותה הוא היטלר ימ"ש, המדבר בגלוי על השמדת היהודים".

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 131 – 192.

הרב אהרן פצ'ניק פרקים מימי מלחמת העולם הראשונה

מבוא

דומני כי עוד טרי אצל כולם זכר ימי האימים ההם של העבר הקרוב, עת נשפך דם יהודי כמים; אותם ימים בהם שרר כאוס ללא גבול בקרב הכנופיות של פטלורה-דניקין-בלחוב-בנדרה ובקרב מוצצי דם אחרים שמצאו קרקע למעשיהם הפרועים; ימים שאוקראינה כולה, ואזור ווהלין שלנו בכלל זה, היו חדורים סיסמה אחת: לעקור משורש את האוכלוסייה היהודית. סיסמה זו התממשה במידה רבה. מאות ואלפי יהודים נרצחו באכזריות חסרת רחמים; מאות ואלפי יתומים ואלמנות נמקים עד היום בלי יכולת להתאושש. צמרמורת חולפת בגופי בהיזכרי. העבר נשכח אט-אט, היהודים ניצבים בפני התמודדות קשה עם המצב הכלכלי הקטסטרופלי שהם נתונים בו בכל הארצות. צרות אחרונות משכיחות ראשונות, זה הזמן המתאים להנציח עובדות אלה.

עלינו לברר את הדברים על מנת שהדורות הבאים ידעו להעריכם כראוי, ויהיה להם מושג כלשהו על הסבל הנורא שהיה מנת חלקנו מידי אינקוויזטורים שונים, אוכלי אדם פשוטו כמשמעו, דווקא בלהט המאה ה-20, "שיא הציוויליזציה". אני מדווח על שורת רשמים וחוויות שאני עצמי ראיתי בעיירה שלי באזור ווהלין, חוויות על בשרי ורשמתי בעת התרחשותם. אף שעייירתנו מילאה דף קטן בלבד בפרק הגדול שתפס אזורנו בספר הדמים הגדול האיום של אותן שנים – הדיווח שופך אור על המעשים האיומים של מוצצי דם למיניהם באותם ימים שכבר נכתב עליהם רבות ועוד ייכתב.

פרק 1: שרידי הדיוויזיה ה-83

בזמן מלחמת העולם הראשונה זכתה עייירתנו להיות מרכז. בשעה ששדה הקרב היה סמוך לקובל, ליתר דיוק סמוך לנהרות סטוחוד וסטיר, התאכסנו אצלנו בעיירה במשך שנה ומחצה המטות של שני צבאות רוסים (בזה אחר זה). העיר התעוררה לתחייה, על כל צעד ושעל נתקלנו בגנרלים, קצינים וסתם אנשי צבא. השליכו מבתיהם את מרבית התושבים היהודים, לכל היותר נתנו לבעל הבית את המטבח וחדר נוסף. המטות התקינו בעיירה תאורת חשמל, הקימו תאטרון וקולנוע ומתקני נוחות נוספים, אף הוציאו עיתון. כלי רכב נסעו בעיר

ללא הפסקה; משקיף מן הצד על התנועה העצומה, עשוי היה לחשוב כי מדובר בעיר בירה. סוכני חרש ואנשי אוֹכְרָנָה [המשטרה החשאית] שרצו בכל מקום, וכרגיל, אנו היהודים סבלנו מהם במיוחד: על כל דבר של מה בכך, אסרו לאלתר ושילחו מן העיר. היו בעיירה גם משפטים צבאיים; על החשד הפעוט ביותר, בריגול או בבגידה במלכות, דנו למוות ותלו בפאתי העיר. נידונו למוות בידי בית הדין הצבאי המקומי גם כמה לגיונרים פולנים שנתפסו סמוך לחזית ובימים ההם היו נדירים. לאחר המהפכה גברה התנועה בעיר אף יותר. מדי פעם התקבצו מחלקות צבא גדולות מחיל המצב, עשו תהלוכות וחגיגות, קיימו פגישות בהיקפים גדולים מדי יום. לימים החל השחרור הכללי וכמעט כולם התפזרו באנדרלמוסיה גדולה.

רוסיה ואוקראינה חולקו. ברוסיה שלט כבר הממשל הבולשביקי ובאוקראינה הייתה רפובליקה עממית דמוקרטית. בסוף 1917 כבר נסעו מאתנו כמעט כל המחלקות הצבאיות, נותרו שאריות אחדות מן הדיוויזיה ה-83 ששהתה אצלנו.

שרידים אלה היו כפי הנראה מרוסיה וכבר היה קשה להגיע אליה, ונראה שהחליטו להישאר. הם היו פזורים בכפרים סביב העיירה, בעיירה עצמה הייתה לשכה ובה קצינים אחדים ומחלקה צבאית קטנה למדי. בראשית 1918 פשטו בעיירה שמועות כי החיילים שבכפרים חברו לאיכרים והם מתנפלים על תושבים יהודים שלווים בכפרים ושודדים את רכושם. כעבור ימים אחדים הביאו מכפר סמוך את הקרבן הראשון – יהודי חף מפשע כבן ארבעים. התקיפות גברו מיום ליום, כפרים שלמים על איכריהם, עם שרידי הדיוויזיה ה-83, שדדו את היהודים בכפרי הסביבה, ומי שגילה התנגדות כלשהי או לא מסר להם הכול, נרצח ללא שהות. בבית העלמין בעיר, נוספו כל הזמן תלוליות חדשות של נרצחים יהודים, ובעיר לא יכלו לעזור במאום. לא היה אל מי לפנות על מנת שיתערב, לא היה אז בעיר שום ממשל, לבד מן המיליציה שהוקמה מיד לאחר המהפכה בידי האוכלוסייה כולה, גם הם לא יכלו לעזור. אל אנשי הצבא הספורים ודאי אי אפשר היה לפנות משום שהם היו יוזמי הכנופיה.

כעבור שבועות אחדים נמסר ממקורות מהימנים, כי שרידי הדיוויזיה ה-83 מתכווננים לפוגרום גדול ביהודי העיר. הבנו כי נקל להוציא לפועל את הדבר, וכי היהודי הוא תרנגול הכפרות בכל מקום, בפרט שמנהיג

הכנופיה, המכונה גרישקה, נהג לבוא מדי פעם, לטייל בגאווה על סוס גבוה ברחבי העיר ולהפיל אימה על האוכלוסייה. הנוער בעיר התכנס והוחלט להקים הגנה עצמית שתעמוד על המשמר ותגן על האוכלוסייה היהודית. אמרו ועשו. נשק לא חסר באותם ימים, לכולם היו רובים, קליעים, אקדחים לרוב, ומי שידע לאחוז נשק ביד היה חבר בהגנה העצמית. מדי לילה עמדו כמה חברים על המשמר ופקחו עין על כל פרט. באחד הימים קיבלנו ידיעה מהימנה שהפורעים החליטו סופית על בואה של מחלקת חיילים גדולה בליל שבת, לשדוד את החנויות והמחסנים. מאחוריהם יתייצבו מוכנים איכרים ואיכרות, בידיהם כלים ריקים, וייקחו הכול. כל ההגנה העצמית היהודית עמדה על רגליה. הבחינו בחבורות חיילים מתכוננות כל השבוע להיכנס לעיר וגם איכרים עם שקים ריקים מכינים עצמם בשתיקה לליל שבת. אותו ערב יצאה ההגנה העצמית למשמרתה במלוא היקפה.

תחילה התנהלה ההגנה העצמית כשהיא סמויה, עקבו אחר המתרחש. אותו ערב, שמו לב להתגודדות איכרים ואיכרות בסמטה צדדית בקצה העיר וכלים ריקים בידיהם, בהמתנה לשוד. בשעה 9 בערב החלה להתקבץ מחלקת חיילים שהיו מוכנים לגשת למלאכה. מ' קלס, מן ההגנה העצמית, ששב לא מכבר מן השבי, פעל במהירות הבזק והשליך בלב השוק פצצה כבדה, העיר הזדעזעה. בבתים הסמוכים לשוק, התנפצו השמשות. האיכרים נמלטו בבהלה וגם החיילים התפזרו לאטם. כשנודע לחיילים על ההגנה העצמית רגזו והחליטו לזמן משלחת עונשין – גדוד חיילים שהיו מוצבים בעיר סמוכה – וללמד את העיר לקח. בינתיים החליטה ההגנה העצמית כי מן ההכרח לאסור את מנהיגי הכנופיה ולנטרל אותם. לאחר מאבק קצר הצליחו לתפוס את גרישקה המנהיג ועוזרים רבים, אסרו אותם תחת משמר כבד. הם היו מאיימים כי זימנו כמה גדודים ואלה יבואו במהרה לנקום בעיר. תחילה לא נתנו את הדעת לכך, אך כשהמחלקה הצבאית הקטנה שעוד נותרה במקום אישרה זאת ואף הצביעה על יום בואם, בשבת הקרובה, נבהלו בעיר, הייתה זו בהלת שווא כמתואר בפרק הבא.

פרק 2: הגרמנים וההטמן

במשך כל השבוע הילכו שמועות כי משלחת העונשין תבוא בשבת. ביום שישי בבוקר, תחילת מרץ 1918, פשטו בעיר שמועות שהגרמנים באים. אנשים דיווחו שראו אותם במקומות סמוכים. לא היה לנו כל

מושג כיצד מגיעים לכאן לפתע גרמנים שעה שנחתם כבר הסכם שלום. בימים הקשים של המלחמה, למדנו להיות שווי נפש לכל וציפינו לעתיד לבוא. ביום שישי לעת ערב הגיעה העירה קבוצה של 12 גרמנים במדים. הם חצו את העיר, והאוכלוסייה רצה בעקבותיהם מתוך סקרנות. נודע לנו שהגרמנים כבשו את האזור שלנו כדי להשליט סדר.

ביום ראשון באה מחלקה צבאית עם מפקד ששלח מיד לקרוא לרבנים וליהודים החשובים בעיר והודיע להם שעל היהודים למסור את הנשק שברשותם; סירוב יגרור עונשים חמורים. לגרמנים נודע על מנהרות המשתרעות על פני שטחים נרחבים בתחנות הרכבת, בהן החזיקו הרוסים את המלאי שלהם, והם הובילו לגרמניה מכל אשר ראו עיניהם. בעיר שרר שקט. הם הנהיגו את צויהם: עוצר בשעות מאוחרות, חובת אישור כניסה ויציאה, אישור להכנסת סחורות ולהוצאתן וכיוצא באלה. רדפו את כל המפלגות; חל איסור על פעילות פוליטית או אפילו לאומית-חברתית גלויה.

במקביל שלח ההטמן סקורופדסקי לעיירה מיליציה ומפקד מן המחוז. לאחר בוא המיליציה לא השתנה המצב. הגרמנים חשו שכבר הנהיגו סדר כלשהו והסירו מעצמם את האחריות, והמיליציה הייתה חסרת אונים לשמור על סדר ראוי. החלו גנבות וגזלות. רוצחים לא מזוהים נכנסו לביתו של יהודי, שדדו ורצחו אותו; יהודי אחר נמצא בפאתי העיר מבוותר. המלחמה הפכה את האדם לפרא. רצח אדם היה עניין זניח. כמעט כולם היו במלחמה וראו את הקרבות האיומים בהם אבדו בהרף עין חיי מאות צעירים. חיי אדם הפכו הפקר. בתקופת ההטמן סבלו גם האיכרים רבות. בעת המהפכה הרוסית הגדולה השלו את האיכרים שהכול שייך להם, וכיוון שהיה בלבם כעס גדול על הפריצים שניצלו אותם, בזזו האיכרים ביום בהיר אחד את האחוזה של הגרפים, האחים פליאטר, מרחק שני קילומטר מן העיר. מה שלא היו מסוגלים לקחת עמם, השמידו. בשעת מעשה לא היו הפריצים מסוגלים לעשות דבר, באותם ימים הכול הותר, אך משכונן סדר אזורי, החליטו לנקום באיכרים. הם הביאו עמם 15 היידמקים וייסרו כל מי שנפל עליו חשד של מעורבות בשוד אחוזתם. הכו ועינו, במקרים אחדים קשרו ההיידמקים איכרים בלב העיר לזנב סוס וגררו אותם ברחובות. האיכרים שמרו להם טינה עזה וציפו למועד מתאים להיפרע משונאיהם.

באוקטובר 1918 פרצה המהפכה הגרמנית. הגרמנים במקום חוו עתה תקופה של התעוררות והתחדשות שאנחנו עברנו עוד ב-1917: אספות, חגיגות. שרר גם אצלם אי-סדר וחלקם הגדול התפזרו ושבּו לבתיהם. באותם ימים רצו שמועות: שקרב ובא ממזרח גליציה, אוקראיני, פטליורה, עם צבא גדול, והוא מתכוון לשחרר את אוקראינה מן ההטמן ולכונן ממשל דמוקרטי. לא ידענו מה מידת האמת בשמועות וציפינו לעתיד לבוא. אך האיכרים המקומיים התכוננו בינתיים בקדחתנות לבוא לעזרתו בהפלת הסדר הקיים.

פרק 3: המרד ברפובליקה

האיכרים התייחסו ברצינות רבה לשמועות על צבא הבא להפיל את שלטון ההטמן. התקיימו אספות מחתרתיות לדון בהכנות לקבלת השלטון בעיר. יהודים אחדים, חברים במפלגות שמאל, נטלו אף הם חלק בהתייעצויות וגם גרמנים ספורים מן השרידים שנשארו בעיר.

קצרי רוח להמתין לבוא הצבא האוקראיני הגדול, עיבדו בינתיים תכנית להפלת השלטון בעיר בכוחות עצמם. הכול נשמר בסוד, יחידי סגולה בלבד ידעו. ביום שישי, 22 בנובמבר 1918, בקומנו בבוקר חזינו בחדשות מרעישות: בעיר שוטט משמר חמוש של איכרים מקומיים וגם שני יהודים. נודע לנו כי בלילה אספו האיכרים בכפרי הסביבה כמה אלפי איכרים חמושים. תחילה פרקו את המיליציה העירונית מנשקה ועם שחר פנו לאחווה להילחם בפריצים ובהיידמקים שלהם. במשך כל היום הייתה העיר כמרקחה: שליחים מיוחדים התרוצצו הלך ושוב. מדי פעם באו מן הכפרים כוחות חדשים שנשלחו מיד "לחזית". נודע לנו כי באחווה מצויים 15 היידמקים חמושים היטב, גם אנשי השירות חמושים, והם לא ייכנעו. האחווה הייתה שייכת לשלושה אחים גרפים. הצעיר נסע משם ימים אחדים קודם לכן, שני האחרים שהו במקום. האיכרים אספו בינתיים בעיר מצרכים לבשל אוכל לחייליהם. במשך כל היום התנהל שם קרב. אנשי המקום התבצרו במבנה חזק וירו מתוכו. בשעה שלוש בערך הגיע שליח עם הבשורה כי הקרב הוכרע. האיכרים הציתו את המבנה שבו התבצרו אויביהם, ואלה נכנעו כשאפפה אותם האש. הובילו את כולם – 22 איש: שני האחים בעלי האחווה, המשרתים והפקידים וגם 15 ההיידמקים – בתהלוכת ניצחון העירה, להעמידם למשפט. בראש צעדו המנהיגים, אחריהם השבויים ובמאסף המחנה כולו. אך סבלנותם פקעה, מה ומי להם חוק ומשפט? הם

ביקשו נקמה באויביהם לאלתר! ואכן לא התאפקו, ומשצעדו כמה עשרות צעדים פתחו באש, תוך דקות היו 22 השבויים מתים. לעת ערב נכנסו המנצחים אל העיר בשירה ובקריאות ניצחון. מיד נבחר וְוֹןקום (ועד מהפכני) שנשא דווקא את השם: מפלגת בולשביקים-קומוניסטים.

אנו היהודים, כלל לא שמחנו בהתרחשות המסעירה. היטב ידענו מן הניסיון המר שהכול יישפך על ראשי היהודים, ומשני הצדדים. בינתיים עוד שלט בכל מקום הסדר של ההטמן. בלבבות רועדים קיבלנו פני כל יום חדש, שמא באים להיפרע מאתנו.

האיכרים גם הם הבינו זאת והחליטו להכריז על עצמם רפובליקה עצמאית לא משועבדת לאיש. הרפובליקה נודעה בכל מקום, רפובליקת בולשביקים-קומוניסטים! מילה שהילכה אימים כבר אז. הם ניגשו למלאכה בחריצות, בדיוק כמו רפובליקת מועצות נפרדת. כוננו משרדים ומינו קומיסר מלחמה, קומיסר כספים וכן הלאה. החזיקו בעיר צבא רב, איכרים חמושים בני העיר וכפרי הסביבה, כדי להיות מוכנים לכל מקרה. נוצרים אחדים מן האינטליגנציה בעיר, שהיו קצינים בעת שירותם בצבא הרוסי, ניצחו על המלאכה. ליהודים לא היו אצלם משרות ניהוליות, למעט בחור יהודי אחד מ"פועלי ציון" שמילא במשך זמן קצר תפקיד של מפקד העיר. הכול התנהל אצלם כשורה – תומכי ההטמן כבר לא נתנו דעתם לנקמה, שמשם החלה שוקעת אז – אך חובותיהם הכספיים היו כבדים. מה עשו? אוצר מדינה לא היה להם, הכנסות צדדיות לא היו. נקטו אמצעי ישן: כופר. הטילו על היהודים בעיר לשלם סכום כסף אגדי, אף שהעיר הייתה מסוגרת, מסחר לא התנהל, והיהודים נאבקו במוות פשוטו כמשמעו – בכל זאת נאלצו למסור את המעט שעוד נותר. בהיותם נאמנים לשיטה הבולשביקית לא עבר הדבר בלי עיקולים והפקעות. גם גייסו את הגברים בני 18-25 בעיר ובסביבתה. הם הכירו את כולם, ולא עלה בידי איש לחמוק. לאחר מאמצים רבים, בקושי הצלחנו לשכנעם שהנוער היהודי יעשה אימונים צבאיים בעיר עצמה ולא יישלח לשמור על הגבולות באזור, או יעמוד הכן לצאת לחזית במקרה של התקפה. הוקמה מועצה יהודית מיוחדת שתפקידיה: להגן על העיר, על החנויות וכן הלאה. באותם ימים עזבו מרבית הגרמנים את העיר והשרידים שעוד נשארו נפרקו מנשקם ושולחו. המקומיים ירשו את מלאי הנשק והתחמושת הגדול של הגרמנים, שהועיל להם מאוד. אט-אט החלו המקומיים לכבוש את עיירות הסביבה שלא היה בהן ממשל. באחד

הימים נודע לרפובליקנים המקומיים שבעיירה סמוכה מצויים תומכי ההטמן, לא התלבטו הרבה ויצאו לשם עם מחלקה גדולה של איכרים חמושים. באו בלילה, ביררו היכן הם שוהים, פתחו בירות והללו נכנעו מיד. למחרת בבוקר שבו העירה ובידיהם שלושים וכמה מתומכי ההטמן, העמידום למשפט ודנו אותם למוות. יש המספרים כי ראו במו עיניהם שקברו אותם חיים. במשך מחצית השעה זעה האדמה תחת לקברים, הם נחנקו שם למוות.

באחד בדצמבר 1918 כבש פטלורה את קייב, ההטמן נמלט. הרפובליקה המקומית זימנה את כל תושבי העיר אל השוק וקראה בחגיגות את הצהרת ההתפטרות של ההטמן. בערב ארגנו פגישת תחת כיפת השמים. מנהיגי הרפובליקה דיברו ממרומי מרפסת, אמרו שעל כולם להתאחד עמם, מי שלא אתם הוא נגדם – וייענש בחומרה. בינתיים הגיעו להבנות עם רוסיה הלבנה והביאו משם מאות אחדות של אנשי הצבא האדום (בולשביקים) וכמה מנהיגים. נוספו להם כוחות חדשים ויחד היו מקיימים פגישות תכופות. מדי פעם סחטו מן היהודים כופר, סכומי עתק. לא נמסר הכסף במועד, השליכו את הנכבדים היהודים בעיר לחדר מעצר צר ומזוהם עד אשר שילמו עד לפרוטת האחרונה. פטלורה וצבאו כבר התפרשו על פני אוקראינה כולה, פרט לאזור שלנו. החבורה המקומית נוכחה לדעת כי לשלוט אינו עסק רע כל עיקר. פטלורה היה מתנגד של ממשלתם והם החליטו לא להיכנע ולנהל עמו מלחמה עד טיפת הדם האחרונה.

פרק 4: אנשי פטלורה

בצעד חרישי קרבו אלינו אנשי פטלורה. הם כבשו את הדרך מקייב לעירנו באין מפריע. כבשו גם את העיר ס' [סארני?] תחנה אחת לפני עירנו. שם עמדו מלכת. נודע להם כי הלאה לא יוכלו להמשיך בינתיים, לפיכך ריכזו כוחות למלחמה ברפובליקה שלנו. תחילה שמענו כי יש בדעת פטלורה לכוון באוקראינה משטר דמוקרטי, חלפו שבועות אחדים והגיעו ידיעות ראשונות, מחרידות, על מעשי האכזריות של כנופיותיו. נודע לנו על פוגרום אכזרי בלתי אנושי בפרוסקורוב, שם נשחטו ללא סיבה כאלפיים יהודים. עוד כמה ימים חלפו ונודע על מעשי אכזריות דומים בערים שונות. תוך ימים אחדים הבחנו וחשנו ברציחות איומות מאחורי גבנו, כלומר: בתחנה, במרחק 25 ק"מ, צומת דרכים שחולפות בו רכבות לכל הכיוונים. שם נהגו מדי יום ביומו

להוציא מתוך רכבות מי שנפל עליהם חשד שהם יהודים. התעללו בהם באכזריות ורצחו אותם. כך צמחו שם מיום ליום קברים לעשרות, קברי יהודים חפים מפשע. תחילה לא ידע על כך איש, היהודים הרי לא באו במגע עמם, הסתתרו מפניהם בדיעה על יצריהם החייתיים, רק במקרה נודע לנו. אנשים זרים שהיו בס' דיווחו שהם מתפארים שאילו היו נכנסים אלינו לד' היו יודעים מה לעשות ביהודים. קשה לתאר את החרדה והייאוש שלנו, ציפייה למוות שעלול לבוא עלינו כל רגע היא הגרועה מכל. יום אחד נתקבלה לפתע הידיעה כי אנשי פטלורה חונים בפאתי העיר. החבורה השלטת המקומית לא התעשתה בהרף עין להבין מה מספרם ואיזה כוח נחוץ לשלוח כנגדם, והחליטה לפי שעה לעזוב את העיר ולנהל עמם את המלחמה במועד מאוחר יותר, במלוא עצמת כוחם.

הם התפנו מן העיר במהירות ומיד נכנסו הפטלורים, מחלקה קטנה, 17 איש בלבד על סוסים ואחריהם מחלקה קטנה של סיירים, משום שלא חשו ביטחון בעיר. עם זאת מיד תפסו יהודים והכו אותם באכזריות בדרישה להביא להם י"ש וחפצים אחרים. הם פרצו גם לדירות ואיימו באקדחים, אנשים נאלצו למסור להם הכול. בזזו גם חנויות רבות ופצעו אישה אחת. שלטונם בעירה נמשך יומיים בלבד. בימים אלה עצרנו נשמתנו, לראשונה ראינו מהומות רשמיות ושוד, עוד היינו תמימים אז, האמנו כי סוף העולם בא רק משום שבזזו קצת את העיר. לימים למדנו לגלות אדישות למעשים איומים הרבה יותר.

יומיים לאחר בואם פרצו לפתע יריות עזות בעיר. השליטים המקומיים קיבצו את כוחותיהם ותקפו את העיר. הפטלורים ברחו מיד ונטלו עמם שני מורים יהודים בני המקום, מושר ופישמן, שנחשדו באהדה לאיכרי המקום. בדרכם לס' [סארני? סְטֶרְלִיסק?], כיוון מנוסתם, סבלו שני המורים ייסורים מחרידים מידיהם ונרצחו באכזריות. הפטלורים החליטו לכבוש את עירנו בכל מחיר. השליטים המקומיים ריכזו כוחות גדולים וגם ציוו על האיכרים מן הכפרים להיות מוכנים לקרב ולעשות בכפריהם כפי שיוורו להם. בעיר הוכרז מצב חירום, האופק שלנו כוסה חשרת עבים. הלב אמר שהכול ייפול על ראשנו, ולא היה בידנו לעשות דבר. פנינו לנשק עתיק היומין: הרבנים הכריזו תענית ציבור וכולם התכנסו בבית הכנסת להתפלל אל הכול-יכול על נפשותינו.

ב-14 בינואר בערב פרץ הקרב הראשון. הפטלורים באו בקרון משוריין והחלו להפציץ את העיר. בהלה גדולה אחזה בעיר, אנשים ברחו ממנה. השלטון המקומי גילה התנגדות עזה ועלה בידו להניס את האויב. ביום רביעי בצהריים שוב החלה התקפה עזה של פטלורים מכיוון אחר, דרך מסילה צרה סמוכה. המקומיים השיבו אש תותחים כבדה, הפטלורים היו עיקשים וסירבו לסגת. ביום ההוא נפלו פצצות אחדות בתוך העיר וגרמו בהלה. לעת ערב נאלצו הפטלורים לסגת קמעה והמשיכו בהתקפה. והנה, על פי פקודה מן העיר, יצאו איכרים מאחד הכפרים ופוצצו גשר קטן של המסילה הצרה; הפטלורים בשובם טיפין-טיפין בחשכה, לא הבחינו שהגשר פוצץ והתהפכו בקרונם. אחזה בהם בהלה והמשיכו לנוס. הם שבו ביום חמישי בקרון משוריין ובכוח מתוגבר. הקרב נמשך מבוקר עד ערב. צבאות פטלורה התקדמו לעברנו, ובלילה נחלו מפלה אמתית. האיכרים מן הכפרים שסביב מסילת הרכבת, יצאו ופירקו את המסילות, הפטלורים נותרו בשבייה. הרכבת ובה חיילים רבים נפלה בידי המקומיים, והאחרים נסו לכל עבר. אך הפטלורים התעקשו, ולמחרת, יום שישי 17 בינואר 1919, באו בשישה קרונות משוריינים ואלפי חיילים עמם. שמים וארץ התערבלו. העיר התחרשה מרעם התותחים, הוארה מהבזקי הירי הבלתי פוסק. הקרב נמשך עד שעת ערב מאוחרת, העיר ציפתה בקדחתנות לסימו. לאחר מאבק עיקש ותחת אש חזקה, נאלצו המקומיים לסגת עוד, והובסו.

פרק 5: הפוגרום

תשעה ערבים שרר שקט. השלטון המקומי התפנה מן העיר במהירות הבזק, וצבא פטלורה כבש את תחנת הרכבת, מרחק שני קילומטר מן העיר. בהלת אימים ירדה על העיר. אנשים עסקו בהערכות על הצפוי להתרחש למחרת, כשיכבשו הפטלורים את העיר. שמענו ממקורות שונים כי יש בלבם כעס עז על עירנו ונשבעו להיפרע ממנה. ומי השעיר לעזאזל אם לא האוכלוסייה היהודית? חסרי הישע מיהרו להימלט לכל אשר יישאו אותם רגליהם. ברחוב נראה מחזה נורא: בריחה ללא הרף. זקן ונער, אימהות עם ילדים בזרועותיהן. זעקות עד לב השמים. נשמעו קולות במקוטע: אלי הטוב, הושע נא! למה באה עלינו הצרה? למען השם השגיחי על הילדים... גואלד, יהודים הצילו עצמכם... ועוד מיני טענות מקוטעות נישאו באוויר. זעקות קורעות לב על הטרגדיה הנצחית של העם היהודי, הנענש תכופות על חטאי אחרים. איכרים לוחמים באיכרים, אחים באחים – והיהודים אשמים.

בכל זאת, מרבית התושבים נשארו בעיר. איש לא ישן במשך כל הלילה, רק ביקשו עצה היכן להסתתר. אנשים הכינו לעצמם מקומות מחבוא שאליהם לא יגיעו המרצחים. עם שחר הסתגרו כולם, הסתתרו כל אחד במקומו והמתינו למוות.

בבוקר נכנסו צבאות פטלורה לעיר ללא סדר, רובים בידיהם, מוכנים להתחיל במלאכה. מיד ניתצו דלתות וחלונות בקתות הרובים ופתחו בביזה כחיות פרא. ניתצו גם את דלתות החנויות ונשאו מהן הכול. צצו המוני איכרים ואיכרות ובידיהם כלים ריקים, הפטלורים חילקו להם בעונג נכסים ורכוש יהודי. העיר הציגה עצמה במחזה נורא: נפש חיה לא נראתה ברחובות. היהודים הסתתרו במרתפים ובעליות גג, חנויות ובתים היו פרוצים, ברחובות התגלגלו סחורות ומלבושים. אותה שבת רוקנו מרבית הבתים והחנויות. שני יהודים זקנים, חפים מפשע, נרצחו בידי הפטלורים באכזריות. יום זה לא יישכח לעולם. ניתן לשער את מצבנו בעודנו רובצים במרתפים ובעליות גג ובמקומות מחבוא אחרים. נוכחות ברחוב הייתה כרוכה בסכנת מוות; שהות במרתפים בחוסר אונים, גם היא הייתה רעה, נשמותינו פרפרנו: הנה הם הולכים, הנה הם באים!

הפוגרום לא תם ביום ההוא. הוא נמשך 14 יום ברציפות. סבלנו ייסורי נפש וגוף שאין לתארם כלל. עשר פעמים ביום שוטטו בין הבתים חבורות שונות, שמא ימצאו עוד משהו. למחרת בואם, ביום ראשון 19 בינואר, בא הפולקובניק [אל"מ] שלהם. הוא כינס את האיכרים בבית המועצה ואמר כי אל להם לחשוש, לא יאונה להם רע. ידוע לו כי בכל אשמים היהודים ובהם ינקמו. "רשאים אתם לעשות הכול – אמר להם – ואת היהודים יש להעניש על כך, משום שהם האשמים". משנודע על נוכחות הפולקובניק בעיר התקבצו כמה בעלי-בתים, במסירות נפש יצאו ממחבואיהם, והלכו אל בית המועצה. לא הניחו להם להיכנס פנימה, אך כשיצא הפולקובניק, נפלו לרגליו והתחננו שישליט מעט סדר בעיר. תחילה כלל לא רצה לדבר עמם, לאחר מכן אמר: "מה אתם רוצים, הם צעירים, יתהוללו להם קצת". 14 יום ברציפות נמשך סיוט הפוגרום. משעה ארבע לפנות ערב עד שמונה בבוקר, 16 שעות ביממה. מסוגרים מכל עבר, ערים, לא הרשינו לעצמנו לישון קצת, עמדנו סמוך לדלת מקשיבים לכל רחש, שמא בא מישהו. שבועיים גרועים ואיומים ביותר, שעלו בחיי מאות בני אדם שמתו ברעב ובמצוקה.

פרק 6: המשלחת

ביום שישי בערב, עם כיבוש תחנת הרכבת בידי הפטלירים, נאספו בבית הרב אנשים רבים על מנת לטכס עצה. ידענו ממקורות שונים כי בלב הפטלירים שמורה שנאה עזה לעיר והכריזו שייפרעו ממנה, וממי ייפרעו אם לא מן היהודים? הבנו זאת וחיפשנו מוצא. לילה תמים חשבו והתלבטו, לבסוף הוחלט לשגר משלחת עם לחם ומלח, עוד קודם שייכנסו לעיר, ולהבהיר להם את האמת, שאנו היהודים לא מעורבים ולא קשורים לאיש, ואנו מברכים על בואם. איש לא התאוה להשתתף במשלחת, אך נמצאו מי שגמרו אומר להשליך את נפשם מנגד למען הצלת העיר. התגבשה משלחת נציגים מנכבדי העיר: שני הרבנים, הקטרוסקטה [זקן העדה] היהודי, מנהל בית הספר "תרבות" ובעלי-בתים נוספים, שנים עשר איש, וקודם שהאיר היום יצאו אל התחנה לקבל את פניהם.

בבואם לפאתי העיר, כבר ניצב שם משמר של פטלירים וחסם את דרכם. "מי אתם?" שאל המפקד בחומרה. "אנחנו משלחת מטעם האוכלוסייה היהודית, לקבל את פניהם" השיב חבר המשלחת. "אהה, מכירים אתכם! – הצטעקו – מכירים אתכם! אתמול קיבלתם את פנינו בתותחים וקליעים, עכשיו אתם באים כביכול בלחם ומלח?" לא הועילו טענות ומענות. "בואו" – נשמעה קריאה, אגב כך כיבדו אותם במכות הגונות ובנאצות גסות. בבואם אל הגשר שבין העיר והתחנה, נהרו מולם מן התחנה גייסות פרועים אל תוך העיר. "אהה! אתם מובילים ודאי בולשביקים! מה אתם מתנהלים אתם, הסירו את ראשיהם והשליכו אותם לנהר! – התלוצצו – אנחנו נראה להם!" בינתיים בדקו בכליהם ולקחו מהם הכול. אלה המשיכו למשמרתם וחבורה חדשה של פורעים הובילה אותם לתחנה.

אלה היו ממש רוצחים, התעללו בחברי המשלחת בעינויים נוראים: הורו להם לרוץ והכו אותם בשל כך; הורו להם לעמוד והכו אותם גם על כך. לפתע העמידו אותם בשורות והכו כדי שירוצו, הם רצו והרוצחים בעקבותיהם מכים אותם עד בואם רצוצים וכואבים לתחנה. שם החלה האכזריות האמתית: במתחם הרכבת התהוו משני הצדדים שדרות של פטלירים ורובים בידיהם. המשלחת הועברה בנתיב צר ביניהם. הם יצאו מגדרם משמחה: "אהה, נתפסו בולשביקים! יהודים בעלי זקנים לבנים!" – הצטווחו וכל אחד כיבד את המשלחת העוברת,

בכל דרך: ברובה, ברגליים, בידים. הסטרוסטה היהודי חטף בעיטה בבטנו ומת כעבור זמן-מה. לאחר מכן הוציאו אותם ממתחם הרכבת, מעברו השני, לעשות בהם שפטים ללא משפט (לינץ').

התקבצו שם אלפי פטלורים במעגל גדול סביב חברי המשלחת, לשפוט אותם בו במקום. עמדו עם רובים וחרבות וטענו שחייבים לקרוע אותם לגזרים לאלתר; הם הרי נלחמו בהם ארבעה ימים והסבו להם אבדות כבדות. משל הייתה ליהודים החפים מפשע נגיעה כלשהי למלחמותיהם ולאבדותיהם. חברי המשלחת היו אדישים לסובב אותם לאחר המכות והעינויים האכזריים. הפטלורים קראו לקצין, לשמוע את דעתו, והוא חקר אותם לזהותם ולמעשיהם במקום. הם סיפרו לו הכול והוא השיב בבוז: "אהה, משלחת". המילים נאמרו בנעימה של: "עשו בהם כרצונכם". ושוב עינויים, ושוב מכות. לבסוף התערב קצין אחר: "הם הרי לא יימלטו מידיכם, מוטב נאסור אותם, הפולקובניק כבר יחליט על גורלם. וכי אצה לנו הדרך? למה לגרום להם את תענוג המיתה המהירה, מוטב לענותם עוד קצת, ואז לחסלם". עצת הקצין נשאה חן. תחת משמר כבד הכניסו אותם לקרון מזוהם. מדוכאים ורצועים הושלכו לקרון והחלו לחוש בכאבים הנוראים. במשך כל היום ראו מרחוק שנושאים שקים מלאי ביזה מן העיר. הם תיארו לעצמם מה מתרחש בעיר וייסוריהם גברו.

בעיר לא ידעו מה אירע למשלחת. תיארו לעצמנו שקרה משהו. במוצאי שבת עלה בידי בתו של אחד מחברי המשלחת להגיע אליהם בסיוע קשרים, ולהביא להם דבר מאכל. השלכנו את יהבנו על הפולקובניק שצפוי היה לבוא ביום ראשון. הערכנו שהאיש ודאי אינטליגנטי וישחרר את החפים מפשע או לפחות ינהל חקירה הוגנת. התאכזבנו מרה. הוא בא ביום ראשון העירה ונשא בפני האיכרים נאום רווי שנאה וזעם כלפי היהודים. יהודים אחדים הסתכנו, הצליחו לבוא לפניו ולבקשו לשחרר את אנשי המשלחת החפים מפשע. הוא סירב לדבר עמם אך לבסוף ציווה על כל היהודים לבוא למחרת, יום שני, לבית הכנסת, הוא יישא שם נאום. אף שידענו מה התרחש בערים ובעיירות שונות – שכינסו את היהודים, הציתו עליהם את בית הכנסת ולא הניחו להם להימלט, או הציבו מכונות ירייה וירו בכולם – התכנסו ביום שני מרבית אנשי העיר בבית הכנסת, החליטו למסור נפשם על קידוש השם ובלבד שיוכלו אולי להציל את המשלחת. היהודים עמדו ללא פחד, מוכנים למסור את נשמותיהם לאל.

הפולקובניק בא בלוויית שני קוזקים שנשאו בידיהם פצצות כבדות ונשא נאום בזו הלשון:

”יהודים! מה יש לכם כלפינו? למה לא תניחו לנו? רע לכם אצלנו? אם רע לכם לכו לפלשתינה. את המשלחת שלכם לא אשחרר עד אשר תשיבו לי 22 קוזקים ששביתם אתם ובולשביקים אחרים. ואם תרהיבו לזמן שוב את הבולשביקים שלכם, דעו, כי אם שוב יפתחו בהתקפה, אהפוך את העיר על פיה. שמעתם את אשר עשיתי בערים ברדיטשב, ז'יטומיר, אוברוץ' ובמקומות אחרים? אעשה זאת גם אצלכם”.

במילים אלה סיים. הוציאו את ספרי התורה וכולם נשבעו עליהם שאינם מעורבים. ללא הועיל, הוא בשלו, יחזירו לו את הקוזקים שלו, ויצא מבית הכנסת. רצו בעקבותיו, נפלו לרגליו בתחינה לשחרר את המשלחת, הוא השיב באקדח.

מה רבה הייתה תדהמתנו כשלמחרת, יום שלישי בבוקר, 21 בינואר 1919, שמענו לפתע יריות עזות. הבנו מיד, הבולשביקים המקומיים תוקפים. לא חלפה שעה אחת והחבורה המקומית פרצה לעיר והחלה להילחם עם הפטלירים שנמלטו לתחנה. במשך כל היום התנהל קרב תותחים כבד. מרבית תושבי העיר, שחששו מדברי הפולקובניק, נטלו בבהלה שק על גבם ויצאו לגלות. במשך כל הלילה לא ידענו מי בעיר. עמדנו ערים מאחורי חלונות מחופים (על אף האפלה שבבית) והקשבנו בלבבות הולמים שמא הם באים. בבוקר שוב ראינו את כנופיות הפטלירים שהמשיכו בחגגה: במשנה מרץ בזזו מה שמצאו. יותר מכל הדאיגה אותנו המשלחת, מי יודע לאן נעלמו חבריה? מאוחר יותר נודע לנו שהוציאו אותם מן הקרונות עם תחילה הקרב והובילו בכיוון לא ידוע. אותה שעה היו שם אצלם שבע נשים שהורשו להביא מזון לבעליהן. היו עם המשלחת גם ארבעה צעירים יהודים שנתפסו בשבת. עינו אותם עינויים קשים וכשאבדה הכרתם השליכו אותם לקרון המשלחת, ואת כולם הוביל משמר כבד, ברגל, לכיוון ס' [סארני?] כפי שהתברר בדיעבד.

זה היה נורא. מכל עבר נפל על ראשיהם גשם של רימונים וכדורים. לא מובן איך לא נהרגו כולם. המשמר הוביל אותם במכוון על פסי הרכבת שהאויב צלף לעברם. רק כאשר נהרג אחד החיילים סרו מעט הצדה. שרר כפור, כ-20 מעלות [מתחת לאפס], נוסף לכך בוססו בשלג עמוק

שהגיע למותניהם, הובילו אותם כעשרה קילומטר ועמדו מלכת. הכפריים פוצצו גשרון גם בצד זה. הפטלורים היו מכותרים. עמד שם קרון מלא צבא שנלחם באיכרים. הפטלורים הפרועים ראו את חברי המשלחת ורצו לירות בהם, לאחר מאמצים ותחינות, לא ירו. במשך ארבע שעות עמדו בכפור. בשמונה בערב הניחו להם להיכנס לקרון סוסים מזוהם וקר. הם נסעו עד לתחנת ביניים, שם עלו קצינים ובישרו להם כי כעבור שעתיים יירו בהם. אנשי המשלחת מזמן אמרו נואש לחייהם, אך עתה נוספו שבע נשים שלא אבו להיפרד מן החיים.

בשעה אחת עשרה בלילה המשיך הקרון בדרכו לס'. שם נעצר בצד, בלב השדה. בלילה נכנסו לפתע לקרון שלושה תלוינים. המראה היה מבעית: הם היו חמושים מכף רגל עד ראש במיני נשק וסכינים. מוכנים לגשת למלאכה. ביקשו תואנה, ולו הקטנה ביותר, להתנפל עליהם ולסיים את חייהם. לאנשים אבדה התקווה להישאר בחיים. אך המשמר שצפה בסבל הלא-אנושי שחוו היהודים החפים מפשע במשך הימים, בראותו את התלוינים משחיזים סכינים ומוכנים לגשת למלאכה – התעורר בהם לפתע זיק של אנושיות, וכהרף עין ציוו על התלוינים לסגת. התלוינים כמובן סירבו לצאת, החל מאבק בין אחים, בין אותן חיות עצמן, שבאחת מהן התעורר רגש אנושי, והאנושי ניצח. לאחר מאבק קצר נאלצו התלוינים לעזוב את הקרון מחשש לחייהם. 22 אנשים נשמו קצת לרווחה: בנס ניצלו בינתיים ממיתה משונה ודאית.

עם שחר הורה המשמר לכולם לצאת, החלו להוביל אותם. לאן, לא ידעו עדיין. הם הרכינו ראש בפני הגורל הלא-ידוע. הביאו אותם אל מפקד תחנת ס', הוא אסר אותם עד לחקירה. בעיר ס' נודע הדבר מיד, לרבים מחברי המשלחת היו שם בני משפחה קרובים, בדרכים שונות השתדלו לסייע להם. בסופו של דבר שילמו למפקד סכום עצום, כמה עשרות אלפי רובל, ולאחר מאמץ ויגיעה רבה, הבריחו את המשלחת. בזה לא תם העניין. המפקד נאסר על שהניח להם לחמוק מידיו ונידון למוות. חברי המשלחת נדדו זמן רב עד שנתאפשר שובם הביתה.

פרק 7: חסרי בית

לאחר שבועות אחדים של מעשי אכזריות שוב נאלצו הפטלורים לעזוב את עירנו. יום אחד תקפו הבולשביקים לפתע את העיר בעצמה. הם קרבו אליה והמערכה התנהלה בעיר עצמה. לאחר קרב קצר נאלצו

הפטלורים לסגת. הפעם באו הבולשביקים שלנו בלוויית מחלקות של צבא רוסי סדיר, פרשים ורגלים מסיביר. הם השליטו בעיר סדר בנוסח הבולשביקי לפרטיו; ניסו גם לכונן קומסומוול (ארגון נוער קומוניסטי) ולמשוך אותם לשורות הצבא, הדבר לא צלח. פגישות וכנסים לא חסרו, אך הרעב לעומת זאת גבר. קשה היה להשיג פת לחם. הבולשביקים ריכזו כוחות גדולים, ביצעו אופנסבה גדולה על הפטלורים ורדפו אותם עד מעבר לרובנה.

במהרה התהפך הגלגל: הפטלורים ששלטו ברחבי אוקראינה, עשו גיוס גדול ובכוחות מתוגברים הדפו את הבולשביקים. אלה נסוגו במהירות הבזק, תוך יומיים, עד לתחנה של ס' [סארני?]. המלחמה שוב עמדה סביב עירנו. בעיר שוב שררה בהלת אימים. למודים לקחי הפעם הקודמת, ומתוך הבנה שעלולה להיות פעם שנייה, אולי אף גרועה יותר, לא היה עוד כוח ורצון להישאר בעיר ולפרפר מפחד על חיינו. ביום בו החלו הבולשביקים להתפנות מן העיר, ביום שני, שבועיים לפני פורים תרע"ט, החליטו אנשי העיר לעזוב וללכת לאשר יישאום רגליהם. תחילה לא הניחו הבולשביקים לצאת, הציבו משמר מיוחד מכל עבר ואיש לא יכול לצאת. "אם אינכם רוצים להישאר עם האויב משום שאתם נאמנים לנו – טענו – הישארו עמנו עד לרגע האחרון ונתגונן כנגדו יחד". לאחר מאמצים רבים, ומשום שרבים מן המפקדים היו מקומיים, והשיח עמם היה גלוי, הרשו לנו להימלט.

האביב עמד אז בפתח. השמש הפיצה קרני זהב על פני העיר וחיממה בנועם. כשיצאנו מן העיר ירד הערב. השמש החלה שוקעת והציתה את השמים התכולים בלשונות אש אדומות. השמים נראו מפוארים במעיל ארגמן שגווניו מכשפים. היה חשק לעמוד קצת ולבחון את האידיליה, אך ראשו של מי היה נתון לזה? במבט חטוף כלפי מטה נראו עגלות נגררות לאטן ועליהן כלי מיטה וחפצי בית אחרים. בעקבותיהן השתרכו שורות ארוכות של הולכי רגל: יהודים קודרים, זקנים וטף, מראה הגלות היהודית, ליתר דיוק, גלות יהודית בתוך גלות. הלב דאב באימה. מעיני היהודים ניבטה זעקת כאב גדולה: מדוע? מדוע מעיזים בנו כבצאן והכול ניתן על ראשינו? לא די בגלות הישנה? שוב עלינו לנדוד ממקום למקום? האם גרועים אנו מחיות ועופות? להם יש קן. השמים העלימו אט-אט את הגוונים המכשפים, פשטו את מעיל הארגמן והתכסו עלטה, כשותפים לרגשותינו. כוכבים אחדים האירו את דרכנו כאומרים: יהודים יקרים, אל תדאגו, עוד יבוא היום!

ובינתיים הגענו לכפר, מצאנו שם יהודי יחיד לנוח אצלו. הוא קיבל פנינו בידידות רבה, השתתף בצערנו, אך לא היה בידו להציע לאנשים הרבים אלא פיסת רצפה. כאבלים, מיותמים ונבגדים השתרענו כל אחד על רצועת המקום הצרה ומיררנו בבכי, כשם שבכו אבותינו על נהרות בבל. עתה חשנו טעמו האמתי של בית משלנו, ארץ אבות! אחרים, הלכו באותו ערב לעיירה הסמוכה ו' [ויסוצק?], השאר הלכו בבוקר. העיירה ו' קיבלה אותנו בסבר פנים יפות, הקימו ועד, דאגו לנו למגורים, חילקו מזון. ביום חמישי בבוקר באו לשם הבולשביקים הנסוגים וביום שישי הלכו משם. בערב בא שליח מיוחד מן העיר שלנו עם הבשורה: הפטלורים בעיר והכול עבר בשלום. פטלורה גייס יהודים והציב אותם ראשונים בחזית, לעירנו נכנסו יהודים רבים שמנעו מעשי אלימות. הנותרים בעיר, כמה עשרות משפחות, לא ישנו כל הלילה של יום חמישי. מכותרים מכל עבר, המתינו באימה לבאות. כשבאו החיילים היהודים לעיר עם שחר, ניצבו בשוק המוני איכרים ואיכרות מוכנים והחלו מראים לחיילים היכן גרים עשירים, היכן נותרה עוד סחורה.

החיילים היהודים הראו את נחת זרועם לפורעים אלה והפיצו אותם, לאחר מכן הקישו בדלתות, איש לא ענה. רבים הסתתרו במרתפים. כשנודע ליהודים הנשארים, הכניסו אותם לבתים ושמחו בהם. הידיעה שימחה גם אותנו במקום שהותנו. לפחות הרף עין של קרן אור. במוצאי שבת באו הפטלורים גם לו' והחלו להשתולל, רדפו במיוחד אותנו, חסרי הבית. "אהה – צעקו – ברחתם מאתנו? אתם בולשביקים!" ארגנו מצוד אחרינו ברחובות ובבתים, הכו מכות רצח ואסרו כל מי שתפסו. נאלצנו להסתתר ימים אחדים, לא חסרו צרות. נס הוא שלא מתנו מן הפחד בלבד. במאמצים ובקשיים רבים שבנו הביתה. הדרכים כולן היו מלאות בהם, ויהודי שנתפס נשקפה סכנה לחייו. בעיר לא היה טוב במיוחד: החיילים היהודים המשיכו בדרכם. בא מפקד עם פקידים אחדים, אנשים רעים מאוד. מדי יום ביצעו מאסרים חדשים. אסרו את הרב ונכבדים אחרים. נאמר למפקד שאם יאסור יהודים יוכל לסחוט ממון רב. לפתע עלה בדעתו לערוך ביקורת בבית הכנסת הגדול בתואנה שמוסדות שם פצצות. לאחר מכן ביקש להציתו, בנס ניצל בית הכנסת משרפה. חיינו בפחד עד לאחר פסח וחלק מן הקיץ. היינו אדישים לכל, סברנו שכך צריך להיות ובלבד שיניחו לנו לחיות.

פרק 8: רעב ומוות

כתוצאה מן הצרות וממה שעבר עלינו, מן הפחד והייאוש, מכך שבמשך כל הזמן לא פשט איש את בגדיו בלילה – פשטה מגפה איומה בעיר, טיפוס הבהרות. לא היה כמעט בית שלא חלו בו, בבתים רבים חזרה על עצמה המחלה מספר פעמים. המוות הנורא פרש כנפיו על העיר ונטל קרבנות מדי יום, עשרות צעירים עברו מן העולם, מאות נאבקו במוות ונדיר שיצאו ממנו שלמים. במשך הקיץ קטל טיפוס הבהרות למעלה ממאה איש מן האוכלוסייה היהודית.

במקרים רבים היה הרעב אף גרוע מן הטיפוס. עניים רבים העדיפו ליפול חרש בזרועות מלאך המוות מאשר לחוות את מצוקות הרעב. מרבית תושבי העיר לא ראו לחם בעיניהם באותם ימים. אכלו מאפי כוספה או אגוזי אלון ומזון בהמות אחר; מי שהשיג מעט קמח לבלול במזון זה, היה מאושר. למאושר באדם נחשב זה שהיה לו לחם לשובע. כלל לא דובר בלחם טהור, האידאל היה לחם סובין מעורב מיני פסולת: שעועית, קש, ועתים אבני חצץ וזכוכית. הרעב והאכילה הלא-סדירה השפיעו על הגוף, התפשטות המגפות גברה. מרבית התושבים התפזרו בכפרים, השתחוו וכרעו ברך לפני האיכרים, שייתנו להם פרוסת לחם. עשו למענם כל עבודה מפרכת. בעלי המלאכה והרוכלים פשטו בכפרים והלכו מבית לבית, אל כל איכר, שמא נחוץ לו לתקן או לקנות משהו, עשו הכול למענם ובלבד שיקבלו מהם מעט דגן. שכחו כל דבר אחר, פעילות רוחנית תרבותית. המאבק על פת לחם עמד בראש מעייניהם. בעלי אמצעים, מעמד העשירים, מכרו את מלבושיהם היקרים ותכשיטיהם למען המזון. התקיים בנו הפסוק: "נתנו מחמדיהם באכל, להשיב נפשם".

פרק 9: הפולנים באים

בימים הראשונים של מאי 1919 ניתן להבחין שאדמת הפטלורים מצטמקת ובמהרה יתמוטטו. לא היה להם קשר עם המרכז, איש הישר בעיניו עשה, הכול נשא אופי של מחלקות פרטיזנים. במהרה הבחנו שהם מפנים אט-אט את העיר. התהלכו שמועות שונות, לא ידענו מה מידת האמת בהן. שמועה אחת חזרה על עצמה ונתאמתה: הפולנים בדרכם לכאן. שמענו עוד קודם, כי פרקו את הגרמנים מנשקם והקימו

רפובליקה פולנית, אך לא התקדמו מעבר לעיר קובל, עתה אמרו שהם תוקפים את האזור שלנו.

השתרר אי-שקט. היו אופטימיסטים ופסימיסטים. האופטימיסטים אמרו שאם יבואו הפולנים יהיה טוב משום שיש להם צבא סדיר מאורגן והכול יהיה כשורה; הפסימיסטים אמרו ההיפך מזה: הפולנים כועסים על העיר משום שהאיכרים הרגו את הגרפים ואת פקיד האחוזה, פולנים כולם, וללא ספק ינקמו, ובמי נוקמים אם לא ביהודים? טיעוני הפסימיסטים מצאו אוזן קשבת, המצב היה כזה שהחיים עצמם היו גוש של פסימיות. נוסף לכך חילופי השלטון, זה יוצא וזה בא, היטבנו לדעת את טעמם וחשנו אותם על גבנו. ובינתיים התפנו הפטלורים תוך מעשי אלימות קטנים. העיר נותרה ללא שלטון. האימה הייתה עצומה, לא ידענו מה צפוי לנו. שלושה ימים נמשך הדבר, ביום הרביעי עם שחר, נכנסה לעיר, ללא המולה או יריות, מחלקה של צבא פולני בפיקודו של מיור קראקוֹוֹטש-לווינסקי, ברחובות האחוריים לא ידעו על כך במשך שעות. המיור היה אדם הגון מאוד, ליברל, ושמר בקפידה מפני מהומות. חסרו להם סוכר וטבק, נכנסו לכל בית ומי שהיה ברשותו, נתן ברצון. חלפו ימים אחדים ומחלקות חדשות נוספו, בהן נמצאו כאלה שלא היו ידידותיים כלפי היהודים, עם זאת שרר שקט יחסי, האופטימיסטים חגגו את ניצחונם, האמנו שנוכל לנוח מעט לאחר תקופה של צרות מתמשכות וייסורים.

פרק 10: יוצאים ונכנסים

כנראה לא מלאה עוד סאת ייסורינו. לא חלפו שבועיים מאז באו הפולנים, ושמענו כי הבולשביקים שוב מתקדמים. הפולנים היו מוכנים לכל מקרה. במהרה הגיעו הבולשביקים לתחנת הרכבת המקומית וירו אל העיר. הפולנים עזבו את העיר מיד, והבולשביקים נכנסו. היו אלה אנשי החבורה שלנו שהסתתרו ביערות והתגעגעו כנראה הביתה. הם הקימו קבוצת פרטיזנים וחדרו לעיר. כעבור ימים אחדים באו לעזרתם מחלקות נוספות והם החלו להנהיג את סדריהם: ראשית, אם יהיה עליהם לעזוב חייבים הצעירים ללכת אתם, לפיכך עליהם להצטרף לצבא האדום; שנית, החלו מיד בהחרמות, בכל מקום שעוד נותרו סחורה כלשהי או מזון, לקחו. הם היו גרועים מבולשביקים אחרים, בהיותם מקומיים הכירו את כולם ולחלקם היו חשבונות עם רבים.

בעיר גברו הרעב והמחלות, אנשים נפלו ברחובות. הבולשביקים עצמם לא חשו בטוחים, היו שמועות על כוחות חדשים שהפולנים גייסו ועל התקפה קרובה. שרר הלך רוח קנוט, הבולשביקים כעסו שהאוכלוסייה אינה מצטרפת לצבא האדום, העיר כעסה עליהם על האימה שהם מטילים. התרחש בעיר מקרה מחריד שהפיל מורא על כולם: אחד הבולשביקים התקוטט עם יהודי בגלל חפיסת סיגריות שזה סירב לתת לו בחינם, והלך ממנו כעוס. בדרכו, נמלך בדעתו, מדוע זה ישתוק ליהודי המצורע? מיהר לשוב, להיפרע ממנו, לא זיהה את ביתו אלא בית לפניו. שם ישב בחוץ, על מרפסת הכניסה, יהודי זקן, אהוב על בני העיר בהיותו אדם שקט והגון. הבולשביק טעה וחשב כי זה היהודי האחר, הולך אותו אל הקיר וירה בו. היהודי נאבק במוות ימים אחדים ומת. הרוצח התהלך חופשי, חששו להזכיר את הדבר ולו במילה.

בראשית יולי 1919 עשו הבולשביקים אספה והחליטו שאם יהודים בני 18-30 לא יתגייסו עד למחרת לצבאם, יוציאו עשרה יהודים ויירו בהם, ואז יבואו האחרים בריצה. הבנו שלא יקשה עליהם לממש דבר, ובעיר פרצה בהלה גדולה. לפנות ערב נשמעו יריות עזות מקצה העיר ונודע כי הפולנים עומדים בפאתי העיר. הבולשביקים נסו על נפשם כל עוד רוחם בם. כעבור שעה היו הפולנים בעיר. חשבנו שיהיה זה צבא כמו בפעם הראשונה, טעינו. העלילו עלינו שאנחנו מסייעים לבולשביקים ובפעם הקודמת הכנסנו אותם לעיר. לא הועילו טיעונינו, שאדרבה, הבולשביקים גורמים לנו צרות גדולות. הטילו על העיר כופר גדול – מאה אלף רובל, סכום שבשום אופן לא היה בידי העיר לשלמו. הם הציבו מכוונות ירייה מכוונות אל העיר ואיימו שאם עד שעה מסוימת לא יומצא הכסף, יהפכו את העיר על פיה. התחננו לקטנת הנטל הכבד, ללא הועיל. הם אפילו פתחו באש כדי להפחיד. נאלצנו למכור הכול ולמסור להם. מאז לא שרר עוד שקט. סבלנו חרש ושתקנו.

פרק 11: המצור

בשבת, 26 ביולי 1919, התעופפו לפתע פצצות אל תוך העיר. התברר שהבולשביקים באו בקרון משוריין לתחנת הרכבת והפגזו את העיר. ביום ראשון שוב הפגזו, הפעם ביתר עצמה. בתים רבים התמוטטו וילד אחד נפצע. האוכלוסייה רצה מבוהלת להסתתר במרתפים. בבתים התנפצו השמשות, כמה בתים נהרסו עד היסוד. הפולנים לא הגיבו תחילה, אך כעבור ימים אחדים, משלא פסקו ההפגזות, הביאו תותחים

והשיבו אש. זה נמשך שבועות אחדים. ההפגזות פסקו ונפתח קרב רשמי. הפולנים בעיר, מצדו האחד של הנהר הורין, הזורם סמוך לעיר, והבולשביקים מעברו השני. נקל לשער את מצבנו, נתונים בין הפטיש ובין הסדן: הפצצות והכדורים כוונו תמיד לעבר העיר. היו לנו קרבנות ירי אחדים. הפולנים גם הם לא חסו עלינו. בעיר שהו מחלקות צבא שונות: הֶלְרֶצ'יקים, פוזננצ'יקים והתארגנויות צבא אחרות שעוללו מיני תעלולים. לא היה כמעט יהודי בעיר שלא נגזר זקנו. יהודי אחד בלבד, הסטרוסטה היהודי, קיבל אישור רשמי לשמור את זקנו, הוא זכה בו משום שמילא אחר דרישותיהם כדי שישרור שקט בעיר. הֶלְרֶצ'יקים גם פרסמו צו כי מי שלא יסיר כובעו בפניהם יחויב לשכב על הקרקע ולהשתחוות להם, וכך היה.

חטפו יהודים לעבודה והטילו עבודות פרך שונות, השפילו אותם ולעגו להם. לא חסרנו צרות ואימה. עד 12 בספטמבר 1919 היינו במצור, ואז המשיכו הפולנים הלאה והחיים חזרו אט-אט למסלולם. בעיר נשאר קומיסר עם שוטרים אחדים. בראשית 1920 שוב השתנה המצב. באזור פשטו כנופיות פורעים, כנראה שרידי איכרים מן האזור, אוהדי הבולשביקים שהסתתרו ביערות מפני הממשל הפולני. מדי יום הביאו הרוגים חדשים אל העיר. צבא פולני בא לרדוף את הכנופיות והוכרז מצב חירום משום שפשטו שמועות שהפורעים מתכוננים לתקוף את העיר. באותם ימים התרחש אירוע טרגי: שני בחורים נסעו עם סחורה לעיר סמוכה וחיילים פולנים קראו להם מרחוק לעצור, הם כנראה לא שמעו או נבהלו ולא עמדו. החיילים הפולנים ירו בהם מיד. כל החורף שרר אי-שקט והעיר חיה בחד. אין יוצא ואין בא. באביב חלה רגיעה.

פרק 12: מלקות

ביום שלישי בלילה, ב-15 ביוני 1920, באה לפתע מחלקה צבאית. בבוקר פשטו על הבתים בתואנה שמחפשים נשק וחפצים שהם רכוש הממשל. כל חפץ חשוד נלקח. נמצאו כמובן רבים כאלה. אחר הצהריים גבר קצב עבודתם. מעשיהם הפכו חידתיים וחשודים. בעיר פרצה בהלה. החנויות נסגרו אט-אט, חששו לצאת לרחוב. החיילים התפזרו ברחובות ובבתים והחלו להריץ יהודים אל השוק. השכיבו אותם אחד-אחד והצליפו בהם. האחרים נאלצו להתבונן בהלקאות. מי שהרים קול זעקה הולקה בשנית.

החרפה והאימה היו נוראות. סיפרו גם סיפורי מעשיות למיניהם, להגדיל בהלה. הממשל המקומי, השוטרים הספורים והקומיסר, עמדו מרחוק, התבוננו ושתקו. מיהרו אליהם לבקש את התערבותם, הם התעלמו ומיאנו להיענות. לעת ערב הוציאו מאחד הבתים אב ובנו, הלכו את הבן עד אבדן הכרה, האב נחלץ מידיהם בעמל רב. למחרת נסעו והמצב חזר לקדמותו. ככל שניסינו להיוודע מאין ולשם מה באה מחלקת העונשין, לא צלח הדבר. הקומיסר אמר כי אין זו אשמתו, הם נשלחו עם מנדט בידי סמכות בכירה, ולא היה בידי לעשות דבר. במחוז אמרו כי מן הסתם דרש הקומיסר את בואם, ודאי שלח דוח על תסיסה בעיר, לכן שלחו משלחת עונשין. אחרים אמרו, שנשלחו לנקום את דמם של הגרפים הפולנים שהאיכרים רצחו. למען האמת לא ידעו דבר, עשרות יהודים סבלו השפלה וכאב, והמכים לא נענשו.

פרק 13: התוצאות המכאיבות של זה יוצא זה בא

ביום שלישי, 6 ביולי 1920, החלו הפולנים להתפנות לפתע. כל מוסדות הממשל יצאו: צבאיים ואזרחיים ואפילו פרטיים כמו בית החולים העירוני. אפף את העיר אי-שקט. הבנו שהממשל יתחלף אף שלא שמענו דבר על הימצאות בולשביקים בקרבת מקום. ביום חמישי לפנות ערב התפנו כבר כל המוסדות. בין לבין הורו ל-50-60 יהודים ללכת לעבודות שונות. בלילה באה לעיר מחלקת חיילים. מיד פקדו להביא להם חלב, בשר, לחם, ביצים, חמאה ועוד. לא יכלו להשיג אך הפכו עולמות ומילאו את הדרישה. ביום שישי בבוקר פרצו יריות חזקות מתותחים ומכונות ירייה. חשבנו שהבולשביקים בפאתי העיר. התפוצצויות עזות נשמעו מכל עבר, עשן כבד התאבך. סברנו שמציתים את העיר מכל עבר והיינו מוכנים לנוס לכל עבר. בינתיים נודע כי מפגיזים את תחנת הרכבת ואת המוסדות הסמוכים. בצהריים נכנסו לעיר מאות חיילים. כשהבחינו שאין בעיר כוחות ביטחון פתחו במעשי אלימות: פוצצו חנויות, שדדו והכו יהודים. מבעוד מועד הודיעו לקצינים פולנים והם גירשו והפיצו את החיילים.

ושוב הפקרות, מי שהיה רובה בידו נטל מכל אשר רצה. השבח לאל שהניחו לנו לחיות. בשבת בבוקר, 10 ביולי 1920, פורסם צו מטעם המפקד הפולני שבא בערב שבת עם מחלקה צבאית: על האוכלוסייה לצאת לפאתי העיר לחפור שוחות. לא מיהרנו ללכת, מיד נשלחו חיילים שעברו מבית לבית, קיבצו יהודים ושלחו אותם לחפירת

השוחות. בצהריים שוב גררו יהודים לשוחות. לקראת ערב באו שני פרשים עם ההוראה לעזוב את השוחות ולסגת. כולם נמלטו, ובעיר נשארו פרשים אחדים שלקחו מן היהודים כמה חביות זפת; השיגו עגלות מלאות קש והציתו לעת ערב את הגשר הארוך שבין העיר לתחנת הרכבת. הקשר בינינו ובין התחנה נותק. פשטו שמועות שהייתה גם פקודה להצית את העיר, במיוחד מוסדות ממשל. הפחד היה פחד שווא, במוצאי שבת לא היה איש מהם בעיר.

במהלך הימים ראשון-שלישי לא היה שלטון בעיר. חששנו מפני מחלקות פרטיזנים או סתם שודדים שינצלו שעות כושר לפרוץ לעיר. ביום שלישי לפנות ערב הביאו איכרים ידיעה כי בכפר הסמוך מצויים בולשביקים, אך בשל הריסת הגשר אינם יכולים להגיע לעיר. ביום רביעי, 14 ביולי, השיגו סירות ובאו לעיר דרך הנהר. הם באו עירומים, יחפים ורעבים. מיד נאלצנו להשיג למענם לחם ומצרכים אחרים. הם דווקא שילמו, בכסף סובייטי, לא רצו לקחת מהם את הכסף הסובייטי, והם פרסמו צו חמור כי המסרבים ייאסרו לאלתר, נאלצנו לקבל. הפולנים עוד עמדו כנראה אי-שם בפאתי העיר ולמחרת ניתן על העיר גשם של קליעים מתוך קרון משוריין, מכיוון תחנת הרכבת מצד אחד, וירי של חיל רגלים מצד שני. למחרת הגבירו הפולנים את הירי ונכנסו לפרוורים. קליע חדר לבית יהודי, אישה נהרגה ובתה נפצעה, זה קרה בבוקר מוקדם. בשעה עשר תגברו את כוחותיהם ונכנסו העירה. הבולשביקים לא אמרו נואש ולא נסוגו, במשך מספר שעות התנהל קרב בלב העיר.

חרדתנו לא תשווער. התייראנו להישאר בבתיים ומיהרנו למרתפים. התקבצו שם צעירים וזקנים. הייאוש היה גדול. לבסוף נאלצו הבולשביקים לוותר והפולנים נשארו בעיר יום תמים. לפנות ערב חששו ועזבו את העיר מרצונם, והבולשביקים שבו והשתלטו עליה. כך התחלף אצלנו השלטון שלוש פעמים ביום אחד: בבוקר בולשביקים, בצהריים פולנים ובערב שוב בולשביקים. נקל לשער את מצבנו בתנאים אלה: תמיד בין הפטיש ובין הסדן וחייבים לקבל הכול באהבה. בהדרגה החלו הבולשביקים להשכין בעיר את אורחותיהם: פגישות ואספות, הבטיחו הרים וגבעות למצטרפים מרצונם לצבא האדום. במהרה באו מחלקות צבא גדולות מרוסיה שעשו הכנות לקראת הצעיידה הנודעת לעבר ורשה. מכאן שלחו אותם הלאה. הם חשו ביטחון, אסרו כניסה ויציאה; החרים והפקיעו; החלו בהנחת גשרון על

הנהר, גררו אנשים נכבדים לעבודה, ביזו את בעלי "הידיים הלבנות", הבורגנים. בורגני לידם, לא היה גביר גדול, נצלן, אלא סוחרים וסוחרים זעירים שהיו קבצנים גדולים באותם ימים.

אנחנו, שצפינו כבר בממשלים שונים ובתופעות שונות, ראינו את ההבדל בין הפולנים והבולשביקים ביחסם לאוכלוסייה האזרחית. הפולנים: כשהעמדות היו קרובות, עשה כל חייל כראות עיניו, כשהמשיכו הלאה שרר סדר והמצב השתפר; הבולשביקים: בדיוק להפך, כשנכנסו לעיר, במצב של מצור, דווקא אז היה טוב למדי, לא נגעו לרעה והחיים והרכוש היו בטוחים. משהוסר המצור התערער הסדר והמצב הורע. כך היה גם בפעם האחרונה כשצעדו הבולשביקים לעבר ורשה: להחרים, להלאים, לאסור, היו הסיסמה. גם רשמו גברים בני 18-40 והורו להם להתכונן לגיוס לצבא האדום.

פרק 14: כאוס מתמשך

הבולשביקים שלטו אצלנו בסגנונם עד ראש השנה תרפ"א (1920). הם עמדו כבר בפאתי ורשה, כלל לא עלה על דעתם שייאלצו להתפנות במהרה. לפתע הגיעו ידיעות על מפלתם הגדולה בפאתי ורשה ועל נסיגת הצבא. הבולשביקים בעיר ניסו להכחיש. יצא צו שכל המפיץ ידיעות מסוג זה יירה מיד ללא משפט. הייתה בזה תועלת מועטה. ביום שישי, 17 בספטמבר 1920, נודע בכל מקום כי הבולשביקים נסוגים בבהלה והם בפאתי קובל. החרדה בעיר הייתה גדולה.

שוב המתיחות של יוצא-נכנס. הבולשביקים איבדו עשתונות, שרר אצלם כאוס מוחלט. לא היה להם קשר עם המרכז, וזה לא ידע על זה. הקומיסר הצבאי הוציא פקודת גיוס לבני 18-40, מי שלא יתייצב למועד, יירה מיד. העיר נחרדה. לאחר שתדלנות רבה ותמורת כסף רב הצלחנו לבטל את הגזרה. הם התפנו כעבור ימים אחדים ורק מחלקה קטנה נשארה בכפר סמוך, ומדי יום באו לקחת בעיר את הנחוץ להם. סברנו כי ללא שלטון ייטב לנו, אנו נהיה בעלי הבית.

האימה והחרדה המתמידים מפני כל אווז רובה בידו, בשעה שבעיר לא היה ולו שוטר אחד, נתנו בנו אותותיהם. כנופיות ועריקים מצבאות שונים ניצלו זאת. מדי פעם באו מלאכי חבלה ולקחו את הנוטר. ביום שלישי, ערב יום כיפור תרפ"א, 20 בספטמבר 1920, באה לעיר מחלקה

גדולה של חיילים. מי הם לא ידענו. התברר שהיו עריקים מן הצבא הבולשביקי. מיד ניגשו למלאכה: מזון ומשקה, נתנו להם מרצון כל מה שהיה. הם לא הסתפקו בזה, החלו לירות ברחובות, עוררו בהלה, שדדו והכו, הסירו מאנשים בגדים ומגפיים. אם ראו טבעת על אצבעה של עלמה והתקשו להסירה, אחזו באצבע לקטוע אותה! נקל לשער איזה יום כיפור היה לנו. חיורים ונפחדים עמדנו עוטפי לבן ושפכנו דמעות רותחות בתפילה לבורא עולם שניפטר כבר מן הצרות. כך נוסף לנו עוד כאוס שהגביר אימה וייאוש. ביום כיפור בלילה הציתו הכנופיות את טחנת הקמח ואת תחנת החשמל הסמוכה לנהר, בכניסה לעיר.

בחול המועד סוכות נודע לנו כי הפולנים קרובים ובמוצביהם הקדמיים יש חיילים רוסים שהתאחדו עם הפולנים תחת השם: בלחובצים. נודע גם על פוגרומים נוראים שעושים בלחובצים אלה ביהודים. נחרדנו, אך מה בררה הייתה לנו? חיכינו באימה לעתיד. הם באו בשבת בחול המועד, סיור של שני חיילים פולנים וקצין. מיד דרשו לאסוף תוך שעות אחדות פוד (כ-16 ק"ג) מלח שהיה אז יקר המציאות ולא ניתן להשיגו. הפעלנו כל אמצעי ואפשרות ואספנו כמה פוד מלח, והם נסעו. בשמיני עצרת נכנס הצבא הפולני. הכול עבר בשקט אך חיילים פולנים תפסו יהודים לעבודות שונות.

פרק 15: המיור שהיה טוב אל היהודים

שמחת תורה תרפ"א, ראשית אוקטובר 1920. הפולנים זה עתה נכנסו לעיר, בעיר שרר מצב חירום. בלב עגמומיות רבה והדעת לא נתונה לחגיגות. אצל הרב התכנס חוג מקורבים קטן, כעשרה במספר, ישבו ושוחחו בנחת, הזכירו ימי עבר כשהשמחה שרתה בלבבות בשמחת תורה. שכחו קצת את הגלות המרה, התמלאו מרץ ושאבו אורך רוח להמשיך את המאבק בגורל המר. לפתע נשמעה נקישה קלה בדלת. הנוכחים נבהלו מעט אך התעשתו: "בבקשה להיכנס".

הדלת נפתחה, נכנס קצין פולני. קד בנימוס ושאל אם אפשר לדבר מילים אחדות עם הרב. הוא נכנס עמו לחדר נפרד. קרן אור של שמחה ותקווה חלפה בכולם. איש הצבא שוחח עם הרב זמן-מה, ואז יצאו, והרב דיווח כי זה המיור שמונה למפקד האזור. הוא בא אל הרב לקשור קשר עם האוכלוסייה היהודית. אליו עליהם לפנות בכל הנחוץ, ולו תהיה כתובת לפנות אליה בנחוץ לו, ולא יהיה עליו לשלוח חיילים

לבתים. הוא הבטיח גם, כאשר תחול רגיעה כלשהי, כי ינסה לשפר את המצב הכלכלי בעיר וייתן אישורי כניסה-יציאה כדי להרגיע את הרעב. הרב מינה מיד אדם אליו יוכל לפנות בכל צורך והודה לו בלבביות בשם האוכלוסייה. המיור נפרד מכולם והלך.

האוכלוסייה שמחה בבשורה. המיור עמד בהבטחתו. פנו אליו בכל דבר פעוט והוא עשה כל אשר לאל ידו. הוא היה אהוב על האנשים, קראו לו "המיור" והביעו הכרת תודה בכל הזדמנות. כשהצבא התקדם וחלה רגיעה, העניק המיור אישורי כניסה-יציאה לסחורות, והעיר התעוררה מעט לתחייה. השירות וההישג הגדול ביותר לטובת העיר היה בעניין הבלחובצים. זוללי אדם אלה התפרשו באזור והשתוללו. חיי יהודים רבים נגדעו בידיהם הרצחניות. הם ביקשו לפרוץ גם לעיר שלנו, אך המיור בשום אופן לא התיר את כניסתם, כקיר ברזל הגן עלינו. ביזמתנו ובהשתדלותנו סייע גם לעיירות אחרות, כפי שאדווח בפרק הבא. במהרה נקרא המיור למשרה במשרד המלחמה. באמצעות הרב שיגר ליהודים מכתב תודה חם על עזרתם הרבה. העיר נפרדה ממנו בחמימות רבה. לאות תודה העניקו לו תיבת כסף עם הקדשה.

פרק 16: הבלחובצים

ביום רביעי, 6 באוקטובר 1920, הגיעו ידיעות על התפרשות בלחובצים [נאמני הגנרל בולק בלחובין] באזור ועל מעשי טבח איומים ביהודים. נחרדנו מאוד ומיהרנו אל המיור לבקש הצלה. הוא הבטיח כי בשום אופן לא יניח להם להיכנס לעיר. ביום חמישי בא שליח מיוחד מן העיירה הסמוכה הורודניה ודיווח על כניסת בלחובצים לעיירתם. תחילה בזזו את העיירה ועתה הם משליכים פצצות כדי לחסל אותה. יש הרוגים רבים ופצועים. אין שם כל שלטון, לכן שלחו אלינו לבקש רחמים, שנשתדל אצל הממשל הפולני לשלוח להם סיוע. טיכסנו עצה והלכנו אל המיור לבקשו שיעשה למען אחינו האומללים. הוא הבטיח לעשות את אשר לאל ידו, והוסיף שהוא מסופק אם יוכל לעזור משום שאותה עיירה אינה בתחום שלטונו ואין לו השפעה בה, אך ישלח מכתב למטה הדיוויזיה ויבקש מהם לפעול.

רוכלים יהודים בכפרים הסמוכים נתקלו בחבורת בלחובצים. הסירו מהם את מגפיהם, כל עוד רוחם במ נמלטו ממוות. אף שהמיור הבטיח, רבה הייתה חרדתנו שמא יפרצו לכאן בלחובצים. שבת, 10 באוקטובר,

בא לעיר גנרל עם פמליה שלמה לסקור את הצבא במחוז. באו יהודים מן העיירה הסמוכה ויסוצק וסיפרו כי בלחובצים פורעים בעיירתם כבר יומיים. תחילה בזזו הכול והלילה התנפלו על הבתים, הרגו, פצעו ואנסו. עכשיו הם סובבים בעיר ויורים. משלחת מיהרה אל המיור ואל הגנרל. הגנרל סיפר כי המיור הודיע לו על תוכן המכתב שנתקבל, אין הם יכולים לשלוח לשם צבא, המקום שייך למחוז פינסק; לעיירה השנייה, ויסוצק, ישלח צבא לגרש את הבלחובצים.

זעמם של הבלחובצים גבר בשל כך. הם כיתרו את העיר והשליכו פצצות. מי שנתקלו בו הכו בחרבותיהם. שני צעירים הצליחו להימלט כל עוד רוחם בם וסיפרו שהחייילים הפולנים הספורים מסתובבים בלי יכולת לפעול ולהועיל. מעשי הרצח גברו. הרוגים ופצועים מוטלים ברחובות. שוב מיהרנו אל המיור, הוא שוב שלח צבא, במאמץ רב הצליח לשכך את מעשי הרצח הנוראים.

כעבור ימים אחדים נכנסו לפתע לעיר הבלחובצים במדים הרוסיים. נקל היה לזהות בהם את הרוצח האמתי. תחילה נסעו אל המיור, לאחר מכן הלכו והשתכנו אצל יהודי. מיד פקדו להכין להם סעודת ערב מן המיטב: עופות, אווזים, ומשקאות למיניהם, אם יחסר דבר, יראו את נחת זרועם. בשעת הסעודה קראו לבעל הבית וסיפרו לו בנחת, שבאו לבחון דירות בעיר משום שבעוד ימים אחדים יבואו שלושת הגדודים שלהם. הידיעה פשטה מיד והפילה אימת מוות. הם התלוצצו ואמרו לבעל הבית שיכול הוא לפדות את ראשו ב-20 אלף רובל, הם ייתנו לו אישור כתוב וחתום, ואנשיהם לא ייגעו בו לרעה בבואם. ניתן לשער את הרושם שעשו ההתבדחויות בעיר ואת הלך הרוח המתוח שנוצר.

שוב מיהרנו אל המיור, הוא הבטיח כי לא יאונה כל רע. הם אמנם רצו לבוא לכאן, אך הוא לא הרשה ולא ירשה. והנה שוב באו מאחת העיירות וסיפרו על בלחובצים המתכוננים להיכנס לשם למחרת בבוקר ומתפארים שישחטו את האוכלוסייה היהודית. המיור לא יכול לסייע, העיירה לא במחוז שלו. לאחר תחנונים הסכים לשלוח לשם ועדה לבחון את המצב. חבריה באו בשעה שהפורעים הבלחובצים נכנסו וביקשו לגשת למלאכה. הוועדה הזעיקה מיד ז'נדרמים מפינסק ופרקו את הבלחובצים מנשקם. העיירה סרניק ניצלה מידיהם.

הפורעים האכזריים עינו והטילו אימה על האוכלוסייה היהודית באזור שלנו. חברו אליהם איכרים ואיכרות אנטישמים מן העיירות והכפרים, ויחד הרסו את האוכלוסייה היהודית. עשר עיירות חוו פוגרומים מצד הבלחובצים, מאות יהודים נהרגו ונפצעו ובתיהם נותצו. מאות משפחות רבצו במשך חודשים ביערות עם ילדים קטנים, בלילות הקרים של אוקטובר, מסתתרים מפני המרצחים.

הודות למיור, אצלנו עבר הכול בשלום ומנת חלקנו הייתה חרדה בלבד. עד מהרה כונן הסדר הפולני והחיים שבו למסלולם בהדרגה. אך חלף זמן רב עד שהתאוששנו מאירועי האימים שהותירו בנו צלקות לאורך שנים.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 192 – 225.

לוויה בעיירה

מירה בן-דור (פצ'ניק) לזכר בית נעוריי

זכור לי ערב חורף בביתו רחב הידיים של סבא. אנו, הילדים, יושבים סביב שולחן ארוך, סמוך לתנור הלוהט. סועדים פת ערבית אך חשים כי ערב זה שונה מתמיד. בבית המולה, מתח, הכול מדברים בבת אחת, מסתודדים. לפתע מתייצבים בחדר ארבעה יהודים במעילי פרווה, לא סתם מעילי פרווה אלא של בואש, עם צווארונים פרווה נאים ומגבעות פרווה גבוהות.

היהודים יראי השמים נכנסים בברכת "ערב טוב". מקבלים אותם ברוב הדר, מושיבים אותם בחדר הגדול ומביאים לשם תקרובת ראווה.

אבא וצ"ל נכנס אל האורחים ומתיישב בקרבתם. הוא קורא לאימא ע"ה להיכנס, מתנהלת שיחה רצינית. סבתא מתהלכת מתנוחה, ארשת פניה רצינית. אינה חדלה לשלוח אל השולחן עוד ועוד כיבוד.

טיפין-טיפין מגיעים הדי המתרחש גם אלינו, הילדים. משלחת באה מן העיירה דומברוביצה להזמין את אבא לכהן כרב.

לימים, כאשר היטבתי להכיר את אנשי דומברוביץ, התברר שהיהודים היו: ר' איצה, בשם החסידים והשטיבל של טריסק; ר' נחמן פלד ואיציק-מאיר בליזניוק, גבאי בית המדרש והחסידים של ברזנה; אהרצ"ק (שם משפחתו לא זכור לי), גבאי בית הכנסת הגדול, שבא בשם מתפללי בית הכנסת.

לא חלף זמן רב והעתקנו מגורינו לדומברוביצה. נחמיה [שוורצטון] הסטרוסטה, מסר לנו את בית האבן הגדול שלו (ובעצמו השתכן בבית קטן בחצר).

מחצרו של סבא נשלחו אנשים עם ריהוט וחפצים אחרים כדי להתקין למעננו את הדירה. הסתדרנו היטב ובהידור. באותם ימים לא היו יהודי דומברוביץ מורגלים במותרות. אני נזכרת בקוריוז: חסיד ברזנה מן האזור בא לעשות היכרות עם הרב הצעיר, בראותו את הדירה אמר: "מה אם כן כבר יכול להיות בגן עדן?"

לא בנקל עלתה לרב הצעיר רבנות דומברוביצה. הוא בא לעיירה במקום שלושה רבנים (עד אז היה לכל בית כנסת רב משלו). לימים

התאחדו שלושה בתי כנסת וקיבלו עליהם את אבא, הרב ר' נחום פצ'ניק המכונה: הרב של ברזנה, כרבם של שלושת בתי הכנסת. בעיירה היה רב נוסף, הרב יעקב זלצמן, רבם של חסידי סטולין ובתי תפילתם.

עתה החל החלק הקשה. בהיותו סמוך על שולחן חותנו באוסטראה – הרבי הנודע הדגול, ר' אלתר, שהמשיך את שושלת ר' ייב"י ברוב למדנות, כבוד ועושר – חי אבי בשלווה רבה, ללא דאגות. אמת, כבר הייתה בידיו סמיכה לרבנות מטעם הגאון הנודע בעולם, הרב ר' חיים סולובייצ'ק מבריסק, והוא התכוון לקבל עליו רבנות, אך בינתיים ישב ולמד עם תלמידים ללא דאגה. בבואו לדומברוביצה נוכח לדעת שנוסף לרבנות, חתונות, בריתות, גטין, דינים ומשפטים – כנהוג אצל יהודים באותם ימים – הוטלה על הרב האחריות לחיים היהודיים בכלל. עם בואו נפלה מחלוקת חריפה בין חסידי ברזנה לחסידי סטולין.

איש טוב מטבעו ואוהב אדם אמת, לא יכול אבי להסכים עם המחלוקת שניהלו החסידים בהתלהבות חגיגית. הוא הותיר רושם של איש שקט, חלש בטבעו, סברו החסידים כי בהיותו רב התלוי בהם, יתנהלו להם כפי שהורגלו אצל הרבנים הקודמים שחששו למקור פרנסתם, רצו לא רצו, הסכימו לדרישות החסידים.

אך הרב הצעיר כמו גם הרבנית הצעירה, היפה והנמרצת, הבהירו להם מיד כי יש להם גב רחב מכדי שייאלצו לנהוג כפי שאחרים מבינים.

הרבנית הנוערית פצ'ניק

הרב, בנו של הרב הגדול והאהוד, ר' שמואל הלוי פצ'ניק מברזנה, ממשיכה הדגול של שושלת צ'רנוביל, רב שחלש על אלפי חסידי ברזנה במחוזות ווהלין ופולסיה; והרבנית, בת של הרבי מאוסטראה שהוזכר לעיל – שניהם בנים גאים של הוריהם, החלו לנהל בסבלנות ובאיפוק מדיניות שונה. קודם כל החלו בהשכנת שלום ואחדות בין חסידים שלהם. ליד שולחן השבת של אבא לא היה הבדל בין עני לעשיר. ישבו במקום שהיה פנוי. אברהם רוזגיל, בעל העגלה, יכול להתבטא ולספר בדיוק כמו איצה, הגביר הלמדן. בשעת ריקודי ההתלהבות של התפשטות הגשמיות בשמחת תורה, בחג או במלווה מלכה במוצאי שבת

קודש, רקדו כתף אל כתף יששכר-נֶלְפֶל [באליק] הסנדלר עם איציק-מאיר בליזניוק הסוחר הגדול ועם טוביה שוחט הלמדן הגדול; אליה המנקר עם נחמן פֶלֶד, האיש שחשב והאמין שאין אדם חשוב ממנו הן בעשירות, הן בלמדנות, הן בפוליטיקה.

אט-אט השתפרו היחסים עם חסידי סטולין. חסידי סטולין על אף קנאותם העזה הבינו לבסוף שמחלוקת לא תוביל לטוב. המצב השתנה עד כדי כך שהוקם ועד משותף לאיסוף מעות חיטים, ועד שביקר בבתי בעלי היכולת. בראש הוועד עמדו שני הרבנים – הרב נחום פצ'ניק רבם של חסידי ברזנה והרב יעקב זלצמן רבם של חסידי סטולין ועמם בעלי-בתים נכבדים משתי החסידויות. זה היה הישג רב חשיבות.

הרב בעיירה לא היה נציג דתי בלבד, כל החיים והאנשים בעיירה היו קשורים ברב וביתו. יהודים לא הבינו כיצד ניתן לעשות חתונה, ברית, סתם שמחה, בלי הרב. כך חס ושלוש, כל צרה או אירוע מעציב הובאו אף הם בפני הרב. קניית בית או מכירתו, משפטים לאלפים, חוזי עסקים – אלה לאמתו של דבר חייבים היו להיעשות באמצעות מוסדות הממשל, אך לא עלה על דעת איש לפנות אליהם אלא כשהיה הכרח או במקרים יוצאי דופן. ברגיל נעשה הכול בידי הרב בחדר בית הדין.

העיירה חיה בצניעות מכובדת. מרבית התושבים, יהודים אנשי עמל שהתפרנסו בעבודה קשה אך הגונה. זכור לי שבא אל אבא יהודי מוורשה לדין תורה. יהודי זה לעג לסוחר דומברוביץ ששילמו כולם, פרט למיעוט קטן, את שטרותיהם וכמעט לא היו בקרבם פושטי רגל.

יחד עם אבי, ר' נחום הלוי פצ'ניק, עבדו תמיד שני הבנים: יצחק ואהרן, שניהם עוסקי ציבור אהודים, שניהם, איש-איש בתחומו, סייעו לאוכלוסיית דומברוביץ במסירות יוצאת מן המגדר הרגיל.

הבכור, יצחק ע"ה, ייסד ישיבה שמשכה אליה ילדים רבים, בני עניים לרוב, מדומברוביץ וסביבתה. ילדי הישיבה זכו לא רק ללימודים אלא גם למזון ומשקה, למקום לינה ולעתים אף לבגד. הוא עמד גם בראש ארגון "טאז" וסייע רבות בתחום השמירה על בריאות העם.

אהרן, שניצל מן האסון הגדול ועלה לישראל, קיבל אף הוא סמיכה לרבנות בגיל צעיר מאוד אך התמסר גם ללימודים אחרים והיה מנעוריו

עיתונאי מוכר באזור ווהלין ואהוד מאוד בפעילות הציונית של המזרחי. הוא ייסד קיבוצים דתיים והודות להם הצליח להעביר לארץ ישראל משפחות ויחידים רבים אשר ללא עזרתו לא היה מגיעים לישראל לעולם.

האוכלוסייה של דומברוביצה הייתה משכילה מאוד. היו בה למדנים רבים. רבים מבני הנוער של העיירה למדו בערים הגדולות יותר: וילנה, למברג, רובנה, ורשה. המפלגות ברחוב היהודי, החל בשמאל קיצוני וכלה בימין קיצוני, קיימו בה פעילות במסירות ובהתלהבות. הנוער היה מעניין ומלא חיים ופעיל בכל המפלגות. בו-זמנית קוימה פעילות יצירתית למען ארץ ישראל, בעברית: נוסד גן ילדים, בית ספר עממי ובו שמונה כיתות ברמה חינוכית גבוהה, קורסי ערב בעלי תכנית לימודים של כמעט גימנסיה, ספרייה ענקית. הודות לפעילות הציונית המסועפת נמצאים בישראל מאות יוצאי דומברוביץ.

אני מאושרת שגם לי חלק בפעילות הציונית-עברית. שנות נעוריי כולן, הוקדשו למען ארץ ישראל. אושרי רב עוד יותר על שזכיתי לראות בהתגשמות חלומי וזכיתי לבוא לארץ. אין די מילים לבטא את הצער והכאב שיקרינו ואהובינו נותרו שם והושמדו באכזריות.

יהיו שורות ספורות אלה מוקדשות לבית נעוריי – בחלק זה הכתוב יידיש, וזיכרונות נוספים על שנות נעוריי בחלק השני בספר, בעברית – ישמשו מצבה לנספים היקרים בני העיירה.

חוב קדוש הוא לנו לשמור מדי שנה את יום הזיכרון על קדושינו (י"ד באלול) ולהזכיר את הנשמות הקדושות, לא רק של הורינו ובני משפחותינו אלא של כל העדה הקדושה של בית נעורינו, שהושמדו באופנים נוראים ביותר בידי הצורר הגדול ביותר של עמנו.

יאיר זכרם את דרכנו, וכל אחד מאתנו ימצא נחמה פורתא בעשיית טוב לפני אלוהים ואנשים, בכל ארצות פזורינו ובמיוחד במדינת ישראל.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 226 – 229.

יודל פצ'ניק ההגירה לאמריקה

בעשור הראשון של המאה ה-20 לא נבדלה עיירתנו דומברוביץ הרבה מעיירות אחרות באזור. הדלות הייתה מובנית בה, להוציא גבירים אחדים, סוחרים וקבלנים שנהנו מחצר הגרף. חלק הארי של יהודי העיירה היו במצב של רעב למחצה, נתברכו בכל המכות שהדלות הביאה עמה. המסחר הזעיר והחנוונות, בסיס הפרנסה בעיירה, הצטמקו מיום ליום, אך התחרות החריפה ומספר החנוונים היה בעלייה מתמדת. בעלי המלאכה ששאבו את מקור חיותם העלוב מעבודה – חייטות, סנדלרות, נפחות ומלאכות אחרות – נאלצו אף הם לנהל מערכה קשה על מעמדם הכלכלי. מרבית העיירה באותם ימים הייתה נתונה בכבלי הדלות.

אמריקה החלה למלא תפקיד חשוב בחיי העיירה באותו עשור. ההגירה גדלה משנה לשנה, נוצר מצב שכמעט מכל משפחה היה מישהו באמריקה או התכוון לנסוע לשם. העיירה חיה עם אמריקה. הקשיבו רוב קשב לחדשות שבאו משם, וסבלו מן המשברים באמריקה משום שמשפחות חדלו לקבל דולרים. בבתים הדהדו השירים: "מכתב לאימא", "אבא באמריקה". העיירה הייתה כמרחקה כשחזר "אמריקאי" לאחר חמש שנות שהות באמריקה, לבוש בגדים משונים, סיפר מעשיות וגוזמאות ונפנף בצרור דולרים. נוכח ההצלחות האמריקאיות, עזבו משפחות שלמות את העיירה. דור שלם כמעט, נסע לאמריקה.

מנהיגי בונד לפני מלה"ע הראשונה, בעת פרדה משני חברים שהיגרו לאמריקה

בזמן מלחמת רוסיה-יפן (1905), כשאחז ברוסיה להט המהפכה, הביא עמו חלק מנוער העיירות ששהה בערים גדולות את ניצוצות האש. התארגנו חוגים והוקמו מפלגות לוחמניות. הבונד הונהג בידי זלמן

מושר, מיכל פישמן, יענקל לוקש, בני משפחות פצ'ניק ורבינוביץ'.
הסיימיסטים הונהגו בידי פיניה ומוטל הולצמן וכללו בעיקר את הנוער
מן המעמד הבינוני. מאוחר יותר צמחה והתפתחה, בהנהגת אברהם
בינדר וצעירים נוספים, חבורה ציונית.

שינוי גדול באורח החיים בעיירה חדר במלחמת העולם הראשונה. לא
הייתי עד בפועל להתפתחויות, הייתי כבר באמריקה. ברוחי הייתי
קשור לכל המתרחש בעיירה. גם בשנים מאוחרות יותר, עד לחורבן
הסופי של עיירת הולדתי, קיימתי קשר עם רבים מן התושבים ונקתי
משנות הילדות שביליתי שם.

אנחנו באמריקה, ידענו כי בין שתי מלחמות העולם (1918-1939) החל
תהליך של פעילות פוליטית-חברתית בחיים היהודיים בדומברוביץ, כמו
בכל יישובי יהודים בפולין. עקבנו מרחוק אחר הפעילות החברתית,
תרבותית, פוליטית של המוסדות, החוגים וההתגבשויות השונות,
ושמחנו על פעילות זו. מצד שני ידענו על מדיניות האפליה הפולנית
כלפי יהודים, על המצוקה של הנוער ושל חוגים מתקדמים ועל עתידם
חסר התוחלת.

מי יכול היה לתאר לעצמו שתהליך זה, של יצירה ומאבק לחיים, ייגדע
לעד באכזריות בתהליך של יצירת שנאת אדם, פשיזם וברבריות, לעיני
העולם כולו?

מי יכול לתאר לעצמו כי הקרובים והיקרים לנו יושמדו במהירות
ובאכזריות, השמדה מוחלטת, ויותירו אחריהם חלל ריק וצער מייסר.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 230 – 231.

יצחק סולומון (הויכרד) זיכרונות מן הבית

מוקדש לזכרם של זלמן מושר ומיכל פישמן הי"ד

א. שני קדושים בשנת 1918

זלמן מושר ומיכל פישמן עונו למוות בידי הפטליורים (1918) בכפר סָטְרָליסק, סמוך לתחנת הרכבת. הכנופיות של פטליורה השתוללו באזור, ודומברוביץ נעטפה צער עמוק בגין הרצח האכזרי. הכאב עוד גדל משום שלא ניתן להביאם לקבר ישראל. בעיירה עצמה שרר כביכול שקט אך מחוצה לה הייתה הסכנה גדולה.

בעל העגלה הרשל חכליס הביע נכונות לנסוע ולהביא את הגופות המעונות בתנאי שיצטרף אליו משהו. אני, אז עוד נער, התנדבתי והבאנו לעיירה את שני המתים שהעיירה כולה ליוותה למנוחת הנצח שלהם. נסיעתי המסוכנת הסעירה את אמי האלמנה, הייתי בנה האהוב והמנחם, ובשום אופן לא הצלחתי להרגיעה. נאלצנו לעזוב את העיירה ולהעתיק את מגורינו אל אחיה בכפר אורלי.

ב. פגישה עם בלחובצים

כשהציפו הבלחובצים את פולסיה בהרוגים יהודים, עזבנו את הכפר אורלי ונדדנו מכפר לכפר בחיפוש אחר מסתור בטוח. מזלי לא שיחק לי, בהיותי לבדי בלב הכפר זאוויטשיץ, ראיתי לפתע לנגד עיניי חבורת בלחובצים. מיד הקיפו אותי ואחד מהם הצטעק: "ז"ד, חבל לבזבז כדור!" בשבתו על הסוס הצליף בי בפרגול רצועות והותיר סימנים בגופי ופצעים עמוקים בראשי, צווארי, כתפיי וידיי. כשהתגלגלתי שותת דם לתעלה סמוכה קרא המרצח: "הוא כבר התפגר".

גויים תושבי הכפר הוציאוני מן התעלה ונשאו אותי אל אחד הבתים, חבשו את פצעיי במגבות לחות ועטפו את גופי הכואב בסדינים. בינתיים באה אחותי חנצ'ה והובילה אותי לפינסק לבית החולים היהודי. שהיתי שם חודשיים וחזרתי לדומברוביץ.

אחותי חנצ'ה, שהצילה אותי ממוות בטוח בעזרת גויים טובים, לא עלה בידה כעבור שנים להציל את עצמה ממוות, לא נמצאו לה גויים

טובים לעזור לה. הטלטולים ביערות, הקור, האימה והרעב – גרמו למותה בטרם עת (היא מתה בוורשה ונטמנה בבית העלמין גנשה).

ג. איגוד הסוחרים

כבר בשנים הראשונות של מדינת פולין, ברור היה שהחנוונים והסוחרים הזעירים יעמדו בפני מלחמת קיום קשה. קשה במיוחד היה המאבק בסוף שנות ה-20 [של המאה ה-20] בתקופת גרבסקי [ראש ממשלת פולין ושר האוצר שלה] שעה שגובים הוציאו מבתי היהודים את החפצים הנחוצים ביותר, בתור מס. באותם ימים ניהל איגוד הסוחרים מאבק עיקש – למען האינטרסים של החנוונים והסוחרים הזעירים – בהיטלי המס הגבוהים של משרד האוצר, כנגד נגישות המשטרה וסתם מוצצי דם. אף שכוח ההתנגדות של האיגוד לא היה משמעותי, ניהלו מאבק והשיגו תוצאות.

זכור לי המקרה של רייזל דיכטר (המכונה רייזל טליבס), חנונית ענייה שפרנסתה הדלה על סירי חרס, מעט גרעיני חמניות ולחמניות שהייתה אופה בעצמה. ממלא מקום מפקד המשטרה שם עין על החנות הקטנה שלה ונהג לחטט שם תכופות עד שמצא בדל חבל בתוך לחמניה. השוטר החרים מן החנות את המאזניים, שהיו (דומני) ללא חותם, ואת הלחמניה עם החבל. שתי הוכחות שדי היה בהן לבית המשפט להוציא פסק דין בדבר סגירת החנות והטלת קנס כספי גבוה. הנהלת איגוד הסוחרים הפעילה את כל האמצעים למנוע זאת. הסתכנת, ופשוט סחבתי את המוצגים מידי המשטרה. לאחר מכן נסענו להשתדל אצל המפקד הראשי בסארני. לא נחנו עד אשר הועבר השוטר הרע מדומברוביץ למקום אחר, וכך חוסל גם עניין החבל.

במרוצת הזמן הצליחו נציגי האיגוד לקשור קשרים טובים עם חוגי המשטרה ועם מוסדות שלטון אחרים. נעזרו בהנהלת האיגוד בשליחויות אל בעלי סמכות רשמיים כדי למנוע או להקל נגישות וצרות שנשאו אופי פרטי או חברתי.

ד. מוסדות פיננסיים ציבוריים

בראשית שנות ה-30 [של המאה ה-20] ארגן איגוד הסוחרים מגבית כללית להקמת בנק שיתופי למען האינטרסים הכלכליים של סוחרים וסוחרים זעירים, בעלי מלאכה ואומנים וחוגים אחרים בעיירה בעלי

הכנסה בינונית. באספה הכללית הראשונה (בבית הכנסת הגדול) נבחר ועד מארגן ובו שישה אנשים: מוטל וינר, יוסף דוברושין, יעקב פרידמן, י' סולומון (הויכרד), שמרל פרנקל, י' פרפלמאזה ("היפני").

לאחר משא ומתן ארוך ומאמצים ניכרים ייסד איגוד הסוחרים קופת הלוואות שכונתה בעיירה בשם בנק הסוחרים. קופה זו נמצאה בביתו של ר' שמרל פרנקל, יו"ר ההנהלה. חברי הנהלה אחרים היו: מוטל וינר (סגן), אברהם מנקובסקי ויוסל וינר (גזברים), יוסף דוברושין (מזכיר). בנק הסוחרים שירת חנוונים וסוחרים זעירים בלבד: העניק הלוואות, עסק בניכיון שטרות, פדה מטענים, מימן הזמנות וכדומה.

במקביל התהווה ועד שעסק בייסוד ובניהול בנק עירוני כללי, בעיקר לסוחרים ואומנים. בהנהלת הבנק העירוני השתתפו: מן הסוחרים: יעקב הולצמן, אברהם-לייב (שם משפחתו נשכח ממני), זיידל טילקשין, ברל שפירא, יעקב פרבמן, איצל סולומון (הויכרד), ישראל ברזך; מן האומנים: אברהם פלדמן, יעקב זק, י' גרוסמן; פקידי הבנק היו: שמואל פטרוך, בנימין שוורצטון, שכנא גורביץ, ברקו פרלשטיין.

עסקני שני המוסדות הפיננסיים הקדישו זמן ומרץ רב על מנת לסייע לאוכלוסייה היהודית במצוקתה הכלכלית, ומילאו את שליחותם החברתית באהבה רבה לאנשי עירם ובמסירות נפש לכלל, סברו אז שיהיה לכך קיום.

הנהלת הבנק העירוני ופקידיו

זיק הקשר של בני עיר, שהבהב עמוק בלב כל אחד בדומברוביץ, לא כבה גם כאשר עזב מי מהם את הבית ואת העיירה לחפש את מזלו במקומות אחרים. אחי שמואל הויכרך, גבאי בבית המדרש של לייביש, העתיק מגוריו לרובנה ונשאר קשור בעיירה (ברובנה כינוהו שמואל דומברוביצר) עד להשמדה. אחי השני, דוד-שלמה הויכרך, גבאי בבית הכנסת שהיגר לקנדה (שינה שמו לסולומון), דיבר על דומברוביץ כל שנות שהותו בקנדה, חיפש שם בני עיר כדי לחלוק עמם זיכרונות מן הבית הישן ולסייע להם להסתדר, וחינך את ילדיו ברוח היהודית של דומברוביץ.

יוצאי דומברוביץ שנפוצו והתפזרו בעולם, נותרו בני דומברוביץ בלב ונפש. בידיעה כי חלק הארי של בני דומברוביץ, שארית הפלטה, מתרכזים בישראל, והם חדורים ומאושרים בעשייה של הקמת המדינה היהודית – נושאים כל יוצאי דומברוביץ בעולם את מבטם לעבר ישראל. אנחנו מחפשים בישראל נחמה על החיים היהודים שנגדעו ועל יקירינו הקדושים מעיירת הולדתנו דומברוביץ. אנחנו מחפשים כאן נחמה על הייסורים והסבל שנשאנו לאורך המרטירולוגיה הממושכת שלנו, מקום מקלט ליהודים המוכים המפלסים לעצמם דרך לישראל ומקור לתקומה רוחנית מורלית ליהודים בעולם.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 232 – 236.

חלק ב' דמויות ואורח חיים

יצחק פייגלשטיין ה'ה הייתה עיירה לזכר אבי-מורי ר' חיים דובר

א. חסידות של שלוש שושלות

מקור נר התמיד של הרבי

מרבית יהודי העיירה היו חסידים, קשורים בשלוש שושלות שהשפעתן נפרשה על פני ווהלין ופולסיה במשך מאתיים שנה. אפילו המתנגדים שלנו, שהתפללו בנוסח אשכנז בבית הכנסת הגדול וזמן-מה היה להם רב מתנגד משלהם, התייחסו ביראת כבוד אל האדמו"רים, הזמינו אותם לבית הכנסת שלהם, ביקשו עצתם בענייני משפחה וקראו פתקי בקשה בסגנון החסידי. יהודים מתקדמים, בני דורו של אבא שהרשו לעצמם להתבדח על חשבון החסידים, הצטרפו למעגל כשבא רבי לשבת.

חסידות דומברוביץ ראשיתה באהרן הגדול שבנסיעותיו אל המגיד ממזריטש מצא אצלנו כר מתאים לטעת בו את החסידות. שני המקובלים שעצמותיהם טמונות ב"אוהל" בבית העלמין הישן היו מנהיגי דומברוביץ בדור ההוא וסייעו בזה.

חסידות דומברוביץ לא ריחפה בעולם הספירות וההשגות – מה למעלה מה למטה, היא הייתה מעשית ועממית. מי שביקש לחמם את נשמתו ולהעניק לה מעט חגיגות, לחמם ולטהר את גופו – חיפש את הנתבי לחסידות. כאן התפללו בהתלהבות; למדו פרק של "חוק לישראל", "עין יעקב", "מדרש רבה"; קראו בחטף דף גמרא בנוסח ווהלין ואמרו פרק תהילים ו"ילקוט צבי", והכול לשמו ובהתלהבות; כאן ישבו בצוותא וסיפרו מעשיות על שושלות אדמו"רים החל בבעל-שם-טוב ועד דורנו.

לאחר הסתלקות הבעל-שם-טוב, בשבועות תק"ך, מילא את מקומו, לפי דרישת תלמידיו המיותמים, בנו ר' צבי. ביום השנה הראשון לפטירתו (תקכ"א), אמר ר' צבי: "אבי אמר לי היום כי השכינה העתיקה משכנה למזריטש". ר' צבי פשט את הז'ופיצה הלבנה ואת השטריימל ומסרם לרבי ממזריטש, ר' דב-בר, שהיה למנהיג התנועה החדשה.

באותם ימים היו פצעי גזרות ת"ח-ת"ט טריים, אסון גונטה ימ"ש זה עתה התחולל [1768]. בעבעו רעיונות של השבתאים, הפרנקיסטים ומשומדים אחרים. היהודים היו במצוקה רבה. בעלי הלבבות החמים והחשיבה המעמיקה בקרב העם המעונה, ביקשו דרך לחזק את היהדות. התנועה החדשה נהתה אחרי המגיד ממזריטש, ר' דב-בר. מאנְלֶה, הגביר העניו מקרלין ואחיינו, לימים ר' אהרן הגדול, נסעו אף הם למזריטש. דומברוביץ שכנה על הדרך מזריטש-קרלין, וכך בהלון ושוב ממזריטש לקרלין ולהפך, באה לדומברוביץ חסידות קרלין. לימים באה חסידות טריסק. לאחר מכן ארגנו תלמידי חכמים את הנסרים, הבנאים, הנגרים, החייטים והסנדלרים והביאו גם את חסידות ברזנה.

בזמננו תמה כבר מזמן המחלוקת בין חסידי קרלין-טריסק-ברזנה. אמנם לא באו לכדי עירוב תחומים, אך לא ניהלו עוד מחלוקות. בבית הכנסת הגדול התפללו בנוסח אשכנז עם חזן ומשוררים. המתפללים מבית התפילה של טריסק, והשוחט המיוחד להם, החדירו את הלימוד ב"מגן אברהם". חסידי ברזנה התרכזו בבית המדרש סביב ר' נחומצה, למדו "עין יעקב", הקשיבו למגינים והיה להם נוסח תפילה משלהם, נאה ורך. לחסידי קרלין היו השטיבלך שלהם ורב משלהם והם למדו גמרא. ניגודים חריפים לא היו. כשבא הרבי מקרלין לעיירה, הביאו חסידי ברזנה פדיונות. מנגד, כשהתרחש משהו מיוחד במשפחה של קרלין או סטולין מיהרו אל ר' נחומצה לשאול בעצתו. חמי, מיכל קריווצר, שהתייחס באמונתו על ר' שמואליקל מברזנה, דיבר תמיד ביראת כבוד על ר' אברהם-לייבלה מטריסק. אבי, חיים דוֹגֶר, מקורב לקרלין מדורי דורות, העריך מאוד את רב נחומצה.

לכל חבורה היו לומדים שלה ופשוטי עם שלה, אך כולם היו מושרשים בחצרות האדמו"רים והכירו את המתרחש בהן. האדמו"רים מצדם היו מושרשים במציאות הסובבת אותם והכירו את מצבו הרוחני והחומרי של כל אחד. בהילולת צדיק, כשישבו החסידים דחוקים יחדיו והקשיבו לדובר, ניתן לראות את נר התמיד של הרבי מהבהב מעל ראשיהם, נר שממנו שאבה החסידות אור וחמימות במשך מאתיים שנה, החל בר' אהרן הגדול עד דור האדמו"רים שלנו שנספו על קידוש השם.

שושלת קרלין

השיחות החסידיות בשם הבעש"ט החלו כך: החסידות עומדת על שלושה עמודים – אהבת אלוהי ישראל, אהבת עם ישראל, אהבת תורת ישראל. המגיד ממזריטש החשיב את ר' אהרן הגדול כעמוד של אהבת אלוהי ישראל. כשדרש ר' אהרן הגדול "שיר השירים" בערב שבת, הייתה היפעלות כה גדולה שלא רק אנשים אלא גם מלאכים שתקו וקינאו בו על הרגש הגדול שלו. קנאה זו טרדה אותו מן העולם, נשרף בעמוד אש של אהבת אלוהי ישראל והוא בן 36 בלבד. אך בחייו הקצרים הביא את ממלכת החסידות לכלל השפעה עצומה בוואלין כולה וברוסיה הלבנה וכבש אף את מבצר המתנגדים בריסק דליטא. גם בירושלים דליטא, וילנה, נתגלו נציגים ראשונים של חסידות משום שר' אהרן הגדול הקרין מקרבו את אורו החמים והרך שהיה בכוחו לגרש מרה שחורה ועצבות, כמאמרו: "עצב הוא 'אם כל חטאת'. אל לו לאדם להיות מרוצה מעצמו, תמיד עליו להשתכלל ולרומם עצמו, וחלילה לו לשקוע בייאוש ועצבות. תמיד עליו לשאוף אל תכלית הנרצה, ללכת קדימה ולא לנטות לאחור". צוואתו נשארה עד היום מקור של התעוררות, הבעת רעיונות, מנוף לחיי יומיום יפים יותר. בסעיף נשגב בצוואתו נאמר: "במקלי ובתרמילי עברתי מבית לבית ומעיר לכפר, הפצתי את החסידות וזיכיתי את הרבים". בים הצלול של צוואתו טבלו שמונה דורות של חסידים.

תלמידו וחברו של ר' אהרן הגדול, ר' שלמה מקרלין, היה נשמה לעצמה. באמצעות תלמידו, ר' אורי מסְטְרֶליֶסק, התפשטו ניצוצות לגליציה ולרוסיה הלבנה – ליחוביץ, קוברין, סלונים. אמרתיו קנו להן שם בעולם החסידות: "הלוואי הייתי אוהב צדיקים כשם שהאל אוהב אפילו רשעים"; "חייב אדם שייבוש בפני השבת להיות בעל מרה שחורה". הוא סבל רדיפות רבות מצד המתנגדים. כל חייו היה נחבא אל הכלים והתרכז בתפילה שבלב. מת על קידוש השם בשנת תקנ"ב.

ר' אשר הגדול, בן ר' אהרן הגדול, התייתם והתחנך אצל ר' שלמה מקרלין. היה תומך נלהב של המגיד מקוֹזְ'ניץ עמו עמד בקשרי מכתבים. ר' אשר נרדף בידי המתנגדים, ולא נחה דעתו משכניו שהלכו בדרכי חב"ד. הוא כתב לרבי מקוֹזְ'ניץ שאנשי חב"ד סטו מדרכי הבעש"ט. ר' אשר התרכז בירושה הרוחנית שלו והיה כל כולו מחשבה. היה שתקן

בדרך כלל, אך מה שאמר היה תמיד מופלא וייחודי. למשל: "האוהב יהודים הוא לבטח ירא שמים, האוהב חברים הוא לבטח חסיד".

ר' אהרן השני, ה"בית אהרן", ניהל את חסידות קרלין ביד רמה כחמישים שנה; היה בגדר פירוש רש"י לחסידות קרלין במשך 120 שנה. כל הנעשה והנאמר מפי ר' אהרן הגדול, ר' שלמה מקרלין ואביו ר' אשר הגדול, מבואר בידי ר' אהרן השני בספרו. ספר בית אהרן הוא מאסף רב פנים של נהרה וקרני אור מכשפות שהוצתו ושוגרו על ידי אבותיו. פרט לכך עמד ר' אהרן ברשות עצמו, אמרותיו קולעות למרחוק ולמעמקים, הן אצל למדנים והן אצל פשוטי עם, ונשארות נאמנות לשיטת קרלין. בעת לימוד בצוותא בספר בית אהרן, אם הצליח הלומד להקיף ולהעמיק חזור למאמר, גילה מעיין לחכמת חיים ומוסר השכל לחיי יומיום, מעיין המטהר את לבו וממלא חיות את נשמתו.

ר' אשר השני, בנו של ר' אהרן השני, ריכז סביבו עוד בחיי אביו את הפועלים, הקבצנים, המתקשים בקריאה. הליכותיו, הליכות רבי חסידי – דאגה ליהודי הפשוט והדרכתו. לאחר מות אביו בעל העצמה, ה"בית אהרן", היה ר' אשר השני אדמו"ר שלושת רבעי שנה בלבד. הוא נפטר והניח פעוט בן שנתיים, חסידות קרלין התייתמה אף היא. חסידים רבים החלו לחמוק לדרכים זרות והסתפחו אל שולחנות זרים. מי ששמרו לו אמונים, חינכו את בנו ר' ישראלציק עד שגדל קמעה. עודו ילד, הושיבוהו על כס הרבי. פרצו מחלוקות, לא הכול רצו בילד כרבי.

הרבי הנער הובא לדומברוביץ לשבת, יהודים באו מטריסק ומז'טומיר לראותו. הרבי עם הגבאים והשמשים שלו התאכסנו בביתו של אשר סלוצקי, הגדול והנאה בבתי העיירה. סמוך לבית, בלב השוק, הקימו סוכה גדולה קלועה ענפים ירוקים, שם עשה הרבי הנער קידוש מתוך סידור. בשעת מעשה רקדו בשוק 200 מנייני יהודים מרוב שמחה וליוו בניגון: "הרבי שלנו יודע לעשות קידוש".

כשגדל הרבי הנער, ר' ישראלציק, הפך להיות ר' ישראלצה ועמד על משמר "שיטת קרלין": התפילה היא אמנם עבודה שבלב אך ש"כל עצמותי תאמרנה"; להתפלל צריך, ללמוד חייבים, כפי שאמר הסבא – חסידות בחברותא ובצוותא, על מנת שיהיה לה קיום. ר' ישראלצה נסתלק, לא בזקנה מופלגת. ילדיו התנהלו בשיטת קרלין – חסידות

בחברותא ובצוותא, כפי שר' מלכקה התבטא: "כדי לפעול אצל ריבוננו של עולם, חייבים כולם יחד לעמול קשה, החסידים והרבי".

כך עומדים חסידי קרלין בתוך השורה כבר 200 שנה, האדמו"רים אינם מתבדלים אלא ניצבים בראש השורה. שורה של אנשים רגילים, ללא אצטלות, שהשכינה שורה עליהם לא רק בעת תפילה וניגון אלא אף בחיי היומיום והחולין.

חסידות ברזנה

חסידים זקנים יודעים לספר מעשיות רבות הנותנות מענה לשאלות בדבר ההשגחה המדריכה את אנשינו. מן הסיפורים מסתבר כי הגזע הקדוש של חסידות ברזנה, ראשיתו, יניקתו והשראתו, הוא מן המגיד הגדול מסטפן שהיה אחד בדורו בפמליית חבריו ותלמידיו של הר' דב-בר. אומרים המספרים כי גם הרבי מצ'רנוביל השפיע ומוסיפים כי השורש הראשון נמתח גם מר' מיכל מז'לוצ'וב. כולם מפיצי החסידות בוהלין.

האדמו"ר דחסיד ברזנה, ר' שמואליקל (פצניק)

שיטת המגיד מסטפן ליוותה דורות של אדמו"רים מברזנה. לפי השיטה, קרוב היהודי הפשוט אל הכול-יכול אם הוא חי בשלום ובאחוה עם הסובבים אותו, אם משאו ומתנו נעשה באמונה, ואם הוא חדור אהבת הבריות. חסידי ברזנה סברו כי רבש"ע, מלוא כל הארץ כבודו, אך הוא שיכח יותר בבית מדרשם.

בדומברוביץ, בבית המדרש של ברזנה, נהגו 20 מנייני יהודים לקרוא תהילים בקול ולמדו "עין יעקב" בין מנחה למעריב. הם לבטח חשבו: ריבון העולם מקבל את התפילות הנישאות בכל בתי המדרש, אך בטוח יותר בבית המדרש כשמתפללים עם רבנו ר' נחומצה, בנו של ר' שמואליקל. כשעמדו 50-60 מניינים בשטיבל של ברזנה לומר סליחות, פנו בלבותיהם אל הרבי, ר' נחומצה, ביראה ובתקווה שיפעל למען שנה טובה. בגלות המרה, על פרנסותיה הדחוקות, הפורענויות והמחלות,

היו ברכת ר' שמואליקל, סגולה של ר' איציקל, מילה טובה מר' נחומצה, סיפור על ר' יוסלה – מקור נחמה ומגן מכל רע ליהודים.

חסידים זקנים דיברו על פרל בת הרבי מצ'רנוביל והרבנית של חסידי ברזנה [אשת ר' איציקל], בדרך ארץ רבה. אמרו כי היא זו שניהלה ביד רמה את מלחמת ברזנה, והיא זו שנתנה הדרכה שימושית לחסידים.

כשיצא חסיד ברזנה לבנות טחנת קמח בכפר, ביקש תחילה את הסכמת הרבי ואת ברכתו. אימהות התאמצו להביט בעיני המשפחה הרכות הטובות של שושלת ברזנה כדי להשיג ברכה לילדיהן החולים.

שמעתי פעם מפי ר' נחומצה כי לפי האר"י הקדוש מועיל פרק מסוים בתהילים בעת צרה. לימים, כשנדדנו באימת מוות ביערות וביצות, בין גופות מתים, אמרנו אני וחבריי פרק תהילים זה וניצלנו מסכנות רבות עד בואנו לחופי ארץ ישראל.

מימרות האדמו"רים של ברזנה, שעברו מאיש לאיש, הן עממיות מאוד, נחמן פלד אמר פעם בשם ר' יוסלה: "חסידות היא שותפות בה כל אחד צריך לתת את חלקו ממה שיש לו – תורה, זמרה, שמחה וכיוצא באלה. אם כך, אתה מיכל, תן כסף, אני אזמר, איציק-מאיר ירקוד וכולנו נשמח". עוד סיפרו בשמו של ר' יוסלה שהיה אומר: "לאכול כיהודי קשה מאשר לצום כיהודי, אכלו יהודים, כיהודים!" משפחת חסידי ברזנה הסתעפה ברחבי ווהלין ונותרה נאמנה לשיטה של אמונה פשוטה – והאלוהים עשה את האדם ישר.

לאחר המלחמה מצאנו ברובנה יריעות קרועות מספרי תורה שהתגוללו ברחובות, החלטנו לגנוז אותן סמוך לקברו של צדיק. בחרנו בקבר הרבי של האמונה הפשוטה, ר' מאירל מברזנה. חפרנו קבר, טייחנו מערה במלט וגנזנו את ספרי התורה המחוללים ואת היריעות הקרועות. בעת סתימת הגולל על המערה הוקפנו באוקראינים, חבטנו בהם וגירשנו אותם, ממלמלים פרק תהילים, זה שר' נחומצה הפקיד בידי בעבר.

חסידות טריסק

בעיירה שלנו נמנו על חסידי טריסק הגבירים וגם האנשים השקטים. חסידות באמונת צדיקים, אך ללא שמש וקרני אור הפורצות מן הפנים אל החוץ. אני מכיר חסידות זו מיום אחד בשנה, הקפות שמחת תורה,

אז עלה הנהר של טריסק על גדותיו ככתוב: "ומעינותיך יפוצו החוצה". ביום זה התקבצו צעירים וזקנים, אדוקים ומתקדמים, והיו שמחים, רוקדים ושרים, מדברים ביראת כבוד. במשך השנה, גם כאשר הרבי בא, הרי זה כאילו השלימו עם המחשבה כי השכינה בגלות, ואפילו בשמחת תורה, אדם הוא כחרס הנשבר שתמיד עליו לעשות תשובה.

חסידי טריסק לא התייגעו בחסידות, היה להם על מי לסמוך. טריסק אינה דבר של מה בכך, ייחוסם עתיק, נמשך משושלת צ'רנוביל ומן הבעש"ט, שאמר על הרבי הראשון של צ'רנוביל שהוא שואף לבלוע את עולם הבא כולו.

על ר' יעקב-לייבניו סיפרו שהיה בעל מופת גדול ובצעירותו ביקש להגיע למדרגה של גילוי אליהו. לפיכך הנהיג סדר של תפילות בלילות ללא שינה וקיים אותו בקפדנות כה רבה עד שחלה, ורק הודות לעזרה רפואית החלים בחודש חשוון. זו הסיבה שחסידי טריסק אינם אומרים מר חשוון אלא רם חשוון. הסתלקותו המאוחרת אפופה סיפורים רבים. מספרים כי חזה את יום מותו והכין עצמו לקראתו בשבתו מתבודד בתורה ובתפילה. ביום ההוא הלך למקווה, טבל ש"י פעמים ומיד לאחר מכן נסתלק בקדושה ובטהרה.

אדמו"רי טריסק נפוצו על פני ווהלין ופולין הקונגרסאית: קובל, לובלין, צ'נסטוחוב, קוזמיר. המגיד הראשון מטריסק נודע בעולם עוד בצעירותו. אדמו"רים זקנים וחשובים נסעו אליו. אחיו של ר' יעקב-לייבניו, ר' מוטלה מקוזמיר, היה יחיד בדורו ביניהם. מספרים שהיה שופך דמעות שליש על הפדיונות שלקח מן החסידים שהאמינו כי זה מסייע להם, בשעה שלמען האמת הם נושעים לא בזכותו אלא בזכות אבות של ר' מרדכי מצ'רנוביל.

בדורי חל שינוי. בשעה שהרבי ר' ל'וולה [טברסקי] שגר בקובל ערך את ביקוריו בדומברוביץ, הבחנתי שהוא מושך את חסידיו אל דל"ת אמות שלו. זכור לי ביקורו בשנות ה-30 [של המאה ה-20]. דור חסידי טריסק הצעירים ארגן למענו קבלת פנים גדולה באולם של איצה יונגשטיין, אני ואשתי היינו בין המוזמנים. הרבי ישב בראש וסביב לשולחנות היו כשלושים איש, גברים בצד אחד ונשים בצד שני. השיחה הייתה לבבית ונינוחה וגם הנשים נטלו בה חלק. הרבי היה מעורב עם עדתו וקיים קשר עם כולם. הוא דיבר על המצב הכללי של היהודים והדגיש כי גל

האנטישמיות בפולין יונק מגרמניה. דבריו זכורים לי היטב: "פולין כולה עומדת על פרשת דרכים, אך פרנסינו והפוליטיקאים שלנו אינם עומדים על המשמר למרבה הצער ואינם מתריעים בפני העולם, והתוצאות עלולות חלילה להיות רעות".

אותה שעה לא ירדתי לסוף דעתו. לא אדע עד היום אם אמנם צפה הרבי את התוצאות. דבר אחד ברור: חסידי טריסק, ברזנה, קרלין והאדמו"רים שלהם, נכרתו על לא עוול בכפם.

ב. צדקה ועזרה הדדית

לפי המסורת, תפסה הצדקה מקום חשוב בחיי אבותינו ואבות אבותינו מיום שהתיישבו יהודים בדומברוביץ. זקנים סיפרו על פדיון שבויים, הכנסת כלה, ביקור חולים וליוו במעשיות על נדבנים גדולים. למשל ר' טודרוס שחי במאה ה-19, ר' זרח, ר' שלמה, ממש מסרו נפשם במטרה לסייע ליהודים עניים. מספרים על אחד ר' יוסל ברז'קר שמדי יום ביומו סעדו על שולחנו עניים ובצאתם מביתו קיבלו נדבה נכבדה.

בסוף המאה ה-19 חי דומברוביץ בעל-בית בשם אשר מוטלס, כשהגיע לגיל העמידה החל מהרהר: התורה הקדושה הרי מצווה לתמוך בעניי! ומדוע מחרישים? החל לאסוף כסף ממתפללי השטיבל שלו ובמהרה משך לעניין את כל תושבי דומברוביץ. העיירה אינה יודעת למי הוא דואג, אך אין מבחינים בדלות, אין רואים רעבים. במשך שלושה עשורים הייתה הדלות בעיירה נסתרת. ר' אשר מוטלס נפטר כבן שמונים. ביום השמיני רעשה העיירה: המשפחות שנהג לסייע להן בסתר קופאות מקור וסבלות רעב. צעירים נטלו יזמה, קראו לר' שמואל הקטן ואמרו לו: "נותר תיק צדקה של ר' אשר מוטלס, קח לך שכר טרחה, שני רובל לשבוע, והיה אתה המתרים והמחלק".

בעלי-הבתים בדומברוביץ לא הסכימו, רצונם שהקופיקות הספורות יגיעו לידי הנזקקים בלי מתווכים המקבלים שכר טרחה. בא איש זקן שבניו ניהלו את עסקיו ועתותיו בידיו והתנדב לעשות את העבודה, זה היה יהושע סטולר שכיננוי טשאָנוס. הוא התפלל בשטיבל של סטולין וגר בשכנות לאשר מוטלס עשרות שנים. בא זה אל יהושע בחלום ואמר לו: "יהושע, העניים קופאים! אל תחריש, קח את התיק ולך לאסוף כסף, קנה עצי הסקה וחמם בתים קרים, תן לחם ומלח

לאימהות למען ילדיהן הרעבים". התעורר ר' יהושע סטולר ובחצי הלילה רץ מבוהל אל ר' יענקל הרב. הרב, שעוד היה אז צעיר, אמר ליהושע הזקן לקחת את תיק הצדקה ולהתחיל לאסוף כסף. הובטח לו שיזכה לאריכות ימים ולזקנה טובה.

עשרים שנה גבה ר' יהושע מס שבועי מכל בעל-בית. לא ביקש אלא לקח. אחדים נתנו מעשר מהכנסתם. ר' יהושע הקפיד לקחת כסף מאנשי כפר שהיו באים לעיר; מחנווני ויסוצק, ברז'ניץ, שבאו לקנות סחורה בעיר; מסוחרי היערות והבוררים שבאו לתחנת הרכבת או לעיירה. הלך מבית לבית, מחנות לחנות, כולם נתנו בכבוד. לבעלי-בתים שירדו מנכסיהם נתן בסתר, לקבצנים גלויים נתן ביד רחבה. חילק סוכר, מלח, שכר לימוד לילדים, סייע בהוצאות חתונה. ר' יהושע נפטר בן למעלה משמונים, בשעת הקבורה דחקו לידו בניו את תיק הצדקה כדי שבבואו לעולם האמת ילמד זכות על כלל ישראל.

היה בדומברוביץ יהודי בשם ר' הירש-לייב של מאנס [בייגל]. כל ימיו נהנה מיגיע כפיו. קיץ וחורף, בגשם ובכפור, בחום ובקור, בסופות שלג ובז' טובעני – נהג מדי יום חמישי ושישי לעבור מבית לבית ושק בידו, לאסוף חלות. התמלא השק, נושא אותו ר' הירש-לייב הזקן לביתו, מרוקן אותו והולך שוב, ואינו פוסח על שום בית יהודי. עניים הבאים לעיירה יודעים את כתובתו. בביתו הם מתקבלים תמיד בחמימות. לכבוד שבת הוא מתייצב בפינת רחוב 3 במאי ובפנים מאירות מזמין עניים לביתו, וכשהבית מלא עד אפס מקום הוא הולך לשכנים ומזמין אצלם מקום למען הבאים. הוא נפטר בזקנה מופלגת, הותיר אחריו שלושה בנים: מאיר-חיים, מאַנס, נחמן. את הירושה, שק האורחים, נטל עליו בכורו נחמן.

היה אֶלִיה מנקר, כך כינוהו, יהודי מופלג בשנים. זמן רב שלא רצה עוד להיות מנקר, שמא חלילה לא ייצא ידי חובתו. לא ברור אם היה יודע ספר, כי הוא שותק. שעה שהוא מקבץ נדבות לנצרכים בעיירה גם אז הוא שותק. בשעה שהוא מחלק, אומרים, אין הוא מביט בפני הנצרך, תוקע לו את הכסף כלאחר יד, בלי דיבורים. וכך בשעת התפילה, מתפלל חרט. פגשתיו פעם בבית התפילה הקטן של טריסק כשהוא מציץ ברצינות בספר של הרבי מטריסק, כשהבחין כי סגר את הספר. הפעם היחידה בה שמעתי אותו מדבר בקול הייתה בתום דרשה של מטיף דתי בנושא ארץ ישראל. הוא אמר: "אמת, למה לשבת כאן? צריך

ללכת לארץ ישראל! המשיח כבר יבוא לירושלים". חרש נהג ללכת עם שחר למקווה, כי למה צריך שהכול ידעו על כך? ושחר אחד בהיותו יחיד במקווה, טבע בו.

ר' אליה מנקר ומשפחתו

אזכיר את אימהותינו אשר צמצמו את המצוקה בדומברוביץ במעשיהן הטובים. אני רואה אותן בחנן ובצניעותן הגופנית והרוחנית. זכורה לטוב גולדה-חווהס [יונגשטיין], נראית בכל שמחה בעיירה, מחותנת עדויה המקבצת ומחלקת.

זכורה לטוב הקנריצ'קה, יושבת לא עלינו עשרים שעות ביממה בין שקי סמרטוטים ונעורת, טרודה ועסוקה, ובשעת מעשה מחלקת נדבות לכל יד פשוטה. בשנות הרעב שלאחר מלחמת העולם הראשונה, בשבתה בין שקיה, נתנה וחילקה והתפללה שהצדקה תגן.

זכורה לטוב ברמניכה מן ההר [גרו בקצה העיירה סמוך לגבעה], [רבקה] אשת לייב [בִּקְמָן]. היא סבורה שיש לעשות כדי לרצות את ריבון העולם, לכן היה ביתה מלא תמיד פועלים זרים, תמיד הזינה ילדי זרים, לא די היה לה בזה ונטלה תחת חסותה כל מי שנזקק להשגחה.

תיזכר לטוב פייגל קרצמן. בשנות השובע זכרה את מצוקות העבר, קודם חתונתה. הייתה לה קופה משלה וביתה תמיד מלא נשים. מדברים שם בלחש, פייגל היפה מנידה ראשה הנאה במלכותיות, שולפת מן התיבה שטרות של עשרה רובל ומחלקת גמילות חסדים.

יזכר לטוב ועד הנשים, עוד מלפני מלחמת העולם הראשונה, ועד שהוקם כדי לתמוך בחולים ולסייע להם ברופא ובתרופות. הוועד נוסד

בידי הרבנית מסטולין, אשת ר' יעקב. חברות היו בו: אסתר שיינבין, אשת משה ברגמן, פיגל קרצמן. הן יודעות מי החולים ולמי נחוצה תמיכה. ד"ר ראדין נשלח אל החולים ובית המרקחת מספק תרופות. במקרים רבים הוסיפה פיגל קרצמן כעשרים רובל גמילות חסדים מן הצרור הפרטי שלה. לימים צורפה לפעילות מרים גנזיל שנודעה כנדבנית.

בשנות הרעב שלאחר מלחמת העולם הראשונה, מרים גנזיל אפתה לחם לנזקקים, מן הקמח שלה, לה עצמה הייתה משפחה גדולה ולא חסרה לה תעסוקה בבית. צותתי פעם לשיחה בינה ובין בתה פרל: "שמך האל אימא – טענה הבת – שוב הבאת מים ועץ ואת לשה בצק ומסיקה תנור, מאין תיקחי כוח? הרי תפלי מרגליך!" השיבה מרים: "משפחות מתעלפות ברעב, לא אוכל לראות בצערן, חייבים להתייגע, לאפות ולהאכיל את הרעבים".

חלפו עשרים שנה, היטלר ימ"ש שילח את כולם לגטו ומרים הפסיקה לאכול כדי שתגדל מנת הילדים והנכדים. ילדיה מתחננים: "אימא, את חולה, אכלי משהו" ותשובתה: "וְלֶפֶל אוכל? ברוך גנזיל אוכל? עוד מאות משפחות אוכלות? יבוא הצער בפני הכול-יכול ויעיר את רחמיו". רחמים לא היו. את מרים גנזיל המותשת והמיוסרת לא ניתן להוביל לסארני, הביאו אותה במיטה אל הפליאנט ושם ירו בה.

לימים, בנדודי ביער, נזכרתי במעשה של מרים גנזיל בימים שכנופיות פטלורה השתוללו ורצחו יהודים. באחד הימים תפסו את דוד-משה [גנזיל] ואת השכן שלזינגר והתכוונו להוציאם מן העיירה ולירות בהם. מרים גנזיל הייתה אז לבד בבית עם ילדיה הקטנים. בצעקות וזעקות נאבקה בפורעים, ובמהומה ברחו הקרבנות שנתפסו, בשל כך ירו בה ופצעו אותה. מרים נשכה וזעקה, התקבצו גויים ויהודים רבים והפורעים הסתלקו. כשנשאלה לאחר החלמתה: "מרים, מה חשבת, לבדך תגרשי רוצחים? הרי עלולה היית להשאיר את ילדיך יתומים!" השיבה: "ראיתי שמבקשים להרוג יהודים, מה היה כאן לחשוב? צריך לצעוק, להיאבק, למות ולא להניח שיהרגו יהודים". בימי היטלר שתקנו, לא הרעשנו עולמות; ייתכן כי לו היינו תולשים מדיהם כל קרבן, משיבים מכות, מחוללים מהומות, מוכנים למות כדי להציל אח, לא היה היטלר מצליח לבצע את תכניתו השטנית.

יקודש זכרן של נשים צדקניות ונדבניות שדומברוביץ הוציאה מקרבה במהלך הדורות, וזכרם של נשים וגברים שעסקו בצדקה, תמיכה ועזרה הדדית. כולנו בעיירה כיבדנו ואהבנו מאוד את עושי הצדקה שלנו. שמורה בזיכרוני תמונת סבתי שצעדה ביראת כבוד לקראת יהושע סטולר ושלשלה לתיק הצדקה שלו חמש קופיקות. ואני זוכר את מרים גנזיל שכל חייה נתנה ולא קיבצה, יום אחד נראתה מקבצת נדבות, הבינו כי לבטח למען נצרך גדול היא עושה והציפו אותה בכסף.

הייתה אישה זקנה, הקמניכה [הקמן], חשוכת ילדים. לבושה מבהיק בניקיננו, שביס לבן צח לראשה, צעיף תורכי נאה על כתפיה, מטפחת פרחונית קטנה בידה. מברכת כל אחד בחיך ובעיניים שמחות: "נו, תנו נדבה, העניקו נדבה", כל אחד נתן קופיקה. היא דאגה לספק ליולדות מרקחת, לימון, תפוז, חבילת סוכר. דאגה גם לכלות נזקקות.

מצוות הכנסת כלה, שחלילה לא תשב נערה יהודיה בבתוליה, עסקו בה שכנים ושכנות וסתם יהודים ישרי דרך. פיניה המלמד, בעצמו קבצן גדול, היה אפוטרופוס לכלה. הוא מנצל את מוטל אייזנברג סוחר האריגים ונוטל ממנו שאריות; אצל איצל ביטשיק ולזר קדישס הוא לוקח קמח; מחנויות המכולת – חרוטי סוכר. אינו פוסח על שום גביר, מתקוטט עם קופצי היד ומשיג את שלו – הכלה נישאת במזל טוב.

הנה פוסע צמד יהודים כבודים לאסוף כסף למען בעל עגלה, מטופל המסכן בילדים קטנים, סוסו התמוטט, ובבית רעב. לא לכל בית הם נכנסים משום שאינם גובים פחות מחצי רובל. הנה חומקים אברכים והולכים מבית לבית אוספים עשר קופיקות להובלת חולה לרובנה או לקייב, לניתוח.

בדומברוביץ נתנו למען גמילות חסדים במסירות ובאחוה. נכחתי פעם שעה שר' גדליה אתלס [פצ'ניק] ביקש הלוואה אצל ר' מיכל קריוויצר. ר' גדליה סחר שנים בסירי חרס. מדוע סירי חרס דווקא, משום שר' שמואליקל הורה לו לאחר חתונתו לפתוח חנות שלא תהיה בה הונאת דברים, והטוב ביותר, חנות לסירי חרס. אישה מקישה בסיר, אם לא נשמע הד, דבר לא ישכנע אותה לקחת סיר סדוק. גם לא תיתכן הונאת ממון, הרווח בסיר הוא שלוש פרוטות בלבד. ר' גדליה הלמדן, יהודי הגון, היה כל ימיו קבצן. בשעה שביקש גמילות חסד אצל ר' מיכל, אמר לו: "תן גמילות חסדים, עליי לשלם בעד הסירים". זה היה בשנים

הסוערות שלאחר המלחמה, את הכסף שמרו קבור באדמה. מיכל קרצמן התעצל לחפור בלילה, אמר לו ר' גדליה: "שמע מיכל, אם אתה מתעצל לחפור כסף למעני, עלול אתה לגרום לעולם להתהפך חלילה, כי העולם עומד על שלושה דברים: תורה, עבודה וגמילות חסדים. כדי שיהיה לך, הגביר, למי לתת גמילות חסדים נאלץ אני להיות קבצן, גביר הרי אינו נזקק לה. אל תתעצל אפוא, חפור את הכסף ותן, אני נזקק לו". ומיכל חפר את הכסף ונתן.

אצל חנוונים היה מנהג, שהיו מרוקנים זה אצל זה את מגירות השולחן עם הפדיונות. מתרוצץ חנווני שצריך לשלם שטר ושואל: כמה יש לך במגירה? כך אצל ראשון, שני ושלישי.

יזכר גם הבנק לפני מלחמת העולם הראשונה. הודות להלוואות שנתן הבנק עמדו חנוונים רבים על רגליהם, בעלי מלאכה קיבלו מדי פעם הלוואה של חמישים רובל. יוזמי הבנק היו: הרב מטעם שיינפלייש, רוטנברג, נפתלי סנדלר, אהרן גלפרין. הבנק נוסד בעזרת מניות קטנות ופיקדונות. הנזכרים לעיל הם המייסדים והנהלה. הם עובדים ללא שכר, ללא רווחים. גלויברמן בלבד, היה מנהל חשבונות בשכר. בנק זה העניק הלוואות רבות לפני מלחמת העולם הראשונה ופרק זמן בשנות המלחמה העקובה מדם. לא היה אחד בעיירה שלא לקח הלוואה של חמישים רובל, אם לא לעצמו, לקח למען אח או שכן.

נכחתי פעם בעת ששלמה מאירס בא לבית גביר לבקש 200 רובל גמילות חסד לפדות שטר אחרון. גמילות חסד כזו לא ערב לב הגביר לתת, אך לא נתן לנזקק לצאת בידיים ריקות ואמר: "שמע שלמה, אומר לך בגילוי לב, לא אני ולא אחר, לא ילוו לך 200 רובל, והכסף הן נחוץ לך. קח אצלי עשרים רובל, ממני לך אל איצה יונגשטיין, ואל חנינא ביטשיק, אל איצל ביטשיק, אל ר' משה-הירש פוטרון, אל חיים גנזיל, אל מוטל ויטלס [אייזנברג], אל מטוסוב, אל חרצ'ק, אל מוטל קריוויצר". וכך היה, נאסף סכום של 300 רובל כדי שלמחרת לא יהיה עליו להתרוצץ שוב ללוות. נחמן פלד נתן עשרה רובל להשלמת הסכום. כל נגידי דומברוביץ השתתפו בהלוואה.

באותם ימים לא היו עשירי דומברוביץ בעלי בתי חרושת ולא בעלי הון רב. הייתה להם פרנסה וכמה אלפי רובל. אחדים זכו, פרנסתם הייתה מצויה והיה ביכולתם לסייע לזולת בשנות הרעב שלאחר המלחמה וגם

בשעת המצוקה הגדולה של מלחמת העולם השנייה. לקטגוריה זו השתייכו מי שכונו בעלי אחוזה, ינטה וחיים גנזיל וכל שבט גנזיל: הבנים, החתן והנכדים. הם החזיקו בחכירה את טחנות המים של פליאטר. הבנים נתנו בלי ידיעת החתן, והחתן נתן שגיסיו לא ידעו, ועלה על כולם במתן בסתר, ר' חיים הזקן. בכורו דוד-משה ישב תמיד בטחנת ברסטיה, היה זה כמעט מנהג שיהודים שיצאו לכפרים הלכו תחילה אליו לטחנה, לאכול. אשתו מרים, פרנסה בשנות הרעב, בסתר, משפחות שלמות וחילקה לחם בגלוי. לייבה ממשפחת בָּרָג שהייתה לו טחנה שהופעלה במנוע, והיה לו שפע, היטיב אף הוא עם נצרכים. כשנעה הטחנה, חולקה לעניים התבואה שנשרה.

באותם ימים קנרצ'קה הייתה מחלקת נדבות ייחודית. חרצ'ק חילק ביד רחבה. בשנות הרעב ההן, תמכו יהודי הכפרים בתושבי העיירות הרעבים. התומכים היו יהודי ברסטיה, קרופה, ליטיניץ, טריפיטניה, זולוטיה (יעקב-הירש ונתקה), זמרוצ'ניה (יוסל), מאצ'ולישץ' (פסח), הורוויץ (אלתר). יענקל הנפח הפיסח עבד קשה ובתמורה לעבודתו אסף דגן והתחלק בפת לחמו. אצל ברוך ואלתה פייגלשטיין מן הכפר ראן לא הוסרה המפה מן השולחן, בתנור לא חדל הבישול, ויהודים רעבים אכלו שם. אצל מיכל ומשה קריוויצר אפו לחם ימים תמימים, גם שם אכלו יהודים. מובטחני שכל בעל-בית בדומברוביץ לו היה ביכולתו, היה מתחלק בפת לחמו ומכלכל רעבים. אזכיר לדוגמה את חיים לנדוי שכונה חיים גלגול. באותם ימים עסק בסחר סוסים עם גויים כפריים והיה לו לחם לשובע. אל שולחנו ישבו בקביעות אנשים ואכלו, עד חלוף הרעב. ר' חיים זה היה בן 85 כשבאו חיילות היטלר. אשתו, שני בניו ובתו היחידה כבר לא היו בין החיים. אותו עיכב האל עד לשחיטה האחרונה. בזמן צעדת המוות לסארני, האמין גם הוא שמובילים אותו לעבודה. ראיתו עם צוררו על גבו, המקטרת בפה, ללא עשן כי לא היה טבק. במהומה אבד מעיניי.

מסורת קמחא דפסחא לנצרכים היא פרק בפני עצמו. משנכנס אדר מתקיימת מדי שנה אספה של טובי העיר. כששורר שלום בין יהודים, האספה היא כללית; בשעת פירוד הלבבות, יש אספה נפרדת אצל הרב מסטולין, ר' יעקב. איסוף הכסף מתחיל בפורים, חבורות המקבצים יוצאות לפני הסעודה. הנה יעקב-מאיר הזגג, מנחם החזן, פיניה המלמד, צאליה בורקס, מוטל ויניאר ואחרים, הולכים מבית לבית. ההתרמה נמשכת עד ראש חודש ניסן. יהודים יודעים על הדין בשולחן

ערוך, כי חובה לתת מעות חיטין. הרב ר' יעקב מקפיד מאוד בעניין, הוא אומר: "יש לנו שתי רשימות, של נותנים ושל מקבלים. לפני פסח חייבים להופיע באחת מהן, או אתה נותן או אתה מקבל".

הנה צועדת חבורת ברזנה: נחמן פלד, איציק-מאיר בליזניוק, גבריאלי הכליזמר עם הקלרינט, ר' משה קאן [קנקן] ויהודים נוספים. נערים רצים בעקבותיהם משום שגבריאלי מנגן שיר לכת בכל בית. חסידי טריסק עושים זאת ללא המולה. אצלם אין מקבלים, הם בעלי היכולת בעיירה, אך מנהג הוא מנהג, לכן גם הם עושים מגבית למעות חיטין. יוסל של חנה-צ'רנה, איציק אנטל ויחיאל רוז'נסקי אוספים בקרב המתפללים שלהם, כאשר ר' יחיאל בנסיעה ממלא אחר את מקומו.

מנהג מעות חיטין נמשך בשנות שובע ובשנות רעב, אף בימי היטלר סיפקו לכולם מצה לפסח.

מלחמת העולם הראשונה, המהפכות, חילופי השלטון, זיעזעו את דומברוביץ היהודית. מנהגים ומוסדות רבים בטלו וחודשו. רבים מטובי העיר והמנהיגים הקודמים חסרו, אחדים התרוששו, שאלת הצדקה שוב הייתה אקטואלית.

בתקופת הממשל הפולני עסקו בפעילות הצדקה ולפל סורוקץ' [באליק] וטוביה השוחט. ולפל אוסף וטוביה השוחט מסמן אצל מי סעדו עניים אתמול ואצל מי יאכלו מחר, מי נתן משהו לשבת ואצל מי יש לקחת השבוע. יעקב-שמואל פייגלשטיין הופך עולמות ואוסף למען חולים. משגיחים על יורד מנכסיו ודואגים לקבצן המוצהר. בחורף מובלות עגלות עצי הסקה לבתי אביונים, ומניחים בסתר חבילות מזון. כשהאנטישמיות הכלכלית הפולנית גורמת להרס משפחות, יד הצדקה תומכת ומצילה מאבדן. והיה גם סיוע מאמריקה: חלקו מבני עיר, חלקו מן הסיוע האמריקאי היהודי הכללי. נתקבלו כסף, חבילות ביגוד ומזון וסכומי כסף ניכרים לייסוד סניפי ג'וינט ואורט. אז נוסד הבנק השיתופי שהתפתח היטב, העניק הלוואות, עסק בניכיון שטרות וקיבל פיקדונות מקומיים. לא היה כמעט בית בדומברוביץ שלא הייתה לו נגיעה לבנק. בשנת 1939, עם בוא הסובייטים, הולאם הבנק.

טאז' הקים מוקד רפואי בבית נפתלי פלדמן ברחוב בולניטשנה. יו"ר הוועד היה אברהם פייגלשטיין והמזכיר, ברוך ברמן. במשך כל השנים

עד לחורבן ניתנה במוסד זה עזרה מרובה. כשחרג התקציב מן הסובסידיות של טאז, כיסו תורמים מקומיים את הגירעון.

מחנה יקיץ מסעם - טאז, בכפר קרופה (1931)

ועד נבחר ניהל את הכסף האמריקאי המיועד לחלוקה דחופה ואת חבילות המזון. היו בו נציגי כל המעמדות, נשים וגברים. לימים עזבו הגברים ונותרו נשים בלבד, כוועד לעזרה סוציאלית. הן עשו במלאכה עד החורבן כמעט. מירלה בתו של הרב [פצ'ניק] הייתה היו"ר.

היו בעיירה יתומים. בעבר נמצאו תומכים פרטיים, בשנים מאוחרות, נאמר כי יש לתת ליתומים כתובת, בית. סמוך לבית הספר "תרבות" הונח יסוד לבית יתומים וערכו סעודת מצווה. חסידים ומתקדמים, זקנים וצעירים, בילו בצוותא ונתנו התחייבויות כספיות ובמגרש יצאו יהודי בריקודים. פעמיים ראיתי את רוטנברג הזקן רוקד במעגל עם יהודים דתיים: בראשונה, כשמדדו וקידשו את בית העלמין החדש. כל דומברוביץ יצאה להשתתף בטקס. לאחר התקיעה בשופר, הרימו כוס ברכה שיזכו לביאת המשיח ולתחיית המתים. רוטנברג רקד במעגל עם משה-הירש, מיכל ביטשיק, גדלקה הצהוב [פלדלייט], ולפל סורוקץ', שמרל חמנישקס. בפעם השנייה רקד רוטנברג במגרש בית היתומים.

לפני מלחמת העולם הראשונה ייסד מעמד הפועלים קופת גמילות חסדים וחנות קואופרטיבית ובה מוצרי יסוד במחירים זולים. המוסדות הוקמו בידי מנהיגי "בונד". ההון הבסיסי הורכב ממניות חברים. הכנופיות של פטלורה בזזו והרסו הכול.

בשנת 1915 נסוגו חיילות ניקולאי מפולין, ליטא, לטווייה, ועמם מאות קרונות צבאיים מלאים יהודים. יהודי דומברוביץ כולם, ארגנו סיוע ליהודים חסרי הבית. אספו עגלות מלאות לחם, כדי חלב, דודי תבשיל. בבניין של נסיה-הירש [גרשטיין], נפתח מטבח, היהודים הנוודים התקבלו בחמימות ובאחוה. עסקו בפעילות הסיוע כזכור לי: ר' יענקל הולצמן, לימים עלה עם משפחתו לארץ ישראל (נטמן בבית העלמין בתל אביב); שלמה מוטורין בעל העגלה, שעבד ללא שכר עם סוסו; ברל של ביילה-מלכהס, הרשל זוליאר, בנימין שוורצטוך, ביילקה קרצמן, חנצ'יק פוטרך – קרבנות ידו הרצחנית של היטלר; יוסף-חיים ביגל, אברהם בינדר, שמואל זלצמן, רייזל איסד [יסוד] שעלו לישראל; מוטל חרפק ולייבל אַנטל שהיגרו; ברכה זלצמן, שנספתה באורח טרגי, פעלה רבות. והחוכר היהודי מטחנת הקמח של סלץ, שנתן קמח בחינם. היו לו שבעה שמות: יהושע, מרדכי, יהודה, אריה, לייב ושניים נוספים שאיני זוכר. פיגל האופה ומשה-יהושע מ"פורט ארתור" אפו את הלחם ולא נטלו שכר. פעילות זו נמשכה עד חלוף גל הפליטים.

בשנת 1939, כשפרצה מלחמת העולם השנייה, שוב בא גל פליטים, ושוב ארגנו יהודי דומברוביץ סיוע לחסרי הבית. בית המדרש הגדול הפך לבית אוכל. חסרי הבית, יהודים ופולנים, נתקבלו בידדות.

בשנים 1919-1921, פשטו מחלות נוראות, חסרו תרופות ועזרה רפואית, מלאך המוות שלט בלי מצרים. יהודי דומברוביץ ונפתלי סנדלר בראש, ארגנו מגבית. במקום בתרופות, השתמשו באמצעים ביתיים. סנדלר עשה לילות כימים עם החולים ודאג לצורכיהם. הודות לכך ניצלו רבים, יהודים וגויים, מציפורני המוות.

יהודי דומברוביץ האמינו: ריבון העולם כשהוא מביט בתינוקות של בית רבן, מיד נהפך כעסו לרחמים. במשך ארבעים השנה המוכרות לי, החזיקו אצלם מלמדים, ולימים תלמודי התורה, ילדים של הורים מעוטי יכולת או יתומים. בשנים מאוחרות, ייסד מרכז הישיבות ישיבה קטנה בשטיבל של בית המדרש. דומברוביץ וסביבתה מימנו את

הישיבה, וכל בעל-בית שילם מס קבוע. גם בגטו לימדו את הילדים בסתר. זכרו מאמר חז"ל: "בכל יום מלאך יוצא מלפני הקב"ה לחבל את העולם, וכיוון שהקב"ה מסתכל בתינוקות של בית רבן, מייד נהפך כעסו לרחמים". חזקה שיקוצצו ידי המחבל הנורא, אמר לי יענקל הגדול, הנפח מטריפיטניה כשהובל למוות, והאמין בזה.

זכורים שכנינו היקרים האהובים מן העיירות הסמוכות. אליהם היינו פונים בעת צרה, תמיד סייעו בחמימות. בסוף שנת 1918 ותחילת 1919 באים צבאות ונסוגים: לבנים, אדומים, שחורים. כולם הורגים יהודים. שלמה פוטרך נהרג בידי אדום, מושר ופישמן – בידי הפטלירים, וגם פסמן ויצחק השוחט. הפטלירים צפויים לבוא. הם כבר הספיקו לרצוח יהודים רבים במחוזות סמוכים. דומברוביץ כולה נמלטה לוויסוצק. גם שם היהודים מבוהלים, אך מקבלים את הבאים, דואגים לאכסונם ומספקים מזון ומשקה. העניין הסתיים בחרדה בלבד, הפטלירים נחלו מפלה. אישה אחת נהרגה, אשתו של פסח מאצ'לישצ'ר, היא נורתה בידי הפטלירים. כעבור 23 שנה, בשנת 1942, שעה שהובילו אותנו לשחיטה, ברחו כ-1400 יהודים, 800 מהם לוויסוצק, עוד היה שם גטו שלא נפגע. סכנת מוות איימה על קבלת יהודים זרים. יהודי ויסוצק לא נרתעו, הם קיבלו את הפליטים בבתיהם בגטו והתחלקו עמם בפת לחמם הדלה. כעבור עשרה ימים באו החיות של היטלר, התנפלו לפתע על גטו ויסוצק, השליכו רימונים על הבתים. יהודי ויסוצק ודומברוביץ נספו יחד. מעטים בלבד מיהודי דומברוביץ ניצלו אז וברחו ליער. אחד מהם אבל, בנו של שמואל ברוינפן, במשך שנתים היה פרטיזן, הצטרף לצבא הרוסי ונפל בחזית ברלין.

בגטו ארגן היודנרט של דומברוביץ מוסד חשאי לעזרה סוציאלית בניהולו של אשר שטרומ. היודנרט נטל בסתר חלק מתשלומי הכופר

אשר שטרומ ומשפחתו

והעביר לקופה של אשר. אספו זהב, מגפיים, עור, אדרות פרווה, לבנים חמים, כלים, כפפות, כובעים, רהיטים, פלפל, תה, מזון. עונש מוות איים על מעשה זה. אך מן ההכרח היה לתמוך באלה שסבלו חרפת רעב.

כשבאו לדומברוביץ שרידי קהילת דוד-גורודוק הטבוחה, כ-300 אלמנות עם

ילדים קטנים, קלטה כל משפחה לביתה אלמנה והחזיקה אותה בזכויות שוות. משפחות רבות כבר רעבו ועם זאת דאגו לבאים שלא ירעבו. הפעילות הסוציאלית נסתרה מעין מאחורי שבעה צעיפים. אשר שטרם, שהתנגד בעיקרון לנדבות, חסיד נלהב של יצרנות, של עזרה קונקרטית אפילו בהגירה שיטתית של המוני מרוששים, אשר זה נתן בגטו נדבות בצורות שונות, ללא שיטה, ללא תכנית, בנוסח היהודי הישן, כפי שנהג אביו ר' יעקב-הירש פולק, מכניס האורחים מן הכפר זלוטיה. לבד מן הקופה הנסתרת של שטרם, היה מקור נוסף לקבלת מעט לחם שניתן לרעבים התשושים לגמרי.

סמוך לגטו ניצבה טחנת הקמח היהודית לשעבר, של השותפים דוד-משה גנזיל, חתנו הרמן סילנדר, בנו פינחס ויורשי מנדל ניימן: פינחס ניימן ולייבל פרלשטיין. הטחנה הייתה בידי הגרמנים והאוקראינים, בעליה עבדו בה. הם, בעלי המקצוע, לימדו את הגויים להפעיל את המכונות. נאסר על יהודי לעבוד בטחנה. חל איסור חמור על יהודי הגטו לטחון בטחנה. הגויים טחנו ללא בעיות ומסרו שליש או רבע לצבא הגרמני. מאות טון תבואה נאספו בטחנה. בעלי הטחנה ארגנו בזמן עבודתם גישה סודית למלאי התבואה וחלקו הועבר לגטו. ייזכרו לטוב על מסירות הנפש ההרואית: הנספים ר' דוד-משה גנזיל והרמן-צבי סילנדר; הניצולים פינחס ניימן, פרטיזן נועז שנשאר בדומברוביץ להיפרע מן הרוצחים האוקראינים; פינחס גנזיל, שהיה ביער כפרטיזן ונפרע מרוצחים, עלה לארץ; לייבל פרלשטיין שעלה לישראל.

נוצרה בגטו בעיה של עזרה רפואית, אף שבית החולים ובית המרחקת קיבלו שירות מרופאים ומרוקחים יהודים. הרופאים מרגוליס, ארליך ורומנוביטש והרוקחת הניה מטוסוב עזרו באופן לא לגלי. לא די היה בזה, אנשים נחלשו מן המצוקה, מעבודות הכפייה ומן הפחד המתמיד, כל מחלה קיבלה אופי של מגפה. בשבועות האחרונים ארגן היודנרט בית חולים בבניין של איצה יונגשטיין ובבית התפילה של טריסק. לא היה להם קיום ממושך. הרשעים השמידו את גטו דומברוביץ.

ראוי להזכיר שהיו באים לדומברוביץ יהודים עניים, השתהו שבוע וקיבצו נדבות בעיירה. לאחר התפילה נחטפו מקבצי הנדבות והוזמנו לבתים לשבת. לזר פיקמן למשל, לא קרה שיישאר ללא אורח בשבת, והיו אחרים כמוהו בבית המדרש, בבית התפילה של טריסק ובבית

הכנסת הגדול, שם דאגו לכך הגבאים והשמשנים, וסיפקו אורחים לבעלי-בתים.

ג. תמונות מן השטיבל

לא לשווא מספרים הספרים הקדושים כי כאשר עלה בית המקדש באש, התעופפו חלקי אבן מן הקירות הבוערים והתפזרו בעולם, ובמקום שנפלו קמו לימים בתי מדרש שהעם היהודי שפך בהם את צערו בפני האל בתפילה ותחינה. בין כותליהם מצא היהודי נוחם ברגעי חיים קשים בגלות המרה, ברגעים של ביזוי והשפלה. משחצה היהודי את סף בית המדרש ניער מעליו את כל הביזויים. בבית השם הטהרה נשמתו, הזדקף גוו, ותודעתו היהודית התחזקה. אווירת השטיבל ליוותה גם את קומץ הניצולים מדומברוביץ שתעו ביערות ובביצות, מיוסרים ונרדפים, נפוצים ומפוזרים. היהודי נשא תמיד במחשבתו מאמר חז"ל, פסוק תהילים, סיפור, מילת נחמה של נביא, מעשיות על צדיקים. לא התפללנו, אך קטעי תפילה ליוו אותנו כיצורים חיים בים הדמים של אבדן והשמדה. כל אלה שמרו על צלם אלוהים בקרבנו. באותם ימים שאל אותי יהודי מהורהר: "אברהם אבינו ביקש להקריב את יצחק בלבד, פרשה שלמה בחומש הוקדשה לכך, אנחנו הולכים מדי יום לעקדה, מי יזכיר אותנו?" יונה מסְכְּנִיק טען: "יהודים בירכו מדי יום ברכת 'וצר אור', מה איכפת לי אם יכבה אורם של השמש, הירח והכוכבים, וחושך מצרים יכסה את העולם המרושע?" אחי סנדר הצליח, בתחנונים, להשיג מגוי שרידי סידור עב כרס שהלה השתמש בו לעישון. הסידור על גבו, עבר אחי שדות ויערות ואת ביצות פינסק; לימים, בהיותו בצבא, חצה את פרוסיה המזרחית, פולין וגרמניה והביא עמו לארץ ישראל את הדפים הקרועים. מאין נשאב הכוח? מן הבית החרב שהתפללו ולמדו בו היהודים יום-יום. הקדושה של מקדש מעט ליוותה אותנו בדרך נדודינו.

כך נראתה שעת בין ערביים בעיירה: אנשים פוסעים, מי לבית המדרש של ברזנה, מי לשטיבל של סטולין. חולפים במהירות בפלוש הארוך ונכנסים פנימה. מעיפים מבט בשטיבל הרחב שחלונותיו גדולים וספסליו צבועים, על ארון הקודש המגולף, על הקירות שצבעם בהיר. עד שמוציאים את האבנט מן הכיס, רואים הם סביבם יהודים שפניהם מתבהרים וחשים התנערות מעגמת הנפש של היום.

מנחם החזן, קם מן הגמרא ומטייל על פני השטיבל. ראשו בין כתפיו ומצחו הגדול מורם אל על. נדמה שמנחם מהרהר בדבר-מה, אך לא, כבר סיים הרהוריו מזמן, רק שולח מבט אל השמים הגבוהים, אל הכול-יכול, אליו נכסף לבו ונמשכת נשמתו. "אי-אי, אילו ניתן לפחות להציץ בזיו אורו של הכול-יכול!" אך משה רבנו גם הוא לא השיג זאת. לכן טוב כל כך להביט מן השטיבל אל ארמון האל, שום גשמיות אינה מסתירה, ועיני מנחם אמנם מופנות לשמים באהבה ובשלוות נפש.

על הבימה יושב כבר שְׁמֶקֶר הזקן ומברך ברכת הקטורת. בנקודה מסוימת הוא מכווץ אפו להתעטשות ואומר בקול רם ובאריכות: "אוי-אוי דקה מן הדקה", מיד חוזרים אחריו עשרה אולי חמישים יהודים בבת אחת בטונים שונים ומזמרים "דקה מן הדקה" לקיים את המצווה (במקום שתהא דקה מן הדקה) כמנהג קרלין-סטולין. כשמגיעים ל"השם צבאות עֲמֵנו, משגב לנו" שוקעים בדבקות עמוקה והיא מתעצמת כשמגיעים למילים "ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך", חנוונים יהודים מתמלאים ביטחון שהכול-יכול יעזור בכסף לקניית סחורה לחנות הריקה למחצה ובפדיון לתשלום השטרות. "המלך יעננו ביום קראנו" נאמר מתוך ביטחון גמור כי "המלך יעננו".

הנה, נחפזים לבוא המאחרים: איצל ביטשיק ממחר אל המגבת, מנגב ידיו ומברך בחיפזון על הקטורת כדי להשיג את בעל התפילה. מוטל ויטלס [אייזנברג] נכנס ומטריה תחת זרועו, פוסע חרישית וברכות, מגיש את קצות אצבעותיו לכיור, מתנגב במגבת ומברך על הקטורת; מעיף מבט חד ימינה ושמאלה ומתפלל שמונה עשרה עם כולם. מיכל ביטשיק מתחיל ראשון, חושש להפסיד מילה, ומפגר אחרי אחרים. ברוך קויל [קליע, פחם] משוטט מספסל לספסל, במקום שתופס אותו אמן אחרון אחרי קדיש, שם הוא עומד מלכת ומתפלל שמונה עשרה.

ר' יענקל, הרב, קודם שהוא עושה את שלושת הצעדים שלפני שמונה עשרה, מעביר את עיניו הגדולות על המתפללים, מניע גופו לימין, לשמאל, וכשהוא אומר "שפתי תפתח" הוא עומד מתוח כמיתר.

לשטיבל נוספים מתפללים. חלקם עוצרים מאחורי הבימה, חלקם רצים למקומם הקבוע. בשעת "קדושה", השטיבל מלא אדם וכולם קופצים יחד "קדוש, קדוש, קדוש". המנורות דולקות בחצי אורן, לא כמו בשבת. אור הגנוז של השבת, אין להשתמש בו ביום חול, והאור החלש תואם

את הלך הרוח של חולין. איציק שְמֶלֶץ [בינדר] קורא מלוא גרונו: "ברוך הוא וברוך שמו". שמרל פרנקל פוסח על ראשון, אך "ברוך הוא" השני הוא מאריך בנחת ומזמר "אמן". גדלקה הצהוב [פלדלייט], מרים קמעה את ידו בכל "ברוך שמו", ובכל אמירת "אמן" הוא משמיע צעקה. משה-הירש פוטרון, ממקומו בצד מזרח, מחזיק ידיו על ברכיו, מרכין ראש לימין ואומר "ברוך שמו", מרכין ראש לשמאל ואומר "אמן". אשר שיינביין עומד בסמוך למשה-הירש ומעיף מבט אלינו הנערים ואל אחייניו, ברקה ויוסקה, לראות אם אנחנו עונים "אמן". הוא עצמו כעוס במקצת, משיב "אמן" בחצי פה. ישראל ברזוך עומד ליד כותל המזרח, פניו אל החלון, כל "אמן" שלו מצלצל, תענוג לשמוע. ר' יענקל, הרב, משיב "ברוך הוא וברוך שמו" בנוסח אישי.

בדרך כלל מהדהד "אמן" של המתפללים בגוונים שונים, אף שכולם בנוסח קרלין הישן. עד היום אני חש בטעמים של "ברוך הוא" ו"אמן" של ר' אברהם השמש, ר' ישראל ציגלניק ואחרים.

על הבימה יושב "יעקב אבינו" הצעיר. מצחת כובעו מוסטת מעט מטה ופאותיו מסולסלות. הוא לומד בחסידות קרלין ועוקב אחר עוויה של כל חסיד מבוגר, מקשיב לכל מילה. שלום בורקס מתפלל "חזרת הש"ץ" בצרידות כלשהי אך בקול ובהתלהבות, הלב היהודי מתמוגג, וכשהוא אומר "על הצדיקים ועל החסידים", אין "יעקב אבינו" עוסק בחשבונות רחוקים על צדיקים מעולמות אחרים, דעתו נתונה לצדיקים הקרובים המוכרים, הוא חושב על: "הצדיק מסטולין יאריך ימים והאדמו"רים הגדולים של סטולין, קרלין, היושבים בגן עדן ונהנים מזיו השכינה. אחריהם חסידי קוז'ניץ, צ'ורטקוב, וחסידיו גור, ואפשר למנות גם את חסידי טריסק, ברזנה, סטפן".

הרהורים מהרהורים שונים צפים אצל המתפללים בתפילת שמונה עשרה של יום חול בזמן ברכות ובקשות. מיכל ביטשיק מהרהר ביונה שלו המבקש להיות בונדיסט. בעת "רופא חולי עמו ישראל" מהרהרים במיחושים ובמחלות שלהם או של בני משפחה. "וירושלים עירך ברחמים תשוב" מעוררת ביטחון שהבקשה תתמלא. משה איצ'ה נחמנס [משה בן יצחק ברגמן] מפרש בשעת מעשה את הרמב"ם, ויודעים כי בביאת המשיח יינשאו כל השטיבלך ממקומם ויתגלגלו לירושלים, לא ייתכן אחרת, וכי נלך ונשאיר את המקומות המקודשים, הפקר?

לתפילת מעריב השטיבל מלא מפה לפה. אברהם השמש מגביר את אור המנורות, התפילה מעמיקה, הלבבות מתעכבים על תוכן התפילות. כשקורא בעל התפילה "אוהב עמו ישראל", בטוחים הכול שכך הוא, שבזמן שבית המקדש היה קיים הייתה אהבת האל לעמו גדולה. ובעתיד לבוא אי"ה תחודש אהבת האל לישראל ולא תיקטע עוד. הכול סבורים כי כבר זמן שיבוא המשיח ומדגישים "והסר שטן מלפנינו ומאחורינו", אותו שטן המבקש לחצוץ בין ישראל ובין אביהם שבשמים. הרהורי תשובה משתלטים על כולם בעת אמירת "סלח לנו" בשמונה עשרה.

תמה התפילה. כמה מנייני יהודים יושבים ללמוד גמרא בזוגות, בשלשות. הרב, ר' יעקב, מורה לחזור על "תנו רבנן" מיום אתמול. מעברו השני של הספסל, עומדים כמה מאזינים ללא גמרות. אלה הם הלומדים מן השטיבל העומדים כאן לרגע ומיד הולכים לבתייהם ללמוד ביחידות. גדלקה הצהוב עוצר את בריש, ובעודו מביט ברב, פונה בשאלה אל הלומדים. משה ברגמן קוטע אותו ושואל שאלה עמוקה יותר בעניין. לזר קדיש מתערב ואומר משהו. הרב, ר' יעקב, מבקש להגיש לו שניים שלושה ספרים מן הארון, ומעיין. מחפש בין המפרשים ואומר: "הנה הסבר לשאלותיכם" ומוסיף כי במסכת כתובות נידון עניין זה ביתר בהירות, השאלות מתפוגגות. איציק שמלץ מסתכל בהתלהבות לעבר הרב, שלישי ממנו יושב חיים-ברוך ציגרניק [עושה הסיגריות], משחק בזקנו הדליל וקולט את הנאמר, עוקב אחר תנועות המתווכחים, משהו בדברים לא מתקשר לו. האשם הוא בהרהורי בשתי עגלות של קורות מהוקצעות שהביאו אליו עם שחר. ממול, על הספסל השני, יושב חיים בֶּרֶמֶן המכונה קוט. זקנו וסנטרו שעונים על ידו. הוא מסתכל בלומדים ומחייך. ניכר שמוחו עסוק. חושב כנראה: "כמה חכמה יש בגמרא". בפינות המרוחקות חשוך עתה יותר, המנורות דולקות סמוך ללומדים בלבד. יהודים יושבים על ספסלים אחוריים ומנהלים שיחה. פה ושם יושבים יחידים שקועים במחשבות. אינם ממהרים לביתם.

הלומדים, מקשי הקושיות, כבר הלכו, הרב ר' יעקב נותן שיעור בפני כשלושה מנייני מאזינים. שוררת עליצות. כמה אברכים עטורי זקנים שחורים, הרשל של באסל [לווין], ברל פינקלשטיין, יושבים ללא גמרא. כולם מתווכחים בסוגיה שזה עתה נלמדה. ב"תא שמע" אחד מתעוררת שיחה לבבית, והרב מסביר לכולם את הפשרה הנאה במחלוקת הדקה

של התנאים. לפתע נכנס ר' ישראל ציגלניק [זלצמן] אחי הרב, מתפתח דיון שלם בין האחים. גם הלומדים בצוותא מתערבים. הרב מוביל לדרך בטוחה והכול מתפזרים מתוך אהבה למקום הקדוש שבילו בו שעות אחדות של שלוה ונועם.

לפעמים מתפרצות בזמן התפילה או הלימוד שתיים-שלוש נשים, נשרכים אחריהן כמה פעוטות. מביאים עמם בכי, המולה ויללה. הן ממהרות היישר לארון הקודש בתפילה ותחנונים למען בת או כלה המקשות ללדת, למען חולה אנוש. התפילה או הלימוד נקטעים והנוכחים משתתפים בצער הנשים הבוכות. כל מתפלל מכוון בתפילתו לרפואה שלמה, לעזרה מידית לנזקק לה, ותפילתם מסתיימת בצער.

קורה גם שהזמן האהוב של מנחה-מעריב מופר. באים לשטיבל והוא נעול, ודלת בית התפילה קורירסקי נעולה. פונים לבית המדרש של ברזנה, בדרך רואים כי גם בית התפילה של טריסק נעול. בית הכנסת הגדול סגור וכל העיירה נוהרת לעבר דלתות בית המדרש. בית המדרש גדוש, אין מקום להכניס סיכה. הדוחק גדול. שואלים את משה סוטניק [קויפמן] מה קרה והוא שותק. לפתע נראים הסוסים האמוצים-ברודים והעגלות של חיים לנדוי, יורד מפקח המשטרה. ידו על ניצב החרב, מצלצל בדרבנות ועולה לבימה. הוא מדבר רוסית והרב מטעם שיינפלייש, מתרגם לידיש: "יש עדיין מהפכנים יהודים בדומברוביץ. ברחבי אימא רוסיה הגדולה מזמן אין זכר למורדים, חמש שנים ששכחנו מהם, בדומברוביץ למרבה הצער יש! הממשל חייב לעמוד על המשמר. לכן חייבים כל בעלי הבתים להדליק ליד ביתם פנס שיאיר כל הלילה, שיוכלו קנגי השלטון לנוע." מפקח המשטרה הולך ובקהילה רתיחה. גזרה שכזו! כל לילה עלותו פונט גז, לכך יש להוסיף עמוד, בעל מלאכה, הוצאה של שלושה קרבוניס.

פעם אחרת השטיבל נעול בעניין מס הבשר. פעם שלישית – בגלל דרישות סניטריות. משתוללת מגפת דיזנטריה, במקרים כאלה הולכים לבית המדרש. פעם אחת נדרשנו לבחירת סטרוסטה עירוני. יש כמה מועמדים: נחמיה זקן העדה הקודם, יידל של אברהמצה, מיכל הצורף, מוטל של השוחט. התגלעו חילוקי דעות ו"עמך" אומרים את דברם. העיירה כולה מצטופפת בבית המדרש, רעש, המולה וצעקות. לפתע עולה מושר, אז עדיין צעיר מאוד, על ספסל ואומר מילים אחדות בשם פועלי דומברוביץ. ידוע כי הכוונה לבונד אך אין אומרים בגלוי.

ופעם בשעת אספה בבית המדרש, צץ לפתע על ספסל הגוי פטרו שפאקובסקי. יהודים ממהרים אל הדלת, אך שומרים מוצבים שם וליד החלונות ואינם מניחים לאיש לצאת. פטרו מדבר אוקראינית מעורבת יידיש: "בראטייא [אחים], פועלים יהודים, אתם מוכים פעמיים, פעם מצד הגבירים היהודים ופעם מכחולי המדים של ניקולאי. תחשבו על זה, אנחנו המהפכנים רוצים בטובתכם". בעקבות דרשה זו היו היהודים שרויים בחרדה זמן רב.

זכורות לי הבחירות לסיים הפולני. נואמים מקואליציית הממשל מקבצים את הציבור בבית המדרש ומשמיעים הבטחות נאות שיקוימו אם כולם יצביעו לקואליציה של הממשלה.

זכורה לי גם תפילת מנחה-מעריב בשטיבל לאחר כניסת היטלר. מוסרים זה לזה כי השטיבל פתוח ואפשר ללכת להתפלל. הלב היהודי הדואב נמשך למקום הקדוש, להתפלל, לבכות ולהתלונן. לא מעזים להתכנס בציבור כי הפחד גדול. השטיבל של סטולין ריק, היודנט הצליח להרגיע קצת ובאו יהודים, אנשים זקנים, להתפלל מנחה-מעריב שעה לפני השקיעה, הן כעבור שעה אין להסתובב ברחוב.

פחד כל הגלויות נסוך על פני שתי עשרות המתפללים שהתגברו על חששם ובאו להתפלל. כאב פרוש על פני כולם, הצער והביזיון גדולים. "עבדים משלו בנר", רועי הכפרים ברסטיה, קרופה, שולטים בחיי היהודים. וזה המסוגל לגרום ייסורים גדולים ליהודים, הוא שר בממשל היטלר בדומברוביץ, ככתוב בתלמוד (גטין נ"ו) "כל המצר לישראל נעשה ראש". יהודים נמנעים זה מזה, מתביישים להביט בעיניים מלאות הצער. שמואל ברוינפן, הוא בלבד הולך מאיש לאיש, מתענג על מפתו הקרובה של היטלר. מסתכלים בו בלי להאמין בכך. דבריו מעוררים אי-שקט וחרדה. התפילה נשמעת כקינה של תשעה באב: בלולה בדמעות החונקות את הגרון. שום מנורה אינה דולקת, החלונות מכוסים שכבת אבק סמיכה, הרצפה לא טואטאה שבועות, מקלעות קורי עכביש משתלשלות מן התקרה. בדלי נרות דולקים בפמוטי העמוד.

מחשבה עגומה לוחשת: אלה נרות לנשמות מתים שעודם חיים לפי שעה. אתה מסתכל בהם והלב בוכה בכך, אתה יודע כי ארון קודש זה, העמוד, ספרי התורה הקדושים, גורלם כרוך בגורלך! הברכות של חזרת

הש"ץ, הבקשות וההבטחות, נאמרות הפעם מפי בעל התפילה כמו ברכה לבטלה, רחמנא ליצלן.

בתפילת מעריב בעת "והסר שטן מלפנינו ומאחורינו", נחמץ הלב, ים של דמעות מרות זולג מעיני כל. צעקה נפלטת מגרונות חנוקים, אנחנו נבהלים מקולנו שלנו. עומדים כקפואים בעיניים מושפלות לארץ, ובעל התפילה ממשיך במילים מקוטעות רוויות דמעות. לפתע צצה דמותו הרצחנית של שוטר: "מה אתם עושים פה יהודים?" אברהם קוט, אומר: "אדוני, אנחנו מתפללים לאל, ומבקשים שיהיה טוב, לנו ולכם". משיב הרוצח האוקראיני: "יהודים ארורים, אתם מתפללים שסטלין יבוא! היידה, למשטרה!" הסיר את הרובה מכתפו וכיוון אותו אל המתפללים המצטופפים בחדרה. מיד באו נציגי היודנרט. היהודים לא הלכו למשטרה, הפיסו את דעתו במתנה נאה, אך הביזוי היה גדול. המתפללים המבוזים נראו כלילה אפל. המבטים מאובנים. מהרהרים שהשטן עטף אותנו בעננה שחורה בבית האל, ואין האל רואה את חרפתנו, שאם לא כן היה עליו להתבייש. אש תופת יוקדת בלבבות, מתפזרים בראשים מושפלים.

שבועות אחדים קודם לכן, תחת הממשל הסובייטי, תפילת מנחה התנהלה בנינוחות, שרוליק סלובשנר [פישבין] התפלל חזרת הש"ץ בנוסח קרלין הישן, ו"ברוך שמו, אמך" אמרו כולם בלהט. אך פשטו שמועות שהסובייטים מבקשים להקים בשטיבל סדנה לחייטים. הרשל [לווין] של באסל, שהסובייטים שיחררוהו ממחנה הריכוז קרטוז ברזה – הפולנים שלחו אותו לשם בשל היותו שוחט יהודי – הרשל זה, כששמע על כך, ניטלה מנוחתו והחל להרעיש עולמות. דווקא אפרים פינצ'וק הקדורני אמר בביטחון: "נמסור את נפשנו למען השטיבל שלנו והוא יישאר ברשותנו, יש מאמר חז"ל מפורש: 'מצוה שמסרו את נפשם עליה נתקיימה בידיהם'". מנגד, ליטמן של גדליה, פרו-סובייטי מוצהר, סבור אחרת: הוא מודה לאל שנפטר מסדרי הפולנים, המסים, העיקולים והמכירות הפומביות שעינו אותו במשך עשרים שנה והביאו אותו עד פת לחם. עכשיו הוא חי בראש שקט, הסובייטים לקחו ממנו בצו את בית הבד ואת מפעל הגריסה וחסל! הם מינו אותו פקיד ונותנים את לחמו. אומר ליטמן להרשל: "תירגע, את השחיטה לא ייקחו ממך, יהיה קואופרטיב שוחטים, נעשה גם קואופרטיב של בתי תפילה ונמשיך להתפלל". היהודים צייתו למאמר חז"ל שציטט אפרים

פינצ'וק, אך היטלר ימ"ש החריב את כל בתי הכנסת והוביל את כולם לעקדה.

ד. נוסחי תפילה

יהודי דומברוביץ ידעו תמיד שיהדות מתחילה בתפילה. ברוח זו חונכו כל הדורות, התפילה הייתה בסיס בחינוך היהודי. בתפילה עצמה יש הבחנות ומדרגות שונות. אבותינו וסבינו, פשוטי עם מכל המעמדות וגם למדנים, התפללו בנוסחים שונים. יהודים מתפללים משום שהם סבורים כי זה רצון האל. מתפללים כשהם חווים זמנים קשים ומצוקות ונזקקים לחסדי האל כדי שיוכלו לשאת את עול הגויים, אחד זקוק לפרנסה, שני לבריאות ושלישי לרחמים. כשרוצים להביע אהבה לאדון המעשים, כשהלב מלא אהבת האל ואהבת ישראל, מתפללים אבותינו באופן שונה, הם מביעים מתוכם בצעקה, בניגון, בריקוד במחיאות כף: "אבינו שבשמים, אב חביב!" מודים לשמו הקדוש על החסדים שהוא עושה לאנשים חטאים.

האבות המשכילים מתפללים בדרכם: ישראל-יענקל קדיש, שנהג לבוא בשבת לבית הכנסת קורירסקי, התפלל ביחידות, מנה כל מילה בחמדה. אמר לו משה מאירס: "אם באים לבית התפילה יש להתפלל בציבור ולא לפרוש ממנו". השיב ישראל-יענקל: "כשאני מבקש להתחבר אל העבר היהודי ולהציץ אל העתיד הרחוק, אני עושה זאת בתפילה, לכן אני מתפלל ביחידות, ודווקא בבית התפילה, כי המקום מעורר להרהורים".

היה פיניה החייט, בביתו שררה ערבוביה רעיונית: בת אחת בונדיסטית נלהבת, השנייה – מועמדת לקומוניזם, הבן ולפל – דתי, חסיד. ר' פיניה עצמו מציץ בשעות הפנאי בספרים הקדושים, נזהר בייתור, מתפלל בנועם וברגש. כשמעירה דבורה שלו משהו על תפילה יהודית, הוא נותן בה מבט חד ואומר: "בתפילה רואים את המחשבה היהודית העמוקה והטהורה ואת מסירות הנפש על 'כבוד שמו ברוך הוא'".

מחשבות טהורות אלה משכו כל אחד לבית התפילה המתאים לו והכול במטרה למצוא בו מה שהלב מבקש ומשתוקק אליו.

נפתלי סנדלר ויחידים נוספים, ארגנו לפני מלחמת העולם השנייה, בבית התפילה של הסנדלרים, הסמוך לבית הכנסת הגדול, מניין יומי

בשעה 9:30 בבוקר. הוא הסביר: "זהו מניין של יהודים שהגיעו באיחור למסכנה כי יהודי שאינו מתפלל אינו שווה פרוטה".

יראת השמים שלו ראוי שתזכר באירוע נוסף. זה היה בזמן שהפולנים גררו יהודים מבתיהם, השכיבו אותם בשוק והצליפו בהם. החרפה הייתה גדולה. הפולנים יצאו וחזרו, בדומברוביץ שלט קומיסר מחוז פולני, רשע מרושע. באחד הימים נכנס להסתפר אצל סנדלר. הוא נתקל שם בחבורת יהודים ומנהל עמנו שיחה ברוסית על הזקנים של היהודים, על הדת היהודית; אומר כי אלה שרידי עבודת אלילים עתיקה והראיה – ברית המילה, שאינה אלא ברברזם. אני מבחין שנפתלי נרגז מאוד, ועלול לקרות משהו, וקורא לאשתו שתרגיע אותו. סנדלר אינו מתאפק: "כאשר אתם גוררים יהודים חפים מפשע מבתיהם, משכיבים אותם ומצליפים בהם, אין בררה; אתם הפולנים, בני הדת התרבותית, הנכם כנראה בעלי בית גם על אחוריננו. אך לבזות את אמונתנו, אין לך זכות. אני, סנדלר, איני מרשה לך לעשות זאת בביתי". הפולני יצא באמרו: "חכה יהודון, עוד ניפגש". הגוי קיים את הבטחתו ורדף את סנדלר. סנדלר אמר לי: "פולני זה דחף אותי לעשות את המניין".

יהודים ממהירים לתפילה גם כשהם נושאים בעול הפרנסה, אף שעליהם להיות בחנות, זה בדיוק הזמן המתאים לעשיית פדיון, אך אינם מסוגלים לוותר על המניין השני בשטיבל של סטולין וחומקים מן החנות או מבית המלאכה להתפלל בציבור.

שלמה מאירס הולך היישר מן החנות אל השטיבל. גופו נוטה מעט קדימה. פוסע פסיעה גסה אך ביישוב הדעת ולא בחיפזון מוחלט. עד לשטיבל עמוס ראשו מחשבות: החנות מתרוקנת, הפרנסה דחוקה ובביתו גדלות שתי בנות. אך כשהוא עומד לפני הכיור והמים זורמים על ידיו, ניכר במראהו שהוא מוכן ובורר את המילים בפה מלא, בזהירות, שלא תאבד חלילה הברה אחת. כשהוא אומר את ברכות השחר נרעד בפניו שריר עם כל ברכה. עשרות יהודים מלווים את תפילתו באמירת אמן.

שפע של אור קיץ בהיר, קלוע בקרני שמש רעננות, חודר מבעד לחלונות ומרחיב את הקירות. נדמה כאילו הרצפות גדלות ונמתחות, והתקרה גבוהה כל כך. השטיבל נראה רחב ומרווח. כשניגש נפתלצה בצעדים מדודים קטנים למקומו בפינת כותל המזרח, נדמה שעד

שיחצה את השטיבל ירד הלילה. אך הנה הוא במקומו, פניו השלוות, זקנו השחור, המצחה השחורה, זוהרים מן הפינה המוצלת והוא מתפלל ומתפלל כמי שיש לו לספר הרבה ורוצה לעשות זאת בבת אחת.

אלתר-לזר פיקמן נכנס מתנשם. זה עתה שב מתחנת הרכבת. הסדיר שם משלוח והדרז' שלא יאחר למניין השני. גבותיו הצפופות הארוכות, פרועות. אינו מתבונן באיש, רק לפרקים מרים עיניו לשמים, אל ארון הקודש, והוגה את המילים בחדות בקולו הצרוד. וכשהוא מעביר מבטו על המתפללים הוא נתקל במבטו היוקד של מנחם, ועל פניו הזקנות הקמוטות משתפך חיוך נעים ורך.

אברהם השמש מתעסק במנורות, מנגב את הזכוכיות המפויחות ועיניו הנבונות עוקבות אחר כל אחד כמבקשות לדעת מה מדאיג כל מתפלל. שרוליק של משהלה מתפלל במתיקות, בנוסח זוויהיל, עיירת הולדתו. בבוקר אין לו פנאי, הוא הראשון בעיירה לפתוח את חנותו הגדולה. חנוונים כפריים מובילים ממנה מיד עגלות סחורה. גם עכשיו עליו להיות בחנות, פריצים מכפרים רחוקים מחכים שם, "שיחכו". הוא מקפיד לבוא למניין שני, אינו רוצה להחמיץ תפילה בציבור.

אהרן של משהלה פוסע בשטיבל. גוו כפוף, ראשו מכוון לקצות רגליו, העיניים חסרות מרגוע, מספרות על הרהורים אחרים. המילים יוצאות מזווית פיו, בראשו נשזרת מחשבה נבונה אך הוא דוחה אותה לאחר התפילה ומתעמק בסידור.

שמרל חאמנישקס הולך מחלון אל חלון, מתפלל, מזמר, מסתכל בחלון ובודק את ציצית הטלית. מביט בכולם בעמקות ובנחת. מבטו נח על הזקן ר' ישראל איציקלס, שהיה מלמד הגמרא שלו בברז'ניץ.

בשטיבל ערבוביית קולות: קטעי ברכות השחר, פסוקי דזמרא, פירורי ליקוטי צבי ומעמדות. הכול פורץ מבעד לחלונות הפתוחים לרחוב ומקביל פני מתפללים המקדימים עם טליתות גדולות ושקי תפילין תחת זרועם. הם קולטים בגאווה את הקולות הנישאים מן השטיבל.

לזר קדיש נכנס בצעדים מדודים, העיניים והלב לשמים, הגוף כולו זקוף, חיוך שבע רצון על הפנים, שק הטלית תוך זרועו. עובר במהירות את המרחק מן הדלת למקומו. ראשו טעון חשבונות: אחוזות של פריצים, יערות, דמי תיווך, ריבית, בעלי חוב. והנה שלמה ציגרניק, בא

להתפלל, לשחרר את המערבולת בראשו. אך נכנס לשטיבל סיפר הלצה ומיד הוא מתעטף בטלית ומניח תפילין, ממשש את התפילין, נושק קצות אצבעותיו, שוב חידוד, מבט בקהל, בסידור, מתחייך וממשיך.

והנה נכנס יודל עושה הלבנים, מקל בידו. חודי נעליו ועקביו מרוחים טיט. הוא מכניס לשטיבל שיווי משקל של איש עמל. נושא את ראשו ובוחן את כולם באדישות, משפשף ידו בשק המשובץ, פותח את הסידור בתחילתו ומילותיו סדורות. רואים שהכול מדוד אצלו, שהתפילות כולן יסתדרו במדויק.

נטע קפוז'יץ [ליברמן], בונדיסט לשעבר, שכן לשטיבל, קופץ לתפילה חטופה. מניח את התפילין ומתפלל לעצמו. אך בחזרת הש"ץ משתלט עליו הלך הרוח הכללי והוא צועק כמו כולם "ברוך שמו, אמן".

לייבל יפה מתפלל חרישית. ראשו רכון אל הסידור, אך תכופות מעביר מבט לא שקט על המתפללים.

המלמד הזקן, הרבי שלי, ר' ישראל איציקלס, איש בא בימים בעל הדרת פנים וזקנו לבן נאה, בא עמוס שק טלית גדול שמזדקרים ממנו שני זוגות תפילין. הוא מוקף תלמידי גמרא שלו שהספיקו כבר ללמוד גמרא במשך שעה. הם יורדים מן הגשרון הגבוה שמול השטיבל היישר לפלוש ונכנסים כשמתחילה התפילה, ללמוד איך לעבוד את השם בחמימות חסידית. הרבי אומר להם להתבונן במנחם החזן. האמת, מכולם יש מה ללמוד. כשמונה מנייני יהודים עומדים עטורים תפילין, עטופי טליתות רוויות זיעה, חגורים אבנטים עם גדילים שחורים. מתפללים בזהירות שלא לפסוח חלילה. תפילת השחר נאמרת בעצמה ככתוב: "כל עצמותי תאמרנה". הגוף כולו נוטל חלק בתפילה, בכפיפה ונענוע, הרמת ידיים טיפוף רגליים, רעדת כתפיים, נדנוד הגוף. העיניים נעות והזקנים עולים ויורדים.

לועסים את המילים בשיניים. השפתיים עובדות במרץ. מגיעים לשיא התרוממות הרוח. בבת אחת נישאים קולות שונים בעצמות שונות. "ברוך שאמר והיה העולם" שומעים מילה במילה עד ביתו של יצחק השוחט, ואף בפינות הרחוב, בית פריידל ריקלס [שטרום] מצד אחד, גנזיל מצד שני, שומעים רעש כשל מפל מים גדול. מנחם עושה כריעות והשתחויות רבות. משמיע המהומים, קריאות וגניחות. אינו נח לרגע.

פסוקי דזמרא נקראים בקול ומלווים בריקוד חגיגי ואהבה לבורא עולם. בלהט ובהתלהבות מתפזרות בשטיבל המילים: "הללו יה, הללו יה-ה".

השורה נאמרת בפאתוס רב ובאמונה חזקה. חיים את האירוע של קריעת ים סוף. הברכה "יוצר אור ובורא חושך" נאמרת בשכנוע עמוק. "שמע ישראל" אומרים בקול ובתנועה. ולאחר שממליכים את האל על כל העולם אומרים "שמע" ביישוב הדעת, בישיבה, מונים את המילים כאבנים טובות. הפנים שלווים. חזרת הש"ץ מלווה בקריאת הציבור: "ברוך שמו, אמן". ובאחד הימים שאין אומרים בו תחנון, יש הילולה לזכר אחד מתלמידי הבעש"ט ולאחר התפילה מגיש אברהם השמש בקבוק קטן של משיקה וכוסיות קטנטנות, ויהודים שותים לחיים. משהו מספר פרקי חסידות לזכר התלמיד, יהודים מתלהבים.

בנו, הנערים, מאיצים ללכת לחדר משום ביטול תורה. אנחנו יודעים שימשיכו לספר במעשי צדיקים ומשהו ודאי יוסיף: "בימים אלה של גזרות, טוב היה לו היה לנו הבעש"ט עם תלמידיו". אנחנו הילדים, הקשבנו לאין סוף מעשיות. שמענו וספגנו עולם מלא של יידישקייט.

ה. שבט ספקי הסוסים

הייתה בדומברוביץ חבורת יהודים ייחודית. היו אלה סוחר סוסים, המכונים קוֹנְיוֹכִים [מפולנית: סייס, רועה סוסים]. הם לא היו בבחינת "עם לבדד ישכון", לא היו מבודדים מיהודי העיירה. כמו כולם התפללו ואמרו תהילים, כמו כולם חטפו שיירים משולחנו של ר' נחומצה ונתנו פדיונות, היו להם אותן דאגות פרנסה וכמו כולם נשאו בעול הגלות. במשך השבוע התהלכו קודרים ובערב שבת נראו מלכותיים. היו להם אותם ילדים חולים, וחלקו דאגה לבנות שישבו בבתוליהן. עם זאת היו סוחר סוסים שונים במקצת משאר יהודי דומברוביץ. משפחות אחדות, לא מן הרחובות הראשיים: בתיהם היו ברחובות ברק יוסלביץ', צארסקה, בולניקֶשְנֶה. מושבי התפילה שלהם לא היו סמוכים לכותל המזרח. לא היו חברים בוועדים חברתיים, לא ראשי קהל לא שליחי ציבור, גם ביוזנר לא היו מיוצגים בימי היטלר.

אין משמעו שהסכימו לכל. להפך, מעת לעת ידעו לחולל מהומה. נדיר שהתחברו עם "מורה-מוריני", תלמיד חכם גדול. בינם לבין עצמם,

לעתים כאחים ותכופות, בשל ענייני פרנסה, הביטו בעין עקומה זה על זה. הכירו את הגויים בכפרי הסביבה והיו להם ידידים טובים ביניהם.

בחול המועד, כששכרו יהודים מן הגויים כרי מרעה לפרות, היו ספקי הסוסים ראשי הדוברים. הם התווכחו עם הגויים ולימדו אותם יושר בזו הלשון: "אח, קִמְנָקִי אחי, אתה מבקש בעד המרעה מחיר פרה שלמה, כלומר, רוצה אתה שפרתי תגווע ברעב. אתה שוכח שהיא יציר אלוהים, ואילמת המסכנה. בספרים הקדושים כתוב שעל האדם לרחם על כל בעלי החיים. חוטא אתה אחי, גם לך ילדים, את האל יִרֵא".

ספק סוסים אחר היה אומר: "בְּרִנְצִקִי, מה אתה מתווכח, תן גם לי לדבר, הקשב שכן, הבהמות אינן יהודיות ולא צועניות, אלא מה? יצורים חיים הרוצים, כמוך, לאכול. בוא חכם שלי, אעמיד אותך ליד קערת בורשט חם וקערת כופתאות ממולאות, אקשור את ידיך, ניחוחם של הבורשט והכופתאות נישא באוויר וידיך קשורות. נו אמור אתה חכם גדול, לא תהיה לך עגמת נפש? כך בהמה חיה, היא חשה בעשב הרענן, בניחוח האספסת בשדות ותיאלץ להישאר ברפת. אתה חש בצערה של לשון אילמת זו? הרי לא נשמע מחיר כזה. מי ייתן לך סכום כזה? אם לא תפחית מחיר, אשחט את הפרה שלי, אכין נקניק, אטמון אותו במרתף הקריר, מדי יום אוכל ממנו פרוסה, ואותך ידידי הטוב אזמין לכוסית, גם תקנח בנקניק. בכסף שאתה מבקש תמורת המרעה, אקנה בסתיו פרה אחרת, אל תתפאר במרעה שלך"

מדי שנה בשנה היו ספקי הסוסים מתווכחים כך עם השכנים הגויים והסדירו את עניין המרעה, לאחר מכן המשיכו בשגרת חייהם כמנהגם.

בחורף, כשנכנסו בערב לביתו של אחד מהם, ישבו על הספסלים שכנים גויים. כולם מעשנים סיגרים עבים מטבק תוצרת בית. בעל הבית הוא היהודי היחיד. האורחים מדברים על סוסים, עגלות בולי עץ, משאות כבדים. בעלת הבית מסיקה את התנור, נער מביא דלי מים קרים וכולם שותים מספל נחושת גדול. השיחה נמשכת, מספרים מעשיות על בעל-בית עם סוס, על סוסים טובים ונבונים המוצאים דרכם בסופות שלג אדירות, על סוסים מטופשים הסוטים מדרכם, סוסים משטים שאינם מוכנים להתקדם כשהעגלון יושב בעגלה ונסוגים ברגליהם האחוריות. בעל הבית מספר שקנה פעם סוסה אצל הכומר של ברז'קה, ממש בובה, רעמת שער שחורה כפחם ועיניים

חדות, אחוריים רחבים ומעוגלים, צעירה, בקושי בת חמש, הרגליים ממש פרסות ברזל, מחוטבות, הצוואר והגב – אפשר לשכב לישון עליה. "בקיצור, ממבט ראשון – מתאר היהודי את קנייתו – התאהבתי בה, ואף לא ניסיתי אותה, שילמתי ויצאתי בדרכי הביתה, מודה לאל על המציאה. ברגע שרתמתי את הסוסה לעגלה, היא הפכה נבזית, סירבה לעשות צעד. הצטערתי צער רב, אך דבקתי בסוסה ולא יכולתי להיפרד. סוסה יפה כל כך אין למצוא. התחלתי ללמוד ולחקור מה קורה לה וגיליתי את הסוד, סוד שגם הכומר לא ידע. הנחתי לה, הרהרתי ומצאתי שהסוסה נוחה וטובה, רואה את הרתמה ומרכינה את ראשה לקראתה, אך ברגע שהיא רתומה ליצול העגלה יש להגיש לה עשרה פונט שיבולת שועל ומעט מים, להניח לה לאכול ולתת לה קוביות סוכר אחדות, ואז, ואז ידידי – דהרה הסוסה כרכבת".

בוקר אחד נכנסתי אל אחד הספקים. זה עתה חזר ממניין ראשון. על המפה פזורות קליפות תפוחי אדמה ובסמוך, ספל רוטב שכולם גומעים ממנו. ליד כל אחד מלפפון נגוס, במרכז השולחן מונח לחם שחור שבעל הבית בוצע ממנו פרוסות עבות לברכת המוציא ומחלק לכולם. "מדוע כל כך מוקדם?" הוא שואל אותי ואני משיב: "נחוץ לי סוס, לאמתו של דבר נחוצים לי חמישה". אני מבחין שהוצאתי את האיש משלוותו ונטלתי את הנאתו מסעודת הבוקר. "תמשיכו לאכול – הוא אומר לילדים – אני אדבר עם האיש". "חמישה סוסים נחוצים לך? הוא פונה אליי – למה כל כך הרבה? מה תעשה בהם? נו טוב, נתחיל בסוס אחד, אם הראשון יהיה טוב, נמשיך לחפש". אני מסביר לו שעליי ללקט בולי עץ ביער, הסוס צריך אפוא להיות חסון וטוב. היהודי מברך בחטף. אנחנו יוצאים אל הסמטה המוליכה מן השוק לנהר ונכנסים לביתו של גוי. "בוקר טוב סטפנקו – מברך ספק הסוסים – אצלך כבר אחרי ארוחת בוקר, חבל! יכולנו להרים כוסית! מה נשמע אחי? איך אתם מסתדרים עם הצום הארוך? גם אצלנו השנה מעוברת כמו אצלכם. הצומות, אצלנו כמו אצלכם, יורדים לחיינו ממש. מתי יוצא החג יורי? תספיק לך לפחות השחת להאכיל את בעלי החיים עד יורי? [יום גאורגיוס הקדוש]. זקנים אומרים כי בערב החג טוב לזרוע זריעה חדשה, וצריך לזרוע שעורה, וטוב לשתול תפוחי אדמה, הם יעלו יפה".

היהודי שלי מחשב לגוי את חגי הגויים. מונה את הסימנים הטובים ומוסיף שכוסמת טוב לזרוע לפני החג הזה, ובימים אלה ואלה יש חג וגם יריד. בחג הזה יש יריד גדול בסטולין, בחג ההוא יש יריד גדול

בסטפן ובשוק מציגים גם סוסים רבים, יש ממה לבחור. "הנה קרוב מועד יריד ברזנה ומציגים שם סוסים, אני אומר לך, חסונים ממש!" וכשהוא מדבר כבר על סוסים הוא מוסיף: "יודע אתה מה, אחא? כשתתחיל העבודה בשדה, לא תוכל לחרוש בסוס הזריז שלך, הוא רץ עם המחרשה וזה לא טוב. הבאתי לך סוחר, מכור את הסוס ונמצא לך סוס טוב".

הגוי מתחיל לשבח אל סוסו ואומר שלא ייפרד ממנו. ספק הסוסים אומר לו: "אתה חייב להיפרד מסוסך, הוא יתפוצץ בריצה בעת החריש. חבל, אני יודע שהוא סוס טוב, מכור אותו לקונה שלי והוא יוכל לעבוד עוד שנים, אצלך הוא יתפגר, נו מכור אותו. ולי יהיה מן הקנייה לעשיית שבת". מתחיל מיקוח, תקיעות כף, וכשעומדים בפני סיום, מכניס הספק בקבוק להתכבד בו. הוא שותה כוס, מקנח בבצל ומרגיע את שנינו. לגוי הוא אומר שמצא סוחר טוב וקיבל מחיר הגון, ולי – שקניתי סוס נהדר כליל המעלות.

כל שבט ספקי הסוסים בדומברוביץ יוצא ביום קיץ אחד לדובה ליריד. לכל עגלה רתומים שלושה סוסים, לפי הנוהג הרוסי. זה שביצול קשור ברצועות עור למיניהן, צהובות ושחורות, שני הסוסים הצדדיים רתומים באופן שראשיהם נוטים מעט לצד.

מאחור קשורים שלושה סוסים לעגלה. עין מנוסה סידרה וסירקה את הרעמות, אצל אחד לימין, אצל השני לשמאל ואצל השלישי באופן שתיפרש פאה על העין. אצל סוס אחד קשור הזנב בפקעת, אצל השני פרוש ונשרך. הסוסים מקבלים צידה לדרך: לחיצה בסנטר, חבטה בבטנם בחוד המגף או מעיכה בגב. הם מאבדים את שלוותם. משהו מוציא מגל לקצירת עשב ומניח בעגלה. כולם קופצים בזריזות על העגלות, מנופפים בשוטים והעגלות יוצאות מן החצרות בהמולה. היחיד שאינו ספק סוסים הוא זליק זינלס [קֶפֶטֶן] הנוסע להיפגש עם בנו חיים. הוא נאחז בשתי ידיו בעגלה מחשש שיפול, הדבר מעורר צחוק בקרב החבורה, מתלוצצים על חשבון היהודים המפונקים. אחדים רוכבים מאחור, מביטים ומתחילים לחוות דעה על סוסים בלשון ספקי סוסים: "מה? אתה אומר שיש פגם ברגליים של הסוס האמוץ? אתה מלמד, חובש ספסל ולא סוחר סוסים! מתחת לאמוץ יש ארבעה עמודי אלון, ותראה איזה צלחות יש מתחת לרגליים! איזה רוחב! ובין הירכיים אפשר לבנות בית שלם! אבל אין דבר – מכניס לו

המומחה – אצל האמוץ שלך יש בולי עץ ברגליים". "והסוסה הברודה-אמוצה שלך – נשמעת התשובה – אתה חושב שאני לא מבין? עם כל הגודל שלה היא לא שווה שלושה רובל, אל תדאג, מומחה רואה מיד שהיא כמעט פגר, בעוד חצי שנה היא תתנשם ותתנשף כמו קטר". "גנב, הסוסה תחיה גם אחר־ך" משיב בעל הסוסה. כך משוחחים על כל הסוסים. שואלים זה את זה מה מחיר צריך לבקש ואיזה סוס להחליף.

"תגיד לי, מה אתה גורר אתך את הנבלה הזאת? היית צריך לתת אותה בידי מקר, שיעשה ממנה עור ודי! נדמה לך שאתה רואה סוס שמן, זאת רמאות, הוא בכלל מסוגל לסחוב?" הסוס זוכה בצליפות שוט אחדות ומתעלם, והמומחה חוגג: "נו, תגיד מי יקנה רמאות כזאת?"

נוסעים בשדות שמוצבות בהם אלומות דגן ושאריות שטרם נקשרו. מעמיסים קצת על העגלות ומזמרים: "הושענה, לקחת שיבולת". ביער נוסעים עד לביצה ומעמיסים עשב קצור. כשעוצרים סמוך למעיין, לא רחוק משדה תפוחי אדמה, מתפללים מנחה, מלקטים עץ ומבעירים אש, מפתחים את הסוסים מן הרתמות וקושרים אותם לעגלות והם אוכלים משאריות הדגן המעורב בעשב טרי מרופש. היהודים, יש הלועס משהו מתוך מטפחת, יש המתפלל מעריב, וכולם מתבוננים בהנאה ובשביעות רצון בסוסים האוכלים מן העגלות. המדורה גדלה, חופרים תפוחי אדמה וקולים אותם באש, ריחם החרוך נישא באוויר. שוב פותחים בשיחה על ירידים, על סוחרים סוסים, על גויים עשירים שעשו עמם חילופין טובים. אומרים לאחד מהם לספר סיפור, והוא מעשן סיגריה עבה מטבק תוצרת בית ומתחיל: "היה היו שני בחורי ישיבה שלמדו תורה בנכר. אחד הפך להיות בקי והשני חריף. לאחר שתים עשרה שנות לימוד, הם מתכוננים לשוב הביתה, קורא להם ראש הישיבה, צדיק גדול ובעל מופת, ואומר: 'יש לי שתי ברכות למענכם, ברכה לכל אחד. מי מכם רוצה קורטוב חכמה ומי רוצה קורטוב מזל. תבחרו לכם כרצונכם'. הבקי, בנו של חזן, בוחר בחכמה. החריף, בנו של מלווה בריבית, מבקש מזל. האחרון משער לעצמו מה רב יהיה עושרו, כמה כסף יהיה לו אם יהיה לו מזל. הבקי לעומת זאת, מתאר לעצמו שכל העיירה תבוא אליו לשאול בעצתו". בקרב ספקי הסוסים מדומברוביץ פורץ מיד ויכוח מה עדיף, חכמה או מזל.

זליק זינלס, שדעתו אינה נוחה מן הסיפור, אומר: "בואו אספר לכם סיפור שתיהנו ממנו". סונט בו אחד: "בטח מעשה בחיט". "נו אז מה –

מתלהט זליק – לא נאה לאביך ה... לא חשוב – עושה תנועת ביטול בידו – הוא כבר בעולם האמת. "נו תפסיקו – מתערב משהו – ר' זליק ספר, ספר". לפתע אופף את הסוסים אי-שקט, בוטשים ברגליהם ומסתכלים לצדדים. "הם כנראה מריחים זאבים" אומר אחד, ואחר אומר שיכול להיות שהם מריחים גנבים בסביבה. נפתחת שיחה על גנבי סוסים חכמים ובעלי תחבולות הסוחבים מגיבורי חיל את סוסיהם לנגד עיניהם, צובעים אותם מלבן לשחור ומוכרים אותם לאותו גרף ממש. כעבור כמה שבועות דוהה הצבע, והפריץ מבחין כי אלה הסוסים שלו. "אהה, אתה רואה – אומר אחד – אני אומר שחכמה יקרה ממזל". "נו באמת, חכם שלי – אומר שני – אם יש מזל לא צריך להיות גנב סוסים". זליק זינלס אינו שותק: "נו מה, את הסיפור שלי אינכם רוצים לשמוע?" משיבים לו: "ספר את הסיפור שלך ר' זליק".

זליק זינלס פותח: "היה היה, כן, חייט, לא הקפיד ביהדות, אכל פת עכו"ם, נטל ייתור אצל פריצים. ערבים תמימים אהב לפטפט במטבחי הפריצים עם טבחיות גויות. היה מגיע מן הכפר ביום שישי, כשהכול הולכים לבית הכנסת וכבר זמן הדלקת נרות. פעם אחת, צריך להשיא יתומה ענייה וחסר נדן. החתן מסרב ללכת לחופה. מכנסים אספה, הקהל הומה, טוענים שבגלל זה מתים ילדים. אומר החייט: "אני נותן את כל הנדן, יש לי ייתור של פריצים ואתפור מלבושים בעצמי". ואלוהים זיכה אותו בבן בעל נשמה גדולה. הוא עצמו, משום שעשה מעשה גדול, וכדי שחלילה לא יקלקל – מת. לאחר מותו בא אליהו הנביא ללמד את בן החייט תורה. נער זה גדל והיה לימים רבי גדול". שמעו אליהו הנביא – הוא הרי אורח בכל הירידים – מתחילים לאחל לעצמם שיזכו לפגוש אותו מחר ביריד דובָה. אומר ר' חיים לנדוי הזקן: "רואים אתם, במעשה טוב יכול אדם לקנות לעצמו חלק בעולם הבא, וילד טוב גדל להיות רבי. צריך רק לדעת לנצל רגע מתאים. אצלנו בדומברוביץ היה מעשה כזה. הקשיבו היטב. ודאי חלפו שבעים שנה מאז – ר' חיים אוחז בזקנו, מתנועע וממשיך – נסע לו גנזור הזקן, אביה של באסל [לווין], בעגלתו. אביב, הדרך מוצפת. סמוך לפונדק של ויסוצק ראה עגלה שהתהפכה, נסע בה ר' יוסלה ז"ל. מיד קפץ, נעל את מגפיו הגבוהים, נטל את ר' יוסלה בזרועותיו והוציא אותו. מוציא ר' יוסלה מטבע כסף ונותן לגנזור הזקן. הוא מסרב ואומר: 'זה הרבה'. מסתכל ר' יוסלה, מחייך ואומר: 'רציתי לתת לך מטבע כסף, אינך רוצה, קח אפוא מטבעות נחושת'. מה אספר לכם? כוכבו של גנזור דרך. הוא הפך להיות בעל-בית והיה לו מכל טוב. נחושת לא חסרה.

יכול היה לקבל כסף, אך לא הבין... גם בלעדי הכסף לא חסר דבר. מיד חזר מן הגרף טחנות מים, לבתו היחידה, באסל, מצא חתן מפואר, ר' זרח חסיד קוצק, למדן מופלג. אך נחוצה תבונה". כך שוחחו ביניהם סוחרי הסוסים בעבר, אלה המכונים ספקי הסוסים.

ו. ארבעה דורות של בעלי עגלות

עגלונות בעיירה ימיה כימי דומברוביץ עצמה, השוכנת בצומת הדרכים ווהלין-רוסיה הלבנה, שמעבירים בהן סחורה בין אוקראינה ורוסיה הלבנה בנהרות ובנתיבים שבין הנהרות. הדרך קורין-פינסק הייתה עמוסה תמיד עגלות כבדות שנגררו על ידי שני צמדי פרדים, נהוגות בידי בעלי עגלות לנסיעות ארוכות. בדומברוביץ היה אסם גדול שפרקו בו סחורות בהמתנה לשיפור הדרכים בחורף. שרידי אסם כזה נשתמרו כמעט עד דורנו סמוך למכתש [פרובאליה], מול בניין האבן של הוק. נשים הרות חששו לעבור ליד החורבה, המקום הפחידן. נגר שעשה בבית אבי שולחן וספסלים, סיפר שפעם נשמעו בחורבה דפיקות כל הלילה ורוח סערה נשבה על פני דומברוביץ ותלשה גגות. למחרת מצאו בחורבה שד מת ומראהו: רגלי תרנגולת דקות קצרות, על גופו פסים שחורים-לבנים ובראשו קרן. אבא-אימא צחקו אך לא אמרו דבר.

סמוך לאתר הטענת המשאות ופריקתם, היה מקום לבעלי העגלות. הם היו מגיעים עד ירמוליניץ, מקום הירידים הגדולים ועד ברדיטשב, מקום הסחר הגדול בימים ההם. מטעם זה הייתה לנו בדומברוביץ פקידות עירונית. הרשומים בפנקסי העיר ממקומות רחוקים, היו באים להתייצב. תכופות מצא נער שסייע לבעל עגלה מקום בדרך ונשאר לגור שם. שני אחיו של סבי לא חזרו מירמוליניץ, הצליחו להגיע לקישינב ונשארו שם. הסבים סיפרו שהעגלונות החזיקה מעמד עד שנות ה-90 של המאה ה-19. רכבות המשא אמנם פועלות היטב ובזול אך הסוחרים אומרים: "זו ההשגחה" ושולחים את מרכולתם עם בעלי עגלות.

בני הדור הראשון, לא ראיתי אותם משום שהרכבת דחקה את רגליהם תוך עשר שנים ומחקה אותם למרות מאבקם העיקש. הכרתי את בנו של האחרון שבהם, ר' משה, שאביו כונה ר' סנדר בעל עגלה. ר' משה בן השבעים, אהב להזכיר את הימים הרחוקים ההם. "לאבי ע"ה – היה מספר – היו שתי עגלות עץ גדולות עם שלדה מחופה בד. לעגלה אחת נרתמו שלושה סוסים גדולים, ואבא החזיק שני רכבים יהודים לטפל

בהם, משום שאירע שרכבים גויים הסיעו גויים והעגלות נשדדו. אחד מן הרכבים האחרונים הוא צ'ויקה הזקן אבא של אָליה. בצעירותו היה גיבור של ממש! לאחר לגימת כוסית יי"ש היו פריקה וטעינה של עגלה, כהרחת טבק. באחד הימים נתקל בכנופיית שודדים חמושים במגלים ומוטות ברזל, השיג אותם וחבט בראשיהם ביצול העגלה".

הכרנו את צ'ויקה הזקן, ראינו אותו קיץ וחורף באדרת הפרווה הקצרה השחורה שלו, וכובעו מעוך על ראשו. תכופות היה מביא יהודי לדובה בעגלות של נפתלי או של מרדכי, עגלות הרתומות לצמד סוסים, וליצול העגלה קשור פעמון. היהודי יורד מן העגלה וממהר עם הסוסים לפונדק, מרים כוסית ושותה, מעוות פניו, מנגב שפתיו באדרתו, מלביש על הסוסים את שקי שיבולת השועל ומתיישב על הקרקע, הרגליים שלוחות לפניו והוא שותק, אינו מקדים שלום לאיש, אינו מוציא מילה וחצי מילה. נראה שאותה שעה הוא חולם על טלטוליו ועלילותיו ומעללי הגבורה שלו בשנים שהיה רכב צעיר.

ומספר לי ר' משה: "ביום חמישי לעת ערב, הולך אבא בראש, בעקבותיו שתי עגלות מחופות שיושבים עליהן רכבים, עוצרים סמוך לחלונות, מפתחים את הסוסים מרתמתם ומוליכים אותם לאורווה לאבוסי שיבולת השועל והשחת הריחנית הירוקה. במהלך יום חמישי הוטענו העגלות בסחורה שהוצאה מבתי העיירה להעבירן למקומות רחוקים. לרוב היו אלה פרות שועל, בואש, נמיות, זאבים, חזירי פרא ואף כבשים קטנים; פטריות שיערות הסביבה היו מלאים בהן. העגלות המחופות עמוסות לעייפה, קשורות מסביב ומכוסות. הן עומדות כך עד יום ראשון עם שחר, מוכנות לנסיעה. אם יורד גשם אין המים חודרים את גגוני העגלות המתוחים כעור תוף.

אצל אבא – ממשיך ר' משה לספר – מוסדרים החשבונות והרישומים. הוא ניגש אל שק הטלית ותפילין מעור, מתיר את קישוריו, מוציא משניות ולומד עד תפילת מנחה-מעריב. לאחר מכן הוא שולף מן השק ספר זוהר וקורא בו. מאוחר יותר הוא חופר ומוציא חומש עם פירושים ולומד את פרשת היום. לאחר האוכל הוא פונה למדרש רבה ואז לספרונים עם אותיות רש"י זעירות. עם שחר הוא קורא תהילים וליקוטי צבי ומזיל דמעה. הוא שב ונוטל ספרון אחר, לומד בו ושוב קורא תהילים כי שמע מר' אהרן מקרלין: שתהילים, לבשר ודם פשוט, הוא כעשב ירוק על גבעות הנהר הורין. כשם שהמים מרפאים חולים,

כך מרפאים פרקי תהילים נשמות חולות. כך הוא לומד ללא הרף עד מוצאי שבת, למעט הפסקות תפילה ואוכל וטבילה. יש לאבא כמה תפילות הדרך כתובות: של האר"י, של רבי יהודה חסיד, של תלמידי הבעש"ט. בכל אחת מהן, יש לכוון באופן שונה. אבא מתפלל לאל והוא איש ירא שמים כי הדרכים בימים ההם היו בחזקת סכנה. התנפלויות תכופות, מתהפכים בעגלה מלאה סחורה במורד, מאיימת סכנת מוות חלילה. הדרך רחוקה, ועד שובו, כעבור חמישה שבועות, הוא מתפלל למען חיי כולם, ושיזכה לפגוש את כולם בבית בריאים. במוצאי שבת לאחר הבדלה, ניצב על השולחן קנקן ציקוריה שחורה. יהודים נכנסים, יש המביא חבילה ויש השולח מכתב, חשבון, כסף. לאחר מלווה מלכה הוא חוטף תנומה, ועם שחר הוא מתכוון לנסיעה לקיים מאמר חז"ל 'לעולם ייצא אדם בכי טוב'.

אני מאמין כי ר' משה שרשטט את דמות אביו, ר' סנדר בעל עגלה, במדויק וללא פניות. אני גם מבקש להאמין כי ר' סנדר בעל עגלה היה ממשיכם והעתקם של דורות קודמים של בעלי עגלות, הן בהתנהגותו, הן ביראת שמים שלו והן באיכות מקצועו. בימים ההם העבירו הדורות לבאים אחריהם את חכמת החיים שלהם ללא שינויים.

הדור השני, בעלי עגלה של הרכבת, אותם ראיתי אך מיעטתי להכיר. קק הזקן, שגר במורד רחוב השטיבל עם שני סוסיו האמוצים הזקנים והעגלה הרחבה הדהויה, אחריו הייתי עוקב כי שמעתי שהוא נוסע בהם לבית הנתיבות כבר שלושים וחמש שנה, להמתין לנוסעים הבאים ברכבת הראשונה מווילנה. קק היה זקן שתקן ולא ישב על הגשרון בחברת בעלי עגלות סמוך ל"פורט ארתור". היו עוד שני בעלי עגלות ישישים שזקניהם לבנים ולהם סוסים לבנים גרומים שחלף זמנם. עגלותיהם הרחבות היו קשורות בתיל. בעלי עגלות אלה השתייכו אף הם לשבט בעלי עגלה של הרכבת הראשונים, גם הם שתקנים זקנים. בשנים 1909-1910, הלכו כולם לעולם האמת. שמעתי כי באותם ימים לא היה עדיין גשר, מעל הנהר לוג נמתח סכר לרכבת, באביב ובסתיו היה מוצף ועברו את הנהר במעבורת. צרות לא חסרו לבעלי העגלות והפרנסה לא הייתה בשפע. לא פעם טבע שם בעל עגלה ובקושי יצא חי. יהודי מדומברוביץ הוביל פעם שני שקי בשר טרף לרכבת. הקרח נשבר, בעל העגלה נחלץ, היהודי והבשר טבעו. אשתו או אמו, הייתה מתאמצת להגיע לנהר להטביע עצמה ונשות דומברוביץ השגיחו עליה.

בסוף המאה ה-19 מעבדים את יערות הסביבה ובונים מפעלים לעיבוד עץ, לוחות העץ ומוצרי העץ נשלחים ברכבת למרחקים. גם צמחי יער בשפע מובלים לרכבת. אנשים רבים באים לדומברוביץ: סוחרים, קניינים, מומחים. מן השוק אל הרכבת נסללת דרך, מקימים גשר על הנהר, צצים בעלי עגלות חדשים, צעירים, עגלות רחבות לנוסעים ועגלות כבדות להעברת משאות. עוברים לנגד עינינו במשך שני דורות בעלי עגלות: אבות המורישים את פרנסתם לבניהם, וחדשים זה מקרוב באו. יש החורגים מן השורה ונוטשים את העיסוק ואחרים באים במקומם.

הערבוביה בזיכרוני מעלה מחנה שלם של 40-50 בעלי עגלות צעירים וזקנים אשר שירתו את יהודי דומברוביץ במשך ארבעים שנה. אחדים נפטרו במקום, אחדים עזבו את העיירה, אחד נהרג בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה ויורשיו המשיכו במלאכה עד הסוף. כל שבט בעלי העגלות נספה בידי פורעי היטלר בבורות סארני או נשלפו ממחבואם והומתו בידי שכנים גויים.

כולם היו אנשי עמל, היה להם אמון בשכנים הגויים. הם קיוו שיגנו עליהם. אך ממשלת אשמדאי והשפעת השטן, הפכו את הגוי לחיה. לא רק את העשירים פינילה בושקס [פרפלמאזה] ואשר שטרום, אלא גם את שמאי, רַעם הטוב ואת ברוך, גדול הקבצנים, יהודי שקט – קרעו לגזרים, חנקו, השליכו לאש ושמחו שמחה עזה באבדן היהודים.

אם ובתה ליד בית סלוצקי

ז. כינויים וסימני היכר

אישה יהודיה שבאה מווילנה אמרה פעם על דומברוביץ: "עיירה נעימה נחמדה". הקן החרב שלנו אמנם היה נעים בשלל מעלותיו הקרתניות ונחמד בחסרונותיו. 4327 יהודי דומברוביץ הטבוחים, הכירו היטב זה את זה. לא היה כמעט יהודי בעיירה שלא ידע למנות על-פה את כל המשפחות בעיירה או להצביע על מקום מגוריה של משפחה זו או אחרת, מה עיסוקה ואיך היא חיה. ואם שם המשפחה או השם הפרטי לא היה נהיר לו במדויק, ידע מה הכינוי או סימן ההיכר.

לא הייתה כמעט משפחה בדומברוביץ שלא היה לה שם לוואי. קשה כמובן לאחר שנים כה רבות למנות את שמות הלוואי של כל משפחה. נחרתו בזיכרון, הפופולרים ביותר. ישמשו הם, זכר למשפחות שנשאו אותם בחייהם. הכינויים הללו הם בחמש שפות: יידיש, אוקראינית, פולנית, רוסית, עברית. לכל כינוי מקור משלו או אירוע או סיטואציה ספציפית [הכינויים מובאים בסדר אל"ף-ב"ת ללא שמות המשפחה של נושאייהם וללא הסבר למקור השימוש בהם, לפיכך בחרתי לא למנותם כאן. רשימה למעוניינים: עמ' 383 בספר דומברוביץ].

ר' אברהם, שמש השטיבל של סטולין, כונה טָרֶנְטֶל גוֹבֶרְנָטוֹר. פעמים רבות נסע בענייני שתדלנות אל שלטונות הפלך לקניית חלקת אדמה לבית עלמין חדש. מכל נסיעה שב בידים ריקות ולא חדל לספר על כישלונותיו. לפיכך ניתן לו השם שלעיל [מליץ יושר לא-יוצלח? או ע"ש מושל קייב שהיה גיבן].

יפוניץ, נקרא זה שהשתתף עם יוסף טרומפלדור במלחמת רוסיה-יפן בשנת 1905.

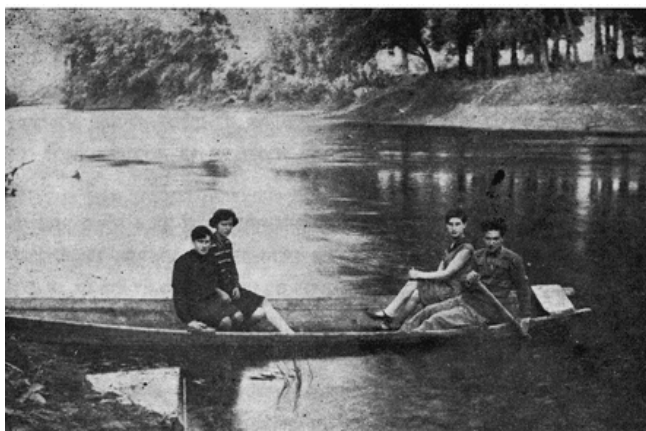
"פרצה אש", היה הבחור שהתאמץ לדבר עברית. כשפרצה שרפה בעיירה התרוצץ וצעק: פרצה אש.

קִיסְרֶל, בשם זה כינו מלמד דרדקי, עני מרוד שהתהלך בקפוטה קטנה, מבהיקה בניקיונה, בראש מורם ובצעדים מדודים, כמו הייתה רוסיה כולה שייכת לו.

היו כינויים שעברו מדור לדור, לפי שם אישה, חמות, מקצוע, עסק מסחרי.

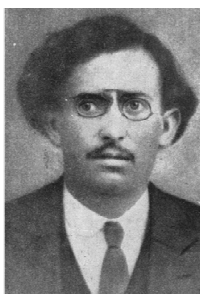
בעיירה הכירו אדם לפי שמו הפרטי או לפי כינויו. לא פנו זה אל זה בפנייה רבי או אדון אלא אם הייתה זו אישיות חשובה ביותר – רב, שוחט, גביר, תקיף. כמעט בכל מקרה פנו זה אל זה בגוף שני וקראו בשם משום שחשו קרובים, כבני משפחה אחת. אף שכולם הכירו את מאמר חז"ל: "המכנה שם לחברו..." לא חשש איש שאם ישתמשו בכינויו של אדם ימעט חלקו בעולם הבא. הכינוי לא נחשב ביזוי אלא ביטוי קרבה, קרבה המעוררת געגוע לעיירה שהייתה פעם.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 338 – 381.

בני־נוער שטים בשלווה על־פני הנהר הורין...

זלסקה מושר (לנדאו) זלמן מושר

זלמן מושר נולד בשנת 1887 בדומברוביץ. אביו, משכיל שהתאמץ להעניק לבנו השכלה כללית. בשנת 1905 חזר מאודסה לדומברוביץ כמורה. היה ברוך כישרונות, בעל הבנה עמוקה, זיכרון מופלא ונואם מחונן. אין פלא אפוא שבאותן שנים סוערות התקבץ סביבו הנוער. כישוריו הפדגוגיים היו יוצאי דופן, מורה טוב שהצטיין בידע פסיכולוגי יסודי. הופעותיו בכינוסי מורים הותירו תמיד רושם אדיר. מורים האזינו לדבריו ולמדו משיטות ההוראה שלו.

מלחמת העולם הראשונה הביאה חורבן ראשון על היהודים בערי רוסיה הצארית ובעיירותיה. דומברוביץ מלאה פליטים. חלקם שהו בה, אחרים המשיכו בנדודיהם. זלמן מושר לא נח לרגע, השיג מזון לעוברים והקים גוף לעזרה עצמית הדדית לנשואים בדומברוביץ. שמו נישא למרחקים גם מחוץ לעיירה. ידעו כי בעזרה ובעצה יש לפנות אל מושר. פרסומו אף גדל לאחר המהפכה הראשונה (1917) ובזמן מלחמת האזרחים, בפעולותיו למען אלפי אנשים.

והנה באו פטליוורה וחיילותיו. דם יהודי נשפך כמים. צבא פטליוורה התנפל על דומברוביץ. הבולשביקים נסוגו. מושר האמין כי הוא, שלא היה בולשביק, יוכל להעביר את הימים הקשים בעיר. אך הפטליוורים החלו לחפש אחריו מיד. הוא לא רצה להסתתר מחשש שייקחו את אשתו וילדתו בנות ערובה, ויצא לקראתם. המרצחים הקיפו אותו והובילוהו לתחנת הרכבת. ייזכר לעד חברו מיכל פישמן. כשנודע לו כי מושר בסכנה, מיהר אליו, אמר שאינו מסוגל להישאר במקום שעה שזלמן מושר בסכנה. כעבור יומיים הביאו לעיר את הגופות המעונות של שני הקדושים. העיר כולה ליוותה אותם למנוחתם.

”תכופות חלמתי – אמר חברו הטוב וגיסו, יידל פצ’ניק – שיבוא יום ויקימו בדומברוביץ, בלב השוק, מצבת שיש לשני הגיבורים לוחמי החופש, לזלמן ולמיכל”. מי יכול לשער שדומברוביץ היהודית כולה תיפול קרבן לחיה הנאצית, וספר זיכרון זה ישמש מצבה לעיירה כולה.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 385 – 386.

יוסף-חיים חופשי (בייגל) צדקה ודאגה ליתומים

א. הירש-לייב בייגל

מי לא הכיר את הירש-לייב של מאנס. תמיד עסוק בארבע מצוות: חלה לשבת לעניים, מתן בסתר, הכנסת כלה, הכנסת אורחים.

בשחרו של יום שישי כבר נראה ברחוב, צועד עם שק על גבו לקבל חלות בבתים ולסיים מלאכה זו במהירות על מנת שיספיק לחלק את החלות מוקדם ככל האפשר לעניים. היו עניים נסתרים, להם הביא חלות כך שחלילה לא יבחינו.

היו לו בעלי-בתים עשירים משלו, אצלם לקח מדי חודש כסף למען בעלי-בתים שהתרוששו, מתן בסתר. איש לא ידע למי הוא נותן וממי הוא לוקח.

באו אליו כשעמדו להשיא כלה ענייה, הוא הכין בגדי חתונה ודאג לכול. עניים שבאו לעיירה ידעו כי אצל הירש-לייב ילוננו בלילה, בית לינה לעניים לא היה. הוא מסר לעניים שני חדרים בביתו ללינה, לא פעם מסר גם את הכר שלמראשותיו. תענוגו הגדול היה לבשל דגים לחתונה, לא בשכר חלילה, או כאשר הלקה יהודים שומרי מצוות בערב יום כיפור בפלוש בית הכנסת.

הלווייתו והכבוד שהעיירה חלקה לו זכורים לי עד היום. החנויות נסגרו ובעלי המלאכה נטשו את סדנאותיהם. השק לאיסוף חלות הונח למראשותיו לפי בקשתו טרם מותו.

ב. הרבנית

כוונתי לאשת הרב נחמיה פֶּצֶ'ניק, מעטים ידעו את שמה הפרטי, אך כולם ללא יוצא מן הכלל קראו לה: "הרבנית". אישה זו ידעה במדויק על צרותיהן של משפחות ויחידים וסייעה בעת צרה בכסף או בעצה טובה. אנשים שונים נכנסו אליה לשפוך את לבם או לבקש עזרה לעצמם או לאחרים. תמיד קיבלה הרבנית את כולם בחיוך נעים ברוב טקט והכנסת אורחים.

ג. בית היתומים

בשנת 1917 החליטה חבורת צעירים לבנות בית יתומים לילדים שהוריהם נפלו במלחמה וליתומי הורים עניים.

המרכז למען יתומים מימן 60% מהוצאות המוסד בעצמו ודרש 40% מאתנו. גם דרשו מאתנו לממן את המוסד שלושה חודשים ואז יראו בו עובדה קיימת. כדי להשיג כסף למטרה זו החלטנו לערוך נשף מסכות עם מזנון והגרלה. הערב זכה להצלחה גדולה, נאספו בקופה 2000 זלוטי (סכום גדול באותם ימים). בכסף זה כלכלנו את הילדים שלושה חודשים וקנינו את הנחוץ ביותר למוסד. ההנהלה: מירלה פצ'ניק, ינטל סלוצקי, אתל ליברמן, אתצה מטוסוב, מָנְקָה מודריק, רייזל סלוצקי, יוסף בייגל (יור'), מונצי גרשטיין (מזכירה).

לאחר נשף המסכות שכרנו דירה טובה יותר בבניין של סנדלר והטלנו על אנשים מס חודשי למען בית היתומים. נרתמנו גם להעלאת מופע: "מירהלה אפרת". אתצה מטוסוב אמורה הייתה לגלם את מירהלה וחלתה לפני המופע. לא היה מוצא: איפרנו את המופע שדה למירהלה, וההצגה נחלה הצלחה, גם הקופה.

אספנו כסף במגביות שונות והתחלנו לבנות בניין לבית היתומים. לאחר נסיעתי לארץ ישראל נמסר הבניין לבית הספר "תרבות".

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 387 – 389.

רייזל רוז'נסקי בית אבא-אימא

עזבתי את דומברוביץ עיירת הולדתי בסוף העשור השני של המאה ה-20 והיגרתי לאמריקה. עם זאת אני רואה לנגד עיניי את השוק ושתי שורות החנויות והבתים שממול. במקום בו הייתה החנות של אמי, היו גם שלוש אכסניות ובית מרזח. ביום ראשון או בזמן יריד היה "בית התה" גדוש אדם שלא ניתן לתקוע בו סיכה.

יחיאל וביילה רוז'נסקי

אימא הייתה ילידת דומברוביץ, בת לבעלת חנות בדים. אבא נולד בפינסק ולמד בישיבת סלונים הנוודית, היה תלמיד חכם ואימא הייתה גאה בזה. הוא היה בעל ואב טוב. בלב ונפש ביקש לסייע לאימא בחנות אך לא סבל מסחר זה, להשתמש בתורה לשם פרנסה לא רצה. הוא נמשך אל העולם הרחב והחל לסחור בדונג שקנה בסביבה והוביל ליקטרינוסלב לבתי חרושת לייצור נרות לכנסיות. כדי להשיג כמות גדולה של דונג נסע אבא בכפרים ובעיירות. בשל תנאי התחבורה באותם ימים היה יוצא לדרכו מיד לאחר פסח ושם ערב פסח הבא.

עסקי אבא היו כמעט תמיד גדולים, אך הרווחים צנועים למדי. בשובו מנסיעה ארוכה הייתה אימא אומרת לנשים: "יחיאל שלי שב אמנם זה עתה משנה של מסחר, אך לי די שלא הפסיד בו". הערה זו טמנה בחובה אהבה רבה והכרה בעדינותו של אבא וביחסו הנדיר לבני אדם.

כאמור היה אבא חוזר כחודש לפני פסח. כולם בעיירה שמחו בשיבתו, בראש וראשונה ילדיו שהתגאו באביהם המרבה לנסוע בעולם ובאמתחתו סיפורים ומתנות שהוא מחלק לאחר שהוא בוחן אותם בלימודיהם. במיוחד התכוונו לבואו עניי העיירה, שהוא היה פטרונם. לא הספיק לנוח כראוי ממסעו ברוסיה ומיד יצא לאסוף מעות חיטין

בעיירה למען נצרכים. אבא הלך מבית לבית, הקיש על דלתות גבירים, וארנקים נפתחו. אפילו בעלי-הבתים הקמצנים לא השיבו את פניו ריקם ונתנו כסף. סוחר יין סיפקו יין, טוחנים – קמח וקצבים – בשר. אף האיכרים המקומיים נענו לפניותיו ונתנו תפוחי אדמה. פרק נפרד ומעניין הייתה אפיית המצות; לעבודה זו גייס אבא צעירים מן העיירה והם עשו זאת בהתלהבות רבה. פעילותו זו חזרה על עצמה שנה בשנה והנצרכים התרגלו שאבא צריך לספק להם את צורכי החג. לא אחת באה אישה לאחר שקיבלה ממנו מעות חיטין לברכו ואמרה: "ייתן האל, שתזכו אתה ובני ביתך לשנה הבאה ותמשיך לספק את צרכינו".

חלפו שנים רבות. אימא נשאה בעול הפרנסה, הילדים גדלו וסייעו לה, ואבא המשיך עדיין במסעותיו ברחבי רוסיה, היה גם במקום הקיט של הצאר, ילטה, בה לא הייתה דריסת רגל ליהודי. בנסיעות אלה צבר רשמים רבים. היה לאבא חוש התבוננות מפותח וכל מה ששמע וראה נחרת בזיכרונו. הוא היה אומר: "מכל רבי שלי בשיבה רכשתי חכמה, ויותר מכל, מנוסעי רכבות שעמם שוחחתי". אוצר ידיעותיו היה עצום והוא נעזר בו בעתות צרה.

פעם בשובו, מצא את בנו על מיטת חוליו במצב חסר תקווה כמעט ופצע ברגלו. אימא, המפרנסת, שהתה בחנות, בחולה טיפלה אישה קשישה שניהלה את משק הבית. האישה טיפלה באחי ברפואות סבתא, לא רחצה את הרגל אלא מרחתה אותה במשחה שחברותיה נתנו לה. מצב החולה החמיר מיום ליום: חומו עלה, הוא התנפח, ומן הפצע זבו דם ומוגלה. אבא נרעד למראה. הוא נזכר כי בנסיעתו ברכבת הכיר במקרה רופא שנתן לו תרופת פלא לפצעים, תרופה שהוא משתמש בה לריפוי חיילים. מיד הלך אבא לבית המרקחת, קנה את המשחה, הורה להרתיח מים ולרחוץ היטב את החולה, לנקות את מקום הפצע, להלבישו לבנים נקיים, ואז מרח את המשחה על הפצע והיא הועילה. בהדרגה השתפר מצב אחי וביליל הסדר ישב עמו ליד השולחן.

חכמת החיים של אבא הייתה שם דבר בעיירה. אנשים נהגו לבוא אליו לשאול בעצתו; נשים באו בשאלות בענייני כשרות, הן ידעו שלא יחמיר; תמיד גברה טובת הבריות – המידה המכריעה לאורך חייו.

חנות הבדים שלנו, ככל החנויות, לא הייתה גדולה. היו בה דלת אחת וחלון אחד. אימא עמדה ליד השולחן היחיד ומכרה. הקונים התמקחו

והשתוו. אבא, אף שמיעט לעזור בחנות, הועיל לאימא בשבתו שם. הקונים שנדמה להם שמבקשים לרמותם, קנו על פי נאמנות, כלומר: החנווני מציג את המחיר ששילם בעבור הסחורה והקונים מוסיפים אחוז מסוים של רווח. על אימא, חנונית בת חנוונות, לא רצו לסמוך. במקרים אלה בא אבא לעזרתה. הוא אמר את דברו, ואנשים לא פקפקו ביושרו. כשנכנס לחנות מפעם לפעם, התיישב על הספסל סמוך לתנור וסיפר על המתרחש בעולם. ידע הכול מקריאת עיתונים ביידיש ובעברית. גם אהב לספר על מה ששמע בנסיעותיו למרחקים.

כאמור נשאה אימא את נטל החנות על כתפיה. פתחה אותה עם בוקר ונעלה עם רדת הלילה. לפיכך קרה תכופות שבצהריים, כשלא היו קונים, חטפה תנומה בעייפותה. בחורף הייתה משעינה ראשה על השולחן וישנה מעט. בקיץ, כשהדלת הייתה כמעט תמיד פתוחה, הסירה מן המדפים גליל בד צמר, פרשה אותו בדלת הפתוחה ושכבה כשראשה על הסף. כך הייתה בטוחה שאם יבוא מי לחנות תחוש בזה.

אימא, ביילה ויטלס, ואבא יחיאל היו מן הבולטים באנשי דומברוביץ. אימא אשת חייל טיפוסית, דאגה לפרנסת משפחתה הגדולה, עשרה ילדים הביאה לעולם. שניים מהם בלבד חיים: אני ואחי אשר.

לאחר לידה שכבה אימא ימים אחדים בלבד, לכל היותר שבועיים, ושבה לחנות. את ילידה לא הפקירה. עבדה בבית אישה קשישה ששירתה אצלנו שנים רבות והשגיחה על הילדים. כל הילדים למדו בבית ספרו של יהושע-יענקל פומרנץ. בתקופות מסוימות למדו 5-6 מאתנו באותו בית ספר. אשתו של יהושע-יענקל סיפרה פעם שבעלה מדבר בשנתו, מבקש להשקיט תלמידים וצועק כל הזמן: "רוז'נסקי שקט!" ילדינו שלמדו בכיתות שונות, לא היו מן השקטים. היה לנו טבע לפטפט בזמן הלימודים ומן הסתם הצקנו למורים.

סבתי, אם אימא, ויטל אייזנברג. סיפרו כי גם היא הייתה אשת חייל כאמי. גם לה הייתה חנות בדים. הותירה שלוש בנות ובן, מוטל. הבנות: אימא, צירל גילדנהורן, שרהקה בגון, לכולם חנויות בדים. החנות הנאה ביותר הייתה של מוטל, נחשבה לגדולה בעיירה. הוא גר בבית שבנה, ובו הייתה החנות. בבית זה גרו גם הרוקח רוטנברג ומשפחתו, והיה שם בית המרקחת שלו. אף שמוטל ושלוש אחיותיו התפרנסו מאותם עסקים, הם חיו ביניהם בהרמוניה פחות או יותר.

לכל אחד מהם היו הקונים שלו. החנות של דוד מוטל הייתה יפה יותר והוא דיבר פולנית רהוטה יותר ומשך אליו את האצולה הפולנית מחצר הגרף פליאטר. אימא וצירל התפרנסו ממשפחות יהודיות מבוססות ומן האיכרים. האחות הצעירה שרהקה, החזיקה בחנות מוצרים מעובדים בלבד, מעט מכל דבר. דודה שרה התענתה המסכנה. משפחה גדולה, עשרה ילדים, והפרנסה בדוחק. היחידה במשפחה שלא היה לה בית משלה. היא גרה בבניין ארוך, צר ואפור שנראה כקסרקטין.

מות אמי חרות עמוק בזיכרוני. באחד מימי שבת אחר הצהריים התעלפה לפתע, הובהל החובש סנדלר, הביאו גם רופא שאמר כי לקתה בזעזוע מוח אך תתאושש. אימא התעוררה רק באמצע הלילה, אבא ואחיותיה ישבו ליד מיטתה במשך כל הלילה. בבוקר ביקשה את בגדיה, יום שוק והיא חייבת להיות בחנות, בלעדיה לא יסתדרו. נאלצו לתת לה את בגדיה. לחנות לא הלכה אותו יום, תוך שהיא מתלבשת לקתה בעווית ושוב נותרה שוכבת חסרת הכרה.

באותו יום בא לדומברוביץ מומחה ידוע. הוא בא אל אחד ממקורבי הגרף שסבל מדלקת קרום המוח. הדוד מוטל הצליח להביא את הרופא לבדוק את אימא והוא הורה להובילה מיד לקייב, לניתוח במוחה. אימא נותחה מיד בבואה לקייב. לאחר הניתוח נדמה שהמצב משתפר והיא תחלים. היא נשארה בקייב. כעבר שבועות אחדים החמיר מצבה והיה צורך להחזירה לבית החולים ושוב עברה ניתוח מוח. לאחר ניתוח זה לא השתפר עוד מצבה הבריאותי, היא חיה עוד ימים אחדים והשיבה את נשמתה.

מעולם לא ראיתי את קבר אמי. אינני יודעת אם לאחר שתי מלחמות העולם האיומות נותר בקייב סימן לקברה. גם אינני יודעת אם נותרו קברי אבי, אחיי שלום, ולפל, אחיותיי מינדל, מרים, גיטל, ויטל, ברכה, כולם בעלי משפחות גדולות, אם ממשפחתנו הגדולה שרד מישוהו.

אחי אשר עלה לארץ ישראל כחלוץ לאחר מלחמת העולם הראשונה ומשם היגר לאמריקה. בפולין הארורה ניצלו שני ילדיה של מינדל: יענקל ושבטאי, בנה של ברכה: לייבל. הם בישראל.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 391 – 396.

אברהם פרנקל קן השומר הצעיר

בראשית העשור השלישי [של המאה ה-20] נוסד בדומברוביץ "השומר הצעיר". כרגיל היו אנשים שתכננו עוד קודם אך לא מימשו, היו אלה: לייבל קנטור, יענקל פרנקל וחבריהם.

המגשימים בפועל היו: וולקה קנטור, משה פטרושקה, ישראל-אהרן שו, אברהם פרנקל, ישראל שליטא, שמעון גורביץ, מאיר פליישון, גם דוד בייגל, מאיר טילטשין, יצחק שוץ, לייב לנדוי, אסתר מוטורין, דובקה הולובשקה [גולובשקה], דובקה קצ'קה, חסקה בינדר, אסתר פומרנץ, לאה טרכטנברג, מרדכי שוורצטוך, יוסף סלוצקי, האחיות שפיל, איטקה צצקס, האחיות פוטרך.

הארגון נחלק ל"קשישים" ו"כפירים" לפי הגיל. הקן חולק לגדודים. בראש הקן עמד וולקה קנטור, משה פטרושקה היה סגן, י' א' שו היה המזכיר-גזבר ואחריו ישראל שליטא. יצחק שוץ היה שר המשמר, השגיח שכולם ישהו בבתיהם בשעות הערב. שרי הגדודים ושרי הקבוצות היו: שמעון גורביץ, מאיר פליישון ואברהם פרנקל.

המזכירות הייתה תחילה בבית מרדכי קליגון ולאחר מכן בבית יידל הקצב ולבסוף בבית יצחק שמיד, למרגלות ההר.

פעילות הארגון כללה: ספורט, קריאה, הרצאות. מועדון "שומריה" עסק בהתעמלות, צעידה, ריצה, קריאת ספרות ציונית בעברית ושיעורים בנושאים אקטואליים שנידונו בעיתונות וב"על המשמר".

פעילות זו נמשכה שנים. הארגון פרח. כש"הקשישים" נסעו, מי לחו"ל, מי ללימודים ומי לארץ ישראל, היו ה"כפירים" שגדלו, הולכים בדרכם.

השומר הצעיר היה פעיל מאוד בתקופת הבחירות לסיים הפולני. בבחירות לסיים הראשון – לטובת המיעוטים הלאומיים, ולימים – לטובת הבלוק הציוני.

בשנות פעילותנו היו לנו מאבקים קשים הן עם הבונדיסטים, הן עם מפלגת השלטון. הבונד נהג להביא נואמים מוורשה. הם היו מתכנסים בעזרת הנשים. פעמים רבות הרסנו את מפגשיהם. פעם בא יהושע גוטליב, פעם אלחנן צייטלין. כאשר הבאנו אנחנו אישיות מנכר, היה בונד מנסה להרוס לנו, אך מעולם לא אפשרנו זאת.

הייתה קבוצת כדורגל של פקידי העיירה. לעתים קרובות הם התחרו בספורטאי שומריה ובשעת מעשה השמיעו הערות אנטישמיות ארסיות, תכופות חבטו ברגלינו, אך כמעט תמיד ניצחנו והיינו מרוצים גם אם שבנו הביתה חבולים.

לימים התאכסן במנסרות של סוחרי העץ היהודים קיבוץ הכשרה של השומר הצעיר שעמד על רמה גבוהה מאוד.

קבוצת הכדורגל של "שומריה" (1925)

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 396 – 397.

זלטה פלסקון קיבוץ ההכשרה החלוצי

אני נזכרת באהבה ובדרך ארץ בחלוצים ההם שעזבו את בתיהם המבוססים, מלאי מרץ ונכונות להקרבה, ובאו לעיירה להכשרה. באו לשישה חודשים וסופם שהתענו שנתיים בתנאים קשים משום שהאנגלים עיכבו את הסרטיפיקטים. לא פעם יצאו חלוצים אלה לעבודה רעבים, ובימי הכפור העז לא היו לבושים בבגדים חמים ולרגליהם לא היו נעליים שלמות.

מנהל האספקה שלהם, שהיה עליו להסתדר עם 20-30 זלוטי ליום, הוגיע את מוחו כהוגן איך להרגיע בפרוטות את רעבונם של הצעירים שעבדו קשה.

עם זאת היו שמחים וגאים. מדי שבת בא נוער העיירה לקיבוץ. אף מתנגדי התנועה גילו כלפי החלוצים דרך ארץ. נוער העיירה השתתף בכל כינוס, חגיגה או מסיבת פרדה לחבר קיבוץ שעלה לארץ ישראל. היו מתאספים בחדר האוכל מול המנסרה, תחת כיפת השמים, רוקדים הורה, והשירה נישאה ברחבי העיירה. רבים משכנינו הגויים באו אף הם לראות בשמחת החיים של הנוער היקר שלנו.

חלק הארי של חברי ההכשרה עבדו במנסרות אך החלוצים לא בחלו גם בעבודה שחורה, ובלבד שיעבדו. מזמן לזמן היו חלוצים בני העיירה קופצים לקיבוץ לימים אחדים לבצע עבודות פיזיות שונות שהקיבוץ נדרש למלא. זכור לי כי זלמן פֶּלֶסְקוֹן, י' סילנדר, יוסף פרלשטיין, יענקל פלסקון, י' קטושניק וחברים אחרים עבדו זמן-מה לטובת ההכשרה. החלוצים והחלוצות בני העיירה חשו כאפוטרופוסים של ההכשרה וסייעו לחברי ההכשרה הזרים בכל.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 401 – 402.

מרדכי רובין זיכרונות של איש הכשרה

אני חבר קיבוץ נען ומוצאי מווילנה, משרידי יהדות וילנה הטבוחה. לבי עודו מבכה את וילנה, בו בזמן אני אבל על יהודי העיירה דומברוביץ שם עשיתי את הכשרתי בקיבוץ של "החלוק" בשנים 1934-6.

היינו שבעים בחורות ובחורים "מבתים טובים", מקצווי פולין, בהכשרה בדומברוביץ. עבדנו במנסרות של היהודים שניידמיל והלר וגם בעבודות פיזיות אחרות בעיירה. חורף וקיץ היינו קמים בארבע לפנות בוקר ועבדנו עד עשר בלילה. כולנו בלבוש קל, האמביציה הייתה להתרגל לעבודה קשה ולתנאים קשים. חבילות מזון ובגדים שקיבלנו מן הבית, החזרנו. עוררנו כלפינו כבוד מצד תושבי דומברוביץ, במיוחד מצד הנוער.

ההכרה שזכינו לה אצל התושבים בעיירה הוסיפה לנו אומץ לשאת את התנאים הקשים בהם חינו. חשנו שכל חוגי העיירה, אף הלא-ציונים, מלווים את ההכשרה שלנו בדאגה ובתקווה שנעמוד בניסיון שקיבלנו על עצמנו. נתנו לנו בהקפה מצרכים נחוצים ומעולם לא דרשו מאתנו את החוב אף שידעו כי אשראי כישרונותינו מוגבל ולא יציב. כשפרסמנו דרישה ליום עבודה של שמונה שעות בלבד בקבלנויות היהודיות, עוררנו אהדה ותמיכה לא רק בקרב מפלגות סוציאליסטיות וחוגים מתקדמים אלא אף של השטיבלך החסידיים.

מנגד, השפיעה ההכשרה שלנו במישרין ובעקיפין לריכוז ולחיזוק הפעילות הציונית בעיירה. הקיבוץ שלנו שימש מוקד מפגש לכל התארגנויות הנוער הציוניות, גם כל גוני הקשת הציונים המבוגרים נפגשו אצלנו במסיבות, בחגיגות, בערבי קריאה, בשיחות ובהזדמנויות אחרות. הודות לקיבוץ ההכשרה שלנו לא היה המאבק הבין-מפלגתי חריף ונחוש, כי הוויכוחים האידיאולוגיים והניגודים התגמדו לנוכח עבודתנו הפיזית המעשית למען רעיון הציונות החלוצית.

כשאושרה מועמדותו של חבר הכשרה לעלייה, והוא עזב את הקיבוץ כדי להתכונן לנסיעה לארץ ישראל, שמחה כל העיירה דומברוביץ בשמחתנו. כמעט כל העיירה השתתפה בחגיגה כשנפרדנו מן החבר הנוסע. עשרות תושבים ליוו אותו לרכבת.

כל זה חרות היטב בלבי ואני מבכה את חורבן דומברוביץ כשם שאני
אבל על חורבן הקרובים בידידי.

קיבוץ הכשרה בדומברוביץ, מחלקה של התארגנות קלוסובה

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 402 – 403.

מוטל חרפק רישומים לעיירת

דומברוביץ היא מן העיירות העתיקות בפולסיה-והלין. השתמר פנקס בן שבע מאות שנה, ומשערים שהיישוב עתיק בהרבה מן הפנקס. היה בדומברוביץ גשר נאה, גבוה וארוך. סיפרו כי בעת השלמת הגשר (1884?) פרעו הפועלים ביהודי העיירה. בבית העלמין הישן נותר קבר של הרוג בפוגרום. יהודי אחד הוגלה לסיביר בגלל התנגדות סבינו לפורעים.

מהפכת 1905, זיעזעה את הרחוב היהודי. נוצרו מפלגות: ציונים, סוציאליסטים, בונדיסטים, זנגווייליסטים ואחרים. הייתי אז צעיר מאוד ולא נותרו בזיכרוני פרטים מדויקים מן הפעילות המפלגתית ההיא. אך אני זוכר היטב את בית הספר היחיד, הפרטי, של יהושע-יענקל גלצמן ומשה פומרנץ שלמדו בו תנ"ך ועברית (חדר מתוקן). רבים מתלמידי בית הספר נותרו נאמנים לשפה העברית ולתודעה הלאומית. בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשעבר דרך דומברוביץ זרם של אלפי משפחות יהודים רדופי צבאות, הקימו תלמידי בית הספר של יהושע-יענקל ועד לעזרה כדי לתמוך ולעודד את הפליטים. תלמידים אלה היו לימים גרעין לתנועה הציונית.

ב-1917 נוסד בעיירה ועד עירוני שחלשו עליו הציונים: אברהם מנקובסקי, אברהם בינדר, אליעזר אהרנסון, הרשל זוליאר, י' שטופר, מרים פצ'ניק ורייזל יסוד. באותם ימים הופיע ד"ר יעקב ברמן שהכניס רעננות לתנועה הציונית. נוסד בית הספר העברי, הראשון באזור כולו. נוספו חברים חדשים: שמואל זלצמן, מונצי גרשטיין ובונים – בראש צעירי ציון. בראשית 1918 נוסד גן ילדים.

הייתה גם התחלה לבית ספר היידישיסטי שנוהל בידי שני הבונדיסטים מוועד הקהילה: מוטל שוורץ, ברקו פרלשטיין, שעבדו במסירות עם הציונים בקהילה.

בשנת 1922 עזבתי את דומברוביץ. בביקורי האחרון בישראל, ראיתי במרתף השואה בהר ציון בירושלים את לוח הזיכרון עם הכיתוב: "לזכר קדושי דומברוביץ", לבי נצבט מייסורים וכאב.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 405.

סנדר דובר (פייגלשטיין) יהודים כפריים באזור

מאצ'ולישץ'-אוסטרובצי

מקצה רחוב מְקָרוב ימינה, ליד בור הטיט, מובילה הדרך מאצ'ולישץ'-אוסטרובצי. בכפר אוסטרובצי גרו בעבר האחים לייבה ויוסל מוטורין, שניהם בעלי משפחות גדולות. האבות לא מצאו עצה כנגד קשיי הקיום, לא הייתה פרנסה.

לייבה, יהודי בעל הדרת פנים, בן תורה שתפילתו נאה, מן החשובים בחסידי ברזנה. יוסל שהיה נפח, הוציא לחם צר בעמל רב, אך לר' לייבה, היהודי הנכבד בכפר, לא הייתה פרנסה ותמיד נאנח על עול הגלות ועל הפרנסה הקשה כקריעת ים סוף.

בכפר מאצ'ולישץ' גר פסח, יהודי נמרץ, קבלן שניהל עסקים "גדולים" ופרנסתו דחוקה.

בעת שחלפתי בשני הכפרים הייתי נכנס כמעט תמיד לבלות מחצית השעה בנחת ויוצא עמוס מחשבות. פסח סיפר על אירוע, לייבה דרש דבר תורה, יוסל הוסיף עובדה על הזמנים הקשים היורדים חדרי בטן, ונוסף לכך בתו הצחקנית היפה של ר' לייבה! לא ניתן לשכוח את היהודים הכפריים ההם.

נפחי קרופה

מקצה רחוב מְקָרוב שמאלה, פונה סמטה לעבר קרופה. היו כאן משפחות גדולות שמוצאן מאב אחד: ר' עוזר, מבני הדור הקודם. ר' דודיה היה מן האחים הבוגרים, בן תורה, חסיד של ר' שמואליקל ולימים של ר' נחומצה. רווה נחת מבנו, בן תורה אף הוא, קבצן השמח בחלקו. טוב היה לבלות בחברתו, מעולם לא הוציא מפיו את המקטרת, שפע מעשיות צדיקים ודברי תורה. הכיר מופתים של כל רבי בוהלין.

רוכלים יהודים מדומברוביץ מילאו את בתי הנפחים היהודים בקרופה: לנו שם, אכלו ושתו, וכאשר חסר כסף גם לוו גמילות חסדים. בנפחיות שלהם חישלו קרדומים לפועלים ביערות הסביבה, גם גרזנים ועגלות, מחרשות ומשדדות לגויים בקרופה. הם נתנו בהקפה רוב

החובות ירדו לטמיון. הגויים בקרופה לא שילמו והנפחים היהודים לא התדיינו עמם וגם לא רבו עמם. למה אפוא שנאו יהודים?

קריוויץ-זאלישין-ליטוויץ

הדרך העוברת בקרופה מובילה לכפר קריוויץ, אל הנגיד מיכל קרצמן, סוחר היערות ובעל טחנת קמח. היה זה בית עשירים ובו טרקלינים וריהוט עירוני, אישה אמתית, ילדים ונכדים נאים.

למשה קריוויצר שסחר בפטריות ואוכמניות היה בית מלא בנות ובנים, יהודים נאים.

בכפרים זאלישין, ליטוויץ, חיו אנשי עמל יהודים שגדלו על לחם שחור, תפוחי אדמה ובורשט. בשבת עם שחר הוציאו מן התנור ציקוריה קלויה ויצאו לדרך, מרחק שני קילומטר, להתפלל במניין אצל ר' מיכל, היו שם שני ספרי תורה ומקווה של מים חמים.

חסידי ראן-טריפיטניה

בכפרים ראן, טריפיטניה, היו כל היהודים חסידי קרלין. לפני ראש השנה עשו הכנות לצאת אל הרבי כדי להתנער מן החולין. כולם יודעי ספר, למדו חומש עם פירוש אור חיים. בשבת זימרו ליד השולחן שירי חסידים ובשמחת תורה רקדו במשך שלושה ימים. שימחו עצמם יום ועוד לילה אצל מיכל קריוויצר. למחרת צעדו בחבורה גדולה ובשירה אל ר' מנדל קוטוסוב למבשלת הזפת. כל יהודי קריוויץ, זאלישין, ליטוויץ הצטרפו בריקוד. כולם היו יראי שמים.

ר' אשר טריפיטניר כבר היה בשנות השמונים שלו, במשך שנים הרבה לזמר ולספר מעשיות ודברי תורה של חסידים. כשהיה משתפך בניגון חדש, בלל תמיד עברית, יידיש ואוקראינית. היה רוקע ברגלו הזקנה וקורא בהתלהבות: "אשמח, אדון עולם, אל יחיד בעולם, אחד הוא אלוקינו בשמים ובארץ". הזקן השני, ר' שלום-מאיר טריפיטניר מחזיק מחזיק אחריו ושאר הזקנים ר' שרוליה ראניר {מן הכפר ראן}, ר' מאיר-זיסיה חומסקי, מצטרפים בנוסח של פסח: "שותים אנו וחוגגים, ואתה תשמע מן השמים".

יהודים אלה היו גאים ביהדותם, משוקעים בליקוטי צבי, זוהר, חוק לישראל, מבוצרים באהבת ישראל, ועמם יהודים צעירים יותר שהגיעו לימי היטלר. יחד עמי הלכו בדרך האחרונה אל בורות המוות. לא רצו למות בידי רשעים ובתרעומת גדולה רגשו וסערו על הכול ועל כולם.

אך באותו אסרו-חג שלאחר שמחת תורה לא עלתה על דעת איש ההשמדה העתידה לבוא. אז שרו אותם יהודים – יענקל הגדול, יענקל הפיסח, יענקל דֶרֶקֶץ, מאיר של ר' נחום, גלינסקי הליטאי, משה-אליה, ברוך ראניר, מוטל ראניר, אבא ראניר, ונערים רבים – רקדו ושמחו בתורת האל ובעם ישראל שיזכה לביאת המשיח. וקשיי היום-יום? וחיי הדחקות? דבר פעוט שבפעוט לעומת הזכות להיות יהודים של אלוהים.

מנדל מְטוּסוּב ומיכל קריוויצר, הגבירים, נהנו הנאה מרובה והתענגו על היהודים ישרי הלב. ר' מיכל סיפר לליטאי מְטוּסוּב כי אביו של מאיר, ר' נחום, ידע על-פה כל חובת הלבבות ומסילת ישרים. כשהתאלמן ר' נחום, לא נשא אישה שנייה וחי 14 שנה באלמנותו כשהוא ישן קיץ וחורף על הרצפה הקשה. ר' מיכל סיכם: "יהודים אלה הם אחים ואחיינים של ר' נחום וממנו ירשו יהדות". יהודים כאלה לא נראה עוד.

ר' צלאל דובר

מרחוב מְקָרוב נמתחת הדרך לכפר דובה למרחקים, מעבר להרים ועמקים, שדות ויערות, בין עצים בני מאות שנים, מעבר לביצות ועוד יערות ושדות. הכפר דובה מוקף כרי דשא לחים, יערות בוציים, שדות חוליים, גבעות ועמקים. בין מאות בקתות קטנות היו פזורים כ-15 בתי יהודים, בתים שהיו מעט יותר גדולים ומרווחים ובהם חדרים אחדים. באחד הבתים האלה חי את חייו סבי, ר' צלאל דובר, בן שמונים ומעלה, עם דור בניו הצעירים: חיים דובר, אהרן דובר ומשפחותיהם – שבט בני צלאל שהתפרש בעיירות ובכפרים הסמוכים והגיע עד אמריקה הרחוקה.

צלאל הזקן אהב מדי פעם להעיף מבט לאחור, 50-70 שנה, ולהעלות בזיכרונו 25 שנות שירות בצבא הצאר, שנים של מכות וייסורים. הוא היה מן החטופים [הקנטוניסטים] שנשלחו לסיביר הרחוקה לשרת את הצאר; בה בעת ביקשו להעבירם על דתם. ר' צלאל היה מספר איך ניסו

להכניסו אל מלכות החסד והרחמים של הדת הפרבוסלאבית. על מנת שיסכים החייל הנער לקבל את החסד הנוצרי היו מלקים אותו ומשליכים למרחץ אדים אל המדף העליון, שם הושכב על גרגרי כוסמת או נמרח בעטרן מלוח, ואז הגבירו את להט האדים.

כשלושים ילדים בני 9-11 נחטפו אז מדומברוביץ וסביבתה. כולם, פרט לסבי הגיבור ר' צלאל דובר, אבדו. בשנות השמונים לחייו היה מסוגל להדוף התקפה של גוי מרושע. בנעוריו היו לסבי הכוח והאומץ לעמוד בכל הייסורים ולדחות את ההבטחות הטובות של הרשויות: כי מצפה לו "במלכות הרחמים" עתיד זוהר, אפילו להיות גנרל. יחד עמו התנגד והחזיק מעמד, מיכל פירוג. הם היחידים שלא המירו דתם.

בן שלושים ותשע שב סבי לביתו ויהדותו עמו. צעד ברגל מסימבירסק ובעיירה שקלוב ראה שוב יהודים שדמו בעיניו למלאכים. הוא נפל לארץ ונשק לאדמה בחצר בית הכנסת של שקלוב. משם המשיך ברגל אל ר' אהרן מקרלין וביקש תיקון על המאכלים האסורים שאכל ועל חילול שבת במשך 25 שנות היותו חייל, רק אז שב הביתה אל אמו הזקנה ואל אחיו. כשביקשו להשיאו, לא הסכימה שום בת ישראל להינשא לו: "הוא הרי חייל!" רק כאשר הבטיח הרבי, ר' אהרן מקרלין, כי האישה שתחתן עם צלאל תזכה לאריכות ימים, בני בנים, עולם הבא ומקום של כבוד בגן עדן – הוברר כי נסלחו לצלאל עוונות היותו חייל ומותר להינשא לו.

אשתו, שהיו לה עדים להבטחות הרבי, דרשה בתוקף מילדיה, כעבור שנים רבות, קודם שיצאה נשמתה, לקבור אותה בברז'ניץ, כי שם טמונים עדיה לעולם הבא המובטח של ר' אהרן מקרלין.

לאחר חתונת סבא, הורה לו הרבי להוציא עצמו מרישומי הצבא, כי אין לו צורך ביהודים בעלי זכויות בין חסידיו. אך כעבור שלושים שנה נאלץ סבי לחדש את זכות החיילים שלו. היה זמן ששר הפלך גירש את יהודי הכפרים וברחבי ווהלין ופולסיה השתרכו עגלות עם מטלטלי

יהודים, ילדים קפואים ומשפחות חסרות גג. באחד הימים בא לדובה מפקח המשטרה בלוויית הסמל ושוטרים כדי להשליך את צלאל בן ה-70 ולגרשו עם בניו הצעירים מביתו. התיישב סבא וכתב כ-25 בקשות: אל הצאר, הצארינה, הנסיכים, הסנט, המטרופוליט, והעתק לשר הפלך. בבקשות כתב: אימא רוסיה תתבייש לעד על מעשי אנשי המנהל שלה אם אדם אשר שירת את המולדת הקדושה 25 שנה בשירות צבאי מפרך, יגורש ויירדף לעת זקנה כפושע. הבקשות הועילו, סבא ומשפחתו נותרו במקומם.

ר' אלתר דובר

היה בדובה יהודי בשם ר' אלתר דובר, הוא התכונן לחוג בר מצווה בפעם השנייה כשימלאו לו 113 שנה ונפטר שנים אחדות קודם לכן. היו לו ילדים באמריקה ובדובה שמתו עליו בחייו.

ר' אלתר זכר בבהירות ובמדויק מה קרה תשעים שנה קודם לכן בפניסק, לוצק, רובנה, ברז'ניץ, דומברוביץ. הוא זכר גבירים, תקפים, יהודים כבודים, בעלי מחלוקת, קבצנים, דלפונים, מפקחי משטרה רעים, בעלי אחוזות פולנים, מורדים בשלטון הרוסי וגנרלים רוסים שהחניקו בנהר דם את המרד הפולני. הוא זכר גם יהודי דומברוביץ שנהרגו בשתי המרידות הפולניות: 1830 ו-1863.

בא אליו תכופות להתארח ר' אברהם חנאצ'ר [מן הכפר חנאצ'ה], חסיד של ר' אהרן מקרלין, בן תורה. הוא היה אומר: "צדקה היא עיקר העיקרים, נדבה לעני יש לתת עם תוספת, והתוספת – מעל ומעבר. אם הנדבה שיעורה שלוש קופיקות, תהיה התוספת חמש עשרה, כי התורה אומרת: 'נתן נתן' פעם אחת ומיד פעם שנייה, נתינה מודגשת".

ר' מוטל סידלמן

היה בדובה ר' מוטל סידלמן, בעל-בית איתן. נדבות חילק ביד רחבה ובבואו מדי יום ראשון לדומברוביץ, מיד צרו עליו אביונים ועסקני ציבור. לכולם חילק וגרם להם קורת רוח, ובבית קיים מנהג הכנסת אורחים. דרך ארץ רבה גילה כלפי בני תורה ורבנים, ואהבם. אלוהים חנן אותו בשכל, הוא ואשתו חיה הוציאו את משפחתם לארץ ישראל שנים אחדות לפני האסון.

משפחת פייגלשטיין

לר' חיים ולאחר פייגלשטיין היו משפחות מסועפות בדובה. בבתיהם התקיימו שמחות חסידים תכופות, סעודה שלישית, קידושים, מלווי מלכה; כמובן הילולות, חג שני או סתם התכנסויות של השכנים היהודים לשמוח, לזמר ניגונים, לספר מעשיות, להגיד דברי תורה.

כשבא הרבי מקרלין, ר' מלכקה, בל"ג בעומר לדובה, היו מתקבצים יהודים מדומברוביץ, ולדימירץ, ברז'ניץ ומן הכפרים הסמוכים. אימהותינו מרים והינדה אפו ובישלו בשמחה. האבות וכל יהודי דובה חילקו יין ביד רחבה. שרו ורקדו, ואהבת ישראל ניתן למשש בידיים. וכאשר בא ר' מלכקה בשבת לדומברוביץ, היו חיים ומרים פייגלשטיין נוסעים אליו לשבת.

ממשפחתו של חיים – ילדיו, כלותיו וחתניו – ניצלו ביערות שני בנים ושני נכדים. ממשפחתו של אהרן נותרו ארבעה בנים.

ובמה נסתים הכול?

כך נראו בעבר משפחות יהודיות בכל הכפרים באזור דומברוביץ. במשך דורות חיו היהודים ביחסי שכנות טובים וידידותיים עם השכנים הגויים, עד בוא החיות של היטלר שהרעילו את הגויים והפכו אותם לחיות רעות.

כ-500 יהודים כפריים נדחקו לגטו דומברוביץ, עונו שם ונגררו לסארני. בזמן חיסול גטו סארני, הושלכו גם הם לבורות, הושכבו עירומים גוף על גוף, חמש שכבות, ואז נורו ונחנקו. כשברחו אחדים ליערות, נתפסו רבים מהם בידי כפריים גויים, הוכו ברצחנות ונהרגו במקום או הוסגרו למשטרה. במקרים בודדים בלבד החזיקו אצלם שכנים גויים, אוקראינים ופולנים, את יהודי הכפרים, תמכו בהם, האכילו אותם והתרו זה בזה להתייחס כיאות ליהודים הנרדפים. הודות לכך ניצל קומץ יהודים ואני בתוכם. אך הייתה זו קרן אור אפסית באפלה של ימי היטלר כשהרצח היה פולחן, עבודת האל.

הנה מקרה לדוגמה. גוי חרש את שדהו והבחין בנער יהודי מן הכפר אנדרוהה בין העצים, נער שהכירו היטב. האיכר רדף אחריו, תפס אותו וקשרו אל הסוס. הגוי האץ בסוס וצחק למראה הנער הנאלץ לרוץ

בעקבות הסוס. לאחר מכן כבל את הנער אל העגלה והמשיך לחרוש. הנער הצליח להשתחרר ולברוח, לימים קיבל הגוי את שכרו ונתלה בידי הפרטיזנים.

יהודי כפר שהסתתרו ביערות נרצחו שם בידי מכרים כפריים. למשל אשתו של ברל מסרניק וילדיה. היא הלכה אל גוי ידיד לחפש מסתור, והוא רצח אותה. לימים בא ברל עם פרטיזנים יהודים אל הגוי, הגוי נפל לרגליו וביקש רחמים, הצטדק שאינו אשם, הוא לא ידע שיהיו פרטיזנים יהודים, כי אנשי היטלר והמשטרה אמרו שרוסיה אבודה ולבטח אין עוד יהודים, "אינני אשם – התחנן – ברקו ידידי, יֵרָא את האל". ידיו של ברל, רוצח אשתו וילדיו, נתלה.

אזכיר לטוב את אנשי הכפר זֶלִין שהסתירו ביער את היהודי שלהם, דינרמן ומשפחתו, ודאגו למזונם במשך כל הזמן. גם הגויים בדובה נתנו הגנה ליהודי הכפר. אני, בריינדל קרצמן והיתומה של אחותי הסתתרנו אצל אלמנה נוצרייה, אישה מאמינה, שהסתירה אותנו משני בניה השוטרים.

אך זה כאין וכאפס בהשוואה למרחץ הדמים הגדול שעשו הגויים ביהודים. מים קדושים הוזו על גרזנים ומוטות, ובירכו את הידיים שסייעו לנאצים להשמיד את היהודים.

מגילת האבדן והנקמה של יהודי דומברוביץ וכפרי הסביבה היא מגילת איכה עגומה: "בכו תבכה בלילה ודמעתה על לחיה, אין לה מנחם מכל אוהביה, כל רעיה בגדו בה היו לה לאויבים".

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 406 – 412.

מאנס בורשטיין שירים על דומברוביץ

מאנס בורשטיין היה תלמיד החדר המתוקן בדומברוביץ בשנת 1903. מאוחר יותר, בשנת 1910, חבר פעיל באגודת חובבי שפת עבר. הצטיין בפעילות למען השפה העברית, כתב שירים ומסות בעברית (גם ביידיש) והיה עורך שותף של דו-שבועון "העיירה" שהאגודה הוציאה לאור. לאחר מלחמת העולם השנייה פרסם שירים וסיפורים בהוצאות שונות. המערכת.

המנורה של אבא

נתביישה המנורה של אבא,
כוסתה אבק, חלודה;
יד מרצחים שדדה מאבא,
יד מרצחים גזלה את המנורה בביזה.

אי-שם בקרן זוית, עוטה קורי עכביש,
תלויה המנורה, חרש מקוננת-מתרעמת;
שברי כלים יכסוה,
מתגוללת המנורה על רצפה מזוהמת.

בא אי-מי נוטל המנורה,
בודק מכל עבר והצדה מטיל;
המנורה לרוצח, כלי אין חפץ בו,
ליהודי בלבד היא תועיל.

דלקה המנורה באש קודש,
סיפרה גבורות עם קדמון;
עת הבעירו פרשים להבות,
בארץ התנ"ך בעמק ובשרון.

שנים על שנים היא דלקה המנורה,
סמל לעם יהודי עתיק;
את זוהר אורה הבין הוא,
עת זימר ניגון היסטורי ותיק.

שעה שנגדעו חיי יהודים,
טומאו על כל שעל ופסיעה;
לא חמל גורל מר ואכזר,
על זו המנורה האהובה.

שעה שגדרו ידי מרצחים חפצים,
כיבו נר חיי יהודים;
נשבתה המנורה,
בדמעות היא טובלת, מעלה חלודה בייסורים.

ביתי הגדוע (ביום הזיכרון העשירי)

אני מתגנב אל העיירה,
פוסע חרש ברחובות ושבילים;
טרוכים וסטפן שם בעלי הבתים,
אין עוד עם-רב יהודים.

החנויות פתוחות לרווחה,
גם שם איכרים בעלי-בתים;
אני לוחץ על לבי בחזקה פן יפקע,
מכאב, מצער, מייסורים.

מציץ בחלון,
אין משה, אין שרה;
אבוי, אי-כאן יהודים?
גרים שם יפים וְחֻנְדָּה.

קנייני יהודים שם אראה,
ארונות, ספסלים, שולחנות;
לכבוד אליל חדש, אחר,
מחופים הכתלים צלבים ואיקונות.

האלה שולחנות היהודים,
המפות, המפיות הצחות;
הכסתות, הכרים,
מיטות היהודים הצחורות?

היכן השכינה,
היכן ארונות הספרים?
האויר לא ירעד עוד מן התקיעות,
לא תקיעה, לא תרועה, לא שברים.

והיכן תשמע שם ברכה,
הד תהילים עתיקים;
קדושתו של ספר יהודי,
רמ"ח איברי אחריו תרים, אליו נכספים!

היכן שחרי קיץ,
היכן עבודת הבורא?
ר' ולוול הסנדלר היכן הוא?
אימה עליי נופלת, אני ירא!

ניצב אני על גדתו מני אז
של הורין, נהר עיירתי;
אימא כיבסה בו
את מצעי מיטת ילדותי.

אימא כיבסה בו
בקיע, על גדות חוליות;
ואחר נשרכה הביתה אל ילדיה
בסמטאות העיירה המוכרות.

בקיע, במים צלולים,
שחו ילדים יהודים;
עירומים למחצה יצאו לנהר,
בקולות שמחה מהדהדים.

שטו, נישאו בסירות,
ברעש ילדי, המולה וצחוקים;
בשעות שקט ומלנכוליה,
ניצתו ברקיע כוכבים.

צלול היה הורין שלי,
זרם בשטף גלים חרישי;
נהר שלי קטן, אהוב ונלבב,
תמיד כל כך חינני.

לא הרחק מחופך
נפרשה עיירה, בית מסור וחמים;
רחובות שקטים שלווים,
בתים ישנים גם חדשים.

עם אחים אחיות,
זהים במוצא – כמוני יהודים,
התרוצצתי כנער,
שיחקנו סוסים דוהרים.

ניצבו חנויות בשורות,
לפניהן חנוונים דאוגים,
מצפים תמיד לקונה –
יבקש בהקפה או ישלם מזומנים.

"הבאת רובל על חשבון חוב ישן
או לחדש את חשבון החובה?"
רושם חנווני בפנקס,
ובשעת מעשה קומתו נכפפת שוחחה.

זכורים החנוונים הדלים,
חרותים בלבי אתם
כאחים יקרים,
זכר לא נותר מכם!

ביתי מוטל לו שרוף,
יהודי העיירה נעלמו;
בסארני הר נותר,
שם עצמותיהם תמצאו.

נזכור נא אותם תמיד,
עתה וביום זיכרון;
נבכה נא את הקדושים
וכל אשר הלך לאבדון!

נקרע יחד קריעה,
נשב כאחד שבעה;
נחמה לאיש לא נותרה,
בשטיבל אין יוצא ואין בא.

מתים כמובן, דרכו של עולם היא –
טהרה, תכריכים, מצבה:
"כאן טמון הצדיק
ר' לוי, טמון בקדושה"!

שם, שונה הוא קברם
של צדיקים, קדושים, טהורים;
אל הבור השליכום
ידי מרצחים מזוהמים.

תכריכים לגופם –
חרפה ששטן עליהם עטה;
הר עצמות שם בסארני,
אלפי גופות מוטלות, לנו הן למעצבה!

(מזרחי וועג, ניו יורק, 1953)

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 413 – 415.

ישראל-מיכל שיינמן עיירתי האהובה היקרה

עיירתי דומברוביץ, אני הוגה בך תמיד, בחלומי אני משוטט בין חורבותייך. אני רואה לנגד עיניי את חורבנך. היכן אמי, היכן אחיי ואחיותיי, קרוביי ומכריי, חברי ילדותי ורעיי מנוער?

בכולם התעללו הרוצחים ושחטו אותם.

אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, "שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו. כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו. שפוך עליהם זעמך וחרון אפך ישיגם. תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי יי".

אלוהים, שלח את אשך ברוצחים, גפרית ואש על עם סדום! תבער זו האש דורות, ולא תכבה עד כלות הרוצחים. הדם הקדוש זועק לשמים: נקמה, נקמה, נקמה!

יתקדשו שמות מיליוני קדושים של עם ישראל בסערת אש הנקם, ועמם שמות בני משפחתי: אמי תמה; האח ישעיה שיינמן, אשתו מלכה והילדים; האח שלמה, אשתו צילה; האחיות דבורה והילדים; האחיות רחל, בעלה יוסף, הבת מאשה; האחיות גניה ובעלה שמואל; הדוד שמעון שיינמן ומשפחתו; הדוד יקותיאל שיינמן ומשפחתו.

אשא עמי לנצח את זכרם ואת זכר עיירתי האהובה!

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 415.

חלק ג' פנקס השואה והנזק

יצחק פייגלשטיין למען תזכור!

בסוף החודש בו הייתה השחיטה נהיר היה לנו, שרידי קהילת דומברוביץ, לא רק גודל האסון של דומברוביץ אלא של כל יהדות אירופה. גם לא נסתר מאתנו כי רבים מן המשוטטים ביער ייפלו עד שתסתיים המלחמה, אולי אף ייתפסו כולם.

בחבורת היער שלנו היו אז: הוכמן, שלושת הניימנים, גנזיל, רוזנברג, פלדלייט, פלדמן, פרפלמאזה, מאנס קרצמן, אוֹבְסֵיִיִקוּ, צצקס, מלך בקלטשוק, יצחק פייגלשטיין, סנדר פייגלשטיין, שלושת האחים שִפִּין ועוד יהודים מדוכאים ומודאגים. כולנו האמנו כי היטלר ומשתפי הפעולה עמו ינחלו מפלה, אך מי יודע אם עד היום ההוא ישרוד משהו לספר לעולם מה עוללו לנו ואיך עינו אותנו היטלר ועוזריו, שכנינו האוקראינים והפולנים.

העמים והמדינות שמחוץ לגבולות ממשלת הרצח הנאצית באירופה שותפים גם הם לטבח שנעשה ביהודים חסרי המגן. העולם כולו ידע כי מדי יום ביומו נרצחים אלפי יהודים, והעולם שתק והניח לשחוט את היהודים. בעיתון אוקראיני בקוסטופול, שהביא לנו ליער הגוי יורקו ז"ל, נכתב כי היהודים במחוזות ווהלין: "היו ראויים למות הכלבים הנתעב שלהם" וכי בשנת 1944 לא יישאר "מגזע הכלבים היהודי" אלא יהודי אחד, מוצג למוזאון ברלין.

אש תופת בערה בלבותינו, ובמוחנו קדחה דאגה אם יישאר לפחות מי שיכתוב קינות על הגדול בחורבנות, מי שיאמר לעולם הצבוע את האמת הנתעבת: שכל עמיו היו שותפים לרצח האיום של עם אחד. ליחידים שניצלו מן ההשמדה הטוטלית יש הרבה לספר, עד כי תיאורי חורבן שבאו על היהודים עד ימינו, יחוורו וידהו לעומתם. חורבן בית ראשון ושני, גזירות השמד של הדריאנוס, מסעי הצלב, המגפה השחורה, גזרות טורקוומדה, גזרות ת"ח-ת"ט, ספר הדמעות של כל הזמנים, חרון אפו של ביאליק, "הערמה" של מרקיש ואפילו תפילת אב הרחמים – כל אלה קלועים יחדיו, לא ישוו למה שקרה לנו. היכן

ימצאו הלב, הראש, העט לרשום למען הדורות את כל המיתות המשוונות שנשאנו.

בחבורה שלנו, שכללה גם פרטיזנים חמושים שהקיזו דם ולחמו באויב, התנהלו שיחות ארוכות בנושא זה. שוחחנו שוב ושוב בדאגה רבה על החשש מהשכחת אסוננו, לא רק על שרירות לבם של הגרמנים ובני בריתם האוקראינים שהיו בעינינו נחשים, עקרבים, חיות מטורפות, לא רק על ההסתה האנטישמית הפולנית במשך עשרים שנה שהשפיעה על השקצים והשיקסות האוקראינים המטומטמים, אלא קודם כל על העולם החיצון, העולם שהתבונן באסוננו ושתק!

מלך בקלטשוק הפרטיזן אמר: "אלוהים למה תשתוק! היכן אתה! הצל! למען יישאר לפחות שריד שיאמר קדיש, שיכתוב את מסכת ייסורינו, שיבכה את אסוננו וירשום למען הדורות מה עוללו לנו הרוצחים, וכל עמי העולם שתקו!"

כשזכינו לראות את ראשי המרצחים, הגרמנים ועוזריהם הבנדרובצים, הליטאים, הלטוים ואחרים, מגורשים מאדמת רוסיה, זכינו לראות בעינינו שיירות של רכבות מלאות גרמנים בבלויים, עירומים למחצה, מכונמים, שהובלו כשבויי מלחמה הרחק אל תוככי רוסיה. בעינינו ראינו משני צדי המסילה גופות מתים של "עם האדונים" מושלכות כפגרי כלבים וחתולים, גם ראינו עשרות רכבות של בנדרובצים על נשיהם וילדיהם בקרונות משא חתומים שפניהם מזרחה. ואז נפגשנו בסארני, ליד קבר האחים, שרידי הפרטיזנים: יצחק פייגלשטיין, פינחס גנזיל, לייבל פרלשטיין, ברוך מנקובסקי, מלך בקלטשוק, ברוך פלדמן והחלטנו להעלות על הכתב את צרותינו. אותה שעה ידענו כבר כי הושמדו שישה מיליון ורבע יהודים, ומגופם הקדוש לא נותר זכר. במחנות המוות עשו סבון מגופם, העצמות הקדושות נטחנו לאבק, משער נשים עשו מזרנים, מעור שהוסר ייצרו חפצי אומנות. המנצחים הרוסים התפרשו בחורבות, שלהם ושל הגרמנים, וליקטו דוחות ומסמכים על מעשי הרצח האכזריים ועל החיסול שבוצעו בידי הגרמנים ועוזריהם הבנדרובצים. אך בתיעוד של המנצחים תואר האסון של עמנו תיאור חיוור, כמעט לא ניכר.

איש לא הזכיר כי בראשית המלחמה היו באירופה 9,750,000 יהודים, ואחריה נותר מילון יהודים בארצות הכיבוש הגרמני לשעבר ושני מילון

ברוסיה הסובייטית. בדוקומנטציה הכללית גם לא השתקף כראוי חלקם של היהודים בצבאות הלוחמים בגרמנים. כמיליון וחצי חיילים יהודים ופרטיזנים לחמו בגרמנים, וזה החישוב: רוסיה הסובייטית 600 אלף, אמריקה 450 אלף, אנגליה והמושבות 85 אלף, צרפת 80 אלף, פולין 150 אלף, ארץ ישראל (הבריגדה) 25 אלף, צבאות אחרים ופרטיזנים 100 אלף, סך הכול 1.490.000 חיילים יהודים. איש מן המנצחים לא הזכיר זאת.

אף לא אומה, מלכות, תרבות, דת, כנסייה, שהייתה להם השפעה על צאן מרעיתם שהתפרע, אף לא ארגון, מוסד של צער בעלי חיים כלפי כלבים וסוסים זקנים, אף לא אחד מהם לא יוכל לטעון כי לא ידעו מה מעולל היטלר ליהודים בשטחי הכיבוש. המטורף ועוזריו לא הסתירו כלל כי חיסול היהודים הוא מטרתם. כאשר הוטעו יהודים בשורה של עיירות בנפת סארני לחשוב שלוקחים אותם לבתי מלאכה ונורו שם לאחר שהשכיבו אותם חיים בשורות, בבורות שהוכנו מראש, פורסם בשבוע ההוא דוח מדויק בעיתונות במוסקבה, עיתונות שנקראה בעולם. הנאצים עצמם הכריזו בקולות וברקים על מעשיהם ביהודים, הקולות וההכרזות הגיעו אל כולם, וכולם עצמו עיניים ואטמו אוזניים.

קומץ שורדים מטבוחי שלושה מחוזות, נכנסו לאחר המפלה הגרמנית לעיירה, היהודית בעבר, רפאלובקה. הם נתקלו שם בוועדה מעורבת של נציגים רוסים ומערב אירופים, כמרים מקומיים ורופא, שטיפלו בפתיחת קברי הקדושים היהודים. הוועדה רשמה בדוח כי בבורות טמונים 2250 אזרחים סובייטיים שנורו ונחנקו בידי הגרמנים. לנציגים היהודים מטעמנו, הורו לחתום על הדוח. תשובתנו: "הוסיפו 'יהודים סובייטיים שנורו' ונחתום". השיבו לנו: "אינכם רוצים, לא צריך".

הוברר לנו כי בתיעוד הכללי של פשעי היטלר כנגד היהודים הן במזרח, הן במערב, עקפו או השמיטו, גילו טפח וכיסו טפחיים, או הפחיתו מעצמת האסון היהודי הנורא.

אף בדוח על ההשמדה במחנה המוות מיידנק נאמר כי נספו שם 1,500.000 בני אדם ביריות ובתלייה ובמיני מיתות סדיסטיות שנעשו כנגד שבויי מלחמה סובייטים ופולנים ואזרחי צרפת, פולין, איטליה, בליה, הולנד, וכנגד סרבים, יוונים ויהודים. לאחר חקירה מדוקדקת התברר שמקרב שבויי המלחמה והאזרחים שנמנו, מרביתם היו יהודים.

בדוח על אושוויץ, משנת 1945, נאמר כי בית החרושת למוות נבנה במיוחד כדי לחסל אזרחים סובייטיים ושבווי מלחמה, ונספו שם 4,000.000 בני אדם אזרחי: רוסיה, פולין, צרפת, רומניה, הונגריה, צ'כוסלובקיה, בלגיה. ברשימת החיים שנגדעו לא נזכר השם יהודי אף שהיה ידוע כי כ-90% מן הנספים באושוויץ היו יהודים מן הארצות הנזכרות.

באופן זה הסתירו המנצחים את חורבננו גם בדוחות על מחנות המוות דכאו, ברגן בלז, בוכנוולד ואחרים. בדוחות לא רשמיים, משניים בלבד, רק בהם הודגש האסון היהודי הגדול.

אפילו משפטי נירנברג בהם נשפטו הנאצים המטורפים ומנהיגי הרייך השלישי שחרב ונדרשו לתת את הדין על מעשי האכזריות שלהם, אפילו במשפט זה, לא זומן במשך שנה ומחצה אף לא מאשים יהודי אחד, ונמנעו כמעט מהזכרה גלויה ומדויקת של מה שנעשה לנו, היהודים. במסגרת הצרות הכלליות הבליעו את מות היהודים, ופעם אחת בלבד דיבר התובע הכללי האמריקאי ג'ונסון על האסון היהודי, זה היה בדצמבר 1945 והתאריך נרשם בזמן המשפט כ"יום היהודים". אחד הנאשמים אמר כי יום זה הוא פורים נוסף של היהודים.

לפיכך חייבים אנחנו, העדים הספורים לחורבן הגדול, לספר ולרשום את כל איימי אסוננו. למען יקראו הדורות היהודים הבאים, גם בספר זה שנכתב על ידנו, את מסכת הייסורים והפורענויות שעברנו, וידעו בדיוק מי היו הרוצחים שעינו ורצחו אותנו. שידעו גם איך נלחם חלק מאתנו באויב, הגן בגבורה ובאומץ על כבודנו היהודי ונפל משום שכנופיות פרועות התנפלו עלינו, צמאו לדמנו ולאחר מותנו רצחו זה את זה.

במדינת ישראל, בעת המפגש הראשון של שורדי היערות המעטים עם אחינו בני דומברוביץ הוותיקים, הבענו את הרצון המשותף להנציח במילה המודפסת את כל הידוע לנו על תקופת השואה ועל חיי העיירה עד לחורבן. חלק ראשון בספר הזיכרון שלנו מקיף את העבר הרחוק והקרוב ואת אורח החיים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. החלק השני מקיף זיכרונות על ייסורים ואבדן, ועובדות ותיאורים של נקמה וגבורה. זהו פנקס דומברוביץ שלנו, פנקס של מוות, אבדן ונקמה, של גבורה ותקומה ותחיית מדינת ישראל.

הכתוב בספר צריך לשמש מצבה לחיים שנכרתו, למען "זכור את אשר עשה לך עמלק".

יזכרו לטוב שארית הפלטה של יוצאי דומברוביץ בישראל ובתפוצות שהשתתפו בהוצאת ספר הזיכרון. יישר כוח לקבוצה קטנה של עוסקים שהתמסרו למלאכה בלב ונפש, אספו חומרים, כתבו זיכרונות, עיבדו וערכו תיאורים שנשלחו, והשקיעו זמן רב ומאמץ: בועז ויפה אייזנברג, יוסף-חיים בייגל (חופשי), אברהם ומירה בינדר (בן דור), פינחס גנזיל, בצלאל הולצמן, יצחק ויינר (אבנר), שמואל זלצמן, חיים היגר, יצחק סולומון (הויכר), יצחק פייגלשטיין, מאיר פליישון, אברהם פרנקל, יהודה צצקס. יבורך במיוחד שמואל זלצמן על עיבוד ועריכה של חלק גדול מן החומר.

תבוא על כולם הברכה לעולם ועד.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 429 – 434.

יצחק פייגלשטיין חוויתי על בשרי

לזכר יקירי ואהובי: אבי ר' אברהם-חיים ב"ר מרדכי פייגלשטיין; אמי מרים בת ר' בצלאל; אשתי ביילקה בת יחיאל-מיכל קרצמן; אחי אהרן, אשתו פרל וילדיהם; אחותי חינקה, בעלה זליג בן שלמה הכהן וילדיהם; אחותי חוהלה, בעלה ישראל ובתם הקטנה מירלה; אחיי אליהו (אליה) וישעיהו שנפלו במאבק בנאצים; חמותי דינה בת יעקב; גיסי מאנס ב"ר מיכל וגיסתי תמה וילדיהם; אחייני נטע; כל ידידי, חברי וחברותי, מכרים וקרובים מדומברוביץ והסביבה שנרצחו בידי גרמנים ואוקראינים בתקופת האימים של מלחמת העולם השנייה. תנצב"ה.

א. מבוא

לנוכח מיליוני יהודים טבוחים ואלפי קהילות חרבות, כוסס במעמקי לבי זכר עיירתי האבודה דומברוביץ, תושביה היהודים שהומתו ונשחטו ועונו באכזריות, גברים, נשים וטף.

דומברוביץ ניחנה בחן ייחודי, שמחה וסבל מיוחדים, עליות ומורדות, נחמות וזעזועים. דומני שגם גילויים אחרים בחיי הכלכלה, החברה והתרבות בעיירה, כמו מסחר ומלאכת יד, ארגונים ואיגודים, חסידים ומתנגדים, גם על אלה היו נסוכים חן מיוחד, פשטות ולבביות ייחודית. סוחר היערות ותגרי הסוסים של דומברוביץ, החנוונים, הרוכלים, מוכרי הדגים ותגרני התרנגולות, על דאגותיהם והצלחותיהם, נבדלו מאלה שבעיירות הסביבה. הנגרים, הגגנים ונסרי הלוחות של דומברוביץ נודעו בסביבה כולה. כשהחלה דחיקת רגלי נסרי הלוחות שלנו, עם הפעלת מנסרות ממוכנות, נסעו הללו אל ר' שמואליקל להתלונן בפניו. השיב להם: "יהודים אל תתלוננו, וכי אינכם רואים, נוצר ענף פרנסה חדש לסוחרים ופועלים יהודים; רבש"ע זן ומפרנס את כל ברואי". הם שבו לבתיהם ומכרו את מסוריהם וחסל סדר נסרי עצים. חסידי דומברוביץ נהגו ללא התנשאות והמתנגדים – ללא עקשנות; הגבירים שלנו חפים מסנוביות ובעלי העגלות נטולי גסות רוח. ולהבדיל, אפילו הבריונים, המלשינים והגנבים שלנו היו בעלי קלסתר מיוחד, ובעת צרה מסרו נפשם למען יהודים. חסידי דומברוביץ שונים היו מחסידי קוסטופול, והמתנגדים שונים היו מאלה של לוניץ. וכך הציונים, הבונדיסטים, החובשים, הרוקחים בדומברוביץ שונים מאלה של ברז'ניץ, סטולין, סארני. רופאיה היהודים של דומברוביץ היו

אנשים טובים לבביים. הרוכלים וכבאי האש שלנו היו שונים מאלה של ויסוצק ושל ולדימירץ.

יהודי דומברוביץ נהגו לומר: "אפילו תיסעו ברחבי האימפריה כולה, לא תמצאו רבנים כשלנו. ר' נחומצה שלנו, יושרו, טוב לבו ותפילתו; ר' יענקל שלנו, הרב, לימוד התורה שלו, חכמתו, רעיונותיו; ובל נשכח את ר' יעקב-נתן, ר' איצה דיין, ר' סנדר-נתן הדיין – וממשיכים להתפעל – והחזנים? שליטא ניגן בפסנתר, כתב תווים, יצר קומפוזיציות משלו! מנחם חזן השטיבל, יראת השמים שלו, תפילתו; וחבורת הכליזמרים עם האמביציה שלהם לניגון יהודי ולמוסיקה בכלל". כן, כל זה היה ואיננו עוד, נגדע, נמחה מעל פני האדמה! היכן היד שתנציח? היכן הכוח לרשום ולו חלק ממה שהתרחש באותם ימי אימים כשהלכת קהילת דומברוביץ הקדושה בדרכה האחרונה, כפי שחוויתי בעצמי.

שימון יצחק בן חיים

ב. על מה ולמה?

בלילה אפל, באחד מימי ראשון של חודש יולי 1941, החלה הטרגדיה; היא הסתיימה בלילה אפל עוד יותר באחד מימי שלישי של חודש אוגוסט 1942. בלילה המחריד ההוא האירה הלבנה באור בהיר, אך אורה לא הגיע אלינו, יהודי גטו דומברוביץ. נהפוך הוא, אורה גרם אסון. הרוצחים יכלו להבחין בנו בלילה והפריעו

למנוסתנו. הרצח ההמוני החל ב-26 באוגוסט 1942, השחיטה נמשכה שלושה ימים בבורות של סארני. ההמשך היה 19 חודשי ייסורים ורציחות מחרידות – שרק דמיון סדיסטי חולני של החיה הנאצית יכול להמציא – של השורדים הבודדים שנדדו ביערות ובשדות.

ימי האימים ההם חקוקים עמוק בלב ואין פלא שכל רגע פנוי נפרשות לנגד עיניי התמונות הטרגיות. הנה אני רואה את ילדיו השרופים למחצה של יודל פישמן ומאות ילדים רמוסים. הנה אני רואה את ריץ'קה, דמו הקרוש, עיניו העקורות, בית החזה המעוקם, הקדקוד המרוסק. הנה אני רואה את ברל המשוגע למחצה ואת אמו, מוטלים בפאתי קריוויץ, כדורים חוררו אותם מכף רגל עד מותן ולא הרגום. ליל חורף קר, הם שוכבים קפואים, מתבוססים בדמם, זועקים ומתחננים

שיירו בהם. הנה אני רואה את ראשו של ברנדיס שנגדע בגרזן קהה. "עוד צריך היה להשחזר את הגרזן בשביל נבלה זו" אמרו רוצחיו.

הנה אני רואה בורות בהם דחוסות גופות מרקיבות. ראיתי אותם לאחר המלחמה כשבאה ועדה ממוסקבה לפתוח אותם. הבחנתי באחד מחברי הוועדה שולף מפיות ההרוגים שיני זהב ומניח בכיסו.

הנה אני רואה את גופו המת של מאנס קריויצר, שכן אוקראיני ביקע את גולגולתו באלה. כשהורדנו את הגוף המת אל הבור חשתי כי שפתי הקפואות נעו לפתע ולחשו חרש לחלל העולם: "על מה ולמה?"

ג. קבלת הפנים לגרמנים

היטב זכור לי אותו לילה באחד מימי ראשון בחודש יולי 1941, כשהחלה הקטסטרופה המחרידה: פיצוץ בית המדרש, מחול השדים של הגויים תושבי קרופה, ברסטיה ודומברוביץ שהשתגעו. האוקראיני המיוחס, גיסו של גברילצ'וק, פרצוף חיה מעוות – חנותו עמדה מול בית אחותי – הופיע לפתע על הגשרון וצרח: "נקבל את פני הגרמנים עם ראשים יהודים כרותים". באותו לילה החלו מעשי הביזה. צרחות כשל זאבים מטורפים נישאו בעיירה מקצה אל קצה. היהודים הסתגרו בבתים והמתו חסרי סבלנות לבוקר, בתקווה שהבוקר יביא אולי ישועה, אולי ישובו הסובייטים. הבוקר בא, הישועה לא. יום שני, הגויים מכינים קבלת פנים חגיגית עם לחם ומלח. הכמרים מוציאים איקונוס. כדי לגרום קורת רוח לגרמנים, לכבוד כניסת הניצחון שלהם לעיירה, מארגנים מצוד אחר היהודים. מי שנתפסו ברחוב או הוצאו מן הבתים בכוח, הובלו לשוק ונצטוו לאחוז זה בזה כשהם נועצים את שיניהם זה בכתפו של זה. ברחובות ובשוק הדהד צחוק שטני.

יושבים על הארץ 500 יהודים, מוקפים צלפים מיחידות הרצח של הגרמנים שזה עתה באו. אלפי גויים, גברים ונשים בבגדי חג, עומדים בפנים שמחים וחמדניים ומצפים להוצאה להורג של היהודים המוכרים להם: ספקי עבודה ובעלי מלאכה אשר שירתו אותם, תפרו להם, הנעילו אותם, חיטלו את מחרשותיהם וגרזניהם, השחזו את סכיניהם ומסוריהם, סרקו את צמרם, טחנו את דגנם, ריפאו את ילדיהם – גויים אלה רוצים עתה במות היהודי.

הגרמנים, שליחי אשמדאי, מצאו בגויים של דומברוביץ עוזרים טובים ונאמנים. קשה לתאר את ייסורי אותם 500 יהודים – אבות לילדים, בעלים לנשים, בעלי משפחות – בשבתם על הארץ בהמתנה למוות. היו שם החשובים והנכבדים, החסונים והפעילים שביהודי דומברוביץ, האינטליגנציה: רופאים, מורים, רוקחים, רבנים. נשמע בכיים המר של הנשים והילדים שחרדו לחיי בעלים ואבות. הפחד אחז ביהודי העיירה כולם. הגורל לא מינה לאותם 500 יהודים מוות מהיר ומידי. תכניתם של שליחי השטן הייתה שונה. הם תכננו להמאיס עליהם את חייהם: את היהודי יש לענות עד שהקליע הגרמני יהיה כדור חסד, פדות מייסורים אכזריים. הם תכננו לרדת לחיי היהודי עד שיתחנן לקליע. עוד מניע עצר בגרמנים: אילו ירו בהם, אולי היו האחרים נסים לכל עבר, כי הפושעים של היטלר לא פרשו את חזיתם. הרוצחים תקעו טריז עמוק והתפארו: "צעידתנו דומה לצעידתו לפרס של אלכסנדר מוקדון שהכה את הצבא הפרסי תוך שישה חודשים". הם ניצבו בתוך מובלעות וניתן היה לחמוק ולברוח. לקחו עשרים בני ערובה להבטיח שהיהודים לא יירו כביכול בצבא הגרמני. האחרים פוזרו בקריאות: "הייל היטלר" ושוב לבתיהם.

ד. הסדר הנאצי החדש

עם כל יום חולף התרחב והעמיק האסון. אירוע רודף אירוע באימתו, פחד גדול הודף פחד קטן. הגרמנים מכריזים כביכול על ממשל עצמי לאוקראינים. הם מקימים משטרה אוקראינית בפיקוחו של הגביטס-קומיסר ושל מפקדים אזוריים.

בעלי המשרות במוסדות האוקראינים מתהוללים ומתעללים ביהודים חסרי המגן באכזריות חסרת גבול. למן היום הראשון הוציאו אותנו הגרמנים אל מחוץ לחוק, חיינו הפכו הפקר. על ראשינו האומללים ניתכות מכות, ביזויים ועלילות לאין שיעור. הורו לקשור לשרוול סרט עם מגן-דוד, ניסינו להתלוצץ: הגרמנים הם ממשל המיטיב עמנו, הם מכירים ביהדותנו דה-יורה ומסמנים אותנו דה-פקטו. אך טלאי עם מגן-דוד היה סימן מובהק ליצור נחות שמותר לעשות בו ככל שיחפוץ לב הגוי. כעבור שבוע תלשו את המגן-דוד ותפרו לכל אחד שני טלאים צהובים, על החזה ועל הגב. הגויים כינו זאת בחיוך סדיסטי: מדי יהודים. באותם ימים בזזו הגויים את היהודים חסרי המגן, וברחוב היהודי שוטטו כנופיות ועוללו מעשים איומים.

החלו לצוץ צוים. הצו הראשון אסר על היהודים להחזיק ברשותם סוס, פרה, תרנגולת. מי שימצאו אצלו בעלי חיים יוצא להורג. בשעתיים שחלפו מפרסום הצו נמסרו בעלי החיים הנזכרים לממשל המקומי. איש לא העז לשחוט תרנגולת. מה רב היה צערם של בעלי העגלות שסוסייהם ועגלותיהם הובלו לאחוזת וורובין. ומה גדל צערן של נשים יהודיות שנפרדו מן הפרה שנתנה חלב לילדיהן, בידיעה שלא יראו עוד חלב. וכך היה.

המשטרה האוקראינית הריצה את האוכלוסייה היהודית לעבודה מדי בוקר, גברים, נשים, נוער וילדים רבים. תוך כך הורו להם לקרוא בקול: "המלחמה בגללנו" ולהדגיש כל מילה. השוטרים התרוצצו והכו במקלות על ימין ועל שמאל, נכנסו לבתים והכו, תפסו ברחוב והכו. באחד הימים התנפלו כמה שקצים צעירים על הרב הזקן, ר' נחומצה, תלשו בידיהם הטמאות את זקנו האפור הנאה והכהו באכזריות בכוונה לענותו עד מוות. הטוב בנחשים, גברילצ'וק, הוציאו מידיהם מגואל בדם ומת למחצה. הגויים המשיכו במלאכתם, היו פורצים לאור היום לבתי יהודים ובוזזים כל מה שחפץ בו לבם. לא היה ממי לבקש הגנה. אותה שעה לא קלטנו עדיין מה רוצים לעשות מאתנו. הערכנו כי הכאוס שורר רק בהתחלה, והמצב יתייצב וישתפר. לפי שעה זעקו יהודים אל רבש"ע, והכול-יכול עזב את האדמה החטאה אל רקיעים רחוקים והניח לנכדי עשו לעשות ביהודים כראות עינם. בהדרגה שמנו לב כי אנו אך בראשיתו של ים סוער עקוב מדם, ועוד רחוקה הדרך ועתירת סכנות. התחלנו להשלים עם הצרות בידיעה כי האדם הוא נחש מסוכן ואין אל מי לפנות. הפננו מבט לשמים, זאת לא ניתן למנוע מאתנו. אפיקורסים הפכו מאמינים, כל אחד מלמל בחשאי תפילה והאמין כי אל רחום וחנון עוד ירד ממרומיו לראות בסבלנו.

כל שוטר, בוזז. כל שוטר, מכה כרצונו. המשטרה דורשת חמישים חליפות טובות, חמישים זוגות מגפיים משובחים וחמישים כובעים איכותיים, והכול לאלתר. זה השוד המאורגן הראשון. כל חייטי דומברוביץ יושבים ותופרים, בניהולו של אלתר קליד, מן הסחורה שהובאה במהירות מהחנויות ומבתי היהודים. כל הסנדלרים מכינים מגפיים. בעלי המלאכה משתדלים להתאים את החליפות והמגפיים למידותיו של כל שוטר. מקווים לרכך אל לב הרוצח. יודעים שאם חלילה יהיה פגם זעיר בחליפה אחת, יתעופפו המקלות והמלקות. לאחר מכן ניתנו עלינו דרישות וצווים חדשים, מצד המשטרה ומצד

יחידות ממשל שונות. הדרישות באו בבת אחת, וכולם דרשו: "מיד". כשהוקם היודנט הוסדרו הדברים במעט. הגרמנים ציוו, האוקראינים חיקו אותם, והיהודים נאלצו לבצע. יהודים עיבדו את שדות וורובין ואת אחוזות הסביבה. יהודים עבדו בתחנת הרכבת, במפעלי העץ, במנסרה של מאצ'ולישץ'. הליכה של 15 ק"מ מדי יום לעבודה ביער, ושיבה לעיירה בלילה. תמיד עינם פקוחה עלינו. מריצים לעבודות כפייה ביער יהודים רעבים ומוכים שאין להם מושג איך לזכות עץ; לא אחת קרה שעצים שלא נכרתו כראוי, התרסקו בנפילתם או נפלו בכיוון הפוך. אם לא נהרג איש ראינו בזה יד ההשגחה, מענישה וגם משגיחה, אות שהכול-יכול יגן על היהודים מרע עד מפלת היטלר.

לעבודות היער היה גם צד חיובי. ההליכה ליער הייתה קשה, העבודה מסוכנת, היינו רעבים ותשושים, אך במשך היום היינו חופשיים. לא ראינו גרמני לנגד עינינו, לא שמענו את צעקות הפרא של השוטרים. גרועה בהרבה הייתה העבודה בתחנת הרכבת בהטענת קרונות. עבדו שם בקבוצות של שמונה, ללא כלים. הביאו אותם לשורות נערמות של בולי עץ עבים שאורכם כעשרה מטר ואמרו: "במשך היום יש להטעינם לקרונות". בצד עומדים שני גרמנים, פרגולים בידהם, והם מצליפים על הראש, על הידיים המדממות וצועקים: "טמפו, טמפו!" הידיים הלא-מיומנות של היהודים המורעבים אינן מסוגלות להתגבר על שכבות העץ הכבדות. המכות, ההצלפות, הקללות גם הם אינם מועילים. אנשים מבקשים את נפשם למות. בשובם הביתה בוכים אותם מאתיים יהודים כילדים קטנים.

הסבת חנוונים, חייטים, סוחרים, מורים לעובדים בעץ, אינה קלה. הגרמנים מבצעים זאת ללא הכשרה והנחיות אלא בפרגולים, במקלות, בעלבונות. אנחנו מתהלכים רצוצים, מבוהלים אומללים.

הגויים בדומברוביץ מבקשים אף הם ידיים עובדות בחינם ומגישים הזמנות במשטרה. הוורילו נזקק לשני יהודים לנקות אצלו את המחראה ואת דיר החזירים, מיכאלקה צריך שינקו את בור השופכין, כרישטופור צריך יהודים להכניס סדר בגללים ברפת. כולם זקוקים ליהודים. מילא העבודה המזוהמת, אך הלעג, הבריונות, האופן בו מציבים אותך לעבודה בבית הכיסא, וקבלת הפנים הלגלגנית של כרישטופור, גדול הכאב, גדול הפחד.

השוטרים גויסו מקרב האלמנטים הגרועים ביותר בעם האוקראיני. הם חייתיים, ברוטלים, אין מידה לרשעותם. הגרמנים בתעמולתם העלו אותם לדרגה של גיבורים לאומיים, והאוקראינים ראו בהתעללות ביהודים מעשי גבורה ועלו על מוריהם. המשטרה האוקראינית מכה ללא סיבה. עובר יהודי ברחוב, מכים אותו, רודפים, הורגים, אונסים. יושבים יהודים בבתיים, גוררים אותם החוצה ומורידים עליהם ברד מכות ונאצות: "יהודים ארורים". זה עתה שב אדם מיום עבודה שנמשך 10-12 שעות ולפתע צץ שוטר, גורר אותו לרחוב, מטרטט, מכה וצועק. כשניסו יהודים להתווכח, להתחנן אצל מנהיגי האוקראינים שיכריזו על חפותנו, אמר אחד מהם, בן של כומר, סטודנט באוניברסיטה הפולנית אשר שימש שופט חוקר במשטרה האוקראינית: "ההיסטוריה מלמדת אותנו, הארים, כי כאשר אתם יהודונים, נרדפים ובוכים, זה הזמן הנכון לנו לצחוק. נצחק אפוא אנחנו ואתם תבכו".

אחת הדרישות הסדיסטיות של המשטרה הייתה שנערות יהודיות יפוט יבואו לשרת במפקדת המשטרה במשמרת לילה. העיירה הייתה כמרקחה. אימהות ואבות, הכו ראשיהם בקיר. אין לשאת את החרפה. מסתירים את הבנות וחוטפים מכות קשות. אלתר ברמן הוכה במשך כל הלילה מכות רצח מלוות צעקות: "יהודון, תן את בנותיך!" הנה מצאה המשטרה אחדות מן המסתתרות היפות, מובילים אותן נפחדות ונכלמות. הצער והביזיון בלתי נסבלים. האסונות נשפכים כמתוך שק, לא מספיקים להגות בהם ושוב נוחתת מכה חדשה, מייסרת עוד יותר.

באחד הימים נכנס לפתע לעיירה מחנה של מאות נשים וילדים מדוד-גורודוק, מוכים, מגואלים בדם, עירומים למחצה. סיפרו בבכי תמרורים שהגרמנים לקחו את הגברים לחפור שוחות מגן. בתיהם נבזזו, ואותם גירשו מן העיירה. שלחנו בסתר שליחים לדוד-גורודוק ונדוע לנו כי ירו בכל הגברים. הסתרנו את ידיעה המחרידה מן האלמנות והיתומים.

חורבן דוד-גורודוק והמצבה החיה: אלמנות ויתומים בעיירה שלנו, הפילו עלינו אימה במידה שדעתנו מיטשטשת עלינו. איננו מסוגלים לשקול מה עושים בנו. לא רק שאיננו מסוגלים לחשוב על בריחה, איננו מסוגלים לשאת את גופנו. שכחנו שאנחנו אנשים חיים ואפשר להתאבד. והגרמנים ממשיכים להמטיר עלינו אסונות חדשים. החלה סדרה של דרישות כופר. תחילה דרשו זהב, לאחר מכן אדוות פרווה

ואז מגפיים, והכול בכמויות אדירות. הכול מחושב כך שיהיה בלתי אפשרי למלא את הדרישה, כדי להרוג בנו.

התכנית השטנית של השמדה מוחלטת טרם הבשילה באותם ימים. עסקו בחיסול חלקי. היו דיבורים על כך שהגרמנים רוצים לחסל אותנו לא ברצח אלא בעבודה קשה, בסירוס. הם עדיין חיפשו הצדקה למעשי רצח. הגרמנים והאוקראינים התחשבו עדיין במידה מסוימת במוסדות הגטו שהוקמו בידי הגרמנים, וביקשו את שיתוף הפעולה שלהם. היודנרט ומשטרת הגטו, כ-40 איש, היו אמורים לבצע את הדרישות. כמעט מדי יום הועברו דרישות: טונות של פלפל, קינמון, תה, סוכר, קקאו, סיגריות, עור, דרישות לכלים, פרוות, לבנים, סדינים, כפפות; דרישות לשטיחים פרסיים, ריהוט, כרים. שתיים-שלוש דרישות בבת אחת: מן הגביטס-קומיסר, מן הגסטפו, מן הצבא. על היודנרט ועל משטרת הגטו לבצע.

מכל אנשי היודנרט והשוטרים היהודים שרד רק שלמה זאלוז'ר משום שברח ליער. האחרים נרצחו באכזריות, אחדים נשרפו חיים. במוסדות גטו אלה שימשו הטובים, הנכבדים, החכמים והמשכילים באנשי דומברוביץ. היודנרט ומשטרת הגטו הם פרק קשה בפני עצמו, אך חובה לומר, באותם ימים לא היה מה לקנא בהם שהיה עליהם לבצע את דרישות הגרמנים ולהסביר להם כי הסכומים שהם דורשים אינם ניתנים למימוש. גם הם הולכו שולל, הדרישה להכין את היהודים לפינוי לסארני, כביכול לעבודה, הייתה למעשה הובלתם בצעדת מוות.

אל היודנרט נשלחו גם הזמנות בעלות אופי כללי הנוגעות לאוכלוסייה בכללה, יהודים וגויים. שם היהודים אמנם לא נזכר, אך עותק נשלח ליודנרט כדי שיפעל למען הרייך השלישי.

מודעות כלליות זו לשונן: "השמדנו את צבאות היודו-קומוניסטים הפושעים, דיכאנו את שרידי האנגלו-סכסים, המונהגים אף הם בידי יהודים. הצבא הגרמני האמיץ עומד עתה במחוזות המרוחקים של ארץ היודו-קומוניסטים, קר שם מאוד וצבאותינו נזקקים ללבנים חמים. לכן על כל אזרח נאמן המבקש להיפטר לנצח מן הקומונה של היהודונים לנדב לחיילינו לבנים, בגדים וכפפות". יהודים "נידבו" את בגדם האחרון והתלוצצו בחשאי: "הגרמנים הרי חייבים להחליף לבנים". ידענו כי הרוסים מכים ברוצחים, אך לא ידענו אם יעמוד לנו כוחנו

לשרוד את הפושעים. הגיע לידינו דוח של היטלר על ששת החודשים הראשונים של המלחמה ברוסיה, נכתב בו: "התנבאתי שכל העמים יקומו כנגד היהודים, היהודים צחקו. איך תסתיים המלחמה, אינני יודע ברגע זה. דבר אחד ידוע לי, לא יהיו עוד יהודים שיצחקו".

ה. עשרה חודשים של אימת מוות

נוסף למילוי דרישות רשמיות, היה היודנרט אוסף תמיד מתנות לכל מיני תלוינים גרמנים. המומחה להענקת מתנות היה פליט מפולין, אבולסקי, שידע איך לבקש מן הרשעים כי יואילו לקבל, ויהודים אומרים שאם לוקחים לא מזיקים. יהודים זוכרים מפקחי משטרה רעים, רוסים או פולנים, שלקחו ולא היה רע, אם כך אולי גם הגרמני הרע ישתפר? נותנים אפוא מתנות: אריגים איכותיים, פרוות בואש, שעונים משובצי יהלומים, תמונות שמן, תכשיטים וחפצי ערך אחרים. אבולסקי מחניף לפקידים בכירים על מנת שייקחו, והם לוקחים. בעניינים מסוימים הוקל מעט, התחלנו להאמין שיהיה טוב, נשרוד.

לפתע באה בריצה ברגל, מרובנה, נערה מבוהלת ומבולבלת, קרובה של טוביה השוחט, ולמחרת עוד אחת, נכדת נחמן פלד. הנערות סיפרו על השחיטה האכזרית של 17.000 יהודים ברובנה. הנערות הצליחו לחמוק בלילה מן הבור, מתחת לגופות ההרוגים. דומברוביץ מזדעזעת. יללה ובכי. שוב נשאלת השאלה: מה קורה ליהודים שלנו? לא מבינים עדיין את תכניתו של השטן. המהומה מתמשכת אך צרות היומיום מאפילות על אסון רובנה, מחפשים תירוצים. מישוה מסביר את מקרה רובנה: מן הסתם זה בגלל עליה על פעילות קומוניסטית. לנו בדומברוביץ אין הדבר נוגע, הקומוניסטים הספורים שהיו אצלנו ברחו עם הרוסים, אצלנו זה לא יקרה. הלבבות יוקדים בכאב. מבכים את האסון ברובנה. שליטינו האכזריים דואגים לכך שלא יהיה בנו כוח להרהר ברובנה.

תוך זמן קצר באה לעיירה מחלקה של אנשי גסטפו, 35 גרמנים. מכירים בהם את נוטלי החלק בשחיטה ברובנה. פחד אימים נופל עלינו. רובנה אינה מקרה חריג. מתחילים להבין שהנאמנות הצייתנית לא יגנו עלינו, אך נוקטים שוב בסגולה העתיקה: "אכפרה את פניו במנחה". עמוסים מתנות נאות, ראשיהם מורכנים, הולכים נכבדי העיירה לבקש רחמים מן הגסטפו. עדים יחידים, למהתלה האכזרית בה נתקבלו נציגינו, היו ארמונות פליאטר העתיקים בפליאנט, שהמרצחים מן הגסטפו השתכנו

בהם. קיבלו אותם והטילו עליהם את האחריות לאחזקת יחידת הגסטפו: לדאוג להם לריהוט נאה, כלים מפוארים, מצעים משובחים, משקאות יקרים ומזון. הכול נאסף בזריזות ובחריצות, כמעט בשמחה, עדיין מאמינים כי אנו פודים עצמנו מידיהם.

אותה שעה סבלו רבים מן היהודים חרפת רעב. מקורות המזון נלקחו. הגרמנים מנעו הכנסת מזון חופשית. חילקו 800 גרם לחם לאיש לשבוע. הגרמנים הציצו לתנורים ולתיבות המזון, אם חלילה מצאו בשר, איים חורבן על הבית כולו. יהודים מאמינים עדיין כי במתנות יצליחו להגביל את חיות הפרא, וא"ה ישרדו. יש יהודים החוטפים מדי פעם שיחה עם הרוצחים ומנחמים את הציבור שהשטן אינו נורא כפי שמציירים אותו. אותי תפסו שוטרים אוקראינים והכוני באכזריות במשך כל הלילה. עם שחר השליכו אותי לרחוב פצוע ונפוח. הופיע אבולסקי המקורב למלכות, בלוויית גרמני, וניחם אותי כי המשטרה תיענש על כך. מובן ששום שוטר אוקראיני לא נענש.

האמת היא כי גורלנו כבר נחתם אז. הגרמנים ידעו זאת ובמקרים מסוימים גילו שמץ אנושיות כדי למנוע מעשי ייאוש ובריהת, מהומה והתארגנות (לאחר גירוש הגרמנים סיפרו לי גויים שהגרמנים חששו מזה מאוד). מצד שני, נוסף לייסורי היומיום, המציאו מדי פעם תעלולים למיניהם כדי לרדוף ולהתיש אותנו עוד יותר. כך עינו למוות את משפחת טילטשין במעשה פרובוקציה שכלל פיסת דג. אחר כך תפסו את הרשל ליטוויצר, לא הכו, לא ירו, אלא צבטו בבשרו עד שדעך מכאב. באופן זה ביקש הגסטפו לחסל 35 יהודים שהחזיקו בהם. במשך ימים אחדים התעללו בהם באכזריות שאין בכוח אדם לתארה, רק הודות לשתדלנות של מכרים אוקראינים נכבדים, כופר מטבעות זהב וחפצים יקרי ערך, הבטחות היודנרט לאחזקת מותרות של הגסטפו, שוחררו העצירים, מתים למחצה, צבים ופצועים, גושי בשר.

ככל שגדלו הכופר והמתנות גבר תיאבונם של התליינים. אבולסקי ופליט נוסף מפולין בשם ניימן הפכו אנשי קשר קבועים בין הגרמנים ליהודים בעניין המתנות. הגביטס-קומיסר מסארני לוקח, השוטרים האוקראינים לוקחים, מקורביהם ומוצצי דם אחרים לוקחים. כשאומר מפקד המשטרה האוקראינית בשעת מעשה ביידיש: "חסרה לכם גאולה שלמה" מתמוגגים היהודים מנחת ומאמינים. ביום שקדם לטבח הגדול, התהלך מפקד משטרה זה בין העסקנים היהודים ושוחח עמם בידידות

ובנועם, ולא עלה על דעת איש כי ההשמדה בפתח. למחרת, ביום השחיטה, שהוגדר כפינוי לגטו גדול ונוח יותר, התרוצץ בינינו רוצח זה, מצטט פסוקי הגאולה, באכזריות חיתית, כזאב בשעה שהוא חונק שה.

בל יחשוב איש כי מפקד זה היה יהודי מוסווה, לימים כשנפל בידי החוק, הוברר שהוא גוי. היטלר הכשיר את רוצחיו בלימודי יהדות כדי לרמות אותנו ולהרדים את ערנותנו.

אך טרם הגענו לחיסול. החיה האוקראינית, אשר שוחררה מאחריות למעשיה הסדיסטיים, הפגינה את כוונותיה החיתיות. הפורעים האוקראינים התאוו לייסורינו, לדמנו, כפי ששיכור מתאוה ליי"ש.

בריינדל קרצמן שהסתתרה אצל אוקראינית שבנה היה שוטר ולימים הצטרף לפרטיזנים האדומים, סיפרה כי בן זה, בן תערובת: אם אוקראינית ואב פולני בשם לפקובסקי, התפאר בסיפוריו על מעשי הגבורה שלו במשטרה: ליפשיץ בעל אחוזה, ידיד של אביו, התחנן אליו שיהרוג אותו הוא, השוטר החביב, ואכן עשה לו טובה וירה בו. אלה פני כנופית השוטרים האוקראינים. חלומם וחיותם היו ביכולתם לרצוח. וכשלא היו עוד יהודים לרצוח, חלמו לפחות. המעשה בליפשיץ היה המצאה. ליפשיץ הסתתר בסארני ומת במחבואו. לימים, לאחר גירוש הגרמנים, פגשתי את בנו יוסקה, הוא סיפר לי כי במו ידיו קבר את אביו. רצינו לחפור אותו מקברו ולקבור אותו בקבר האחים אך הסובייטים אמרו: "סבלנות", עצמות ליפשיץ נחות בגן בלב סארני.

סיפור השוטר לפקובסקי הוא הוכחה לדמיון החולני של התליינים. הוא סיפר גם כי נערה יהודיה יפה בחרה בו מבין 15 שוטרים וביקשה שיירה בה. יהודים נוספים ביקשו למות דווקא מידו האמיצה, והוא הוסיף: "באותו יום גררנו מן החורים הרבה יהודים וירינו בהם כמו בשפנים". ייתכן שאילו במקום מתנות היינו משיבים מכות לרוצחים, ובכל אקציה היה נשפך גם דם אוקראיני, היו הרוצחים נרתעים במידת-מה, מתפכחים מעט מצימאון הדם שלהם ומספר גדול יותר של יהודים היה שורד אולי. האוקראינים פחדו מן המוות, הדבר התברר לימים בקרבות הפרטיזנים. הם חששו מכוחות יהודים חמושים שהיו מסוגלים להשיב מכה, ונמנעו מכניסה לקרב גלוי עם היהודים. הפרטיזנים היהודים הציבו להם גבולות זמן רב. בתום המלחמה שוחחתי בנושא ארוכות עם מורים, כמרים ובעל אחוזה אוקראיני, זיניוויטש, שונא ישראל

שהיה איש חכם ומקורב לגרמנים, ממונה על שטח באזור רפאלובקה. כולם אישרו את דעתי כי אף הגרמנים עצמם הרבו בהכנות לאקציה, ערכו תכניות, שלחו לגטאות פסיכיאטרים מוסוים ואסטרטגים, משום שחששו מהתקוממות. לאחר שגורשו הגרמנים סיפרה לי אישה רוסיה מן הכפר רפאלובקה, שעבדה בעבר במועצה האוקראינית, כי ההכנות לשחיטה הסופית נמשכו חודשים ארוכים, כל זה על מנת לבצע את האקציה במהירות, ללא אבדות לרוצחים וללא זעזועים דרמטיים. הצעד הראשון בתכנית הכללית של החיסול היה גירוש היהודים לגטו. ברגע שבודדו את היהודים החל מימוש תכנית ההשמדה הטוטלית.

בגטו נהגנו לדון בעניין תכופות, תמיד הייתה ידם של תומכי המתניות וההתאפקות על העליונה. הם הסתמכו על נימוסי הגרמנים והתנחמו במחשבה כי זה ירתיע אותם מהשמדה טוטלית. במקרים מסוימים אכן תמרנו הגרמנים בנימוסיהם, זה היה מעודד אותנו ומרגיע לזמן-מה. הרשעים הבינו וראו את הלך הרוח שלנו והשליכו לעברנו מעט נימוסיות טקטית. ישבנו למשל במספרה של רוזנברג, היה עמי יהודי מפינסק בשם ולובלסקי, לפתע נכנס גרמני, מביט סביבו ואומר: "מה עושה כאן חבורת יהודים מכונמים?" ולובלסקי שולף תעודת דפס בעיתון אוקראיני העובד במשמרת לילה. אני מוכיח שאני עובד יערות והיום אני מסדיר עניינים של הנהלת חשבונות במועצה האוקראינית. "יא-יא, כנופית הרמאים מוצאת תירוצים" אומר הגרמני ומתיישב להסתפר. רוזנברג מלטף את פניו הטמאות, מעסה את ידי הרוצח שלו, ועובד בפרד ובהכנעה. מדי רגע הוא רוכן אליו ואומר: "בבקשה, אדון חביב". הגרמני ממלמל בכעס ורוטן: "כנופית בטלנים, הפיהרר כבר ישליט סדר. אתם סרטן בגוף עמי אירופה, מפיצי דמורליזציה, יא-יא הפיהרר צודק".

הגרמני מחזיק ידו על קת האקדח ואני נפרד במחשבתי מכולם. רוזנברג ממש כמת. ולובלסקי רועד כאחוז עווית. לבסוף, לאחר התספורת, קם הגרמני ואומר: "יום טוב לכם רבותי", פונה ישירות אליי ואומר: "הגרמנים אוהבים תמיד דייקנות, יום טוב". פעמיים "יום טוב" והפנייה "רבותי" פועלים כצרי. אומר ולובלסקי: "שומעים אתם יהודים, הגרמני צועק ומייסר אך הוא בן תרבות ובעל נימוסים, הוא לא ירצח". האירוע פשט בגטו, השתקפות חיוורת של מילה אנושית השכיחה את הייסורים.

מקרה אחר: קבוצת עובדים שבה מן היער לגטו. השעה התאחרה בצאתנו מן היער. לפי הצו היה עלינו להיות בגטו בדיוק עם השקיעה, לא לפני לא אחרי. כשעברנו ליד קרופה, נתקלנו בשישה שוטרים אוקראינים חמושים. אחד מהם מסיר מכתפו בלי אומר את הרובה, שני עושה כמוהו, הם מתחילים לכוון לעברנו. אנחנו מתחילים לבכות ולהתחנן. ראש העובדים מציג להם אישור, ללא הועיל. הוא אומר להם: "תוצר העבודה פזור ביער, אם תירו בנו, ירד הכול לטמיון. זה כנראה השפיע על שאר השוטרים והם מנסים לעצור בשניים הצועקים: "מה לכל הרוחות נחוצים לכם היהודנים, רואים את השפנים המבוהלים? הם ישכבו כשיבולים תחת המגל".

בינתיים התקרב גוי זקן ואמר: "כאן בכפר לא, תבהילו את ילדינו ואת פרותינו. תובילו אותם ליער, שם תעשו זאת". לבסוף הניחו לנו, הצלחנו להגיע לגטו וסיפרנו ליודנרט. אבולסקי אמר שהוא נוסע מיד לסארני אל הגביטס-קומיסר. רוטנברג הזקן יעץ לפנות למפקד המשק הכלכלי המקומי, המכהן בארגון "טוט", ולבקש את הגנתו. חיים גילדנגורן שלח לקרוא ליענקל בושקס [פרפלמאזה], סרסור שפעל אצל המשטרה האוקראינית, יענקל מיהר אל מפקד המשטרה האוקראינית. כעבור חצי שעה נקראתי עם יהודים נוספים אל המפקד. יחיאל מזאלישין מספר הכול ובוכה כילד. המפקד, מצטט הפסוקים, אומר: "זה שום דבר, הבחורים התלוצצו". מפקד המשק הגרמני, שרוטנברג סיפר לו בינתיים הכול, בא גם הוא, הוא קרא לשני השוטרים, הצליף בהם קלות בפרגול והורה להעמידם לדין. לשוטרים לא עשו דבר, וכעבור שבועיים הובילו אותנו לשחיטה. בין 200 השוטרים שהקיפו אותנו באותו יום, היו גם שניים. אך ברגע ההוא הייתה לזה השפעה על הלך הרוח המבוהל שלנו ולמחרת יצאו העובדים ליער בתחושת ביטחון שאיננו הפקר. לימים, ביער, לאחר השחיטה, נודע לי כי השוטרים שפגשנו בכפר קרופה שחטו קודם לכן את קהילת רוז'שץ', קובל וקהילות אחרות. כשפגשנו בהם בשובנו מן היער הם ידעו כי כעבור שבועיים ישחטו אותנו.

הגויים בסביבה ידעו אף הם שישחטו אותנו. היהודים בלבד לא שמעו את צליל החלף שבידי מלאך המוות והתנחמו עד לרגע האחרון כי הצרה תפסח עלינו. כששוחחנו על כך בזמן העבודה ביער, טענו אנשים: "אתם תראו, בסופו של דבר יחדלו הגרמנים מן ההריגות הבודדות, וכי היו כובשים אחרים טובים יותר כלפי היהודים? וכי לא

הרגו הבולשביקים את שלמה פוטרך ב-1918? האם לא הרגו הפטלורים את יצחק השוחט, והפולנים לא הרגו את אחיו של ברל שפירא? ומי עינה את מושר ואת פישמן? פטלורה! הפולנים הלכו אותנו ללא סיבה בלב השוק. בקיצור, איש לא חמל עלינו, וברוך השם אנחנו חיים. כך יהיה גם עתה, הרוחות יירגעו ועוד נזכה לנחת".

באחד הימים בא אלינו ליער גוי מדומברוביץ, שהיה בעבר שומר במשרפת הלבנים של אהרל. כולנו הכרנו אותו, מיום שבאו הגרמנים גרם לנו ייסורים רבים. רשע זה אמר לנו: "מה אתם עובדים ומתאמצים? הרי יירו בכם. הניחו לעבודה וחישבו על הצלה". השיב וזרונה החיית: "הרשע מצא אמצעי חדש לייסר ולהפחיד אותנו. וכי למה יירו בנו?" זה היה הלך הרוח אצל יהודים רבים. אך נתנו בנו הרשעים מבט טוב, שכחנו הכול. נרדפים ומיוסרים, מבוזים ונרמסים, כמהנו למילה טובה, למבט חם. וכשחבק אותנו לרגע מבט כזה, שכחנו את צרותינו וקיווינו לימים טובים יותר.

הרהורי העלו על הכתב אירועים מאוחרים. לפי סדר האירועים אנחנו עומדים בסוף חורף 1941-42. אנחנו מותשים ומיוגעים. יש לנו הרוגים. חפצי ערך רבים נשדדו. ערכינו הרוחניים נרמסו. אך עדיין איננו כלואים בגטו. ביום אין איש מראה עצמו מחוץ לעיירה, אך רחובות העיירה הם שלנו.

ו. במאבק למען גטו גדול יותר

הדרישה לסגור את היהודים בגטו נפרד, התכוונה לבדל למטרה זו את הרחובות והסמטאות הבאות: צד אחד של רחוב שוסיינה [הכביש], רחוב בית הכנסת המקביל, רחוב השטיבל וצד אחד של רחוב בולניטשנה. הגבולות היו אמורים להיות: מצד אחד הרחוב המרכזי מקרוב, מפינת רחוב שוסיינה, מ"פורט ארתור", עד בית האבן של ישראל ציגלניק. צדו האחר של רחוב מקרוב (בית דוד פירוק עד יוסל בָּגוֹן), אמור היה להיות נקי מיהודים עם כל הסמטאות הפונות לעבר בית המועצה [וולוסט]. גבול הגטו בצדו השני – המכתש [פרובאליה] עד רחוב בולניטשנה [רחוב בית החולים].

תחילה בלבלה אותנו הפקודה. לאחר מכן החלו יהודים לפרשה לטובה. זיידל טילטשין שבנו וכלתו נהרגו בידי הגרמנים אמר לי: "אם חושבים

הגרמנים להרוג את כולנו, לשם מה נחוץ להם הגטו? מי מונע מהם לבצע את ההרג מיד?" שייקה שיינמן שעבד במפעל עיבוד העורות כמומחה, אמר בזו הלשון: "אני אומר לך איציק, עם רשעים אלה נסתדר. הם אינם גרועים מן הפולנים ומאנשי אן-קה-וה-דה. אולי הם אף טובים מן הגויים שלנו בדומברוביץ, שהשתגעו לגמרי". אברהמל ליברסון, ראש היודנרט, בנתחו את פקודת הגטו, ראה בה נקודת מפנה נוחה באנטישמיות הגרמנית. "עלינו לעשות הכול – אמר – אפילו לסחוט מעצמנו יותר, ובלבד שנשיג גטו גדול יותר, כדי שנוכל לחיות את חייו ביתר נוחות". והיו שאמרו בחשאי: "אליה נזכה למפלת היטלר בגטו". יודעי כל, מספרים על בישופים גרמנים מימי עבר רחוקים, שהיו ביניהם חסידי אומות עולם שביקשו להגן על היהודים שלהם מן הרוצחים אברירי מסעי הצלב, ולכן גידרו למענם גטאות. הגטו הנוכחי, אומרים יהודים, יוכל לשמש מגן מפני ההמון האוקראיני צמא הדם. לפי דעה זו יש לעשות הכול שהגטו יהיה גדול ככל האפשר. עוד שטח, עוד אוויר לנשימה, עוד אפשרות לתנועה.

מתחילים באיסוף מתנות. יהודים חופרים שרידי נכסים ורכוש שלהם. רוטנברג הזקן מנהל את השתדלנות מלמעלה, וחיים גילדנבורג עם מטה שלם, לוחצים – מלמטה. אבולסקי נוסע לסארני. מחלקים מתנות בין חברי המועצה המקומית והמשטרה. אברהמל ליברמן מצליח להגיע אל הגביטס-קומיסר בסארני ועולה בידו לקבל גטו גדול יותר. היודנרט חוגג את ניצחון הישגו. ברל שפירא החכם, נכדו של איצה הדיין, ובנימין שוורצטון, נכדו של הסטרוסטה חֶמֶיה, רואים בזה ביטוי לרעיון שהטיפו לו בעבר, רעיון העזרה העצמית של ההמונים המדוכאים ושל צדק חברתי. רוטנברג הזקן אומר: "זו תוצאה של התרבות האירופית". כולם מקווים, בטוחים כמעט, שלא צפוי כאן מוות.

במה התבטא ההישג המעשי של הגדלת הגטו? נתאר שוב במדויק את הדרישה הבסיסית של שטח הגטו ואז נציין את השינויים שהוכנסו.

לפי הדרישה הבסיסית: בואך מן השוק אל תחנת הרכבת מפינת השוק ורחוב שוסיינה [הכביש], צד ימין עד בית גבריאלי הכליזמר, בלי מוצא לרחוב, עם איסור יציאה לגשרון ופתיחת חלון לעבר רחוב הכביש. רחוב בית הכנסת במורד עד לצד הגנים, מן הסמטה המובילה מרחוב שוסיינה אל רחוב בולניטשנה. הגדרות והמעברים בין הרפתות פתוחים, ודרך רחוב בית הכנסת נכנסים לבתי רחוב הכביש. כך הלכתי

אל חנינה ביטשיק, אל אתל לוטינסקי, אל איצל ביטשיק, מרחוב בית הכנסת דרך הגדרות והרפתות המפולשות.

רחוב השטיבל, מבית טשקנט [יצחק קובז'ו] ואשר שטרום עד הקצה, אחרי שוויצר, סמטת בית המרחץ וצד אחד של רחוב בולניטשנה, מישראל זלצמן עד סמטת גנזיל ומישראל זלצמן עד פינת רחוב הכביש, בלי מוצא לרחוב, עם איסור לפתוח חלון ולהשתמש בגשרונים. מסמטת בית המרחץ באים אל בתי היהודים ולרחוב בולניטשנה. כאן אמורים להידחס 4327 אנשים שהיו אז בדומברוביץ.

הגטו הוגדל בהוספת הרחובות: צדו האחד של רחוב וורובין שהיה בו בית המרקחת, מבית מטוסוב עד פינת השוק; צד השוק מבית האבן של משה-הירש פוטרך עד בית האבן של פינה החייט, עם המגבלות שלעיל. כל צד השוק מאהרנסון עד יוסל בגון, בית האבן של אברהמצה עם המגבלות. מבית יוסל בגון במורד לרחוב בולניטשנה, בית דוד פירוק, ומשם ברחוב בולניטשנה עד חנה לייבן, עם המגבלות. רחוב קולודיזנה, רחוב וולוסטנויה [המועצה], עד בית האבן של יעקב יוסיס וכל הסמטאות שביניהם. ליד בית האבן של פריידל ריקלס [שטרום] הותקן מעבר בין חלק אחד של הגטו למשנהו, כלומר: מרחוב השטיבל עד רחוב המועצה, בדרך זו אוחדו שני החלקים.

שוטרי הגטו היהודים, שומרים במעבר ובצדי הגטו וגבולותיו. היודנרט אומר כי לטובתנו הדבר.

תנועה חופשית בגטו הייתה אסורה, נאלצנו להתגנב דרך הרפתות והגינות הרמוסות כדי להגיע לרחוב וורובין, אל בתי האבן של פיבובז או של ברזוך למשל. איסור תנועה חופשית בגטו דיכא את הציבור, אך כעבור שבועיים שכחנו כמעט שלא מכבר הסתובבנו באופן חופשי ברחובות דומברוביץ, בשדות, בכרי הדשא, בכפרים ובעיירות הסמוכות. לעתים חשבנו כי המציאות הנוכחית היא הדבר הממשי ומה שהיה פעם הוא אשליה בלבד, חלום שאין בו ממש.

בתום המאבק על הגדלת הגטו, ולאחר שסומנו גבולותיו, החל מאבק להנמכת הגדר. באחד הימים הופיע ראש המועצה, תושב דומברוביץ, קארז'יק הרשע ימ"ש, מאנשי פטלורה בעבר, שנטל חלק בפוגרום בפרוסקורוב. רוצח זה הוציא צו, לגדר את הגטו בגדר גבוהה ובחוטי

תיל דוקרני, כדי שלא נוכל להביט אל עברו השני, הארי. בתחנונים אצל הגביטס-קומיסר ובכופר ניכר ביטלנו את הגזרה. הגרמנים הסכימו לגדר נמוכה יותר. קארז'יק זה נרצח במהרה בידי בולבובצים (אוקראינים קיצונים). כשם שהחרידה אותנו העובדה כי גוי מדומברוביץ, שגדל עמנו, ירצה להרע לנו במידה רבה, כך היה מותו מחריד בעינינו. הוציאו אותו באישון לילה מן הבית, הובילו לפאתי העיירה, ביתקו את בטנו, עקרו את מעיו והותירו אותו חי עדיין ומתייסר. זעקותיו נשמעו למרחוק. יהודים התפללו שיאבדו הרשעים, אך לא במוות אכזרי שכזה. לא תיארנו לעצמנו שकेבור זמן-מה הבולבובצים ירצחו באכזריות דומה יהודים מסתתרים ביערות.

היודנרט היה אחראי לכך שיהודים לא יחצו את השטח המגודר ולא יבואו במגע עם התושבים בצד הארי. עינוי או מוות איימו על מי שעבר לשם. שוטרי הגטו היהודים שמרו בקפידה בנקודות בהן התמזגו רחובות הגטו עם רחובות החלק הארי. עם זאת לא התאפקו יהודים והסתכנו בחייהם כדי לעבור לצד הגויי ולבקש אצל מכרים אוקראינים פת לחם או חלב למען ילד חולה.

באחד הלילות התגנבתי חרש ליציאה ברחוב בולניטשנה, מסמטת איציק מאירס, שם עמד על המשמר יהושע שמלץ, נישגתי אליו וביקשתי: "אחא, תן לי לעבור לצד השני, אני רוצה להמיר זוג נעליים בכמה קילו קמח אצל מכר גוי". יהושע הדף אותי בכעס ואמר: "תסתלק מכאן מיד, כי אמסור אותך לבנימין שוורצטוך ותחטוף ממנו".

כך נהגו גם שאר שוטרי הגטו היהודים, 57 במספר, כשידידיהם או חבריהם הטובים התחננו להרשות להם לחצות את גבולות הגטו.

לאור יחסים אלה בין תושבי גטו פשוטים ובין השוטרים היהודים, התפתחה מצד דרי הגטו שנאה למוסדות היהודים. האנטגוניזם גדל מיום ליום. מוסדות הממשל האוקראינים וסתם שונאי ישראל רוו נחת. גם הצרות והרעב עוררו קנאה של אנשים זה בזה, לעתים בשל סיבה ולעתים ללא סיבה. נכנסתי פעם אל חבר יודנרט, חיים גילדנגורן, לספר לו כי בלכתנו לעבודת היער נתקלנו ברשע סְפֶּדֶדון והוא אמר לנו: "בחורים, כלאו אתכם בגטו כדי שיהיה קל יותר לשחוט אתכם". "חיים – אמרתי – אתם הרי יהודים חכמים, מדוע אין היודנרט עושה משהו, שלא נהיה 'כצאן לטבח יובל'?" חיים מדד אותי בעין ערמומית

ואמר באירוניה: "אם תלמד חכמה מרשע זה, תהיה אדם דגול. אלה הן מילים ריקות וכבר..." וחיים מתיישב בנחת אל השולחן המכוסה מפה לבנה, ערוך בכלים נאים, והוא אוכל במנוחה, ואתל מגישה מאכלים טובים כמו בשנים הטובות... לא שלטתי ברגש הקנאה ואמרתי לו בכעס: "אתה, אני רואה, חי באורח רגיל למדי, לכן אינך מבין מה עובר עלינו. נוסף להיותנו בידי היטלר, גורלנו נתון גם בידי מנהיגים כמוכם".

יצאתי מן הבית בלב מלא שנאה, קנאה ודאגה מדברי ספרדון. בו בערב נכנס לביתי לייבל סלובשנר, ובראותו אותי אוכל בורשט חומעה עם לחם, סנט ב', לו, למסכן, לא היה גם זה.

ז. צרת הזהב

כשהחלו היהודים לעבור לגטו, נתקבלה פקודה מן הגביטס-קומיסר: "היהודים נכנסים לגטו – גולד-ריין". היודנרט מיהר לסארני ושב עם הבהרה: "כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, חייבים למסור את כל חפצי הזהב שברשותם: מטבעות, תכשיטים, כלים". הגביטס-קומיסר אמר ליודנרט כי ידוע לו בדיוק כמה זהב יש בידי יהודי דומברוביץ, וחייבים למסור הכול.

קשה היה לבלוע את צרת הזהב. כל אחד קיבל זאת באורח טרגי, פרנסה הרי אין, הרעב והמצוקה גדולים. נקל לתאר את חיי הדוחק והצרות הצפויות של מגורי שתיים-שלוש משפחות בבית אחד. ידענו שהדבר עלול לגרום מחלות וקיווינו כי בעזרת הזהב נוכל להציל עצמנו. אנשי היודנרט סברו בסתר שמקורות הזהב אצל האנשים יועילו בעת צרה ולהזנה כללית. והנה דורשים הגרמנים ללא סיבה את כל זהב העיירה! ולא – עונש מוות. ואיך מוציאים מן היחידים את טבעות הקידושין, וכי לא יגלו הגרמנים לאחר מכן שלא הכול נמסר וחיי יהודים יהיו בסכנת מוות?

יהודי דומברוביץ כבר נתנו זהב לגרמנים, עוד בכניסתם. נתנו גם פעם שנייה סכום מסוים. עתה דורשים ללא שיעור. לגביטס-קומיסר הערכה דמיונית בדבר מאגר הזהב היהודי בדומברוביץ, והוא דורש את כולו ולא, אורב המוות מעבר לדלת.

יהודי דומברוביץ יודעים טעמו של כופר נפש. בשנת 1921 שילמו כופר לפולנים בגלל צלב שהבולשביקים הנסוגים צלפו בו והפילוהו מגג

הכנסייה. גם בשנים 1919-20 שילמו כופר כדי לפייס את הוועד המהפכני הנזעם של הבולשביקים המקומיים, לסקוביץ-סדובסקי. במקרים הללו, ידעו שיעור ומידה. הדרישות היו אנושיות וסבירות. אפילו הכופר שניתן לפטלורים היה בגבולות האפשר. הדרישה הנוכחית לעומת זאת היא ברוטלית ולא סבירה. דבר אחד נהיר, אם לא נספק את תאוות התליינים במלואה, נשלם בחיי אדם. אפילו החיים המרים, יקרים. מה עושים אפוא? זועקים זה לזה: "חכמים עוצו עצה", ואין חכמים בנמצא.

עדת היהודים נחלקה לשני מחנות. מחנה אחד טען: יש להטיל חרם, שהכול חייב להימסר, אפילו טבעות נישואין. כך יימנעו סיבוכים בעתיד. המחנה השני טען: לבצע את הפעולה ללא חרם. לאחר ישיבות סוערות והתייעצויות, החליטו ראשי הקהל, והרבנים קיבלו בשתיקה, להטיל חרם. הלכו מתנגדי החרם וכינסו את שני הרבנים: ר' נחומצה הרב הזקן ור' אבאלה הצעיר, ואמרו: "ראשי הקהל החליטו להטיל חרם כדי שלא תסבול כל העדה בשל תאוות זהב של יחידים. אך האומנם אפשר לפדות בזהב את הנשמה, שכפי הנראה תיאלץ במהרה ללכת בדרך שסומנה לה? למה אפוא החרם? תהיה הנשמה נקייה מזה! די שהגוף מקולל! והיכן הביטחון – שאלו – כי לאחר הטלת החרם לא יימצאו כאלה שישמרו ברשותם מטבעות אחדות או טבעת נישואין? יכול גם להיות שאנשים שכחו בינתיים היכן הסתירו את חפצי הזהב שלהם". לשמע הדברים, פרצו הרבנים בבכי מר ואמרו: "לא נתנו הסכמתנו להחלטה. אנחנו מתנגדים לזה, ילכו נשמותינו אל בית דין של מעלה ללא חרם".

ר' ישראל ברזוך בן התשעים, קם מן השולחן ואמר לאשתו ציפורה: "בואי הביתה". "לאן אתה הולך ר' ישראל – שאלו אנשים – חכה עד שנגיע להבנה". "אני כבר הגעתי להבנה" השיב ר' ישראל ויצא. כעבור שעה חזר והביא עמו תיק מלא מטבעות זהב ותיק שני של חפצי זהב. לא הוטל חרם.

הודות למעשה של ר' ישראל ברזוך והודות לכך שכולם ללא יוצא מן הכלל הביאו את הזהב, עבר הפינוי לגטו הסגור (10.5.1942) ללא עזזעים מיוחדים.

ח. ההתיישובות בגטו

המעבר הקיף את היחידים והמשפחות שגרו מחוץ לגבולות המסומנים של הגטו וגם יהודים מכפרים סמוכים. כך נתאפשר לשכנים הגויים ליהנות ממה שעוד נותר בידי יהודים והם עשו זאת באופנים שונים: בטוב וברע. בנו של ברוך ראניר, בדרכו מראן לגטו, הותקף סמוך לכפר זאלישין בידי גויים בני המקום, שלקחו ממנו הכול. אותי תקפו שכני מן הכפר קריוויץ מכל עבר, שעה שהוצאתי חפצים מן הבית והטענתי על עגלות. ממש תלשו מידי כל מה שראו. אמרתי להם: "שכנים, אתם הלא נשאים כאן, תוכלו לנוע בחופשיות, לעבוד ולהשתכר, אני הולך לגטו סגור, כל מה שתקחו ממני יחסר לי מאוד בעתיד". עיניהם יקדו באש איבה, נמלטתי כל עוד רוחי בי עם דלותי המעטה.

כעבור זמן-מה, לאחר השחיטה, נפגשתי ביער עם גוי מוכר (קורניי). כשפניתי אליו בבקשת עזרה, כי אני משוטט רעב ביער, אמר לי: "לו השארת אצלי נכסים ורכוש שלך כשהעתקת מושבך לגטו, הייתי נותן לך עתה לחם ותפוחי אדמה ואפילו בשר חזיר, אך סתם כך, בחינם, חבל לתת לך". אצל גוי זה עצמו השאיר ישראליק פרלשטיין את כל רכושו, הוא אף עשה טובה ליהודים אחרים והסתיר אצל קורניי את חפציהם. הגוי התפאר בפני חבריו: כי גם אם יחיה עוד חמישים שנה ולא יעשה דבר, יהיו לו אמצעי מחיה. הוא לא זכה לכך. הפרטיזנים האדומים, בהם יהודים מקומיים, הציתו את קריוויץ, שתושביו היו בולבובצים, נכסים ורכוש גזול של יהודים, עלה באש.

בדרכי לגטו, קרוב לדומברוביץ, נתקלתי ברועה לשעבר מקרופה שהפך לשוטר. בראותי אותו נקרע בי לבי. כאשר שלטו בעיירה הסובייטים הייתי מנהל עבודה ביער, הייתה משימה לקחת ילדים מבני העם ולעשות מהם בני אדם, לקחתי, בהוראת התובע, את הרועה מדיר החזירים והרמתי אותו למעלת קניין. הוא זכה לשכר טוב וליחס נאות מצד. כשבאו הגרמנים, מיד בא לביתי ואמר בסרקזם: "חבר מנהל, תן את האופניים ואת שעון הקיר, אני רוצה אותם בביתי, תן גם את האופניים של אחייך, הם נחוצים לי מאוד". את האופניים נתתי לו, את השעון, לא. עתה ניצב סמוך אליי, הרובה בידו. עיניו רושפות, צחק ואמר לי שוב: "חבר מנהל, תן עוד חפצים". ניסיתי לומר משהו והוא התנפל עליי ככלב שוטה וצעק: "שתוק בן כלבה, יהודון ארוך!" תמרן ברובה והרעים בקולו: "אתה עוד חי ודורך על אדמת אוקראינה

הקדושה שלנו? מיד אהפוך אותך לפגר!" באמרו זאת החל לבזוז מן העגלות. ברגע ההוא הופיע אוקראיני אחר, מרושע ממנו, כבר הזכרתיו, דווקא הוא, שבחודשים הראשונים לבוא הגרמנים עשה צרות צרורות ליהודים, התמתן קמעה ועמד בתוקף נגד פאוול. כתוצאה מכך התרחק השוטר מן העגלה והשאיר לי צרור קללות ואיומי אגרוף. בסופו של דבר נכנסתי עם מיטלטליי לגטו, למרבה הצער לא השתמשתי בהם. לא היה לי אפילו היכן לתלות את השעון, הכול נשאר לבוזזים.

ט. בחרדה מפני יום שני של שבועות

יום העבודה בגטו מתחיל עם זריחת החמה. בשעה זו ניצבים כבר כל תושבי הגטו, ילדים וזקנים, בחורים ובחורות, בשורות ארוכות ליד היודנרט. רעבים ומיואשים, אף אינם מברכים זה את זה בברכת "בוקר טוב". המון עם זה מתפצל לקבוצות עבודה גדולות וקטנות: למקומות עבודה אצל גרמנים, לשדות הקרובים והמרוחקים של וורובין, למנסרות, לנהרות – לבנות גשרים ורציפים, לעבודות יער, לתחנת הרכבת וגם אל גוים – לנקות אצלם חצרות, דירי חזירים, בורות שופכין. לכל קבוצה אומרים השוטרים: "חלילה לכם לסטות מן הדרך, ולקראת שקיעה לחזור לגטו".

תחילה סבור הייתי כי קבוצת היער שלי, עבודתה היא הקשה ביותר. מדי יום הלכנו ברגל 12-13 ק"מ הלוך ושוב. ביער עבדנו עבודת פרך כל היום. לאחר ששלחו אותנו לעבוד ימים אחדים בהטענת קרונות, הייתה השיבה ליער בחזקת גן עדן, גם כאשר רעבנו, פצענו את ידינו, שחקנו רגלינו עד העצם, היינו בסכנת מוות בגלל אי-הכרת העבודה ביער ועצים מרוסקים וחשבנו לא פעם כי מלאך המוות הוא גואל. ישראלים סלובשנר הגדיר את עבודתנו כך: "אצל פרעה במצרים היה רע ומר, אך 'ויזעקו', ניתן להתרכז במחשבה ולזעוק אל האל, עתה אנחנו מדוכאים במידה שאיננו מסוגלים אפילו לזעוק אל האל".

ימים אחדים לפני שבועות, בשובנו מן היער, הזכרנו חגי שבועות בעבר ואת אבותינו שחגגו אותם. מרה שחורה אפפה אותנו, פרצנו כולנו בבכי מר. אחד מאתנו התנחם: "שמעתי מאיץ-מאיר בליזניוק שהתורכים יקנו את היהודים מן הגרמנים". אחר החל לספר כי אהרל לֶטְקָא, היהודי היחיד בגטו הזכאי לתנועה חופשית והוא סוחר עם הגוים, שמע מהם כי במהרה ישלחו הגרמנים את היהודים לאי מרוחק

בלב ים, מדגסקר. התערב שלישי: "שם כבר נוכל להתפגר, אפילו נחשים אינם חיים שם. באי משתוללת כולרה צהובה, עדיף שיירו בנו כאן וחסל". בולעים את המילים הקשות, נאנחים ומוחים דמעה. אני רואה את צימינסקי בוכה ואינו נרגע. "מה אתה בוכה? – אומר אליו יחיאל זאלישינר – ממך חבל לך להיפרד? מן הגויים הרוצחים?"

כך, תוך שיחה, אנחנו נכנסים לעיירה. שקצים קטנים ממקרוֹבֶצ'ינה רצים בעקבותינו ומפתלים כנגדנו את שולי כותונותיהם בלעג. אחדים זורים בנו חול ואחרים מכחכים בגרונותיהם, חורצים לשון, ואומרים לנו כי ישחטו אותנו.

בבואנו לגטו, עד בית האבן של טשקנט, אנחנו מתפצלים. חלק מאתנו למחצית הימנית של הגטו, חלק – למחצית השמאלית. ליד בית הרב אני רואה יהודים מבוהלים, שחורים כפחם, מתים למחצה, שערם פרוץ ועיניהם יוצאות מחוריהן. גם נשינו מחכות לנו בכניסה לגטו פוכרות ידיים ובוכות. "מה קרה?" אומרת לי אשתו של זלמן וירוס [בייגל]: "אינך רואה, הסתכל על הקיר!" אני מסתכל ורואה צו של הגסטפו, כי ביום שני של שבועות, בשב בבוֹקֶר, חובה להתייצב ברחוב וורובין, ליד בית הקברות הנוצרי, למפקד כללי, גברים, נשים וילדים, גם יונקי שדיים. אני נזכר שקראתי פעם שהגרמנים נהגו לבחור במיוחד ימי חג לתעלוליהם כנגד היהודים, המחשבה הראשונה לאחר קריאת הצו: הסוף קרב. גם אחרים חושבים כך וכולם מסתכלים זה בזה במבטים מעוררי רחמים.

אני בא הביתה, איני מסיר מבטי מאשתי ובנותיי. נפרד במחשבותי מאבא-אימא, אחים ואחיות. הלילה המר יורד וחולף ללא שינה. בבוקר ממהרים לעבודה. ביער איננו מדברים כמעט כל היום. נמנעים אף להביט זה בזה. כולם מאובנים. עדיין חבל לנו על החיים העלובים. המחשבות קודחות: "אלה הימים האחרונים".

היודנרט עמל קשות להרגיע אותנו. ניגש אליי רוטנברג הזקן ואומר פתגם שמסקנתו, כי טיפשי לחשוב שייקחו אנשים ויירו בהם לפתע פתאום. כעבור רגע, עוד קודם צאתנו לעבודה, בא אברהם ליברסון ושואל אותי: "גם אתה נבהלת? אבסורד לחשוב שטות שכזו". והנה מופיע חיים גילדנרגון ומבטל בהתחמקותיו הממולחות את הפחד. ברל שפירא מופיע, מתבונן, מנענע ראשו בהדר וממלמל: "כבשים

מבוהלות". בנימין שוורצטון מדבר בביטחון: "לכו לעבודה יהודים ואל תחשבו על דברים שלא היו ולא נבראו, עשו את הנחוק". ידי ורגליי רועדות תחתיי, בראש מהומה, הלב נחמץ. "ריבוננו של עולם! רוצים לחיות ולשרוד" – נישאת חרש תפילה.

בערב שבועות הרשו הגרמנים לפתוח את בית הכנסת הגדול. היודנרט מורה לכולם ללכת לבית הכנסת, אשר שטרום ידבר על המפקד הצפוי. אשר שטרום הוא ראש המדברים בכל מקרה של כופר וזעזוע.

חלפה כמעט שנה מאז סגרו הגרמנים את בית הכנסת הגדול, במשך זמן זה לא דרכה שם רגל יהודי. עכשיו מתבוננים בקירות העזובים השחורים, בשכבות האבק, בארון הקודש הזנוח, שומעים את טיעוניו של אשר שטרום על הצו. הוא מנסה להרגיע את הרוחות הנסערות, מביא ראיות מימי עבר, זמנים של קידוש השם, שיצאנו מהם בשלום. גם עתה לא יקרה לנו כל רע. "לא ייתכן שייקחו אנשים מועילים, העובדים במסירות, ויהרגו אותם ללא סיבה. השמועות מפניסק ומרובנה – הוא מסביר – אינן מבוססות. אם קרה שם משהו, היו לו ודאי סיבות. היודנרט בדומברוביץ – מודיע שטרום – עומד על המשמר שלא תהיה שום פרובוקציה העלולה להוביל לתוצאות קשות. לכן חייבים היהודים לציית לצו, שלא לעורר חשד אצל מוסדות הממשל. כולם כאחד חייבים להתייצב למפקד בבוקר יום שני של שבועות, ולאחר מכן נצא לעבודה כרגיל".

יהודים מהרהרים בטיעונים. כאשר נזקקים לידיים עובדות לא יורים באנשים, ומדובר הרי בעם תרבותי ולא בסתם רוצחים. מתבוננים במבטים עגומים על קירות בית הכנסת, על ארון הקודש, הבימה, המוכרים וחוקקים בלב עוד מילדות. נזכרים בערבי שבועות בעבר – בית הכנסת מקושט בחגיגות בצירים ובענפי עצי לבנה ואגמון, מנורות ונברשות יפות. רואים בדמיוננו את הבתים המרווחים, המאווררים והנקיים, נוחות מאפי החג והמאכלים, הילדים השמחים רחוצים וחפופים. יהודים הולכים מן הנהר החמים. בבית טורחות הנשים לכבוד החג, אחיות ואימהות אהובות. הנה אני רואה לעיניי מראות עבר: גבאי בית הכנסת נסיה-הירש-פפוש, שעיה-מאיר השמש, הקפוטות השחורות המבהיקות, הכותונות הלבנות, הזקנים הסרוקים, העיניים המאירות... עכשיו ניצבת כאן עדה אומללה חדורה מחשבות מוות, ופחד מוות שולט בה. מעיין הדמעות המרות אוזל, והכאב העצור

כבוש ואינו מעז להתפרץ. אשר שטרום עומד עדיין על הבימה ומדבר על תקופות רחוקות של חורבן, גלות וגאולה, צרות וייסורים, ישועות ונחמות. ניכר שאף הוא שבור ורצוף. לפתע עצר בו, לאחר שהרהר והתנשם עמוקות יצא מפיו בדממה העמוקה המשפט: "הליכת הקהילות היהודיות למקומות המפקד נושאת בחובה בשורת מוות", ומיד פרץ בבכי. כולנו קפאנו על עמדתנו. ראיתי מוות בכל מי שהעפתי בו מבט, מתים קפואים. איש לא היה מסוגל לבכות, נשמעה יבבה של איש אחד, האיש שעמד על הבימה.

ליל שבועות ויום החג הראשון, עברו בייסורים וחששות. עדה שלמה נשלטת בידי מחשבת מוות. באותן שעות, שראינו אותן כאחרונות בחיינו, לא הניחו לנו לעסוק בחשבון נפש, האיצו בנו כרגיל לעבודה.

לשווא חרדנו. הגסטפו תעתע בנו, הכין לנו מצעד מוות אמתי ורצה שנתייצב ונלך במלוא האמון. במקרה זה הלכנו למפקד וחזרנו לגטו ללא קרבנות. אירוע זה עורר מחדש זיק אמון ואמונה. כעבור שלושה חודשים, כשנקראו שוב למפקד, הלכנו, והולכנו שולל באורח טרגי – הדרך הובילה למוות. ראוי לציין כי בלכתנו למפקד בשבועות, היה רחוב וורובין כולו מלא משני צדיו גויים וגויות למאות, מקושטים, פניהם קרנו. סביב נקודת האיסוף עמדו המוני גויים ושוחחו ביניהם בעליצות. כשהוברר שהמוות טרם בא עלינו, התפזרו באכזבה.

י. שלושה חודשים אחרונים בגטו

מיום ליום גברו המצוקה הכלכלית והנפשית. שלושת החודשים האחרונים בגטו היו סיוט של סבל שלא ניתן לשאתו ושל ייסורים איומים. בכל בית התענו נפשות חסרות ישע. בכל חדר כאבו עשרות חיים כבויים. הכול היה אפוף ספקות, הרהורים: מה יהיה? האם ישימו לכך קץ? הימים בין שבועות למחצית אלול היו גיהנום נצחי. החדרים הקטנים גדושים, חלק גדול מן האנשים חולים. הבריאים משתדלים להשיג לחם גם למען החולים. הגוף כחוש ומצומק מחוסר מזון ומעבודה קשה. הלב נקרע מצער על הילדים המבוהלים המורעבים. בכל מקום פנים צמוקות, קמוטות, אפלות, עיניים כבויות. מלאך המוות מציץ מתוכן.

באותם ימים הפיץ ברל יונגשטיין בשורה טובה: הוא שמע מפי מיִשְׁצ'וק, מנהל המנסרות בדומברוביץ, ששב לא מכבר מלוצק שם נטל חלק בכינוס מנהלים של תעשיית העץ באוקראינה, כי דיברו בכינוס על המשך העסקת יהודים בתעשייה. היה בזה עידוד-מה אף שידעו היטב מה משמעותה של עבודה אצל הגרמנים בחינם, בתמורה ל-50 גרם לחם, אך אולי יעזור השם.

לפי שעה עובדים קשה, פחד לא חסר. הגרמנים מתרוצצים בגטו ודורשים חפצים וסכומי כסף דמיוניים. הם אכזריים וגסים. גם שוטרים אוקראינים שלוחי רסן מתהלכים בגטו מכים ומענים.

בינתיים מפעילים הגרמנים את התעמולה האנטי-יהודית שלהם. מטרתם להמאיס עוד יותר את החיים ולהסית עוד יותר את הגויים כנגד היהודים. באחד הימים הופיע על קירות הגטו פלקט גדול בו נראו שני אוקראינים רתומים למחרשה כבדה של קולחוז, קצף יוצא מפיהם ודם מטפטף מגופם המאומץ. קומיסר רוסי שחוטמו וקלסתר פניו יהודי, עיניו שחורות ערמומיות, מאיץ בהם בשוט שבידו האחת וברובה שביד השנייה. הכיתוב בתחתית הציור: "כך עינו הקניבלים היהודים את האדם האוקראיני".

באותו יום ובימים הבאים, בלכתנו לעבודה דרך רחוב מְקֵרוב, רגמו אותנו במקלות וליוו בדברי לעג וחרפות.

כעבור ימים אחדים הודבק פלקט נוסף ובו הזהרה לאוכלוסייה האוקראינית, למען ידעו כי היהודים הרעילו את הבארות.

לאחר מכן נכתבו מאמרי שטנה בעיתון האוקראיני. במאמר אחד נכתב כי היהודים צלבו את ישו, ומוצצים עד היום דמם של ילדים נוצרים לטקסיהם הפולחניים. על החתום כומר מאיפרכייה פלוגית אלמונית.

מאמר אחר תיאר את היהודים בפלשתינה שלהם בימי קדם, איך עינו את הארים, בני עמלק. לפי מחבר המאמר התפרשו היהודים לאחר מכן לפי תכנית מחושבת כדי לרמות ולגזול את הארים: הרומאים הקדומים, הסלאבים, הגרמנים העתיקים, ועתה הם רוצים להמשיך בזה. המאמר הסתיים בקריאה: "עורו אחים אוקראינים!" על החתום פרופסור להיסטוריה במוסד מדעי. במאמר אחר נכתב כי יהודים

החריבו את מצרים, בבל, אשור, יוון, רומא, את חמלניצקי ואת הנשר האחרון – פטליורה.

בסדרת מאמרים בעיתון, נידונה בעיית התפשטות היהודים, סכנת השתלטותם על העולם מימי קדם עד ימינו. מלחמת העולם השנייה הוצגה כניסיון משותף של היהדות העולמית להשמיד את הרייך הגרמני. סטלין ורוזוולט, נאמר בהם, הנם יהודים מוסווים הפועלים לפי דירקטיבה ממועצת היהודים העולמית הסודית (זקני ציון).

אף שתפיסה היסטורית זו אינה מובנת לאוכלוסייה האוקראינית (היו אמנם מי שניסו להחדיר את הרעיונות בלוויית פירושים), אמלקו מן הכפר קריוויץ אמר: "זה שקר", דבר אחד הבינו: את הקריאה "מוות ליהודים!" הקריאה נשנתה בסוף כל מאמר ובכל כרזת קיר. אפילו המשכילים בקרב האוכלוסייה האוקראינית, שספגו במהירות הרעיון שבתעמולה הנאצית, הפכו שונאינו בנפש וציפו חסרי סבלנות לאבדנו. באחד הימים, כאשר עבודתי במנסרה, הבטתי במודעות המודבקות על הקירות שעה שנשאתי לוחות. ניגש אליי המנהל מיצ'וק ואמר: "היינו ידידים במשך שנים. גם היום אני רעך הטוב, לא חשוב שאני מנהל ואתה נושא לוחות. אך קרא את הכתוב ואמור את האמת, וכי אפשר לרחם עליכם? אתם הרי אנשים רעים מאוד?"

תוצאות גישה זו אל היהודים החריפו מיום ליום את יחס הממונים הגויים והמפקחים במנסרה. חמור מזה היה המצב ליד גשר קולקי. הנוגשים היו אוקראינים בפיקוח הגסטפו. הכו אותנו מכל עבר, ירקו בפנינו, בעטו, גידפו וניאצו במילים הגרועות ביותר. האוקראינים למדו לצעוק: "יִידֶה, שק צואה" בלוויית צביטה ומריטה. מצב דומה שרר במקומות עבודה אחרים. לכל מקום אליו באנו, גם בבתי הגויים, הודבקו כרזות ומאמרים "מלומדים". נוגשינו עינו אותנו בחשק מוגבר.

מעת לעת הועברנו מעבודה לעבודה. גם בשדות שרר מצב זהה, גיהינום מתמיד. בכל מקום מבטי איום בעיני הגויים שהשנאה יקדה בהן. תשעים ימי הגטו ואחד עשר החודשים שקדמו לגטו, היו מלאים אכזריות וייסורים.

באחד הימים עיכבה המשטרה האוקראינית ליד שער הגטו קבוצה של חמישים ילדים שחזרו מן העבודה במאצ'ולישץ'. הם ערכו ביקורת

בכיסיהם ומצאו אצל כל אחד מהם שלושה תפוחי אדמה. הובילו את הקבוצה לבית חרצ'ק, שם הייתה המשטרה, והכו אותם מכות רצח. היודנרט הפעיל את אמצעיו, רק בחצות הלילה שילחו את הילדים מוכים וחבולים לגטו. צערם של ההורים ושל יהודי הגטו, לא יתואר, אמרו כי עתה יירו בכולם. בלילות חייבת הייתה לשרור דממת מוות בגטו. כל רחש, ולו הקטן ביותר, הייתה בו סכנת מוות. בלילה ההוא לא נמצא מקום לפחד. הקולות נישאו עד לב השמים. במידת-מה הצילה ההמולה את הילדים.

במועד מאוחר יותר הגיעה אלינו הידיעה על הרג המוני בצ'רטורסק. 65 יהודים מקומיים ויהודים מרפאלובקה שעבדו שנה בשיקום הגשר שהופצץ, נורו ביום בו הושלם הגשר והרכבת הראשונה חלפה על פניו. אין עוד שאלה של פחד או כאב, הלך רוח סוער אפף את כולם. אחד מכה ראשו בכותל, שני טופח בידיו וצועק: "אבוי לי, אלי הטוב". מתרוצצים, מסתובבים במקום כי אין לאן לרוץ! אנשים ממהרים ליודנרט, גם שם מבוהלים ואובדי עצות. רצים אל ר' נחומצה, אל ר' אבאלה, לא יודעים מה לעשות. בו בזמן יש האומרים כי הכול שקר וכזב. אליה שפין אומר לי: "גם אם אמת הדבר, צריך לצעוק שהוא שקר, כי מה בידינו לעשות?"

בינתיים גבר הרעב. בגטו מתהלכים גויים, בידיהם שקי דגן במשקל 15 ק"ג, בתמורה הם גוררים מיטה עם כרים, כסת ושמיכה, חליפה. בתמורה לשני פוד דגן – מכונת תפירה. רהיט בתמורה למטען דגן קטן.

כבר לא מחטטים במעשה צ'רטורסק כי בשורת איוב חדשה מגיעה לגטו על הרג המוני במורוצ'נה, שם רוכזו 500 יהודים מכפרי הסביבה ושרידי גטו פוהוסט [פוגוסט]. ושוב חלוקות הדעות: אחדים מייללים, בוכים, צועקים כי בא הקץ על היהודים. אחרים טוענים כי אין זו אלא המצאה וממשיכים לעסוק בזוטות כדי לשרוד ימים קשים, ומתווכחים עם האחרים כי אין הדבר נכון. כוח נסתר מרגיע ולוחש שאדם אינו חיה רעה ואפילו הגרמנים אינם שוחטים כך סתם.

פעם בשובי מן העבודה, הסתכנתי וקפצתי אל השומר המסייר הרכוב, אזרח סובייטי בעברו, שאלתיו מה נשמע והוא אמר לי: "לא הכרחי לדעת. אתם אבודים. בדומברוביץ יקרה גם כן אותו דבר. הבינו אחת ולתמיד, הגרמנים ישחטו אתכם, הימלטו מוקדם ככל האפשר ליער עם

נשק, והילחמו. בעורף אפשר להתנגד לגרמנים, אפשר להרוג בהם בלילות". מילים אלה שקעו עמוק בלבי אך לא ידעתי איך עושים זאת, איך בורחים ליער, איך נלחמים בגרמנים בידיים ריקות. בשיחותיי עם אנשים, נדחתה עצת השומר מתוך אמונה בהבטחות שקריות של אנשי הממשל המקומי שנטלו מתנות והבטיחו. יודעים כי העיירות השכנות: רפאלובקה, ולדימירץ, רוקיטנה, קלוסוב, ברז'ניץ, שולחות גם הן מדי שבוע מתנות נאות וזוכות בהבטחות טובות מן השליטים בסארני, ומאמינים שיהיה טוב. סברנו שאם ננקוט בשיטה של מאבק נסכן את היישובים הללו, ובגללנו יהרגו את כולם ביום אחד.

ואז באה הידיעה על הרצח ההמוני בקוריץ. גוי מוסר בסודי סודות כי קוריץ היהודית נשחטה. במו עיניי ראיתי את שכנתי תמה שיינמן, שהייתה לה בת בקוריץ, מתרוצצת כל הלילה בחדר תולשת את שער ראשה, קורעת את בגדיה, את הכרים, מנתצת את הכלים. בכי וזעקות נישאו בגטו עד הבוקר. למחרת הופיע בגטו גוי, הביא חביות סירופ ממפעל הסוכר בקוריץ וסיפר שכל היהודים בקוריץ במקומם ואפשר לקנות אריגים, סדקית ובצל. שוב שררו בלבול וייאוש.

כך פעלה מפקדת החיסול הגרמנית: עינו, רצחו, שלחו גויים להרגיע, כדי שבבוא יומנו לשחיטה נלך באמון ככבשים. והם השיגו את שלהם.

בגטו דומברוביץ כבר לא היה זכר לאריגים או לסדקית. כשהבריה גוי מעט בצל או תפוחי אדמה, דרש בתמורה: כר, זוג נעליים, לבני חורף שכמעט לא היו בנמצא. אליי הביא גוי מעט חומעה, סלקים אחדים, עשרה בצלים ומלפפונים, שני סירי תפוחי אדמה, ואמר: "תן לי את חליפת החג שלך". רוב היהודים כבר נתנו את חליפותיהם. נציגי היודנרט באו מדי יום בדרישות חדשות למתנות למען השליטים הגרמנים והאוקראינים. נודע כי משהו מסתיר שעוני זהב וחפצי חן, לקחו ממנו. אבולסקי מסר אותם לגביטס-קומיסר ולמפקד הגסטפו.

בשובו מסארני מדווח אבולסקי תמיד כי השליטים הם ככלבים משוגעים, וצועקים: "היהודים, היהודים" חייבים אפוא לסתום את פיותיהם כי חיים ומוות בידיהם. מוציאים לפיכך מן הבתים כל מה שניתן. יש הנותן מרצון ויש מאונס. היודנרט פקח עין על כל משקי הבית, כל שלושה-חמישה ימים ערכו ביקורים. הנה באו אל אביגדור, חרפק שימסור את השטיח הפרסי שלו והוא מסרב. בא נציג היודנרט,

מלווה בשוטר, לקחת בכוח, פורצת מהומה. ברגע זה הופיעו שני אנשי גסטפו על אופנועים, העמידו את אביגדור אל הקיר כדי לירות בו. במאמצים רבים, במתנות ובתחינות הוציאו את אביגדור מידיהם. את השטיח לקחו כמובן ונתנו לממלא מקום הגביטס-קומיסר.

לא רבים, ואולי מעטים בלבד, תפסו את המתרחש ואת הצפוי לנו. אביגדור חרפק ודאי לא. חתנו אמר לי: "כאשר חוטבים עצים מתעופפים שבבים. זו תקופת מעבר, אצל הגרמנים יזקפו היהודים את גבם, וחייהם יהיו טובים". יהודי אחד בדומברוביץ, אהרן גלפריץ, קלט את המצב ואמר כי אין הוא חכם למצוא עצה ולעשות, אך ודאי הוא שישחטו את כולנו עד אחד, זקנים וצעירים, נשים וגברים. בשעת מעשה הציג בפנינו את הפילוסופיה שלו: "כל ברואי האל הם רוצחים, והאדם הוא ארכי-רוצח. אלא מאי? תורות, חוקים, עונשים, הגבילו את חית-האדם. באו הגרמנים והפקירו אותנו. האינטליגנציה האוקראינית הנבחרת, הופכת רוצחי יהודים לגיבורי העם. הכמרים בכנסיות, מבטיחים עולם הבא. היטלר סוחר בטריטוריות זרות בתמורה לדם יהודי. ירצחו את כולנו, מתנות לא יועילו". לאחר המעשה בשטיח של אביגדור אמר לו אהרן גלפריץ: "אין לך צורך בשטיח. לשם מה הסתרת אותו? היה עליך לגזור אותו לפיסות ולהשליכו כדי שלגרמנים ולאוקראינים לא יהיה בו שימוש. האומנם חשבת שעוד תשתמש בו?"

החיים המחרידים נמשכים לאטם. שמש הבוקר מריצה אותנו מן הגטו לעבודה, ועם השקיעה, מריצה חזרה לבתים המחניקים הצפופים. תוך כמה חודשים בגטו, הצהיבו הילדים והנשים וכחשו. עיניהם מבוהלות. התנועות עצבניות. משתדלים לדבר בלחש. לא אתה בלבד, גם בני הבית אינם ישנים לילות תמימים, נאנחים וקוראים לעזרתם את ריבון העולם. לאחר לילה ללא שינה יש יום של עבודת פרך וביזוי. שאלות וספקות אינם מרפים. רוצים לשרוד ונאחזים בקש. מזדמנים לגטו אורחים, גויים עם סלי דגן, עוזרים לכאורה לגנוח, עושים טובה, לוחשים ליוסל טליבס על אוזנו שהסובייטים מכים בגרמנים. הבשורה של פטר מתפשטת בגטו מפה לאוזן, שוב אוזרים אומץ ומקווים.

לפתע הגיעה בשורה רעה. הגטו מזדעזע ונבוכ, בהשוואה לאסונות קודמים הייתה זעקת השבר גדולה מתמיד. נודע שכל יהודי רוז'ישץ' הובלו לפאתי העיירה ונורו. השליכו את כולם לבור גדול וכיסו בעפר. חלקם כוסו בעודם חיים. הפחד אבד, מתרוצצים, הומים כל הלילה.

למחרת, רבים לא יצאו לעבודה, והיודנט ומשטרת הגטו התרוצצו וגררו אנשים מן הבתים.

הגרמנים נעשו איומים ואכזריים יותר. המשטרה האוקראינית – פרועה יותר. משימות העבודה מפרכות והעינוי גדול, אין יכולת להתעשת. גרמנים ממערכים שונים, דורשים מן היודנט סכומים עצומים, פלפל, כלים, עור. רואים את החבל מתהדק על הצוואר ושואלים: למה שותקים? למה לא עושים דבר? אך החיים כבר נמאסו, אנשים חושבים שלא כדאי להיאבק למען חיים שכאלה. כשאני אומר לחיים הוכמן כי המוות קרוב, כי אמת מה שמספרים על צ'רטורסק, רוז'שץ', הוא שותק. לימים, כבר ביער, ניגש אליי ואמר: "שכבר יאכלו אותנו הרשעים, ייתקעו עצמותינו בגרונם ויחנקום".

יחידים חשבו על התקוממות פעילה ואף תכננו להצית את העיירה מכל עבר: בעת ובעונה אחת יבערו המנסרות, טחנות הקמח, בתי הבד לשמן, המחסנים וכל בתי היהודים. בהזדמנות זו נפרוץ מן הגטו בעזרת גרזנים וכלים אחרים ונברח ליער. בין החולמים הללו היו: ליטמן של גדליה, שמואל ברוינפן, נח גרצקס, דודל יונגשטיין.

שוב הופיע גוי שלוח שהביא קמח חיטה שנקנה כביכול אצל יהודי ברוז'שץ' – הוכחה כי סיפור רוז'שץ' הוא המצאה, היהודים שם חיים ועוסקים במסחר. לא ידענו אז כי ימינו ספורים, הסוף בא במפתיע.

כך התרחש הדבר: ברחבי הגטו מתהלכים אנשי צבא גרמנים לא במדי גסטפו ולא בזעם. הם מנהלים שיחות ידידותיות עם יהודים, אפילו מציעים סיגר, נוהגים אדיבות: "ביטה-שיין, דאנקה-שיין". נושאי השיחה קשורים למלחמה. הם טוענים כי הגרמנים לא רצו במלחמה, עמים אחרים הטילו אותם לתוכה. מעירים שהיהודים הם האשמים העיקריים ומוסיפים בנימוס שכוונתם ליהודים ממוסקבה, לונדון, ניו יורק ולא מדומברוביץ. "אנחנו נלחץ על יהודי דומברוביץ – הם מסבירים – עד שאלה בלונדון יחושו בזה וייסוגו מיעדי התקיפה". מובן שאיש לא הגיב ולא העז לחייך. כולם חוזרים על הכתוב בעיתוני אוקראינה. אל כל יהודי נטפל גרמני ומדבר אליו. דרשות אלה עשויות היו לפקוח את עינינו ואת שכלנו להבין למה מכוונים, אך הטון הנעים והאדיבות, הכו בסנוורים את עינינו, ועד היום קשה לי להבין מה רצו

מאתנו שליחים גרמנים אלה: האם להדוף את החשד שמובילים אותנו למוות או להחדיר בראשינו את צידוק הדין על מותנו הצפוי?

בשובי באחד הימים מן העבודה ביער, נתקלתי בכניסה לגטו בגרמני שהתנצח עמי למעלה מחצי שעה. מיוגע מן העבודה, נכנסתי הביתה נרגז ונבוך. אמרה לי אשתי: "מה אתה מתרעם כל כך? מה נפסיד? שיבוא כבר הסוף! אין עוד כוח לסבול!"

יא. 26 באוגוסט 1942 ("ג באלול תש"ב)

בכל סמטאות הגטו הודבק קול קורא של היודנרט אל היהודים: לבוא להירשם בשבוע הבא, ביום רביעי בבוקר. הוראה שנייה סבוכה מן הראשונה: תחילה יש להתייצב במשרד היודנרט ולמלא שאלון בדבר בני המשפחה. בתום הרישום ביודנרט ייערך מפקד ביקורת בשורות מסודרות כמו בפעם הראשונה.

היהודים נרעדים, שואלים זה את זה מה פשר המפקד. עדה המונה למעלה מאלף איש מתרוצצת, מדברים, צועקים, נשים בוכות ולוקות בעווית. היודנרט משתדל להרגיע את הרוחות הנסערות בטיעונים שהגרמנים מבקשים לדעת מהו פוטנציאל העובדים בגטו וכמה לחם ותפוחי אדמה יהיה צורך להכין לחורף. הם גם אומרים כי יש גילוי דעת בדבר כוונה לחסל את הגטו שלנו ולהעביר את כולם לסארני, כי שם נזקקים לנו יותר. אף שאנשים מתרוצצים אובדי עצות ואינם יודעים מה לעשות עם עצמם, מופצים טיעונים אלה בגטו וניצוץ של אמונה נייעור שוב בנשמה. רצון החיים גובר על הפחד מפני המוות. אחי הצעיר אהרן, אמר לי כי הוא נכון לחיות בתנאים אלה שנים, ובלבד שיזכה לראות במפלת הגרמנים ולנהל שוב חיים של אדם חופשי. חיים הוכמן סיפר לי לימים, שבימים ההם, אמרה נעכה עושת הנרות, שהייתה אז בת למעלה משמונים: "ילדים, כשתברחו, קחו אותי עמכם. ארבעים שנה אני עושה מאה ברכות מדי יום, אתחלק אתכם בעולם הבא שלי, שזכיתי בו בעמל רב".

נימוק ההעברה לסארני, לגטו גדול יותר, נתגלה כאמצעי טוב, נרגענו, כי אם להרוג, למה להוביל לסארני? מנגד, אומרים אחרים כי בסארני שוהה חיל מצב גרמני גדול, ויקל עליו לבצע את המלאכה. אומר פלוני: אם כך הרי הם יכולים להביא את חיל המצב לשעה לדומברוביץ?

יהודים אלה לא הבינו את כוונות היטלר, צייתו והלכו למשרד להירשם, הם ומשפחותיהם, והתכונו ליום רביעי, יום המפקד. כל הייסורים, המכות, הביזיונות היו כאין וכאפס בהשוואה לחיים עצמם. כל הפנים זעקו: "ריבון עולמים אני רוצה לחיות".

למרות הנימוקים הטובים, צצים הפחד ורצון החיים, מחפשים תירוצים וספקות. ממהרים ליודנרט בצעקות: "מה יהיה?" "דבר לא יקרה – ניתנת התשובה – רק מפקד, כמו בשבועות. רחמו על ילדיכם ואל תעוררו מהומה, אם תגיע ההמולה אל הגרמנים, עלולים חלילה ליפול קרבנות". שואלים זה את זה מה עלול לקרות. משיב מישהו: "מה, אתה מצטער, אין על מה" ועיניו טובלות בדמעות.

יהודים ממהרים אל הרב הזקן, ר' נחומצה, לבקש אצלו נחמה. אני מתבונן ומקשיב, מה יאמר אוהב ישראל הזקן. בעיניים מלאות צער הוא מביט בנו ואומר: "ניזקק לרחמים". אינו מטיף מוסר, אינו קורא לתשובה, גם לא אומר שהכול-יכול הוא אל רחום וחנון והוא יעזור. הוא מדבר על קידוש השם ועל אלה שיזכו לגאולה לא צפויה.

בינתיים נמשך הרישום ביודנרט. רוטנברג הזקן פוגש כל נכנס בחיוך עגום וממלמל: "יהודים, אי"ה, עוד יהיה טוב. אל תשכחו לבוא ביום רביעי בבוקר למפקד". כעבור זמן, לאחר שצבאות היטלר גורשו, סיפר לי עורך דין אוקראיני מרובנה, שהגרמנים התייחסו אל הרישומים במשרד היודנרט לא רק כדי לדעת מראש כמה אנשים יובילו לשחיטה, אלא במידה מסוימת גם כאמצעי הרגעה, למנוע זעזועים לא רצויים בימים שלפני חיסול הגטו. פולני בשם ז'יטינסקי, מוולדימירן, שנמלט אף הוא ליער, אמר לי: "הם צפו את בריחת היהודים ליער ורצו לדעת כמה נורו וכמה ברחו, לדעת לאיזה כוח יצטרכו כדי לאתגרם ביערות".

עורך הדין מרובנה, שעבדתי עמו לימים, אמר לי בסוד כטוב לבו ביין, כי היו לו היכרויות נרחבות עם אנשי הממשל הגרמני ברובנה ושם, בעיר המחוז הגדולה של ווהלין, ישב מטה שלם: מלומדים גרמנים, רופאים, פסיכיאטרים, מהנדסים, כלכלנים ואסטרטגים, והם תכננו בזהירות רבה את חיסולנו. שכנעו אותנו, בלבול, הפחידו ונקטו צעדים שהודות להם נקווה שאין מובילים אותנו למוות.

כמעט שבוע נמשך הרישום. ביום רביעי, י"ג באלול תש"ב, 26.8.1942, צפוי היה מפקד כללי. יום שלישי היה יום עבודה רגיל. בשעות הבוקר התייצבו יהודים, כמו תמיד, ליד היודנרט וחיכו שיובילו אותם למקומות העבודה מחוץ לגטו. לפתע הופיעו גרמנים מלשכת העבודה והודיעו שנחוצה כמות עובדים כפולה מביום אתמול. כשאמר ברל שפירא שאין יהודים רבים כל כך בדומברויץ כולה, צעקו הגרמנים: "חזיז ורעם, חייבים להיות!" וכרגיל עמד המפקד עם אנשי המשטרה האוקראינית וכולם מתמרנים-משתעשעים באקדחים ובפרגולים אל מול הנוכחים. אפילו משטרת הגטו היהודית חטפה מכות.

בהמולה שנוצרה התפרשו בגטו השוטרים, המפקד שוורצטוך בראש, וגררו מן הבתים את החולים שעד אז לא נשלחו לעבודה קשה. גם השוטרים היהודים וחברי היודנרט הלכו ביום ההוא לעבודה, לפרוק דגן ולהטעין עמודי טלגרף. לקבוצת היער צירף בנימין שוורצטוך כמה חולים קלים. בעודו סוטר לאחד מהם אמר לי: "אם לא הייתי סוטר לו, היה הגרמני יורה בו כי סירב ללכת לעבודה". אולי צדק בנימין. אני בכל אופן זוכר ומציין את המקרה.

עמודי הטלגרף שקבוצת היער הקציעה, פזורים ביער. ביום שלישי, 25 באוגוסט, הולך אתי חבר המועצה האוקראינית ועליי להצביע בפניו היכן הם מונחים. הוא יודע כבר כי מחר נלך למוות ואין להבחין אצלו בזיק של רחמים. הוא נע בעליצות, פניו קורנות משמחה, מרבה להתלוצץ על לא-יוצלחיותם של היהודים, מספר מעשיות על קומיסרים יהודים קומוניסטים וצוחק מלוא פיו.

ביום שלישי לפנות ערב, בשובנו מן העבודה, הגיע לעיירה מכיוון סארני רכב ובו גרמנים חמושים וגם קבוצת אוקראינים חמושה. כבר בתחילת הערב ראינו לפתע שאנחנו מוקפים. הגטו שמור היטב וסגור הרמטית. בסמטאות הקיצוניות, הפונות לצד הארי, מפטרלות מחלקות גדולות של אוקראינים ורוביהם מכוונים לעבר הצד היהודי. אוקראינים הולכים ממקום למקום ומשגיחים עלינו. אנחנו מבוהלים, מבולבלים ומיואשים; לא יצאנו מדעתנו מצער חלילה, אף שמראנו הוא כמעט כשל משוגעים. איש אינו מפקפק עוד בעתיד להתרחש. אנשים מתרוצצים בגטו במבטים מאובנים ופיות מעוותים. מחפשים ואינם יודעים מה. בסמטה שלי יושב דודיק מטוסוב, מקורב למפקד המשק. אנחנו שולחים אותו להיודע אצל הגרמני מדוע כותרנו ונותקנו.

מחצית השעה שאנחנו מחכים לו, היא נצח. מישהו אומר: "שמעתי יריית אקדח, ודאי הרגו אותו". אך דודיק חוזר שמח ואומר: "הגרמנים החמושים שבאו, משוטטים ליד מפקדת המשק. הם בירכו אותי ואמרו שלא יקרה דבר, במהרה יוכלו היהודים לנסוע לברלין לקנות סחורה". הבשורה לא הרגיעה אותנו. היהודים חשו עתה כשועל שרגלו נתפסה במלכודת והוא נכון לכרסם אותה ולברוח. שעתיים קודם לכן לא היה איש מוכן לנוס ולהשאיר את הנותרים לחסדי הגרמנים והאוקראינים. עתה היו כולם רוצים לנוס לכל עבר. בליל האסון האירה הלבנה באור חזק פי שבעה והשמים היו בהירים, ללא עננים, הגטו נשמר לא בידי שומרים עם רובים בלבד. גויים, גויות ושקצים קטנים, משקיפים ומציצים אל הגטו. אתמול עוד אפשר היה להתכונן למאבק: לשרוף, להצית, להרוג ולהיהרג, היום מאוחר מדי.

למחרת בבוקר, כשהבין דודיק מטוסוב שרימו אותו ולעגו לו, בלע רעל ולא הלך למפקד הכללי. יחד עמו הרעילו עצמם אחותו ובתה העיוורת.

הלילה שבין שלישי לרביעי היה אחרון לתושבי הגטו היהודים. אנשים התרוצצו מבית לבית, מחצר לחצר, כמסוממים, לא ידעו מה לעשות. גם בבתי הגויים ובחצרותיהם, הייתה התנועה רבה. שם שרו ורקדו שקצים ושיקסות אוקראינים. הם התכוננו בשמחה למחזה הדמים הצפוי. המהומה גוברת. רצים לבתי אנשי היודנרט ודורשים שיעשו משהו. אבולסקי, מוביל המתנות המקורב לגביטס-קומיסר, יצא מנומנם ואמר: "חוצפה להעיר אנשים באמצע הלילה! מה אתם מתרוצצים כמשוגעים? לכו לישון ובואו בבוקר למפקד". אברהמל ליברסון, ראש היודנרט, אמר: "יהודים, מה המהומה. יספרו אותנו ויניחו לנו לחיות. אך אם תנסו לברוח, יתפסו את הבורחים ויתלו אותם, וכל העיירה תוצף דם". חיים גילדנגורן וקלס, רצים מאחד לשני ומשכנעים: "לכו לישון, לאחר המפקד צריך ללכת לעבודה".

אני לא הלכתי לישון. אנחנו, חבורה של כשלושים איש, תכננו להגיע אחד-אחד לבית חנה של לייב, משם דרך רחוב בולניטשנה לחמוק לשדה ומשם – ליער. בשעה היעודה התכנסנו במקום מסוים, כל אחד עם צרור עטוף סדין לבן. לעבור ברחוב בולניטשנה עם צרורות לבנים, משמעו הליכה מודעת למוות. יאנק רוטנברג ואשתו, שלא היו להם צרורות, הצליחו לחמוק מן הגטו. האחרים היססו והתווכחו ביניהם עד שבאה קבוצת אוקראינים, תפסה והובילה את כולם למפקדת המשטרה

האוקראינית. החזיקו אותם אסורים עד למחרת וגירשו אותם לרחבת ההוצאה לפועל ללא צרורותיהם שנבזזו בידי המשטרה. ברחבה התרעמו עליו היהודים, אני ארגנתי את הקבוצה לבריחה, בגללי איבדו את צרורותיהם.

הקרבת הראשון מן המעזים שניסו לברוח מן הגטו בלילה האחרון, היה וורונה מְוֹסְקוֹב. הוא ניסה לעבור מחצרו לרחוב בולניטשנה ונורה בידי שוטר אוקראיני, שכנו וידידו לאורך שנים. שוטר זה, שכנו של איציק בינדר, שירה בו במו ידיו, התפאר שמצא אצל היהודי, כסף רב וחפצים.

ראוי לציין כי שבועות אחדים קודם לכן, הודחה אמו של איציק בינדר ביד מכרה טובה שלה, ידידה גויה משנים: באחד הימים באה אליה להציע עזרה ולהסתיר אצלה את חפציה. במהלך השיחה שאלה גברת בינדר למה הפכו הגויים לשונאים מרים של היהודים? עליהם לדעת כי היטלר לא יישאר השליט, יגרשו אותו מכאן. הגויה פלטה בקול: "הודיה ארורה" והלכה למשטרה לדווח. במאמצים רבים, תחנונים ומתנות פדו את גברת בינדר כל עוד נפשה בה.

בלילה האחרון לא עצם איש בגטו עין. עם זריחת השמש, בבוקר 26 באוגוסט 1942, נהרו 4300 איש לרחוב וולוסטנויה, מבית האבן של יעקב-יוסי עד בית הרב. כוח שמעבר לשליטתם דחף אותם. היינו הן אם יספרו או לא. שמעתי כי במשך הלילה הצליחו כמה עשרות אנשים לפרוץ מן הגטו. שמעתי כי אולשנסקי וקרונוברג נורו והם מוטלים בגינה, וחזירים מלקקים את דמם. פה ושם נשמע בכי היסטרי, יללות וזעקות. עוד הלכתי לראות את הקרבן הראשון וורונה. אשתו וילדי מבכים אותו. אמרתי כמה מילות ניחומים מטופשות ויעצתי לחפור קבר במקום ולקבור אותו.

חברי היודנרט, המשטרה והפקידים, מתרוצצים בין האנשים ומורים להסתדר למפקד לפי אל"ף-ב"ת. לפתע ראיתי חבורה חמושה של גרמנים (כ-40) בכפפות לבנות, מהודרים כמו למצעד צבאי, חודרת אל לב המון האדם. הם מתחילים להשליט סדר. הקהל נסוג והחל ליישר שורותיו. והנה צצה חבורה נוספת של כמה מאות שוטרים אוקראינים חמושים. ברחובות הגויים התרכזו אלפי איכרים ואיכרות עם עגלות ושקים – מוכנים לשוד הגדול, האחרון.

היודנרט ואנשי המשטרה היהודית התייצבו ליד הגרמנים. דממת מוות השתררה לפתע. פתאום נשמע קולו של שמואל הצהוב: "רוטנברג! שאל את הגרמנים מה הם מתכוונים לעשות בנו". כולם קפאו בציפייה.

מפקד הגסטפו צעד קדימה, הזדקף, תלש שיערה מראשו ואמר לרוטנברג: "שיערה לא תיפול מראשי הנוכחים כאן. כל רע לא יאונה לאיש. כל יהודי האזור מרוכזים עתה בסארני, בנינו שם בתי מלאכה ענקיים, חסרות שם ידיים עובדות. נביא את כולכם לסארני. גם את הנמלטים מן הגטו בלילה, נביא לשם ונתלה בפומבי".

שמחה אפפה את ההמונים. אנשים איחלו מזל טוב ונפלו זה על צווארו של זה, התנשקו משמחה. היו מוכנים לנשק את מגפי הגרמני על מילותי הטובות.

קשה לתאר את השמחה של הולכת השולל. אנשים ראו בזה מזל, ישועה, נס. תוך רגע אחד שכחו כל מה שחוו עד כה. אמי מחבוקת ומנשקת אותי, מנשקת את יתר בניה ובנותיה. היא שוקעת לרגע בהרהורים ואומרת: "אילו היו אתי כאן שאר ילדיי, שהסובייטים גייסו ולקחו עמם, הייתה שמחתי שלמה".

אימא יקרה ומרומה! אך לפני חצי שעה צעקה: "ילדים, הישארו יחד סביבי, שיהיה דמנו בקבר אחד". עתה היא מתבוננת בנו בשלווה, כבעבר, כשאחד מילדיה החלים ממחלה קשה.

סמוך אלינו עומדת משפחה. הוא צהוב כמת. האישה הייתה אשת חיל. עתה היא פרועה, לבושה לא רכוס, פיה שמוט, מעוות ומזיל ריר, העיניים מאובנות. אפילו אינה מסתכלת בילדיה. אך ברגע שהבטיח הגרמני שלא יקרה לנו דבר, אספה אישה את שיערה, יישרה את פיה, חיבקה את כולם, הרימה את הפעוטות, מנשקת ובוכה, צוחקת וצועקת: "השבח לאל, אנחנו חיים".

לימים, לאחר גירוש היטלר ופושעיו, סיפרו לי כי רוצח זה, ראש הגסטפו, פיקד על מכון רצח מיוחד בקורוסטן, מכון שריכזו בו יהודים וניסו עליהם שיטות רצח שונות. הניחו לברוח, רדפו ותפסו. ניסו לבחון מהי תגובת יהודי משכיל בשעת רצח, ואיך מגיב יהודי מפשוטי העם. איך הולך למוות איש מאמין ואיך אפיקורס, איך מתנהגים

קרבנות בשעות האחרונות לפני מותם, האם הם עוד מסוגלים להתקומם.

תליין ערמומי זה, שגילם את תפקידו במיומנות, היה כנראה פסיכולוג מלומד ומנוסה ברצח המונים. העמדת הפנים, המימיקה, המילים המתוקות, היו להם השפעה בלתי רגילה ומרגיעה. הקהל מיהר להסתדר בקבוצות לפי האל"ף-ב"ת. הקבוצה הראשונה קיבלה פקודה לצעוד לתחנת הרכבת וזוהי בצייטנות מן המקום, כלומר מביתו של איציק פליישון, מן היודנרט, ודרך סמטת גראוור יצאה אל השוק.

לאחר מכן נעו הקבוצות האחרות שליד בית הרב. יצאו לרחוב הראשי והמשיכו לשוק דרך רחוב שוסיינה [הכביש], היישר לטחנת הקמח של ברמן ולתחנת הרכבת.

הקהל כולו השתכנע שהוא מובל לסארני לעבודה, וזה עניין זמני, כי ניתן כבר למשש את מפלת הגרמנים. זה שמובילים אותנו תחת שמירה חזקה? כך מנהגם של הגרמנים. זה שהגויים בוזזים את הבתים הנטושים, לא מטריד איש. ברגע שהחל מחנה היהודים לצעוד לעבר תחנת הרכבת פרצו אלפי גויים לגטו והחלו להוציא מן הבתים: רהיטים, מצעים וכל מה שמצאו שם. עוד הספקתי לראות ליד בית יוסל טליבס עגלות עמוסות נכסים ורכוש יהודי, והגויים מתקוטטים ביניהם. ועדיין מאמינים יהודים כי ישובו. אשר ריצקיר הנפח, צועד במרץ, יהודי גברתן, הגב כפוף כבר במקצת אך חזהו עדיין שרירי. הוא הולך בשורה אחת עם בנו, בנותיו וחתינו. ברגע מסוים הבחין מרחוק בחבורת גויים מן הכפר ריצקי, גוררים שקים מלאים ביזה. הוא גדל עם גויים אלה, חמישים שנה חי עמם בכפיפה אחת. "אחים, שימרו על ביתי" צעק לעברם. יהודי זה, כפרי פשוט, ועוד מאות יהודים אחרים שצעדו לתחנת הרכבת לא תיארו לעצמם כי זו דרכם האחרונה, הדרך אל המוות.

אך כאשר הועמסו הקבוצות הראשונות על משאיות לפי האל"ף-ב"ת, צפופים כמליחים בחבית, ונסגרו הרמטית, הבחינו כולם שכך מובילים אווזים לשחיטה ולא אנשים לעבודה. מיד החלה בריחה מתחנת הרכבת, והגרמנים ירו בעקבותיהם. הקבוצה שלנו, פ"א, שמעה עוד בשוק את שאון מכוונות הירייה, צעדנו מוטרדים ונרגזים.

י"ב הבריחה מן המוות

כשקבוצת פ"א שלנו הגיעה לגשר, ראינו כי מרמים אותנו. מלווינו האוקראינים משני צדי הרחוב, חמושים ברובים ומכונות ירייה המכוונות אלינו, לא בישרו טוב. בבואנו לתחנת הרכבת שמענו מטחי מקלעים ויללות אנשים חסרי מגן. ראינו יחידים וקבוצות קטנות רצים מתחנת הרכבת, ומן העיירה ממהרים לתחנה הגרמנים והאוקראינים ויורים מעבר ללוג לעבר הנמלטים. הנה אני רואה גם קבוצת חולים משתרכת, צועקים שאינם רוצים כי יירו בהם. אני רואה את המורה פרידמן, כמת ממש. והנה יענקל הפיסח, הנפח מטריפיטניה, איש חולה, והוא נוהם כחיה ירויה. הנה גוררים את נחמן של אלתר נחמנקה [פישמן], שלד ממש. הוא צועק: "קינדרלך, אל תשאירו אותי, הרוצחים יירו בי". מוטל אייזנברג מוביל את אשתו החולה, הוא עצמו שחור כפחם, שטוף זיעה. על הגשר הוא פושט את מעיל הפרווה שלו, מנער אותו ומניחו בח'פה על מעקה הגשר. רוטנברג הזקן מוביל גם הוא את אשתו הזקנה המתה למחצה, הם הולכים אט-אט. מאתמול עד היום הזדקנו שניהם במאה שנה. כך נראים מתים שחופרים אותם מקברם. אני מהרהר: "גם אותם מובילים לבתי המלאכה בסארני?"

אני רואה כי היהודים הצועדים, מבוהלים מאוד, לפני הגשר הם עומדים מלכת ומוסרים זה לזה שחייבים לברוח ליער כדי להינצל, אין מוצא אחר. אולי יתרחש נס. אני רואה שכולם רצים. אבי, חיים דובר, רץ בתנופה רבה ונתקל ופניו אל חוט התיל. אמי מרים מסייעת לו לקום והם רצים קדימה ואחורה. בעודי חולף ליד טחנת הקמח של ברמן, אני רואה את דודל יונגשטיין מדבר עם שוטר חמוש ותוקע לידו כסף. אני מבחין בלייבל לנדאו-קרטניטשוק משליך מעבר לגדר את בתו הקטנה לחצרו של גוי, והגוי משליך את הילדה חזרה. מעבר לטחנת הקמח של ברמן, ברחוב ברסטיה, אני מנסה להבקיע דרך לשדה עם אשתי ובנותיי, אך בעלי הבתים עומדים וקלשוני ברזל בידיהם ואינם מאפשרים מעבר, אני מנסה בחצר שנייה, שלישית, רביעית, בכל מקום אנחנו נהדפים בצעקות: "מה אתה בורח יהודי ארור? לך לאבדנך!" הקליעים מזמזמים מעל הראש, אנשים נופלים. הגניחות והזעקות מגיעות עד לב השמים. הנה רץ זוג, אווזים היטב בידיהם. הוא חוטף עשרות כדורים ממקלע, היא סופקת כפיים, רצה עוד עשרה מטר, פולטת צעקה ומתמוטטת.

אני אוחז ביד אחת באשתי ובשנייה בשתי בנותיי כדי לא לאבדן. התגלגלנו כולנו לתעלה צדדית מזוהמת, אנחנו זוחלים על בטננו לאורך רחוב ברסטיה עד לכנסייה הקטנה, ומשם חומקים לשדה ומתחפרים בתלמים העמוקים בין ערוגות תפוחי האדמה.

שדות דומברוביץ הרחבים, עד יער דוקרובסקה, שחורים מאדם. יהודים בורחים. שוטרים וסתם גויים רודפים אחריהם. ירי על פני השדה. שוטרים מובילים חבורה של חמישים יהודים שנתפסו, מאיצים בהם ומכים. דומני, ואולי כך היה – מקום מרבצי היה מרוחק משם כמאתיים מטר – כי ביניהם היו אבי ואמי, אחי אהרן, אשתו פרל ושני ילדיהם, אחותי חוה עם ילד בזרועותיה. נדמה לי גם שאני שומע את קולה של אמי: "ילדים, אל תתפזרו, יהיו עצמותינו מונחות יחד". את חטאיי אני מזכיר תמיד: ליד הגשר, כאשר רץ אבי ונתקל בגדר התיל, ולאחר מכן, כשהמטרה הובילה את חמישים היהודים, הייתה דעתי נתונה לאשתי ולבנותיי הקטנות בלבד; שכבתי בערוגות תפוחי האדמה ושתקתי. כה עזים היו רצון החיים והקנאה בנותרים בחיים.

אני רואה המוני יהודים שהגיעו כבר סמוך ליער, ואני מקנא. נדמה לי שניצלו כבר, ואני רובץ במרחק ניכר, אולי שישה קילומטר מן היער, ובשטח משתוללים פורעים. במועד מאוחר יותר נודע לי כי מן הגשר ברחו 800 איש, היישר לגטו ויסוצק. יהודי הגטו קיבלו את פניהם בחמימות ובאחוה. הם נספו כעבור שבועיים יחד עם יהודי ויסוצק. כמאתיים יהודים שוטטו ימים אחדים ביער. הילדים הקטנטנים מתו והאימהות השאירו את הגופות הזעירות ביער, שבו בידיים ריקות לעיירה ונורו שם.

לימים סיפר לי גוי: אחותי חניקה וגיסי זליג לוין, מ"פורט ארתור", שוטטו ביער. כעבור ימים אחדים גווע ילדם הצעיר בייסורים בזרועות הוריו. הם דחקו את הילד לתוך אזור, כיסוהו בעלים והלכו הלאה. כעבור שלושה ימים החל הילד הבכור לגווע מרעב. ההורים חזרו לעיירה במטרה למצוא מחסה אצל ידיד גוי, פיסרנקו ימ"ש. אחותי ביקשה ממנו לחם להחיות את נפש הילד, הלך הידיד למטרה לשאול אם מותר לו לתת לחם ליהודייה. מיד ירו באחותי ובילד, את גיסי עינו במשך שבועיים ודרשו ממנו להצביע על מקום האוצרות הנסתרים של "פורט ארתור". לאחר מכן הרגו אותו במוטות.

בין הנתפסים היה ישראליק סלובשנר [פישבין] עם שלוש בנותיו. ימים אחדים עינו את כולם. הצעירה הייתה נערה יפהפייה, ניגש אליה שייגן מדומברוביץ בשם לוגנוביטש, ממלא מקום מפקד המשטרה, והציע לה, במחיר גופה, להסתיר אותה. היא ירקה בפרצופו הטמא וקראה: "רוצח! לא תזכה לזה!" התייצבה אל מולו ואמרה: "רוצח! תירה בי מהר, כי אחנוק אותך". היא נורתה. לוגנוביטש זה, היה על מצפונו דם יהודי רב, הוא קיבל את עונשו. ראיתו תלוי ברובנה. הסובייטים תלו אותו, לא על רצח יהודים אלא משום שהתיר להכניס יחידה גרמנית עד דומברוביץ. היחידה הוכתה, פגרי הגרמנים התגוללו בשדות וביערות סביב דומברוביץ, אך לוגנוביטש הרוצח חסר את האומץ למות. הוא נמלט והסתתר, לבסוף נפל בידי הסובייטים ונתלה עם רוצחים נוספים ברובנה, וכך היו תלויים במשך ארבעה ימים. שעה ששכבתי מאחורי ערוגות תפוחי האדמה, ראיתי היטב את לוגנוביטש ועשרות שוטרים חמושים מובילים יהודים ומכים אותם מכות רצח.

כשהתבוננתי סביבי הבחנתי כי סמוך אלינו שוכבים עוד שני אנשים: זיידל גראוור-ציגרניק ובתו של נטע ליברמן-קפוש. מקום מרבצנו היה סמוך לבתים וזה הציל אותנו. חמישים מטר הלאה, בשדה, חיטטו גויים ושוטרים בתלמים, בטוחים היו כי ליד הבתים לא יהיה איש ולא חיפשו. שעה לפני רדת החשכה ראיתי שהשדות ריקים. אין רודפים אין נרדפים. זחלנו מבין תפוחי האדמה והלכנו לאורך הדרך. לפתע בא לקראתנו בוסקו, גוי מדומברוביץ, שנהג בעבר לנסוע עם יהודים. מובן שנבהלנו מאוד, התכוננתי למאבק. הגוי הרגיע אותנו ויעץ לא ללכת לאורך הדרך, כי הדרכים המוליכות ליער מלאות שודדים. הוא יעץ לנו ללכת לאורך נתיב הולכת הבקר למרעה כדי להגיע ליער. עצתו הצילה אותנו, בדרכים שוטטו עשרות גויים עם קלשונים וגרזנים והרגו כל יהודי שנתקלו בו.

דרכנו לא עברה בלי צרות. נתקלנו בקבוצה של שלושים רועים שהקיפו אותנו והתנפלו עלינו במטרה לאלץ אותנו לחזור לעיר. לאחר מכן רצו לגזול את ילדתי הקטנה. נאבקתי בהם, אחדים מהם קיבלו ממני במקל על גבם. ראיתי שהמצב חמור, לא אצליח להיפטר מהם, הסרתי את השעון מן היד וכשאני אווז חופן פקעות סיבים השלכתי אותו בכיוון ההפוך. הם רצו לתפוש ואנחנו התרחקנו בינתיים כמה מאות מטר. יותר לא הציקו לנו.

כשהגענו ליער הלכתי לשומר הרכוב של הוּבְקוֹבְנִיָּה [?], ידיד טוב שלי עוד מימי הסובייטים, לברר אצלו מה קרה בתחנת הרכבת ומה ידוע לו על סארני. הגוי סיפר כי בסארני הוכנו לפני שבועיים בורות ליהודי הגטאות באזור. ליד תחנת הרכבת וברחובות הסמוכים, מתגוללות גופות הרוגים. הוא גם ידע לספר לי כי זלטה החלבנית ובעלה, תלו עצמם; משפחת מטוסוב מבית המרקחת, הרעילו עצמם; אולשנסקי וקרונברג מוטלים ירויים באחד הגנים. השומר יעץ לי להגיע לפינסק. מיהודי פינסק בחרו 9500 והרגו אותם מזמן, הנותרים יחיו.

דבריו ניתכו עליי כאלפי רעמים. לא דאגתי עוד לחיי, כי לא האמנתי באפשרות לשרוד אצל הגרמנים, אך לא רציתי ליפול בידי המרצחים. לפיכך החלטתי להישאר ביער ולהסתתר, ולעשות הכול כדי לשמור על קומץ מיהודי דומברוביץ שרובם נרצחו בשלושה מקומות: בבורות סארני, בגטו ויסוצק, בשדות דומברוביץ שם נתפסו הנמלטים מן המפקד ונורו או נהרגו במוטות.

לאחר החיסול הטוטלי נשארו בחיים כ-250 מיהודי דומברוביץ. הם שוטטו כ-19 חודשים בביצות פולסיה וביערות, חוו ייסורים ועינויים ואימת מוות כל רגע. כ-50 איש יצאו חיים מן היערות לאחר גירוש הגרמנים בידי הצבא הסובייטי המנצח. ממשפחתי נותרנו: אני, אחי סנדר, בנותי חנצ'ה וחיה, שני ילדי גיסי: בריינדל ואסתר.

י"ג משוטטים על פני שדות וביערות

שלושה חודשים שאנחנו משוטטים ביער. בימים הראשונים היה הפחד מן הרודפים כה גדול שהחלפנו מקום חמש-שש פעמים ביום. לאחר מכן החלפנו מקום מדי יום. חיפשנו מאורות עמוקות יותר, ענפים גבוהים יותר, אלונים מסועפים יותר. הגויים של קרופה והשוטרים של חִינַאצ'ה ידעו שניצלתי מן הרצח ההמוני וחיפשו אחריי. לאחר מכן חייתי שישה שבועות סמוך לכפר קריוויץ. שניים מאנשי הכפר תמכו בי והזהירו בשעת סכנה. אחד מהם, גנב בשם יורקו, אויב בנפש לפולנים, סיפק לי מזון ואף עיתונים, כל אימת שפגש בי היה בוכה על גורלי המר. לימים ירו בו בולבובצים. מאנשי הקשר הגויים שלי, ידעתי על המתרחש. הם סיפרו על המכות שסופגים הגרמנים בחזיתות ועל פרטיזנים שהתארגנו ביערות. הם גם סיפרו לי כי בוולדימירץ מצאו כפריים שלושה עשר יהודים וחנקו אותם בידיהם. ליד וובצ'ק, על

שפת הסטיר, הביאו גויים שוטרים מסרניק, ואלה ירו בשבעה עשר יהודי סרניק. סיפרו לי כי בולבובצים מתעניינים לדעת מי מן הגויים תומך ביהודים ומזהירים כי ינקמו במסתיי יהודים. הסיכויים לשרוד נראו קלושים, אך התשווקה להחזיק מעמד ולראות במפלת הרשעים, הייתה גדולה והעניקה כוח לא להתייאש.

בינתיים פגשתי פולני ביער, נבהלתי מאוד. הכרתי אותו כאדם רע, שמו דוקטור. הוא ניגש אליי, מקונן על מר גורלי ואומר: "יושבים בביתי הוכמן ואיציק פלדלייט ומשפחתו. אף שאני קבצן גדול, אתמוך בכם ואסייע ככל שאוכל". הוא קיים את דבריו וגם ניחם אותנו כי יבוא הקץ לייסורינו. היינו כבר שתי משפחות יחד. היער הרחב על מאורותיו, בורותיו וענפיו, מכסה עלינו וידי הרוצחים אינן משיגות אותנו. תכופות אנחנו באים אל הפולני הטוב דוקטור, שם מוכן למעננו מעט דגן, כרוב, סלקים אחדים ויחס אנושי חם.

באחד הלילות הרגו הבולבובצים את הפולני הטוב הזה עם כל משפחתו (אמו הזקנה, אשתו וילדיו). מותו הכאיב לנו מאוד והיינו מדוכאים כמו ביום השחיטה הגדולה.

באחד הימים פגשתי ביער את ליבקה, בתו של משה קריוויצר, עם שלושה פעוטות. תכופות הייתה מסכנת את חייה ומשוטטת לחפש מזון לילדיה, לא שמרה בסוד את מקומות המסתור שלנו. פולנים רעים בפאתי זאלישין, פיתו אותה להיענות להזמנתם והלכו להביא גרמנים. באותם ימים היינו כולנו באזור, והם הקיפו את קטע היער. בדרך נס הצלחנו לברוח. ליבקה לא למדה לקח מן האירוע והמשיכה לשוטט בכפרים. כל טענותיי שתביא על עצמה ועלינו את המוות, לא הועילו. באחד הלילות, חמקתי מפניה והותרתי את האלמנה ושלושת הפעוטות לבד בלב היער. הייתה זו רשעות מצד, אך לנוכח המאבק לחיים שניהלתי, המנוסה מפני המוות, העמקתי לתוך היער עוד קילומטר והשקפתי מרחוק על מעשיה של ליבקה. שלושה ימים התרוצצה כמטורפת בכפרים, שאלה עליי אצל גויים וקראה בשמי. השבח לאל היא שרדה, אך לאחר המהומה שעוררה נאלצו כולנו להעמיק לחדור ליער עוד ועוד. בביצות נתקלנו באדם ישן, במרחק עשרה צעדים ממנו ישנה ילדה. הבנו כי הם יהודים. הערנו אותם, היו אלה מאנס קרצמן, אחי אשתי, ובתו הקטנה. כעבור זמן קצר מצאנו ביער את בנו של מוטל נובינזון. באחד הלילות נתקלתי פנים אל פנים בכמה שוטרים

חמושים. הם עיכבו אותי. אמרתי כי אני הגוי מִדֶּקֶן מן הכפר ראן. העלטה הייתה כבדה, הם כנראה דווקא זיהו אותי, כי גם אני הכרתי את כולם. היו אלה שקצים מן הכפרים קרופה וריצקי. ייתכן ששבעו כבר דם יהודי והתעצלו להתעסק עמי בחשכה, בבזך ובגשם. הם הניחו לי. לאחר שעזבו, נפלתי מתעלף בבזך. עבר שם שמואל קליגון, הכרנו זה את זה בחשכה. הלכנו יחד לבית הקברות של קריוויץ ושם בין הצלבים והקברים שוחחנו ארוכות ובכינו.

לאחר מכן הביא אלינו גוי מטריפיטניה את בתו של מאיר, אשתו של קיסל. מאז נדדנו כבר שישה עשר איש יחד. קבוצה גדולה כל כך הייתה בה סכנה להתגלות. בינתיים קרב החורף על קרותיו ושלגיו. אנחנו משתרכים תחת כיפת השמים ונאלצים להבעיר אש מפעם לפעם כדי לחמם מעט את עצמותינו. גויים רעים מחפשים אחרינו, ואנחנו מפיצים שמועה שאנחנו למעלה מאלף איש, כולם עם נשק. השמועה מרתיעה אותם ולעת עתה הם נמנעים מהיתקלות עמנו. אנחנו משוטטים ביער הגדול. מעלינו שמים וארץ וסביבנו עצים נעים ורוחשים. יורד שלג כבד. הלחות חודרת לעצמות וכולם רועדים מקור. הילדים מתרפקים על האימהות ובוכים יחד. גם לי יש חשק לבכות אך הדמעות אינן זולגות. בלילה כזה נשכחים ההרוגים והרשעים, יש רצון אחד – להתחמם קצת. מבעירים אש ומתרחקים לצדדים לראות עד היכן נראית האש. היער גבוה ועבות ורחוק ממקום יישוב. אט-אט משלימים עם המחשבה שאיש לא יבוא לחפש אותנו בלילה כזה, לפיכך מגדילים את האש, שיתחממו כולם. נרדמים עטופים בשקים. אני ואיציק פלדלייט בוחנים את משפחותינו האומללות השוכבות סביב האש בשלג העמוק, ומכוונים את רגליהם אל האש. ואז שוכב אחד מאתנו לישון והשני מסתובב, מקשיב ומתבונן, שמא אורבת סכנה. עם שחר הופך השלג לגשם קר. אנחנו רטובים כהוגן, אין רצון להתרחק מן האש, אך מטעמי זהירות אנחנו מעתיקים את עצמנו למקום אחר. הגשם והשלג הרטוב אינם מאפשרים הבערת אש. אנחנו מתרוצצים ביער כדי להתחמם. מתגנבת המחשבה: "האם כדאי הדבר?" שמא צדק אנטון קרצ'קו כשאמר לליבקה: "את לא תשרדי, הסגירי עצמך לגרמנים וחסל, לשם מה לסבול?" אך תאוות החיים חזקה מן הצרות. גיסי מאנס מתחיל לתכנן סככה או בור שנוכל לעבור בו את החורף. בין ביצות, על גבעה קטנה, מתחילים מאַנס ושמואליק לחפור ואומרים: "כאן נעבור את החורף ונשרוד את היטלר".

תכופות אנחנו משוחחים בינינו ומבקשים לחזק זה את זה ולשכנע שהגרמנים ינחלו מפלה, ללא האמונה במפלתם אין טעם להתענות ביער. מצד שני קודחת בנו השאלה: ומה אם נחזיק מעמד? עם מי נוכל חיות כאן, עם ההרוגים בבורות סארני? עם העצמות הפזורות ביערות ובקרקעיות האגמים? ולמרות זאת רוצים לחיות. אפילו בשנים הטובות, לא היו החיים יקרים כמו אז, ביער. לחיות כחיה, כתולעת, אך לחיות. לקחתי פעם את בתי הצעירה אל גוי כדי לרחוץ אותה שם. כשקרבנו בתחילת הערב לקריוויץ, אל בית שהיה מופרד מעט מן הכפר, שמעתי נוסעים מדברים בקול. אני מהרהר לי: לבטח שוטרים גרמנים. אני אווז את הילדה בידה וחומק לדיר חזירים. רובצת שם אימא חזירה ושמונה גורים, חזירונים נאים, נושמים בנחת. אני שוכב לנוח שם עם בתי. החזירה מתחילה לצווח, אני מפר את שלותה. העגלות חלפו ואני חושב לי: למה אני ובתי גרועים מן החזירה וחזירונה? למה הם ראויים למנוחה ואנחנו לא?

20.12.1942 נחרת בזיכרוני. ביום זה התקיימה משפחתי, ארבעה אנשים, מקדרה קטנה, מלאה למחצה, של קליפות תפוחי אדמה, כי אני נאמן לעיקרון היער שלי: כל עוד יש שניים-שלושה תפוחי אדמה אין מסתכנים ביציאה מן היער. אך אשתי נחלשה מאוד וצריך היה לשמור על הכוחות, לכן עזבתי את המאורה בין השמשות והלכתי ביער אל הדרך הסלולה. היה חשוך למדי, פסעתי בזהירות. לפתע שמעתי, הולכים, בברור צעדי צבא. ביקשתי לסגת ליער, מאוחר מדי. על אף האפלה אנו רואים זה את אלה. כ-40 מטר ממני עומדים אנשים חמושים ומכוונים אליי את נשקם. הם צועקים: "עמוד!" אני משער כי רצונם לשבות אדם חי לכן אינם יורים וקוראים ברוסית: "עמוד!" הם מתקדמים לתוך היער ומתחילים להקיף אותי. הקבוצה כולה כבר ביער, אחד בלבד עומד על הדרך, נשק בידו, מוכן לירות אם ארצה לחצות. עם זאת הצלחתי לחצות את הדרך הסלולה. אני רץ עתה בכיוון הפוך למאורתי כדי שלא ידעו היכן האחרים. כולם רצים בעקבותי וצועקים: "עמוד בן כלבה", אך אינם יורים. צועקים ברוסית: "ייכנס הרוח באמך". זה נותן לי סיבה לחשוב שאינם גרמנים ולא אוקראינים, אלה היו צועקים: "יהודי ארור" והיו יורים לבטח. אני מתבונן סביבי תוך ריצה ומזהה בקולות רודפי בחורים מדומברוביץ.

היו שם שלושת בניו של חיים טליבס [שפיץ], אחיו של קרוננברג, מודריך מהוורוניץ. אנחנו שמחים ובוכים בעת ובעונה אחת. אני

מותש, מבוהל ונרגש. היו עמם גם שני רוסים. אחד מהם כונה: "חבר מפקד" ואחד וסקה. בקבוצה שלהם היו גם אישה מדוד-גורודוק עם בנה כבן ארבעים ועוד איש מפולין בשם אובסיינקו, שהתחתן בדומברוביץ עם בתו של וורונה. הם ראו שאני יחף כמעט, רגליי עטופות סמרטוטים וכפות הרגליים עירומות. אובסיינקו חלץ את מגפיו והורה לי לנעול אותם. אמרתי לו שהתרגלתי, ואין זו בעיה שלי בלבד, במאורה יש שישה עשר זוגות רגליים יחפות. הוספתי שאני יודע אצל מי הסתיר ישראליק פרלשטיין אוצר של נעליים, אריגים ומצעים. הלכנו לשם, נטלנו אדרות שער, לבנים, מגפיים והלבשנו מעט את כולם. אני, שהכרתי את האזור על כל שביליו, הפכתי מלווה ומורה דרך לחבורת הפרטיזנים.

"ד' בין פרטיזנים סובייטים

הפעולה הראשונה בה השתתפתי, הייתה החרמת מכשיר רדיו אצל אשת הכומר של זאלישין. הבולבובצים הרגו את בעלה כי שמעו אותו מטיף שאסור לרצוח אזרחים חפים מפשע, וכי אוקראינה לא תבנה מזה. היו בביתו שני מכשירי רדיו, לקחו הפרטיזנים אחד מהם. שלחתי גם גוי מקריוויץ לדומברוביץ עם סוללות, כדי להטעין אותן בתחנת החשמל של ברמן. הגוי הלך תחת איום שאם יסגיר את סוד קיומנו בסביבה, יהרגו את משפחתו.

אנשיי אינם יודעים על קשריי עם הפרטיזנים, אך אני מספר להם חדשות מחזיתות רחוקות, לקבוצת הפרטיזנים היו קשרים עם העולם החיצון. המרחק מן המאורה שלנו לגואלינו הרוסים עדיין רב, ולא אחת שקענו בייאוש.

לאחר מכן הובלתי את חבורת הפרטיזנים לתחנת הרכבת של חינואצ'ה. הם הפילו פחד על המשטרה במקום, בהטילם דרך החלון אחד משלושת רימוני היד שהיו ברשותם. אני מוביל את הפרטיזנים ביערות, ועל פני שדות, כפרים, חוטורים [חוטור יישוב ובו עד 10 בתי משק, מעיין חווה, ולהלן: חווה], מראה להם נתיבים בביצות, תעלות וכיוצא באלה. פעם הלכנו לקריוויץ. קודם שכבשו הגרמנים את האזור הוסתרו שם שני רובים, שלושה אקדחים ושק מלא קליעים. בפעולה זו ראיתי לראשונה מהו כוח של פרטיזנים. תשעה אנשים, אני העשירי, נכנסנו לכפר ועצרנו עשרות עגלות שהובילו מדומברוביץ נכסים ורכוש יהודי,

וכאלה שהיו בדרכן לשם. כל עגלה נבדקת ומעוכבת. עומדות כבר כמאה עגלות וכל הגויים מן הכפר. כולם מבוהלים ואינם זזים ממקומם. אחד הרוצחים ניסה להתנגד, זלמן שפין פנה אל המפקד ואמר: "מלחך פרכת גרמנים זה, מסרב למלא את פקודתינו". המפקד מסליוק, ניגש אליו, מדד בקת הרובה את כתפיו וחבט בשיניו באקדחו, הרוצח התכווץ.

ואז נודע לי כי ביער, מעבר לדרכ מאצ'ולישץ', יש עוד קבוצת פרטיזנים יהודים מדומברוביץ בראשם: פינחס ניימן, פינחס גנזיל ויודל צצקס. נודע לי גם כי בפאתי הכפר סְוֹרִיץ'ביץ' יש יחידת פרטיזנים חזקה ובה יהודים מדומברוביץ, מסארני, גם הרופא הצעיר דוקטור ארליך. יש גם התקבצות ביער ליד הכפר אוֹזְרֶסק. שמעתי גם שהפרטיזנים הפילו פחדם על הרשעים הגויים וגם הגרמנים חוששים מפניהם. ידידי יורקו מספר לי כי התגבשה הצעה ללכת לציד ביערות של פליאטר וכל הפקידים הגרמנים הבכירים במחוזות סארני סטולין אמורים היו להשתתף. לאחר הכנות של שלושה שבועות, ויתרו. יודעי ח"ן אוקראינים אמרו כי הפרטיזנים הם הגורם לכך.

בינתיים הובאו הרובים והאקדחים, והחבורה הקטנה הולכת אל חוות הורוויניץ, שם שוכנים בולבובצים והמשימה להפיצם לכל עבר. מתלקח קרב, זלמן שפין חוטף כדור בידו. חוזרים ליער, מביאים את ד"ר ארליך מיער אוזרסק, הוא חובש את ידו של זלמן ומקבע אותה בלוחות אלון.

אני מביא את ד"ר ארליך למאורה שלי. הוא בודק אותנו מנחם את כולם ואומר: "בקרב יהיה אביב, היער יתעטף עלווה, יהיה קל יותר להסתתר, ובחורף הבא לא תהיה כאן עוד רגלו של היטלר". למחרת בא והביא תרופות שהשיג בעזרת קשרים מבית החולים בדומברוביץ. בשיחה אתו הוא אומר לי: "חבורת היהודים שלך תשושה מאוד, הם מועמדים למוות וחייבים להתחזק". פינילה בושקס [פרפלמאזה] מביא בשר פרה, מתחילים להאמין כי יעלה בידינו לזכות למפלת הגרמנים.

בהובילי את הפרטיזנים, שוב אני רואה דם ומוות. נודע לי כי בכפר ראן, אצל אחד בשם יָסִיפ, יש נשק. אנחנו הולכים לשם. אני עטוף ומוסווה על מנת שלא יכירו אותי הגויים. אינני רוצה לעורר אותם כנגד היהודים חסרי המגן. אנחנו מגיעים לטריפיטניה, חשים כי הכפר כולו הוא נגד הפרטיזנים. מסליוק אומר להם דברים קשים ומזהיר: על

כל הרוג ביער שלהם יהיה עליהם לתת דין וחשבון. הוא מייעץ להם – כיוון שמפלת היטלר קרובה, והחשבון עם הרוצחים מידי – שיחזרו בתשובה ויצטרפו לתנועה הפרטיזנית. הוא מזכיר להם שידוע לו מי מהם רצח אזרחים סובייטים ונמנע מהזכרת הרוגים יהודים. בדרך לכפר ראן אני שואל אותו: "המפקד! למה לא הזהרת אותם בעניין רדיפתם יהודים?" הוא משיב לי: "הרי אמרתי אזרחים סובייטים". תירוץ זה אינני מסוגל לעכל.

באנו לראן. אני שוכב מעבר לגדר שליד בית יסיפ. הפרטיזנים דורשים ממנו למסור את הנשק. יורים מעל לראשו, ליד רגליו, הוא משיב: "לא, אין לי". האמת היא, שהיה לו נשק, לימים ניצל אותו כנגד הפרטיזנים.

הלכנו לכפר אוזירו. יש שם חבורת רוצחים בראשם תליין, על מצפוניו מאות מעונים מיהודי ולדימירץ. הוא מפקד משטרת ולדימירץ. ידענו כי בלילה שוהה הרוצח בביתו. השאלה היא איך להתקרב אל הבית בחשאי. התלקח קרב בכפר, הציתו בתים וירו ברוצחים אך לא ברוצח המרכזי. בקרב זה נפל קרבן ראשון מקרב הפרטיזנים בקבוצתנו. היהודי אובסינקו. החברים הביאו אותו ליער. היינו תשעה אנשים, שישה גברים יהודים, אישה יהודייה אחת ושני גויים. כולם עסקו בקבורה. היינו בטוחים שמיד יקיפו אותנו גרמנים ואוקראינים, אך לא הייתה לנו דרך חזרה. שני הגויים בחרו בעץ הגבוה על גבעה, קשרו מוט ארוך עם דגל אדום. העלו אותו לראש העץ והמפקד מסליוק אמר: "יראו הרוצחים כי יש ביער קבוצת פרטיזנים ויבואו". הם מיקשו שביל צר המוליך מעבר לביצות אל הסוכה. חמושים ברובים וברימונים חיכינו לאויב. בינתיים עשיתי עם המת חסד של אמת. לפני הקבר הפתוח זעקו היהודים: "יתגדל ויתקדש שמה רבא". בכינו, הייתה לנו תחושה שהעצים בוכים עמנו. לא היה זה קדיש של צידוק הדין, זה היה ויכוח עם הכול-יכול, זעקת כאב של כמה יהודים שלא נשחטו, הקוברים שריד של דורם.

הקרבן השני היה מודריק, שנפל מיד בוגדנית של גוי, פרטיזן לכאורה, שפיתה אותו והסגירו בידי הבולבובצים. הרשעים קרעו אותו לגזרים בדרישה שיצביע היכן יש יהודים ביער. הקרבן השלישי היה קרוננברג הצעיר. הוא נפל בקרב גלוי בגרמנים. פינחס גנזיל שהשתתף בקרב, טיפל בקבורתו. הוא נטמן בקבר אחים עם הרוגים נוספים, פרטיזנים

נוצרים. למראשות הקבר הוצב צלב. בעת כיסוי הקבר אמרו המפקדים: "כולם נפלו למען מטרה צודקת אחת, ינוחו כולם יחד".

שמעתי כבר דרשה כזו, עוד בשנת 1918, בעת כיסוי קבר של לוחם למען הקומוניזם. אז אמר הכומר של דומברוביץ: "הגיבורים נפלו כדי שלא יהיה הבדל בין רוסים, פולנים, יהודים, ינוחו כולם בקבר אחים אחד". לאחר הדרשה ההיא ניתן על ראשי היהודים מבול של פוגרומים. בדומברוביץ לבדה, ירו בשנת 1918 במושר, במיכאל פישמן, בחיים פסמן, ביצחק השוחט, בשלמה פוטרך. בסביבה הרגו את: שטרם, בנו של יעקב-הירש; זלצמן, בנו של ישראל יסינצר; בנו של דודל פוזינר.

בימי היטלר נשאו תומכיו, הכמרים של דומברוביץ, דרשות בשתי הכנסיות והצדיקו את הטבח ביהודים. גם לאחר הדרשה על קברו של קרונברג, בשנת 1943, לא פסקו שחיתות יהודים, זה פרק בפני עצמו. גם בקבוצות פרטיזנים אחרות לא חסרו קרבנות יהודים מדומברוביץ: ישעיה וֶילְגוֹן; זליקוביטש חתנו של רוטנברג; ברמן-קוט וילדיהם לחמו בשורות קובפק [קולפק], הגיעו לקרפטים ונהרגו שם; חגיר, צעיר שזחל מבורות סארני, וסיפר לנו הרבה על העינויים הקשים ליד הבורות ובבורות, נהרג כפרטיזן בקרב; אשר מנקובסקי מן הכפר רֶצ'יצה, פרטיזן אמין, נהרג בקרב גלוי בימים האחרונים שקדמו לגירוש הגרמנים.

מן הקבוצה שלי נהרגו לאחר השחרור שלושת האחים שפין, בני חיים טליבס, שהשתתפו בקרבות רבים ובמיוחד בגירוש הגרמנים מרובנה. מותם אפוף סוד עד היום. מבין תשעת הפרטיזנים שפגשתי ב-20.12.1942, נהרגו שבעת היהודים מדומברוביץ והאישה מהורודוק, בקרבות. שני הגויים: מסליוק ונסקה יצאו חיים.

ט"ו רצח יהודים ביערות

גם ביער לא חדל המוות לאיים על היהודי. פרטיזנים יהודים נטלו על עצמם תמיד את המשימות המסוכנות ביותר והלכו ראשונים לקרב. לכן היו קרבנותיהם, באחוזים, גבוהים משל פרטיזנים לא-יהודים. הם עשו זאת משני טעמים: ראשית, תאוות נקם בגרמנים וברוצחים אחרים; שנית, רצון להוכיח שיהודים אינם מתחמקים מקרב ואינם יראים את המוות. למרות זאת מצאו פרטיזנים יהודים את מותם מידי

פרטיזנים כוזבים או פרטיזנים אנטישמים מוצהרים. כשנפל פרטיזן יהודי בידי גרמנים, שוטרים אוקראינים, בולבובצים, לאומנים אוקראינים או פולנים, היה גורלו בכל מקרה – מוות. לא סתם מוות, מוות מלווה ייסורים נוראים.

מחריד יותר, היה גורל היהודים אשר שוטטו בביצות וביערות ללא נשק וללא השתייכות להתארגנות פרטיזנית כלשהי. אלה היו הפקר שבהפקר. יצאו מכלל זה יהודים ששהו בקרבת הפרטיזנים של מיסיוורה. גוי זה מוויצ'ווקה, שהיה מפקד קבוצת פרטיזנים חזקה, השגיח על היהודים באזור שלו למן היום הראשון עד הסוף. אוטריאדים אחרים שהיו פזורים בפולסיה, בהם שופר מצב היהודים במועד מאוחר יותר. כאשר היו פרטיזנים יהודים באוטריאד [יחידה בגודל משתנה] היה גם מצב היהודים האזרחים בטוח יותר.

ביער הסמוך לכפר זלין באזור סרניק, השתכנה לפני פסח 1943 יחידה של פרטיזנים רוסים. אמרו שהיו בעבר שוטרים בשירות הגרמנים וחזרו בתשובה. מיד החלו ברדיפת יהודים, לאחר שכבר המיתו יהודי סרניק רבים. גויים הזהירו אותי להישמר מפניהם, כי נוכחותנו ידועה להם והם רוצים לירות בנו. כעבור כמה שבועות צורפו אליהם כעשרה פרטיזנים יהודים והיחידה הפכה ידידותית ליהודים.

מקרה נוסף: סתיו 1943, יורד גשם ואנחנו רובצים בבוק, בקור וברטיבות. האזרחים חייבים לזוז מן המקום מרחק 50 ק"מ. הפרטיזנים מתכוננים לקרב כנגד בולבובצים. הלבשנו את ילדינו כאוקראיניות ושלחנו לביתו של גוי טוב. סורגים למענו סוודרים, טוים, עושים גרביים והוא מאכיל אותם. באחד הימים באו פרטיזנים וביקשו להרע לילדים. קבוצת סיור ומפקדם, יהודי מסטפן, מיהרה להניס את הפרטיזנים הרעים.

האם תמכו הפרטיזנים האדומים ביהודים או סייעו לרצוח אותם? לא אוכל להשיב על כך. רק זאת אוכל לומר: יהודים בפולסיה של ווהלין וברוסיה הלבנה, ניצלו הודות ליחידות של פרטיזנים אדומים. אך עליי להוסיף, ביערות דובה שהו פרטיזנים של שיטוב. בשורותיהם היו שלושה יהודים: פינחס שְׁלֶפֶאק, מישהו מוולדימירץ ובנו של אברהם חִינֶאצ'ר. שלושתם נורו בידי פרטיזנים מיחידתם.

דיאדיא פטיה, מפקד יחידת פרטיזנים גדולה, קלט יהודים ביחידתו והגן עליהם. אך פרטיזנים שלו הרגו יהודים כשנתקלו בהם. אני ואחי סנדר פייגלשטיין נתקלנו בהם ואלמלא פרטיזנים של המפקד מריאק, היו הורגים אותנו. מריאק שעמד בראש יחידת פרטיזנים חזקה ליד ינובה והיו בה יהודים שהוא הגן עליהם, רצח בשעתו 45 יהודים מן העיירה. רשימת ההרוגים מידי פרטיזנים, ארוכה.

הגנרלים (הפיודורובים) הם בעלי המילה והמפקחים על התנועה הפרטיזנית הכללית ופוקחים עין על היהודים. כשאנחנו, כמאה יהודים, נאלצנו לעבור לדרוהיצ'ין, נתן לנו הגנרל מכתב ובו הזהרה ליחידות הניידות והנייחות, לקבל את פנינו. באוטריאד של מיסיונה הטוב יכולנו לשהות כי בשורותיו היו בקלטשוק, ד"ר ארליך, ברוך מנקובסקי, אלק אבוגוב, קובזלו, גליצקי ואחרים, ולמרות זאת היו הריגות. גם אצל מיסיונה ירו ללא סיבה בפרטיזן יהודי מסווריץ'ביץ'. פרטיזנים גויים אצל מיסיונה רצו לפרוק את חבריהם היהודים מנשקם. פעם כמעט הסגירו את הפרטיזנים היהודים לחסדם של הבולבובצים.

אנחנו, חבורת הנוודים, חמקנו מיערות פליאטר מידי הבולבובצים. בחצות פגשנו רוכב חמוש, היהודי גליצקי. הוא מסר לנו סיסמא. קרבנו לעמדת השמירה הראשונה, הסיסמא לא הייתה מועילה לנו אלמלא פרטיזן יהודי המכונה פורים, שהעביר אותנו לידי רציוק, דיווח לו איך הגענו והוסיף כי הוא מכיר אותי אישית. אך ברגע שנותרנו לבד עם רציוק, נפתח גיהנום של חקירה ודרישה. הוא אמר שאנחנו מרגלים גרמנים. למחרת בבוקר אירע לנו נס, השיג אותנו ברכיבה בקלטשוק היהודי, הודות להתערבותו יצאנו בשלום. זכורות לי המילים שאמר לו בקלטשוק: "אל תהיה כלב".

ולגורל מכתבו של הגנרל. יונה זילברפרב מסרניק, מפקד על העברתנו והמכתב בידיו. הפרטיזנים הראשונים שאנו נתקלים בהם בדרכנו, מכים אותנו, חולצים מרגלינו את המגפיים, קורעים את המכתב, וחיינו הפקר. חצינו מאה קילומטר יערות וביצות ונתקלנו בעגלות של פרטיזנים חמושים. הם מקיפים אותנו ושואלים לזהותנו. אחוזי אימת מוות אנחנו שותקים. "נו, מי אתם?" נשאלת שוב השאלה. אני משיב: "פליטים הנמלטים מפני גרמנים ואוקראינים". "אתם פולנים?" אני אומר: "גרוע מזה". "מה צוענים?" "גרוע מזה". "אז מי אתם?" אני

מגמגם: "יהודים". "זה לא יותר גרוע, שלום עליכם יהודים!" היהודי שיכן אותנו בכפר. זמן קצר שהינו בו ונאלצנו להמשיך הלאה.

הגרמנים ירו בעשרות אלפי יהודים, האוקראינים רצחו עשרות ומאות, יחידים ועשרות נפלו מידי פרטיזנים רעים, ואנחנו היחידים שיצאנו מן היער, שרדנו בעזרת השם והגנת פרטיזנים. תחילה היה יהודי חסר מגן ולא חמוש, מגורש ככלב מצורע. יהודי כזה שנתקל באדם לא-יהודי נרצח ללא שהיות. רצח יהודים ביערות היה המשך טבעי להרג שהחל עם בוא כנופיות הגרמנים הנאצים.

בימים הראשונים של החיים ביער, ימים של אימה ורעב, אמר אהרנצ'יק, בנו הפעוט של איציק פלדלייט, לאביו: "אבא אני רוצה לשאול אותך: האם אנחנו כאן ביער מאושרים מאלה שנהרגו או אנחנו אומללים יותר?"

בשבועות הראשונים הרגו בנו סתם גויים. צעירים נוצרים שביקשו להם מעשי גבורה איימו על יהודים והרגו אותם למטרות שוד או כתוצאה משנאת יהודים שהובערה בהם. מאוחר יותר החמיר המצב. הכנופיה האוקראינית הלאומנית המאורגנת, הבולבובצים, שמצעים היה: אוקראינה נקיה מיהודים, שדדה ורצחה באופן שיטתי, חיטטה ביערות, חיפשה יהודים כדי לרצוח את כולם. לא היה מסתור מפניהם. הם היו חודרים למקומות הנידחים ביותר ביער.

הם רצחו את מאנס קריווצר לאחר שהות של כחמישה חודשים ביער, עם בתו הקטנה אסתרקה, וסבל של חרפת רעב ומצוקה. בינואר 1943, ביום כפור נורא, יצא מאנס מן היער בדרך לקריוויץ, אל גוי שעמו גדל, בתקווה לקבל מעט מזון למען בתו הרעבה. ביציאה מן היער נתקל בשני שכנים, גם הם ידידים בעבר. חלצו מרגליו את המגפיים וריסקו את ראשו במקלות. שלושה ימים לאחר האירוע קברנו אותו, איציק פלדלייט, אני ושמואל קליגון, בקבר שחפרנו בפחד ובמסירות נפש.

ברלה עושה הכובעים ואמו, נספו באורח טרגי לאחר שהות של חמישה חודשים ביער. זה קרה במוצאי שבת, בפברואר 1943. אנחנו רעבים וקפואים. יודעים שמחפשים אחרינו אך הרעב מגרש מן המאורה הקרה. כולנו מפללים כי שומר ישראל יגן על ברלה ועל אמו וישיבם למאורה ביער. לפני לכתם אמרנו פרקי תהילים "יענך ה' ביום צרה"

ותשע פעמים "אלי אלי למה עזבתנו". ברלה ואמו חוזרים מילה במילה ואנחנו נרגעים ובוטחים. ברלה ואמו לא חזרו. רוצחים אוקראינים הובילו אותם בקור מקפיא לכפר ליטוויץ, ירו ברגליהם במקלע והותירו אותם גוססים בייסורים. למחרת, ביום ראשון, קשרו את הגופות המיוסרות הקפואות לזנב סוס וגררו לפאתי הכפר, לקצה היער, הושיבו אותן על שיחי קנבוס, תקעו בידו האחת של ברל המת חוט ומחט ובשנייה סמרטוט, כאילו הוא יושב ועוסק במלאכתו. כך ישבו המתים קפואים. כלבים וחיות החלו לקרוע נתחים מגופותיהם. ביקשתי את מסליוק, מפקד יחידת הפרטיזנים, והוא נסע לכפר והתרה בהם שאם לא יקברו את המתים ישרוף את הכפר, רק אז קברו אותם.

באחד הלילות באו יהודים אל מכרים גויים בכפר ברסטיה לקבץ מעט מזון, עצרו אותם. התקבצו גויים מן הכפר ומדומברוביץ, הכו את

לעווין קאסל בן צבי הי"ד.

היהודים, ציוו עליהם לשיר ולרקוד. התעללו בהם, השליכו אותם אל הכפור ושפכו עליהם מים קרים. כשקפאו למוות, העמידו את המתים בצד הדרך והניחו להם לקפוא עוד. חודשים ארוכים שעשע מחזה טרגי זה את הגויים החולפים בדרך. באביב גררו אותם הכלבים וטרפום.

שמעון שיינמן עונה למוות בידי בולבובצים מזלווטיה. קופל נכדה של באסל [לווין] בת גנזור, עונה קשות, משכו מתוך גופו את ורידיו, קילפו את עורו. כך עשו החיות האוקראיניות הסדיסטיות

ליהודים שנפלו בידיהם. בל יחשוב איש שאני מגזים. חלילה. את קופל עינו זמן ממושך. תחילה רתמו אותו לעגלה, הורו לו לרוץ והכוהו בשוטים ולאחר מכן עינוהו למוות. סבתו באסל שמתה לאחר כניסת הגרמנים, ובשנות התשעים לחייה עוד ראתה את ייסורי היהודים, אמרה לפני מותה כי בבואה לעולם הבא תבוא לפני כסא הכבוד, תאחז באבנטו של הכול-יכול ולא תחדל לצעוק על שהוא מתיר להיטלר ולרשעים שאתו לעולל רעות כה רבות ליהודים. נראה שלא הניחו לה לגשת אל אבנטו של האל. נכדה היה בן תורה ובעל מזג טוב, נזהר במצוות קלות כחמורות, ומה עוללו לו.

בולבובצים נתקלו במאורה של משה פישמן הקצב ושל ילדי יודל של אלתר נחמנקה [פישמן], התעללו בהם ללא שיעור. אין מילים לתאר

את ייסוריהם. אם הילדים יצאה במקרה מן המאורה עם בן אחד, לחפש מזון, ובשובה מצאה גוויות.

לקראת הסוף נתקלו בולבובצים וחבורה של צעירים מן הכפר אוזירו באשתו של לייזר קלס וקרעו לגזרים אותה ואת בנו הצעיר של מאנס בייגל. לייזר קלס נהרג עוד קודם לכן ביער של פליאטר.

בחודש מאי 1943, סמוך לכפר סְוֹרִיץ'בִּיץ', חדרה כנופיה של בולבובצים אל בין עצי הערבה ומצאה שם 57 יהודים חסרי מגן מדומברוביץ ומסרניק. חיסלו אותם באכזריות, ממש קרעום לגזרים.

חתנו של פנוני הרשע מרחוב מקרוב, פרטיזן לכאורה, ביקש לאנוס ביער נערה יהודייה מסרניק, כדי שלא יפריע לו יהודי מסרניק, ירה בו. לאחר השחרור הלך עם רימון יד לנהר לצוד דגים. הרימון התפוצץ והוא נקרע לגזרים. אשתו וחותרו ליקטו את פיסות גופו וערכו לו הלוויה חגיגית. השתתפו שני הכמרים מדומברוביץ עם איקונות מן הכנסיות ונציגי הממשל הסובייטי. אשתו בוכה וצועקת: "כוכבי, ירח שלי". חיים הוכמן התקרב דומע ומכווץ וביקש לומר מילה: "אזרחים חשובים, נציגי הכנסיות והסובייטים, ואת אישה צעירה הממרת בבכי, הקשיבו לי! לא כמרים עם איקונות אמורים להיות כאן, כי לא קדוש ולא גיבור נפל אלא כלב שמת מות כלבים. עוד חמות עצמותיו של היהודי מסרניק שנורה, הנערה שנאנסה מתהלכת נכלמת. בשם הצדק הסובייטי, אני דורש להפסיק את הטקס הדתי ולא לחלוק כבוד לרוצח!" ראשונים לברוח היו הכמרים עם האיקונות וגויים שדם יהודי על מצפונם. פנוני, בתו ושלושה שכנים הובילו את הנבלה לקבורה.

חמישה יהודים מטריפיטניה – לא קומוניסטים, לא גבירים כפי שנכתב בתעמולה הגרמנית, לא מלווים בריבית מוצצי דם, אלא חמישה נפחים, אנשי עמל שחישלו כל חייהם, בהקפה, במחירים אפסיים, את מחרשות הגויים, הגרזנים והעגלות – פותו בידי שכניהם מן הכפר יצולי להיכנס לאחד הבתים, לכאורה כדי לתת להם מזון ומנוחה, תחת זאת עינו והכו אותם, לאחר מכן הובילו אל הגרמנים וקיבלו בתמורה קילו מלח על כל יהודי. כך הוסגרו רבים לידי הגרמנים. אפרים, בנו של מאיר-חיים יונגשטיין, היה לו ידיד ברחוב מאצ'ולישץ', סמוך למשרפת הלבנים שלו, אצלו הסתיר חפצי ערך שלו. ביום החיסול לקח אפרים את אשתו וילדו ואץ להסתתר אצל ידידו. הגוי הרג את שלושתם.

איציק שפירא זכה כביכול להגנת ידיד, גוי מדומברוביץ, הוא הוציא ממנו במרמה את חפצי הערך וקרא לגרמנים ולמשטרה, ואלה ירו במשפחה כולה. לימים נתגלה הרשע בלודז' בידי יאנק רוטנברג שמסר אותו למפקדה הסובייטית בלודז'.

שייקה שיינמן ואהרן גלינסקי מטריפיטניה, היה להם ידיד משותף בדומברוביץ שהתרועע עם יהודים, הגוי לוסק. חפציהם היו ברשותו והם באו לחפש אצלו מחסה. גויים אמרו לי שהסגיר את שתי המשפחות לגרמנים.

לברוך פייגלשטיין המכונה פֶּטְלִיה, היה ידיד שאצלו הסתיר את החפצים מ"פורט ארתור". כשברחו ברוך ומשפחתו אל הידיד, הכו אותם במקלות והסגירם למשטרה.

ביער, נתקלו גויים במאורה של כעשרה צעירים מדומברוביץ. כולם למעט שייקה ברמן עונו באכזריות. את שייקה הובילו להרי קְלֶרש, הוא בנה שם טחנת קמח מדומה עם התקנים חשמליים. הבולבובצים השתמשו בה להטענת סוללות רדיו למטרותיהם הצבאיות. יום לפני שוב הסובייטים, ירו בו הפורעים האוקראינים.

250 היהודים שנמלטו ממוות ב"ג באלול תש"ב, היו האומללים שבאומללים. במשך 19 חודשים ביער, נהרגו כמעט כולם ומתו מוות נורא, עצמותיהם פזורות ביערות של פליאטר.

ביער מתו אנשים גם מוות טבעי. ראשון היה הרשל [לווין] השוחט, בנה של באסל בת גנזור. ביום הראשון תפסו אותו הגויים ותלשו מגופו את בגדיו. במצבו הבריאותי לא עמד בתלאות במאורת היער הקרה. מותו זעזע את כולם. אברהם קובזלו רצה לשאת את גופו של הרשל בלילה לבית העלמין של דומברוביץ, מרחק 20 ק"מ, בכוח עצרנו בעדו.

לאחר מכן מתה אשתי ביילקה, בתו של מיכל קריוויצר. מותה, זמן קצר לאחר הריגת אחיה מאנס וברלה ואמו, השרה עלינו אבל עמוק ושיקע אותנו בייאוש נורא. טיהרנו אותה ועטפנו בסדין לבן שהביאו הפרטיזנים מן הכפר. אמרנו תהילים וביקשנו מחילה. אשתו של איציק פלדלייט הורתה למתה ללכת אל כיסא הכבוד, לטעון ולהתחנן למען כולם. אני, איציק פלדלייט ושמואל קליגון הצעיר, חצבנו קבר באדמה הקפואה וקברנו אותה. מדדנו את מספר הצעדים מדרך היער ועשינו

סימנים ליד הקבר כדי שנוכל למצוא אותו ולהביא את עצמותיה לקבר ישראל. לאחר השחרור היה צורך בדיוויזיה כדי להגיע למקום כי אלפי פורעים אוקראינים הסתתרו ביער. עצמות אשתי נותרו במקום, בין אורנים גבוהים, עצי לבנה ירוקים ואלונים עתיקים מסועפים, מקום בו מצטלבות ארבע דרכי יער לא רחוק ממעין קדובץ.

לאחר מכן נפטר בן אחותי. כשחי הילד, נשא אותו אחי סנדר ביערות, בקרה הגדולה, בתוך שק. לאחר החורף החל הילד לקדוח ובמשך ימים קרא בשם אחי והיה מפוחד. כעבור ימים ספורים גווע. היה חול המועד פסח 1943, בימים ראשונים של הפסחא. באותם ימים התרוצצו ברחבי פולסיה עשרות יחידות פרטיזנים ונלחמו בקרבות גלויים בגרמנים ובעוזריהם: אוקראינים, ולסובצים. אוקראינים ופולנים נלחמו אלה באלה. מקום שהגרמנים דחקו ממנו את הפרטיזנים הם שרפו את הכפרים והשליכו אנשים חיים לאש. בדוברויסק תפסו 20 גויים והשליכו לאש. בכפר הוטה תפסו שישה פולנים והשליכו לאש.

כשחדרו אוקראינים לכפר פולני, הרגו את כולם ושרפו את הכפר. היער הפך מקום מקלט לכל הנרדפים. באותם ימים של חול המועד, היו עמנו ביער מאות משפחות של פולנים על פרותיהם וכבשיהם והאיקונוות הקתוליות. שעה שהבאנו אני ואחי סנדר את הילד לקבורה על גבעה תחת עץ, התאספו ליד המאורה שלנו פולנים רבים ואמרו: "אתם דחויים, אין אצלכם ביער מנהיגים דתיים כי כולם נרצחו, רצוננו לקיים תפילה קתולית על המת". התרגשתי עד דמעות והבטתי בפולנים בתודה על רצונם הטוב, כי מיום כניסת הגרמנים לעגו הגויים למתים יהודים כמו לשרצים להבדיל.

אברהם קובזלו מת מטיפוס אי-שם ביערות, מעבר לִינובה, הרחק מבית הקברות של דומברוביץ. רצינו לגמול לו חסד של אמת ולקבור אותו בבית העלמין הישן המוזנח בנובל, עיירה שנחרבה במלחמת העולם הראשונה ומאז לא ישבו בה יהודים, אך הבולבובצים ניסו לחדור לאזור שלנו. קברנו אותו ביער ליד קבר של יהודי מרפאלובקה ויהודי מסטרו-סילוו. חרה לנו שהשארנו אותו למנוחת נצח ביער, סארני ודומברוביץ כבר היו נקיות מגרמנים, אך היינו במרחק 120 ק"מ משם.

ביער השתולל הטיפוס. נספו משפחות רבות של פולנים, נספו גויים שברחו להסתתר ביער, ובימים האחרונים נפטר יהודי מכפר באזור

סטולין. הוא נגרר עם ילד קטן והותירו יתום. עד אז הספקנו לראות מתים רבים, אך מוות זה, לאחר שנה של תלאות, הסעיר אותנו מאוד, מיררנו בבכי כילדים. מותו עורר בעיה. אביב, בפולסיה היערות הנמוכים מוצפים מים. אנחנו נסים לכפר של פרטיזנים ואיננו יכולים לצאת משם. הגויים בכפר אינם מתירים לקבור בשדות, וביער אין אפשרות להניח את המת במים. הפרטיזנים מורים לקבור אותו בבית הקברות הנוצרי. אנחנו מסכימים אך הגויים לא מרשים. מצאנו גבעה שנקברו עליה גרמנים במלחמת העולם הראשונה, שם קברנו את המת הקדוש שלנו וביקשנו מחילה על הביזוי.

מת ביער יהודי נוסף, את מותו לא ראיתי אך סיפרו לי. זה היה זיידל גראוור-ציגרניק. היה חולה זמן-מה וגווע ביער, במאורה. הוא לא נקבר.

ט"ז על חורבות וקברים קדושים

אנחנו יודעים כבר כי שהותנו ביער קרבה אל קצה. פרטיזנים נוסעים בעגלות לסארני, לדומברוביץ, מביאים משם תחמושת, אך אנחנו חייבים להישאר ביער, סמוך לדרוהיצ'ין, עד בוא הרוסים. אין אמנם גרמנים בדרך אך בולבוצים יש ויש. לפתע אנו מוקפים מכל עבר. הפרטיזנים מנהלים מאבק בצבאות הגרמנים הנסוגים הנאלצים לעבור ביער. לאחר התייעצות קצרה פונות יחידות הפרטיזנים מזרחה, אל הנהר סטיר, מקום בו מבוצר צבא רוסי סדיר. לנו לא מספרים על כך. כשאנחנו פונים למפקדים בבקשה שייקחו אותנו עמם, הם דוחים אותנו ואומרים בחומרה שלא נעז ללכת בעקבותיהם. מיעצים לנו להתחפר עמוק ביער, מחר-מחרתיים ישובו. עבר עלינו יום נורא. אנחנו, קומץ הנותרים מקהילות דומברוביץ, ולדימירץ, סרניק שהתקבצו מקצווי יערות למרכז, בראותנו את המהומה והמרוצה אצל הפרטיזנים, הדוחים אותנו בתואנות כי פניהם לקרב, אנחנו בוחרים במוות הקל ורצים בעקבותיהם. לאחר שעות אחדות, משלימים הפרטיזנים עם העובדה ושותקים. בחצות הלילה הגענו לכפר סבולוביץ, הפרטיזנים ואנחנו חונים שם ללינה.

מטוסי סיור גרמנים מגלים אותנו, פורצת מהומה. הפרטיזנים ממהרים להתקדם ואנחנו מאבדים קשר עין עמם. לא נותר לנו מוצא אלא לשוב ליער ולהסתתר. אנחנו מאבדים קשר בינינו. אני ואחי סנדר מנסים לקבץ את משפחתנו. סופרים, אנחנו 13 נפשות. בכללן היתומות שהיו

עם בנותינו. אנחנו יוצאים מן הכפר ולאחר הליכה חרישית של שעה בעומק היער, עוצרים וקוראים זה לזה בשמו. היתומה הקטנה אסתרקה, אינה עונה. מתבוננים סביב. יש ילדה קטנטנה נוספת, אך אסתרקה שהייתה עמנו כל הזמן, אותה איבדנו. שבים על עקבותינו לכפר, לחפש אחריה. בינתיים נכנסה לכפר יחידת פרטיזנים אחרת, היחידה הקודמת סברה בטעות שהם ולסובצים ונמלטה מהם. מצאנו את אסתרקה והלכנו בעקבות הפרטיזנים. אולי בזכותה ניצלנו ממות, ביער שנכנסנו לתוכו קודם לכן, התבצרו הגרמנים ושהו בו חצי שנה.

ב-3 במרץ 1944 יצאנו מן היער, והצבא הרוסי המנצח גירש את הגרמנים. יהודים יכלו לשוב לעיירותיהם. השחרור מאימת המוות ומייסורים בלתי נסבלים לא הביא עמו שחרור מלא ליהודים. בימים שקדמו לעזיבת היער, התהלכו היהודים במצב רוח קודר, השמחה שאחזה בגויים שהיו עמנו לא עודדה אותנו. ידענו שיהיה עלינו להיפגש שוב עם האנשים שרדפו אותנו, שבימים האפלים של השחיטה קראו אחרינו: "יהודי ארוך, מה אתה בורח מן המוות?" כל אחד מאתנו התהלך עם המחשבה: האם כדאי היה להתגלגל ביערות, להסתתר בביצות מרופשות, להתענות ברעב ובקור, להותיר בבורות יער את הקרובים והאהובים לנו, כדי לחזור לעיירה ולחיות בין שונאים ורוצחים אכזריים.

לאחר שלושה ימי הליכה מפאתי דרוהיצ'ין, הגענו לרפאלובקה, עיירה יהודית שכל יהודיה נשחטו. הבתים הקטנים ובית המדרש נותרו שלמים. כאן הרשעים לא מוכרים. ידוע לי כי גם כאן רצחו המקומיים את היהודים, אך קל לי יותר שאיני מכיר אותם. אנחנו נשארים לשבת שם, שלא לפגוש את הרוצחים מדומברוביץ שאותם אני מכיר, ויודע מי רצח את מי. איננו מוצאים לנו מנוח. עולה בחריפותה השאלה: מה התכלית? אנחנו, כמה מאות יהודים שרידי יהדות ווהלין פולסיה, נמשיך כאן את החיים היהודיים? ואם נמנה כעבור דורות כמה אלפים האם יחדלו להרוג בנו? בדתם אין לנו חפץ, ובגלל יהדותנו שוחטים ושורפים אותנו. לשם מה אפוא לשבת כאן? בלב השורדים בוערת אש. גוברים הגעגועים, הבדידות קשה מנשוא. היהודים מדברים, מתווכחים ומחפשים מוצא.

התנאים אינם מאפשרים לבטים ממושכים. הטרגדיה טרייה ואינה מניחה לנו להינתק ממנה. בחלומות הלילה מדברים עם הקרובים

שנעקרו מן החיים, חולמים בהקיץ. ממששים ומחטטים, מחפשים ומרחרחים כחיות מיומנות, מוצאים מקומות בהם טמונים יהודים שנורו ונחנקו. יש רבים כאלה ברפאלובקה. מצאנו שלושה בורות גדולים בהם נורו 2500 יהודי רפאלובקה. מצאנו דיר חזירים מלא ספרי תורה קרועים, מרוחים בצואה. כשראה אשר מנקובסקי – לימים נפטרו הוא ואשתו מטיפוס והותירו שני יתומים קטנים, שהיה נושא אותם בזרועותיו ביער – את ספרי התורה הקרועים המזוהמים, אמר: "ריבון העולמים, מה עוללת לנו ולעצמך?"

נערה יהודייה זיהתה את בגדי אמה על גויה, היא התגוללה על האדמה ותלשה את שער. באותם ימים היינו מזדעזעים מכל מפגש עם הגויים שהיו פונים ושואלים: "מה אתה חי?" דווקא בשל כך גבר בנו הרצון להראות לגויים שאנחנו חיים, אנחנו כאן. החלטנו לחדש את יהדותנו על אפם ועל חמתם, להראות להם שהיהדות נצחית. ליקטנו את ספרי התורה המחוללים, הוצאנו מתוכם את היריעות, הרכבנו ספר תורה והתחלנו להתפלל בציבור. 200 יהודים, גברים, נשים וילדים, אומרים קדיש מדי יום ביומו על הנרצחים.

כעבור זמן קצר, גייס הממשל הצבאי הסובייטי את אנשינו הצעירים ושלח אותם לחזית. מיד שב אחד ללא רגל וסיפר כי לא מעט מאנשי היער נפלו בקרבות בחזית. אנחנו הגברים היותר מבוגרים, הנשים והילדים הרכים אומרים קדיש רבגוני: על הקהילות, על הנופלים הטריים בקרב, על המתים מטיפוס ואולי על היידישקייט שאבדה. יהודים שאנחנו פוגשים, מן הצבא הסובייטי, הם בראש וראשונה רוסים-בולשביקים, ורק אי-שם בסתר, שאיש חלילה לא ידע, יש אצלם נקודה יהודית. נדיר שאנו מוצאים שפה משותפת עמם.

חיפשנו ניחומים בסבלנו ובייסורינו שלנו. בעודנו בוכים מעל לבורות הקדושים, חיפשנו ניחומים בזיכרונות העבר. דמיינו לנו כי בורות ולדימירץ, סארני, רפאלובקה, הם הכותל המערבי שלנו לאחר חורבן ווהלין ופולסיה.

באחד הימים באה לבורות קדושים אלה ועדה ממוסקבה, לפתוח את הבורות ולבדוק אם אמת מה שמספרים. כתבו כי היטלר השמיד אזרחים סובייטיים שוחרי שלום. אל הוועדה ממוסקבה צורפו תושבים מקומיים בהם הכומר האוקראיני הלוּבש מכנסיים וחזייה של יהודי

הרוג; הרופא, רוסי מזדקן, משרידי האנטישמים בתקופת הצאר; וגם כעשרה אוקראינים שרצחו לא מעט יהודים. עלינו היהודים, פסחו, כי זה עניין של הממשל הסובייטי ולא של יהודים דווקא. אנחנו יודעים כי הדוח יקבע שבוצע בידי האויב רצח של 2500 אזרחים סובייטים. אנחנו מזועזעים עד עמקי נשמתנו מן הסילוף. עוררנו מהומה. גירשנו את הכומר ואת הרופא, הפצנו את האוקראינים. בשבת בבוקר באו היהודים עם אתי חפירה, בידיים יהודיות נפתחו בורות המוות. אין לתאר במילים את המראה: מאות יהודים, בהם גם אלמנות של גברים הקבורים שם ויתומים שהוריהם נורו שם, עומדים מעל הבורות הפתוחים ותולשים שערם, מקוננים וזועקים, מבקשים לזהות מכרים ונרעדים מכל מגע עם העצמות הקדושות. חווינו מחדש את השחיתות, חווינו מחדש את הייסורים.

עבודתי כאחראי על עבודת היער של איגוד היער בוהלין, מאפשרת לי להתרועע עם נציגי הממשל. תכופות אנו שותים וודקה, גם התובע הוא חבר. ידוע לי כי המקרה נרשם אצלו, ידו על דופק האוכלוסייה. כעבור זמן-מה קשרתי עמו שיחה, וכטוב לבו ביין שאלתי מדוע מנעו השתתפות של יהודים ניצולים במעמד פתיחת קברי האחים של היהודים שנספו. התפתח בינינו דיאלוג הבא:

"זהו עוול גדול – טענתי – לא די שהתעלמתם מאתנו, זימנתם את מי שסייעו לגרמנים להשמיד אותנו, ואם לא די בזה היה עליהם לחתום על הדוח שהגרמנים רצחו, כלומר הם נקיים מדם יהודי. נוסף לכך היה בדוח סעיף שהנרצחים הם אזרחים סובייטים ולא נזכר כלל שהם יהודים, יהודים בלבד. גם האוקראינים הם אזרחים סובייטים אך הם היו הרוצחים, היהודים בלבד הם שנרצחו"

התובע השיב לי בקצרה ובחריפות:

"אתה חושב ומדבר כמו לאומן, זה אינו בגדר המותר אצלנו".

"זה מוגדר אצלך לאומנות? – לא התאפקתי – אם אני נאבק על כך שזכר אשתי, אבי ואמי, כל משפחתי שהושמדה, לא ייפגע, אני לאומן? הם נספו משום שהיו יהודים, ואין לטשטש עובדה זו, כי לדעתי זו גם פגיעה בתפיסה המרכזיסטית. אם אתם משתדלים לרומם את הרגשות הלאומיים של האוקראינים או של עשרות העמים החיים ברפובליקה

הסובייטית, מדוע גרועים אנחנו מהם? מדוע אתם רוצים למחוק את עקבות הטרגדיה הלאומית הגדולה שלנו, שאין דומה לה בהיסטוריה האנושית? מדוע אתם רוצים למחות את זכר היהודים האומללים שחיייהם נגדעו באכזריות?" פרצתי בבכי תמרורים. לאחר שנרגעתי אמר לי התובע:

"אתם שונים מעמים אחרים בעולם. תרבותכם פשיסטית במהותה ולאומנית קיצונית. לפי פולחנכם מותר ניצול של אדם בידי אדם. אתם מחשיבים עצמכם כנבחר בעמים".

ראיתי כי לפניי אנטישמי שהתעמולה האנטישמית נהירה לו ואינו טוב מאחרים, אנטישמים מתוך עיקרון. קטעתי את השיחה ותהיתי אם אלה השקפותיו האישיות או ביטוי לעמדת עקרונית של הממשל שהוא מייצג. בשובי לדירתי פרצתי בחשאי בבכי מר. בכיתי על אבדן אשתי האהובה, אם יתומותיי; ביכיתי את הוריי היקרים, אחיי ואחיותיי; ידידים מעירתי שנמחתה דומברוביץ ומן הכפרים הסובבים אותה על יהודיהם הנלבבים. ביכיתי את בדידותי ואת עמי, בני ישראל היושבים על מאורת נחש או נתונים בכפות דוב.

"ז' שוב עם הסובייטים

חולפים ימים ושבועות, אף שצבאות היטלר רחוקים כבר, הייסורים קרובים וטריים. האסון הגדול חרות עמוק בלב, והניצולים אינם חדלים לקונן. גם התנאים החדשים אינם נוחים, והכול ביחד מעיק ומקשה על החיים. מוסדות הממשל מתייחסים אל רוצחינו מאתמול, כאילו לא אירע דבר. רבים מן הבוזזים התגנבו למשרות סובייטיות, והם מפגינים שנאה כלפינו. כשאנחנו מתלוננים על רוצח, מגנים עליו חבריו, שותפיו למעשי אתמול. התלוננו בפני הממשל המקומי על רוצח יהודים המתהלך חופשי, התשובה שקיבלנו: "אנחנו מנהלים עתה מלחמה באויב האנושות, אין פנאי להתעסק בעניינים. בבוא השלום נחליט מי מכם צודק". התשובה הגבירה את ייסורינו וסבלנו.

פעם בנסיעה ברכבת לקייב, נתקבלתי בחיוך סרקסטי ובהערה ארסית: "א-הא, א-ב-ר-ש-ה כאן, היהודי חי". בקייב, במשרדים שונים בהם היה עליי להסדיר עניינים של עבודת היער, חשתי כי העניין מעוכב רק בשל

היותי יהודי. נפגשתי אז גם עם יהודים מקייב, ששבו לא מכבר מאזור אורל, הם יעצו לי לא להפגין את יהדותי.

באותם ימים הכו יהודים בשוק בקריאה המוכרת: "הכה ביהודים והצל את רוסיה". אמנם עשו זאת נכי מלחמה, והמשטרה מיהרה לאסור אותם. כשטען נכה שאותות הצטיינות על חזהו כי אסור לגעת בו, השיבו לו: "אחא, כשהיית ראוי בשדה הקרב זכית באותות הצטיינות, עכשיו שוב אתה ראוי, ושוב תקבל את המגיע לך". אך האווירה נגועה ולא נוחה ליהודים.

באחד הימים באה לרפאלובקה דיוויזיה של חיילים מן החזית. מספרים שהגנרל והפוליטרוק הם יהודים וגם הרופאים בבית החולים הצבאי הם יהודים. כך אומרים הגויים של רפאלובקה ונציגי הממשל. אני מטייל בעיירה ומתבונן בחיילים המשוחחים או משחקים קלפים. אחדים מנגנים במפוחית לחנים רוסיים מלבבים. אחרים לעומתם שותים יי"ש מתוצרת בית ומעוררים מהומות. בגן הסמוך לבית, עומדת קבוצת חיילים ומנהלת ויכוח לוהט בדבר חלקם של היהודים במלחמה, ומסקנתם היא שבחזית יש מעט יהודים, כי הם מתחמקים. אני ניגש, מבקש רשות דיבור ואומר להם: "האם ידוע לכם, אחים רוסים, שאין כלל יהודים רבים. היטלר שחט אותם. בארצנו הסובייטית, על מאתיים מיליון אזרחיה, נותרו שני מיליון יהודים בלבד, ובין מאות חיילים רואים הרי יותר מיהודי אחד" אינני יודע אם הבינו אותי, חייל צעיר השיב לי: "אבאלה, שדים אלה הציפו את הארץ הסובייטית כולה, טעות בידך, יש כ-40 מיליון מהם, וכולם רופאים המנתחים את אחינו הרוסים". אחר, חייל מבוגר, אמר: "איננו רוצים אברשות ארורות שירפאו אותנו. ילכו לכל הרוחות". שני החיילים היו משוכנעים כי אני משלהם. גילוי זה הכאיב לנו מאוד. יש רצון לברוח, לאן? אנחנו מחליטים להגר לבירוביג'אן, אחדים מגישים בקשות. אני נקרא פעמים אחדות לחקירה, השאלות מכוונות לנקודה אחת: איך ניצלתי? אולי הייתי מיודד עם הגרמנים. לבסוף נקראתי אל המזכיר הראשון של המפלגה והוא אמר לי בקרירות ובחומרה: "אנחנו הסובייטים איננו רגשנים כנשים. רצוננו לשכוח הכול. האזרח במחוזות אלה אינו אשם, הגרמנים רצחו, ואנחנו לוחמים בהם מלחמת חרמה. אותם ואת אנשיהם נעניש. נעניש בחומרה גם את אלה שיברחו מכאן בשל רכות לבם. אנחנו זקוקים לכם כאן, אם תעזבו על דעתכם נראה בכם עריקים".

טרס גיל מן הכפר ראן מתפאר: אילו אסף את דם היהודים ששחטו במו ידיו, היה מתהווה נהר. אנחנו משתגעים מכעס, הרוצחים חופשיים, וכשמודיעים בכתב על רוצח, שואל ראש האן-קה-גה-בה: "האם רצח יהודים בלבד או גם אנשי הצבא האדום?" משיב היהודי: "היהודים הצעירים שנשחטו עשויים היו להיות עתה חיילים בצבא האדום". עונה המפקד: "עניינים אזרחיים יטופלו לאחר המלחמה, אך לדעתנו האוכלוסייה האוקראינית אינה אשמה, את הזוועות עשו הגרמנים".

אילו הקשיבו השליטים לשיחה שהתנהלה בבית החולים בדומברובין בין הפושע הירוי גיל ובין חיים הוכמן, אולי לא היו אומרים כי האוקראינים צדיקים. חיים הוכמן שאל: "גיל, אתה מכר טוב שלי, אילו נתקלת בי ביער, לא הייתי יוצא חי מידך. למה רצחתם יהודים?" האוקראיני החולה, על ערש דווי, השיב: "ודאי הוכמנקה, הייתי יורה בך, כל הגויים יודעים כי כאשר יחסלו את היהודים יהיה טוב".

מקרה אחד גרם לנו קורת רוח. הסובייטים תפסו ביער את הרוצח בוהייצ'ק. במהלך החקירה ניסה הרוצח להציל את עורו, הציע לסובייטים את שירותיו והבטיח להסגיר את חבריו ששיתפו פעולה עם הגרמנים והם עתה בולבובצים. בדם קר סיפר כי הרג בעצמו 98 יהודים והיה בדעתו להרוג שני יהודים נוספים כדי שיהיה המספר עגול, מאה. עתה רצונו להיות אדם טוב ומאמין.

בחקירה נכח פינחס ניימן והוא שאל את הרוצח: "למה עשית זאת?" השיב הרוצח: "אני יודע? אנשים אמרו כי אחרי שיהרגו את כל היהודים תהיה אוקראינה נקייה". פינחס ניימן דאג לכך שהרוצח יקבל כגמולו. לא הוקל לנו. חשנו שלא נוכל להישאר במקום.

בשם קבוצה קטנה של יהודים, שרידים של 20,000 נפש, יהודים שאינם מסוגלים לחיות על קברי הקרובים להם ביותר, ונאלצים להביט בעיני הרוצחים, ביקשנו רשות לעבור למרכז רוסייה. כעבור שבועיים נקראתי אל האן-קה-וה-דה ונאמר לי: "כתבת אל החבר סטלין, הפעם נעלים עין, אך בעתיד יהיה חכם ושקט יותר. אנחנו דורשים ממך, שאם לא כן ננקוט נגדך באמצעים".

בא היום הגדול, מפלת היטלר. סטלין הודיע: "הגיעה העת והעם הגרמני כורע ברך לפני העם הרוסי". דומני כי איש בעולם לא חש את חשיבותו הגדולה של יום זה כמונו, קומץ שורדי יער יהודים. ב-9.5.1945 אמרנו הלל בציבור בשם ובמלכות. תועמלן רוסי דיבר על הניצחון והדגיש את הפשע הנורא שביצעו הגרמנים כנגד עמים ואנשים. אמר שכל העמים המשוחררים, שעד אתמול היו תחת מגפו של היטלר, יוכלו מעתה לנשום באורח חופשי ויחיו את חייהם באורח תרבותי-לאומי עצמאי. הוא מנה את פולין, יוגוסלביה, צ'כיה, סלובקיה, יוון, בולגריה, רומניה. העיתון פרוודה כתב שכל עמי המדינה הסובייטית הגדולה, מאה עמים, תרמו בדמם לשחרור העולם מעבדות. שוב נמנו העמים, איש לא הזכיר את העם היהודי שסבל יותר מכולם ודמו נשפך יותר מכל. הלב נחמץ, הצער ועגמת הנפש שוב קודחים בנו.

אך ביום הניצחון נטלנו חלק בחגיגות. אחד מאתנו אף ניסה לשכנע אותנו כי עלינו לשתות "לחיים" למרות אסוננו, כי מיליוני יהודים אחרים בעולם הרחב, ניצלו. הרמנו כוס, יהודי מדומברוביץ, שבני משפחתו שנספו היו מתפללים בשטיבל של סטולין בדומברוביץ, נזכר בימי עבר, באביו הקדוש, והתפלל בעצב אך בתקווה, בנוסח קרלין הישן: "עד הנה עזרונו, עזרונו רחמך ולא עזבונו חסדיך". הנאספים החרו החזיקו אחריו, המהמו ובכו, בכו בדמעות שליש.

ימים ושבועות לאחר מכן עברו בעיירה עשרות רכבות עם חיילים משוחררים מן החזיתות המרוחקות. חיילים שרים, רוקדים ושמחים. תזמורות מנגנות, אנשים שמחים ומתנשקים. לעיירות הסמוכות ולכפרים, שבים מאות מגויסים, השמחה רבה. אצלנו שוררת עגמימות, ואבל עמוק תלוי מעל ראשינו. השלל שהובילו הסובייטים מן המחוזות הגרמנים הכבושים, אל העורף שלהם, הסב לנו מעט נחת, אך לא עורר בנו שמחה, ידענו שיהודים לא ייהנו מזה, החיים היהודים הגדועים לא ישתפרו.

עשרות רבות של רכבות שבויים גרמנים, אף הן לא שימחו אותנו. היה רצון לנקום בהם, לראות את דם הכלבים שלהם נשפך כמו שנשפך הדם היהודי. זה לא התאפשר. לכן נמנענו כמעט במודע לעקוב אחר הרכבות שהובילו אותם בהן.

באחד הימים הבחנתי בבית הנתיבות ברכבת עם גרמנים. על אחד הקרונות נכתב: "הוועד האנטי-פשיסטי". הרכבת שמורה, אין מתירים לגשת. חייל אחד מן השומרים קרוב ללבי לפי מראהו. אני אומר לו: "חבר, הנח לי לגשת לקרון, יש לי מה לומר להם". הוא בוחן אותי ומניח לי לגשת. יש בקרון כמה עשרות קצינים גרמנים. פרקתי קצת את אשר על לבי: "אני יהודי – פתחתי – בספרים העתיקים שלנו נאמר שרוצחים נכבליים ונאסרים, ביחס אליכם זה מעט. בכם ובכל עם הרוצחים שלכם צריך לירות כבכלבים, ואת גופותיכם להשליך לחיות פרא שזללו אותם". ירקתי לעברם והלכתי, חשתי הקלה.

הגיעו אלינו שמועות שמתנהלות ברוסיה שיחות בדבר רפטריאציה של יהודים לארץ ישראל. לאחר מכן דיברו על הקמת רפובליקה בקרים למען ניצולים יהודים ממזרח אירופה. מסרו את הידיעות מפה לאוזן, בזהירות רבה. לבסוף הגיעה ידיעה על הסכם עם הממשלה הפולנית: כל אזרחי פולין לפני 1939, יוכלו לחזור לפולין. פולנים ואוקראינים דיברו על כך בגלוי, ללא מורא. פולנים החלו להתכונן לדרך. אנחנו היהודים, נאחזנו באפשרות שנוצרה. לא בנקל עלה בידנו לממשה, גם במקרה זה התייחסו אלינו אחרת מאשר אל הפולנים או הליטאים. נאלצנו להיאבק עד שהכירו גם בזכותנו לרפטריאציה לפולין.

אף שידענו כי גם בפולין לא נמצא מנוחה, רצינו לנסוע לשם. אינסטינקט הכתיב לנו כי משם נוכל להגיע לארץ ישראל. פריסות שלום מעורפלות שקיבלנו מן היהודים שם, אישרו במידה ידועה קיומן של אפשרויות אלה.

היציאה לפולין עלתה בבריאות ובסבל. היו מקרים שיהודים עוכבו לאחר שכבר הסדירו את ההליכים הרשמיים. ידוע לי על יהודים מן האזור שלנו שהופחדו בידי פקידים, לאחר שהיו בידיהם פספורטים וישבו על הצרורות בהמתנה לטרנספורט. במקרים אחדים קרה הדבר כי השליטים הסובייטים המקומיים לא רצו לאבד פקידים יהודים או בעלי מקצוע שהיו המוכשרים ביותר במקום. במקרים רבים הייתה זו תוצאה של שנאה עיוורת. בכל מקרה זה נגד את הצו הרשמי של המוסדות הגבוהים בממשל הסובייטי.

היו גם יהודים שלא יכלו להחליט על הגשת בקשה לרפטריאציה. אחד מהם היה יוסל, בנו של איצקה הנפח. הוא חי 25 שנה בגן העדן

הסובייטי ושב לעיירת הולדתו דומברוביץ, עבד בקליסוב כשכיר. ניסיתי לשכנעו לנסוע אתנו והוא אמר: "הנח לי לסיים את חיי כאן". אחרים נשארו כי באותם ימים חיכו לבן או אח שהיו אי-שם עם הצבאות הסובייטיים במחוזות הכיבוש הרחוקים.

לאחרים לא היו עוד כוח ומרץ ליטול שוב מקל נדודים בידם ולצאת בודדים וגלמודים אל העולם הרחב. הם החליטו לחיות חייהם על הקברים. יוסקה זמרוצ'ניר אמר לי: "לשם מה לנסוע לארץ ישראל, שם שוחטים אותנו ערבים ואנגלים, אין עוד כוח להיאבק. די סבלתי ביערות ובביצות". ברקו פרלשטיין, ששב לא מכבר מרוסיה, בוכה ומצטער: "נע ונד אני משנת 1938, תחילה קרטוז ברזה, לאחר מכן נדדתי ברחבי רוסיה, אחיה את שארית חיי כאן ליד הקברים, אין כוח להמשיך בנדודים".

כשנכנסו הגרמנים, לא רצו יהודים לברוח מדומברוביץ, טוב היה להם שם ונעים. עתה לא רצו לעזוב את העיירה כי חסרו להם אומץ וכוח.

בינתיים הוברר כי הרוסים והאוקראינים חדורי אנטישמיות, וכל החיילים השבים מן החזית, שונאים יהודים. זה ניכר בשעת נסיעה ברכבת. כשאינם מזהים יהודי, השיחה האהובה עליהם – יהודים. מזהים יהודי, חייב הוא, אם חייו יקרים לו, לעזוב את הקרון. תמיד הם מתחילים בעקיצה נפוצה: "מה צריך יהודי עני, כיכר לחם וקרונית חמאה". מיד נוספת אנקדוטה על יהודי המודיע למפקדו שהביא גרמני ומגיעה לו מדליה. "היכן ראשו של הגרמני?" – שואל המפקד והיהודי משיב: "לא היה לו ראש". אנקדוטה אחרת מספרת על כירורג יהודי ששכח מספריים בבטנו של חייל רוסי.

בקייב שמעתי על הפולקובניק היהודי, שרוסי מקייב ירה בו כי בבואו מן החזית דרש מן הרוסי לפנות את ביתו שהתיישב בו בימי היטלר.

ברובנה ירה חייל, ברחוב הראשי, בצהרי היום, בבחור יהודי בשם בוךה מקליסוב. מחשבותינו נעות בכיוון אחד: איך נחלצים מן הגיהנום?!

שבועות אחדים לפני שעזבתי את רפאלובקה, ערך הממשל ביקורת במשרד לעבודות היער "לייס פֶּרוּמחוז" [משק חרושת היער] שמילאתי בו את תפקיד מנהל החשבונות הראשי. כל הפקידים נקראו ומסמכיהם נבדקו. אני, היהודי היחיד, זומנתי לאולם הגדול שישבו בו כל מכריי

הטובים, תכופות שתיתי עמם, חברים לשיחות רעים. נכח גם מנהל בית הספר, הרופא, ראשי אן-קה-וה-דה, אן-קה-גה-בה, יושב ראש המועצה המבצעת. המזכיר הראשון של המפלגה הוציא גיליון נייר ושאל אותי ברשמיות חמורה: "מה שמך?" חקר לשמות הוריי, שנת לידתי, מקום הלידה, היכן הייתי לפני כניסת הגרמנים ובזמן הכיבוש, היכן עבדתי ושאלות נוספות.

הייתי המום. חשתי שאני עומד בפני ועדת חקירה אף שהנוכחים כולם הכירו אותי היטב וידעו עליי כמעט כל פרט. ראיתי שהתובע עוקב אחר כל תנועה שלי. התרכזתי ואמרתי להם: "אזרחים נכבדים, נציגי מוסדות הממשל הסובייטי, ברור לי כי רצונם לעכב את צאתי לפולין, ואתם חושבים לסבך אותי בעניינים שלא היו. דעו לכם, לא תצליחו, בידי כל המסמכים הנחוצים, והסדרתי את כל העניינים הרשמיים החוקיים. הייתי אזרח פולין לפני שנת 1939, ואני שב לפולין, ככתוב בצו הסובייטי העליון. ועדת הרפטריאציה הפולנית יודעת על כך, היא עוקבת אחר ההתפתחויות שלא יאוונה לי רע. אבות אבותיי חיו אמנם במחוז רובנה למעלה מ-500 שנה, אפשר שאלמלא קרה מה שקרה לנו כאן, על אדמה זו, במלחמה האחרונה, היו גם בניי ובני בניי ממשיכים כאן את חייהם, אך עתה זה לא ייתכן עוד. אינני מסוגל להישאר כאן. הדם השפוך של יקיריי ושל מיליוני אחים, מייסר אותי. מייסרים אותי מבטים צמאי דם של רוצחים שהרגו בנו באכזריות. צר לי, לא אוכל להישאר כאן עוד. אני מודה לכם מכל לב על שהצלתם אותי ממוות, נתתם לי עבודה ואפשרות לחיות על אדמה סובייטית משוחררת. אחי סנדר, היחיד מאחיי שניצל, התגייס לצבא והודה לכם במעשים, הוא שירת במסירות את אימא רוסיה. אך כל זה אינו נותן לנו מנוחה. אני מאמין שאתם מבינים אותנו היטב".

יצאתי מן החדר, איש לא העז לעצור בי, ובמהרה יצאנו לדרך חדשה ארוכה.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 459 – 535.

חיים הוכמן זיכרונות מן הגטו ומן המסתור

א.

מי בדומברוביץ לא הכיר את יוסף-פינחס עושה הנרות? ביתו עמד בקצה רחוב בית הכנסת, סמוך לדרך המובילה לתחנת הרכבת. בתקופת הגטו גר בבית זה חתנו, פסח-אהרן פרידמן, מורה בבית הספר "תרבות". יחד עמו גרו שם כ-30 איש, בהם אני ומשפחתי.

במשך היום היה הבית כמעט שומם. אפילו ילדים בני 10-12 נשלחו עם המבוגרים לעבודות כפייה. בשעות הערב בלבד, כששבנו מן העבודה היה הבית מתמלא, גם אז שררה בו, כמו בבתי הגטו האחרים, דממת מוות. מיוגע מן העבודה המפרכת וההליכה ברגל, היה כל אחד מתבודד בפנינתו עם הרהוריו. מחשבה אחת איחדה אותנו – לתת מנוחה לגוף הדווה ולנשמה המיוסרת. תכופות נפלו אחדים משותפיי למגורים על הארץ ברגע שהגיעו לחצר שהוליכה אל הבית, באין להם עוד כוח לגרור עצמם מטרים ספורים ולהיכנס פנימה.

בערך בחצות, כשהגוף נח קמעה והרעב גבר, החלה תנועה בבית. אנשים קמו ממקומם והחלו מעסיקים עצמם במעט מזון לעצמם ולקרובים להם. בהזדמנות זו נשמעו שיחות. השיחות היו ישירות, קצרות וענייניות: איך אתה מרגיש? מה שלום ילדך? אולי תוכל להלוות לי כמה תפוחי אדמה, מעט גריסים, פרוסת לחם? לאחר האוכל נעשינו ערניים במקצת, והשיחות הקיפו חוג גדול יותר ונעשו כלליות יותר; נסבו על פעילות היודנרט, יחס האוכלוסייה האוקראינית ליהודים, מה צופן העתיד ומה יש לעשות?

פעם אחת, באמצע שיחה שכזו, הגיעו אלינו צרחות היסטוריות של נשים. המשטרה האוקראינית פרצה לגטו וגררה מן הבתים נערות יהודיות כדי לנקות את קסרקטיני המשטרה ומשרדיה. השוטרים בחרו במכוון בנערות היפות והעדינות והריצו אותן בקבוצה, בצעקות מהדהדות, לאורך הגטו. בשעות הבוקר שבו הנערות לגטו מוכות וחבולות, שער ראשן תלוש, ועליהן פצעי גוף מדממים.

השוטרים האוקראינים המקומיים גרמו לנו ייסורים וחרפה לא רק בלילות. 24 שעות ביממה היו רודפים ומענים אותנו: האיצו בנו ללכת

לעבודה, חיטטו בדירותינו, סחטו כופר, הוציאו למפקדים, הכו בפרגולים, ירקו בפנינו. אף שהביאנו לתלות מוחלטת בהם, לתשישות פיזית ונפשית, נקמצו לא אחת האגרופים, והלב השתוקק לנקמה. אך רק אלה מבינינו שניצלו מן הגטו והגיעו אל הפרטיזנים, זכו לנקום. לי עמדה זכות זו כשהייתי לימים בחבורת פרטיזנים פולנית באזור פינסק. הפרטיזנים שלנו שבו שלושה שוטרים אוקראינים ושני גרמנים. לאחר חקירה מדוקדקת דנו את החמישה למוות ביריה. המפקד שלנו ציווה לחכות שלושה ימים עד לביצוע גזר הדין, במשך זמן זה, לתת לאוקראינים מזון ומשקה, כל שיבקש לבם, לעומת זאת לגרמנים לא לתת כלל. כשמחינו בפניו על הפקודה השיב לנו: "הגרמנים הם חיילים הממלאים פקודות, האוקראינים הלכו מרצונם לעזור לגרמנים. לכן עלינו להקל על הגרמנים את מותם רגשית. אם נרעיב אותם שלושה ימים ונכה אותם מכות נמרצות, ילכו אל מותם בהקלה. מנגד, את האוקראינים עלינו לענות רגשית, אם בימים האחרונים לחייהם יזללו ויסבאו יהיה כאבם לנוכח המוות גדול ונקמתנו תתעצם". אף שמסקנה פילוסופית זו לא שכנעה ולא שימחה אותי אז, שכנעה ושימחה העובדה שזכיתי במו עיניי ובמו ידיי לנקום בחמישה רוצחים ששפכו דם יהודי חף מפשע.

ב.

בין שלושים הדיירים שאכלסו את בית פסח-אהרן פרידמן, הייתה גם חמותו, נְעֵכָה בת השמונים. ישישה זו הייתה מסוגלת עדיין לעבוד, ונשאה את הרעב ביתר קלות מאחרים, תמיד היה חיוך של נועם נסוך על פניה הקמוטים. לה היה קל מאשר לנו, הצעירים ממנה. היא לא חששה מן המוות ולא דאגה למחר. היא חיה את היום, את הרגע, את השנייה. כל היום העסיקה אותה מחשבה אחת: איך זוכים במצווה.

נְעֵכָה סיפרה לי בגטו, שלפני שנים רבות ביקרה אצל צדיק גדול והתייעצה עמו איך להבטיח את מקומה בגן עדן לאחר מאה ועשרים. הורה לה הצדיק להקפיד על עשיית מאה ברכות מדי יום, כי מאה ברכות הן מאה מצוות, ומאה מצוות הן ערובה למקום בגן עדן. שבה נעכה מן הביקור וניגשה למלאכה. איסוף מאה ברכות ביום, העסיק אותה כהוגן. היא התהלכה בין ילדיה, קרוביה, מכריה וכל הזדמנות שנקרתה על דרכה חטפה ברכה – מצווה. חילקה תפוחי עץ וממתקים לנכדיה ולילדים אחרים, ובלבד שתשמע ברכה. אחד מנכדיה,

אברהמלה, שימש זמן-מה מנהל חשבונות פרטי אצל סבתו. היה מהלך עמה וסופר ברכות, כי בזקנתה נחלש זיכרונה, והייתה מאבדת את חשבון ברכות היום. כל זה היה לפני המלחמה, לפני שכבשו הגרמנים את עיירתנו, לפני שנכלאנו בגטו.

גם בגטו לא הזניחה נעכה את מאה הברכות שלה. היה קשה יותר, היה עליה להשתמש בשיטות אחרות, לא יכלה להחזיק מנהל חשבונות פרטי, והחישוב היומי לא התאזן. כשקיבלה מאכל מלוח, היה זה יום גדול מבחינתה, כי לאחר מכן שתתה מים רבים (בזה לא היה מחסור), ועם כל לגימה אמרה ברכה. כשעמד מי מאתנו להתפלל בלחש בקרן זוית, או למלמל ברכה בזמן האוכל, הייתה נעכה מתקרבת אליו ומבקשת בלבביות: "הרם קולך בני, שאשמע גם אני את הברכות". כך נשאה ביתר קלות את הסיוט של חיי הגטו, היא חיפשה תוכן בכל רגע, בכל שנייה של חיה בעולם הזה, מתוך שכנוע עמוק כי כך תזכה בשכר בעולם הבא. נעכה האמינה כי הגיהנום בו היא חיה על פני האדמה הוא בן חלוף, פרודור המוביל לנצח השמימי של גן עדן. חבל שרק מעטים מן המעונים בגיהנום של הגטו, היו מסוגלים, בחייהם נטולי הערך אז, להינתק בעזרת הדמיון מן המציאות האיומה.

ג.

בערב המחריד ההוא, כשהוברר לכולנו כי למחרת יובילו אותנו להרגה, ניגשה אליי נעכה ואמרה: "חיימקה בני, בואו נברח ליער. רוצו ילדים וקחו אותי אתכם. אתן לכם מחצית גן העדן שלי, עולם הבא שלי. בזכות הברכות והמצוות שלי ניוושע. עשו תשובה ילדים ככתוב במחזור הקדוש: 'כי לא תחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה'". היא נשאה עיניה לשמים, עיניים מלאות דמעות, פכרה ידיה ושפתיה מלמלו תפילה. אינני יודע אם המשיכה את התפילה מן המחזור או תפילה אחרת, ואולי עשתה את חשבון הברכות-מצוות שיש בחשבונה אצלו. דבר אחד אדע, זו הייתה שיחתה האחרונה עם אלוהים בעולם הזה. למחרת, בשעות הערב, כבר ריחפה נשמתה של נעכה ברקיעים רחוקים, שם חיפשה מן הסתם את כיסא הכבוד, את גן העדן שלה.

כשסיימה נעכה את המונולוג האחרון שלה עם אלוהים בעולם הזה, נשמע לפתע בחלל הבית קול בוכים של חתנה, המורה פסח-אהרן פרידמן, שאמר: "יהודים יקרים, הבה נתפלל מעריב בציבור. אחים

ואחיות יקרים, זה ודאי מעריב אחרון שלנו, שעותינו האחרונות. בל נתנחם בנס שיתרחש, ויפסח עלינו מה שקרה בעיירות אחרות. בטוח אני כי יבוא יום נקם אף שאנחנו לא נזכה לו. אל נקמות ה' ינקום את נקמתנו". כולם עונים "אמן" וחשים הקלת-מה. פסח-אהרן פרידמן הסיר מן הקיר מגבת, חגר למותניו, פנה למזרח ובקול רועד אך רועם אמר: "והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו, ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו". מילים אלה לא תרגם ליידש, אף שהיטיב להבין את פירושו. וטוב שכך, משום שלאיש לא הייתה כבר אף לא תקווה זעירה כי יש כוח, לא אנושי ולא אלוהי, שיוכל לעצור את המשחית, ושירצה את תפילתנו. עדתנו, כ-30 איש, אישה וילד, ראתה בתפילת מעריב אחרונה בציבור את הווידוי הקולקטיבי שלה לפני המוות. כולם אמרו קדיש בציבור וחשו כי הקדיש אינו רק על חיים שנגדעו, אלא קדיש אחרון על חייהם הם.

מכל השוהים באותו רגע בבית פסח-אהרן פרידמן, שהתפללו בציבור מעריב אחרון וקדיש אחרון, אני היחיד שניצלתי. מדי שנה, ביום י"ג באלול, אני הולך להתפלל מעריב בציבור ובסוף התפילה עומד שבור ופני אל ארון הקודש וחוזר על המילים שאמרו אז בציבור שותפיי למגורים בגטו ברגעי חייהם האחרונים: "יתגדל ויתקדש שמיא רבא".

ד.

ליד ביתו של פסח-אהרן פרידמן נתמשכה גדר שתחמה את הגטו מעולם הגויים שסביב. בבית הראשון מעבר לגדר התגורר באותם ימים האיכר וולודיה בירוק ששני בניו שירתו במשטרה, אחד מהם היה מפקד אזור דומברוביץ.

ורה פסח־אהרן פרידמאן מיט זיין פרוי
די טאכטער פון פנחס מודריק, ז"ל.

בליל י"ג באלול תש"ב (1942), לאחר תפילת מעריב וקדיש בציבור, יצאתי לחצר הבית, התקרבותי בחשאי לגדר והצצתי לצד השני. היה ליל ירח, ראיתי במדויק כי באזור כולו מסתובבים משמרות סיוור משטרתיים מתוגברים. בשעה שתיים בלילה בערך, פסקה תנועת השוטרים. התקרבנו לגדר, אני וברוך-נחמן בנה של שמאטאר [חנצ'ה פישמן?], והתחלנו לחפור תחתיה. תחילה העברתי את משפחתי, לאחר

מכן יצאו ברוך-נחמן ומשפחתו. נמצאנו בבוסתן שהיה שייך לבירוק. כשהגענו לקצהו השני של הגן (ברחוב השטיבל), שמענו לפתע צעקות פרא ועשרות קליעים שרקו מעל ראשינו. מיהו ממשפחת בירוק כנראה עקב אחרינו והזמין את המשטרה. אני ובני המשכנו לרוץ הלאה, האחרים נרתעו ונהדפו חזרה לגטו, הם הוכו בראשיהם מכות רצח במקלות. למחרת נספו באקציה של החיסול הסופי.

בני הסתתר לאחר הבריחה במשך ארבעה חודשים אצל האיכר וסיל הלאדקי, ברחוב קרומה. לאחר מכן ניסה להגיע ליער, אליי. הגויים מן הכפר קרופה תפסו אותו והרגוהו.

לאחר הבריחה מן הגטו הלכתי בכיוון הכפר קריוויץ, 15 ק"מ מדומברוביץ. גר שם מכר טוב שלי, אוקראיני, דמיאן מישצ'ור. בביתו גרתי בעבר תשע שנים. כ-15 שנה ניהלתי שם את חדר העסקאות, כשהועסקתי בכריתת עצים מיערות הגרף פליאטר, שסוחרים יהודים קנו אצלו (הלר, ליאדצקי, האחים שניידמיל). באותם ימים הייתי מיווד מאוד עם משפחתו של דמיאן. תמיד המצאתי לו עבודה קלה יותר ורווחים רבים יותר. בחגיגנו הייתי מזמין אותו לביתי, הוא קיבל את ההזמנה ובא עם כל משפחתו. בהזדמנויות אלה לבש דמיאן כותונת לבנה נקייה, מכנסיים משובצים מגוהצים, חגר אבנט אדום רחב, מרח את מגפיו בעטרן, סירק את זקן הפשתה שלו. אשתו וילדיו באו חפופים ומגונדרים בבגדיהם הנאים ביותר. נהגתי לקבל את פניהם ברוב הדר, להושיבם בכבוד רב אל השולחן ולהגיש להם ממיטב המאכלים והמשקאות. משפחת דמיאן התרגלה במהלך השנים לשולחננו ולחגיגנו, גם בחגיהם היו באים אליי, לערוך את הסעודה אצלי. באותם ימים הוא היה שלי, ידידותי, תמיד חיך אליי.

עתה, כשנכנסתי לביתו מעונה ונרדף, קיבל את פניי בכעס ובשנאה גלויה. כשחיוך פראי נסוך על פניו אמר לי: "השארתי נכסים ורכוש שלך בעיר לאחרים, ואליי באת שאציל אותך ואעזור לך. חשבתי שאתה איש חכם, אני רואה שאתה טיפש גדול. היטלר כבש כמעט את כל העולם, הוא ישחט את כל היהודונים משום שצלבנו את ישו שלנו. החושב אתה שתינצל מגזר הדין. לא היית צריך לברוח מן הגטו, לפחות היית זוכה להיות בקבר אחד עם משפחתך. עכשיו מי יודע היכן תמצא את מותך. אני מייעץ לך לחזור לגטו. הא לך כיכר לחם, ושלא אראה אותך עוד. שד נשאר שד ויהודון נשאר יהודון".

למעט דמיאן, היו כל בני משפחתו דומברוביץ אותה שעה. יחד עם איכרים ואיכרות אחרים מכפרי הסביבה בזזו שם נכסים ורכוש יהודי נטוש, התרוצצו ביערות ובשדות לשחוט את היהודים הספורים שנמלטו מן ההרג הגדול בגטו.

כעבור שנה שוב באתי לביתו של דמיאן, הפעם עם חבורת פרטיזנים חמושים. הוא הכיר אותי ואמר בהכנעה: "הוכמנקה יקרי, וכי אינך רואה שאיבדתי את כל רכושי. לפני כמה שבועות בא לכפר משה קובז'לו עם כנופית פרטיזנים ושרפו את בתינו ואת הגרנות והרפתות. לאחר מכן גירש את כולם מן הבתים והכה אותם באכזריות. יהודון ארור הוא משה קובז'לו".

הפעם לא שתקתי. הזכרתי לדמיאן את דבריו לפני שנה, כשהתחננתי אליו להסתיר אותי זמן-מה. "רואה אתה – אמרתי לו – נבואתך על רציחת היהודים כולם, לא נתקיימה. הנה אני חי, משה חי, וחיים עוד עשרות ומאות יהודים, הם ינקמו באוקראינים שלך, שותפי הגרמנים, שרצחו את עמנו".

ה.

באזור דומברוביץ עשירים יערות הגרף פליאטר לא רק באורנים, אלונים ולבנים, אלא גם בעשרות ומאות ביצות ותעלות. היערות משתרעים על שטח של 40 ק"מ רבועים, ויסוצק עד דובה מצד אחד, הכפר סווריץ'ביץ' עד ביילה מצד שני. בשטח פזורים עשרות כפרים לאורך פסי הרכבת והנהר הורין החוצים את היערות. באזור קריוויץ-דובָה הכרתי היטב כל כפר וכמעט כל שביל ביער. אך שכהגעתי לשם כדי להציל את גופי המעונה לא יכולתי למצוא מקום מנוחה. ביער נישאו קולות פרועים של חבורות אוקראינים שחיטטו בחיפושיהם אחר נמלטים מהריגות הגטו. עשרות יהודים כאלה שוטטו ביער וחיפשו לעצמם מסתור.

באזור קריוויץ היו פזורים עשרות חוטורים [ישוב ובו עד 10 בתי משק, מעין חוות, ולהלן: חווה] של מתיישבים פולנים. באחד מהם גר ולנטי דוקטור שהייתי מיודד עמו שנים. כשקרבתי בלילה אל החווה, עינה אותי הרעב כהוגן. ככל שהתקרבתי, גברו רעבוני והלמות לבי. נשאתי עמי את זיכרון פגישתי עם דמיאן, גם הוא כביכול ידיד טוב, פגישה

שדיכאה וייאשה אותי. זמן רב שוטטתי סביב החווה, סמוך לשיחים, שאם יופיע זר אוכל להסתתר. לבסוף שמעתי נביחת כלב. הערכתי שהכלב קשור, כי הנביחות נישאו ממקום אחד. ככל שקרבתי אל הבית, קרבו הנביחות, כשעמדתי על מקומי, עמדו גם הנביחות במקום אחד. כשהיטבתי לראות את הבית, נפתחה לפתע הדלת ומכרי יצא לחצר. התחלתי לקרוא בשמו, הוא לא שמע. הוא שחרר את הכלב מן השרשרת וזה פנה לעברי והתנפל עליי, במאמצים גירשתי אותו במקל. מיד התקרב אליי ידידי ולנטי, הכיר אותי ואמר: "הוכמן האומלל, אל תחשוש מפני. אני ומשפחתו לא נרע לך. נעזור ככל שנוכל".

דבריו הלבביים ריגשו אותי עד דמעות. הוא הרגיע אותי ושב לביתו. הביא לי אוכל ואמר: "קודם כל תאכל, הלילה גדול, נטכס עצה איך להצילך. שוב נכנס לביתו והתדיין ארוכות עם אשתו וחמותו. ואז הוביל אותי לגורן. שם, מתחת לערמת שחת, היה בור גדול, אפשר היה לשהות בו בנחות, וחדר אוויר צח (עד היום לא אדע לשם מה הכין את הבור). ישבתי בבור כל היום ובלילה יצאתי ושוטטתי ביער כדי לחלץ את עצמותיי ולשאוף מעט אוויר.

האוכל שקיבלתי מידידי היה בצמצום. לו עצמו לא היה די מזון. משפחתו מנתה 11 נפשות, בהן שמונה ילדים שהבכור בן 14 בקושי. ולנטי שוחח עמי תכופות בנושא והתנצל, המזון שברשותו מועט והזמנים הקשים. "הזמנים הקשים – אמר – יחלפו, בינתיים צריך לסבול". הוא היה מנחם אותי ומזהיר שלא ארבה להסתובב בלילות ביער כי עלולים להבחין בי. הוא הזהיר אותי גם, בל אעז לגנוב תפוחי אדמה בשדות, כי האיכרים יעקבו אחריי ולפי עקבות צעדיי יגלו את מחבואי. אם ימצאוני בחווה שלו, ישלמו הוא ומשפחתו בחייהם.

באחד הימים בא אליי ולנטי ובשורה משמחת בפיו: הסובייטים מצד אחד והאמריקאים מצד שני, מכים בצבא הגרמני, יש לקוות שבמהרה תסתיים המלחמה בניצחון על היטלר. בו בזמן סיפר לי כי בא אליו יצחק פלדלייט מדומברוביץ עם אשתו ושני ילדיו. הוא הוביל אותם למקום בטוח בין שיחים וביצות, מקום שאיש לא יוכל לחשוף. שתי הבשורות שימחו אותי מאוד. בדמיוני התחלתי לתכנן תכניות ליום שלאחר הניצחון על הגרמנים, וחשבתי איך לסייע למשפחת פלדלייט. ולנטי טוב הלב דאג אף הוא למשפחה ככל יכולתו.

בשכבי ימים תמימים במסתור שלי מתחת לשחת, בקושי יכולתי להירדם. שישה חודשים רבצתי שם. כשנרדמתי לרגעים, אפפו אותי חלומות ביעותים. תמונות מחרידות מחיי הגטו צפו בדמיוני, ההריגות המתמידות, השחיטה האחרונה, הבריחה ליער, ההתענות כחיה נרדפת. לאחר מראות עגומים אלה צפו ועלו מראות משמחים: העיירה בעבר, ביתי, משפחתי, אשתי וילדיי. ואז נעלמו לפתע החלומות המתוקים ומעמקי הלב פרצה זעקת בכי. תכופות, כשהתעוררתי מתייסר בצערי לאחר חלומות הבלהה, ניצב מעליי ולנטי, היה מנחם ומרגיע אותי והוסיף לי אומץ לשאת את העינוי ואת החיים המסויטים.

באותן שיחות ומפגשים לא עלה על דעתנו כי אני אשרוד את המלחמה והוא יירצח. סופו שכך קרה. באחד הימים התנפלה חבורת אוקראינים נזעמים על חוות המתיישבים הפולנים ועשתה במקום פוגרום מחריד. הם הציתו אל הבתים ואת הרפתות, הובילו את הגברים, הנשים והילדים לשדה הפתוח ושחטו את כולם. זו הייתה נקמתם בממשל הפולני שהושיב עוד לפני 1939 קצינים פולנים משוחררים על אדמה אוקראינית, במחשבה שפולנים אלה יפיצו את התרבות הפולנית ויממשו את הסדר הפולני. הגרמנים הביטו באדישות במשחק הדמים של שני העמים ששנאו. הגרמנים היו מעוניינים יותר באוכלוסייה האוקראינית שהייתה רוב באזורים אלה ונשמה שנאה פראית הן ליהודים, הן לפולנים והן לרוסים. חוץ מזה היו באותם ימים באזור אוטריאדים גדולים של פרטיזנים פולנים שלחמו בגרמנים.

ידענו על מעשי הרצח של האוקראינים בפולנים, מעשים שהתרחשו במקומות שונים. אני ויצחק פלדלייט התחננו אל ולנטי שייקח את משפחתו ונלך כולנו לאזור פינסק, שם שהו יחידות מאורגנות היטב של פרטיזנים פולנים. תכננו תכנית איך לבצע זאת, אך האסון הקדים לבוא. כל בני משפחת ולנטי דוקטור, 11 במספר, נרצחו באכזריות בפוגרום ההוא של האוקראינים במתיישבים הפולנים. מאות פולנים נספו, בהם גם כאלה ששירתו במסירות את הממשל הגרמני ובמו ידיהם הרגו מאות יהודים. ולנטי דוקטור היה מן המעטים שסייעו להציל יהודים. אני ויצחק פלדלייט ביכינו מרה את המוות הנורא של מצילנו ומשפחתו. העמדנו צלב על הקבר בו נטמנו. נעצבנו מאוד ומלמלנו תפילה לאל היהודי שיחוס על 11 נפשות נוצריות ויחשיבם בכלל הנשמות הקדושות של חסידי אומות העולם.

בשכנות לחווה של ולנטי דוקטור הייתה חוות משפחת רוז'צקי, שישה אנשים, אב ואם זקנים, שלושה בנים ובת. הבנים, שלפני המלחמה היו שקצים שקטים והתיידדו עם יהודים, התגייסו לאחר הכיבוש הגרמני לרצח יהודים. לבת מנגד, היה לב אנוש, היא הייתה משרתת אצל הכומר בדומברוביץ. פעם בבואה הביתה לחופשה, התווכחה עם אחיה: הכומר אומר כי כאשר בוער בית השכן, אין לשמוח לאידו, האש עלולה להתפשט גם לביתך. כלומר, כשאוקראינים רוצחים יהודים, לא צריכים הפולנים לשמוח ולסייע, כי הרצח עלול להגיע גם אל הפולנים עצמם. זה אכן נתקיים. שלושת אחיה וההורים נרצחו בידי אוקראינים בפוגרום שנעשה במתיישבים הפולנים.

הילולת הרצח התלהטה ונתקיים בהם הפסוק: "על דאטפת אטפוך וסוף מטיפך יטופוך". הפולנים שרצחו, נרצחו. לאחר מכן רצחו הגרמנים עצמם, בכלא רובנה, כ-800 אוקראינים, בהם כמה עשרות תושבי דומברוביץ, בהם שכני וולודיה בירוק שהיה שוטר בגטו ועוד שוטרים אחדים, פורעים ידועים ורוצחי יהודים. ידיעות על כך קיבלתי בשנותי ביער. אף שהייתי אני עצמי בסכנת מוות, בלי לדעת מה ילד יום, הן גרמו לי קורטוב של נחת והקלו במקצת על סבלי. התחלתי להאמין יותר בניצחון הצדק, ותקוות השחרור התחזקה. זה הוסיף לי כוח ואומץ לשאת את הסבל והייסורים עד שזכיתי לראות בעיני את המפלה הסופית של צבא היטלר האכזרי. זכיתי לניצחון האל ולנקמה.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 536 – 546.

ח' הוכמן ומשפחתו שנספתה: אשתו חשקה והילדים לייבל, שפרה חוה, יוכבד

לייבל פרלשטיין ביער בין פרטיזנים

יום שלישי אחרון בגטו

ביום ההרגה הגדולה בדומברוביץ ברחתי אל מכר נוצרי שהחזיק אותי במאורה בביתו במשך 14 חודשים. לא רחוק מן הבית היה משרד הגסטפו. מדי יום הביאו לשם האוקראינים, יהודים שנתפסו, ושמעתי את יללות האנשים שנורו ליד הבית. זה היה גורל מרבית הנתפסים. במקרים חריגים הובילו אותם לבית העלמין, ולאחר שחפרו שם במו ידיהם את קבריהם, ירו בהם.

זכור לי היטב יום השלישי האחרון בגטו, יום קודם להרג הגדול. למרות ההבטחה כי המפקד שנקבע ליום המחרת הוא עניין רשמי בלבד, לפני הפינוי לעבודה במקום אחר, היו הרוב בגטו משוכנעים כי בא הסוף.

חיים גילדנבורג, חבר היודנרט, התהלך כל היום בגטו והרגיע. אך בערב, כשנתכנסה קבוצת צעירים באחד הבתים, הופיע לפתע חיים, שבור לחלוטין ושפל רוח, לאחר שהאזין לנאמר אמר בלחש: "חייבים לברוח ליער". הסוגיה בה דנו הייתה: איך חומקים מן הגטו. פינחס ניימן מסארני, פינחס גנזיל, יודל צצקס, הרמן סילנדר, חיים גילדנבורג ואני, כולנו טענו כי יש לברוח מיד, עם הנשים והילדים. טמוך גברילצ'וק, הגוי הטוב היחיד, הבטיח באותו ערב לקבל את כולנו אצלו ולהוביל אותנו משם ליער. אך פינחס ניימן השני, שהיו לו היכרויות טובות, ידידים במשטרה, הפר את התכנית לברוח מיד ואמר שיהיה לכך זמן.

בינתיים הקיפו הגרמנים את הגטו, לא היה אפשר עוד לחמוק. אחדים שניסו לברוח, נורו בידי שוטרים אוקראינים. קרבנות אלה התגוללו בגני גויים. נשים וילדים נותרו כלואים בבתים בהמתנה לערב הבא, וכבר היה מאוחר מדי.

בית אחד עם הגסטפו

תחת רושם שיחות הלילה, שהליכה למפקד משמעה מוות, הלכתי לסמטת הפליאנט אל מכרי הגוי, מיכאל פוגטש. הערכתי שלא יחפשו אצלו כי בביתו מתאכסן הגסטפו. בדיר החזירים שלו רבצתי 401 יממות, צעדים ספורים מן המשמר הגרמני הכפול. המשמרות סביב

הבית צעדו הלך ושוב, ממזרח למערב וממערב למזרח, כך שפניהם פנו תמיד לכל עבר. כך זה נמשך מדי יום ביומו משש בבוקר עד שמונה בערב, בלילה התכנסו בבונקרים מבוצרים מפחד הפרטיזנים. לא אחת במשך שהותי שם, שמעתי פרטיזנים יורים על הבונקרים והתפוצצות רימונים. טוב היה לשמוע זאת ולדעת שהגרמנים מסתתרים ומפוחדים, אך לצאת לא יכולתי כי היו יורים עליי משני הצדדים. באותם רגעים התפללתי שהבונקרים, על הגרמנים שבהם, יתפוצצו, ואוכל לקפוץ ולעבור אל הפרטיזנים. בעת התנגשות שכזו, שמעתי באחד הלילות את הגרמנים יוצאים מן הבונקרים. הם עזבו את העיירה והתבצרו בתחנת הרכבת. הפרטיזנים תקפו והציתו את טחנות הקמח, את הגשר. שמעתי את צעקותיהם של משה קובזלו ושל רוזנברג. שמעתי גם את יודל צצקס, פינחס גנזיל ופינחס ניימן צועקים בקולי קולות, אך לא היה בי האומץ לזחול מדיר החזירים, וגם בעל הבית שלי לא הניח לי לצאת. ידענו היטב כי הפרטיזנים ישובו ליער והגרמנים יחזרו ויגלו כי בעל הבית הסתיר תחת חוטמם יהודי, ואז יהרגו אותו עם כל משפחתו. המשכתי לשהות בדיר החזירים.

פעם אחרת, ראיתי את שלושת האחים שפין ואת זליג שיינמן הולכים, כולם עם רובים על כתפיהם. ברגע שראו הגרמנים את הפרטיזן הראשון, פתחו בריצה לעבר תחנת הרכבת, מעבר לנהר הקפוא. במשך יממה אחת נהגו הפרטיזנים מעשה בעל בית ועזבו. רק אז שבו הגרמנים והשוטרים.

קרבת יהודים יומימיים

בזמן בו הייתי מסוגר, לא חלף כמעט יום ללא קרבן יהודי. מצאו יהודי מסתתר, הביאו אותו לכאן והרגו אותו. פעם ראיתי שהביאו את משפחתו של אביגדור חרפק ממחבואם. בעל הבית שלי סיפר לי שהובילו אותם לבית העלמין הישן, אל בור שכבר היו מוטלים בו יהודים שלא כוסו עפר. ליד הבור הפתוח ביקשה שיינדל חרפק, אם המשפחה, שיירו בה ראשונה, אביגדור התחנן שיירו בו ראשון. החתן רוטנשטיין, אביהם של ילדים קטנים, ביקש זאת גם הוא. המפקד ירה תחילה בפעוטות, באמם ובאביהם, והניח לאביגדור ולשיינדל לתלוש את שער ראשם. לאחר מכן, שעה שהתפתלה שיינדל על הקרקע ונשכה אצבעותיה מרוב ייסורים, ירה באביגדור. לבסוף ירה בה.

מוטל שר ומשפחתו נורו ונקברו בפליאנט. מתחת לגשרון נורו אתל ליברמן, רבקה לטקא, רבקה-רייזל יונגשטיין, ליפא ראביי, חיים פקטש ומשפחת אפרים יונגשטיין. שיקה שפירא שילם הון לידיד, זה הבטיח לו מחבוא אי-שם ברחוב וורובין, ואז הביא לשם גרמנים. העמידו את שיקה שפירא אל הקיר וירו בו. כמעט מדי יום גררו גויים לבית העלמין, יהודים שנתפסו, והרגו אותם במוטות. יענקל בושקס התרוצץ בעיירה באחד הלילות, הצית את סמטת הבאר והשליך עצמו אל האש. רבקה, בתו של שפילמן, קפצה לתוך בור, סמוך למשרפת הלבנים, וטבעה. ליטמן ורקל הצית את בית הבד שלו ונשרף.

פרטיזנים יהודים נוקמים

בעת ההיא סיפר לי בעל הבית שלי שיהודים נהרגים מדי יום גם ביערות, בידי בולבובצים. פעם אחרת הביא לי ידיעות משמחות, זה היה בתחילת 1943. גשר הרכבת בקולקי, שידי יהודים בנו בעמל רב במשך 14 חודשים של עבודת כפייה, נשמר בידי 20 גרמנים חמושים. שניים מהם נמצאו תמיד על הגשר ו-18 בבונקר. מדי שעתיים התחלף המשמר על הגשר. באחד הימים, פרץ חיים מודריק, יליד קולקי שהכיר את כל הדרכים והשבילים, עם מחלקת פרטיזנים, והשליך רימונים על הבונקרים. הגרמנים נקדעו לגזרים. לאחר מכן הניחו הפרטיזנים חומרי נפץ תחת לגשר והוא עלה באוויר. דיר החזירים שלי וכל בתי דומברוביץ הזדעזעו כברעידת אדמה. מעשים מסוג זה חזרו ונשנו. פרטיזנים פוצצו גשרים, הורידו רכבות מן הפסים, הרגו גרמנים. לוחמים יהודים חשו בטעם הנקמה וקיוו למפלת האויב. באחד הימים, בקיץ 1943, סיפר לי נותן המחסה שלי כי בחזית, באזור קורסק, מתנהל קרב לחיים או מוות, ובלחץ הרוסים נאלצים הגרמנים לסגת מאזורים בזה אחר זה. באזור קייב, על דרכי רובנה, בריסק, הומל ומינסק, הגבירו הפרטיזנים את הפצצת הרכבות וביצעו מעשי חבלה רבים. הגסטפו אובד עצות ומתבצר בבונקרים. ליד ויסוצק הלכה מחלקת פרטיזנים בכוונה לחצות בסירות את הנהר. מסטולין הגיעו עשר משאיות עם פושעי גסטפו חמושים והפריעו לפרטיזנים לחצות. יחידת הסיור של פרטיזנים איבדה ארבעה אנשים בהתנגשות הראשונה עם הכוח הגרמני, בהם יהודי מדומברוביץ. המחלקה העיקרית משכה את הגרמנים אל תוככי היער. כאן התלקח קרב לחיים ומוות, הפרטיזנים הצליחו לדחוק את הגרמנים לטבעת צרה, לקחו את נשקם וחיסלו אותם.

מן המחבוא אל היער

באחד הימים הביא לי מגני את הבשורה כי הגסטפו בדומברוביץ מודאגים מאוד משום שצפויה מתקפת פרטיזנים. הגרמנים החלו בהרחבות. למטרה זו ציוו לפרק את כל הבתים שסביב הגסטפו. גם בית נותן המחסה שלי כלול בצו. ובאחד הלילות היה עליי לצאת משם.

ידידי האחר, טמוך גברילצ'וק, דאג לי למעט מזון והורה לי ללכת לכפר וילין כי שם שוהה מחלקת פרטיזנים קטנה. בבואי לכפר שמעתי קולות ירי וראיתי גויים רצים לכל עבר. מיד אפפו את הכפר להבות. התברר כי הכפר הוקף אוקראינים וגרמנים. שמונה פרטיזנים עונו באכזריות, בהם היהודי מיכל שניצר מדומברוביץ. הפושעים הגרמנים דקרו אותו בכידונים והשליכוהו אל האש בעודו חי. לאחר שעזבו הגרמנים והאוקראינים את הכפר, ליקט הכומר של וילין את עצמות הנשרפים, גויים ויהודים, לארון אחד, הספיד את הקרבתם וקבר אותם.

בשעת הקרב בכפר, התחפרתי היטב בשלג. כשנסוגו הפרטיזנים, יצאתי אליהם. אחד הפרטיזנים חקר אותי ממושכות. הוא דרש ממני כסף, זהב ויהלומים, דרש שאומר לו היכן קבור כסף יהודי. היו לי בשק קטן מגפיים וערדליים שלא עלו על רגליי הצבות, הפרטיזן לקחם ממני ורצה לירות בי. אך טמוך מסר לי את שם מפקדם, אמרתי: "המפקד שלכם, באהירו, הוא ידידי, הוא ישמח בי". מילים אלה עשו את שלהן. הפרטיזן הוביל אותי אל המפקד שקיבל אותי אל מחלקתו. יצאנו ליער, אל מבשלת הזפת של חרצ'ק. חשתי שרגליי אינן נושאות אותי, השכיבו אותי במזחלת מזון. "יהיה בשר" – אמרו הפרטיזנים באחוזה אך לא בלי כוונות רעות.

לא רחוק מתחנת בילה היה עלינו לחצות את פסי הרכבת השמורים היטב. גרמנים ואוקראינים פתחו באש לעברנו. הפרטיזנים ברחו ליער. מזחלות המזון, ואני על אחת מהן, נשארו על הדרך. התגלגלתי מן המזחלת והתחפרתי בשלג בין עצים צעירים, חיכיתי למוות. אך הפרטיזנים ביצעו תמרון מוצלח. ארבעה רוכבים הלכו בכיוון דומברוביץ, פוצצו רימון ופתחו באש. הגרמנים שליד פסי הרכבת הבינו מזה שעיקר כוח הפרטיזנים הוא שם ומיהרו לעבר דומברוביץ. בינתיים נשארה הדרך פתוחה, חצינו במהירות את פסי הרכבת ונכנסנו ליער.

פגישה עם יהודים מדומברוביץ

במחלקת הפרטיזנים הקטנה הייתי יהודי יחיד. לימים נודע לי כי ביערות שוהים בין הפרטיזנים עוד יהודים מדומברוביץ. בבואנו לשם פגשתי את יודל קרצמן. הוא היה היהודי החי הראשון שפגשתי לאחר 15 חודשים. קשה לתאר את הצער והייסורים של הפגישה. מאוחר יותר פגשתי ביער יהודים מעונים אחרים מדומברוביץ. הסיכום המר היה מייסר, אף שהתנחמנו בכך שעוד רואים יהודי. רבים מאותם מעטים נספו גם הם לימים. פרטיזנים יהודים נשלחו לכל המשימות הקשות, במיוחד במקום שהיה ספק אם גוי יוכל לבצע אותן, כך טענו המפקדים הרוסים. אנחנו ידענו את הסוד, פרטיזנים יהודים נשלחו לכל מקום סכנה, הן מול הגרמנים, הן מול הבולבובצים, משום שגוי עלול היה לערוק אליהם, יהודי לעומת זאת לא יכול לעשות זאת.

בבואי ליערות אוזירו, נתגלה בחווה פורע ידוע שרצח בשעתו אנשים רבים, בהם יו"ר הוועד העממי האזורי של ויסוצק. שנתיים חיפשו אחריו הפרטיזנים. עתה החליטו להביאו חי לאוטריאד ולהעמידו לדין על פשעיו כנגד יהודים וכנגד אזרחים סובייטים. המחלקה הקטנה שלנו, והמפקד באהירו בראש, הקיפה אותו ושבתה אותו חי. אני, היהודי שעוד לא ידע לאחוז היטב ברובה, נצטוויתי להובילו למטה. עדיין לא הכרתי את היער. הפושע הלך מלפנים, פסע בשלג עמוק, ואני עם הרובה היקר, מאחוריו. לפתע ראיתי שאחיו הופיע לפנינו והוא מתכוון לעצור בו, יריתי כדור לעברו והאח הסתלק. באתי בשלום לבסיס ומסרתי את הפושע לידי ההנהגה. זכיתי בהכרת תודה. הפושע הודה במעשים וביקש מחילה: הוא עתה בעל תשובה, צם ולומד באוונגליונים, והאל מוחל לכולם. אך הפרטיזנים לא ידעו סליחה ומחילה מהן. בו בערב הומת הפושע.

והנה כבר סוף 1943. הצבא הגרמני מוכה קשות בכל החזיתות הסובייטיות. אנחנו הפרטיזנים, מגבירים את פעילותנו. ההוראות שאנחנו מקבלים מטריטוריות סובייטיות משוחררות, מכוונות לחסום את דרך הנסיגה של צבאות היטלר, לפוצץ מסילות רכבת ולמקש כבישים ודרכים. מטילים עלינו לתקוף חילות מצב ומערכים כדי להגביר את הפחד בקרב החיילים הגרמנים ולזרוע כאוס ובהלה בקרב הכוחות הגרמנים הצבאיים והאזרחיים. משהחלו הגרמנים לפנות ערים ועיירות באזור שלנו, השתנה אופי ההוראות והמשימות. היה עלינו

להכות בגרמנים ולדאוג כי בעת עזיבתם יגרמו נזק מועט ככל האפשר, משימה זו הייתה הקשה ביותר.

השחרור

זהו מהלך הימים האחרונים של שהותי עם הפרטיזנים: היינו באוסטרובצי-מאצ'ולישץ' ומשימתנו לפתוח בקרב עם המחלקות הגרמניות שחנו בסטולין, ובעת הצורך גם לנסות לתקוף (סארני, דומברוביץ, ויסוצק, היו כבר משוחררות).

היו עשרות אלפי פרטיזנים, מפולסיה כולה. לפתע באה הידיעה כי הגרמנים שוב ממלאים את וורובין ואת דוקרובסקה בכוחות גדולים של חיל גלים ופרשים הנתמכים בארטילריה ומטוסים. מסרו גם שכוח גרמני זה פתח במתקפת נגד על היחידות הסובייטיות סביב דומברוביץ, כשהוא מתבצר בהרי בֶּרֶסְטִייה, קְלָרֶש, קרופה. הפרטיזנים קיבלו פקודה לסגת עד לתחנת הרכבת של דומברוביץ, ליישר את השורות, לא לוותר על הנהר, ולעבור למתקפה. הגרמנים לא עמדו בלחץ שלנו ונסוגו, מותירים אחריהם הרוגים רבים. אנחנו איבדנו פרטיזנים, בהם כמה יהודים מדומברוביץ ומאוזירו.

לאחר פעולה זו הלכה המחלקה הקטנה שלנו לסארני. גרמנים כבר לא היו שם אך הבולבובצים השתוללו באזור. אנחנו, כמה עשרות פרטיזנים, הלכנו לכפר ניימוביץ', בבואנו לשם נתקבלנו במטח יריות חזק מתוך הבתים. ניהלנו קרב יעיל. נהרג היהודי מאנס קירז'נר-סמאטוך מדומברוביץ. אני, היהודי היחיד, נכחתי בקבורתו, קבורה של לוחם יהודי לאחר השחרור מן הגרמנים. למרבה הצער הוא לא היה הקרבן היהודי האחרון לאחר השחרור.

באזורים שלנו, שהיו משוחררים למעשה מן הכובש הגרמני, השתוללו עוד זמן ממושך חבורות מאורגנות אנטי-סובייטיות של אוקראינים לאומנים, שמוסדות הממשל הסובייטי המחודש ניהלו עמם קרבות עקובי דם. גם בקרבות אלה נטלו חלק ונהרגו פרטיזנים יהודים. נוסף לכך הצטרפו פרטיזנים רבים לשעבר לצבא האדום שרדף את הגרמנים עד ברלין. גם בצעידה זו לעבר ברלין נפלו לא מעט קרבנות יהודים.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 546 – 552.

שיינה רזנברג אם ניצולה ושלושת ילדיה

שעה שהייתי נתונה בסכנת כיליון גדולה, תהיתי תמיד האם ימצאו אנשים שיחוו וישרדו זאת. למזלי אני אחת מן המעטים ששרדו את הגיהנום והצלתי שלושה ילדים.

כל הזוכרים את עיירתנו דומברוביץ לפני מלחמת העולם השנייה (1930-1939) יודעים כי עם כניסת הסובייטים בספטמבר 1939, השתנה הכול. תחילה לא נחה דעת האנשים מן הממשל החדש, בהדרגה התרגלו והחלו להסתגל לתנאים החדשים. סוחרים ובעלי מפעלים בעבר, נאלצו לעבוד עבודה פיזית קשה; פועלים בעבר, היו למנהלים. לאחר שתי שנות סדר סובייטי, התרגלנו. לפתע בא החורבן הגדול.

הייתה אפשרות לברוח אל תוככי רוסיה עם הצבא הסובייטי הנסוג או עם הפקידות הסובייטית שהתפנתה. לא כולם היו מוכנים לזה. לא רצו להיפרד ממשפחותיהם. מן העיירה נמלטו לרוסיה אנשים ספורים בלבד. הרוב נותרו במקום.

כניסת הגרמנים הייתה ביום ראשון. אני וילדיי עמדנו בחצר סמוך לשער, הסתכלנו באופנועים הגרמנים הנכנסים. הם מביטים בחבורות היהודים העומדים וצוחקים צחוק אכזר. אותה שעה פשטו על בתי היהודים איכרים ואיכרות לבזוז מכל הבא ליד. הגרמנים הסתובבו ברחובות, פרצו לתוך הבתים, גררו יהודים שתפסו, והביאו אותם לשוק. בשוק הופיע גרמני, סנדלר שחי בדומברוביץ שנים, וגם גרמנייה שהייתה לה בעיירה מסעדה – שניהם ביקשו שלא יירו ביהודים.

כעבור ימים אחדים הוקמו היודנרט, שמנה 30 איש, והמשטרה היהודית. שני המוסדות עסקו בעיקר בהמצאת חפצים שונים לגרמנים לפי דרישתם ובהצבת היהודים לעבודה במקומות שהממשל הגרמני הצביע עליהם. כשהלכו לעבודה בקבוצות או שבו ממנה, נאלצו כולם לשיר: "בגלל היהודים המלחמה". מי שלא שר, הוכה בידי המשטרה האוקראינית שלוותה את קבוצות העובדים. עבדנו משעת בוקר מוקדמת בעבודות שדה, ריצוף דרכים, בניית גשרים, בבתי החרושת ובתחנות הרכבת. בכפר קולקי עבדו בני 16-17 בסיקול הדרך. פעם ביום קיבלו שם מעט מרק שעורים.

בשעה שבע בערב חייבים היו הכול להיות בביתם ולא לצאת מהם, אף לא לחצר. בבית שררו אפלה, קור וצפיפות, אוכל לא היה. פעם, בערב שכזה, התאוו שכנינו להתפלל מעריב. היו אלה: יענקל ואברהם טילטשין, שעיה ושמואל ברמן. הם ואבי יצחק ביטשיק, התפללו חרישית. לפתע נפתחה הדלת ונכנסה בתו בת התשע של טילטשין. כעבור דקה נפערה הדלת והופיע שוטר גרמני, הוא הבחין בילדה שעברה מבית לבית. השוטר החל להכות את הילדה בשוט עד שנפלה מתעלפת. אבי החל להתרוצץ בחדר ומרוב חרדה יצא לחצר. השוטר מיהר בעקבותיו והכה אותו מכות רצח בראש ובפנים. "מי התיר לך לצאת מן הבית" צעק על אבי והורה לו להיכנס לבית השימוש, נעל את הדלת ואמר לו לשבת שם עד שיבוא לשחררו. לאחר שהלך הגרמני, שבר בני שמחה את המנעול ושחרר את סבו. בני חשב שהגרמני ישכח מכל העניין. הוא לא שכח וחזר. בבית התרחש מחזה תופתי. בקושי רב ובתחנונים מנענו את הריגת שמחה.

רבים בגטו התנחמו עד לרגע האחרון במחשבה כי הביקורת שנקבעה ליום רביעי, היא אכן מפקד של תושבי הגטו. בכל זאת הכינו חיים בעלי ושמחה בני מחבוא במרתף הדירה. ביום שלישי, בערך באחת עשרה בלילה, ירדנו אני וילדיי (בתיה, אברהם, פרידה) למחבוא. בעלי ושני בנינו (שמחה ויונה) נשארו בדירה. הם יישרו את קרשי הרצפה מעל למחבוא והעבירו לשם את ארון הבגדים הגדול. נדברנו שאם אמנם ייווצר מצב שהורגים, יוציאו אותנו מן המחבוא ונברח ליער.

למחרת שמענו קולות של מאות המגורשים לשחיטה, שמענו גם את קולות האיכרים, שמיד לאחר השחיטה בזזו בבית אצלנו ובבתים הסמוכים. ישבנו יום תמים באימת מוות, ללא פת לחם או טיפת מים. כשירד הלילה, הוציאה בתי פרידה אולר שהסתירה אצלה והחלה להקציע סדק בין שני לוחות רצפה ניידים. כשנוצר חור שניתן לתקוע בו שתי אצבעות, הרימה קרש והזזנו יחד את הארון. בני אברהם יצא מן המחבוא והביא מים מן המשאבה הסמוכה. פרידה יצאה לחטט בדירות הסמוכות, למצוא אוכל. בדירה של גבריאל הכליזמר מצאה תיק ובו אוכמניות שחורות מיובשות, זה היה מזוננו שמונה ימים.

ביום התשיעי יצאה בתי בתיה מן המחבוא והגיעה עד בית אלכסנדר ברנצקי, מכר טוב של משפחתנו. כשראה אותה הגוי צעק: "גם את אביך לא הכנסנו, ברחי מהר כי יהרגו אותך". היא הסתלקה ושבה

בידיים ריקות. החלטנו לצאת כולנו, לעבור לבוידם בדירה של גבריאלי הכליזמר ולהמתין שם להזדמנות לברוח. 'ממה ארבנו מעליית הגג וראינו כי אין אפשרות לצאת. חזרנו למחבוא שלנו. בלכתנו שמענו לפתע קריאה: "פרידה". זה היה אחי דוד ועמו נערה בשם שפרה מרגולין מהורודוק, שגרה בגטו אצל ברל ברמן. אחי נראה כחית פרא והתחנן לפת לחם בשביל בנו החולה לוליק.

ישבנו עוד ימים אחדים במחבוא. הגויים החלו לשבור בינתיים קירות ולתלוש רצפות בבתים. לאחר שנטלו כל מה שראו עיניהם, החלו לחפש אוצרות נסתרים וזהב מוטמן. ראינו כי אין בררה וחייבים לברוח. בתי בתיה מצאה סדין ועשתה ממנו ארבע מטפחות ראש כפריות. פרידה מצאה שלוש סלסילות קלועות ומעדרים לחפירת תפוחי אדמה. לעת ערב, כשהלכו האיכרות מן השדה, יצאנו ממחבואנו עטופים במטפחות, עם הסלסילות והמעדרים בידינו, הלכנו לאורך רחוב וורובין. אז נגלה לעינינו החורבן הגדול של העיירה. לא עצרנו בשום מקום, הלכנו קדימה. בצאתנו מן העיירה נתקלנו בשוטרים אוקראינים, כל הלילה ישבנו מסתתרים בשדה תפוחי אדמה. למחרת בבוקר חלפנו בכפר ליטיניץ' והמשכנו לעבר ויסוצק. בכפר פרוצידובקה, שישה ק"מ לפני ויסוצק, נכנסנו אל איכר מכר, סקורצקי. הוא קיבל את פנינו בידדות, נתן לנו לאכול וסיפר שלפני שלושה ימים היו אצלו בעלי חיים עם הבן יונה. לאחר שהלכו משם תפסו אותם שקצים ומסרו אותם בידי המשטרה האוקראינית שהרגה את שניהם.

למחרת הלכה בתי בתיה בלוויית ידינו סקורצקי לוויסוצק. היא נשארה שם אצל דודתי ודודי, בלה ופייוול גלמן. האיכר חזר והביא לנו אוכל שנתנו לו בשבילנו. הוא סיפר כי בוויסוצק שורר שקט. למחרת נכנס אלינו לרפת ואמר כי עלינו ללכת, משפחתו אינה רוצה שנישאר. פנינו ללכת לוויסוצק. השעה הייתה ארבע לפנות בוקר כשהתקרבנו לעיירה. איכר שפגשנו בדרך פנה אל סקורצקי ושאל: "לאן אתה מוביל את היהודונים?" האיכרים הסתודדו דקות אחדות, סקורצקי המשיך ללכת אתנו. לפתע שמענו יריות חזקות מכיוון העיירה. ביני ובין פרידה התפתח ויכוח מה לעשות. במהלך הוויכוח נעלם סקורצקי ובלית בררה המשכנו ללכת לבד לעבר קולות הירי.

בפאתי העיירה פגשנו איכרה שסיפרה כי היריות בגטו נמשכות כבר שעות אחדות. היא הצביעה לעבר בית בודד מרוחק. הלכנו לשם

ופגשנו את רחל ליפשיץ מביאלה עם בת, זיידל יונגשטיין, ישראל יפה ושני בנים ועוד אנשים מדומברוביץ שברחו לוויסוצק לאחר השחיטה. הם לא קיבלו אותנו ברצון וחזרנו בדרך לעיירה. לפתע צצה לפנינו כמו מתוך האדמה עגלה ובה שיקסה [גויה צעירה]. היא אמרה לנו להניח את הצרורות על העגלה ולנסוע אתה. בזמן הממשל הסובייטי הייתה באה אלינו תכופות וזיהתה אותנו. היא הביאה אותנו לביתה ביער פרוצידובקה. נשארנו אצלה עשרה ימים. לא היה לנו עוד במה לשלם לה והיא הביאה אותנו לעובי היער, שם פגשנו את משפחת וולף אדלר-ליכטנפלד מאוזירו (אשתו גולדה גילדנגורן מוצאה מדומברוביץ). היו עמם גם יהודים מוויסוצק, לימים התרחקו מאתנו. המשפחה מאוזירו הייתה אתנו שמונה שבועות. שוטטנו ביער והחלפנו מקום אחת לכמה ימים. בלילות היו וולף ובתי פרידה יוצאים מן היער לחפש תפוחי אדמה בשדות. הרעב והאימה אינם ניתנים לתיאור.

בשבוע התשיעי של חיינו המשותפים יצאו בתי פרידה וגולדה ליכטנפלד לפרוצידובקה אל ידידנו סקורצקי. הן המתינו לו בלילה בצאתו לרפת. בתי נפלה לרגלי וביקשה עזרה. הוא אמר שהוא חש בעל חוב לילדיו של חיים שהיה ידידו, משום שאין להם עוד אב. הוא הבטיח לבוא אלינו ליער ואמר מראש שיהיה עלינו לעשות דרך של 40 ק"מ. למחרת בערב בא, ויצאנו לדרך.

כשחצינו את הנהר הקטן של ויסוצק, נתקלנו בכמה שוטרים אוקראינים. התפזרנו ביער. הם ירו אחרינו ונעלמו. מן הסתם חשבו שאנחנו פרטיזנים. כששבנו ומצאנו זה את זה, הביא אותנו סקורצקי לחווה ומסר אותנו בידי איכר אחר, וזה הביא אותנו לכפר אוזירו. האיכר נעלם לפתע ומשפחת ליכטנפלד התרחקה מאתנו. הם הלכו לחפש איכרים מכרים. אני ושני ילדיי שוב נותרנו לבד.

הלילה היה קר וגשום. אם ושני ילדיה היתומים, פוסעים רעבים ובודדים ביער עבות, בלי לדעת לאן ואל מי הם הולכים. לפתע נצנץ אור מרחוק, הלכנו לעברו. דפקנו בדלת של חווה וביקשנו שיניחו לנו להיכנס. הגיעו לאוזנינו שני קולות: קול של איכר שאמר שלא יכניס וקול של איכרה שטענה: "הנח לנשמות האומללות להיכנס, אולי בזכות זה ניושע". קולה של האיכרה החולה גבר והדלת נפתחה. נתנו לנו לאכול והתירו לנו ללון על גבי הקמין, למחרת נאלצנו לעזוב את הבית.

בלילה הבא לנו אצל איכר בחווה אחרת באזור, התכנסו אצלו גם איכרים אחרים. הם הסתכלו בנו מתוך השתתפות ואמרו: "חבל שאתם מתענים לשווא, זמן רב לא תחזיקו מעמד כך. החורף קרב, אתם תקפאו בביצות, איש הרי לא יכניס אתכם". למרות התחזיות החזקנו מעמד במשך כל החורף בחוות של אוזירו, יום אצל זה, יומיים אצל ההוא ולעתים יותר. היו איכרים ששילחו בנו כלבים ולא הניחו לנו לעבור את סף ביתם. והיו שהושיטו אלינו יד אנושית וניחמו אותנו. שני גורמים סייעו לנו: א. באותם ימים כבר הגיעו אל האיכרים ידיעות על פרטיזנים, גם יהודים, הנוקמים באיכרים שהורגים יהודים, ב. בכל מקום עבדנו קשה. אני וילדיי קמנו בשלוש לפנות בוקר ועשינו את המלאכות הקשות ביותר עד שעת לילה מאוחרת. למדתי לטוות, מלאכה מוערכת וחשובה ביותר. ילדיי עבדו בשדה, בגינה וברפת ועשו כל עבודה במסירות רבה ובחריצות.

נוסף למזלי שמצאתי חן כמשרתת חרוצה, היה לי מזל גדול יותר, בני שמחה נמצא. הוא התאכסן בכפר קרסין, 18 ק"מ ממקום שהותנו. הוא שמע שם על אישה יהודיה עם שני ילדים המתגוררים בחווה בקרבת פרוצידובקה, אינסטינקט האיץ בו ללכת לראות מי הם. מיד הכיר אותנו, אנחנו לא זיהינו אותו. הוא היה מגודל זקן, עטוף סחבות, חיוור וכחוש. שעות אחדות נשאר אתנו, לקח עמו את אחיו הצעיר אברהם, שעד אז היה אתי, וחזר למקומו. שם עבד אצל איכר עוד שבועות אחדים והלך אל הפרטיזנים, בני אברהם נשאר אצל האיכר כרועה.

כעבור שישה חודשים בא שמחה ולקח אותנו אליו, אל הפרטיזנים באזור אוזירו. פגשנו שם אנשים מדומברוביץ ושלווה ילדים של דודניי חווה ואברהם (מהורוויץ) שנתפסו ביער בידי אוקראינים ונרצחו. הילדים ניצלו (שניים מהם בישראל, אחד באמריקה). אני ושני ילדי הצעירים היינו עם הפרטיזנים באוטריאד, כיבסנו, אפינו לחם ועשינו כל מלאכה. שם נודע לנו כי הבולבובצים תפסו באוזירו את משפחת ליכטנפלד ועוד שתי משפחות והרגו את כולם.

בינתיים שחרר הצבא הסובייטי את סארני. באנו לשם ורצינו לשהות שם אך הגרמנים הפציצו את העיר קשות, רצינו להגיע לקייב. הממשל הצבאי עיכב אותנו בקורוסטן ולא הניח להמשיך. בקורוסטן שהינו זמן קצר, גם שם הפגזו הגרמנים קשות. עברנו לז'יטומיר ולאחר סבל רב באנו לקייב. פגשנו שם את רוזה ומשה קפטן (מדומברוביץ) ואת בתם

פניה. התגוררנו יחד שישה חודשים. הייתי מבשלת בורשט ומוכרת בשוק החופשי, בני אברהם מכר גרעינים, כך השתכרנו למחייתנו. בתי פרידה התהלכה ללא עבודה והחליטה לשוב לסארני. שם נודע לה כי רוזה שפירא, דודנית שלנו, חיה בקוסטופול, היא נסעה לשם ונשארה זמן ממושך. גם בני אברהם נסע לסארני ולא חזר זמן רב. נשארתי לבד בקייב בלי מידע על ילדיי.

כעבור שבועות אחדים התאחדנו, ושלושתנו התיישבנו בקוסטופול. שם נשארנו שנה. זה היה המקום הראשון, לאחר מה שעבר עלינו במלחמה, שחיינו בו בתנאים אנושיים והתאוששנו מעט. פרידה עבדה במשרה טובה ואני ואברהם השתכרנו מעט פה ושם.

בינתיים החלה רפטריאציה של אזרחים פולנים בעבר. הממשל הסובייטי בקוסטופול לא רצה לשחרר את פרידה מן העבודה והבטיחו לה הרים וגבעות. ידענו שיש מפולין עליה לארץ ישראל והתעקשנו לנסוע. הגענו לביטום והשתכנו בדירה נאה. התחלנו לחפש עקבות של בני שמחה. הוא הספיק לעבור את כל החזית בפולין והיה עליו לשוב עם גדודו לטשקנט. במקרה נודע לו שאנחנו בביטום. הוא וחברו אהרן הלברט מקולומיה באו אלינו במדים סובייטיים. הם נשארו אתנו. שמחתי הייתה רבה.

בביטום פגשנו מכרים מברזנה, סארני, רוקיטנה, קלוסוב, קוסטופול, נקשרה בינינו ידידות. לימים הידידות הצטננה. כל אחד חיפש את טובתו. האווירה הפכה מתוחה והלב היה כבד. גברו גם התנפלויות של אנטישמים פולנים על יהודים ניצולים. בביטום עצמה, ירו לאור היום בשני יהודים. החלטנו לעזוב את פולין עם הקבוצות שנסעו לארץ ישראל. סופחנו לקבוצה של כ-350 אנשים, זקנים, צעירים, ילדים, שעשו את דרכם דרך צ'כוסלובקיה ואוסטריה עד איטליה. גנבנו את הגבולות בלילות וצעדנו עשרות קילומטרים ברגל. מאוסטריה הלכנו לילה תמים בהרי האלפים המושלגים. בחור בן 21 מארץ ישראל, חייל בבריגדה היהודית, הוביל אותנו. הלכנו בשקט, שלא יישמע הגה. הרעב הציק לנו והייסורים היו גדולים, אך הלכנו חמורי סבר ושותקים, נושאים בלבנו את תחושת המשימה הקדושה של עולי רגל לארץ הקודש. האמנו כי צרותינו וייסורינו עד כה יגיעו לקצם. הדרך מפולין לאיטליה נמשכה חודשים אחדים ובמשך הזמן הזה התגלגלנו במחנות שונים ובעשרות תחנות שמעולם לא שמעתי עליהם קודם לכן.

באיטליה שהינו עשרה ימים בפדואה בקסרקטין צבאי, והועברנו לקרמונה למחנה פליטים שמנה 2000 איש. המחנה היה בפיקוח של הסוכנות היהודית. אנשים קיבלו כלי מיטה, בגדים ומזון וחיכו להישלח באופן לא לגלי לארץ ישראל. רבים מהם טיילו באיטליה היפה ואחרים עשו עסקים בינם לבין עצמם ועם האיטלקים. אני חליתי ולא הייתה לי אפשרות ליהנות מן הטיולים. במשך כל הזמן ישבתי במחנה (חודש ימים שהיתי בסנטוריום מחוץ למחנה).

בתי אסתרקה, שעלתה לארץ ישראל ב-1939, התחילה בינתיים במאמצים להביא אותנו אליה. בעלה עבד במחנה צבא אנגלי ופנה אל מכריו האנגלים בבקשת עזרה. לבסוף, לאחר חודשים ארוכים, הסכימו לתת סרטיפיקטים לי ולבני הצעיר אברהם. נאלצתי להיפרד מילדיי שמחה ופרידה. ביולי 1946 עליתי באונייה לארץ ישראל.

לאחר מסע של חמישה ימים באנו לחיפה. השעה הייתה ארבע לפנות בוקר. כשראיתי בעיניי את חופי הארץ הקדושה ואת אורות חיפה, שטף אותי ים של דמעות – שבתי הביתה.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 553 – 561.

ר' איצל וחנה ביטשיק (במרכז) מוקפים ילדיהם, נכדיהם וידידים

דבורה ביאלר (לווין) כעכבר המבקש לו מאורה

"נרוץ" אמר אחי קופל ביום רביעי החשוך, "ג באלול תש"ב, כשהתכנסו כל יהודי העיירה ליד היודנרט, למצעד האחרון. אחזנו את אבא ואימא בידיהם והתחלנו לרוץ עם יהודים רבים נוספים (ממפעל החשמל של לייבה ברמן). רצנו כמו פר הנמלט מבית מטבחיים בלי לדעת לאן. ברד כדורים ניתך על ראשינו. גופות מתים פזורות תחת רגלינו. לא מסתכלים, רצים. עדיף כדור בגב מאשר ליפול חיים בידי הרוצחים.

חבורת שקצים קטנים מתנפלת עלינו: "לבית המטבחיים" הם צועקים ומיידים בנו אבנים וקרשים. אנחנו משליכים תכשיטים וחפצי ערך כדי שיניחו לנו לעבור. כך הגענו ליער קרופה.

בכי תמרורים נישא ביער. קולות קורעי לב ממלאים את החלל עד לשמים ואינם מגיעים עדיהם. שום משפחה לא הגיעה שלמה ליער. לזה חסרה האישה, להוא ילד, ויש מי שבא בגפו ומחפש מכרים וחברים. מתהוות חבורות ביער. כל קבוצה, כמו עכברים, מחפשת מאורה טובה יותר להסתתר בה, "ובאו במערות צורים ובמחילות עפר מפחד ה' בקומו לערוץ ארץ". ובעת התהוות הקבוצות מתרחשות טרגדיות. עומד א' מ', סוחר יערות מדומברוביץ, ואומר: "יש לי מקום מסתור טוב ובטוח בסקציה שלי אצל הגויים שלי, הם לא ירעו לי". לא כל אחד הוא מוכן לצרף אליו. לייזר קלס וחתנו של פינצ'וק הם מן המאושרים שהוא לוקח עמו בגלל הכסף והזהב שלהם. שתי נשים, המבקשות להצטרף למחבוא הבטוח, משליכות את שני ילדיהן הקטנים לתעלה לנגד עינינו. נשים אלה ועוד אחדים רצים בעקבות מ' אך למקום הבטוח לא הגיעו. לאחר ריצה של מאה מטר התנפלו עליהם גויים, לקחו מהם הכול והרגו את כולם בעינויים.

ניצבת לנגד עיני תמונת זליק לווין מוויסוצק, אשתו חניקה ושלוש הילדים הקטנים. אני זוכרת את שמותיהם: לייבלה (הבכור, בן שש), צלקלה ושלמהלה (בן שנה בערך). בשעה שרצנו ביער חסמו השקצים את הדרך. זליק השיל מן הילדים את הנעליים והמעילוונים והשליכם לעבר השקצים שיניחו להם לעבור. עירומים ויחפים הביא את הפעוטות ליער, שום קבוצה לא הסכימה לקבלו בגלל הילדים. איך לא פקע הלב? עד כמה רצינו לחיות אז? במשך יומיים מצצו הפעוטות את

הדם מאצבעותיהם הקטנות, לא בכו, לא ביקשו אוכל. העוללים חשו באינסטינקט את המצב, מביטים בעיני אבא-אימא שלהם. "נלך לוויסוצק – אומר זליק לאשתו – מכרינו שם, אולי יעזרו לנו, לא אוכל לראות עוד בצער הילדים". הם הלכו לוויסוצק, לא ראו ולא שמעו אותם עוד.

שתי נשים נוספות החליטו לחזור לעיר עם ילדיהן הקטנים: ליובה מטוסוב ורחל שוון. הן היו יומיים ביער ולא היה להן מוצא. "למה נסבול עם הילדים, נלך. אולי נפגוש מכרים גויים ויעזרו לנו" אמרה ליובה מטוסוב. הן הלכו ונעלמו.

אנחנו וקבוצות נוספות החלטנו להישאר ביער. ביום השלישי הוקפנו כנופית גויים. הם באו מצוידים בגרזנים ומכשירים קהים אחרים ורצו להרוג את כולם. בתחנונים ובכי הפרנו את הגזרה.

שׁוֹיִם לֶשֶׁם צָבִי זִיל.

הסירו מאתנו הכול, הגברים נותרו בתחתונים והנשים בכותנות לילה בלבד. בראותנו כי מאיימת עלינו סכנה, החלטנו לעזוב את היער. היו עמנו אברהמציק הורוויצר, אשתו חוה מפוזניה ושלושת ילדיהם. לפי הצעתם הלכנו לפוזניה. גם חינקה אייזנברג הייתה אתנו. שבעה חודשים שוטטנו בהרים באזור פוזניה. אחת לכמה ימים החלפנו את מאורותינו. בלילה הלכנו לשדות תפוחי האדמה בפאתי וורובין, מרחק חצי ק"מ

משם היו הגרמנים. באצבעות ובציפורניים חפרנו, הוצאנו תפוחי אדמה, כחצי שק, וחזרנו למלונה שלנו בחשכת הלילה. לא אחת החלקנו בדרכנו ונדמה היה שלא נקום עוד. כך התענינו וקיוונו לטוב, עד אשר החל אבי [צבי] לחוש ברע, לא די היה לו בתפוחי אדמה ספורים. הוא התנפח מרעב ומקור והתייסר במשך שמונה ימים עד שהשיב את נשמתו ("ג בשבט תש"ג). אחי קופל, בלי לתת דעתו לסכנה, הלך להביא מניין וקבר את אבא כראוי, בחורשה של פוזניה.

יום בהיר אחד בא אשר ביטשיק (גם הוא מפוזניה) עם בנו. הוא נמלט עוד קודם לוויסוצק עם משפחתו, אך יום הדין הגיע לשם, אשתו סוניה ובתו לאהלה נרצחו. אשר ובנו ניצלו בנס ובאו אלינו. קבוצתנו גדלה, חוה זכתה באחיה. זמן קצר לאחר מכן יצאו חוה ואברהמציק מן הבודקה ללקט אוכמניות, כעבור דקות אחדות נשמעה ירייה, זו הייתה

דרכם האחרונה. שלושת ילדיהם נותרו עם דודם אשר ואתנו. ראינו שמקומנו ידוע לגויים ועזבנו את המקום. ביום החלפנו את המקום ובלילה חזרנו ללון בבודקה, משכבנו על אדמה ששרצה נחשים.

בכל זאת נתקלנו בגויים טובים. באחד מימי ראשון בבוקר, עברנו מן הבודקה ליער. חודש שבט, הכפור גדול. הבערנו אש להתחמם. אוכל אין. חששנו ללכת לחפש. קמתי ויצאתי לשדה, אולי אמצא תפוחי אדמה קפואים. אני הולכת ומתבוננת סביבי, נדמה לי שאין רואים אותי. מצאתי אמנם כמה תפוחי אדמה ומעט פטריות להשיב את הנפש. אני חוזרת, כבר קרובה ליער, לפתע אני שומעת צעקה: "יהודייה עמדי!" נפרדתי מחיי, אין לי מה להפסיד. אני עומדת על מקומי. ניגש אליי גוי, אומר שלא אבהל, הוא לא ירע לי. לאחר מכן הוא שואל היכן אנחנו שוהים. אני אומרת לו שאיבדתי את החבורה שלי ואינני יודעת על איש, תעיתי. הוא אומר לי: "אל תחשבי שאינני יודע היכן אתם, אני יודע בדיוק היכן הבודקה שלכם, אינני רוצה לגרום לכם רע. אני רוצה לעזור לכם ככל שאוכל. איך זה יגיע אליכם?" אני בשלי: אני לבד. הוא אומר: "יודעת מה, אכניס כאן בין הענפים חבילת מזון ואת תבואי לפנות ערב ותיקחי". הוא הלך לזולוטיה. לפנות ערב לא הלך איש מאתנו לחפש את חבילת המזון.

למחרת בבוקר, ישבנו ליד האש והתחממנו, לפתע שמענו מישהו משתחל פנימה מבעד לפתח הבודקה. זה היה הגוי מאתמול. "אני מחפש את היהודייה שפגשתי אתמול", אמר. הגבתי. הוא הגיש לי חבילת מזון: לחם, תפוחי אדמה, חלב, שעועית, קמח. ביום ראשון הבא שוב הביא לנו אוכל ושני זוגות סנדלים קלועים וסמרטוטים. ראה שהייתי יחפה בכפור הגדול. ראינו בו שליח משמים. שאלנו למה החליט לעזור לנו. סיפר לנו שחלם שהוא נמצא בכנסייה ומתפלל. פונה אליו הכומר: "זכור, את אשר אני אומר לך, תפגוש אדם הזקוק לעזרה, עזור לו ככל יכולתך". "אני רואה – הוא אומר לי – שנשלחת אליי משמים, לקיים את צו האל". זמן-מה החיה את נפשותינו, עד שהחלו להתארגן חבורות בולבובצים. הוא נבהל וחדל לבוא אלינו.

בראותנו כי המצב בפוזניה מחמיר, יודעים עלינו, הלכנו לכפר אחר, מרחק שמונה ק"מ משם. השתקענו ביער עבות כי שמענו על הבולבובצים המסתובבים ביערות, במיוחד כדי לחפש יהודים. באו אלינו שני אומללים: חנצ'ה פישמן, אשתו של יודל שמאטאר

[הסמרטוט] ובנה הצעיר שיקה. היא סיפרה לנו על התופת שנמלטו ממנה: היא הלכה עם שיקה לחפש אוכל והשאירה בבודקה שלהם את שלושת הילדים (הבת הבכירה דבורהלה, הבן הבכור שמואליק, ועוד ילדה [ציפלה]). היה אתם משה פישמן מדומברוביץ. בדרכם חזרה עם מעט מזון שהשיגו, ראו מרחוק עשן עולה מן הבודקה. כשהתקרב ראו מחזה: הארבעה בוערים בלהבה אחת. הניחו אותם זה על זה חיים והציתו אותם. חנצ'ה ושיקה ליקטו את עצמותיהם וקברו אותם ליד סוכה ביער בפאתי דומברוביץ. הם באו אלינו כל עוד רוחם במ.

בלילה היינו מתגנבים לשדות הסמוכים ומביאים מעט תפוחי אדמה. אפינו שלושה תפוחי אדמה לאיש, פעמיים ביום. כשהחמיר המצב, והליכה תכופה לחפש מזון הפחידה אותנו, הקמנו סוכת ענפים ורבענו בה. זכורה לי פעם, שלא יצאנו מן הסוכה שמונה ימים. הגשמים היו עזים והחלטנו לא לצאת, יהיה אשר יהיה.

זה היה לפני פסח. שכבנו במים שמונה ימים. חפצינו הרקיבו וחששנו לצאת. אך כמה זמן אפשר לשכב ללא מזון עם ילדים קטנים?

כשהגיעו מים עד נפש אמר קופל לאשר: "מה יקרה, כך או כך מוות, אולי יעלה בידינו להשיג משהו לאכול, לפחות למען הילדים". הם החליטו ללכת לפוזניה. גם בנו של אשר אמר שיצטרף. שלושתם הלכו ולא שבו. זה היה ב' באייר תש"ג. תפסו אותם, כבלו באזיקים והשליכו למלונת כלב. בלילה הם כרסמו את האזיקים, השתחררו והחלו לרוץ עד שנתקלו במשמר אוקראיני. שוב נתפסו, עינו אותם בעינויים שלא יתוארו. רתמו אותם לעגלה והם גררו אותה עמוסה משאות של מאות ק"ג. אשר התחנן לפני מכריו שיצילו אותם. לאחר מכן חתכו נתחים מגופם בעודם חיים, עד צאת נשמותיהם.

אנחנו נשארנו במקומנו הקודם זמן קצר וחיפשנו מקום חדש לשהות בו. הגיעה אלינו ידיעה שלא רחוק מאתנו מצויים פרטיזנים. הלכנו לחפש אותם ונודע לנו כי יש ביניהם גם בני דומברוביץ. מצאנו את הפרטיזנים והיינו תחת חסותם עד לשחרור.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 562 – 566.

סימקה סוסל דרך דומברוביץ-ברז'ניץ אל בורות סארני

שכנים גויים מספרים על אודות יהודים

כל השכנים הגויים בכפר קריוויץ ובסביבתו הכירו היטב את אבי יוסף קריוויצר. לא אחת באו אליו הכפריים להתייעץ עמו או לבקש עזרה בשעת צרה. עתה הם באים אליו לדבר סרה ביהודים.

נכנס נכבד הכפר, איש טוב, ואומר: "היהודים השתגעו. לוקחים את הצלב הקדוש, מדביקים לסוליותיהם ודורכים על חותם האל שלנו" "דימיטרו – אומר אבי – מה אתה מקשקש? מה השטויות האלה?" הגוי משיב בכעס: "מוטב שלא תדבר, אינך טוב מהם, תלשו סוליות גומי מנעליים סובייטיות ומצאו שם צלב, הסובייטים הם יהודים, סטלין הוא ז"ד". סביב השולחן יושבים כעשרה גויים. מגלגלים סיגריות עבות מקופסת הטבק של אבא ושופכים אש וגופרית על היהודים. אבא מסביר להם כמה טיפשיות וחסרות יסוד העלילות. אך התעמולה של היטלר דבקה בהם, קשה לעקור אותה.

פעם אחרת שמעתי את אנטון הצעיר מספר בביתנו איך הרג את המשמר היהודי של גדוד סובייטי ששמר על אוקראינים שלא ימלטו. אחר כך סיפר איך תפס ליד הבאר יהודון עם פאות ובידו כד קטן של רעל, הוא שאל אותו מי שלח אותו והיהודי השיב: "סטלין". הגויים גועשים: יהודי מנוול שירצה להרעיל כפר של גויים? יורקו בלבד, גנב ידוע, אמר: "אנטון, אתה סתם נובח" לימים חנקו חבריו של אנטון את יורקו הטוב במרכז הכפר.

בבית הכנסת השתכנה המשטרה הכוללת שקצים מן הכפרים הסמוכים, פושעים צמאי דם. תכופות הם תופסים יהודי, מכים אותו עד אבדן הכרה. זה לא פסח גם על אבי ואמי ושכנים אחרים. באחד הימים תפסו את אבא של חנצלה והכו אותו עד חצות. לאחר המכות שכב שבועות נפוח ממכות.

תקוות ואשליות

ביום מן הימים הופיע יהודי מן הכפר זאלישין ובפיו הבשורה המשמחת שהסובייטים מכים בגרמנים והודפים אותם. קורן משמחה נכנס לביתנו, אך הבית היה מלא גויים. נאלצנו להסתיר את השמחה. יחיאל,

מביא הבשורה, אמר אפוא לאמי בקול עגום: "אשתי חולה. תני לי שמן קיק, שרהקה". אימא הלכה להביא לו שמן קיק כביכול, לחייה סמוקות, יודעת כי יחיאל הביא בשורה טובה. היא קוראת מן החדר הסגור: "יוסל בוא, אינני רואה את שמן הקיק". מיד נכנסו בעקבותיו האח פינחס והאחות מניה. אני באתי אחרונה וראיתי את כולם שמחים. הגרמנים גורשו מקייב, בקרוב ניפטר מן הצרות.

בשורות טובות כביכול מסוג זה, הביא אלינו יחיאל בחורף הראשון לממשל הגרמני מספר פעמים. לאמת אותן לא ניתן. עשרה קילומטר המפרידים בינינו לבין דומברוביץ, הם מרחק רב. בדרכים השתוללו גרמנים ואוקראינים, והמוות ארב על כל צעד ושעל. ישבנו מסוגרים בבתיים וציפינו לנס, האמנו לבשורות הטובות. הגויים מנגד, נהגו לספר שהגרמנים מעלים באש את אמריקה כולה, אנגליה מוכה, ובקרוב יושם קץ לאמריקה כי שם יש יהודים בלבד.

הגויים דיברו תכופות על מרגלים יהודים, לכאורה, לטובת רוסיה ואמריקה. הם ידעו לספר כי הרשקו מן הכפר הסמוך ליטוויץ, נמלט כביכול מן הסובייטים, אך לאמתו של דבר היה מרגל שלוח. שכן גוי סיפר לגרמנים, עינו אותו בצבחות ותלשו נתחים מגופו בעודו חי, את עצמותיו לא החזירו לקבורה.

הגויים היושבים בביתנו אומרים כי מעולם לא היו להם ימים טובים כמו עכשיו, הם לוקחים מה שרוצים, ממי שרוצים. חוקי הגרמנים הם הטובים ביותר, והלוואי ויישארו לנצח. כך הם מדברים בינם לבין עצמם וניכר כי הם שונאינו בנפש. הכאב גדול, רוצים לחיות.

פעם, באו מדומברוביץ שני יהודים מלווים באוקראיני. הם דיווחו שחובה למסור לגרמנים את הזהב והכסף, אם יסתירו, יהרגו הגרמנים את כל היהודים. במשך החורף הפכו בני משפחתי לשלדים. לא ישנים בלילות, לא עושים דבר בימים, יושבים מודאגים ותוהים מה יהיה.

פסח עבר. הגויים עושים את מלאכתם בשדות בשמחה ובחשק. חורשים, שותלים תפוחי אדמה, מובילים מן היער עצים ומתכוננים לבנות מחדש את הבתים. נוסעים לטחנת הקמח, מובילים פרות למרעה, מבקרים בכפרים אחרים – הכול כשורה, אין שינויים, אין זעזועים. מתכנסים בביתנו ומספרים חדשות על יהודים שנורו. יום

אחד סיפרו על גויים שנורו: ליד ולדימירץ היה מושב זקנים לגויים, והגרמנים ירו בהם. ואז ירו מן היער על פטרול גרמני. אומרים שעשו זאת פושעים יהודים. בתגובה שרפו הגרמנים שלושה משקים של גויים וירו בבעליהם ובמשפחותיהם. אומר אחד הגויים: "בגלל היהודים יש צרות לאחינו". אבי אינו מתאפק ושואל: "אדם, אתה בטוח שיהודים הם שירו? היהודים הכלואים, ששומרים עליהם, סופרים אותם ומכים אותם? ולמה רצחו הגרמנים את הזקנים הגויים?" השיב גוי אחר: "כל הסיפור הוא שקר, עלילה שהעלילו על גרמנים טובים". אבי וכולנו, קיווינו שעיני הגויים ייפקחו בסופו של דבר, והם יראו את האמת המחרידה. אך נותרנו בודדים לגורלנו.

מן הכפר לגטו

הדברים נמשכו עד בוא הפקודה שעל כל היהודים לעזוב את הכפרים ולנסוע לדומברוביץ לגטו. בדומברוביץ סבלנו מאוד. היה שם ממשל נורא באכזריותו. אבי, יליד ברז'ניץ, החליט לברוח. באחד הימים התגנבנו וברחנו אל ידידים בסביבה. חשנו שיצאנו מבדידותנו ומצאנו אחים לצרה. מגטו ברז'ניץ נותרו חרותים בזיכרוני ובלבי שלושה מיני ייסורים: עבודת כפייה, רעב, השפלה. עבודת הכפייה כללה את כולם: ילדים רכים, גברים זקנים, נשים. הרעב שרר בגטו כלו. אנשים סיכנו את חייהם והתגנבו מן הגטו כדי להמיר בגדים במזון אצל מכרים גויים. כשנתפס מישהו, שילמה העדה סכומי כסף גדולים וחפצי ערך כדי להציל חיים. בשל עבודת הכפייה והרעב, הפכנו מושפלים, מסכנים, שלדים עם עיניים מבוהלות שנצנצה בהן להבה קרה של העולם הבא.

משליכים ילדים למשאיות

קרבו הימים הנוראים. אומרים שגם בימים הנוראים נלך לעבודה. ומה נאכל בחג? הרעב גבר והעבודה בבניית הגשר קשה יותר.

לפתע ריכזו את כולם והורו ללכת בדרך המובילה לרמציץ'. הזקנים נורו במקום. את הצעירים הולילו לסארני בדרך לא דרך, ביערות ושדות צדדיים. שרר חוס אימים. לא הורשינו לשתות מים, האיצו בנו הלוך וחזור. בחלל נישאו צעקות הילדים שהופרדו מהוריהם. מלווינו, גרמנים חמושים ושוטרים אוקראינים, צחקו ללא הרף ולעגו לנו. הביאו אותנו אל היער, הורו לכולם לשבת ולהביט לאדמה. באו

משאיות והחלו להשליך לתוכן את הילדים, כבולי עץ. הורים התעלפו בשעת מעשה. זעקות קורעות לב נישאו ביער. הילדים פעו ככבשים. אימהות התגלגלו על האדמה וטענו כנגד שמי העופרת. ואז החלו להכות במקלות: "מרש, קדימה!" במכות הוכנסנו עם רדת הלילה למחנה מוקף שורות תיל דוקרני בפאתי סארני. סמוך לשער, בשלוליות דם, היו מוטלים חמישה יהודים ירויים. בכל פינה התגוללו גופות אנשים שנורו. האוקראינים הורו באצבע ואמרו: "אלה ניסו לברוח, לכן הם מוטלים כפגרי כלבים".

מאחורי גדר תיל במחנה סארני

פגשנו כאן יהודים מדומברוביץ, רוקיטנה, קליסוב, מן הכפרים הסמוכים וגם כמה משפחות צוענים. בעיירה סארני פורצות שרפות. נשמעות צעקות ויריות. אומרים לנו להידחק בחמישה צריפים. אילו הוציאו אותנו אז לחופשי לא היינו מסוגלים לזוז עד כדי כך היינו חלשים ומדוכאים. בודדים בלבד מתהלכים ומדברים כי למחרת יחלקו את כולם לקבוצות עבודה ויהיה לילה שקט. אומרים גם כי ישכנו את כולם בדירות, אך אנחנו מבינים שהשרפות בסארני אינן מקריות, קשה לנו, צריך הרי בתים לאנשים שהביאו לכאן, הן הביאו אותנו לעבודה!?

למחרת בבוקר מצאנו עצמנו בין מתים רבים. בלילה הפילו נשים ואחדות מתו. כדורים שירו פנימה גרמנים בלילה גרמו אף הם קרבנות רבים. ועדיין מאמינים כי אין זה הסוף אלא מין מעבר לחיים אחרים, ומי שישרוד את המעבר ימשיך את חיי הייסורים שלו.

לפתע ראינו ענן אדם ומיד הכרנו בהם המון יהודים מבוהלים, מוכים ופצועים. היו אלה יהודי סארני שהובאו אלינו. השמש עמדה ברום, החום גבר. הצמא הציק לכולם עד מחנק. לא היו מים בנמצא וגם לא במה לקחת מים. ראיתי מכר צעיר, אהרל פייגלשטיין, נושא מים במגף ונותן לאשתו ולשני ילדיו הקטנים. גוי לוקח חמישה רובל זהב ומביא מגף מים. אנשים מתעלפים בצמא. כולם עומדים בשפתיים חרבות ושותקים. כעבור שעות אחדות נכנסו הגרמנים למחנה ואמרו: "יהודים תתקבצו, ניקח 500 איש ונצעד לעבודה". נשמנו קצת לרווחה. חשבנו שבעבודה יהיה אחרת, יהיו מים ואוויר, לא מחנק שכזה. אף שהחוצפה הגרמנית, החיוך הציני הנסתר על שפתיים והשנאה בעיניהם לא בישרו טובות, חשבנו וקיוונו שנשרוד אותם.

אותה שעה עמדו יהודים עטופי טליתות והתפללו בקול. מי שלא התפללו הנידו ראשיהם, הסתכלו ותמהו: מתפללים?! על מה? על קרבנות הלילה האחרון? לפתע פקדו הגרמנים על 500 בני הקבוצה הראשונה להתפשט עירומים ולרכז את הבגדים. עמדנו נדהמים, לא הבנו מה משמעות הדבר. גברים ונשים שיתפשטו? מה פשר שרירות הלב? מהר מאוד הבנו, מובילים למוות. 17,000 יהודים דחוסים פרצו ביללות בכי, קינות, צעקות. היו התעלפויות, אחדים יצאו מדעתם, נשים תלשו שער ראשן, גברים תלשו זקניהם. ההמון המצופף היטלטל כאחוז עווית ממקום למקום.

הגרמנים והאוקראינים עמדו עם הנשק בדיהם, צחקו ונהנו. נשמעו מטחי ירי ואנשים נפלו. דם זרם על האדמה כמים. אחד נופל, האחרים דורכים עליו ונורים. רצים לעבר הגדרות הנפרצים. מרחוק נשמעות צעקות, מטחים של מכוונות ירייה. מוטלים אנשים שבטנם מרוטשת או רגליהם יריות. מאות אנשים נופלים לעיניי, אחדים רצים, דמם זב והם מתמוטטים. אני רצה עם אחותי הבכירה ונופלת. אחותי ממשיכה לרוץ, אני שומעת אותה צועקת אליי, אך עשרות אנשים כבר מוטלים עליי, חיים ומתים. אני שוכבת מתחתיהם והכדורים אינם מגיעים אליי. אני זוחלת החוצה וממשיכה לרוץ. יורים אחריי.

ניצלת ממוות

בשעות הערב הצלחתי להגיע ליער יחד עם קומץ יהודים פצועים ומגואלים בדם. אני בלבד יצאתי מן השחיטה ללא פגע. האחרים, מי פחות מי יותר, פצועים, אחדים שוכבים חסרי אונים. היהודים שפגשתי אז, נורו כולם ביער בידי גויים כפריים. במשך שבועות אחדים שוטטה אמי ביער עם שני ילדים עד שתפסו אותם הגויים. אימא התחננה שיניחו להם לחיות, ללא הועיל. ביקשה שיוליכו אותם לבית העלמין והיא תחפור שם בור לה ולילדיה, הם נענו לה. פריסת שלום אחרונה מאמי מסר לי גוי לאחר גירוש הגרמנים ימ"ש.

התעניתי ביערות ובשדות עד גירוש הגרמנים מפולין. זמן-מה נסעתי ממקום למקום וחפשתי, חשבתי אולי אמצא מישהו מבני משפחתי.

עם שארית הפלטה הגעתי לארץ ישראל.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 566 – 572.

שמואל קליגון מות גיבורים של נערה יהודייה

חורף ביער

ארבעה עשר חודשים עברו עליי בגטו, שנתיים שוטטתי ביער, שנה ומחצה התענייתי בחזית.

הקרבות בחזית היו גן עדן לעומת הגיהנום שחוויתי בגטו או ביער. בשלוש התחנות שהזכרתי נדרש מאבק כדי לשמר את החיים. התחנה הקשה והגרועה ביותר היה הגטו. בנידון זה יש הרבה מה לכתוב כדי שידע העולם המרושע איך התענינו במאמץ לשמר חיים נטולי ערך. אלפי סכנות ארבו, אלפי מכשולים נפרשו בדרך. כשהביא אותי הגורל ליער עוד הייתי נער. מיד הבנתי את מצבי ביערות ונשמעתי להוראות המבוגרים. היה צורך למשל להקים סככה, מאנס קרצמן היה המתכנן, ואני גררתי עצים, ניסרתי, קצצתי, קשרתי. היה צורך לעבור בבהילות חמישה ק"מ בשלג עמוק ממאורה אחת לשנייה ולשאת את ביילקה החולה, הרכבתי אלונקה ממוטות, הכנתי אפסר מסמרטוטים, רתמתי את עצמי עם עוד שניים בצדדים, לשאת את החולה לאתר החדש.

אנחנו יושבים ביער בבור. חדרו מים. הרוחות שורקות ומיבבות, שוברות עצים, מערבולות עמודי שלג באוויר. זה עתה קברנו את מאנס שנהרג; ראינו את גופיהם המעונים של ברל ושל אמו, שגויים מליטוויץ עינו וחיללו; קברנו את ביילקה. ייאוש תהומי שורר בין הנותרים. הכפור חודר עצמות. המזון אזל. הפרטיזנים החמושים ששהו עד כה ביער, מרחק חמישה ק"מ מאתנו, נעלמו. אנחנו מופקרים וחסרי מגן. בכפרים הסובבים, יושבים הבולבובצים האכזריים. הרעב של הילדים היתומים גדול. צערם לא ישוער, להשתגע ממש. אנחנו מחליטים ללכת דרך היער אל זְמְרוצ'נייה. דרכי היער מושלגות וביציות. הכפור 20 מעלות [מתחת לאפס] אך הביצות מתחת לשלג לא קפאו. תכופות נתקעת רגל בביצה. כשמצליחים להיחלץ מן הביצה, אופף הכפור, הבגדים הרטובים מתקשים. הרגליים אינן נכפפות, מעלות אדים כקטר.

הגוף, המיוזע מכף רגל עד ראש, אחוז גרד ובערה. אלפי יצורים זוללים אותנו, אין אפשרות להמשיך בהליכה. מתפשטים כאדם הראשון, גורפים מעצמנו אל השלג אלפי כינים. כשהכפור והרוח הקרה החדה סוטרים ומקפאים את הגוף העירום הפצוע, אנחנו מושכים עלינו את

הסמרטוטים הקפואים המרקיבים וממשיכים הלאה. בפחד של שפנים וחוש חד של כלבים, מרחרחים, מקשיבים, מתבוננים לכל עבר. כל רחש זעיר מצמיד אותנו לשלג העמוק, להסתתר מעין אויב.

ויכוח עם האוקראיני וישנייוסקי

עשיתי את הדרך אל זמרוצ'ניה עם י' פייגלשטיין. למזלנו הבחנו באויב מבעוד מועד – כנופית שקצים כפריים חמושים, המכונים בולבובצים. התחפרנו בשלג והתפללנו שהרוצחים ימשיכו כאיש אחד בדרךם, ולא, היו חלילה דורכים עלינו. האל שמע כנראה לתפילתנו, יצאנו חיים מן המפגש הנורא. לא חסרה כמובן חרדה מלווה מחשבות מייסרות, אך רצינו לחיות בכל מחיר, גם כשתולעים אוכלות את גופנו בכל פה.

בעודנו שוכבים קפואים מתחת לשלג, חשבנו: אנשים גרועים מחיות, מנחשים. הזאב חונק שה, אך לא זאב אחר. נחש מכיש אדם, בהמה, אך לא נחש אחר, וכאן נרדפים בני אדם ומעונים בידי בני אדם.

כאלה היו הימים והלילות. כשיורד הערב זוחלים מתוך השלג. רצון החיים מעמיד אותך על רגליך ואתה ממשיך ללכת. הגענו לבית הראשון בכפר. הוא מופרד מבתים אחרים וסמוך ליער. מכירים את בעל הבית שאיננו רשע גדול, ואנחנו זוחלים חרש אל הבית. מראנו כמו נועד להבהיל בני אדם: עירומים ויחפים למחצה, עטופים סמרטוטים מרקיבים שפיסות מתדלדלות מהם. גופינו מצומקים ונפוחים, פנינו מגודלת שער פרא. העיניים מבוהלות נבוכות. הפיות מעוותים, פתוחים למחצה. מה רבה השלווה כאן בבית האיכרים. בעל הבית מתהלך במטבח הגדול המואר בקיסמי עץ. מדברים בשקט בידידות. הכול כאן נראה כאילו לא קרה דבר בעולם.

לפתע חורק השלג תחת מדרך רגליים רבות. אנחנו ממהרים אל ארון העץ ומסתתרים בו. באים גויים, מדברים בקול, ללא פחד. הם נכנסים לתוך הבית ומתיישבים סביב האש, הדלת נפתחת ובעל הבית יוצא. אני לוחש אליו: "וישנייוסקי! אל תיבהל ובוא הנה". הוא מתקרב ומזהה אותי. אנחנו נכנסים הביתה. הגויים כולם, הם מכרינו. מושיטים לנו יד. אחדים מסתכלים בנו ברחמים ואחדים בכעס. כולם אומרים: "תלוננו כאן ללא פחד, הפרטיזנים שלכם משליטים פה סדר". הם מספרים שהפרטיזנים לוקחים מן האחוזות את הרכוש השדוד. אחד

מהם אומר: "הגרמנים שדדו ואספו דגן, תפוחי אדמה, חזירים, פרות ועופות. טוב שהפרטיזנים לוקחים זאת מהם". אנחנו נרגעים מעט. מגישים ספירט ממבשלת וורובין ההרוסה. נותנים לנו אוכל. האורחים הולכים והדבר מעורר את חשדנו. אולי הם הולכים לקרוא לרוצחים. בעל הבית מרגיע אותנו ואומר: "הפחד מפני הפרטיזנים גדול, איש לא יעז להרע לכם, הפרטיזנים הרי יהודים". בשעת השיחה מתבטא בעל הבית דווקא נגד הפרטיזנים וטוען: "למה לשבת ביער ולתקוף? הגרמנים כבר הכו מזמן את הסובייטים, הם היו משכינים סדר אך הפרטיזנים אינם מאפשרים".

אנחנו עלולים לשלם בראשינו (חשבנו) על מעשי הפרטיזנים שדעת בעל הבית אינה נוחה מהם. בינתיים אומר לנו בעל הבית לאכול תפוחי אדמה קלופים עם חלב חמוץ. באותם ימים היה זה עבורנו שולחן מלכים. מזמן שכחתי מראהו של שולחן מכוסה מפה, לחם ומלח, קערה, כף, סכין. הוא מוזג מעט ספירט ואומר: "שתו אורחים!" מתגנבת ללבנו מחשבה שהוא מבקש לשכר אותנו ואז להרוג. אני אומר: "בעל הבית היקר ושכן טוב, תודה על הכנסת האורחים, אך למה לא תשאל איך אני מגיע אליך?" ואז אני מספר לו מעשה במחלקת פרטיזנים גדולה הניצבת בפאתי הכפר ואנחנו רק ביקשנו רשות לבקר חבר טוב, להתראות עמו ולבלות ערב בין אנשים קרובים". בלבי חשבתי, כי בזה אני הופך אותו אחראי לחיינו.

פרטיזנים בתצפית

לאחר המעשייה המומצאת אנו חשים רגועים יותר, ואז אומר בעל הבית: "לא טוב עושים הפרטיזנים שלכם. אתמול הרגו כאן מישהו

לשווא. עשה זאת אחד היהודונים שלכם מדומברוביץ. משה קובזלו הוביל אותו מתחת לחלון וירה בו חמישה כדורים, כי ביום השחיטה בדומברוביץ פיתה אליו הירוי את היהודון יודל צצקס, נעל אותו בחדר כדי להסגירו לגרמנים. הם ודאי היו יורים בו אך צצקס חפר מתחת וברח. הוא חי והוא פרטיזן. אצלכם היהודים הרי כתוב בברית הישנה: דם תחת דם. אז אני שואל אותך פאניה איצי (יצחק פייגלשטיין), למה להרוג אדם ולהפוך את ילדיו ליתומים?"

בינתיים הכניסו קערת דייסה. בעל הבית מוזג לעצמו כוסית יי"ש וגם לי. קור של פחד אופף אותי, אני חושב איך נמלטים מן הסכנה. אולי לקחת נטלת מים – לוחשת לי מחשבה – לשתות כביכול ולשפוך על האש, כדי שנוכל לברוח בחשכה? "מדוע אינך שותה?" שואל בעל הבית. "תן לי מלפפון חמוץ או מעט כרוב חמוץ" אני משיב וחושב תוך כך שכאשר ייצא להביא, נברח. הוא לא ממחר ללכת. "שתה קודם" – הוא אומר ומספר לי אגב אורחא שגם בבית הסמוך יושבים פרטיזנים וגם ליבקה בנו של יוסל זמרוצ'ניר אתם. אנחנו שותים עם בעל הבית לחיים ואני שואל: "אמור לי בעל הבית היקר, השכן האומלל שלך, זה שמשה קובזלו ירה בו, היה באמת איש שקט שפרט ליהודי צצקס לא עשה רע לאיש?" בעל הבית מתגרד בפדחתו ואומר: "לא ממש שקט, כשגירשו הגרמנים את הסובייטים, הופיעו בכפר חמישה צנחנים סובייטים, מיהרו אחינו האוקראינים להרוג אותם. השכן שלי היה שם גם הוא ופיצח ראשו של אחד מהם במשוט".

יצחק פייגלשטיין, שיכור במקצת מכוסיות ספירט אחדות, אמר: "וישנייוסקי היקר, אנחנו מכירים למעלה מעשר שנים. היית מביא אליי דגן לטחינה, וחיינו בשלום. שילמת לי על העבודה ואני טחנתי לך את הדגן לקמח ללא טענות ומענות. מעולם לא אמרת אז מה כתוב בברית הישנה. אני, איצי, לא שאלתי אותך על הברית החדשה שלך. אתה אומר שאינך חדור רשעות אכזרית של רצח יהודים חפים מפשע, אבל בחן מה עשו הגרמנים למצפונך. אתה מבכה את שכנך, שפרטיזנים יהודים הרגו. אך השכן שלך תפס יהודי חף מפשע ונעל אותו כדי להסגירו לגרמנים. אלמלא ברח, ודאי היה מוסר אותו (וישנייוסקי מאשר בניד ראש). שכנך טוב הלב רצח בדם קר צנחן, זו הוכחה שתסס בו דם רצח, ועל מצפונך רבצו לא רק צצקס והצנחן אלא חיי אנשים רבים. הוא היה רוצח, והאל גמל לו. האל מלקט דמי כל חף מפשע, כל רוצח יקבל את הגמול הראוי לו".

י' פ' המשיך לדבר על הברית הישנה שלנו והוסיף: "רואה אתה את לחמו של האל שעל שולחנך? את האיקונה התלויה מעל ראשך? בברית שלך כתוב כי שמים וארץ יתהפכו אך לא דבר האל. אתה חושב ודאי שאתה ניצב כבר מעברו האחר של נהר הדם שהתרחש בשוק של דומברוביץ, נהר שטבעו בו המוני יהודים שעה ששכניך בזזו, הכו, עינו, הוליכו לשוק והשליכו לנהר הדם כל יהודי שניסה להימלט? נהר זה יקיף עתה את זולוטניה, זמרוצ'ניה ועשרות כפרים אוקראינים ופולנים ויציף בדם היהודים שבו את הרוצחים, הבוזזים, השודדים ואת כל הערים והכפרים הגרמנים שמהם הגיעו צבאותיהם.

בעל הבית לא ציפה כנראה למילים אלה. הוא ישב חיוור ואמר לאשתו: "שומעת מה איצי אומר?" ואז פנה אל י' פ' ואמר מבוהל: "זו אמת? כך יהיה? כבר שמעתי דיבורים כשליך מיהודייה מסטולין, היא אמרה בדיוק אותו הדבר, דיברה כמות. היא כבר איננה, ירו בה, אך דבריה נחרתו בזיכרוני, זה מחריד".

דברי תוכחה על פי קבר

וכך בשבתנו אל השולחן סיפר וישנייוסקי על נערה לא מוכרת מסטולין. קולו רעד, הוא היה נרגש, ואני הייתי שבע רצון מכך שהצלחנו להוציאו מאטימות הגוי שבו. הייתה לי הרגשה כי ברגע זה הוא מסוגל לרצוח ולהפך, הבחנתי בו סימנים של מורת רוח מעמו האוקראיני. הוא סיפר ואני ויצחק פייגלשטיין הקשבנו:

"האנטיכריסט, הגרמני, כבר חיסל את יהודי דומברוביץ, ברז'ניץ, ויסוצק. אנחנו, האוקראינים, פשטנו בעיירות ולקחנו מכל הבא ליד. לא נשארנו ללון בבתינו, תמיד בדרכים: היום דומברוביץ להביא משם ארון, שולחן, מיטה, זוג מגפיים, למלא את הגורן, למחרת ברז'ניץ ומחרתיים ויסוצק. שאלתי את עצמי: 'לשם מה גזל רב כל כך?' ומיד ביקשתי מאם האלוהים הרחומה למחול לחוטא. אך אנשים דיברו ביניהם שאפשר לקחת חפצים נאים בסטולין, יהודי סטולין כבר נרצחו מזמן. חפציהם מצויים בבתים, כמעט ללא פגע. אשתי החלה לקדוח במוחי: 'רתום את הסוסים, ניסע לסטולין!' שמעתי לה. שימנתי את העגלה, רתמתי את הסוסים, הושבתי על העגלה את אשתי ויצאתי עם רדת הלילה לדרך. כל הלילה נגררתי ובשמונה בבוקר הגענו לסטולין. ברגע שירדתי מן העגלה ראיתי המון אדם נדחקים. אני נדחק לחבורת

אנשים ושואל: 'אחים, נוצרים, על מה ההתקהלות?' השיבו לי: 'אינך רואה? מובילים יהודי עם בתו לבית הקברות היהודי. הוא יחפור בור לעצמו ולבתו ויירי בהם שם. הוא היה גדול הגבירים בסטולין – סיפרו לי – את כל היהודים קברו כבר לפני חודש, הוא הסתתר בתמורה לכסף רב, לא רצה להתפגר. הצעירים האמיצים שלנו גילו אותם והסגירו לגרמנים. היהודון גילה את מקום כספו וחפציו הקבורים והשיג בזה שיובילו אותו חי לקברים היהודים, לראות במו עיניו שייקבר בין היהודונים שלו, את הנבלות האחרות קוברים היום ככלבים. מספרים גם שהגרמני חשק ביהודייה והיא ירקה בפניו'"

וישנייוסקי ממשיך לספר: "אני מביט ביהודי, הוא מגודל שער ופרוע אך נראה יהודי. פני הבת מתרפקים על לבו של האב. האב נושק לה על ראשה ובוכה. שפתיו ממלמלות, כנראה וידוי, תפילה יהודית. אנשים רבים ליוו את הלוויה החיה. חלקם רציניים ואחרים דיבורו ורעשו.

לפתע הופיע אוקראיני ופנה אל השוטרים החמושים 'מה הטקסים שאתם עושים עם הנבלות?' המלווים הצטעקו: 'הרף, צריך לראות איך היהודי חופר בור לעצמו ולבתו'. לפתע, סמוך לגשרון ביתה, מזדקפת הנערה, מנערת את שערה הארוך הפרוע, מקיפה בעיניה היוקדות היפות את קהל המלווים. מעבירה את ידה הלבנה היפה בחלל, והאנשים מתאבנים. יפהייה! ממש מלאך, בת ים, תמירה כמיתר. עטופה צעיף דק שהוסיף לה חן, נראתה כפנטזיה מספר מעשיות. שוב מביטה בעיניה היפות הגדולות היוקדות, הפתוחות לרווחה, המבט שוב מקיף את כולם. שוב מעבירה ידה ואומרת באוקראינית: 'רבותיי אני מבקשת דקות אחדות שקט. יש חוק, כאשר פושע מבקש בקשה לפני מותו, באים לקראתו. עשו עמדי חסד זה, הניחו לי ליהנות מחוק זה. כאן בנוכחותכם אפרד, בשפתכם, מאבי האומלל' והיא מדברת אל אביה פולית ואוקראינית: 'אבא, למה תבכה? את מי אתה משאיר בעולם, שצר לך? הרי אין זה עולם של בני אדם אלא של נחשים, חיות מטורפות צמאות דם. רוצחים אותנו, כי קל יותר להתחיל בחלשים. אנחנו הקרבנות האחרונים מקרב החלשים. עכשיו יתחילו החזקים להילחם זה בזה עד מוות, הם זקוקים לדם. בן יחנוק את אביו, בת תנעץ ציפורניה בצוואר אמה, מוות יהיה מזון של יומיום לנשמותיהם הרצחניות'. והיא המשיכה:

‘בעקבותינו פוסע המון של אלפי ראשים הצמא לדם. מהמון זה, יתלה בעתיד אח את אחותו, אחות תישך אח, אימהות יחנקו את ילדיהן’.

רעד אפף את כולם – אמר וישנייוסקי – רצו להפסיק את דבריה. אך איש לא העז לעשות זאת. היא לא דיברה כאחד האדם, אלא כנביא מן הברית הישנה. היא המשיכה ואמרה: ‘צר לי על עמי השחוט. צר לי גם על כל אלה מכם שוודאי עוד ייחנקו ויישחטו. צר לי שלא יהיה מי שייפרע מן השטן, מן הגרמנים שהביאו לאדמתנו אש גיהנום ותאוות רצח. הפנו את שנאתכם כנגד אויב האנושות כולה, הגרמני!’

ברגע זה קפץ אליה האוקראיני ששאל קודם לכן, למה הטקסים, השליך את הנערה היהודייה לאדמה וירה בה צרור כדורים. האב הרצון נפל אל הגוף המת של בתו היפה ונשאר שוכב. ודאי רצה לגונן בגופו על בתו וקיבל גם הוא צרור כדורים. כולנו התפזרנו בחרדה.

האמינו לי אחים – סיים וישנייוסקי את דבריו – לא הבאתי חפצים מסטולין, שבועות ארוכים לא חדלו אנשים בכפרים לדבר על היהודייה מסטולין’.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 572 – 579.

משה גילדנמן (דיאדיא מישא) נס שאירע לפרטיזן מדומברוביץ

המהנדס משה גילדנמן מקוריץ, מפקד נודע ומצטיין של אוטריאד פרטיזנים יהודי שלחם באזורים קוריץ, ויסוצק בוהלין, מספר על הפרטיזן **בורי-בוריס גולדפרב** מדומברוביץ (אחיה של נינה רוטנברג), לוחם האוטריאד (המערכת).

שמונה הם יוצאים מן היער, חוצים בריצה את הדרך, קרבים לעצים כרותים המוטלים בצדה השני. נשמעות יריות אחדות, אך הם כבר בתוך סבך הענפים, תופסים עמדת התגוננות כי הגרמנים תוקפים.

בוריס, מפקד הקבוצה, מורה לירות בזהירות משום שמספר הכדורים שברשותם מועט. האויב הופך תוקפני יותר מרגע לרגע. בוריס פוקד להכין רימונים.

הגרמנים קופצים ממחבואם, חוצים את הדרך לתקוף את הפרטיזנים. רימונים אחדים מתעופפים לעבר התוקפים. בחסות המהומה רצים הפרטיזנים במהירות דרך השטח הפנוי המפריד בינם ובין ערמה אחרת של עצים כרותים, מאחוריה מתחיל יער עבות.

בוריס רץ אחרון. הוא שומע צרחות פרא של גרמנים פצועים. הוא מתעכב לרגע בגלל אלון עבה המונח בדרך – לטפס ולעבור, והם ניצלו. רגל אחת העביר כבר מעל העץ, לפתע חש כאב חד בזרועו השמאלית. עיגולים צהובים ואדומים מהבהבים לנגד עיניו, יותר אינו זוכר...

הקצין ניגש לחלון ופער אותו. עם זרם האוויר הרענן, פרץ לחדר ניחוח האַקציות הפורחות. הוא התיישב על אדן החלון וציווה על בוריס לעמוד מולו. בעודו מסובב בין שתי אצבעות את השוט, פנה אל בוריס באמצעות המתורגמנית ואמר: "עודך צעיר, אתה יכול וצריך לחיות ולהועיל לעמך, הנחת לקומוניסטים היהודים, שרצו להפוך את אוקראינה שלכם לשדה ניסויים לרעיונות הפרא של סטלין, לפתות אותך. הפיהרר שלנו שחרר את ארצכם מן המגפה הבולשביקית ובעזרת עמכם יקים מדינה עצמאית בלתי תלויה.

הוא אינו יודע שאני יהודי, הרהר בוריס בקורת רוח.

"הימלך בדעתך – המשיך הגרמני בנימה ידידותית מעושה, ובפנותו אל האוקראינית (המתורגמנית) הוסיף: הביאי את האחות שתחליף את התחבושת על פצעיו, תנו לו אוכל והכניסו אותו למשרדי לחקירה".

המפקד הגרמני פנה אל האוקראינית: "תשאלי אותו איך הוא חש עצמו". המתורגמנית תרגמה את השאלה לאוקראינית.

"אני חש חזק למדי לשאת את העינויים הקשים ביותר שלכם, ולא לבגוד בחברי" – השיב בוריס.

"הוא אומר שהוא חש יותר טוב, המפקד – אמרה המתורגמנית – ומודה לך ששלחת אליו אחות רחמנייה".

בוריס, ששלט בשפה הגרמנית על בוריה, נדהם מן התרגום של האוקראינית ולא ידע להסביר את פשרו.

"אם ישיב באמינות על כל שאלותיי, אחזיק אותו במאסר עוד זמן קצר ואשחרר אותו" – המשיך המפקד.

קודם שהספיקה האוקראינית לתרגם את דברי המפקד, התפרץ בוריס: "דברייך לחינם! אני יודע מה מצפה לי, אתה יכול לגשת מיד לתלוש את בשרי ולשבור את עצמותיי. אך זכור, לכם מצפה בעתיד הקרוב משהו גרוע בהרבה!"

"מה הוא אומר?" – שאל המפקד.

"הוא אומר שהוא חש חלש מאוד ומדוכא, ומבקש שתניח לו לנוח יום-יומיים, ואז ימסור לך ברצון את המידע הנחוץ" – תרגמה האוקראינית.

בוריס ביקש לצעוק, לא זה מה שאמר, אך קול פנימי הכתיב לו איפוק. הוא התבונן באוקראינית בפליאה...

בוריס לא שמע שהגרמני השומר עליו פתח את הדלת מספר פעמים והציץ לתוך החדר. הוא היה שקוע בחלומות על עיירת הולדתו. הנה הוא רואה לפניו את אביו ואמו לבושים בגדי חג, מתכוננים ללכת לתפילת כל נדרי. בוריס שוכב בחדר האוכל על ספה, האב פונה אליו בנימה כעושה: "זמן רב עוד תשכב כך, בגללך נאחר לכל נדרי". בוריס

מבקש לקום ממקומו ואינו יכול, גופו כיצוק בעופרת, איננו מסוגל להניד אבר. החלום ממשיך לטוות את עצמו: מחדר צדדי נכנסת המתורגמנית האוקראינית, מטפחת משי לבנה לראשה, ומחזור קטן בידה...

"תתעורר פרטיזן, הזמן קצר". אור חזק של מנורת חשמל מבהיק בעיניו, הוא מתעורר משנתו. האוקראינית שראה בחלומו זה עתה עם המחזור, עומדת רכונה מעליו ומאחוריה גרמני חמוש.

"הנה לך שמיכה – אמרה בקול רווי סוד – יתברר לך כשנלך. לך מיד קדימה עד קצה הגן, שם על הדרך אחכה לך".

"אמרי לי מי את ומאין את ומה שמך? אני חייב לדעת למי עליי להודות על חיי, וזכרו של מי אשא בלבי לנצח".

"לא אתה לי, אני חייבת לך תודה. הענקת לי אפשרות לצאת מן הגיהנום שבו שהיתי במשך שנה ומחצה... אני בתו של יהודי עני, חייט בעיירה קטנה על הדנייפר, שמי רייזלה אסתרמן".

כן, הימים ההם יצרו גיבורים יהודים רבים, בנות ישראל רבות הקריבו את חייהן כדי להציל יהודי, ובחורים יהודים היו נכונים לעינויים ובלבד שלא יגלו לאויב מילה וחצי מילה.

בוריס גולדפרב לא חי, רייזלה אסתרמן איננה, עוד אלפים כמותם נספו.

יהי זכרם ברוך!

הקבוצה הראשונה של דיאדיא מישא (שלושים וכמה יהודים חמושים באקדח אחד ושני רובים) הלכה לכיוון פולסיה. על דרך קליסוב-רוקיטנה הקיפו גרמנים את הקבוצה, בודדים בלבד ניצלו. הנותרים שהו זמן-מה באזור ויסוצק, בסביבת בילה, חוטשין (צפון ווהלין), סמוך לדומברוביץ. לימים עברו לאזור ז'טומיר, שם גדלה הקבוצה והייתה לאוטריאד פרטיזנים רב ממדים, קרוי בשם דיאדיא מישא. המפקד המהנדס, משה גילדנמן, פיקד על האוטריאד עד לשחרור וזכה באותות הצטיינות הגבוהים ביותר של הצבא האדום. לאחר המלחמה עלה לישראל וכאן נפטר (המערכת).

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 580 – 583.

[יצחק פייגלשטיין] פרטיזנים מספרים

17 פרטיזנים יהודים מדומברוביץ שעלו לישראל, נפגשו וגוללו יחדיו את המגילה של דרך ההתחתים המדממת וההרואית שלהם. ה-17 הם: האחים יצחק וסנדר פייגלשטיין, ברוך מנקובסקי, פינחס גנזיל, יהודה צצקס, פיניה פרפלמאזה, שמחה רוזנברג. אלק אבוגוב, משה קובזלו, חיים הוכמן, חיים מודריק, שני אחים ואחותם חיה לבית ר' חיים לנדוי, בני הזוג יעקב ונינה רוטנברג, ומאמריקה מניה ברמן-אסטר.

הם נפגשו מספר פעמים, בכל פעם נמשכה השיחה שעות ארוכות. בדרך כלל אחד סיפר והאחרים הקשיבו, אך במקרים לא מעטים דיברו שניים-שלושה או אף כולם יחד. באופן זה שפכו את לבם, אימתו עובדות ושמות המוכרים לכולם, יישבו ספקות בדבר אירועים ותוצאות. כך גאלו משכחה אחד הפרקים החשובים במגילת השואה והגבורה של יהודי דומברוביץ. יצחק פייגלשטיין, יוזם המפגש והרוח החיה בשיחות, רשם בסגנונו את הנאמר במהלכן, והביאו לספר. אנו מביאים את החומר בצורתו המקורית. המערכת.

א. סיפורים משותפים של יצחק וסנדר פייגלשטיין

הנמלטים ממוות

אנחנו, שברחנו מידי גרמנים ואוקראינים כשהטעינו אותנו על קרונות בדומברוביץ בתואנת שווא שמובילים אותנו לעבודה, משוטטים ימים רבים במרחבי יער דומברוביץ, יודעים שאהובינו ויקירינו הולכו שולל ונשלחו לבורות שהוכנו מראש בסארני; שם הוכו ועונו תחילה, ולבסוף נורו. השרידים הנמלטים, נרדפים ביער בידי גויים מדומברוביץ ומן הכפרים, המכים אותם למוות או מכים ומענים ומסגירים לגרמנים. בתמורה הם מקבלים שני קילו מלח לראש. אנחנו מגיעים למסקנה שיש לעשות משהו, להקים כוח שיבלום את החיה. איך עושים זאת? אנחנו בודדים ודחויים, מיואשים וחסרי אונים, חסרים כוח ורצון להתקומם. אין נשק ואין כוח מארגן, לא נותר אלא להמתין למלאך המוות. ובכל זאת לא איבדו אחדים מן הנמלטים הצעירים ליער את עשתונותיהם, הם החלו להקים ברחבי יער דומברוביץ קבוצות התנגדות קטנות של אנשים כשירים לקרב, מקרב ניצולי דומברוביץ, סרניק ויהודי הכפרים באזור. קבוצות אלה פתחו מיד בפעולות נקם. רואים אותם ביערות של פליאטר בדומברוביץ וביער סווריץ'ביץ', בקרבת בילה, על נהר הורין וביערות אוזירו. בידיים ריקות, ללא נשק, בין ביצות היער שאין להן קץ, מאחורי המנסרה של פליאטר ובמקום

שבאים אליו גויים לצוד חזירי בר – מתיישבים יהודים מדומברוביץ: האחים ניימן, שלושת האחים שפין, פינחס גנזיל, יהודה צצקס, אוֹבְסֵיִנְקו, קרונברג, מאיר מודריק. בסכינים הם נוטלים מגוי רובה רוסקי קצוץ קנה עם קליעים. עם רובה זה הם הולכים בלילה אל גויים שרדפו יהודים, לוקחים מהם רובים, ולמחרת מכריזים מאבק בתושבי הכפרים. מאיימים עליהם שאם ימשיכו לרדוף יהודים משוטטים, יירו בהם. הגויים נבהלים ומפיצים סיפורי אגדה על כוחות גדולים של יהודים חמושים. התוצאה היא, שהגרמנים הבלתי מנוצחים חוששים להראות עצמם ביער.

מעט הנשק והקרבות הראשונים

לקבוצת היהודים החמושים, בתעלות שמאחורי המנסרה של פליאטר, הגיעו שני רוסים חמושים שנמלטו מן השבי הגרמני. לימים נגרמו מהם צרות כי הם הביאו רוסים נוספים, לבסוף נאלצנו לעמוד נגדם בנשק וללמדם דרך ארץ. אך לפי שעה התחזק הכוח. יצחק פייגלשטיין מסר גם הוא שלושה אקדחים ושני רובים מוסתרים וקליעים שנשתמרו מימי הצאר ניקולאי השני, ירושה מר' מיכל קריוויצר. בעבר חששו למסור נשק זה לפולנים או לגרמנים, משום סכנת נפשות שבדבר. עתה השתמשו ברובים, פרטיזנים יהודים. באותם ימים התרו הפרטיזנים היהודים, פינחס ניימן בראשם, בכפריים, כי יהרגו גויים על כל יהודי הרוג וישרפו את הכפר. בחוות הורוויץ התרכזו פורעים אוקראינים. קבוצות היהודים התגנבו לשם והתפתח קרב עז. זלמן שפין נפצע בידו, ד"ר ארליך, רופא בית החולים בדומברוביץ בעברו, פרטיזן יהודי, ניתח אותו, הוציא קליע מידו וקיבע אותה בכפיסי עץ. כעבור יומיים השגנו גבס, הרופא גיבס את ידו של זלמן והיד נרפאה. זלמן שפין נלחם עוד למעלה משנתיים. בדרך זו הורתעו הגויים, וחיל המצב הקטן של הגרמנים חשש להיכנס ליער. אין פירוש הדבר שהיער הפך למקום חופשי ליהודים. נוסף ליהודים אויב נורא: אוקראינים לאומנים, חיות צמאות דם, הם מכירים את היער היטב ואין בפניהם מסתור.

ביער סְוֹרִיץ־בֵּיץ'

מוקד קרב נוסף צמח ביער סווריץ־בֵּיץ'. שוטטו בו כמה מאות יהודים: נשים, גברים, ילדים. רבים מהם נהרגו בידי גויים או הוסגרו לגרמנים בתמורה לשני קילו מלח או אף חצי קילו סוכר. שוררים כאן ייאוש,

סבל ומוות. עם זאת, באותם ימים מתארגנים כמה יהודים וגוי מחסידי אומות העולם, מקסים מיסיורה. נוספים אליהם הבחורים מדומברוביץ שנמלטו מן הגטו ושוטטו בביצות ברז'ניץ – האחים והאחות לנדוי. גם בפני קבוצה זו ניצבת השאלה: נשק מאין? חוטבים ומקציעים שלדי רובים עשויים עץ. שמואל פורים הצעיר, יודע היכן בסרניק הסתיר אביו המנוח, מהפכן מימי הצאר, אקדח טעון. הולכים להביא את האקדח, מעשה הכרוך בסכנת נפשות כי הגויים שם, כולם רוצחים. גם השתכנה שם מחלקת שוטרים חזקה שמגויסיה רוצחים אוקראינים.

בליל עלטה, בעודנו נושאים רובי דמה מעץ, סכינים וגרזנים, יצאנו בחבורה לסרניק והבאנו ליער את האקדח של פורים הזקן. בכניסה לעיירה חש כל אחד אש גיהנום יוקדת בלב, אין מה להפסיד. היטב ידענו כי ללא נשק יירו הגויים בקומץ הניצולים. בעזרת האקדח השיגה החבורה עוד רובים אחדים. כעבור ימים אחדים עולים באש חוטורים [חוות] שנאספו בהם נכסים ורכוש יהודי. צידי יהודים נתלים, ופחד נופל על הרשעים. בהנהגת יהודים אמיצים חכמים, עם הגוי החכם והטוב מקסים מיסיורה, מוכרזת מלחמה על הרוצחים באזור. הפרטיזנים היהודים מדומברוביץ ומסרניק רושמים בדם ובגבורה דף בתולדות המאבק בכובש הגרמני. מתוך הקבוצה הקטנה צומח ביער כוח צבאי חזק הכולל 80% יהודים מדומברוביץ ומסרניק הלוחמים בגבורה. כוח עליון שומר עליהם למן היום הראשון עד לגירוש הגרמנים מאזור דומברוביץ, רובנה, פינסק. עוד נשוב לעסוק באוטריאד זה.

ביערות אוֹרֶסֶק, שמשוטטים בהם יהודים מדומברוביץ, יש קרבנות חדשים: נרצחים, מוסגרים, פצועים. גם כאן אין הצעירים עוצמים עין ועושים הכול כדי להשיג נשק. שוהים שם האחים ברוך ואשר מנקובסקי החמושים, משה קובזלו, לייבל פישמן, לוחמים שרשמו פרק הרואי בתנועה הפרטיזנית של דומברוביץ.

מעשי נקם של קבוצת ניימן

הקבוצה המכונה: האוטריאד של ניימן, מפגינה פעילות רבה. הם מיהרו להתחמש וקיבצו עוד אנשים. נוספו שמחה רוזנברג, יונה טילטשין, פיניה פרפלמאזה, אובסיינקו, שלושת האחים שיינמן. ד"ר ארליך הסתתר בבית החולים בתוך ארון, ואחות רחמנייה נוצרייה סיפקה לו מזון. היא הודיעה לנו. הלכנו בלילה לדומברוביץ ונשאנו אותו על

הכתפיים ליער, ללכת לא היה מסוגל. נוסף גם חיים מודריק. יחד עם שותפינו, רוסים זרים, הפכנו פעילים מאוד. הפרטיזנים שורפים את הדואר בדומברוביץ, מפוצצים את תחנת החשמל, ירושת היהודי בִּכְמֶן. במרכז העיר שורפים את תחנת הקמח, גם היא ירושת שני שותפים יהודים: גנזיל-ניימן. מצד אחד מנהלים קרבות גלויים עם משטרת דומברוביץ ומצד שני נלחמים בפשיסטים האוקראינים. מוציאים מבתיים את משתפי הפעולה עם הגרמנים ומביאים אותם ליער.

פינחס גנזיל, יהודה צצקס, שמחה רוזנברג ואחרים הביא ליער חבורה של שונאי ישראל, הבולט בהם, ראש המרצחים מן הכפר ליטוויץ. כל אלה שילמו בחייהם בגין התקפות על יהודים. תוקפים את הכפר יצולי, שם הולכו שולל יהודים ועינו אותם, כבלו והסגירו לחיל המצב הגרמני בדומברוביץ. קיבלו שני קילו מלח וכובדו בהריגת היהודים.

פיתו את יצחק פייגלשטיין ואת בתו לבוא לכפר ונעלו אותם בבית. פייגלשטיין עקר ממקומו חלון בלא שיבחינו, יצא עם בתו והסתתר בבור מאחורי עץ עתיק. המרצחים שהתאספו, חיפשו, געשו, אך הוא ובתו לא זזו. על מעשי הכפריים הגישו הפרטיזנים חשבון. ארגנו התקפה על הכפר הפשיסטי אוזירו, בקרב זה נפל הלוחם הטוב ביותר, גבריאל אובסיינקו, אך הכפר עלה בלהבות וגויים נורו. התנהל קרב עז והפשיסטים האוקראינים קיבלו את עונשם על הקדוש אובסיינקו.

בימי המאבק הקשים, איבדה הקבוצה את הפרטיזן הצעיר מאיר מודריק. זה קרה כתוצאה מהצטרפות ארבעה גויים שהביעו נכונות לעבוד עמנו במסירות. הם בגדו בקבוצה בהזדמנות ראשונה שנקרתה להם. מודריק מת בייסורים גדולים. הפשיסטים האוקראינים קרעו אותו לגזרים בעודו חי, בדרישה שיגלה את מקום המסתתרים. מאיר לא נשבר, לא הסגיר ומת בגבורה. הרוצח נענש בידי הפרטיזנים היהודים. הוא הוצא להורג אך מאיר מודריק לא שב לחיים.

הפרטיזנים היהודים ביער סווריץ'ביץ' היו הבסיס לתנועת הפרטיזנית הגדולה. נכללו בה כל הפרטיזנים היהודים מדומברוביץ. הם ניהלו קרבות גלויים עם חילות המצב הגרמנים. גם כאשר אוטריאד זה הוא חלק מחטיבה שבה אוטריאדים רבים של פרטיזנים, אוטריאד סווריץ'ביץ' ש-80% מחבריו הם יהודים, הוא הכוח המרכזי המטיל

חיתתו באזור שבין הנהרות הורין-קטיר ומעברם השני עד לפאתי פינסק-סטולין ובאזור ווהלין.

הצנחן היהודי מחרקוב

יש מקום מועד לפרענות ויש מקומות של נסים. ואני, יצחק, רושם: בחודש פברואר 1942, זמן חוויות האימים שלנו, בא לביתי לקריוויץ, הכומר של זאלישין שהחזרתי אותו בתשובה – לימים רצחו אותו האוקראינים בגלל סירובו לשתף עמם פעולה – הוא לחש לי סוד: "במשטרת הכפר אוזרסק, ירה צנחן בשלושה גרמנים ובשני שוטרים, מבקשים להטיל אחריות על יהודי דומברוביץ-ויסוצק הסמוכות. תסתתר. אמסור לך פרטים נוספים אך אל תפטפט".

למשך יומיים הלכתי אל שכנים גויים וביום השלישי בא הכומר ודיווח לי: "בינואר הביאו למשרד המשטרה איש צעיר והשוטרים דרשו ממנו להזדהות. הוא פתח לאטו את כפתורי מעיל העור שלו, לכאורה כדי להוציא את מסמכיו. כהרף עין מבהיק בידו תת-מקלע קל ובלחיצה אחת נופלים מתים שלושה גרמנים ושני שוטרים. האחרים, שקצים מדומברוביץ ומאוזרסק, קופצים מבעד לחלונות. מקיימים בדומברוביץ פגישה בין הגביטס-קומיסרים של סארני ושל סטולין בדבר האירוע באוזרסק. מדברים על הצורך לירות ביהודי ויסוצק ודומברוביץ. באותם ימים היו לגרמנים צרות מהתקפות על קורוסטן, הומל ואזור וילנה. עדיין לא הבינו את המשמעות, והגביטס-קומיסר של סארני אמר: 'יש להיזהר ולהסתיר מן האוכלוסייה את העובדה שאדם יחיד הצליח לבצע לאור היום התקפה במשרד המשטרה'. הם מתביישים – אומר לי הכומר – ומבולבלים. תוכל לשוב לביתך ללא חשש".

במועד מאוחר יותר נודע לפרטיזנים שלנו: התוקף היה צנחן, יהודי מחרקוב, שמשימתו הייתה לארגן את הפרטיזנים. איש הקשר שלו, גוי מאוזרסק, הסגיר אותו בשנתו, לקחו אותו מסוכת היער שלו. הבוגד נורה לימים בידי פרטיזנים.

ביער קדומים זה מתרכזים יהודים מדומברוביץ ומסרניק ומתחילים להיפרע מן הגויים שסייעו לגרמנים לשחוט את היהודים בסביבה כולה. אחדים מהם כבר נשלחו לעולם האמת. בתיים ואסמיהם, גדושי נכסים ורכוש יהודי, נשרפו. קואופרטיבים כפריים נהרסו. מבשלת

הזפת באוזרסק עלתה באש. הגויים בדומברוביץ ובכפרים, נבוכים ומבוהלים. באותם ימים באתי בין השמשות אל גוי בחוות טריפיטניה ואמרתי לו: "ניצ'פור, תן משהו למען משפחתי הרעבה". ידי הגוי רועדות מפחד. הוא ממלא שקיות לבנות בקמח וגריסים, נותן בשר חזיר, מלפפונים ותפוחי אדמה ואומר לי: "אלווה אותך ליער. הרי לך שמלות לילדות, והנה כתונות, הֵיה לי מליץ יושר אצל הפרטיזנים – ומוסיף – סוף העולם. תחילה הרגו הגרמנים בעזרת בחורינו, יהודים, ועכשיו הפרטיזנים תופסים את אחינו והורגים אותם. המצב רע אחא, עזור! ואתה יודע מי עושה זאת? ניימנצ'ק ופינחס גנזיל ועוד יהודים. שמע, אפילו הגרמנים מסתתרים! בכפר אוזרסק – מתלונן באוזניי הגוי – הרגו האדומים לאחרונה שני בעלי-בתים. עשו זאת משה קובזלו והאחים לנדוי". אני שואל אותו: "ניצ'פורקה, אולי אתה יודע למה פרטיזנים יהודים עשו מעשה נורא שכזה?" הוא משיב: "כי הם חנקו יהודון קטן. אך לאור היום להרוג שני בעלי-בתים? גם שורפים בתים! קץ העולם, ממש קץ העולם! באים בלילה לדומברוביץ, לוקחים כאוות נפשם. אתה שומע? ברחוב החדש הוציאו הפרטיזנים מן הבתים הכול והפיצו את בעלי הבתים בחוסר כל. אחא, איצי, אסון, אסון!"

הנס ליד הסכר

בעת ההיא פנו גויים מליטוויץ אל הגרמנים בדומברוביץ וביקשו משלחת עונשין שתבוא לחסל את היהודים. אנשי החוות שליד סרניק, החוששים מן הפרטיזנים היהודים של סווריץ'ביץ', מבקשים סיוע אצל הגביטס-קומיסר של סטולין. מחלקה של אנשי אס-אס יוצאת מסטולין לתקוף את יער סווריץ'ביץ' במטרה לחסל את עשרות הפרטיזנים היהודים. ידוע להם גם על אודות אלמנות ויתומים ביער והם מחליטים שיש לחסל את שרידי היהודים שם. אך הבורא רצה להשאיר זכר לקהילות היהודיות שהושמדו, נס גדול היה שם.

אותה שעה מתקדם ממזרח אוטריאד קטן של פרטיזנים, לשעבר חיילים בצבא האדום שנחלצו מן השבי. הם חמושים היטב ומנוסים. הם מבקשים להגיע לחזית ונתקלים במקרה, במרחק חצי ק"מ מאתנו, באנשי האס-אס מסטולין, שלבטח היו שוחטים את כולנו. לפתע שמענו יריות עזות. אנחנו מבולבלים ותופסים עמדות. הנשים והילדים רצים לביצות. ניצחנו של האוטריאד הקטן הוא משמעותי. הסיירים שראו את הגרמנים על הסכר, דיווחו למפקדים. מיד יצאו הפרטיזנים

לעברם, פתחו באש מקלעים, השליכו רימוני יד וזרעו חורבן בקרב הגרמנים. ממלא מקום הגביטס-קומיסר וקציני האס-אס, שידעו על כוח יהודי זניח ביער, נסעו בראש וכולם מצאו את מותם. עשרות אנשי גסטפו נותרו מוטלים מתים ופצועים. חלקי גופות התגוללו על הדרך. העגלות נותרו מרוסקות וסביבן פגרים. הנותרים נסו. המלווים הגויים נתלו בסטולין, וקומץ היהודים ביער אמרו: "אלוהים שוב גילה פניו אלינו, אנחנו מקבלים עידוד לקרב".

לאחר ימים אחדים עם האוטריאד הרוסי, תוך קבלת הנחיות, ממשיך האוטריאד הלוחם בדרכו. בודדים בלבד מהם נשארים עם הפרטיזנים שלנו ביער סווריצ'ביץ', מרחק 20 ק"מ מדומברוביץ היהודית החרבה. הם מיומנים ומנוסים בקרבות בגרמנים. בולט במיוחד יהודי מאודסה, אלק אבוגוב, בעלה של הפרטיזנית חיה, נכדת ר' חיים לנדוי. חבורה קטנה זו רושמת פרק הרואי נאה החל מ-10 בנובמבר 1942. הם נוטלים תחת חסותם את היהודים המשוטטים, נוקמים, מנהלים מאבק בלתי נלאה במרצחים האכזרים בכל מקום. היהודים בחבורה זו גם נפרעים מן הגויים שסייעו לגרמנים.

החבורה מקבלת לשורותיה יהודים נוספים וגויים, צומח אוטריאד רב כוח המטיל פחד על הגרמנים ברדיוס של עשרות ק"מ. מבוצעות התקפות מוצלחות: על המשטרה, לוקחים ממנה נשק; על נחלות הפרץ שהיו לקניינם של הגרמנים; על חילות מצב קטנים של האס-אס בעיירות הסמוכות.

קרבות כנגד הבולבובצים

בינתיים, קבוצה אחרת של פרטיזנים מדומברוביץ, מעבר למנסרה ליד ויניצ'אווקה, לא נחה אף היא. נפל בגורלם לנהל מאבק בכנופיות האוקראיניות. גויים חכמים אמרו כי הגרמנים סמכו אז על הכנופיות האוקראיניות, שיחסלו את הפרטיזנים. הגרמנים והשוטרים בסארני, בדומברוביץ, חדלו מתוקפנותם וכמעט הסתתרו. הכנופיות שוטטו ובידיהן נשק גרמני משובח, תקפו קבוצות יהודים, התרחשו התנגשויות קשות. הקבוצה היהודית התפצלה אז, עשרה עשו מחבוא בביצות על אי קטן, מוקף עשרות עצי אורן ואלון עתיקים, ממקום זה מוביל אותם יצחק פייגלשטיין לכפרים, אל הרשעים המשתפים פעולה עם הגרמנים. באחד מלילות השבת, אנחנו הולכים מטריפיטניה, שם

פוגשים גויות צעירות מעוטרות סרטים ועונדות מחרוזות, שקצים במכנסיים רחבים מעל למגפיהם, כ-150 איש. עשרת הפרטיזנים מתהלכים בכפר ורובים טעונים בידיהם, עטורים רימונים. המפקד הרוסי מסליוק, אומר לשקצים: "נו אחים, אנחנו אליכם בשליחות הפרטיזנים, בהצעות שלום, כאחים לידידים. דעו לכם, האויב של כולנו הם הגרמנים הרוצחים ובוזים ומחללים את רגשותינו הלאומיים. למה אתם משחקים באש?" תשובתם לדבריו: "אם יש בשורותיכם יהודים ופולנים, אנחנו לא אחים. מוות ליהודים! עוד נתפוס את ניימנצ'ק ונפשוט את עורו בעודו חי".

משם הלכנו לכפר ראן והזהרנו אותם: "על פעילות של בולבובצים נגיב בתלייה ובשרפה. עמי רוסיה טובעים בדם – אמרנו – ואתם מסייעים לגרמנים? דעו, אנחנו לא לבד. מאות ואלפים שנמלטו מידי הגרמנים, עומדים חמושים. אם תשמידו את הקבוצה שלנו, כי משכנעים אתכם שהם יהודים, יתנפלו עליכם דיוויזיות וירמסו אתכם. אנחנו הפרטיזנים איננו זקוקים לעזרתכם. אך אותם יהודים חמושים, ידרשו מכם דין וחשבון. לכן אנו דורשים מכם לשבת בשקט ולא לעזור לאויב. אנחנו נפנה את כוחנו כנגד הגרמנים בלבד, והם יניחו לכם".

ודווקא שני כפרים אלה הפכו מרכזי בולבובצים. כעבור זמן-מה הציתו את הכפרים, ירו ותלו, אך הבולבובצים צמחו כפטריות אחר הגשם, בהנהגת בן הכומר, ששקה צמא הדם. אנשיו היו חמושים היטב וגרמו לנו צרות צרורות. את הקרבות הראשונים נשא על כתפיו האוטריאד הקטן של הפרטיזנים היהודים שליד המנסרה.

שקרי הגרמנים על אודות הפרטיזנים

אנחנו מקבלים עיתונים מסארני, נכתב בהם כיצד הושמד קן פרטיזנים יהודי נפשי, במקום אחר נִשְׁבוּ הפורעים היהודים והאוכלוסייה עשתה בהם לינץ'. ברור לנו כי יערות פולסיה מלאים פרטיזנים וההתרברבות בחיסול, לינץ', בשקר יסודה. פרטיזנים יהודים מסווריץ'ביץ' הולכים לוויסוצק, בלילה מניחים פצצה במועצה, למחרת צפוי לבוא מסטולין הגביטס-קומיסר. החבורה שבה ליער ללא נפגעים. הפצצה מתפוצצת, נהרגים גרמנים, שוטרים ומפקדיהם. כעבור ימים אחדים הביא לי יורקו (מחסידי אומות העולם, לימים נחנק בידי הבולבובצים. כבוד לזכרו) את העיתון של סארני שנכתב בו: "בדצמבר 1942 ביצעו צנחנים

סובייטים פעולת חבלה בוויסוצק. רובם נתפסו והוצאו להורג. על האוכלוסייה האוקראינית לסייע בתפיסת הנותרים". יורקו מספר כי את הפעולה ביצעו יהודים מדומברוביץ ומסרניק, הם שבו בשלום ליער. שוטרים וגרמנים נקראו לגזרים.

ביערות הסביבה יש פרטיזנים רבים. בהיותנו בכפר בֶּרְזִינָה נודע לנו כי בכפר ויֶ'וֹקָה תפסו גויים פרטיזן יהודי, קשרו את ראשו לזנב סוס ומפקד הגרמנים בסרניק דהר על גבי הסוס, היהודי מת. פולנים מברזינה מספרים: בבוטובה ארבו גרמנים לפרטיזנים היהודים מסווריצ'ביץ', ניהלו עמם קרב וחטפו מהם מכות הגונות, אנשי גסטפו רבים נהרגו. פגריהם מתגוללים, וכלבים מכרסמים בהם. גם הגויים בני הכלבה, שהודיעו על בוא הפרטיזנים לבוטובה, נתלו. רק אז חזרו הפרטיזנים ליער. כעבור ימים אחדים באה משלחת עונשין גרמנית, תפסו כ-20 גויות, הגבריים נמלטו. הכניסו את הנשים לרפת ושרפו אותן בעודן חיות. הגויים של בוטובה הצטרפו לפרטיזנים. עוד אנו שומעים, כי סמוך לתחנת אודריצק התקומם כפר שלם כנגד הגרמנים, הניסו אותם, לקחו את הנשק של חיל המצב והלכו ליערות הבוציים. כשבאה מלוניץ מחלקה גרמנית גדולה כדי להענישם, משכו אותה הפרטיזנים ליער הביצתי וחסלו אותה, רק שרידים נמלטו כל עוד רוחם במ.

הפולנים מייעצים לנו ללכת לסווריצ'ביץ', שם מוסקבה היהודית החדשה. הם יודעים במדויק את שמות הלוחמים היהודים מדומברוביץ. באותם ימים מתנהלים קרבות תכופים, בעיקר עם הלאומנים כי הגרמנים ואנשי המשטרה מסתתרים.

בתקופה זו אנו שומעים על יחידות פרטיזנים גדולות. גויים מספרים לנו על כך בשמחה ומוסיפים: "במהרה תצאו מן היער. ירדפו את הגרמנים כשם שהם רדפו אתכם". אומרים לי כי מעבר לנהר סלוטש עומד כוח פרטיזנים גדול, באטיאוצים. מעבר לנהר סטיר עומדים המוני פרטיזנים שמפקדם הוא דיאדיא פטיה. אנחנו שומעים על יחידות פרטיזנים גדולות של יהודי ווהלין שמפקד עליהם היהודי דיאדיא מישא. המשטרה בכפרים הושמדה או ברחה. הגרמנים אינם מראים עצמם. בקיצור, ימות המשיח. אך צצים בולבובצים. כבר בימי פעילותם הראשונים אנו חשים כי זו צרה צרורה. בסוף דצמבר 1942 יש פרטיזנים הרוגים: מודריק וגבריאלי אובסינקו. ביער סווריצ'ביץ' היו שלושה קרבנות ושמותיהם לא ידועים לנו.

בימים הראשונים של ינואר 1943, כשהיה החורף בעיצומו, הקיפה התנועה האוקראינית את דומברוביץ ואת מרבית כפריה. אני מאבד קשר עין עם הפרטיזנים אך אני מכיר אנשים מקבוצות המילואים של הפרטיזנים המוסוויים. יש קבוצות כאלה באוזרסק, בזמרוצ'ניה. יורקו יוצר עמם קשר. נודע לי שכל הפרטיזנים מתרכזים בביצות אוזרסק. גם אנשי דומברוביץ של אוטריאד סווריץ'ביץ' שוהים שם. האוטריאד מאורגן היטב ונחלק לחבורות קטנות, צעירים גויים הצטרפו גם הם. הכוח הדומיננטי בעשייה ובעצה הם היהודים ומפקדיהם היהודים. המפקד הראשי הוא מקסים מיסירה. נופלים לידי עיתונים מפנסק, מסארני, נכתב שם על יהודים מסווריץ'ביץ ועל כנופיות צוענים המונהגות בידי קומיסרים יהודים, הם מתגוררים במערות עמוקות ומקבלים הוראות ישירות ממוסקבה. האוכלוסייה נקראת לגלות ערנות ולסייע לממשל הגרמני לחסל את המגפה היהודית.

בינתיים חולפים בדומברוביץ אוטריאדים של באטיאווצים, בנו ונכדו של לייב ברמן יוצאים ממחבואם והולכים עם הפרטיזנים. חולפים גם אוטריאדים גדולים של קובפק [קולפק] וחונים בכפרים דובה, זלין, דוברויסק ובילה, ליד הנהר סטיר. סיירים מגיעים מצד אחד עד סטולין ומן הצד השני עד רפאלובקה, מורוצ'נה ועד סארני. חולפות גם יחידות פרטיזנים אחרות. אומרים כי הם אנשי סובורוב, ובהם קבוצה שלפני 18 שנה, בשנים הראשונות להקמת פולין, השתלטה על רכבת הפאר של מושלי המחוזות הפולנים והלקתה אותם. מספרים כי המפקד, מיכא-מיכאלסקי, הוא גם עתה ביניהם.

שיחה עם ברוך מנקובסקי

הגרמנים נחלו מפלה בסטלינגרד. דגלים שחורים הונפו על המפקדות הגרמניות בדומברוביץ, בוולדימירץ. גויים אומרים כי הגרמנים מתהלכים חפויי ראש. נדמה שהעבים הקודרים מתפזרים. הלב נחמץ מכאב, לנגד עינינו הבוכיות נפרש החורבן הנורא. מהרהרים: אם אמנם תבוא הגאולה, מה נעשה בה אנחנו, קומץ יהודי היער הרצוצים האומללים, בהם אלמנות ויתומים? אין פנאי להרהר בדבר, כי הנה מגיעות ידיעות על קרבנות חדשים ביער, שנהרגו בידי הבולבובצים.

באותם ימים מגיעה אלינו ידיעה על מעשי גבורה של פרטיזנים יהודים באזור. אין לנו אפשרות לבדוק את זהותם. במועד מאוחר יותר אנחנו

פוגשים בדרכי היער קבוצת פרטיזנים מדומברוביץ, אני נבהל מפניהם, והם חושבים אותי למרגל מן הבולבובצים. מקיפים אותי ומכוונים אליי את נשקם (מראם בעיניי היה לא של אנשים מן היישוב אלא של מפלצות). אחד מהם צועק: "אוי ר' איציק!" ואנחנו מזהים זה את זה.

במפגש ההוא סיפר לי ברוך מנקובסקי את הפרטים הבאים: "חבורת שוטרים פנתה לפרטיזנים בהצעה לבגוד בגרמנים ולעבור לפעילות פרטיזנית. הם מתחפרים בביצות אוזרסק סמוך לפרטיזנים היהודים. ברגעים ההם אנחנו מזהים את האויב שמידיו נפלו אהובינו ויקירינו, אנחנו יודעים כי ידיהם טבלו בדם יהודי. יש לנו תחושה שגם עתה מקננת בלבם שנאה אלינו, וודאי באו במחשבות זדון. אנחנו, הפרטיזנים היהודים, איננו מסכימים לשכנות של הרשעים. אך מילותיהם נופת צופים. תכניותיהם, כמי שמכירים את בסיסי הגרמנים ונקודות התורפה, מפתות את חברינו הרוסים. אנחנו חושבים: אולי הם באמת בעלי תשובה, ולנו נחוצים ידידים.

באחד הימים נפל לידינו מכתב מחיל המצב הגרמני של ויסוצק, כי הגיע מועד ההתקפה שנדברו עליה, להשמיד את הקומונה היהודית. ברור לנו מה מבקשים הפורעים לעשות. מה עושים? הפרטיזנים היהודים מתנפלים על השוטרים הרוצחים ומחסלים חמישים מהם ואת מפקדם, בעבר שר מאה אצל אנשי דניקין, בעל ותק ברצח יהודים. עשרות אחדות מהם נמלטים ומותירים אחריהם את נשקם שחשיבותו באותם ימים הייתה עצומה. לאחר המפלה שלחו הגרמנים משלחת עונשין גדולה שהובלה בידי גויים, לכאורה אנשי קשר שלנו, היודעים במדויק שעזבנו את המקום בו הרגנו את אנשי המשטרה והרחקנו עשרה ק"מ לנבכי היער, לביצות. עוד יודעים המקשרים כי מפקדינו: אלק אבוגוב, נחמן זילברפרב, אפרים בקלטשוק, עסוקים בפעולת חבלה ליד פסי הרכבת. הם מעריכים כי זה הזמן המתאים לחסל אותנו.

היער הביצתי שאין לו קץ, הוא ידידנו ומגננו, הכול-יכול שומר עלינו, ואנחנו מקדשים שם שמים במצבנו חסר התוחלת. אנחנו יודעים שעל המשלחת לבוא מן הצד היבש, אנשי האס-אס העדינים הרי לא יינסו ליער דרך השטח הביצתי. כשזקיפנו הערניים הניצבים בקצות היער, בחלקים היבשים, מבחינים בסיירי האויב, הם מודיעים לנו מיד. אני, ברוך מנקובסקי, נטלתי פיקוד ועמדתי בראש. כהרף עין התחפרנו בקצה היער דווקא. מניחים להם להתקרב, מיד מכסה את הפרטיזנים

מטר רימוני יד וקליעי מכונות ירייה. מאחורי תלוליות המגן ועצי היער, אנחנו רואים את מבוכתם. מתנהל קרב, כעשרים מהם מוטלים מתים, אנחנו מוגנים בשוחות, אין לנו אבדות. היזמה עוברת לידינו אך אנחנו מבחינים שהם מבקשים להקיף אותנו בכוחותיהם הרבים; כמה מאות שוטרים מכתרים אותנו בביצות, ומן היבשה תוקפים כמה גרמנים. מצבנו באותם רגעים מכתוב עשייה שונה. אנחנו משליכים על שורות הגרמנים רימוני יד – ירושת השוטרים הקודמים, והם נופלים כקש בגשם ונסוגים. ואז אנחנו מפנים אש עזה אל האגפים, שורות השוטרים מתדלדלות אף הן, אנחנו יוצאים מן המצור אל תוך הביצות, ללא קרבן. ברוך ממשיך לספר: כאשר אנחנו מבחינים כי חסרים לנו שני יתומים, חוזר משה לנדוי בזחילה ומביא אותם מתעלפים. ברוך מסכם: ר' איציק, בקרב זה סייעו לנו הורינו היקרים וחברינו שנרצחו".

הקרבות האחרונים האלה, המעשה של חיסול השוטרים המחופשים של ויסוצק עם מפקדם, הקרב עם הגרמנים והשוטרים החדשים – עשו רושם אדיר על האוכלוסייה כולה. בעת ההיא פגשתי גויים מרוצים מאוד ונלהבים, שדיווחו כי שוטרי דומברוביץ מדוכדכים ורבים מהם מתוודים שאינם הולכים בדרך הנכונה: כפי הנראה יש עניין עם כוח מיומן מאוד, טקטיקה ואסטרטגיה גאונית, לפיכך לא ייתכן שאלה יהודונים מדומברוביץ.

ד"ר ארליך – מפקד על מתקפה

לאחר קרבות אלה יצאו הפרטיזנים מיערות אוזוסק והתרכזו שוב ביער סְוֹרִיץ'־בֵּיץ'. הפרטיזנים תקפו באותם חודשים את דומברוביץ ואת אחוזת וורובין שמצוי בה רכוש יהודי שדוד ואף פרות וסוסים שהחרימו הגרמנים עם כניסתם לעיירה. מצאו שם גם תבואה ותפוחי אדמה שנלקחו מן האיכרים באזור, מאות הונגרים שמרו על זה. לאחר בדיקות, נמסר ביצוע ההתקפה על ההונגרים לד"ר ארליך. הוא עשה זאת בכישרון רב, השומרים ההונגרים בורחים ואנחנו מעבירים את הרכוש הגזול לאוכלוסייה הגוית החמדנית החוטפת הכול כהרף עין. הם מוליכים לבתיהם פרות וסוסים, חזירים וכבשים. מחסן הספירט הוצת ועלה באש. מחסני התבואה נלקחו. קבוצה אחרת מציתה את הגשר שעל נהר הורין. הגרמנים נמלטים לתחנה ומסתתרים בבונקרים.

דומברוביץ נשאר בידו הפרטיזנים עד שמרוקנים ומוציאים ממנה כל מה ששדדו הגרמנים ולא הספיקו לשלוח לארצם הארורה. בפעולה זו שוב הופגנו גבורת היהודים וכישרונם. מאתיים רובים ומכונות ירייה בידו יהודי סרניק ודומברוביץ, שולטים בעשרות אלפי גויים, בשוטרים ובגרמנים רוצחים. בדרכי דובה, סווריץ'ביץ', חינאצ'ה, אנדרוהה מצד אחד, לוטינסק עד ויסוצק, ניווצק עד פאתי ולדימירץ, קריוויץ, ראן, טריפיטניה ועשרות כפרים באזור דומברוביץ, מתנהלות עגלות עמוסות נכסים ורכוש מדומברוביץ ומאחוזת וורובין. האיכרים מובילים את הרכוש שהוחזר מן הגרמנים. פרטיזנים יהודים קוראים לעברם: "קחו, קחו את הגזלה!"

נקמת משה קובזלו

משה קובזלו מספר: "ציננתי את סערת לבי בגרמנים ובעוזריהם השוטרים. הצתנו את הגשר, אך בגלל הרטיבות הוא לא נשרף. עם שלושה יהודים נוספים, חמושים ברובים וברימוני יד, גייסנו מן הגויים של ברסטיה עשרות עגלות עמוסות קש, והורינו להובילן לגשר, ואז התלקחה האש, תענוג להביט. לא רק עולמנו – חשבתי לי אז – גם העולם הגויי יהיה חרב ושומם. התאוותי להצית גם עשרה בתים גדושים בנכסי יהודים הרוגים, אך החבורה לא הניחה לי לעשות זאת.

למחרת חזרנו ליער. לבי דאב. לא נתקלתי באיש בעיירה, לא באשתי ולא בילדיי. הנקמה בשונאים לא הרגיעה את צערי על יקיריי שנשפכו."

בנדרובצים ובולבובצים

בחודשים ינואר-פברואר 1943, נדמה לנו שהפעילות הפרטיזנית באזור שלנו הגיעה לשיאה. עשרות קרונות רכבת מוטלים הפוכים, גשרים – ניזוקים, חילות המצב הגרמנים מנותקים, הצבא מסתתר בבונקרים. ניכר כעס רב כלפי הגרמנים בקרב האוכלוסייה המקומית. מן החזיתות מגיעות ידיעות על מכות ומפלות כבדות לגרמנים. אנחנו סבורים כי הנה יקרוס האויב, המשיח האדום יבוא בזרועות פתוחות, ואנחנו נתקבל בהתלהבות. דווקא באותם חודשים יש התארגנות בהיקף גדול של בנדרובצים.

מתהווים בוהלין אוטריאדים פולניים והם מתחילים ברצח יהודים חסרי ישע. המסתתרים אצל גויים נגזרים ממחבואיהם ומעוניהם.

האוקראינים מצדם רוצחים בלא רחמים את האוכלוסייה הכפרית הפולנית. הכנופיות החמושות היטב מתנפלות על הפרטיזנים בכוח עצום, נפתחת מלחמת חרמה. הקרבות הקודמים שניהלנו, הם כבאר מים לעומת הנהר השוצף עתה. הם מטילים לקרב כוח מיומן, בסיסמאות פטריוטיות וקריאות: "מוות ליהודים, מוות לפולנים ולרוסים, תשוחרר אדמת אוקראינה הקדושה!" עיירות וכפרים מצטרפים ומתמסרים במלוא הכרתם לכוחות בנדרה. אנחנו, היהודים המשוטטים, חסרי מגן, מותשים, מאבדים תקווה בכוח הפרטיזנים. מחפשים מסתור, רבים מאתנו נופלים בידי הרוצחים ומתים בעינויים.

בסמוך אליי שהתה בתו של נטע ליברמן. בימי ייאוש הלכה לבקש מסתור אצל ידיד של אביה, הוא הרג אותה. אני, יצחק פייגלשטיין, מגיע אל ידיד משפחה, אכרם, הגר בלב יער קדומים, מבודד לגמרי. אני מתכוון למצוא אצלו מחסה עם בנותיי. אני יודע שהוא איש קשר אצל הפרטיזנים היהודים מסוורצ'ביץ'. אני גם יודע על זכות השמורה לו: בחורף ההוא, הלך מחנה של 200 גרמנים מוולדימירץ לסוורצ'ביץ' דרך יערות דובה. לקחו עמם את הגוי שיוביל, בחשאי, אל בסיס הפרטיזנים כדי לתקוף ולחסל אחת ולתמיד את הקומוניסטים היהודים. הוא יודע כי יש ביער עשרים רובים בלבד משום האחרים הלכו לפעולות חבלה. הוא יודע גם כי שוהים ביער כמה מאות יהודים זקנים, נשים וילדים והוא צופה שכולם יושמדו. באמצע הדרך, בלב הביצות, הוא אומר לגרמנים: "יש ביער עשרת אלפים פרטיזנים מיומנים וחמושים היטב, שברחו מן השבי הגרמני. זעמם על הגרמנים עז וניתן להאמין שיילחמו כאריות. כדי לגבור עליהם נחוצות דיוויזיות. למה אתם שולחים אותי בראש, לא חמוש, אל מוות בטוח שלי ושלכם?"

הגרמנים שבו על עקבותיהם, מיהרו כל כך שאיבדו שלושה רובים בביצות, אכרם אסף אותם לאחר מכן ומסרם לפרטיזנים. אך עתה, כשהייתי אצלו עם שחר, אני מבחין בחולשתו ובאהדתו לתנועה האוקראינית. הוא משרת את שני הצדדים. אני שואל: "אכרם הרי טיפשי לחשוב שהאוקראינים יעכבו את התקדמות הרוסים הקרבים אלינו, להילחם בגרמנים. למה הם גועשים עתה האוקראינים? הם הרי ישלמו על כך בתלייה, בהגליה לסיביר". הוא משיב: "אנחנו מאמינים כי זה הזמן הנכון לאוקראינה עצמאית, הגרמנים מוכים, הרוסים מותשים, אנגליה ואמריקה יעזרו לנו".

והלין מוצפת בנדרובצים. ההטמן שלהם בולבה-בורובץ [מקסים בורובץ המכונה טרס בולבה], מרצח מסביבת רובנה. הלאומנים הקיצונים קרויים על שמו. הם רוצחים וקורעים נתחים מקרבנותיהם. אנדרי מלינק מגליציה, [סטפן] בנדרה שהרג בזמנו [1934] את השר הפולני פייראצקי [השניים מנהיגי פלגים לאומנים באוקראינה]. אכרם ידידי אומר: "הם באו מגרמניה, מאומנים ומיומנים ויכו את הקומוניסטים". אני מהרהר לי: יש אמרה אצל היהודים: "יש קונה עולמו בשעה אחת", אך אפשר גם לאבדו בשעה. חשתי שאכרם, שלא מכבר הציל אותנו, עלול להפוך למקור סכנה, הוא יודע יותר מדי על הנעשה אצל הפרטיזנים. ואכן מודיעים לאנשינו עליו, והוא מחוסל.

בעת ההיא פורצים אוקראינים לכפרים פולנים והורגים באכזריות נשים וילדים. הם מניחים ידם על היהודים הספורים ששרדו ופושטים עורם בעודם חיים. לרוב הורגים אותם בגרזנים ודוקרים את הבטן בקלשונים. היו מקרים בהם התעללו בקרבנותיהם: עקדו, השחילו סכינים לעיניהם, כמו שוחט יהודי המשחז את החלף, ושחטו אותם באכזריות שמעבר להבנת אנוש.

יש מתונים יותר, מלינקובצים, המתפשטים על פני ווהלין וגליציה. באזור דומברוביץ משתוללים הבנדרובצים בפיקודו של בולבה-בורובץ. בכפרים מתחוללות אורגיות פרועות. סובאים ושרים שירים שוביניסטים אכזריים: "מוות ליהודים, לפולנים ולפרטיזנים האדומים".

אך ניתן להבחין שהתעמולה האוקראינית האכזרית מוגבלת. יחידות הפרטיזנים של דומברוביץ וסרניק פורשות השפעתן על כפרים רבים: דובה, הוטה, זלין, דוברוֹיֶסק, אוסטרי-רוג, לוקה, בילה. למקומות אלה לא חודרים הבולבובצים, ושם שוהים מעט השורדים היהודים. דיאדיא פטיה עם האוטריאד שלו, על נהר סְטיר; האוטריאדים של חטיבת בְּגֶמָה ופיודורוב מפעילים כוח והסברה בקרב האוכלוסייה באזור פינסק, סטולין, קוברין. 10-15 ק"מ מאתנו, באזרסק, זמרוצ'ניה, קריוויץ, עד ולדימירץ, זמרוצ'ניה עד מעבר לדומברוביץ, ברז'ניץ וסטפן – שולטים הבולבובצים. זה המצב באביב 1943.

המאבק בפשיסטים האוקראינים

מספר אוטריאדים מתרכזים באזור הנהרות סְטיר סְטובָּלה. הם ערים למעשי הבולבובצים וחילות המצב הגרמנים. אך נטל המאבק כנגד הבולבובצים נופל על אוטריאד וורושילוב ובו 170 יהודים, כ-80 גויים ומפקדיו: מיסירה, אבוגוב, זילברפרב, בקלטשוק, ד"ר ברוך ארליך, ברוך מנקובסקי. פינחס ניימן נפצע וזו אבדה. אנשי האוטריאד עומדים על המשמר כי באביב 1943 היו הבולבובצים פרושים בכפר ובעיר, ביער ובשדה באזור דומברוביץ וחיפשו שעת כושר לתקוף ולהרוג. באמצעות אנשי הקשר, יודעים הפרטיזנים את נתיבי הליכתם ותכניותיהם, אנחנו מוכנים לקרב. תושבי הכפרים הפולנים באזור דומברוביץ, נשחטו. כך גם יהודים מסתתרים שנתגלו. אנחנו, קומץ יהודים, נחלצו בנס ושוהים באזור סווריץ'ביץ' עם הפרטיזנים.

בכפר אוסטרי-רוג פגשתי את אוטריאד דומברוביץ המעורב כבר בגויים. המפקד הוא גוי סובייטי, מסליוק. זה יום לאחר שרצחו הבולבובצים באכזריות ושרפו את הכפר הפולני הושץ'. היהודים הספורים נמלטו בנס. גויים מספרים כי הבולבובצים רוצים לתקוף את אוטריאד דומברוביץ. אני אומר למסליוק שאנחנו יכולים להקדים, ולשים להם מארב, מבהיר את נכוונתי להוביל את האוטריאד דרך הביצות לעמדה טובה. הוא צועק בתגובה: "מרגל!" אני אומר: "המפקד, בחודשים דצמבר-ינואר הובלתי אתכם בהצלחה ועקפתי מוקדי סכנה, ועתה הפכתי לפתע למרגל?" והוא: "תסתלק". הבולבובצים, מסתבר, החשיבו את האוטריאדים הפזורים ביערות: סווריץ'ביץ', דובה – שיטובצים; לסיצק – אוטריאד חזק, תערובת של יהודי פוהוסט [פוגוסט] מורוצ'נה וסובייטים שברחו משבי. הם חששו והניחו לאוטריאד.

בראשית האביב נשחטו פולנים רבים מן הכפרים: מוסְטָס, ברזינה, צ'ייקוב ואחרים. נספו שם גם יהודים. בקרושין גרו רוסים מתקופת ניקולאי, עקרו את לשונם, שיספו את בטנם ובעודם חיים משכו והוציאו את מעיהם. בברזינה הסתתר יהודי מוורשה, חתכו את אבר המין שלו והניחוהו מוטל במקום.

לאזור של הפרטיזנים אינם באים. הם ניסו לחדור ליער ונהדפו כי היהודים נלחמים כנמרים, הבולבובצים יודעים כי חטיבת האוטריאדים הרוסים תבוא לעזרתם.

הבולבובצים והגרמנים פעלו בשיתוף פעולה הדוק. לימים אמנם חל קרע, אך באותו אביב, לפי השתלשלות העניינים, היה מקום לחשוב שהם יד אחת.

תקוות לעתיד

בחורף, כאשר הבאתי את ד"ר ארליך לסוכתי ביער, והוא טיפל בחולים שלי, ניחם אותנו במילים: "תנו אמון ביער, במהרה יעטה עליכם ירוקים ויסתיר אותנו מעיני אויב. יערות פולסיה העבותים, העשב הגבוה והביצות של פינסק יעניקו אפשרויות חדשות למסתור לילדים ולנשים. בחזית הגרמנים מוכים ונרדפים, ישרור כאן שקט". בינתיים מתרחש ההפך. מסרשמיטים חגים מעל ליער ומפציצים את הכפרים. גויים למיניהם שורצים סביב, מרגלים מתחפשים של הגרמנים תוקפים מפינסק, הבולבובצים תוקפים מוהלין. היערות מוצפים עלונים בשפה הרוסית שנושאים: סכנות הקומונה היהודית, היהודים-צוענים וכנופיות היער. מזרח ומערב מלאים בולבובצים. מצפון מנסים לפרוץ הגרמנים. המרגלים שלנו מדווחים על כוחות גרמנים גדולים, חמושים היטב, הלוחצים על יער סווריצ'ביץ, המוצב הקדמי שלהם כבר בניקולאייבה, מרחק 10-12 ק"מ ממקומנו.

אלק אבוגוב ונחמן זילברפרב מובילים לניצחון על האויב

מלך בקלטשוק, חבר ילדות מימי הלימודים בישיבה, מורה בבית הספר בדומברוביץ שנמלט מגטו דומברוביץ, הוא עורך עיתון פרטיזנים ומספר על הקרבות ההם:

"בידינו העיתון של פינסק המסכם את הקרבות עם הפרטיזנים ומודיע כי הפרטיזנים היהודים בסווריצ'ביץ' הושמדו. בפועל: מחנה גרמני נתקל פנים אל פנים בקבוצת סיור של ברוך מנקובסקי. אנחנו מבינים מיד כי מצבנו רע ומר, הגרמנים השתלטו על הדרכים. יש לנו בקושי מעבר צר אל ביצות פינסק. אמנם שני אוטריאדים באו לעזרתנו אך אחד מהם של צ'פאיווצים, שוטרים בעלי תשובה, שבאו מקרטוז ברזה עם נשק. ליהודים אין אמון בהם, הם עלולים לבגוד. לאחר התייעצות מהירה, החלטנו לסמוך על כוחות יהודים ולהילחם מלחמת חרמה. החיים הפכו יקרים, אש נקם התעוררה בלבבות. במיוחד חזק היה הרצון לשמור על חיי שלוש מאות הזקנים, הנשים והילדים חסרי המגן.

וכך יצאנו לקרב כנגד הגרמנים, רוצחי העם היהודי. קבוצה אחת של יהודים מיקשה את הדרכים המוליכות ליער; קבוצה אחרת הסוותה עצמה והקימה מארבים; וקבוצה גדולה יותר, כמאה איש, 80% מהם יהודים בפיקודו של אלק אבוגוב, יצאה כנגד הגרמנים. אלוהים היה בעזרנו. באביב היה המצב כדלקמן: מרבית כרי הדשא, השדות והיערות בפולסיה היו מוצפים. יהודי סרניק ומפקדם זילברפרב, מכירים כל גזע וגבעה וכל ושוחה. הם יודעים היכן הקרקע קשה יותר ומוגבהת והיכן היא נמוכה וביצתית. חלק מקבוצתו של זילברפרב ממקש את הקרקע הפתוחה היבשה, החלק האחר, עם זילברפרב בראש, מניח לגרמנים להתקרב למארב הנסתר. חמושים ברימונים, בקריאת: "הורה, לקרב!" ירו אש מקלעים ומכונות ירייה. כהרף עין עשו שמות בשורות הגרמנים. הנותרים בחיים, שברחו לכל עבר כשברד קליעי רובים ניתך עליהם מן המארב השני, מצאו את מותם בביצות. אלק אבוגוב ואנשיו החמושים, הלכו בלילה אפל זה אל סכר הורודניה-סרניק, כי אנשי הקשר דיווחו על תגבורת גרמנית הקרבה מכיוון זה.

במקומות הביצתיים סביב הסכר, שכבו הפרטיזנים מוסווים במשך יממה. הגשם הפולסי הרטיב אותם עד לשד עצמותיהם, היה חשש כי נשק רטוב לא יירה, ועסקו ברציפות בניגוב וייבוש; בגופם חיממו את המקלעים. הגרמנים לא הופיעו. אנשי הקשר דיווחו על מהומה בחילות המצב בעיירות סטולין, הורודניה. חלפה יממה נוספת והגרמנים לא באו – אני, יצחק פייגלשטיין, מוסיף: אנחנו האזרחים, זקנים, אלמנות ויתומים, קיבלנו פריסות שלום מן התקיפה המוצלחת של קבוצת זילברפרב. כשחלפו שלושה ימים ללא ידיעה מן הכוח העיקרי של אבוגוב היינו מבוהלים ומדוכאים והתפללנו לשלומם – ביום השלישי נראתה שיירת עגלות ובה כמאה גרמנים הנוסעים להם בנחת, מנומנמים. הניחו להם לחצות את הגשר אל המקום בו הדרך המוגבהת ביצתית משני עבריה ומוצפת. ברגע זה פקד אבוגוב: 'אש!' בו ברגע פוצץ הגשר. הגרמנים כוסו מוקשים וקליעים. רבים התגלגלו בייסורים על הסכר ובטנם מרוטשת, ידיהם ורגליהם תלושות. אחדים רצו לתוך הביצות ונורו תוך כך. אחדים הרימו ידיים אך נורו מן המארבים. לאחר איסוף הנשק והתחמושת שבה הקבוצה אל אבוגוב ליער. ניצחון הפרטיזנים שלנו היה עצום והשפעתו רבה".

גם הבולבובצים מנסים...

לאחר מכן נודע מפה לאוזן כי הבולבובצים ידעו על התקיפה הגרמנית וקיוו לקצם של היהודים. בשמעם על המפלה הגרמנית והגבורה היהודית, אבדה שלוותם. זימנו כינוס בכפר ראן והחליטו כי זה הזמן לתקוף את הפרטיזנים היהודים המותשים, ולהשמידם. באזור ברז'ניץ, ולדימירץ, דומברוביץ מתרכזים בולבובצים. הם יוצאים מן הביצות בין טריפיטניה, אוזירו, ראן, רוצחים כל מי שנתקלים בו. תפסו פולנים והתעללו בהם באופנים שונים. בלאווסקי מן הכפר ראן, ביתרו את בטנו, שלפו את מעיו והכוהו למוות במקלות. הם קרבו אל הפרטיזנים ונהדפו לאחר קרב מר, תוך אבדות לשני הצדדים.

לאחר מפתם על סכר הורודניה, חפרו הגרמנים בונקרים בוויסוצק ובהורודניה, התקינו מוקדי ירי בסטולין ובסרניק, ממוקדים אלה הגיעו מרגליהם עד ליער. אנחנו האזרחים, מיואשים. בא גוי ואומר: "ראיתי גרמנים במרחק חמישה ק"מ מכאן". גוי אחר אומר כי שישה ק"מ מן הקן שלנו, בכפר חינאצ'ה, השתכנו גרמנים מוולדימירץ. הגויים מספרים לנו כי הגרמנים מרכזים כוחות צבא גדולים ושוטרים מחילות המצב במטרה לחסל את החבלנים, גם את הבולבובצים. אחרים יודעים לספר כי לאור המצב הציעו הפרטיזנים הרוסים לבולבובצים שיתוף פעולה, ונקבע מפגש בין נציגי הצדדים כדי לעבד קו הגנה משותף כנגד הגרמנים. במפגש הראשון ביער הביצתי של חינאצ'ה בגדו הבולבובצים והרגו את המשלחת של הפרטיזנים.

עד היום לא ברור לי מה מידת האמת בסיפור. באותם ימים נגרם ליהודים המסתתרים לא מעט צער לשמע הברית הנקשרת בין הפרטיזנים הרוסים ובין הבולבובצים, על חשבון היהודים. היינו מוטרים, ציפינו לנס או חלילה למוות.

הפרטיזנים היהודים ירשו את הכלל "אין לנו על מי להישען אלא על אבינו שבשמים", אנחנו מתפללים אפוא, והפרטיזנים אינם נחים, הם יודעים משמועות שהגרמנים לא יעברו בשתיקה, ותוקפים ממארבים את מרגליהם, ובהצלחה. הגרמנים מבולבלים ונמנעים מתקיפת היער.

פולנים ויהודים ביער

בתוך כך באים לאזור הפרטיזנים ולכפרים הפולנים: הוטה, הורנה, דוברין, אוסטרי-רוג – מקומות בהם אין לבולבובצ'ים דריסת רגל כי הפרטיזנים הודפים אותם בקביעות – שרידי פולנים מכפרי ווהלין שנטבחו. גם אנחנו שוהים כאן. פולנים אחדים, חמושים ברובים ארוכים מן המאה ה-19, באים לאזור ומבקשים למשוך צעירים פולנים לשורות האוטריאד הפולני ע"ש קושצ'יושקו. אך הפולנים אינם מצטרפים. לשאלתי הם משיבים כי אלה קומוניסטים, ליד לוצק יש פרטיזנים פולנים שאינם קומוניסטים, לשם יצטרפו. אני אומר: "חבריה לשם לא תגיעו, האוקראינים ישחטו אתכם בדרך. הפולנים הקוראים לכם הם חלק מן היחידות המקומיות שלנו, בקרבת מקום, סמוך לנהר סְטיר. לכו אליהם ותינצלו". תשובתם: "לא נלך אל קומוניסטים, עדיף למות".

שמואליק קליגון בן ה-19 פונה במילים: "קבלו אותי לאוטריאד שלכם". הם משיבים: "טוב, האם אתה יודע לאחוז רובה?" "לא – משיב שמואליק – אך אדע". אני רואה שהפולנים מוכנים לקבלו ללא שאלות. ואז ניגש חיים הוכמן ואומר: "אני חייל הצבא הרוסי, יודע לאחוז רובה, רצוני להצטרף אליכם". "אתה זקן מדי" הם משיבים. לאחר לבטים אומר אחד מהם: "נקבל אותך כדי שלא יאמרו שאנחנו דוחים יהודים". בדרך הם מטיחים בהוכמן כל מה ששמענו במשך עשרים שנה מאנטישמים פולנים כנגד יהודים.

המפקד הפולני סטנובסקי הוא... יהודי

בבסיס, בחוות קרימְנה, פוגש הוכמן כ-200 פולנים חמושים, בהם גם פרטיזנים יהודים ומעט אזרחים יהודים, נשים וילדים. מפקד עליהם צעיר בשם סְטנובסקי, הוא פורש חסותו על האזרחים.

באוטריאד התנועה רבה. שוהים בדרכים שבוע, שבים, נחים ויוצאים שנית. מפקדם, סטנובסקי, נוסע עם אנשיו לפעולות חבלה. אנשים נופלים בקרבות, מגייסים חדשים ויוצאים שוב ושוב. סטנובסקי עם הפולנים והיהודים שלו, אינם נחים, אינם מחמיצים הזדמנות להכות בגרמנים. גם הוכמן משתתף בפעולות. כעבור זמן-מה נוספים אנשים, פולנים מלידה, המצטרפים לאוטריאד. לפי שעה סטנובסקי אינו לוקח

אותם לפעולות. שומעים אותם אומרים שהיהודים הם אפס-אפסים, הנשים והילדים היהודים הם אוכלי חינם ויש להיפטר מהם. סטנובסקי מצווה לבודד אותם ולעקוב אחריהם. התברר שהיו אלה מרגלים, ירו בכולם. המפקד הסביר לאנשי המטה כי כאשר באים אנשים מסוג זה ליער, והעיקר אצלם הוא שנאת יהודים, אות הוא כי באו במטרה אחת – להרוס אותנו.

הוכמן סיפר אפיזודה אחרת: קרימנה, חווה בלב היער, לא רחוק מנהר סטיר, ארבעה בתים מוקפים ביצות יער שחורות. גוי הכה שם יתומה יהודייה. סטנובסקי הורה לעקוב אחריו. כעבור עשרה ימים פקד לפתע לעזוב את המקום. הגוי שהרע ליתומה, מונה מורה דרך כביכול, בדרך ירו בו, הוא היה מרגל גרמני. הוכמן שהה באוטריאד ההוא עד גירוש הגרמנים מרובנה. כעבור שנה, לאחר המלחמה, הוכמן במפקדת האזור. לפתע הוא רואה פנים מוכרות ואינו יודע מי האיש. "הוכמן – שואל האיש – מה אתה מביט בי?" "ראיתי אותך במקום כלשהו, ואיני זוכר היכן" משיב הוכמן. "אינך זוכר, אז לא" מחייך הזר ויוצא. הוכמן סקרן, ושואל פקיד אחר לזהות האיש. זה היה המפקד סטנובסקי, יהודי. איש מן הפולנים והיהודים לא ידע. תפקידו ומשימותיו, האסטרטגיה וההנהגה הנבונה, נעשו בגאונות יהודית. אני, יצחק פייגלשטיין, מוסיף: פולנים זקנים שבניהם וחתניהם היו באוטריאד קושצ'יושקו, הזכירו את גנרל סטנובסקי בדמעות תוך שהם מצטלבים.

מעטים מאתנו ידעו כי בכפר וילין, סמוך לדומברוביץ, התגורר זוג צעיר עם נירות אריים, והאיש היה מפקד האוטריאד הפולני קושצ'יושקו, בנוסח אוטריאד של הפולנים הזקנים, שחסות גנרל סטנובסקי פרושה עליו. היו עוד נסתרים מסוגו ביער.

הגרמנים שורפים אזרחים זקנים בעודם חיים

באחד מימי מרץ האחרונים או בראשית אפריל 1943, שמענו יריות מקלעים ותותחים קלים, שהגיעו אלינו לכפר הורנה. אנחנו משערים שירים מכיוון אחד בלבד, שהגרמנים יורים על יער סווריץ'ביץ'. כעבור שעות אחדות אני פוגש פרטיזנים. הם מספרים שהדרכים ממוקשות, ושתלו שדות מוקשים. הפרטיזנים משתכנים בדובה ובעקבותיהם יהודים אזרחים. מספרים גם כי אוטריאדים רוסים רבים יוצאים לסייע.

כשמצאו הגרמנים בסיס נטוש ביער, חיטטו וחיפשו ואז הרסו ופוצצו אותו. לאחר מכן נכנסו לכפר סווריץ'ביץ', מצאו שם כמה זקנים: גברים ונשים ויהודי אחד. הם גירשו אותם לכנסייה, הציתו את הכפר ושרפו אנשים חיים. בכפר זלין, מצאו שלושה גויים ושרפו אותם ואת הכפר. בכפר דוברויסק גירשו לרפת את הזקנים שלא ברחו, והציתו אותה. נשרפו בתוכה למעלה מעשרים איש וכל הכפר עלה באש. בכפר הוטה-סטפנגורודסקה, נתקלו בשישה גויים זקנים. השליכו אותם לתוך אחד הבתים והציתו. הכפר נשרף יחד אתם. מרבים הגויים מן הכפרים שעלו באש, ומשפחותיהם, שוהים ביער הביצתי. עולים שם ריחות בשר צלוי, כי האש אחזה בסוסים, פרות, כבשים וחזירים, קולותיהם נבללו בקולות הירי לנהמת פרא אחת. היער כולו אפוף ירי וברד קליעים. אחדים מן הגויים לקחו עמם במנוסתם ליער איקונות של האם הקדושה והבן. תלו אותן על ענפי עצים, כרעו לפנין ובכו, פכרו ידיים ונשקו לאדמה הבוצית. כעבור יומיים-שלושה יצאו הגרמנים והותירו אדמה חרוכה. האוכלוסייה משוטטת ומבכה את החורבן. ואני השריד, הולך עמם ומקנא בהם. בסתרי לבי אני חוזר בשינוי קל על מילות הוגה יהודי: "ארץ שנחרבה עוד יבואו אנשים ויבנו אותה" ואת עמי שנחרב מי יבנה!?

קרב עקוב מדם סמוך לכפר פרקוליה

נעלמו מעיניי הפרטיזנים שלנו. אינני רואה שום איש מדומברוביץ ומסרניק. הדבר סתום בעיניי. סמוך לדובה, בביצות, שוהה אוטריאד שיטוב הקטן, ביניהם פרטיזנים יהודים. בקרבם שוהות משפחות פולניות שנמלטו מכפריהם ההרוסים-הטבוחים. זה שבועות אחדים השמים אדומים למרחקים בלילות – כפרים פולנים עולים באש ותושביהם נרצחים באכזריות. שרידיהם נמלטים לכאן לבקש מקלט באוטריאד הקטן. כאן בביצות הם עומדים על המשמר עם כידונים, מגלים, סכינים ארוכות, גרזנים מושחזים. פורצת מהומה. הפולנים המבוהלים צועקים: "בולבובצים באים!" רצים קדימה עם מגלים. מתברר כי הבאים הם פולנים מגואלים בדם, פליטי כפרים טבוחים.

באחד הימים באו גם כ-30 יהודים מוולדימירץ, ששהו ביער ליד כפר פולני ובקושי ברחו משם. האנדרלמוסיות חוזרות על עצמן. בביצות של דובה שורר עולם התוהו. במערבולת הפחד אנו שומעים כי מעבר לסטיר, מרחק 18 ק"מ מאתנו, בכפר פֶּרְקוּלִיָה, השתכן כוח גרמני גדול.

השרידים הפולנים סבורים שהגרמנים יגנו עליהם מפני האוקראינים והם מרוצים מן השכנות הגרמנית. אנחנו, היהודים, מודאגים. מביטים בילדינו ברחמים ובכאב, חוששים שהסוף קרב. אני מקשיב למתרחש בדרכים. יום אחד, לאחר קבלת ידיעות מעציבות וחרדה, אני עומד בקצה היער ושומע דהרת סוסים. אלה ודאי בולבובצים, מיד יקיפו אותי, סברתי. היו אלה סיירי הפרטיזנים שלנו מדומברוביץ ומסרניק.

כעבור שעה, נע כל האוטריאד לעבר הנהר סטיר. הם אינם מדברים. לאחר ימים אחדים, עם שחר, נשמעים מעברו השני של סטיר מטחי ירי אדירים של תותחים, הנמשכים במשך היום כולו. אנחנו מבינים שמתנהל מאבק קשה. אנחנו היהודים, חסרי שלוה ודואגים לגורל לוחמינו. בוכים ומתפללים שלא יאונה להם רע.

יהודים שהשתתפו בקרב מספרים: אנשי הא-אס החמושים קובצו מאזור פינסק, סטולין ומעיירות הסביבה וחנו בעברו השני של נהר סטיר, בכפר פרקוליה. תכניתם, לחסל את האוטריאדים. הפרטיזנים צפו קרב קשה. הטילו על האוטריאד של סווריץ'ביץ', שכבר הוכיח את יכולתו ומסירותו, לתקוף ראשון. התכסיס שננקט נועד לבלבל את הגרמנים.

קרב בן יומיים לא הניב תוצאות ולא ניצחונות. אך היו קרבנות בשני המחנות, יותר אצל הגרמנים. קל להרוג יהודים חסרי הגנה, אך כנגד פרטיזנים שבידיהם הבררה להילחם, להרוג או להיהרג – כנגדם לא היו הגרמנים גיבורים גדולים. הפרטיזנים מתנפלים על האויב כנמרים שהתגרו בהם. הגרמנים הגיבורים נופלים כזבובים. בלילה נסוגים הגרמנים ובדרך נסיגתם מעלים באש כפרים חסרי מגן ובהם אנשים ספורים שנותרו ובעלי החיים. זמן רב דיברו הפרטיזנים על קרבות פרקוליה. חיילים, שהיו בעבר בחזית, אמרו שהקרבות עלו בחשיבותם אפילו על שדות קרב, בהתחשב בכך שלפרטיזנים לא היה עורף אליו יכלו לסגת כשסביב להם יחידות אנשי אס-אס חמושות היטב.

שחר. הגרמנים, למעט המשמר, ישנים. כדי להתקרב לכפר חייבים לעבור בשטח ריק פתוח. זה נעשה לפני אור ראשון. כשהם קרובים מאוד, פותחים הפרטיזנים באש ונתקלים מיד בברד קליעים מכל מין – מכוונת ירייה, מקלעים, תותחים. הבתים הבווערים שבהם שוכנו הגרמנים, זעקות האנשים ובעלי החיים, ברד הקליעים שלנו וקריאת

הורה האימתנית, ההתנפלות פנים אל פנים על הגרמנים, כל אלה, בלבד אותם. הם יורים סתם, ללא חשבון. יש להם קרבנות רבים. הפרטיזנים תוקפניים יותר ככל שחולף הזמן. פצועינו והרוגינו, שד"ר ארליך והסניטרים אוספים תחת אש, מלבים בלבם אש נקם, הם יוצאים לקרב גלוי. כך לחם האוטריאד של יהודי דומברוביץ וסרניק לבדו כנגד כוח עצום של גרמנים שנאלצו לעזוב את פרקוליה, בהותירם אחריהם תולדות מכוסות. בלילה ההוא היו לנו פצועים רבים. שמונה יהודים וגוי אחד נפלו. האבדות מייסרות והכאב גדול.

סשקה וכנופית המרצחים שלו

אסון משכיח אסון. כשנלחמו הפרטיזנים בפרקוליה, נשאר המחנה האזרחי היהודי בין עצי הערבה, כי לא יכלו לקחת אותם עמם. אזי התנפלו הבנדרובצים ומפקדם האכזר סשקה, בן הכומר של ראן, שחטו את היהודים, קרעו לגזרים את אלה שלא נמלטו. כנופיות אלה גויסו מקרב הגויים של ראן, קריוויץ, טריפיטניה. כבר בשבועות הראשונים להתהוות האוטריאד היהודי הקטן בראשות פינחס ניימן, נאלצו לנהל כנגדם קרבות בקביעות. הכנופיה כללה כ-300 פורעים חמושים היטב, עם עתודות של צעירים, שקצים ושיקסות. הורגים בהם ולמחרת צצים אחרים. לפי התנהגותם, הם יורשים ישירים של חמלניצקי ושל גונטה ימ"ש. לאחר שתקפו יהודים או כפר פולני, לקחו עמם על כידוניהם ראשים כרותים, ידיים ורגליים, הביאו לכפריהם בשירה פרועה, רקדו כל הלילה, התהוללו והשליכו את הראשים והגפיים לכלבים.

שישה פרטיזנים שנתרו לשמור על האזרחים לא יכלו לעמוד בפרץ ולהדוף את ההתקפה הלא-צפויה של סשקה ו-300 פורעים חמושים ועוד כ-500 שקצים אשר רצו בעקבותיהם כשבידיהם מגלים, גרזנים וקלשונים. כולם יחד גרמו הרס אימתני והלכו ליער בְּרִנִיצָה עם ראשים וגפיים של יהודים על הקלשונים והכידונים, להתהולל, להשתכר, לעשות אורגיות ולשיר בקולי קולות את ניצחונם על יהודי דומברוביץ וסרניק חסרי המגן.

הפרטיזנים, מאות ספורות, שקרוביהם נשחטו, לאחר שבדקו במדויק היכן נמצאת הכנופיה, הגו מיד תכנית, להתנפל על הכנופיה הרצחנית במפתיע, בעיצומה של האורגיה הלילית. מאות מהם נורו במקום. עשרות נמלטו לעבר היער הביצתי ונתקבלו שם באש מן המארבים

שהוצבו מראש. הם נפלו כגבעולים קצורים, עשרות נפלו חיים בידי הלוחמים. פרטיזן מסוויצ'ביץ' קשר אחדים מהם לעצים ובהחזיקו ראש כרות ושד של נערה יהודייה צעק: "יהודים עשו כמותם". הפרטיזנים של דומברוביץ, שלושת האחים שפין, מודריק, משה לנדוי, טילטשין, לייוויק פישמן, האחים ברוך ואשר מנקובסקי, משה קובזלו, פינחס גנזיל, יהודה צצקס והאחרים, יישבו את החשבון. נקמו על שמעון שיינמן, קופל לוין, ילדיו השרופים של יודל, משה פישמן, על הכול ועל כולם. גם הפרטיזנים הגיבורים מסרניק שילמו לפורעים על אכזריותם ועל מעשי הרצח שלהם. סשקה נמלט וקיבץ כנופיה חדשה, חמושה בנשק איכותי. הפרטיזנים והיהודים שלנו שוב נתקלו באספסוף פרוע זה.

הפרטיזנים מלקטים חלקי גוף של הקרבנות. ד"ר ארליך קובע כי אבריהם נקרעו בעודם חיים. קוברים אותם בכאב, בדמעות וייסורים. אני, יצחק פייגלשטיין, הולך אל מקלטי ביער דובה, בדרך אני פוגש גוי ידד, הוא אומר לי בתרעומת: "איצוניו, לא הייתי מתאר לי שיהודים מסוגלים לנקום כך". לשאלתי אם ראה את היהודים הקרועים לגזרים, את החורבן הנורא שעוללה הכנופיה של סשקה, הוא משיב: "אלה הרי גויים חשוכים, אנשים נבערים, יהודים אינם צריכים לנקום כך".

שבועות שאין אני שומע מן הפרטיזנים שלנו כי הלכו לכיוון אחר. אני מתקרב להוטה, נתקל בשני פרטיזנים הנושאים עמם דבש כוורת, מזהה את אפרים הבן של קוז'ה. מיד קרבה חבורת פרטיזנים ואני מזהה את המפקד, היהודי מסרניק בעל השפם הארוך, אפרים בקלָטשוק. אני שואל על הפרטיזנים שלנו ועל האזרחים. נודע לנו כדלקמן: לאחר קבורת חלקי הגוף של היהודים ומשפחות הגויים, ידידי היהודים שחלקו בשל כך גורל זהה, התיישב האוטריאד באזור חוות ויצ'וקה וביקש לנקום על גיבורי פרקוליה הנופלים. באחד הלילות הם מצליחים להגיע לסרניק ומשליכים רימונים על הבונקרים של הגרמנים ועושים שמות בחיל המצב הגרמני הקטן שרק חלק ממנו ברח להורודניה. מקימים מחדש את המוצבים הגרמנים, עמדות הירי והבונקרים ולנים בהם. ביום הם שומרים מעמדות הירי על הדרך סטולין-פינסק. עם טיהור סרניק מגרמנים, עוברים הפרטיזנים והאזרחים לכפר ויצ'וקה. קבוצה ובראשה לייוויק פישמן אורבת על הדרך סטולין-פינסק, כי אנשי הקשר מדווחים שהגביטס-קומיסר של סטולין עם חבורת אנשי אס-אס, חייבים לנסוע לפינסק. התרחש כדבר

הזה: נוסע רכב, לפניו אופנוענים חמושים, לצדיו ומאחוריו כוח חמוש. מן המארב הנסתר של הפרטיזנים נורים לעבר הגרמנים קליעים, מוקשים ורימוני יד. מצליחים לחסל את כולם. כובעו של הגביטס-קומיסר הושלך על עץ. לייוויק מוריד אותו ושב לבסיס והכובע על ראשו. הפרטיזנים בוויצ'ווקה חוגגים את ניצחונם. קבוצה אחרת הלכה לנהר פריפיאט וארבה עד שהגיעה מעבורת עמוסה תבואה שדודה ועליה גרמנים רבים. הפרטיזנים ירו ברגע הנכון והשליכו רימונים, המעבורת החלה לשקוע, חיילים נפצעו, נפלו מתים. שניים מהם הצליחו להגיע אל החוף והפרטיזנים הביאו אותם לוויצ'ווקה. הם טענו כי סבותיהם היו גרמניות, הם חברים במפלגה קומוניסטית לא לגלית, אבות לילדים, וביקשו לא לפגוע בהם.

הלאומנים של ויצ'ווקה הכניסו את הכנופיה של ששקה דרך הגנים, כי ברחובות שומרים הפרטיזנים. הפורעים מחוללים חורבן נוסף. הפרטיזנים מתבלבלים לנוכח המתקפה הלא-צפויה של ערב רב גדול חמוש ברובים, גרזנים, קלשונים. עד שהם מתאוששים, יש כבר קרבנות. הם מתעשתים במהירות והודפים את האויב האכזר, אך יש שבעה פרטיזנים מתים ו-15 מן הזקנים, האלמנות והיתומים, בהם זיידל גראוור וחיה שיינמן מדומברוביץ. האחרים הם מסרניק, וגם נערה מקוריץ וכמה יהודים כפריים. אסונות אלה מתרחשים בפרק הזמן בין פסח לשבועות שנת תש"ג, 1943.

לעת ערב, לאחר קבורת ההרוגים, מודיעים אנשי הקשר היכן שוהים הפורעים. הפרטיזנים משיגים אותם ביער סמוך לעיירה רובליה, שם חנו והחלו בחיננה. הפטפונים ניגנו והם שתו והתהוללו כמנהגם. הרובים הונחו על תומכות, כה בטוחים חשו עצמם. בשקט ובזהירות קרבו הפרטיזנים והקיפו אותם. בן-רגע ניתכה אש מכלי ירי למיניהם. הפרטיזנים היו מוכנים לקרב פנים אל פנים עם כידונים על הרובים, זה לא קרה כי לא הניחו להם להגיע אל הנשק. בהתקפה זו חוסלה הכנופיה, מי שנתפסו חיים, נורו כעבור שעה. ככל שמתק רגש הנקמה לא הייתה בו נחמה כי אבדותינו כאמור היו גדולות והפצועים רבים.

האחות מטילדה שיצאה בשלום מקרבות פרקוליה, בהם הגישה עזרה לפצועים תחת מטר כדורים, מצאה את מותה בוויצ'ווקה בידי ששקה שדקר אותה בסכין.

הזמן חולף באבל כבד. באוטריאד הנוצרי של דובה היו שני יהודים מולדימירץ ויהודי אחד מחינאצ'ה, הם הלכו לבצע פעולת חבלה ולא שבו. נודע לנו כי שלושת היהודים נהרגו בידי חבריהם הפרטיזנים.

האוטריאד של גנרל פיודורוב

באותה תקופה באה התאגדות פרטיזנים גדולה מיערות ברנסקה. אומרים שהיא כוללת 60 אוטריאדים מונהגים בידי גנרל רוסי, פיודורוב צ'רניגובסקי. הם עוברים בדרכים פתוחות, לאור היום, כמי שעורכים אימונים. מרגליהם מגלים את סנדר פייגלשטיין מסתתר בתוך הדגן. חושדים בו שהוא מרגל ורוצים לירות בו מיד. תחנונו ללא הועיל, עד שהתערב אחד מהם, התבונן בו ואמר: "העבירו אותו למטה". מובילים את אחי אל הגנרל והוא שואל: "מה יש בתרמילך? רימונים? תכניות? מצלמות?" אחי הופך את התרמיל, נופלות מתוכו פרוסות לחם וסידור יעקב אמדן. האיש שהביאו אל הגנרל, מדפדף בסידור ואומר: "גנרל, זה סידור יהודי". אומר הגנרל: "תסתלק טיפש". היו באותם אוטריאדים יהודים ובכל הזדמנות הצילו ועשו טובות ליהודים.

עתה הם עושים חנייה ביערות דובה, פרושים עד הכפר בילה. הם מעניקים לאוטריאד הקטן שלנו מתנה, נשק. המפלסים מניחים גשר על נהר סטיר. מגייסים עגלות בכפרים ועולים על חיל המצב הגרמני-משטרתי בוולדימירץ. עד אור הבוקר מקיפים אלף פרטיזנים את העיירה. כשנופלים שם ללא התראה קליעי תותחים ראשונים, בורחים הגרמנים והשוטרים ומסתתרים בבונקרים מוכנים. הפרטיזנים שולטים בעיירה. שני גרמנים מוציאים את ראשיהם מן המוצבים ומיד מתגלגלים הראשים בחוץ. שבעה גויים מן העיירה, ששיתפו פעולה עם הגרמנים, נתלים. מן העיירה וסביבתה מובלות מאות עגלות. כל השייך לחיל המצב הגרמני, ובמיוחד תבואות ומשק החי השדוד, נלקחים ליער דובה. הגרמנים המסתתרים, מניחים לפרטיזנים לעשות כראות עיניהם כל זמן שהותם בעיירה. ראוי לציין כי באותם ימים התרכזו שם גרמנים מאזורי רפאלובקה, אנטונובקה, מניוויץ'. שלושה ק"מ הפרידו בינם ובין העיירה אך הם חששו להתמודד עם הפרטיזנים. גם כשהגיעה תגבורת גרמנית מסארני ומסטפן הם התחפרו קילומטרים אחדים מפאתי העיירה ושתקו. משעזבו הפרטיזנים את העיירה בשיר והמולה, שבו הגרמנים לוולדימירץ.

פרטיזנים אלה הולכים מדובה לעיירה ליובישי ומתבצרים שם. ואנחנו בתחושה כלאחר חג גדול שאחריו צפוי חורף קר עכור. צערנו ופחדנו גדלים. השמים אדומים מדי לילה ברדיוס של 30-40 ק"מ ביער הביצתי. למחרת נראים שורדי חוות וכפרים פולנים טבוחים, ביניהם גם יהודים בודדים מסטפן וממניוויץ'. הם מבכים את האסון הראשון של העיירה האהובה ואת משפחתם האבודה, ובוכים על האסון השני ביערות, בכפרים הפולנים, בהם איבדו זה עתה את הילד האחרון, אח או אחות שעוד נותרו מן המשפחה הטבוחה.

בנדרובצים מתנפלים ומוכים

אין מניחים לנו להישאר בקיפאון הייאוש שלנו, ביגוננו וכאבנו. לפתע, עם שחר, נישא אלינו קול ירי מאלפי כלי משחית. אנחנו מבינים שהם באים מדומברוביץ-ולדימירץ. הרעש גובר מרגע לרגע, נדמה לנו שהיער הביצתי שוקע לתהום. אנחנו מתבוננים סביבנו ורואים כי האוטריאד הקטן של דובה, על 60-70 הרובים שלו, נעלם. באים במרוצה פולנים מבוהלים עד מוות, מספרים כי מחנה של 10,000 בנדרובצים מכתר 17 אוטריאדים לא רחוק מאתנו, מעברה השני של דובה. מה שהתרחש הוא: כשעמדה החטיבה לנוע, דיווחו על כך מרגלים לאויב, ובשדות דובה התנהל קרב במשך חמש שעות כנגד מחנות גדולים של בנדרובצים שבאו מדומברוביץ, ברז'ניץ, ולדימירץ. באו לעזרת הפרטיזנים, הצ'רניגובצים מן הסטיר ויהודי דומברוביץ וסרניק מסווריץ'ביץ'.

הם באו ממש בזמן, כאשר כוחות גדולים של בנדרובצים הופנו כנגד החטיבה. הבנדרובצים ספגו מכות קשות, מהומה ובלבול שררו בקרבם והם ברחו כשהם מותירם הרוגים, פצועים ונשק. ואצלנו חג. אנחנו מעתיקים מגורינו אל לסיצק. אני פוגש שם פרטיזנים אחדים מדומברוביץ: יאנק רוטנברג ואשתו, משה קובזלו, שלושת האחים שפין, הרוסים מסליוק ווסקה. נודע לי על הפרטיזנים היהודים מדומברוביץ הפרושים בפולסיה באוטריאדים שונים.

רשימת הפרטיזנים מדומברוביץ

אבוגוב אלק (בעלה של חיה לנדאו), אובסיינקו גבריאל (חתנו של וורונה), ברמן אברהם, ברמן יחיאל, ברמן ברל (אב), ברמן יידל (בן),

משה (אחים) בן שמואל

ברמן לאה ומניה (בנות), בקלטשוק מלך, בייגל דוד, ברוינפן אבא, ברוינפן משה, גנזיל פינחס, הוכמן חיים, וילגון שמואל, זליקוביטש (אב), זליקוביטש בבוס (בן), חייט, טילטשין יונה, יפה אייזיק ומשה (אחים), לנדאו חיה, לנדאו אפרים ומשה (אחים), מודריק חיים (הורוויץ), מודריק חיים (קולקי), מודריק מאיר, מנקובסקי ברוך ואשר (אחים), ניימן אברהם ופינחס (בני מנדל), ניימן פינחס (חתן של מנדל), ארליך ברוך (רופא), פרפלמאזה פיניה, פייגלשטיין: אייזיק, יוסף ויעקב, פישמן לייזיק, פרלשטיין לייבל, צצקס יהודה, קובזלו משה, קאריך, קירז'נר מאנס, קרוננברג, קרצמן נטע, רוזנברג שמחה, רוטנברג יאנק, רוטנברג גינה (אישה), שיינמן זליג, שיינמן לייבל, שיינמן מיכל, שפין: איצל, זלמן, משה (אחים).

מודריק חיים

עוד מאות אנשים מסרניק ויהודים כפריים מן האזור, לחמו יחד. כל אחד מן הרשימה הפך גיבור ביער, וגילה באותם ימים תושייה שסייעה בהתמודדות עם האויב. כל אחד נקם וכולם יחד גילו אהבת ישראל מרובה ומסירות נפש להציל יהודים. אחדים נפלו בקרב, אחדים מבגידת חברים לנשק גויים, עונו או הוסגרו בידי האויב. כל אלה הם קדושים. חלק גדול עלה לישראל, חלק היגר לתפוצות. מיעוט קטן נשאר ברוסיה. כולם הצילו יהודים, הצילו את כבוד העם.

שוב אני מאבד את הפרטיזנים שלי מדומברוביץ ומסרניק. אנחנו כבר מספר ניכר של אזרחים. שורדים מאזורים שונים מרוכזים ביערות לסיצק סמוך לנהר סטיר. גם שותפינו, שרידי הפולנים, אתנו. מעל ליערותינו סובבים מטוסים גרמנים, נודע לנו שהפרטיזנים עוזבים את המקום ופונים מזרחה. שוב נהיה ללא הגנה מפני הבולבובצים והמטוסים הגרמנים. בעוד מועד אנחנו בורחים לתוך הביצות של פנסק עד מעבר לדרוהיצ'ין, מקומות בהם מצויים בסיסי פרטיזנים.

אנחנו מאבדים קשר עם הפרטיזנים שלנו עד לאחר גירוש הגרמנים ממחוזותינו. רק אז נודעו לי קורותיהם: קרבות הרואיים גלויים, מעשי גבורה ומוות של אנשים אהובים שבזכותם וברצון האל שרדו קומץ יהודים אזרחים. זכותם יגן עלינו.

ב. סיפורו של ברוך מנקובסקי

להטביע את הצער בשכר

רבים מאתנו נפלו. אחי אשר נפל בקרב על סף השחרור, יומיים לפני גירוש הגרמנים.

לאחר השחרור נפגשתי עם המפקד הראשי של האוטריאד, חסיד אומות עולם אמתי, מקסים מיסירה. על השולחן כוהל, הלשונות משוחררות. אני אומר: "חבר מפקד, לא צדק בן הכלבה סרגיי כשהרג את הפרטיזן הצעיר האמיץ מאטס מסוריץ'ביץ'. אילו פגשתי אותו עתה, היה מת מאקדח זה. עוד ביער רצייתי להרוג אותו, אך בגלל מחנה האזרחים: זקנים, אלמנות ויתומים יהודים, לא עשיתי זאת. אתה חבר מפקד, היה עליך להגיב, עברת על כך בשתיקה, זהו חטא".

"שמע בוריס – משיב מקסים – נדמה לך שירו בו כי הוא יהודי, לא! שמע אחא, אצל הפרטיזנים, בשל הזהירות, היו החיים הפקר. הפרת משמעת קלה, ומיד – כדור. צר לי על הנער הסובייטי בוגרוב כשם שצר לי על הפולקובניק הסובייטי-רוסי בכפר אוסטרובה, שבגלל הבעת רעיון מטופש 'כי אין זה הזמן לפעילות פרטיזנית', קיבל כדור. תאר לעצמך, אנחנו מקיזים דם, בולמים את

המשלוח הגרמני, מפוצצים את קרונותיו, נהרגים, מוסקבה מכירה במלאכתנו, והנמלט משבי הגרמנים, פורט אותה לפרוטות. לא סרגיי בלבד, כל המטה, וגם אתה, אבוגוב, בקלטשוק, פוליטרוקים רוסים, גוזרים את דינו ומוציאים להורג פולקובניק. עד היום צר לי על האיש". הגוי מקסים מיסירה, מפקד נבון, מביט הרחק ובעצב, וממשיך: "אח, בוריס, הבה נטביע את הצער בשכר". שותים בזו אחר זו כוסות יי"ש ואני מצטרף. אני חש כי הדברים שהוא אומר לי מכאיבים לו מאוד.

שונאים אותנו

אנחנו, יהודים מדומברוביץ ומסרניק, הננו היסוד לפרטיזנים באזור שלנו. אך למן הימים הראשונים אין מניחים לנו להיות עצמאים. שולחים מפקדים סובייטיים. מקסים מיסירה הוא המפקד הראשי. אל

המפקדים היהודים מספחים קבוצות פרטיזנים קטנות, והגויים הזרים, כולם קצינים, מתחילים לנהל ומתאווים לרמוס אותנו ברגליהם. יהודים רבים עוזבים במחאה את האוטריאד ולוקחים עמם את נשקם. מיסורה עושה פשרה, שולח את וסקה הרשע אל דיאדיא פטיה. לאמתו של דבר הייתה לנו החלטה לירות בכמה כלבים, בגלל מותו של מאטס, ולעזוב את האוטריאד. אך לאחר שיקול דעת, ומחשש לגורל האזרחים חסרי המגן, זקנים, נשים ויתומים, חזרנו לאוטריאד ונאבקנו מבפנים עד שגנרל בגמה הפך למפקד אוטריאדים רבים וגם שלנו. החסות של בגמה מחניקה את המגמות האנטישמיות של מפקדים סובייטים קטנים שהתנכלו אפילו לד"ר ארליך, ובמסירות נפש רבה הצלנו אותו מידיהם. הם גירשו טבחיות יהודיות ושיכנו סמוך לנו בעלי תשובה לכאורה, שוטרי ויסוצק, שחשפנו את פניהם וירינו בהם.

שונאים אותנו. תארו לעצמכם, אנחנו היהודים, הננו 80% באוטריאד, נלחמים כאריות, אין דומה ליהודי דומברובין-סרניק; באים אנטישמים אחדים ומבקשים להציק לנו ולהטיל בנו דופי. המצב הנוכחי למשל: הגרמנים גורשו, הפקידים הסובייטים שעמם אני בא במגע, טענתם אחת: שאנחנו היהודים, נלחמנו בין הפרטיזנים כי לא היה לנו מוצא אחר, ולאמתו של דבר איננו ידידים גדולים של הממשל הסובייטי. הקרבות ההרואיים של האוטריאד שלנו, שאני מספר להם עליהם, אין להם משמעות בעיניהם. אני אומר להם כי הפרטיזנים גירשו את הגרמנים מיערות צומן ופתחו את הדרך לרובנה. בזמן הקרבות הקיז האוטריאד שלנו דם רב, ועל סף השחרור נפלו קרבנות יקרים. האוטריאד היהודי שלנו הוא הראשון החודר לרובנה ונלחם ברחובות נגד צבא גרמני סדיר.

הנה אני רואה את היהודים שלי בקרב: צצקס, חיה לנדוי, משה לנדוי, אלק אבוגוב, יונה טילטשין, פינחס גנזיל, זליק שיינמן, מיכל שיינמן, לייבל שיינמן, משה קובזלו, זלמן ומשה ואיצל שפין, ליוויק שיפמן, שאול גלצקי, יהודים מסרניק, כולם משתתפים בקרב על הרחובות היהודיים ברובנה, גם אני, ברוך מנקובסקי, שאך אתמול קברתי את אחי אשר. כולנו פורצים קדימה ונלחמים כאריות, לא חסים על חייו, ובעזרת האוטריאד שלנו רובנה משוחררת. הדרך מיערות דומברובין-סווריץ' ביץ' לשחרור רובנה, ארוכה ועקובה מדם. כל חבר שלישי נפל בדרך ועצמותיו נותרו מוטלות על הגבעות, בביצות. לא תמיד נתנו האויבים מנוח לעצמות גיבורינו הנופלים. פעמים רבות נאלצנו לסגת,

ומאוחר יותר, כששוב הדפנו את האויב ושבנו למקומנו, מצאנו קברים פתוחים ומתים מחוללים. אני נזכר בקרבן בוברוב מסרניק, שהגרמנים חפרו מקברו, חיללו את גופו הקדוש והשאירו מאכל לעופות טרף.

סיפרתי פעם לפקיד סובייטי בכיר איך כיתרו הגרמנים ביערות צומן את החטיבות שלנו בטבעת ברזל של דיוויזיות החזית שלהם, וכל כוח הפרטיזנים שלנו לא היה ביכולתו להתמודד ולנסות לפרוץ את טבעת הסגר. הצבא האדום הסדיר נלחם אותה שעה ליד דובנה, מרחק כ-100 ק"מ מאתנו. בצד עמדו כ-100 אוטריאדים של פרטיזנים שהקיזו דם רב ועלולים היו להישמד לחלוטין. אלמלא המפקד היהודי אלק אבוגוב, היו הגרמנים מוחצים ומשמידים אותנו ומתנפלים בכל הדיוויזיות שלהם על הצבא הסדיר המותש. אלק זה בגאוויותו, התעשת במהירות והבין שאין מוצא אחר: הוא מצא ביערות לאין קץ ההם, מקום ביצתי בו לא יוכלו הדיוויזיות המשוריינות לעבור, שם קרענו את טבעת הפלדה, פרצנו דרך, התאחדנו עם הצבא הסדיר ורדפנו את הגרמנים. הסובייטי האנטישמי לא התרגש ואמר: "זה לא כלום, לאור התנאים שנוצרו, חייבים הייתם לנהוג כך".

חרושצ'וב מודה לפרטיזנים

כאב וביזוי אמתי חשנו כאשר חרושצ'וב, שר אוקראיני, אמר בסארני: "הגרמנים רצחו רוסים, פולנים, אוקראינים" את שם היהודים לא הזכיר. בנאום ההוא, הודה חרושצ'וב בשם סטלין לאוכלוסייה הנאמנה, לכל הפרטיזנים באזור: אוקראינים ופולנים, יהודים לא הזכיר. מילת תודה אחת לא הייתה בפיו לפרטיזן הנאמן ביותר, היהודי. חרושצ'וב עמד במרחק 300 מטר בלבד מן הקברים הקדושים של היהודים שנרצחו ולא הזכיר אותם. מעוטר באותות כבוד, הייתי הראשון לעזוב את האזור הארור, ובדרך לא דרך הצלחתי להגיע לארץ ישראל.

ג. סיפורו של פינחס גנזיל

על פני מים וביצות עד

התהלכתי בסארני שותק ועגום. תקפוני געגועים עזים למשפחתי השחווטה. לא יכולתי לדרוך על האדמה ספוגת הדם, והתאמצתי לצאת אל העולם הרחב, אל יהודים.

האירועים עקובי הדם בפרקוליה בין עצי הערבה, בוויצ'וקה, בדרך סטולין-הורודניה-פינסק, הם דפי גבורה יהודית. יש גרמנים הרוגים וכאלה שנשבו חיים, כמו כן המוני בנדרובצים שחוסלו. גם לנו אבדות רבות, הן בעת הדיפת האויב, הן בעת רדיפה אחריו כדי להיפרע ממנו על רצח יהודים חסרי הגנה. אין להבין את השכחה העצמית במהלך הקרבות העקובים מדם, הקרב בפרקוליה למשל: התקפת תותחים, לא ניתן להתארגן. שלנו קוראים: "הורה, קדימה אחים", "מוות לגרמנים". יהודי מפינסק נורה ומתחנן: "הרגו אותי, אני אבוד, את הרובה המשובח שלי תנו לחברי, שלו גרוע, ינקום את חיי הצעירים שנגדעו".

לאחר הקיץ העקוב מדם של שנת 1943, בראשית הסתיו, מצאנו עצמנו בין מים וביצות-עד, בלסיצק, לא רחוק מנהר סטיר. אינני רואה את האזרחים היהודים שלנו. אומרים שהם ליד דרוהיצ'ין, מקום בו נתגלה לפני המלחמה רבי, ונשים מדומברוביץ נסעו אליו לבקש נסים

ונפלאות. אולי גם עתה מתרחש שם נס, וזכותו של הרבי תגן על נשים שורדות, והן תינצלנה מרע? בביצות לסיצק, שיתושים מעופפים מעליהן ונחשים זוחלים בהן, מסתתרים עתה שרידים מכפרים פולנים שנוסדו בתקופת הממשל הפולני סמוך לדומברוביץ. הם מדשדשים בבוץ יחפים ועירומים. מן האנטישמיות הגאה נותרה אומללות רצוצה. לכל אחד מאתנו הם קוראים: "אדון חבר", ואין מי

שיקיים את הפסוק "בנפול אויבך אל תשמח". אין גם מי שישתתף באסונם. הם אשמים באסוננו. הם פרושים במרחב של 20 ק"מ בביצות, בין נחלים ותעלות. עקוצי יתושים ונפוחים, הם מתגוללים למן הסטיר עד לכפר דובה, משוטטים בפחד אימים מקצה היער לקצהו. רבים מהם חולים בטיפוס ומתים, או מותקפים בידי בנדרובצים. מספרם פוחת והולך והם נדחקים עוד ועוד לנבכי היער הביצתי. פורש עליהם את חסותו האוטריאד הפולני קושצ'ושקו בהנהגת פולני כביכול, היהודי סטנובסקי. הוא נוטל על עצמו להילחם בבנדרובצים, ואנחנו, כל האוטריאדים, פונים מזרחה לשדה תעופה של פרטיזנים, להביא נשק.

יחידת הסיור משליטה סדר

החטיבה שלי מלווה את ההולכים עד שהם חוצים את נהר הורין. משימתנו גם לעבור בכפרי הבולבובצים שליד הורין, להפגין את כוחנו

ולבצע טיהורים, כדי שיחדלו הבולבובצים להשתולל. לפני צאתנו מביצות לסיצק, יוצא קדימה כוח פרשים חמוש בפיקודו של אלק אבוגוב. יחידת הסיור של חטיבת בגמה אחראית לכך שגרמנים או בנדרובצים לא יעשו התקפות פתע. הם שועטים במהירות וחודרים לכל הכפרים בדרך המיועדת למעבר, בודקים כל פינה וכפר חשוד. יחידת סיור זו עם נשקה הנוצץ, אנשיה החשובים, התנהלותה הצבאית הממושמעת, האוכפים הטובים על הסוסים הזריזים, מפילה פחד. הבולבובצים מסתלקים ומפנים את הדרך להמון הפרטיזנים העוברים לאורך קילומטרים רבים.

הגביטס-קומיסר של סטולין מבקש על חייו

אנחנו בקרבת דומברוביץ. כל עץ מוכר לי כאן, ואני נזכר בעיירתי האהובה החרבה. אני רואה כי כולם אפופי אי-שקט, הן האוטריאדים, הן המפקדים המהרהרים ובוחנים: מה עלול לקרות בתחנת בילה, סמוך לפסי הרכבת, שם מתרכזים כוחות גרמנים גדולים; מה עלול לקרות בעת חציית הנהר הורין. לאחר התייעצות שולח המטה מכתב לחיל המצב הגרמני של בילה. מודיעים להם כי אם לא יגיבו, גם אנחנו נשתוק. אם יתקפו, ישמיד אותם הכוח שלנו. 12 ק"מ מדומברוביץ, ליד הכפר לוטינסק, עצרנו לחנייה וללינה. אך הפציע השחר ניתך על ראשינו מטר פגזים, מוקשים, קליעי רובים. מתלקח קרב סוער.

אנחנו ביער, האויב מחוצה לו. בשדה הפתוח מצבנו טוב יותר. לאחר שעות אחדות של קרב בשדה הפתוח, האדמה מכוסה פגרי אס-אס רבים, ירויים. הנותרים נמלטים לכל עבר, משאירים מאחור את נשקם. בקרב זה נפל בידיו הגביטס-קומיסר של סטולין ששב לפני ימים אחדים מהמבורג להחליף את קודמו בתפקיד שנפל במארב של לייבל פישמן בפאתי הכפר לופטין. איש גסטפו מפוטם זה, עמד עירום, בלבני המשי שלו, עם עוזריו, אוקראינים ופולנים, וביקש רחמים. מורי הדרך שלו הבטיחו מיד שיהיו פרטיזנים טובים וישרתו בנאמנות את העניין שלנו. הגביטס-קומיסר אמר: "יש לי אישה וילד, בשמם אני מבקש שתחוסו על חיי". אומרים לו: "הגרמנים ירו בנשותיהם וילדיהם של היהודים שלפניך, ואתה מבקש רחמים?" אלק אבוגוב ואנשיו, וגם אני, מובילים אותם הצדה ויורים בהם.

גם לנו למרבה הצער יש אבדות, בהם קרוננברג מדומברוביץ, אנחנו קוברים אותם עם הגויים.

אנשי אס-אס נופלים כשיבולים קצורות

לילה אפל, קרוננברג עומד על המשמר ביער לסיצק. פרטיזן רוסי מתקרב אליו. הוא מבקש סיסמא, וזה אינו עונה. קרוננברג מזהיר: "תסתלק, אני יורה. אחת, שתיים, שלוש, תסתלק!" הרוסי אינו מציית וממשיך להתקרב. קרוננברג יורה בו. פורצת מהומה: "יהודים הורגים רוסים". גנרל בגמה הרגיע את הרוחות ולאחר חקירה ודרישה, הניחו לקרוננברג. עתה נפל הוא, מיד פרטיזנים.

אחרי הניצחון עדיין איננו רגועים. יודעים כי האויב יבוא עם כוח גדול לגמול לנו, מתכוננים. לפתע ניתן עלינו מטח יריות כבד. הולכים לקרב שנית. מניחים להם להתקרב בשדה הפתוח, אנשי האס-אס נופלים כשיבולים בשדה. רבים מהם רצים בפחד כמשוגעים, מותירים את פגרי מתייהם. הסרנו את נשקם ויצאנו לדרך, בציפייה לקרב שלישי בבילה, בעת חציית פסי הרכבת. הגרמנים רובצים מבוהלים במוצביהם, ואנחנו חוצים בשלום את המסילה ובו בלילה ובמשך יום המחרת חוצים את נהר הורין, שהבטליון שלנו הניח עליו במשך היממה גשר צף. במקביל דיווחו אנשי הקשר, שכולם הגיעו בשלום ליערות אוזירו, שם חונים אלפי פרטיזנים המקבלים את פניהם בידדות, והם נחים.

בדם ואש ותמרות עשן

החטיבה שנמצאתי בה, שליוותה את הצועדים לשדה התעופה עד לנהר הורין, שבה מיד לבסיסה. ראוי למסור פרטים על מצעד האוטריאדים שלנו. בהזדמנות זו יש להזכיר את גנרל גֶגֶמָה, מזכיר ראשון של מחוז רובנה בשנים 1939-41. עתה, נשלח אל האוטריאדים של פיודורוב, המתפצלים. מחצית אחת בהנהגת בגמה, משתייך אליה האוטריאד של מיסורה הכולל את יהודי דומברוביץ-סרניק. חלק קטן נותר אצל פיודורוב, אני בתוכם. כפי שצינתי, משימת האוטריאדים של פיודורוב לבלום את פעילות הבולבובצים ולחסל את קני הבנדרובצים באזורי דומברוביץ, ברז'ניץ, ולדימירץ. אנחנו באים דרך היערות אל זמרוצ'ניה, זולוטיה, מצ'ולישץ', עד קרופה שבפאתי דומברוביץ. הבולבובצים מגייסים עתה אנשים בכפרים הנזכרים. אנחנו עוברים שם בדם ואש

ותמרות עשן. נתקלים באש ומכתרים את הכפר. אך עד כה ועד כה, נמלטים רבים מהם ליער הסמוך. הנה אני בקרבת הבתים שהיו של יהודים, גרים בהם גויים שזה עתה ברחו ליער. אני נזכר כי גויים אלה רדפו יהודים נמלטים, ורצחו בגרזנים קהים יהודים שנמצאו ביער.

אני זוכר גם כי כשנכנסו הגרמנים, היו הגויים בקרופה מן הפורעים הראשונים. אני נוסע סמוך למפקד, היודע כי אני מכיר כאן את כולם, ואני עושה "הבדלה" על הכפר המרוקן. נכסים ורכוש יהודי רב שנשדדו מאתנו בימים הראשונים לכיבוש הגרמני, עולים באש. כשפורצים מן הלהבות שקצים ושיקסות מסתתרים, חמושים ברובים, אני אומר למפקד: "אלה הם הבולבובצים שעמם אנחנו מאבקים כמעט שנתיים". אני מזהה אותם, והוא פוקד: "אש!" כהרף עין מתכסה פיסת השדה בגופות שסועות. אנחנו מלקטים את נשקם ויוצאים לדרך המובילה לכפר ניווצק. שם קיבלו את פנינו במטחי אש. בכפר מסתתר כוח חזק של בולבובצים. אנחנו נסוגים, מכתרים את הכפר ויורים לעברו אש קליעי מוקשים ותותחים בכמות אדירה. עד היום נדמה לי כי אני שומע את ההמולה, ורואה לנגדי את קרבנותינו שנפלו בפריצה לכפר. קרבנות אלה מלבנים ומכעיסים את לבות אנשינו, אנחנו גורמים שם הרס רב, הורגים ותולים רוצחים. משם אנחנו ממשיכים לעיירה ברז'ניץ, הגרמנים חששו להראות עצמם שם. זה ממש מבצר של בולבובצים, ועד כה לא באו לשם הפרטיזנים. אנחנו מתקדמים בזהירות רבה. למן השחר צעדנו עשרה ק"מ בלבד, רק בשעה שלוש אחה"צ מכתרים את העיירה. הכנופיות שלהם יצאו ליער רודניה ואין שומעים אותן. היינו מוכנים לכך שיילחמו בנו, אך שורר שקט. הגויים בעיירה, שוהים בבתיים, הם מופתעים: מאין מגיע לפתע צבא הפרטיזנים, הבולבובצים הרי טוענים שחיסלו אותם.

השוחט היהודי מזבורה, שנמלט מגטו ברז'ניץ, יודע את מקום הבורות בהם הוסתרו חפצי יהודים. מחפשים, אך הכול כבר נלקח בידי הגויים של ברז'ניץ. לפי שעה אנחנו מתבצרים וחוקרים גויים שנתקלנו בהם. כעבור דקות עולים באש בתי הבולבובצים הנמלטים. אנחנו מציתים בתי יהודים, שהתיישבו בהם משפחות בולבובצים. בכניסתנו לעיירה שמנו לב כי שלושת בתי העלמין נהרסו, במיוחד כאבתי את הרס הקברים המחוללים, בהם נחו עצמות יהודים שנשחטו בגזרות ת"ח-ת"ט, יהודים שנרצחו בידי פאוולוק בעת מצעדו מסטפן לברזנה דרך ברז'ניץ.

בברז'ניץ החרבה

אני מזהה גוי צעיר ליד חלון, ראיתיו אי-שם בקרבות נגד הבולבובצים. אני נכנס לתוך הבית, המקלע לפניי, אך הרוצח קופץ בעד החלון החוצה, לגינה, ונעלם. אני עומד נרגז על שלא יריתי בו במבט ראשון. בבית אני רואה חפצים של יהודים: בגדים ומגפיים. אני פושט מעליי את בגדיי המזוהמים ולובש נקיים, מחליף את מגפיי שבלו, במגפי יהודי, ויוצא. דמי רותח: "איך אפשרתי לרוצח להימלט?" ייסרתי את עצמי בזעם. לאחר ששוטטתי שעות אחדות ובדקתי את חורבן ברז'ניץ, בעודי נזכר בכל מי שהכרתי, פניתי לעבר השוק, שם השתכן המטה שלנו. ברגע שבאתי, הופניתי אל המפקד הראשי פיודורוב. "אמור לי – פנה אליי – שדדת משפחה הגונה ואתה לבוש בגדי ביזה? האיש הזקן הזה מצביע עליך, טוען שגרמת לו, איש שוחר שלום, עוול!" קור חלף בגופי. אפשר שעליו להגיש קרבן – חשבתי – כדי לפייס את הגויים של ברז'ניץ? אך השבתי בכעס: "חבר מפקד, אלה בגדי דודני. בניו הסירו אותם ממנו. הם עכשיו בולבובצים, אחד מהם ברח מידיי. זמן-מה שאני מחפש אחריו בגינות". גנרל פיודורוב מביט בי ואומר: "בן חיל".

במשך היום בו שהינו בברז'ניץ, הספקתי לראות כי בתי המדרש נהרסו וחומרי הבנייה נלקחו. בתי הקברות, חלקם מנותצים, חלקם רמוסים ברגלי חזירים שחיטטו בהם. לא נותר זכר ליישוב היהודי. בשהותנו בברז'ניץ, יצאה ממחבואה נערה יהודייה, שריד ליישוב היהודי הטבוח, צירפנו אותה אלינו. הולכים עמה בסמטאות היהודים, היא מצביעה בידה על דלתות, היו שם בעבר מזוזות, עתה נותרו חורים ריקים. עצב ותוגה אופפים אותנו. עינינו מתלחחות, הלב נחמץ ללא שיעור.

למחרת עזבנו את ברז'ניץ. מבכים שוב את יפי העיירה בעבר, עת קיננו בה חיים יהודיים, ולפני עשרות שנים הייתה לתפארת, גם לאחר שרבים עזבו אותה והתיישבו בסארני. משפחות חסידיות הגונות חיו שם, וסיעות ציוניות החזיקו בה סניפים עד ערב החורבן.

בצאתנו את העיירה הצצתי בחלונות, תר בעיניי, אולי יתגלו בהם אב, אם, ילד יהודי? איש לא הופיע, אף לא איש.

במרדף אחרי בולבובצים

צעדנו לצומת הכפרים קריווץ, יצולי, ליטוויץ – מרכזם של הבולבובצים. בדרך בין הכפרים פראצקי-ריצקי, קיבלה את פנינו אש של בולבובצים מתבצרים ומחופרים. ניטש קרב, גירשנו אותם מן השוחות. שני הכפרים נהרסו לגמרי. היו לנו אבדות, אך מן האויב עשינו עפר ואפר. את משק החי לקחנו מכל מקום, הובלנו עמנו בשדות אל היער כאלף סוסים, פרות, חזירים, כבשים.

לבסוף יצאנו מן האזור של הבולבובצים, הותרנו בכפריהם אימה, מוות ואפר. ביערות דומברוביץ חלפנו על פני בסיסים נטושים קטנים של אוטריאד דומברוביץ וסמוך למבשלת הזפת של מטוסוב. חנינו שם לליל, בטוחים בעצמנו ושלווים. קרבנות האתמול אינם סרים מן העין, אך חיים את הרגע. הלילה חלף בשירה, המפוחיות התנגנו, אחדים יצאו בריקוד. הוצבו משמרות בעמדות שונות, והכול שקעו בשינה עמוקה.

היום בעיצומו, אנחנו צועדים דרך יער בן מאה, בדרך לכפר זֶמְרוֹצ'ניָה. בין הכפרים זולוטיה-זמרוצ'ניָה, ליד הגבעות – שם נרצחו ב-1920 שלושה יהודים מדומברוביץ, מקום מועד לפורענות – מורה הגנרל להתבצר ולהישאר, להתבונן היטב סביב, כי היער והסביבה כולה מלאים בולבובצים, ועלולים להיות מארבים. שוב מתנגנות מפוחיות, שרים, בטוחים בכוחנו. לפתע פגע כדור בנערה היהודייה הסובייטית, והיא נפצעה. אזעקה, מהומה ונשמעת הפקודה: "אל הנשק".

נודע לנו כי לכוח אחד, בבית הקברות של זמרוצ'ניָה, יש שישה קרבנות לאוטריאד הפולני קושצ'יושקו, וכי אנחנו מכותרים במחנה של אלפי בולבובצים ועמם הגויים מסביבת ברז'ניץ, חמושים בגרזנים וקלשוני ברזל. בראש מתקדמות הכנופיות החמושות בנשק גרמני משובח, אחריהם האספסוף. מרחוק נישאים בחלל האוויר קולות פרא: "מוות לקומונה היהודית!" תחילה אנחנו נבוכים ממראה המחנה הענק הירוק אש, אך כהרף עין פועלים התותחים שלנו, מטולי המוקשים והמקלעים למיניהם. הירי שלנו זורע מוות בהמונים הצפופים. כמעט מתעוררים רחמי למראה ההמון הלהוט והמוסת, כלה וחרב, מוטל על הקרקע בגניחות וזעקות. מאות נשים נהרגו כשבידיהן קלשונים. אנחנו אוספים את נשקם ואת קרבנותינו.

התברר כי הגויים של זולוטיה וזמרוצ'ניה הנהיגו את ההתקפה, והם שהרגו את ששת הפרטיזנים הפולנים. הצתנו את שני הכפרים, אספנו את משק החי שלהם והמשכנו לנהר הורין, ללוות את היחידות לשדה התעופה. אנחנו חולקים את הנתיבים עם החטיבה של בגמה וחונים בקצה היער, ליד החוות של ליטיניץ'. בטליון אחד שלנו פונה אל הנהר ומתקין מעבר על פני הנהר כדי לאפשר חצייתו, והם ממשיכים מזרחה כ-300 ק"מ. לאחר הקרבות עם הגרמנים, כפי שכבר תואר, חוזרת חטיבת פיודורוב לנהר סטיר, ליערות לסיצק. עומדות בפנינו משימות קשות, במיוחד בעלות אופי חבלני. והיהודים במרכז העשייה.

מה הסיכום

כעבור חודשים, בדרכם משדה התעופה, הניחו שאול גליצקי, יהודי מסווריץ'ביץ', וחבורתו, גשר על נהר הורין. האוטריאדים של בגמה חצו את הנהר בקלות, הצבא האדום הסדיר התקרב, בזמן חציית פסי הרכבת ניטש קרב מר בתחנת היער של בילה, נפלו קרבנות. היהודים שלנו לחמו כאריות, והניצחון לפרטיזנים.

הסיכום: לאחר גירוש הגרמנים, יחס האוכלוסייה המקומית ליהודים, עוין, הניצולים הם לצנינים בעיניהם. הרוסים, פקידים זוטרים ובכירים, שבאו מן המרכז לרובנה, אומרים לנו: "תמו ימי הפרטיזנים".

רובנה לאחר השחרור

חטיבת פיודורוב נוטשת את יערות לסיצק. האוטריאדים פונים למרחבי הביצות שלאורך תעלת בוגינסקי. הלוחמים היהודים, ניצולים מדומברוביץ ומסרניק, שהם חלק מן היחידות, הולכים עמם. כשיש בדרך קרבות עם הבוגדים הוולסובצים, היהודים פעילים מאוד, בעלי תכסיסים וחושם מהירים, נוקמים בבוגדים ותמיד הודפים אותם. לבסוף אנחנו מגיעים לאגמים של פרקוליה ומשתהים שם שישה שבועות. הולכים לפעולות חבלה כנגד חילות המצב של הגרמנים והשוטרים. היהודים נוטלים חלק בכל משימה, מעשינו ידועים, והפיקוד הבכיר אסיר תודה. רבים מאתנו זוכים באותות הצטיינות, נדמה לנו שיודעים עלינו, ובבוא יום השחרור נתקבל בזרועות פתוחות. בינתיים מגלים אותנו המרגלים הגרמנים ומטוסייהם מאלצים אותנו לעזוב את היערות האפלים והאגמים השחורים. אנחנו הולכים

לניגוי וישף' והמטוסים הגרמנים בעקבותינו. ביער עבות אנחנו מיירטים שני מטוסים וזורעים בלבול בלהק המטוסים המסתלק לזמן-מה. אנחנו חומקים ומתחפרים ביער לפרק זמן.

באחד הימים צעדנו לעבר רובנה. ביערות צומן התחולל קרב נורא, אבדו בו אנשים רבים, בהם מעל ל-20 יהודים. נהרגו גם אנשים מדומברוביץ, בהם חייט. אך כבשנו את רובנה. באחד הבקרים לאחר גירוש הגרמנים, נתקלנו ברחוב שקולנה [רחוב בית הכנסת] בכמה שלדים נעים של יהודים שהתקבצו ליד בית הכנסת הגדול שלא חרב. כולם נפוחים ומוכי שחין. עשרות יצורים אומללים אלה, היו שרידי יהדות רובנה. הבטנו בהם, בכינו ואמרנו לעצמנו: כל קינות איכה, סליחות ופיטוים אין בהם להביע את ייסורינו וצערנו על אשר אירע לנו.

אנחנו נלחמים בחמת זעם ובלהט

בחודש בו נכבשה רובנה, הלכנו להרגיע את הבולבובצים המרוכזים ליד הנהר סטיר. חלפנו ליד קבר האחים ברפאלובקה. אנחנו, היהודים, מקיפים את הבורות וממררים בבכי. הידיעה כי הבולבובצים הם עוזרי הישירים של היטלר מעוררת רצון לנקום בהם בקרב הנוכחי. בכפר סאפוצ'וב ובכפרים סביבו, נתקלנו בכוחותיהם המאורגנים החמושים.

היהודים מדומברוביץ ומסרניק משתתפים בקרב, גם ניצולים חמושים מיהודי ווהלין ופולסיה. אנחנו נלחמים בחמת זעם ובלהט. כעסם של הפרטיזנים הרוסים, גדול גם הוא, בימים האחרונים תקפו הבולבובצים ורצחו חיילים מן הצבא האדום. הבולבובצים נתקפו בהלה, נפלו כשחת תחת סדרות הקליעים מנשק למיניו. אנחנו מציתים את כפריהם והכול עולה בלהבות. קשה לתאר את הסיוט. נזכרים בכל אשר עוללו לנו. אבוגוב וחבורתו, ראשונים בקרב גם עתה. השורות מתחלפות. הנה אנחנו עומדים יחדיו: גנזיל, צצקס, פרלוב, ואנחנו יורים לעבר מחנה צפוף המתנפל עלינו ונופל תחת ברד כדורינו. הנה אנחנו מתפרשים ומאבדים זה את זה. שועטים קדימה עם יהודי סרניק ועם הרוסים, וכולם צועקים וזורעים אש ומוות. במאבק ההוא חשפנו מסתור ניירת, רשימות של מקומות בהם עינו יהודים, פולנים ופרטיזנים. ארכיון זה נשלח למוסקבה. בזמן הקרב גרמנו חורבן בשורות הבולבובצים, לנו היה מספר רב של פצועים, חלקם נפחו את נשמתם וקברנו אותם.

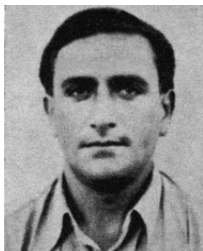
שחרור קובל

שולחים אותנו לכבוש מן הגרמנים את העיר קובל. אנחנו עוברים בעיירות ריקות מיהודים ובאים לרוז'שץ', בעבר עיירה יהודית ובה חסידים, ציונים, בונדיסטים, סוחרים ופועלים. טחנות קמח יהודיות גדולות וחנויות. לא נותר זכר. רק מדרכות מרוצפות מצבות ועליהן אותיות עבריות וידי כוהנים פרושות. שוב הוברר לנו כי בא הקץ על העולם היהודי. בקרב על קובל באה פעילותנו הפרטיזנית לסיומה.

ד. סיפורו של יהודה צצקס

אילו היינו מאורגנים...

מה יש לדבר? בגטו עוד הייתי נער, לא שאלו בעצתי. הלוואי והיינו מתארגנים, כי אז לא היו הרוצחים: אוקראינים,

פולנים, גרמנים, מחסלים אותנו. עתה כשאני מהלך על פני העיירות היהודיות המרוקנות, מתבונן בקברי אחים, שלא עלו לגרמנים ולעוזריהם אף לא בחיי אדם אחד; עתה כשאני משווה לפעילות הפרטיזנים שעלתה לרוצחים אלפי פגרי הרוגים, אני תולש את שער ראשי מצער. אני נזכר ברובה הראשון, קצוץ הקנה, שקיבלתי מגוי; נזכר בפגישות, הן עם גרמנים

יהירים, הן עם כנופיות אוקראינים פרועות. כשחשו שיש בידינו נשק, נסוגו ב-99% מן המקרים. ובשעת קרב, גרמנו להם אבדות פי ארבעה משגרמו הם לנו. במרדף הראשון שלהם אחרינו, בדומברוביץ, ברחוב החדש, עמדו מולנו חיל מצב גרמני ושוטרים רוצחים, חמושים מכף רגל עד ראש. ומי היינו אנחנו אז? כמה בחורים מדומברוביץ שבידיהם נשק באיכות גרועה. לא תקפו אותנו אז, לא התקרבו, אלא עמדו ליד טחנת הקמח של ברמן, במרחק קילומטר מאתנו, וירו לקצה הרחוב החדש.

אנחנו מסלקים את הגרמנים מהורודניה

באחד הימים נפלה החלטה, על האוטריאד שלנו לסלק את הגרמנים מן העיירה הורודניה. ידענו שמספרם גדול למדי והם מבוצרים שם היטב

ושומרים על דרך סטולין-פינסק מתוך מוצביהם. אך את ההחלטה יש לבצע. כדי להגיע למקום עלינו לזחול בחלקת שדה פתוחה. אני רואה לנגד עיניי את הקרב כאילו התרחש היום.

זה היום שלישי ניתכת עלינו אש ממוצביהם. הם יכלו לצאת בחיפוי אש הארטילריה, לחצות, לכתר ולגרש אותנו. הם לא עשו זאת, אלא שכבו בשוחות המגן שלהם וירו. אנחנו מבינים ומעריכים את מידת חששם. מה עושים? זוחלים בחיפוי ארטילריה ומטולי מוקשים לא משמעותיים, ומטילים על מוצביהם מאות רימוני יד. לאחר מכן זוחלים ומתגלגלים לשם יהודים מדומברוביץ ומסרניק ומפוצצים בדינמיט מוצב גרמני. הם בורחים לפינה, לכאורה אנחנו מניחים להם, אך איננו מפסיקים לירות והם יוצאים ועוזבים את הורודניה. קרב זה הדחיק את הפורעים בסביבה כולה, ואת הבולבובצים הפרועים; זמן-מה שרר שקט. הם היו גיבורים כאשר הפילו בפח זקנים, נשים וילדים חסרי מגן, עמדו הדורים בכפפות לבנות וקצות אצבעותיהם על המקלעים, הביטו ביוהרה בקרבנותיהם היהודים המורעבים, חסרי הישע, אובדי העצות. הסדיזם שלהם היה חסר מעצורים. אך כשירינו על גיבורים אלה ששחטו את יהודי פינסק, סטולין, מורוצ'נה, הורודניה, ויסוצק, הם נפלו או ברחו כעכברים משרפה.

הפריצה לרובנה

הגרמנים היו גיבורים בשנת 1941, כשנסוגו הרוסים. עתה, בשנת 1944, כשהרוסים הכו וצעדו קדימה, הם היו ככבשים מבוהלות, אילו הייתה הגנה עצמית יהודית, ודאי לא היה החורבן איום כל כך.

היו לי תחושות סיפוק ונקמה כשפרצו הפרטיזנים במהלך הקרב, לרובנה דרך ווקז'לנה, רחוב תחנת הרכבת. אנחנו תקפנו והם ברחו. אנחנו ירינו, רדפנו, דרכנו על פגרי גרמנים מרוטשים, ראינו את נסיגתם ונפילתם כגבעולי עשב. מי היו היורים? הלוחמים? הציידים? – יהודי סרניק, דומברוביץ, רפאלובקה, מניוויץ'.

שנאת האוכלוסייה המקומית והפקידים שבאו מרוסיה, לא אפשרה ליהודים לשהות, ולו זמן-מה, במקום. למרות מעשי הגבורה שלנו שוב הביטו בנו כבאלמנט זר.

אם לא רכבת תחמושת להרוג לפחות גרמנים (סיפרו יהודה צצקס ופינחס גנזיל)

עוד רגעים של מסירות נפש באותה תקופה עם הפרטיזנים. בחודש מאי 1943 הלכה קבוצת יהודים חמושים מדומברוביץ לבצע פעולת חבלה במסילת הרכבת דומברוביץ-לויניץ. הצטרפו גם גויים אחדים, אך אנשי המקצוע היו יהודים מדומברוביץ. הקבוצה לא קטנה, ועל היהודים להישמר גם מיריות של רוסים שביניהם, כי בחודשים מרץ-אפריל שררה הפקרות בשורות הפרטיזנים, ופרטיזנים יהודים קיפחו את חייהם מידי פרטיזנים רוסים. שלושה יהודים מוולדימירץ: שְלֶפֶאק, בְּרִיל ובנו של אברהם חִנְאצ'ר, נהרגו בכדורי חִבְרִיהֶם הגויים. ארבעה ימים אנחנו שוכבים מסתתרים, אין אפשרות לגשת אל סוללת העפר של פסי הרכבת, לבסוף מתקדמים היהודים בחסות החשכה ועננות הלילה, מניחים פצצה תוצרת בית עם חוט למשוך בו בעת שתעבור הרכבת. שום רכבת לא באה, מאבדים שלוה. ואז מתרחש נס הנקמה.

התברר כי אמורה הייתה לעבור רכבת תחמושת. חבורת הגרמנים המופקדים על שמירת מסילת הרכבת, 50-60 איש, יצאה בהרכב מלא לבדוק ולראות כי שורר שקט ואין מניעה לרכבת לעבור. אנחנו רובצים באפלה הכבדה, לא רחוק מסוללת העפר, ושומעים הדי המגפיים הקרבים משני הכיוונים: מצד דומברוביץ ומצד לויניץ. חיילי המשמר הגרמני עמדו על המוקש ושוחחו ביניהם כי מן הראוי לרדת מסוללת העפר ולבדוק את השוליים. חייט, הכובען מדומברוביץ, שוכב בקצה החוט, כעשרה מטר מסוללת המסילה, הוא מושך בו, הגרמנים נקרעים לגזרים. אנחנו, ששכבנו בשוחות, כוסינו שברים ורסיסים אך יצאנו בשלום. רכבת התחמושת נשארה בלויניץ.

רגע אחר: גשרון הרכבת ליד ליובקוביטש, בשדה הפתוח, לא רחוק מתחנת דומברוביץ. המשמר לא שם לבו ואינו שומר עליו. הוא משוכנע כי שם לא יקרה דבר. אנחנו, יהודי דומברוביץ, נתנו דעתנו לגשרון, באחד הלילות זחלנו בדרך לא דרך והנחנו מוקש רב-עצמה. באה רכבת ובה חיילים וקרונות תחמושת. הכול עולה באוויר. התחמושת מתפוצצת, האדמה סביב בוערת. הגרמנים אובדי עצות, ממש מתחת לאפם, במרחק קילומטר אחד מחיל המצב, גרמנו חורבן שכזה. הבולבובצים מציבים מארבים בדרכים ומשמרותיהם מסתובבים ביערות, בשדות וביצות לתפוס אותנו. אנחנו נכנסים לקרבות אתם

ויש לנו אבדות בנפש. אנחנו רעבים וחולים, משוטטים כבמעגל קסם. כל עוד רוחנו בנו הגענו ליער אל אנשינו.

על מסירות נפש זו הודו לנו בשנאה וברצון להעלים הן את קרבנותינו, הן את מעשינו.

ה. סיפורו של פיניה פרלמאזה

הפורע סידור נתפס

אני משוטט מבולבל, נדהם מדי יום ממעשי הזוועה של גויים מוכרים. פה ושם הרגו יהודים, את זה תפסו והכו, בזה התעללו והסגירו לגרמנים. גם אני כמעט נפלתי לידיהם, בנס חמקתי מהם. לבסוף הצטרפתי ליהודים חמושים שפעילותם רבה. פרקנו מנשקו חיל מצב קטן של המשטרה, שרפנו מבשלת זפת. אנחנו תוקפים משלוחים המובילים תבואה שדודה. הם חוששים מפנינו ותנועתם נבלמת. חסרה סוללה לרדיו שלנו ביער. אנחנו הולכים אל שומר יער רודניה לקבל ממנו. הקבוצה נכנסת אל הבית ואני עומד בחוץ בחשכה, למנוע תקיפה לא-צפויה. לפתע נשמעים צעדים קרבים. אני מכוון את רובה הצייד הדו-קני שלי וצועק: "עצור, ידיים למעלה!" הבאים, במחשבה שנתקלו בגרמנים מדומברוביץ או בשוטרים, מצייתים ועומדים בידיים מורמות. הקבוצה שמעה מן הבית את קריאתי וקפצה החוצה. הקפנו את השוטרים מוויסוצק עם מפקדם, רוצח ידוע שחיפשנו אחריו זמן רב. הוא הודה כי לאחר השחיטה הכללית תפס למעלה מ-80 יהודים והרג אותם. תענוג גדול הוא לי עד היום, להזכיר כי אני זה שתפסתי את הרוצח סידור ימ"ש.

ביער דומברוביץ כבר הייתה בעת ההיא חבורה מאורגנת היטב של פרטיזנים יהודים, שניהלה קרבות גלויים. בכפר אוזירו נפל חברנו גבריאל אובסיינקו במאבק שכשל בשוטרים מוולדימירץ, קרב שגם אני השתתפתי בו. הצטרפתי למחנה הגדול של גנרל פיודורוב צ'רינגובסקי. חבורה חזקה זו של פרטיזנים – על אנשיה האמיצים והנכונים להקרבה, מפקדים וחיילים, על תעוזתה וכישרון הלחימה שלה – לחצה את הגרמנים והשוטרים בפולסיה במלחציים במשך שנתיים, וריסנה את הבולבובצים הפרועים. היהודים בחטיבה מילאו תמיד את חובתם הלאומית בכל הנוגע לאויב הגרמני והאוקראיני.

כבוד לפרטיזן היהודי!

רבים מן הגיבורים היהודים ההם, נפלו בקרבות העקובים מדם בשתי שנות מלחמת הפרטיזנים. אילו לוקטו ונרשמו כל מעשי הגבורה שלהם, היו מביאים כבוד רב לעם היהודי. יירשם לדורות: במחוזות בהם שהינו ונדדנו, היהודים תמיד חקרו, חיפשו ונקמו ברוצחי עמנו.

אזרחים וגם אנשי הצבאות הסדירים, לא יבינו לעולם את הפרטיזנים בתקופת היטלר. היטלר במעשיו, עלה על השטן עצמו, והדבר עלה בדם רב, אך הפרטיזנים היו אלה שגמלו דם תמורת דם.

ו. הסיפור של שמחה רוזנברג

מאש לאש

לאחר הזעזועים של יציאת הרוסים וכניסת הגרמנים, שמחות הגויים וצרות היהודים, ביזה והתעללות ביהודי העיירות, דווקא בידי שכניהם, מתמנה יודנרט המקבל פקודות מן הגרמנים, משמש אפוטרופוס ליהודים, וממלא אחר כל גחמה של המשטרה האוקראינית שגויסה מקרב השקצים הגרועים שבגרועים.

לפי דרישות השליטים, הולכות מדי יום קבוצות עבודה לעבודות פרך שונות. אנחנו, צעירים אחדים: שמחה רוזנברג, אשר יונגשטיין, זלמן שפין, לייבל וינר, בריינדס ויוסף פרלשטיין, נמנים על המתענים בארגון הגרמני "טוט" הבונה גשר שהרוסים פוצצו שעה שעזבו את האזור.

היחס הלא-אנושי של המשגיחים ועבודת הפרך, מעוררים בנו רצון לתקוף אותם, לקחת את נשקם ולברוח ליער. תכניתנו נחשפת בידי היודנרט ולאחר ישיבות חשאיות ומרירות – לדעתם אנחנו מסכנים את חיי היהודים בעיירה ואולי אף בעיירות סמוכות – אומרים אחדים כי יש לקיים "ובערת הרע מקרבך". אינני מאשים איש, הגרמנים פיתו להאמין שעניינם אינו אלא בעבודה היהודית ובנאמנותם של היהודים, ולא חלילה בהרג. אך כשדורשים הגרמנים, יהודים צעירים בתואנה כי שולחים אותם לעבודה בוויניצה – כפי שהוברר לימים, היה זה

טרנספורט מוות – רוצה היודנרט לשלוח את כולנו בטרנספורט זה. מנהל העבודה בגשר, הנזקק לעבודתנו, מוציא אותנו מן הרשימה. חלפו שבועות וחודשים קשים. אנחנו מותשים ומדוכדכים. אנחנו מיואשים ואין עוד כוח לגרור את הרגליים הצבות.

באחד הימים בא משלוח ובו גרמנים צעירים, אחדים מהם מתיידדים אתנו. זה מעורר בנו פליאה רבה. הם מספרים שהם קומוניסטים נסתרים ואומרים: "חבל לנו עליכם, כולכם מועמדים למוות, הימלטו!" תוקפים אותנו ספקות אם אין מדובר בפרובוקציה, עם זאת אנחנו מתחילים לתכנן תקיפה ובריחה ליער. אנחנו מעריכים כי בריחה לא תגרום רדיפות כלפי יהודי העיירה כמו תקיפה, העלולה להוות איום בחיסול העיירה. בינתיים חולפים ימים ואנחנו עדיין מטכסים עצה. לפתע מוציאים אותנו ממקומות העבודה, מעמיסים ודוחסים בקרונות משא בתואנה שמובילים אותנו לעבודה נחוצה בסארני. במהלך הנסיעה מתחילים לברוח מן הקרונות. יורים עלינו ממקלעים שעל הגגות, אנשים נהרגים אך עשרות מגיעים ליער.

שחר, אנחנו מדשדשים ביער ללא מטרה. עדיין מאמינים כי היהודים שלנו עובדים בסארני ומן הסתם יש עוד יהודים בדומברוביץ. גוי מוסר לנו בשורות איוב על העיירה המרוקנת ועל השחיטה בסארני. הוא אומר כי גטו ויסוצק לא נפגע עדיין. אנחנו הולכים לשם ומגלים כי ויסוצק מסוגרת, אין להיכנס לתוכה. בכל זאת אנחנו מצליחים, והיהודים המבוהלים של ויסוצק מקבלים את פנינו בדמעות וברחמים. פוגשים שם יהודים שנמלטו מדומברוביץ. מתחילים לתכנן בריחה. משיגים סכינים ארוכות, מתגנבים מגטו ויסוצק ורוצים להגיע לחזית. אנחנו יודעים שהתכנית מרושלת, אך צרות דוחפות לכל. הלכנו ימים אחדים ונתקלנו בקרב בין צנחנים רוסים ובין גרמנים ושוטרים. חמקנו מידיהם. חזרנו מיואשים לוויסוצק והתגנבנו לגטו.

יהודים חמושים מטילים מורא

בגטו ויסוצק נודע לי כי אמי וחלק ממשפחתנו נמצאים בפרוצידובקה, סמוך לוויסוצק. אני מנסה לחמוק מן הגטו עם שחר ולמצוא את שרידי משפחתי, הגטו מכותר גרמנים חמושים ושוטרים. אנחנו שורדים גם את הטרגדיה של העיירה ויסוצק, שחוסלה. לנגד עיניי תלש שוטר מידי אם ילד קטן וביקע את ראשו בעמוד טלגרף. שוב אנחנו בורחים.

אחדים חטפו מידי שוטרים רובים, קפצו אתם לנהר שחם את הדרך ונורו במים. חברי יונגשטיין, שנפגע מקליע, נדקר בידי גרמני. רק קומץ מעשרות הנמלטים מגטו ויסוצק, הגיע ליער, שם אנחנו מתפצלים לקבוצות וכל קבוצה יוצאת לשוטט בנפרד. אחד נפל בידי גויים והרגו אותו. נודע לנו על מקרים רבים של נמלטים יהודים שנהרגו.

נודע לי כי הגויים גירשו מפרוצידובקה את אמי והיא משוטטת אי-שם ביער. ביער גברה הצפיפות: הגרמנים, המשטרה האוקראינית, הגויים, כולם רודפים אותנו, מחפשים ורוצחים יהודים שנתגלו. אני הולך ליערות קרסין, מתוך הערכה שאולי שם יהיה טוב יותר, ופוגש את שמעון פייקוב מן הכפר קרסין, לימים פרטיזן גיבור שמסר נפשו למען יהודים, גם את ר' אהרן טייך ואת ברל ביק. לאחר התייעצות אנחנו קונים אצל שייגץ שני רובים טעונים ומקציעים מעץ שני רובי דמה, רימוני דמה ואקדחי דמה מעץ.

באותם ימים אנחנו מתהלכים בחבורה, חמושים כביכול בכל מיני נשק שרובו עשוי עץ מרוח בפיח. אנשי החוות מדווחים זה לזה על יהודים חמושים. כאשר נודע עלינו לרוצח מברז'קה הרודף יהודים, הוא שם לנו מארבים עם כנופייטו, ואנחנו עוקבים אחריו. באחד הימים נתקלים בהם פנים אל פנים. הם מעריכים שאנחנו חמושים, רובי העץ מטעים אותם, ומנהלים אתנו משא ומתן. כורתים ברית אחים, הוא חוזר בתשובה ואנחנו נפרדים. רוצח זה לא כילה את ימיו בתשובה.

פעולות הכשרה למען הצבא הסובייטי

בכפר קרסין חנקנו סייען גרמני שונא ישראל, המורה המקומי. למחרת מקיפים הגרמנים את הכפר, בוזזים ושורפים. אנחנו מסתלקים אל הביצות לאין קץ, שם אני פוגש את יונה גליק והוא מספר לי אצל מי מסתתרת אמי. המפגש המשפחתי שלנו לא יתואר. דבר החיסול כבר ידוע לנו.

אני משוחח ארוכות עם הגוי, מטיל עליו אחריות לחיי משפחתי, וברגע שאני שומע על מקום הפרטיזנים היהודים מדומברוביץ, אני הולך אליהם ונתקל במוצב הקדמי החושד בי שאני מרגל. מובילים אותי אל האוטריאד ואני מצטרף אליו. באותו זמן גדל מספר הגויים שאנחנו מצרפים כשוויים בין שוויים. כעבור שבועות אחדים הם מתחילים

להפיגין את שנאתם אלינו. אנחנו עוזבים אותם וסרים הצדה. הם רצים בעקבותינו, אנחנו מזהירים אותם שאיננו מסוגלים לשתף עמם פעולה יותר, אם ילכו בעקבותינו יתפתח מאבק. הם מניחים לנו, ואנחנו הולכים לסורי'צ'ביץ' שנודעה בפולסיה בשל הפרטיזנים היהודים שלה. כאן אנחנו פותחים בפעולות חבלה.

געגועי למשפחתי מאיצים בי להתגנב מן האוטריאד. תוך הסתכנות רבה וחמיקה מכנופיות בולבובצ'ים, אני מגיע אל אמי ומצטרף שם לאוטריאד שמשמיתו לפוצץ מסילות רכבת. בעת ביצוע משימותינו אנחנו לנים באוטריאד אחר, ביערות שבין סטולין-דומברוביץ. המפקד שלי מוכר אותי בתמורה לשני ליטר כוהל ואני נשאר שם. אמי והילדים שוהים עתה ליד האוטריאד שלי, בבית גויים. אנחנו מותקפים, הודפים את האויב, תוקפים, מוכים ומכים. הזמן חולף והחזית קרבה, יש קשרים עם הצבא האדום באמצעות רדיו וצנחנים.

באחד הימים מתקבלת פקודה לצאת לפולין, לפתוח דרכים לצבא האדום. לאחר צעידות לילה ארוכות הגענו ליעדים ונפגשו עם צנחנים. הריגול שולח סוכנים אוקראינים מאומנים, אנחנו חושפים רבים מהם. החודשים בפולין היו זמן שאין דוגמתו. אנחנו נודדים רעבים, בבלויי סחבות, עד אשר באחד הימים צץ מארב מבוצר של אוקראינים המחוללים אצלנו חורבן. אנחנו מתגברים, מכתרים ומחסלים אותם. מתקבלת פקודה לנוע למקום אחר, ושוב אנחנו מוכים. אך המשימה להכין מנחתים למטוסים רוסים ביער, מולאה.

הצבא האדום קרב והוא כבר במרחק 50 ק"מ מאתנו. אנחנו מחכים חסרי סבלנות. לאחר הפגישה עמו מצרפים אותנו לצבא האדום הסדיר. נפתח פרק חדש של קרבות עקובי דם ומאבקים לחיים ולמוות.

ז. הסיפור של אלק אבוגוב

17 נוודים מן השבי הגרמני

בשנת 1941, סוף נובמבר ראשית דצמבר, אנחנו נפגשים ביערות ליובישיי [לוביישוב?] הבוציים, העבותים-אפלים. לשם אין הגרמנים יכולים לחדור וידי השוטרים האוקראינים הרצחניים אינן מגיעות. אנחנו מביטים סביבנו ונוכחים כי 17 הנוודים הם רוסים, שבויי

מלחמה שברחו משבי הגרמנים. זה קומץ מן הצבא האדום המרוסק, מאות ואלפים ירויים, עשרות אלפי מעונים שגוועו ברעב ושנפלו לתוך הכיתור הגרמני. לאחר חודשים של התעללות קשה, השפלה ואלפי מתים, עלה בידי קבוצה זו להיחלץ מן הגיהינום הגרמני, ממחנות המוות שלהם. עתה, מוגנים בביצות בלתי עבירות ויערות אפלים בני מאות שנים, אנחנו משוטטים, ואני, אלק אבוגוב, יהודי מאודסה, מפקד רכבת

תחמושת שפוצצה, גם אני ביניהם. אני מכונה: שבי מלחמה שנמלט ממחנה המוות בקובל. אני מפוחד בשל יהדותי. גם כאן ביער, בין חברי הרוסים האומללים, המותשים והמורעבים, אני מסתיר את מוצאי היהודי. עשרות אלפי שבויי מלחמה יהודים נורו לעיניי תוך ימים ספורים לנפילה בשבי, ואלפי יהודים אחרים נורו לעיניי בחצי השנה של שהותי בשבי האכזרי, ברגע שנחשפה יהדותם. אני שרדתי הודות לכך שהצגתי עצמי כרוסי.

לאחר הנפילה בשבי התהלכו הגרמנים עם מתורגמנים רוסים וקראו: "הסתדרו לפי מוצא לאומי, ארים לחוד, יהודים לחוד". אני עומד אחרון בשורת היהודים, הבא אחריי הוא רוסי. הגרמנים מהלכים בין שורות היהודים וקוראים: "יודה קפוט". אני עומד עדיין בשורה תוהה, בהמתנה. הגרמנים מגיעים ושואלים אותי למוצאי. "רוסי" אני אומר ומקבל חבטת רובה בגבי, ונהדף לשורת הרוסים. "חזיר רוסי – מלווה אותי הקריאה – עמוד במקום המיועד לך, בשורה שלך". ביהודים ירו מיד, ואני, מבוהל, מבולבל, בפיק ברכיים, נגרר עם הרוסים. במחנה בריסק, שהכיל מאה אלף שבויים, אני תחת פיקודו של מנהל המחנה שהוא רוסי. אני עובד כשרברב, משקיע את כל הידע והאנרגיה שלי וזוכה בהערכה. אחד הרוסים מזהה בי את היהודי ואני נקרא לדן. אני מנצל את השפעתי על מנהל המחנה, והוא מניח לי. מדי יום מתגלים יהודים מתחפשים, הורגים אותם. אני חש שלבסוף יחשפו גם אותי ויירו בי. אני חושב ללא הרף מה לעשות. באחד הימים, בוחרים שבויים חסונים כדי להובילם לגרמניה. כולם עוברים בדיקה גופנית בעירום, אני רואה את מותי, אך המנהל שלי מודיע, כי בהיותי שרברב עליי להישאר במקום, אני נשלח לקובל. על המחנה שומרים ולסובצים. גם כאן נורים מדי יום יהודים שנחשפו. באחד הלילות אני יוצר קשר עם

אחד הוולסובצים השומר על עמדה. הוא מקבל ממני את שעוני, מפנה את ראשו, ואני נמלט.

חלפו חודשים מאז אני כאן ביער האפל, בין רוסים. יחד עמנו יש גם יהודי מפולסיה, שנתקלנו בו בביצות. הוא מוכשר, התמצאותו הזריזה ורעיונותיו הנבונים מועילים לנו. כולם מתייחסים אליו בידדות. אין לי כבר סיבה להסתיר את יהדותי, אך אני חושש. בין העצים, ליד קני הציפורים, הצפרדעים, היתושים וכל מיני יצורים קטנים, אני עדיין מסתיר את יהדותי.

שישים פרטיזנים חמושים היטב

לקבוצתנו, ביערות האפלים, מצטרפים נמלטים נוספים. בשנת 1942 אנחנו מונים 80 איש, פרטיזנים חמושים היטב, מאורגנים באוטריאד לוחם הפועל במרחבי יער ליובישיי, ומטיל פחד על הגרמנים היהירים הבלתי מנוצחים ועל עוזריהם, יחידות השוטרים הרצחניים. תוך זמן קצר הספקנו לפגוע ביחידות שוטרים קטנות וליטול את נשקם. תקפנו גם עמדות שוטרים גדולות יותר בערים, פרקנו אותם מנשקם ולקחנו אותם. אך חימושונו, ראשיתו ברובה צבאי אחד, קצוץ קנה, אקדח ורובה צייד. בנשק דל זה השגנו לעצמנו מזון בחוות הכפר דולסק במשך כמה חודשים. היינו מסתלקים הרחק אל ביצות היער, בין אגמים ונחלים, ומסתתרים תחת עצי לבנה מסועפים וצפופי עלווה.

באחד הימים ניגש אלינו אדם ואמר: "חבריה אתם חייבים להתחמש. אביא אתכם למקום בו תוכלו בעזרת תבונה, גבורה ואומץ להצטייד בנשק טוב של כנופית שוטרים, שהגרמנים חימשו והושיבו בלב היער כדי לתפוס שבויי מלחמה נמלטים. יש לנו ספקות אם האיש הלבבי אכן דורש את טובתנו, אולי נשלח בידי האויב והוא פרובוקאטור? אך לאור מצבנו, איננו יכולים להמשיך עוד ללא נשק. לאחר דרך ארוכה ורחוקה ביערות וביצות, עוקפים כפרים וחוות, אנחנו באים לביתן שמירה קטן בלב היער. הלילה אפל מאוד. מן החשכה נקלפה דמות אדם היושב בכניסה, רובה בידיו והוא נשען עליו ומנמנם. בביתן, חשוך ושקט. היער מאפשר לנו להזדחל אל השוטר המתנמנם וכהרף עין הרובה שלו בידינו. סותמים את פיו בסמרטוט, ויד חונקת אותו. מיד אנחנו נכנסים פנימה ומוצאים שוטרים ישנים ורוביהם ניצבים בפירמידה. כל אחד מאתנו חוטף רובה. אנחנו צועקים: "ידיים

למעלה!" מקרבים רובים אל ראשיהם ואל לבם ומתרים בהם לא לצאת מן הבית עד אור היום. חמושים ב-17 רובים ומקלעים, אנחנו שבים אל קננו ביער דולסק. למן היום ההוא ואילך פעלנו בגלוי.

כבר הורדנו רכבת מן הפסים, והיו גרמנים הרוגים. פרקנו מנשקם שוטרים ומפקדיהם, ולקחנו אותם. היהודי הפולסי פועל היטב ובאומץ לב, הכול אוהבים אותו. חבריי מגלים כלפיי מסירות ונאמנות. זכיתי אצלם בהכרה כלוחם אמיץ וזריז. אך לא השתחררתי עדיין מסיוט היהודים ההרוגים בבריסק ובקובל, ואני חושש לחשוף את יהדותי.

כך חלף הזמן. בספטמבר-אוקטובר 1942, אנחנו כבר אוטריאד מאורגן היטב, 60 לוחמים חמושים, בהנהגת מפקד רוסי חכם וטוב, שאני יד ימינו. יש לנו כבר ניסיון בחבלה. היהודי הפולסי שלנו, הביא לנו תועלת רבה כמי שהכיר את האזור. באחד הימים לקח פרטיזן שלנו נשק ויצא לבלות בכפר דולסק. הוא נתקל שם פנים אל פנים בשוטר, גוי מדולסק, שבא לביתו. שני החמושים מביטים זה בעיני זה, אינם מתגרים זה בזה והולכים לדרכם. השוטר מדווח לגרמנים על הפגישה בכפר דולסק. הגרמנים והשוטרים באים לדולסק מדי יום ביומו ומשרים אי-שקט על האוכלוסייה הכפרית. אנחנו שמים יד על השוטר, הורגים וקוברים אותו על קרקעית נחל. הגרמנים והשוטרים מגלים את המעשה שלנו. משלחת עונשין באה לדולסק להעניש את הכפר. איש הקשר מודיע על מועד בואם, ואנחנו מחליטים להפריע להם במלאכתם הרצחנית. יוצאים ומסתווים בקצה היער, סמוך למסילת הרכבת הצרה.

במארב ליד דולסק

אנחנו רובצים מחופרים ומסוויים. המפקד בראש, ואני, הסגן הלא-מוכתר אך המוכר, שוכב בסמוך אליו. 58 האחרים, שוכבים במרחק-מה זה מזה. חולף זמן, הגרמנים ועוזריהם, השוטרים הרצחניים, אינם נראים. מדווחים לנו מן הכפר כי לבטח יבואו. כולם בכפר יודעים על המארב שלנו ובוטחים בכוחנו וביכולתנו למנוע מן הגרמנים לבצע את תכניתם השטנית. האנשים יושבים בבתיהם בצפייה לסערה. חולף יום, לילה, אנחנו שוכבים רעבים ונרגזים ומתחילים להרהר: שמא נודע לגרמנים דבר המארב שלנו והם מרכזים כוח גדול מחילות המצב באזור ומנקודות המשטרה. אני מביע את השערתי באוזני המפקד ומוסיף כי רע ומר להשאיר את הכפר לחסדי הגרמנים, אך אם יבואו עם כוח

גדול, יחסלו אותנו, ואת הכפר בכל מקרה ישמידו. אני מבטא את דעתי שאם יצאו היום מליובישיי, הם צועדים רק עם הכוח של ליובישיי, ועד השעה תשע יהיו ליד הכפר. אם הם מרכזים כוחות, יבואו רק בלילה, על מנת שיראו כל הכפרים בסביבה את הכפר בוער. הצעתי לפיכך שנישאר עד השעה תשע ועשרה ואז נעזוב את המקום. נתקוף אותם אולי בלילה בכפר, ולפחות נבהיל אותם ונזרע בקרבם מבוכה. אני מסתכל במשקפת ורואה עגלות יורדות במורד הגבעה ובהן גרמנים ושוטרים חמושים. בראש רץ כלב ומרחרח, עוצר, סר הצדה, רץ שוב בראש, והעגלות ממשיכות בדרכן. הכלב מזדקר על המארב שלנו, מתקרב, מרחרח את הנשק הגרמני שלנו ואת ידינו, רץ קדימה והעגלות בעקבותיו. אני רואה שהכוח שלהם גדול, בהתמודדות גלויה יגברו עלינו. אני אומר למפקד: "ילכו לכפר, אין עצה אחרת, שם יסבאו שיכר תוצרת בית. דולסק ניצבת בקצה הביצות, הם חייבים לחזור לכאן. ואז, שיכורים ושבעים מסדיזם, ייסעו בטוחים ושלווים ולא מוכנים לקרב. נוכל להיפרע מהם בקלות".

אנחנו שומעים את הירייה הראשונה בכפר ויודעים כי מן הסתם ירו במישהו. רואים בית עולה באש. מתעוררת מהומה, נשמעים קולות פרא. היריות רבות והדבר נמשך שעות ארוכות. והנה הם שבים. אנחנו שוכבים מחופרים, החורשה הסמוכה לפסי הרכבת מסתירה אותנו ואינה מאפשרת להם קרבה אלינו. האנשים בעגלות הראשונות והסוסים, נהרגים כהרף עין וחוסמים את הדרך. העגלות הנותרות מכוונות לעברנו את נשקן. עשרה רימוני יד מושלכים לתוכן ומשקיטים את המקלעים שלהם היוצאים מכלל פעולה. החבורה נהרגה, הנותרים קופצים מן העגלות אל צדה השני של המסילה ומסתתרים שם. אנחנו משליכים בזריזות רימוני יד הזורעים חורבן בשורותיהם. ואז אנחנו חוצים את פסי הרכבת בקריאות: "הורה! מוות לגרמנים!" הם נרתעים בייאוש ורואים את קצם. גם לנו יש אבדות. אין מוצא אחר, בתאוות נקם אנחנו פורצים קדימה, מחסלים אותם ולוקחים את נשקם. אוספים את קרבנותינו וחוזרים ליער. כ-70 פגרי גרמנים ואוקראינים נותרו מוטלים בקצה היער.

מארב על סכר בראניץ

כעבור שבוע דיווחו לנו אנשי הקשר כי כוח גדול של גרמנים יוצא נגדנו. אנחנו נאלצים לעזוב את יערות ליובישיי ויוצאים בעקבות

המצפן לפינה צפון-מזרחית. באים בדרכים לא דרכים לקרבת חוות בוטובה, בלב ביצות ויער עד. מציבים משמר על אי קטן יבש, ולנים סמוך לחווה. בעל הבית מתגנב ומודיע בעיירה הורודניה על קבוצת פרטיזנים קטנה סמוך לחווה שלו. עשרים גרמנים ושוטרים באים לתפוס אותנו. המשמר מבחין בהם בלכתם בביטחון, נשקם על הכתף, ומורה הדרך בראש. כשמפציע השחר, אנחנו מניחים להם להתקרב אלינו ויורים בהם בבת אחת. לוקחים את נשקם, הולכים ביערות ובאים ליערות בראניץ בהערכה שיכתרו אותנו וניאלץ להילחם. באותה שעה הובילו גויים מסרניק את הגרמנים של סטולין לעבר היהודים מסרניק ודומברוביץ. אנחנו מבחינים בהם, טומנים מארב על סכר בראניץ ומניחים להם להתקרב. ואז פותחים באש וגורמים אצלם חורבן. שרידיהם מסתלקים ואנחנו נשארים בעיר לנוח, מקיפים עצמנו בשמירה בציפייה לבאות.

עם שרידי הקהילות הטבחות

המשמרות מביאים אל המטה אנשים מבוהלים, זקנים וילדים. אלה שרידי הקהילות הטבחות. מתעוררת ותוססת בי הנקודה היהודית שלי, אני עוזב את האוטריאד האמיץ שלי ונשאר ליד הנפשות האומללות בהנחה שניסיוני יועיל להם. מאז אני חולק את גורלנו היהודי. אני מוצא כאן צעירים לא מאורגנים שנשקם מועט. יחד אנחנו מתחילים מבראשית ונותנים דעתנו תחילה על הגנת הזקנים והילדים האומללים, וגם על הענשת גויים המשתוללים ורוצחים. אנחנו גם מתכננים לגרום נזק לחילות המצב הגרמנים הפרושים בפולסיה, לפוצץ רכבות של האויב ולשרוף מחסני ביזה. באותם ימים עשינו הכול כדי לאתר ולארגן יהודים צעירים מדומברוביץ ומסרניק, ששוטטו במרחבי היער. שאיפתנו מתממשת. כולם מתאחדים לכוח חזק הרושם דף גבורה בתולדות המרטרולוגיה היהודית.

באחד הבקרים ראינו את האישה הצעירה חיה, מן הכפר ברסטיה הסמוך לדומברוביץ, מזדחלת למפקדה שלנו ממש על ארבע, גוררת אחריה שני נערים דקורים, מתים למחצה. אחד מהם גוסס לעינינו ומותיר בנו רושם מזעזע. את השני אנחנו מתחילים לרפא בעלים ובעשבי יער (עלה לישראל). חיה מספרת כי גוי מן הכפר אוזרסק דקר את הילדים בסכין, העריך כי מתו, הניח להם והלך לו בנחת לכפרו.

נקמה בבן הבליעל מאוזרסק

כעסנו עצום. התקיפה ומות הנער, מסעירים אותנו. גניחות הנער הפצוע מעוררות לנקמה. אני לוקח עמי את לייבל פישמן מזמרוץ'ניה, המכיר את האזור היטב, ואת הצעיר מדומברוביץ, לנדוי, ואנחנו מבקשים לצאת לכפר. ניצבת בפנינו השאלה אם אנחנו רשאים להוציא שלושה רובים מן המפקדה, שמא חלילה יתקפו לפתע את האנשים. אני לוקח נשק קר ואנחנו הולכים לאוזרסק לפי הנחיות של לייבל, המכיר את הגוי הצעיר ויודע היכן ביתו. בבואנו אל בית הגוי פגשנו באמו ובאחותו. מתברר שהוא מתהולל בכפר, השמחה וההמולה גדולות. נשמעת שירה ונגינת כלי זמר, ורוקדים כי חג אצלם. "לכולם – אני מהרהר – יש מקום בעולם, רק אנחנו נשחטים, כי זה רצון הפורעים". בלב בווערת אש גיהנום. "עלינו לנקום – אני אומר לעצמי – למען יחושו הגרמנים ומשתפי הפעולה את נחת זרוענו".

אנחנו מקיימים התייעצות קצרה ומחליטים: הרוצח ודאי ישוב לביתו, אין לתת לאיש לצאת מן הבית, כדי שלא יודיעו לו. אנחנו חוסמים את הבית, מניחים להיכנס אך לא לצאת. לייבל פישמן מחפש מזון ואני מחזיק רובה טעון ביד. לייבל מפיל קערה ומקים רעש. אני מבקש לראות מה קרה והאחות מצליחה לברוח דרך החלון. אני קורא אליה: "עמדי, אני יורה!" והיא רצה. אני יורה בה והיא נופלת מתה. בכפר שומעים את הירייה וכל הגויים רצים לכיוון בו אנו נמצאים, גם הפורע. אנחנו מציתים את הבתים ונסוגים אל הבית הקיצוני. אני נכנס ואומר לבעל הבית: "רוצה לחיות וביתך לא יישרף? לך לראות אם בן הבליעל שם". הוא בא ואומר כי הוא שם. עם רובה אחד אנחנו נכנסים לתוך ההמון המשולהב ולוקחים אותו. ההמון מתנפל עלינו בצעקות פרא כדי לקחת את הרוצח. אני פולט צרור יריות וכולם מתפזרים. אני אווז בו בידי ואומר לו: "דקרת שני ילדים יהודים, תקבל כגמולך, כדור בלב". השארנו אותו מוטל מת וחזרנו למפקדה שלנו.

ביום ראשון הבא, לקחנו כמה פרטיזנים יהודים ובאנו ברכיבה למרכז הכפר. מרכזים את הגויים ומודיעים להם כי הכפר כולו יהיה אחראי לכל קרבן יהודי, ויתחייבו בראשיהם וברכושם. החבורה שלנו מתפרשת בכפרים השכנים ומזהירה את הגויים כי הם יהיו אחראים ליהודים שייהרגו בכפריהם.

בדובה-סטפנוגרד היה אחד, סמאן, שרצח יהודים. הוציאו אותו מן הבית וירו בו ברחוב בהוראה לא לקבור אותו, שכלבים וחזירים יקרעו נתחים מגופו. ימים אחדים הייתה נבלתו מוטלת ברחוב, ובכפרים שרר שקט. כעבור זמן-מה צצו אנשי ארגון בולבובצים, הם מקדשים מוות, ההופך אצלם לפולחן, ממש עבודת האל. היהודים החמושים שלנו מנהלים עמם קרבות מרים מדי יום, כל שורד שלנו הוא נס, כל זקן, יתום ואלמנה הם עדות חיה לסיוט הנורא שעבר בסערה על פני אדמת פולסיה-והלין.

ח. אפיזודות שסופרו במשותף

הברחת רופא מבית חולים

נזכיר את קונֶדְרַאט הגיבן, מחסידי אומות העולם, גורם חשוב בהתהוות החבורה הפרטיזנית שלנו. תחילה הוא מביא אקדח רוסי וכדורים. לאחר מכן מוביל אל גוי בעל רובה קצוץ קנה, ובעזרת האקדח תולשים מידי את הרובה הראשון עם כדורים. הוא מדווח לנו היכן ומתי מסתובבים שוטרים. באחד מימי ראשון הודיע לנו, כי בכפר תהיה חניגה וישתתפו בה שוטרים הבאים לביתם. אנחנו תוקפים, לוקחים את נשקם וכבר יש ברשותנו שבעה רובים טובים וארסנל קליעים. אנחנו יוצאים לכפרים באזור דומברוביץ ומכריזים מלחמה על גויים רצחניים רודפי יהודים. נופל עליהם פחד וביער משתרר שקט.

האחות הרחמנייה, המסתירה את ד"ר ארליך בתוך ארון בבית החולים, מודיעה לנו על כך באמצעות קונדראט. בשעה אחת בלילה יוצאים שבעה יהודים עם רובים טעונים, ומביאים על הגב את הרופא החלוש עם האחות נותנת המחסה. וכך נוסף לנו ביער כוח כפול ואולי פי עשרה: ד"ר ארליך היה לוחם, מנהיג ואוהב ישראל גדול. הוא שירת אותנו בעצותיו. ניסיונו הרפואי היה נחוץ ביותר ביער.

באחד הימים הודיע קונדראט כי בכפר מאצ'ולישץ' תהיה נשפייה של שקצים ושיקסות, בלוויית נגינה. ארבעה שוטרים, המוכרים כרוצחי יהודים גדולים, ישתתפו גם הם. ערב, השמחה בעיצומה. הנגנים מנגנים והרוצחים רוקדים, שוכחים הכול. הם היו גיבורי היום באותם ימים. בחסות החשכה אנחנו מתקרבים עד לבקתה. ההמון שבחוץ, מתפזר בראותו אותנו. מיד כיתרנו את הבית. הדלת נחסמה בידי זלמן

שפין ופינחס גנזיל. איצל ומשה שפין עומדים ברובים מכוונים לחלונות. פינחס ניימן, יהודה צצקס, גבריאל אובסיינקו קופצים פנימה וקוראים: "ידיים למעלה!" אנחנו יורים, כהרף עין רוביהם בידנו. השוטרים מפוחדים עד מוות, מבקשים רחמים בטיעון שאינם אשמים. אנחנו מכירים אותם, יודעים כמה חיי יהודים נטלו. מונים את שמות הקרבנות ומובילים אותם ליער, יורים בהם וקוברים אותם. ראוי לציין כי על פעולת נקם זו עברו הגרמנים והשוטרים בשתיקה.

שלושה רימוני יד ראשונים קיבלנו מטמוך גברילצ'וק, באותם ימים היה זה אוצר. אנחנו משוטטים ביער, מצד אחד מחפשים רוצחים ומצד שני יהודים תועים, חסרי הגנה. נודע לנו כי ביער, ליד הכפר זולוטיה, יש יהודים. אנחנו פוגשים שם קבוצה מורעבת עירומה ויחפה, מוכת שחין וכינים, מתים למחצה. היו שם: שמעון שיינמן עם שלושה בנים ובת, הזוג אבריאנט עם בתם, אברהם קובזלו עם אשתו, לייזר קלס עם אשתו וילדו, חנה פישמן וילדיה, שעיה ברמן ובנו של איציק בינדר, שמחה טרכטנברג ושרוליק, מאיר מודריק, בנו של זליק זינלס [קפטן] עם אשתו ושלושת ילדיהם, שני האחים טויבן, משה פישמן האחין של ריגר, משפחת באסל לוין בת גנזור: ר' הרשל, אשתו, בנו קופל ובתו, חניקה אייזנברג, אברהם מודריק, אשר ביטשיק עם בן. 95% מן הנזכרים עונו למוות באכזריות בידי גויים מוכרים בסוף חורף 1942-43.

שניים מן הקבוצה, יונה טילטשין ופיניה פרפלמאזה באים לספר כי ביערות אוזרסק שוהה יחידת פרטיזנים מאורגנת היטב של יהודי סרניק-דומברובין, ומעט גויים שברחו משבי הגרמנים. אנחנו מתחילים להרהר בהתקשרות עמם, אך בינתיים עסוקים במקום. חודרים לכפרים ומזהירים את תושביהם מפני תקיפת יהודים. מסיתים כנגד מילוי צווי הגרמנים למסור לחם ובשר. כשדורשים הגרמנים ידיים עובדות לגרמניה אנחנו קוראים להם לבוא ליער ולא ללכת לעבודת פרך בגרמניה. הם מצייתים לנו ונשארים, אך לימים גורמים לנו צרות צרורות: משמשים עתודות בולבובצים, זורעים הרס בקרב יהודים חסרי מגן ומנהלים קרבות מרים עם הפרטיזנים.

אנחנו עתה עשרים יהודים חמושים. עמנו שני רוסים, נמלטים משבי. תוך ימים ושבעות שמנו מארבים והרגנו גרמנים ושוטרים. הנשק, התחמושת והבגדים נותרו למעננו. הרוצחים חוששים ואינם באים ליער. באים אלינו חיים מודריק מן הכפר הורוויץ ומאיר מודריק

ואנחנו מספקים להם נשק. בקיצור, מתחילים להאמין בכוחנו ויודעים כי הגרמנים חוששים וספונים, הם נעים בקבוצות של 40-50 איש בלבד. באחד הימים הלכה קבוצה כזו מדומברוביץ לסטולין דרך ויסוצק, הצבנו מארב, התחפרנו והסתוונו. יומיים רבצנו בפאתי זמרוצ'ניה, בקצה היער, לבסוף נראה מחנה שוטרים וגרמנים. מניחים להם להתקרב לשוחות המגן שלנו ביער, ופותחים באש. עד שהם מתעשתים ומבינים מה מקור האש, כבר יש להם אבדות. מתחוללת אצלם מהומה והם נפוצים לכל עבר, מותירים את פגרי הרוגיהם. אנחנו נוטלים את נשקם ואת בגדיהם והולכים לנבכי היער ללא כל נזק, כי השוחות ביער הגנו עלינו. לאחר מכן שורר שקט בכפרים וביער במשך כמה שבועות. אנחנו יודעים כי באחוזת הכפר זלוטיה נאספו תבואות רבות, תפוחי אדמה, פרות, כבשים, חזירים, ונודע לנו כי הגרמנים מתכוונים להוביל את הכול לגרמניה. בחצות אנחנו יוצאים מן המפקדה שלנו, בביצות שאין להן סוף, ובאים לאחוזת. הגויים מכפרי הסביבה מיהרו להתקבץ ומביטים בנו בשנאה. איננו מאפשרים להם להתקרב ומזהירים אותם. הם פוחדים מן הנשק שלנו וניצבים מרחוק. אנחנו פורצים לאחוזת, מוציאים את אינוונטר החי ומוליכים אותו ליער, מעמיסים עגלות בתבואה ואומרים לגויים לקחת מכל אשר ירצו. בראותם את האומץ והמשמעת שלנו, הגויים נבהלים ומשתוממים, מאמינים לדברי אחד מאתנו: כי ביער ניצבים עשרות אלפי פרטיזנים יהודים חמושים, ולכאן באה קבוצה קטנה בלבד. הגרמנים, השוטרים והגויים אינם מעזים אף להציץ ביער הקרוב.

פעולות נקם ברוצחי יהודים

בעת ההיא נתקלה קבוצתנו ביצחק פייגלשטיין שהכיר את האזור ואת הפורעים. הוא הופך מורה דרך שלנו. מוליך אותנו אל אשת הכומר של זאלישין שברשותו שני מכשירי רדיו. אחד מהם אנחנו לוקחים, נפתח לנו צוהר אל העולם הרחב: שומעים את מוסקבה, ברלין, ורשה, לבוב, ומקבלים מושג על המתרחש בעולם. יודעים היטב כי הגאולה עוד רחוקה וכי יהיו לגרמנים עוד די זמן ואפשרויות לשים לנו קץ. מטעם זה, בשל הסיכויים הקלושים לשרוד, אנחנו פועלים בקדחתנות; רוצים לגרום להם צרות רבות ככל האפשר, להרוג גרמנים ועוזריהם. איננו מחמיצים שום הזדמנות. טרס גיל, הרוצח מראן, מפקד על מוקדים אחדים של שוטרים, התפאר בהריגת יהודים. העיד על עצמו כי בדם ששפכו ידיו ניתן לרחוץ את כל הגויים בכפר ראן. יצחק פייגלשטיין

הוביל אותנו לביתו במשך לילות אחדים, ולא פגשנו אותו. אחד הגויים אומר לפייגלשטיין כי בלילה מסוים לבטח יהיה בביתו. מכתרים את הבית, גם בפעם זו, איננו. התברר כי טרס גיל חפר יציאה, עשרות מטרים מתחת לאדמה, ונעלם.

אנחנו מטעינים עגלות בבגדים שדודים של יהודים ונוטלים עמנו את בנו היחיד ואת אשתו. הבגדים נמסרים ליהודים העירומים והקפואים שביער. בנו ואשתו לא שבו עוד לראן. בן הכומר של ראן עובד בשירות הגרמנים. ערב אחד באנו אל הכומר לביתו ושאלנו: "אבאלה, היכן בנך הבוגד?" הוא משיב בפסוקי תנ"ך ומצטט מן האוונגליונים, ואנחנו שומעים דרשה אבהית ארוכה בדבר האמת: "יש עדיין אמת בקרב העם הרוסי, וכבוד אנושי אצל הסובייטים, הגרמנים שודדים ורוצחים לא רק יהודים, אלא את כולם ללא יוצא מן הכלל. האב הבן והאם הקדושה ודאי יענישו אותם". אשר לבנו, אין הוא אחראי למעשיו, הגרמנים הפכו אותו לפושע. אנחנו מתרככים לשמע דבריו ומניחים לו.

בהליכה הרת אסון לכפר אוזירו שליד ולדימירץ, לקחת משם את רוצח היהודים, אנחנו מאבדים בקרב את גבריאל אובסיינקו, חתנו של וורונה. קרבן טרי זה מותיר בנו צער עמוק. חבורת הלוחמים נוקמת מיד. אנחנו מציתים את הכפר ושורפים בתים ורפתות. פורעים נופלים מקליעיו. אסמים, המלאים ברכוש יהודי ולדימירץ, עולים באש. אנחנו מובילים אתנו את גופת חברנו וטומנים אותו על גבעה סמוך לסככה. במהלך הקרבות הבאים נפצעו זלמן שפין ויהודה צצקס. איננו חדלים מחיפושים אחר הרוצחים. הנרדפים הופכים לרודפים. שמנו עין על אוליאן שפאק מדומברוביץ, הממונה על רכוש יהודי שדוד. רוצח זה גם קיבל לידינו את יהודי היער הנתפסים. אנחנו מתלבטים איך נוכל בכוחנו הדל והידע המלחמתי הזעום, להתנפל על שפאק, לקחת ממנו את האסמים עם הרכוש השדוד.

ערב אחד יצאנו למלא את המשימה. הניהול נמסר לפינחס ניימן שהתקדם עם רימונים שלופים ורובה ביד. אחריו הלכו: יודל צצקס, פינחס גנזיל, האחים זלמן ולייבל שפין, קרונברג, ד"ר ארליך, יונה טילטשין, חיים מודריק ושני הרוסים שלנו. לכולם רובים טעונים, גם הרימונים מוכנים. הכפור עז, האדמה שעדיין לא כוסתה שלג, דוקרנית וקשה כאבנים חדות. ההליכה קשה כי אנחנו עוקפים את הדרכים והולכים ביער ובשדות. בשתיים בלילה בקירוב, מכתרים את בית

שפאק. למרבה הצער שמע הרוצח את צעדינו מרחוק, הספיק לחמוק ומיהר להודיע לגרמנים. אנחנו מתעשתים במהירות, רותמים את סוסיו, מטעינים בגדים חמים, לוקחים עמנו את האישה כדי שתחזיר את סוסיה, אנחנו הרי גזלנים יהודים. בינתיים יורים עלינו, יודל נורה ברגלו. הגויה מבחינה ומתחילה לתמרן את הסוסים כדי שהמטרה תשיג אותנו. צצקס הפצוע, מצמיד אל לבה את הרובה והיא מאיצה בסוסים. המטרה המבולבלת לא משיגה אותנו. הציבו מחסומים ברחובות במחשבה שניכנס לעיירה, הם יורים לחלל האוויר, ואנחנו יוצאים מן העיירה. צצקס בעגלת הבגדים, נוסע לאורך הדרך, ואנחנו הולכים בשדות ומשגיחים. בדרך נדמה לנו כי לא צצקס הוא היושב על העגלה אלא שוטרים הרודפים אחרינו. אנחנו מנסים לירות בעגלה. לבטח היינו הורגים אותו, מתרחש נס. צצקס צועק על הגויה שתיסע מהר יותר ואנחנו מזהים את קולו. ביער חובש ד"ר ארליך את רגלו של יודל ומרפא אותה, הוא מחלים.

אחים מסתכנים למען יהודים

נודע לנו כי בחוות הורוויץ משוטטים יהודים מברז'ניץ, מאימת עליהם סכנה להירצח בידי כנופיה חדשה של בולבובצים. בלילה פולסי אפל, בשעה שתיים, יצאנו מן המפקדה שלנו, דרך שדות ויערות מושלגים, לאחר צעידה של שעתיים, הגענו למקום המיועד, שם על פי המידע מצויים קני בולבובצים, שוטרים של דומברוביץ, ברז'ניץ, ליוביקוביטש, משתפים עמם פעולה. אנחנו יודעים שיש בקרבם אנשי צבא מנוסים, איך נוהגים? לאחר התייעצות קצרה אנחנו פותחים באש חזקה והם מתבלבלים. הקרב מסתבך והופך אכזרי. אנחנו רואים שהם עולים עלינו באנשים ובנשק. למזלנו היינו מחופרים ומוגנים מקליעים. בשעת מעשה חשו בנוכחותנו היהודים המסתתרים, ועזבו את האזור בזמן. זלמן שפין נפצע קשה בקרב. חשנו את המוות בקרבתנו ולא רצינו ליפול בידיהם חיים, נלחמנו בגבורה ואויבינו נסוגו. הקרב היה קשה. חברנו נפצע, אך יהודי ברז'ניץ הספיקו לברוח מן המקום, וניצלו.

טיול של פרטיזן יהודי לאור היום

באותם ימים הוקמה יחידת פרטיזנים בעברו השני של נהר סלוטש, בין הכפרים קרסין ואוזירו. ביערות ההם שהו היהודים: מאיר בליאטיטשר, חיים מודריק, שמעון פייקוב, זליקוביטש ובנו, שלמה זאלוז'ר, ברל ביק,

שמחה רוזנברג ונער מסטרליסק, גיבור שנפל לימים. הם שמעו על מעשינו ופעולותינו. שמחה רוזנברג, חמוש ברובה קצוץ קנה הירה כדור אחד, בא אלינו ליצור קשר. באזורים שלנו נפל פחד על שונאי ישראל, ושמחה עם נשקו הדל, חצה את הכפרים זאלוז'ה וקולקי לאור היום, עבר על פני נהר הורין הקפוא, ליד בית הקברות הנוצרי הקטן בדומברוביץ. הוא מטייל לאורך רחוב וורובין המלא גויים חוגגים, הם מכירים אותו. מסתכלים בו בשנאה אך מתעלמים ומסתלקים כאילו לא הבחינו בו. הוא יוצא לרחוב דוקרובסקה ולן אצל שומר היער, מחסידי אומות העולם, שעונה בשל כך בידי הבלובוצים.

למחרת עבר שמחה בכפר מאצ'ולישץ' שבו מקננים בולבובצים, הם נדהמים. יודעים שאם יקרה רע לשמחה, יעלו הכפרים באש וייהרגו גויים. הם מעריכים כי אנחנו כוח גדול ולא כדאי להתעסק אתנו. כששמחה אצלנו, הוא מארגן פעולה כנגד רוצח יהודים מפרוצידובקה. אסמיו וביתו היו גדושים נכסים ורכוש יהודי. באנו לשם ולקחנו הכול, העמסנו עגלות מלאות והלכנו ליער. הלבשנו והנעלנו את היהודים הנרדפים, נוודי היער של פליאטר. הם התחזקו בראותם כי יש עין ויד המשגיחה עליהם. התעודדו וקיוו לשרוד את היטלר ימ"ש.

ניסמן נחום
(איור: סון נייסמן מאנדל)

התקפה על חצר מאצ'ולישץ'

אנחנו משגיחים על חצר מאצ'ולישץ' השמורה היטב בידי שוטרים חמושים וקשורה בקשר טלפון לגסטפו בדומברוביץ. במקביל משגיחים משמרות השוטרים מברז'ניץ, ליוביקוביטש, ויסוצק, על אוצרות התבואה ומשק החי שנאספו במאצ'ולישץ'. בינתיים אנחנו מנקים, מצחצחים ומשמנים את נשקנו. בודקים כל פרט. רוצים שארסנל הקליעים שלנו יהיה יבש. רימוני היד נבדקים. מדברים על כל מכשול אפשרי בדרך. מחלקים בינינו משימות: פינחס ניימן מקבל את הפיקוד ואת ניהול המסע כי הוא מחונן בכושר התמצאות. כ-30 איש יוצאים מסככת היער עם מצפן שאנחנו מכוונים לפי הכוכבים, אנחנו הולכים ביער האפל כדי להגיע היישר לחצר, ותועים כל הלילה. כשמאיר היום שבים על עקבותינו. ברצותנו לעקוף דרכים וכפרים, וכדי שאיש לא יוכל להודיע לגרמנים, יוצאים שוב, בלילה הבא, דרך היער. מתברר

שהכוכבים מוליכים אותנו שולל עם המצפן, והערכתנו שגויה. שוב אנחנו תועים ושבים לבסיס. כל היום מונים את דרכי היער ואת סימוניו. לומדים היטב את מרחביו ויוצאים לדרך.

הפעם אנחנו מגיעים אל כבל הטלפון ומנתקים אותו. השוטרים מגלים אותנו ופותחים באש. אנחנו משיבים אש חזקה ומשליכים רימונים. השוטרים מתבצרים בתוך בית, ואנחנו שולטים בחצר. מיד אנחנו יורים בשלושים חזירים, רותמים את הסוסים ומעמיסים עגלות בחזירים ותבואה, לוקחים פרות, פרים ועגלים. את שאר משק החי אנחנו מפיצים. משליכים על השוטרים רימונים ויורים קליעי רובים. הם מוטלים מתים ואנחנו לוקחים את נשקם ושבים ליער, נושאים אתנו את מפקדנו שנפצע, פינחס ניימן מדומברוביץ. בדרך נתקלים במחלקה מן האוטריאד של סווריץ'ביץ', אומרים להם ללכת לחצר מאצ'ולישץ', והם מוציאים משם את הנותר. את המפקד הפצוע אנחנו מביאים אל היהודים האזרחים: בני משפחת שיינמן ואברהם קובזלו. ד"ר ארליך נשאר ליד הפצוע לטפל בו.

ארבע מלונות ביער

הכפור הצורב, הקור והרעב, המחלות והצרות, השחין והכינים שירדו על היהודים האזרחים ביער, הם עיקר דאגתנו. נדמה שאנו רואים בהם את הסיבה לאבדותינו. ברצון היינו מחזיקים אותם בקרבתנו, אך הסכנה כפולה: ראשית, תמיד אנחנו נכונים להתקפה מצד כוחות גדולים של גרמנים ושוטרים; שנית, אנחנו לרוב עסוקים בפעולות חבלה, מקומנו ידוע לרשעים, ובהיעדרנו הם עלולים לתקוף בקלות יהודים חסרי הגנה. לכן הם מובדלים מאתנו במרחבי היער, מרחק של עשרה ק"מ, ואנחנו משגיחים עליהם בקביעות. עירומם ורעבם הם דאגתנו. רכוש שלקחנו במאצ'ולישץ' אנחנו מביאים אל ארבע המלונות ומרגיעים את הרעב שם. אל אחת המלונות הגיע אחיינו של חיים חיגר שזחל מן הבורות בסארני, מתחת לגופות המתים, וסיפר על הטרגדיה. לימים רצחו בולבובצים את העד החי לטרגדיה בסארני. איננו נחים, ויוצאים להתמודדויות שונות. אף שעז רצוננו לחיות, תאוות הנקם חזקה יותר. אנחנו זורעים חורבן בשורות האויב האכזר ונדמה לנו כי 30 רובים שבידינו מסוגלים להעניש רשעים מלוא עולם.

קולטים ידיעה, כי בכפר יסניץ, סמוך לדומברוביץ, פיתה גוי את בנו של יענקל סטוליאר לבוא אליו, ובגורן שלו פיצח את ראשו בכלונס מעץ אלון. הקדוש מת במקום וחתולים כרסמו את מוחו ואת דמו השפוך. חמישה פרטיזנים: שמחה רוזנברג, יודל צצקס, פיניה פרפלמאזה, יונה טילטשין, פינחס גנזיל, יצאו לעבר הכפר. הכפור צורב, הרוח נושאת גבישי שלג באוויר. אנחנו בטוחים כי במזג אוויר כזה לא ניתקל, לא בגרמנים ולא בשוטרים. שוקעים בשלג ומתקדמים בקושי. בחצות הלילה אנחנו בבית הגוי. בנוסח פרטיזנים, כדי למנוע רעש, חונקים אותו בידיים ומותירים לו זמן לחוות את אימת המוות, כמו שחש קרבנו את מלקות הכלונס. בדרכנו חזרה, אנחנו הורסים את הקואופרטיב הכפרי שמצאנו בו מלח וגפרורים. לוקחים ככל שאפשר לשאת ופונים לזמרוצ'ניה, אל הפולני רומן, שנעל את יודל לפני חודשים אחדים במטרה להסגירו לגרמנים. אך את המצווה חטפו מידינו פרטיזנים מדומברוביץ, מקבוצת אוזרסק: ברוך מנקובסקי, משה קובזלו, לייוויק פישמן; הם ירו בו.

הגויים בזמרוצ'ניה מבוהלים אך השנאה והמשטמה לקומץ היהודים המעז להעניש את רודפיהם, גוברות. על תגובתנו הם מכינים פעולה גדולה כנגדנו. אנחנו צופים זאת מראש. חמישה יהודים חמושים, מזהירים אותם כי כפריהם יעלו באש, אנשים ייהרגו, בתים ונכסים ייהרסו על כל יהודי שימות מידיהם. אפף אותם פחד מפני קומץ היהודים שלא הספיקו להסגיר למוות.

פרטיזנים יהודים שולטים בדומברוביץ

בימים הראשונים של ינואר 1943, התרחש דבר שהיה גורלי לפרטיזנים. יום בהיר אחד פורץ לדומברוביץ מחנה סובורוב, צירוף של אוטריאדים רבים. הורסים את המיזמים הגרמנים בעיירה ונפרעים מן העוזרים לגרמנים. תחילה אין הגרמנים מבינים מה גודל הכוח התוקף ומנסים, יחד עם השוטרים, להתנגד. כעבור דקות ספורות נופלים הגרמנים והשוטרים כזבובים, והעיירה נשארת בידי אנשי סובורוב הגיבורים. גרמנים המסתתרים בתחנת הרכבת מנסים ללחום, אך כהרף עין הורגים אותם וגופותיהם מתגוללות כפגרי חתולים. מטרות צבאיות וכלכליות מפוצצות, נבזזות ונשרפות. מחנה סובורוב הגדול – גויים אומרים כי מפקדו הוא יהודי המוביל את הפרטיזנים שלו מקרב מוצלח אחד למשנהו ומהישג להישג – מתפצל בדומברוביץ; מחציתו שבה על

עקבותיה לצדו השני של נהר סלוטש, והמחצית השנייה מתפרשת בצד זה ומטילה פחד על הגרמנים ותומכיהם. שוב אומרים גויים: "שם רק יהודים וגם המפקד יהודי!" הסובבורבים עוזבים את דומברוביץ, נעים אל העורף, והכובש מביא כוח צבאי חדש, גרמנים ושוטרים, ולסובצים, קוזקים והונגרים. כפועל יוצא מן ההתלהבות שעוררו בנו מעשי הסובבורבים, אנחנו מחליטים לא להניח לאויב להתאושש, ומתכננים לתקוף בעצמנו את הגרמנים והשוטרים בדומברוביץ. מתקשרים עם היהודים מדומברוביץ ומסרניק שהצטרפו לאוטריאד סווריץ'ביץ' בהנהגת מיסורה, הגוי החכם והאמיץ, והמפקדים היהודים שאצלו. אנשי הקשר הגויים שלנו, מספרים כי התגבורת הגרמנית הגדולה, חוששת מאוד, כלילה הם מסתגרים בבונקרים ומסתתרים עד שחר.

ערב אחד, אנחנו קרבים, 60 יהודים, לבית העלמין החדש. בבתי הגויים דולק אור בחלונות הקטנים. ואנחנו: בתינו חרבים, ילדינו, גוזלים יקרים, נחנקו ונהרגו בידי הרוצחים המאכלסים את הבתים. הלב נחמץ עד דמעות. לנוכח ההתמודדות הצפויה עם אויב אכזר, שוכחים את חולשת כוחותינו ומאמינים בנסים שיתרחשו כלילה זה, דם האויב יישפך בעמדות שחודשו לאחר ההרס שגרמו הסובבורבים.

אנחנו נחלקים לשלוש קבוצות. אחת מתקרבת עד קצה רחוב וורובין, שנייה מבית הקברות, לרחוב בולניטשנה [רחוב ביה"ח], והשלישית מרחובות מצ'ולישץ'-מקרו. לאורך שלושה רחובות ארוכים וישרים אלה, אנחנו יורים כמה עשרות צורות ומשתלטים ללא התנגדות על העיירה. מניחים לגרמנים לשבת בבונקרים שלהם ומתחילים לנהל את העניינים. מציתים את טחנת הקמח וטחנת החשמל של ברמן. הגשר שעל נהר הורין אינו ניצת, מביאים עשרות עגלות קש יבש ומפזרים, הגשר מתלקח ובווער, אור מאיר את דומברוביץ היהודית החרבה. מציתים גם את בית המועצה המשמש מטה חיל המצב הגרמני המקומי. עולות באש גם שורות חנויות היהודים המלאות חפצים ומיטלטלין יהודים שדודים, מתלקחים הצריפים בקצה רחוב וורובין (ירושת הסובייטים), שם משוכנים בתי מלאכה. אנחנו יורים לתוך הבתים בהם מסתתרים משתפי פעולה עם הגרמנים. מתחילים להיכנס לקני רוצחים, אך כולם ברחו. מוציאים עגלות ריקות ומעמיסים עליהן הלבשה והנעלה יהודית ומתנהלים לאחוזת וורובין השמורה בידי ולסובצים. הם מגלים התנגדות, אך לאחר קרב עז הם נפוצים ככתוב: "ואחד מכם ירדוף אלה". אנחנו גוררים מאחוזת וורובין טונות דגן.

מוציאים מן המכלים אלפי ליטר כוהל, נוטלים את הסוסים והשוורים, רותמים אותם לעגלות העמוסות ושבים ליער.

איננו מאפשרים להם להתאושש

אנשי הקשר מדווחים לנו על מבוכה גדולה בקרב הגרמנים ועוזריהם השוטרים. האוכלוסייה של דומברוביץ, 10,000 תושבים, שרויה בפחד גדול. נודע לנו כי לא באה תגבורת, ואיננו מאפשרים להם להתאושש. לילה לאחר מכן, אנחנו שוב הולכים לדומברוביץ. הכוח גדול יותר. קבוצת סיור הולכת בראש. מוציאים מן הכפרים מאות עגלות ושקים ריקים, יהודים מורעבים הגרים במלונות, מצטרפים גם הם. הפרטיזנים משלושת בסיסינו ביער דומברוביץ, אוזרסק, סווריץ'ביץ', נוטלים חלק בצעידה לעבר דומברוביץ, למעלה מ-200 פרטיזנים חמושים היטב, בהם גם חיילים רוסים שברחו משביים, אך 80% הם יהודים. סמוך לעיירה מתארגן הכוח לצעידה פנימה. אנחנו פרושים לאורך שני קילומטר, מפאתי העיירה בואך רחוב מקרוב הארוך, עד מרכז השוק היהודי החרב, שם עדיין מלחכת האש מתקיפתנו אמש. הרשעים שוב הסתתרו בבונקרים, בבתים אין רואים כל אור, אף שהכול ערים עדיין. לפי התכנית שעידבנו, מתרכזים כוחותינו ברחוב בית הכנסת, סמוך לבית האבן של יונגשטיין, למעט המרגלים הפרושים בעיירה. אנחנו נחלקים לשלושה חלקים למשימות נפרדות.

גבורת קבוצתו של נחמן זילברפרב

המשימה הקשה ביותר הוטלה על קבוצת היהודים בפיקודו של בחור יהודי אמיץ מסרניק, נחמן זילברפרב, בעל ניסיון בתקיפת בני בלייעל למיניהם. הם פונים לרחוב הפליאנט, שם מתבצרים השוטרים הרצחניים. ניטש קרב קשה. לא רחוק מהם, מרחק כמה מאות מטר, רובצים הגרמנים בבונקרים. השוטרים ציפו לעזרתם, ובינתיים נלחמו בעצמם. הקבוצה שלנו ריתקה את הגרמנים אל הבונקרים ולא הניחה להם לצאת לקרב גלוי, שאף הם לא חפצו בו. הכוח של נחמן גבר על השוטרים. פרקו אותם מנשקם ולקחו אותו. התקיפה המוצלחת של קבוצת נחמן זילברפרב, השפיעה על תוצאות הפעולה כולה.

קבוצה שנייה פנתה לחפש גויים ששיתפו פעולה עם הגרמנים בהשמדת היהודים. מתחילים בחתנו של קנצ'יק, המתהלך בין הגויים,

מטיף ומוכיח כי הגרמנים צודקים במעשיהם ביהודים, ביתו ריק. אנחנו לוקחים את הסוסים והמזחלות והולכים אל בירוק, ממשפחה זו התגייסו השוטרים והמפקדים הראשונים, הם נמלטו עוד אתמול ולא שבו. בדרך לטוחן בטחנת הקמח של גנזיל-ניימן – שקיבל על עצמו להביא לגרמנים פרטיזנים חיים או לפחות את ראשיהם של פינחס ניימן ושמחה רוזנברג, שהגויים חוששים מפניהם – נתקלת הקבוצה בשוטר חמוש. חוטפים מידיו את הנשק, כופתים אותו ומשליכים למזחלת. בכניסה אל הטוחן, מבחינה בנו אישה ומזהירה את הרוצח. שמחה רוזנברג יורה בו שני כדורים ואומר: "זה בשביל אבי, שנהרג בידך". לייבל פישמן צועק אליו: "שמחה, גם בשבילי!" הוא חוטף כדור נוסף. בצאתנו, אנחנו מבחינים בתנועה בבית שָׁוֶל [שווץ?]. נכנסים ונתקלים בצעיר חמוש שערך ממחנה סובורוב. אנחנו לוקחים אותו עם תת-המקלע. עתה הולכים אל אוליאן שפאק, המרגל אחרינו ורוצה לנקום בנו משום שלפני חודשיים לקחנו ממנו רכוש יהודי גזול. לא פגשנו בו. אשתו מקללת אותנו ומברכת את היטלר על מעשיו הטובים בקומוניסטים וביהודים. היא חוטפת כדור ונופלת. אנחנו מחטטים בבתים שידוע לנו כי גרים בהם רשעים, שהפחד מאתנו הבריחם. בשונו לבית יונגשטיין, ראינו כי רחוב בית הכנסת מלא עגלות ריקות. התברר כי הגויים מעבר לנהר, שמעו כי הפרטיזנים גירשו את הגרמנים ובאו לקבל את הירושה. בראותם אותנו עם גויים מכפרים רחוקים, שלדעתם לא מגיע להם לרשת, הם נכונים להילחם בנו. אנחנו מבינים שכל הגויים בדומברוביץ עלולים לצאת נגדנו. לאחר התייעצות קצרה, אנחנו יורים צרורות לתוך ההמון הנזעם השועט קדימה, וסדרת קליעים ממקלעים מעל לראשיהם. הם נבהלים, נוטשים את העגלות והפצועים ונפוצים לכל עבר. אנחנו מוציאים את עגלותיהם אל השוק ופוקחים עין שלא ישמשו מתרסים, והקבוצה ממשיכה בפעילותה. הולכים אל החובש הווטרינר, משתף פעולה הגר ברחוב וולוסטנויה [רחוב בית המועצה], גם הוא ברח. אצל משכיל אוקראיני זה, הסתירו יהודים חפצים רבים. אנחנו לוקחים חלק גדול מהם. הולכים אל השוטר שליד בית המועצה, הוא גילה את איצ'ל ביטשיק והרג אותו. גם הוא ברח. מחפשים ומוציאים גם את היהודים הלא-חמושים ומוציאים אותם מן העיירה. הקבוצה עוזבת את העיירה.

הקבוצה השלישית שלטה בקצות הרחובות, התבצרה בהם והתמודדה עם הבורחים שירו עליהם מבחוץ. לא היו להם אבדות. עכשיו הם

הולכים במאסף עם נשק בידיהם. קבוצת הסיור צועדת בראש. אנחנו שבים ליער שאמור להסתיר אותנו ולהגן עלינו מפני אויבים ורוצחים.

אנחנו משתלטים על בית החולים בעיירה למשך לילה

פינחס נייען הפצוע, שוכב במלונה וד"ר ארליך מטפל בו, מצבו הולך ומחמיר. הקור משפיע לרעה. הקליע ברגלו לוחץ על העצם, מתפתח נמק הגורם לחולה כאבי תופת. אנחנו צופים בגסיסתו של אחד ממנהיגינו, מן הניצולים הספורים. חייבים להצילו. ד"ר ארליך אומר כי יש לנתחו ולהוציא את הקליע, ואין אפשרות לעשות זאת ביער כי חסרים מכשירים ואין תנאים סניטריים ראויים. באמצע הלילה, נשאנו את פינחס נייען על אלונקה לבית החולים בדומברוביץ. הצבנו שמירה ולא הנחנו לאיש לצאת. בכניסה לעיירה ירינו צרורות קליעים רבים, אנחנו יודעים כי ככל שיגדל הרעש, ימהרו הרשעים להסתגר בבונקרים. הפעם יורים מתוך הבונקרים מתותחים קלים ומשתרר שקט. עשרה מאתנו נוסעים אל ד"ר מלינובסקי ודורשים ממנו לבוא לבית החולים. משפחתו חטאה נגדנו בתקופת הגטו. הם יודעים את חטאם ומבקשים על חי ד"ר מלינובסקי. אנחנו מכניסים אותו למזחלת, מרגיעים את המשפחה, מזהירים אותם לא לעורר מהומות, לא לפנות לגרמנים לעזרה, להמתין בסבלנות. בבית החולים, אנחנו מאיימים על הצוות בחיסול שלהם ושל משפחותיהם אם ידברו על הניתוח.

הרופאים מלינובסקי וארליך מנתחים את נייען בבית החולים ומוציאים את הקליע. את שומר בית החולים שהיה על מצפנו דם יהודי, אנחנו מטביעים בבור השופכין של בית החולים. מגלים שם את בוהייטשיק הרוצח, שם דבר ברשעות ואכזריות, הוא מבטיח לרגל לטובת הפרטיזנים. משחררים אותו ושוגים שגיאה גסה, כי הדבר התנקם בנו לימים. אך בסופו של דבר מצא את מותו מידינו.

המצב רע, ובכל זאת יש חצי נחמה

אנחנו פוגשים בסווריץ' וויץ' קומץ יתומים ממשפחת לנדוי מדומברוביץ, ראוי לרשום את קורותיהם. הם ודודיהם: מלך ואפרים בקלטשוק, ילידי סרניק, שוהים בגטו דומברוביץ. בזמן חיסול הקהילה היהודית שם, עוד היה גטו סרניק קיים והם נמלטו לשם. ימים אחדים שהו שם וגם גטו סרניק חוסל. בערך 300 יהודים ובהם היתומים לנדוי

חיה בת אברהם
(ריי פריי אבוגאדו-ליאנדאו)

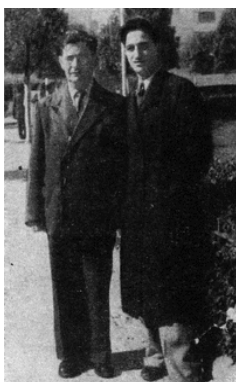
ודודיהם ברחו ליער. עתה הם פרטיזנים חמושים באוטריאד סווריץ'ביץ' ושמחים לפגוש אותנו.

חיה אבוגב לבית לנדוי מספרת את קורותיה:

"כאשר חשו יהודי סרניק כי המשטרה המקומית והגויים מקיפים אותם, הם רצו אל הנהר הקטן דרך הסמטאות הצדדיות. השוטרים יורים בעקבותיהם, גויים עם מוטות, קלשונים וסכינים ארוכות רודפים אחריהם. הרחובות מתכסים קרבנות. רבים נתפסו וגורשו לבורות תחת ברד מכות אימים. אך לא מעט הגיעו ליער. הגויים של סרניק, המכירים את היער, מתקבצים, חמושים בנשק חם, אחרים מצוידים בחרמשים ובסכינים ארוכות. הם פשטו ביער, חיפשו ומצאו רבים ורצחו אותם. גוי בשם איוונצ'קו, ארגן כנופיית לוכדים שפשטו ביער ורצחו. אנחנו עצמנו עברנו גלגולים רבים, ייסורים וטלטולים, פעמים רבות חמקנו בנס מידי הרודפים. כך למשל נדחקנו לפינת יער אפלה בין ביצות, ביקשנו לפייס את אלוהינו הזועם ולהתפלל כל נדרי ביום כיפור. ברגע זה הוקפנו, הקרבן הראשון הייתה אשתו של משה-אהרן העמוסה חפצים. התוקפים עסקו בביזה שלא הצליחו לחלק ביניהם, ואנחנו נפוצנו לכל עבר. בפעם אחרת מסרנו לגוי את מתנות החתונה של אמי: שרשרת זהב ושעון, חפצים ופריטי לבוש שעלינו, והוא הבטיח לנו חסות, נשבע בצלב. למחרת הוביל אלינו את המשטרה. שוב אנחנו בורחים ומסתתרים בביצות בין עשבי הפרא. היער מכוסה קרבנות יהודים שלא נקברו. אנחנו רצים מביצה לביצה. נתקלים במתים יהודים. זה קורה מדי יום ביומו, עד שאנחנו מצליחים להגיע ליערות בראניץ, שם מתרחש שינוי קיצוני – מתארגנת חבורת פרטיזנים ונפתחת תקופה של מאבק, ייסורים ונקמה, ושוב יש יהודים הרוגים".

האפוטרופוס של בני לנדוי הצעירים ביער, הוא המורה מלך בקלטשוק, פרטיזן ועורך עיתון הפרטיזנים "הדגל האדום", בעברו תלמיד בישיבת וולוז'ין שהתפקד בצעירותו.

במרץ 1943, נפגשנו ביער ונזכרנו בשיחות רעים בשנותינו בישיבה, כשהיה כבר עמוס מחשבות זרות. "מלך – אני אומר – הזכר אתה מה אמרת אז: שכל האמונות, המעניקות גן עדן על מעשים טובים וגיהנום

לאנדאו אפרים (רעכטס)
אין באקאטשוק מלך

על חטאים, לא היטיבו את המין האנושי, ועמנואל קאנט אחד, יש בכוחו לעשות את כל בני האדם, מאמינים וטובים. אמרת גם כי הספרות הגרמנית יש בכוחה להפוך אנשים לצדיקים. מה אתה אומר עכשיו על הצדיקות הגרמנית ועל הפילוסופיה של קאנט? "חברי השפיל את עיניו כשהן מלאות דמעות.

האפטרופוס השני של בני לנדוי הצעירים, הוא פרטיזן פעיל ומפקד, אפרים בקלטשוק. הוא פגש את אחי סנדר פייגלשטיין מסתתר אצל משפחת גויים טובה, היתומה של אחותנו בזרועותיו, ואמר: "אחא, ליער, כי שם צרות הרבים, ועשויה להיות מהן חצי נחמה". אוטריאד זה של סוריץ' ביץ' של יהודי סרניק-דומברוביץ, היה אכן חצי נחמה.

פרק שאין לשכוח

אנחנו, קומץ פרטיזנים שורדים החיים בישראל בין אחים ואחיות בשר משרנו, שומעים לעתים הערות המכוונות לקדושים: למה הלכו כצאן לטבח. האמת היא כי איש משארית הפלטה אשר חוותה את הדרך הקשה האכזרית, ונשאה על כתפיה את נטל אותם הימים, לא ישאל שאלה מסוג זה. היה לנו עוד חלק קטן ממשפחותינו, והאחריות לחייהם מנעה התנגדות, גלויה או חשאית, שהייתה מובילה להשמדה מוחלטת. במשך כל הזמן שלחו אלינו המרצחים אנשי כזב שידעו להבטיח כי כל הסיפורים על השמדה אינם אלא שקר. ואף שאיננו מאמינים לדבריהם, הרינו מכבים את החרדה בזיק של תקווה שאנחנו דבקים בו. סבלנו רב, רואים דם של יחידים נשפך ועם זאת מקווים כי משפחותינו האהובות יינצלו, ואנחנו נושאים את ייסורינו עד לחיסול הלא-צפוי, העקוב מדם, שאליו הולכנו שולל בהבטחות כבוד אביריות כי מובילים אותנו לעבודה.

הנה עומדת לנגד עינינו יחידת האס-אס המצוחצחת, כולם בכפפות לבנות, ומפקדם מרגיע ונשבע כי אנחנו בדרך לעבודה בסארני.

הנמלטים מן הבורות, הבורחים מן הכיכרות, נמלטים שאצלם כבר הוסרה האחריות לחיי משפחותיהם, אכן מתחמשים וצועדים במשך חודשים ושנים מסכנה לסכנה. מאות נהרגים בקרב ועשרות לוחמים שוב. פגריהם של אלפי גרמנים מוטלים מרוטשים, רכבותיהם מורדות מן הפסים ונהרסות בידנו. גרמנים רבים ללא שיעור מוצאים את מותם והבונקרים שלהם מותקפים על ידינו. גם עוזריהם מקבלים כגמולם. ידנו המענישה מגיעה אל אלפים, אלפי חלאות אדם גויים, מומתים. אנחנו מנהלים כנגדם קרבות גלויים ומתנסים באש של הקשות במשימות, במוקדי סכנה.

הרצון הבלתי נלאה לנקום את מות אחינו ואחיותינו, הרצון לשרוד אחרי רוצחינו (אף שנותרנו בודדים ממשפחות ענפות), הכוח היהודי המתעורר, האינטליגנציה היהודית המולדת – כל אלה מסייעים לנו לאמץ בזריזות אסטרטגיה של מאבק בתנאי היער הקשים. אנחנו לומדים את כל תכסיסי המלחמה, והגויים הרצחניים, אלה שהרגו והשמידו אותנו, נתקפים פחד מפני היד היהודית, מפני לוחם היער היהודי, הפרטיזן.

הפרטיזנים היהודים הביאו כבוד ותהילה לעם היהודי ברדיפות העקובות מדם בשנות היטלר. אין לשכוח זאת.

גדעון האוזנר אמר במשפט אייכמן: "הפלא הגדול בתקופת השואה הוא כיצד היה ליהודים המורעבים והמותשים העוז להתקומם עם נשק ביד כנגד מכונת המלחמה של הנאציזם הגרמני. איש לא יוכל להשתוות בתעוזתו לפרטיזן היהודי וללוחם הגטו, ששילמו בחייהם בהגנה על הכבוד היהודי בשנות האימים של המרטרולוגיה היהודית..."

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 583 – 667.

חלק ד' ניצולים מספרים

מאנס בורשטיין ערב הסערה לזכרה המאיר של אמי גיטל בת ר' מיכל

באוויר הורגש בואן של רוחות רעות. בתי העץ עמדו שחורים ככושים, שטופים בגשם הזלעפות. הרוח קרעה גגות מעל לבתים. דפי "שמות" [גניזה] התעופפו במחול שדים מן הגבעה הסמוכה לבית המדרש הישן. היה לילה אפל של סוף חודש. השמים מכוסי עבים ובעיירה שוטטה מרה שחורה משמימה. בלב הסמטאות הקטנות עמדו קבוצות אנשים קטנות, דיברו חרש, כמו חששו להוציא מפיהם: הוא הולך ובא! הוא קרוב! רובנה כבר נכבשה בידי הגרמנים! מהירות הבזק שלו עלולה להביאו עלינו תוך יומיים!

"אבוי לי – לחשה אישה זקנה לחברתה – אנחנו אבודים! מה עושים? לאן הולכים? איך משאירים מאחור כל מה שעמלנו עליו כה קשה?"

בתי הבכורה עבדה אז בדואר כטלפנית. היא באה בריצה, מבוהלת, חיוורת כמו קיר ולחשה באוזני: "הדואר מתפנה! הפקטום כבר ארוז על מנת לעזוב". אימא, אישה בת שישים וכמה, ששמיעתה כבדה במקצת, הבינה שמסתודדים וניגשה אליי כדי שאספר לה את הסוד. "לא כלום, אימא, הגרמנים באים! – השבתי לה – המצב רע". אימא פכרה ידיה ופרצה בבכי. בתי הבכורה שבה לדואר ואני התחלתי להכין מעט חפצים לדרך. אמרו לי שחייבים לברוח, קרבה סכנה גדולה.

בתי הצעירה מיליה, באה גם היא בריצה, מבוהלת, היא ראתה את המתרחש בעיר: אנשים עצבניים, בוכים בחשאי, מתרוצצים בייאוש עמוק. אחוז קטן בלבד החליטו להפקיר את בתיהם וחפציהם, שעמלו עליהם בזיעת אפם, ולברוח. אחדים התנחמו: המצב עוד לא רע כפי שמדווחים; עדיין לא הורגים, העולם אינו הפקר; יחששו הקומוניסטים וחברי הקומוסומול בעיירה! ואכן: הקומוניסטים, וחברי הקומוסומול, התכוונו לברוח עם הצבא האדום.

לילה אפל התרפק על החלונות. אף לא כוכב בשמים. צער של אלף עולמות רבץ על העיירה שלי. מסמטאות הגויים השכנות נשמעה נביחת כלב אימתנית. בכי ילדים קטנים חדר לתוך הלילה השקט.

אני ובתי הצעירה ישבנו על ספסל ליד בית אמי. התבוננתי לתהום הלילה האפל, מחשבות עגומות ומלנכוליות קדחו במוחי. לפתע שמעתי קול רכב מתקרב וקורע בעיניו היוקדות את העלטה הכבדה של הסמטה. הרכב הגיע אל מרפסת הכניסה שם ישבתי עם בתי. ראיתי שהוא גדוש פקידי דואר ובתי הבכורה יושבת אתם. היא קפצה בחפזה מן הרכב, מיהרה אליי ואמרה: "נו אבא, תזדזז, איפה מיליה? הרכב עוזב עוד מעט".

נכנסתי הביתה. עששית קטנה פייחה בחדר האוכל, כמו בליל תשעה באב. אמי האהובה שכבה על המיטה בבגדיה וגנחה חרש. בתי הבכורה החלה להוציא את הצרורות אל הרכב. הצעירה, מרוב התרגשות, אף לא נפרדה ומיהרה לעלות על הרכב. ניגשתי אל אימא ואמרתי: "אימא, בואי ניסע!" אימא תקעה בי זוג עיניים מבוהלות: "לנסוע, לאן לנסוע? איך אוכל להפקיר את הבית וכל החפצים? אבוי לי! אבא ע"ה עבד כל כך קשה. כל השנים היינו נעים ונדים עד שהצלחנו להגיע לבית זה. מצעים רבים, כסות, כרים. כמה לילות ללא שינה עברו עליי במריטת נוצות. איך משאירים בית חמים כל כך? כל פירור בבית כה יקר לי. לא, אני לא אלך מכאן לשום מקום. על מיטתי, על משכבי, אני רוצה להשיב את נשמתי לבורא. סעו לכם לשלום ילדים, ישמור עליכם האל מרע בכל דרכיכם!"

אימא דיברה ודמעות חמות זלגו על לחייה הקמוטות.

אימא בכתה, ולי נדמה היה כי גם הקירות בכו.

בכייה של אמי הדהד בלילה השקט העמוק, ברחובות החירשים-אילמים של ביתי.

(אוונדזער וועג, מינכן, 1948)

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 698 – 700.

מרים בודניק החוב הקדוש לזכור

ספרו אותנו כמטבעות יקרים, שאיש לא יחסר. פעם אחת בנינוחות ופעם נוספת בתשומת לב רבה. לאחר הפעם השלישית שלחו אותנו לסארני, אל הבורות המוכנים. לפני הספירה לקחו מאתנו כל פריט שימושי ואת חפצי הערך. הנחנו לשכנע ולנחם אותנו כי בכך אנחנו פודים את עצמנו, ולבסוף הלכו כולם לזרועות מלאך המוות.

עליי פסח הגורל, עלה בידי לברוח. גויים טובים, גברים ונשים, שהיו נדירים באותם ימים אומללים, הראו לי דרכים צדיות לחמוק מסייט המוות. ראיתי שוטרים וגויים רעים תופסים יהודים שברחו, מכים אותם באכזריות ומחזירים בכוח לעיירה. ראיתי איך מובילים על המסילה הצרה את חבורת הפועלים היהודים שעבדו ביער, במלקות על ראשיהם ועל גביהם. הייתי במרחק לא רב, תלשתי מעליי את הטלאי הצהוב ועטפתי את ראשי במטפחת, כגויה.

הייתה לי תקווה שבעלי וילדי ברחו לכפר קרסין, אל הגויים שעמם סחר ועמם היה מיודד, גם אני ממהרת לשם. בליל הירח המואר ההוא, פגשתי גוי, מחסידי אומות העולם, שהוביל אותי בשבילים צדיים ואמר לי: "אל תלכי לסארני, מבוצעת שם שחיטה גדולה; לכי אל תוככי יערות פולסיה, שם מצויים עוד אנשים טובים שלנו; הם יגנו עליך ותשרדי את המלחמה".

גויה בכפר ברז'קה החזיקה אותי בביתה יממה וסיפרה על הבורות המוכנים בסארני ועל יהודים שקפצו מן הקרונות שעה שהובילו אותם לסארני. ירו עליהם ממקלעים שהוצבו על הגגות, רבים נהרגו ונפצעו. בודדים בלבד מן הנמלטים הצליחו להגיע ליער.

בלילה הבא הצלחתי להגיע לחוות קרסין ופגשתי את ברל ברמן-קוט עם בנו ובתו. למחרת בא אלינו מאיר מן הכפר בילאטיץ' וכעבור שבועיים באו אלינו בעלי עם הבת והאחות. הם ברחו מדומברוביץ לוויסוצק, שרדו את חורבן הגטו שהיה שם, איבדו שם את בנו הרשל. מאיר קרצמן ומשפחתו נספו בגטו וויסוצק. מעבר לנהר הורין, במרחב השליטה של הפרטיזנים, ביערות העד שבסביבה, שרדו את המלחמה המרושעת יהודים ספורים שהיו אתי וזכו לראות את היטלר במפלתו.

חוב קדוש הוא לשורדים לשאת את זכר הנשמות שמתו על קידוש השם.

אני מונה את הקרובים והמכרים, שנחרתו עמוק בזיכרון:

משה ובתיה זילברברג; הרשל, נחמה, חסל וזלטה קרצמן, מאיר קרצמן ומשפחתו; בן-ציון, שרה והרשל טרכטמן; אברהם בן צבי סטוליאיר ומשפחתו, יוסף, הניה-רחל, אברהם בן יוסף, משה בן חיים, בילה, יעקב בן יהושע, רבקה, מיכל בן יעקב, חיים, יהושע בן יעקב, חסיה, נתן בן יעקב, כולם בני משפחות סטוליאיר; סנדר גוטליב ומשפחתו, עפרון גוטליב ומשפחתו, יחיאל גוטליב ומשפחתו; אברהם בן יחיאל, שלמה בן יחיאל, דוד בן אברהם ומשפחתו, יוסף אולשנסקי ומשפחתו, יוסף ומלכה פייקוב ומשפחתם.

ילווה החוב הקדוש של הזיכרון את זכר הנפשות הכרותות הנזכרות בספר זה – לנצח, וגם את שמות הקדושים שלא הוזכרו בשל שכחה. רבים מהם נגדעו ולא נותר איש מקרוביהם ומכריהם שיזכירם. יישמר זכרם בכאב הזיכרון הכללי של עם ישראל הגדוע.

ת. נ. צ. ב. ה.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 700 – 701.

סטוליאיר אברהם בן יוסף, פערלשטיין שייקס, סטוליאיר אברהם בן צבי.

סנדר ואלקון אילו ניתן היה לברוח

היטב זוכר אני את היום של 15.6.1941, שבוע לפני פרוץ מלחמת גרמניה-רוסיה. בבית הספר התקיימו בחינות (בבית היתומים לשעבר). יהודים היו עסוקים בחיפוש אחר פרנסה נוספת, כי השכר ששילמו מוסדות הממשל די היה בו לשרוד אך לא לחיות. עם זאת אובחנה בעיירה יציבות מסוימת בחיים. כבר התרגלנו למשטר החדש והשלמנו עם המחשבה שכך צריך להיות.

ב-22.6.1941, נטשו השליטים את העיירה, השאירו אותה ללא בעלים. מטוסים גרמנים החלו להשתולל באזור. איננו יודעים עדיין מה בדיוק קורה. רצים ליער כדי להישמר מן המטוסים.

ביום הראשון של חודש יולי, היה ברור כי הגרמנים באים. ערב שבת, אך בעיירה שוררת אפלה. יהודים משוטטים עם צרורות, נשים וילדים בוכים. כולם היו נוסעים, אך אין אמצעי תחבורה. אבי ממש גירש אותי מן הבית במילים: "ישרוד לפחות אחד".

יומיים ישבתי בתחנת הרכבת וחיכיתי להזדמנות לנסוע. עשרות מכרים באו, הסתובבו בתחנה ושבנו לעיירה. לא היה במה לנסוע. אצל רובם הייתה נכונות לעזוב את העיירה, לך זעק חי וקיים. אילו ניתן לברוח, היו ודאי עשרות ניצלים. לאחר שהשתלטו הגרמנים על האזור התהפכה הנכונות לבריחה, זה היה כרוך בסיכון גדול. אך בימי המלחמה הראשונים, הייתה זו שאלה של אמצעי תחבורה בלבד. הגורל המר של האבדן השתלט עוד קודם שהשתלטו הגרמנים.

היו אמנם מקרים שאנשים שיכלו להתגבר על קשיי התחבורה, לא ברחו. במקרים אלה השפיעו גורמים רבים: המשפחה, אישה וילדים; זיק תקווה שאולי לא ישפוך הצורר את כל זעמו על נפשות חפות מפשע.

האירועים המאוחרים הוכיחו כי זיק התקווה כבה בימים הראשונים לכניסת הגרמנים לעיירה, אצלם זיק האנושיות היה כבוי מלכתחילה.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 702.

ליפשיץ אברהם בן פשה'לייב

בצלאל הולצמן שתי משימות גבורה

הפרטיזן אברהמל ליפשיץ, בן דודתי, נפצע בסוף המלחמה בחזית ונשלח לבית חולים בקויבישב שבו שהיתי אז. נפגשנו שם במקרה. ישבתי שעות ליד מיטתו ושמעתי את סיפוריו על הגטו, על ההרג הנורא ועל הקרבות ההרואיים ומעשי נקם של פרטיזנים יהודים.

שתי אפיזודות מסיפוריו נחרתו בזיכרוני במיוחד.

הגרמנים דאגו לפעילות שוטפת של מיזמים תעשייתיים. מפעלי העץ בדומברוביץ וסביבתה, פעלו במלא הקיטור. המפעל בכפר בילה, כפר מוצאו של דודני, היה בתנועה מתמדת ושמירה מתמדת כי היה שם מלאי עץ גדול ומלאי עץ מעובד שהיו שולחים לגרמניה. הנהגת הפרטיזנים באזור, החליטה להשמיד את המיזם והטילה את המשימה על אברהמל ליפשיץ.

שלושה לילות ושני ימים ארב אברהמל לבדו סביב המפעל עד בוא שעת כושר לבצע את פעולת החבלה. תחילה הצית את המקום בגזרי עץ שמצא במרחק כמה מאות מטר מן המנסרה. כשהז'נדרמים הגרמנים, הפועלים והשכירים התנפלו על המקום והיו עסוקים בהגבלת האש, ניצל אברהמל את המהומה: הוא הזדחל למנסרה והצית ערמות קרשים בכמה מוקדים. המפעל על תכולתו עלה באש.

על הביצוע המוצלח זכה אברהמל ליפשיץ באות הצטיינות ממטה הפרטיזנים, ושמו נרשם ברשימת הלוחמים הפרטיזנים הגיבורים כנגד הכובש הגרמני. מאז ואילך הפקידו בידיו פונקציות שונות אחריות והטילו עליו משימות מיוחדות.

משימה מסוג זה הייתה ליווי מנהיג ארגון הלוחמים הפולני-קומוניסטי, ולדיסלב גומולקה, בדרכו למוסקבה. ו' גומולקה, לימים המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית בפולין שלאחר המלחמה, הובא אז מוורשה בדרך לא דרך אל יחידת הפרטיזנים הרוסים שבה נמצא אברהמל. על הנהגתה הוטל להביא את גומולקה לשדה התעופה, מרחק כמה עשרות ק"מ, בתוככי היער. שם המתין לו מטוס להביאו למוסקבה לפגישה עם

סטלין. הדרך לשדה התעופה עברה באזור שהוצב בו צבא גרמני, שארב במיוחד לפעילות הפרטיזנים. בפני הנהגת הפרטיזנים עמדו שתי אפשרויות: לפרוץ עם כוח גדול או להגניב את גומולקה עם מלווה אחד.

הוחלט לבחור באפשרות השנייה, המשימה הופקדה בידי אברהם לייפשיץ. הוא ביצע אותה בשלמות!

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 703 – 704.

בנציון ברמן במקל נדודים על פני רוסיה

הייתי בן 16 בלבד כשנאלצתי ליטול מקל נדודים בידי ולעזוב לנצח את עיירת הולדתי דומברוביץ. זה היה ביום ראשון, 28.6.1941, שבוע לאחר פרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית.

מרכבת לרכבת

יום קודם (שבת) עוד עבדתי במאפייה של פּטְלִיה [ברוך פייגלשטיין]. מנהל המאפייה בתקופת הממשל הסובייטי, היה אברהם פייגלשטיין. אני הייתי פועל, יחד עמי עבדו שם גם פטליה ובנו.

אותה שבת, אחר הצהריים, באה לפתע בריצה למאפייה, אמי, וקראה: "בוא מהר הביתה, אסון גדול, כל הצעירים אורזים". ברחוב התרוצצו אנשים, בכו וצעקו: מה עושים, הגרמנים כבר כבשו את סארני!

בשבת בלילה, בחצות, הגענו אני ואחי הבכור אשר לתחנת הרכבת. עמדו שם שני קרונות גדושים אנשים, רובם פקידים סובייטיים ופעילים קומוניסטים מקומיים, שהממשל החליט לפנותם לתוככי רוסיה. נוסף לנו היו שם עשרות צעירים יהודים, למענם לא היה מקום בקרונות. חלק גדול מן הצעירים החליטו לצאת לדרך ברגל. עם שחר הביאו לפתע לתחנה עוד שני קרונות. תוך דקות ספורות הם התמלאו אדם. בכל אחד מארבעת הקרונות היו כ-50 איש, כ-200 בני דומברוביץ יצאו אז לדרך נדודים בהימלטם מן הגרמנים.

ביום ראשון, בשעה אחת עשרה לערך, חיברו קטר והרכבת זזה ממקומה. בכיים של בני המשפחה הנשארים, לרוב אבות-אימהות, לא ניתן לתיאור. אמי רצה אחר הרכבת הנוסעת, תלשה את שערותיה וזעקה אליי שאשאר. אחי אשר, אחז בידי בחזקה ולא הרפה עד שהרכבת התרחקה מן התחנה ונכנסה להילוך מלא.

בסארני חיברו לרכבת שלנו קרונות נוספים עם פליטים מן העיירות הסמוכות, והפנו אותנו לקייב. הקרונות הנוספים, כמו שלנו, היו קרונות משא להובלת בהמות, הם היו מזוהמים, ללא ספסלים. כשחצינו את גבול פולין-רוסיה בעבר, טענו אנשים: הצבא האדום נסוג לגבול הקודם, ומכאן לא ייסוג עוד. יחלפו ימים אחדים ונשוב הביתה.

הימים הפכו לשבועות, השבועות לחודשים, החודשים – לשנים של ייסורים.

חלק משותפינו לנסיעה הציעו לעזוב את הרכבת בקיב ולהישאר שם. למזלנו לא עשינו זאת (כעבור שלושה שבועות נכבשה קיב) ונסענו ברכבת שלנו עד פולטבה. חלק מאנשי דומברוביץ הועברו לקולחוז בקרבת פולטבה. אני ואחי ועוד 30 איש נשלחנו לקולחוז מרוחק, בעיר נובה-סנזארה, שם עבדנו שבועות אחדים. לאחר מכן עברנו לעיר, אני ואחי, ינטל ומילכה פצ'ניק (בנות הרב), פייגל וזלטקה מושר. פגשנו שם את יחיאל פישמן ואשתו ואת זלטקה בריק. ינטל ופייגל עבדו בבית חולים, האחרים עבדו במפעל קרונות. כעבור שבועיים גייסו את אחי אשר לצבא ומאז נותרתי בודד.

הצבא הגרמני התקדם, קלטנו שמועות כי מוצביו הקדמיים מתקרבים לפולטבה. נדברתי עם בני דומברוביץ שעבדו בקולחוזים בסביבה, מצאנו רכבת הנוסעת לדרום והגענו לפסקוב. שם עברנו לרכבת שנסעה לקווקז ובאנו למינרלנה וודי. עיכבו אותנו ופיזרו בקולחוזים בסביבה. כעבור שבועיים שוב גייסו גברים שהתפנו אתנו. נשארו אתי שם שני הדודנים קאראס (בני אחים נפחים מקרופה), האישה פישמן עם תינוק, מילכה פצ'ניק, זלטקה סלוצקי, זלטקה מושר.

כעבור חודשיים פשטו שמועות כי הגרמנים קרבים לאזור שלנו. בני דומברוביץ הנזכרים נדברו להיפגש בתחנת הרכבת ולנדוד הלאה. בתחנה עיכבה המשטרה את הגברים (אותי ואת הדודנים קאראס), לקחו מאתנו את הדרכונים כדי שלא נברח. הנשים המתונו לנו ימים אחדים ונסעו הלאה. אנחנו, הגברים, נאלצנו להתעכב במקום חודש ואז הצלחנו לברוח. התכנית הייתה לחצות את הים הכספי ולהגיע למרכז אסיה. אמרו כי זה קצה העולם, והגרמנים ודאי לא יגיעו לשם. למזלנו אכן לא הגיעו לשם הגרמנים, ואנחנו הגענו למסקנה שזה עדיין לא קצה העולם. לימים יצאו משם יהודים רבים עם צבא אנדרס דרך פרס לישראל.

קולחוז סמוך לבוכרה

נקף חודש ויותר עד שהגענו מקווקז לאוזבקיסטן והתעכבנו בבוכרה. נשלחנו לעבוד בקולחוז דל ונחשל. תנאי המגורים היו בלתי נסבלים,

המזון הספיק בקושי לקיום הנפש. העבודה לעומת זאת נמשכה מצאת החמה עד שעת לילה מאוחרת. לא היו כמעט גברים צעירים, הם היו בחזית, ואנחנו, שלושה נערים יהודים גדלים, היינו חייבים למלא עבודת גברים קשה בקולחוז. יו"ר הקולחוז, הרביץ בנו, כמעט מדי יום, את תורת סטלין ואמר: "האם ידוע לכם לפחות, כי אצלנו בברית המועצות אנחנו שומרים על מצוות סטלין, מי שאינו עובד אינו אוכל!" אנחנו מצדנו, קיימנו במלואה את המחצית הראשונה של המצווה, אך הוא, היו"ר, זלזל בחלקה השני, אוכל הוא לא נתן לנו.

כפועל יוצא מן הזוהמה והרעב ששררו בקולחוז, פרצה מגפת טיפוס. אני ואחד הנערים מקרופה, נפגענו גם כן במגפה ולקחו אותנו לבית חולים. קדחתי, חומי עלה ל-40 מעלות. שכבתי בבית החולים, בודד ומדוכא, בלי לשמוע מילת נוחמים, בלי שיהיה לי בפני מי לשפוך את לבי. אין פלא אפוא שדווקא בימים בהם שכבתי בבית החולים אפף אותי געגוע מייסר הביתה, ובמוחי הקודח הסתבכו חוויות וזיכרונות משנות ילדות אבודות בדומברוביץ.

פעם הביאני החלום ליריד של יום שני או רביעי בדומברוביץ, ובמשך זמן ממושך פטפטתי עם אבי, משה ברמן עושה האופנים, שדווקא באותו יום מכר אופנים רבים ופדיונו היה טוב. פעם אחרת מצאתי את עצמי בחלום ליד הרבי, "משה רבנו", פרט לכינוי זה כונה גם מערוך, כי נהג להשתמש במערוך עץ במקום בשוט עור. הוא היה יהודי יקר, תלמיד חכם, השקיע את כל חייו בתלמידיו כדי שילמדו משהו. בחלום ההוא ראיתי אותו נוגח בי במערוך וממלמל: שייגץ פרחח, אינך רוצה ללמוד... בפעם אחרת נשא אותי החלום לבית הספר "תרבות" שלמדתי בו. שוב ראיתי את חבריי ואת המורים. חלומי נגזז כשנכנסה לפתע לכיתה מונצ'י, משקפיים גדולים על קצה אפה, ופנתה אליי: כסף הבאת (שכר לימוד), אם לא, לך הביתה.

כשנטשו אותי הסייטים בבית החולים, היה זה אות ברור לירידת חומי. שוחררתי מבית החולים ונשלחתי חזרה לקולחוז. חלומות החום העירו את זכרוני, ומאז, לא רק בשנתי אלא גם בהקיצ, חלמתי תכופות על החיים בדומברוביץ. כל אירוע או תופעה בחיי הנוכחיים בקולחוז, עוררו בי במקביל זיכרונות עבר מדומברוביץ.

כשהשתריתי חולה וחלוש מבית החולים לקולחוז (מרחק 2 ק"מ נמשך אצלי ארבע שעות), נתגלה לי כי המזון ניתן רק לתושבי הקולחוז היוצאים לעבודה. לא היה לי כוח לצאת לעבודה ולפיכך לא קיבלתי אוכל, הייתי חשוף לרעב מוחלט. תושבי הקולחוז הפשוטים (במיוחד חמש משפחות יהודיות שפנו מדינפרופטרובסק), גילו עניין בגורלי ופרנסו אותי במשך כמה חודשים, אף שמנות המזון המחולקות לא די היה בהן להרגיע את רעבונם הם. באותם ימים נזכרתי בפעולת הסיוע הספונטנית הגדולה שהקיפה את כל חוגי היהודים בדומברוביץ כשעבר על העיירה גל הפליטים היהודים, לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. בשכבי גלמוד על שק הקש בקיביטקה האפלה [כאן במשמעות בקתה עשויה לבני טיט, כמקובל במרכז אסיה], אי-שם באוזבקיסטן הרחוקה, חשבתי לא אחת: רגש הסולידריות האנושי הוא גדול ולא ניתן להשגה, אך החוק של הממשל, קטן ולא מובן. לנגד עיניי נפרשה מחדש התמונה של ספטמבר 1939, כשגיסות צבא השחרור הסובייטי מילאו את העיירה, וששון ושמחה אחזו כמעט בכל חוגי האוכלוסייה היהודית. בשכבי חולה ורעב, בקולחוז ליד בוכרה, הדהדו באוזניי המליצות הנאות על מדינה של חופש, שוויון ואחוה בין בני אדם, ששמעתי אך לפני שנתיים בכיכר השוק של דומברוביץ מפי קומיסרים פוליטיים סובייטים. בנשמתי הדואבת העגומה גברו הצער והייסורים.

בצבא הסובייטי

לאחר שנחתי, והתאוששתי מעט ממחלתי, החלטתי לעזוב את המקום. התייצבתי בפני שלטונות הצבא ואמרתי כי ברצוני להתנדב לחזית במלחמה נגד הגרמנים. כשהעמידו אותי בפני ועדה רפואית, התברר כי מצבי הבריאותי הוא כשל נכה (נפוח מתת תזונה, ודמי דל), ואין אני כשיר ליטול חלק פעיל בשירות צבאי. כעבור שבועות אחדים שוב התייצבתי, ושוב דרשתי לגייס אותי לצבא. הפעם סירבתי לוותר, אפשרו לי להצטרף לגיס עובדי הצבא. מבוכרה נשלחתי לעבוד במפעל צבאי סמוך למוסקבה.

העבודה במפעל הייתה קלה והמזון טוב. כוחותיי שבו אליי והתחזקתי. כשמצבי הבריאותי השתפר וחשתי בריא לחלוטין, נשלחתי למחנה צבאי שהכשיר קבוצות לוחמים פעילים. לאחר שלושה חודשים צורפתי ליחידה לוחמת שהתגבשה בלנינגרד. זה היה בראשית 1944, כשהצבא הסובייטי החליט לפרוץ את המצור הממושך על לנינגרד.

נטלתי חלק בשורת פעולות לחימה של הצבא הסובייטי לאורך קו החזית הצפון-מערבי, לאחר שהמצור נפרץ. בתום המלחמה נותרתי בצבא הסובייטי (באסטוניה) עד 1947. לאחר שחרורי מן הצבא, הגעתי לפולין בהליך רפטריאציה.

אני נוסע הביתה

כשפרצה מלחמת השחרור בארץ ישראל (מאי 1948), הייתי בשצ'צ'ין (פולין). במקרה נודע לי על גיוס חשאי של פרטיזנים יהודים ולוחמי חזית במלחמת העולם השנייה באירופה, לשורות הצבא הישראלי. מיד הודעתי על נכונותי ליטול חלק במאבק זה, וכעבור זמן קצר באתי לארץ ישראל.

את מקל הנדודים, שנאלצתי לקחת בדומברוביץ עת ברחתי מפני הגרמנים ביוני 1941, השלכתי, לאחר שבע שנים רעות, לעמקי הים, סמוך לחופי המדינה היהודית העצמאית, בתקווה שלא אזקק לו עוד.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 704 – 709.

סנדר שוורצטוך תחת אש מוות על גדת הדון השקט

ממש ברגע האחרון, כמעט מתוך ידי הגרמנים, גירשו אותי אבא-אימא כדי שאברח מדומברוביץ. "ברח, הצל את עצמך" אמרו לי בעיניים בוכיות, שווי נפש לכל. עד היום לא מובן לי מדוע לא נמלטו אז כולם. הם הרי ידעו כי ההיטלריסטים אינם מביאים עמם אריכות ימים ליהודים.

הדרך בה אני הולך-רץ, מכוסה דם יהודי. בכל מקום מוטלים הרוגים יהודים. סמוך להם מתרפקים בבכי קורע לב ילדים יהודים קטנטנים. הגויים אינם רצים, יהודים בלבד הם הרצים. גם רסיסי הצבא הרוסי המוכה, נסוגים. האוכלוסייה הגוית המקומית יורה עליהם. בכל זאת רצים עמם יהודים. הגרמנים וחיל האוויר שלהם זורעים הרס ומוות כמעט ללא הפרעה. הדרך כולה מרוחה בדם יהודי.

כך הגענו אנחנו, נערים מדומברוביץ, אני ואבא טויזנר, לגדה השנייה של הוולגה באזור סרטוב, והצטרפנו לקולחוז "הפרטיזן האדום". הערכנו שננוח מעט, אך מיהרו להוציאנו משם ונשלחנו לבית ספר לקצינים. כעבור חודשים אחדים מצאנו עצמנו על גדת הדון השקט, בחזית, בשורות הקדמיות, כמפקדי מחלקות קטנות של חיל רגלים.

אנחנו שוכבים על הגדה השמאלית, בעמק. הגרמנים מבוצרים בשוחות על הגדה הימנית של הדון, על הגבעות. בעת ההיא, שרר שקט בחזית. יש לנו פנאי לשים לב לכתוב בעיתונים הרוסים. אנחנו קוראים על התאכזרות הגרמנים לאוכלוסייה האזרחית, על מעשי רצח חיייתיים ועל חיסול קהילות יהודים. החיילים והקצינים היהודים בגדוד, אינם רגועים. לבי נחמץ בקרבי מצער על עיירתי דומברוביץ. אני מבכה את גורל אבא-אימא שלי.

אני ואבא טויזנר, כשאנחנו נפגשים בשוחות, משוחחים ודואגים לבית הרחוק על נהר הורין. לא מאמינים שהכתוב בעיתונים, עלול אמנם להתרחש. אנחנו מתייחסים לזה כאל תעמולה, כמו הכרוזים המוטלים על שוחות הגרמנים בקריאה כי ההיטלריזם יוכה ומנהיגיו ייענשו. ההיגיון מתנצח, אך עמוק בלב, כוסס ותוסס צמא לנקמה. רוצים לראות במפלת הגרמנים.

והיא אכן באה. בוחרים מתנדבים לקבוצת מקרב החיילים. אני נענה. אבא טויזנר אומר לי: "מה אתה עושה? שם שישם סכנות בתוך רגע!" אך בקרבי תסיסה, מפתה אותי להיפגש פנים אל פנים עם הגרמנים.

אני מספר כאן את המעשה הראשון של חייל יהודי מדומברוביץ על הנהר דון, המעשה האחרון בקטע חזית זה, בזמן גירוש הגרמנים מן השוחות המבוצרות.

לאחר הכנות מתאימות, ולאחר מעקב במשקפות, מראות, מסגרות ניידות עם צינורות נעים מעלה מטה, ובעזרת מפות, מודדים ויודעים דבר, קיבלנו בתוך השוחות שלנו מושג על פרישת האויב על הגבעה, בעברו השני של נהר דון.

בלילה אפל חצתה הקבוצה שלנו בסירה את הנהר. כל אחד מאתנו חמוש במקלע קל, ברימונים ובפנס קטן למטרות איתות בעת צרה. הסתרנו את הסירות בתוך הסוף והתקדמנו חרש בזחילה לעבר האויב. אנחנו שומעים רקיעות רגליים ושירה בגרמנית. מתפרשים בדלילות: שבעה-שמונה מטר זה מזה, ומחכים. יצא לי להיות ראשון, במקום שממנו אמורים לבוא הגרמנים. אני מרוכז במחשבותיי לעבר כיוון בואם.

כשהיו הגרמנים במרחק 15-20 מטר ממני, ראיתי כי אני בודד. חבריי ברחו. אני כבר לא יכול לברוח, ואני משליך רימון ולוחץ על הדק המקלע. כהרף עין נשמעת התפוצצות ומיד יבבות, צרחות, גניחות. אני רואה קסדה מוטלת על חזי ובתוכה חלק מראש. מתוך בלבול אני אווז בקסדה הגרמנית המגואלת בדם ורץ אל הסירות, אחרתי: הסירות נעלמו. אני שומע המולה, קריאות וגניחות. אני מנתח את מצבי ונסוג מן הגדה אל פנים היבשה, מסתתר בין ערוגות תפוחי אדמה. זה הציל אותי.

הגרמנים חיטטו זמן ממושך על הגדה. חששתי מכלב גישוש אך הדברים לא הגיעו לכך. שכבתי כך יממה. ביום השני אכלתי תפוחי אדמה לא מבושלים, והחזקתי לידי את הקסדה המגואלת בדם, שמא אזקק לה כמוצג. בערב השלישי, עם רדת החשכה, זחלתי אל החוף ואותתי בפנס. אין קול ואין קשב. בלילה הרביעי, הבחינו בקריאתי ושלחו סירה שאספה אותי. הקסדה הייתה עדי, כי אני היחיד שמילאתי

את המשימה. מפקד קבוצתנו הורד בדרגה ואותי העלו בדרגה ומונית
למפקד קבוצת סיור.

לימים, כשחצתה היחידה את הנהר דון ופרצה לשוחות הגרמנים, הייתי
בקבוצת החלוץ שזרעה, בעזרת מקלעים, מוות בשורות הגרמנים
הבורחים. בהתקפה זו נפל חברי אבא טויזנר, עליי הגנה יד הגורל כל
הזמן. חוויתי את דרך הקרב הארוכה עד ברלין, ותמיד פרצתי ראשון
אל תוך האש לנקום את הדם היהודי השפוך.

בכל הקרבות בחזית, תמיד נתתי דעתי כי משימתי כלוחם יהודי-
סובייטי היא קודם כל לנקום את הדם היהודי השפוך, את העינויים
והרצח של היהודים בעיירתי דומברוביץ. למטרה זו הלכתי באומץ
לקרב, והייתי מוכן למלא כל משימה מסוכנת.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 709 – 711.

עוזר לנדאו הפולקובניק היהודי והגנרל היהודי

א. ינואר 1943. אנחנו הודפים את הגרמנים מן המחוזות הרוסיים. בכל מקום הרס. פוגשים גויים ואף לא יהודי לרפואה. אנחנו, חיילי הצבא האדום היהודים, חרדים לגורל משפחותינו. באזור קורסק, נתקלנו ביחידה הונגרית עם טלאים צהובים. אנחנו מכתרים אותם והם אינם מתנגדים. אני, המקלען הראשון, מבחין בהם ראשון ואומר אל הפולקובניק שלי: "הם ודאי יהודים". אכן היו אלה יהודים הונגרים שגויסו לגדוד עבודה. אנחנו, עשרה יהודים, חיילי הצבא האדום בכינו משמחה על הפגישה. נתנו להם סידור. אמרתי לפולקובניק שהם שואלים מה ייעשה בהם. הוא משיב לי: "האל יעזור להם, בינתיים ייקחו להם מן השלל כאוות נפשם, הם הרי מורעבים ומוכים". הבחנתי כי עיני הפולקובניק לחות. כעבור שנתיים של קרבות עקובי דם נודע לי כי הוא משלנו.

ב. יוני 1945. תחת פיקודו של גנרל-לויטננט מויסיי גברילוביטש, המפקד על דיוויזיה ברכבת מלחמה מלאה, בתוספת ארטילריה, טנקים ומטולי מוקשים, כיתרנו באזור קובל ריכוז גדול של בנדרובצים. מזהים ביניהם גויים מאזור דומברוביץ. אנחנו מרכיזים אותם בשדה רחב ידיים. במשך שעות עומדות בקובל 17 רכבות, 80 קרונות, ואנחנו מעמיסים 70-80 איש בקרון. אני עומד על המשמר ליד המקלע. הם מזהים שאני יהודי ומתריסים כנגדי: "הכול בגלל היהודים הארורים". אני המום מכעס ומרוגזה. ידוע לי כבר כי יהודי דומברוביץ נשחטו בעזרתם. אני לוחץ על הדק המקלע, עשרה מוטלים מתים. מתעוררת מהומה רבתי: "יהודונים" נשמעת הצעקה. מופיע הגנרל, אני מובא בפניו תחת משמר. לאחר ששמע אותי, הוא כותב וכותב, ואומר לי לשוב אל משמרתי. אני זוכה במדליה על אומץ לב.

הגנרל עומד על הבימה ומדבר אל הבנדרובצים: "בוזים, רוצחים, בוגדים שכמותכם, אתם עתה בידי החוק. תיתנו את הדין על מעשיכם, גם על רצח אוכלוסייה יהודית חסרת מגן. אני גנרל מויסיי גברילוביטש גרינשפן, קומוניסט יהודי, מוסר אתכם בידי המשפט הקומוניסטי". בתום דבריו, פונה אליו המשגיח על הרכבות ושואל: "חבר גנרל, איזה מזון לספק להם?" הגנרל משיב: "בדיוק מה שקיבלו היהודים בדרך למיידנק – דגים מלוחים ללא מים".

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 712 – 713.

בצלאל ברגר ארבע מיתות מיידנק

את תקופת מלחמת העולם הראשונה עשיתי בדומברוביץ בה כונית: "הפליט החלמאי" אף שמוצאי מזמושץ'. חלם וזמושץ' הן באזור לובלין, לכן בלבדו כנראה יהודי דומברוביץ את היוצרות והדביקו לכל הפליטים מאזור זה את הכינוי חלמאי, הידוע והרומזני יותר. מעולם לא התרעמתי על כך, נהפוך הוא, הערכתי מאוד את הכנסת האורחים של יהודי דומברוביץ ואת עזרתם לפליטים היהודים באותה תקופה. גם לאחר שעזבתי את דומברוביץ, שמרתי בעקביות על קשר עם ידידים ומכרים במקום והחשבתי עצמי בן דומברוביץ.

במובן זה אני היהודי היחיד מדומברוביץ שחוה את מוראות מחנה ההשמדה מיידנק שליד לובלין ויצא משם חי. אני מציין כאן ארבע תמונות מזעזעות בלבד, שראיתי במו עיניי במיידנק, כשמאות יהודים נספו בחניקה, ריסוק איברים, טביעה ושרפה.

א. בחורף 1942 הביאו אותי למחנה. הוכנסתי לצריף קר ששכבו בו על אצטבות עץ כחמישים צעירים, כולם פצועים עד זוב דם; גופם כולו פצועים. לאחר חצות נכנסו לצריף כמה גרמנים והסירו מן הבאים זה מקרוב למחנה את חגורות המכנסיים, הידקו אותן על צווארי הצעירים המולקים וחנקו אותם.

ב. בחרו מתוך באי הטרנספורט החדש, כמה עשרות יהודים צעירים וחסונים. תחילה הסירו מהם את הבגדים ולאחר מכן שילחו בהם עדת כלבים משתוללים. הכלבים התנפלו על הקרבנות, נשכו, קרעו איברים וזללו אותם עד שהוציאו את נשמותיהם בייסורים.

ג. העמידו שורות ארוכות ובחרו כ-200 אנשים בריאים, לעבודה לכאורה. לאחר מכן עקדו רגליו של כל שני מן הנבחרים והכניסו אחד-אחד לחביות מים כשהראש כלפי מטה. מי שהספיק לצאת בכוחות עצמו מן החבית, נהרג בחניקה, כשרגליים לוחצות על צווארו.

ד. כיסו שטח אדמה בזפת והביאו לשם משאית מלאה ילדים קטנים. המשאית הפכה את המכולה ורוקנה את תכולתה כשם ששופכים חול. כשהתרחקה מן המקום הציתו את הזפת סביב. האש אחזה במהירות בשטח אליו נדבקו ודבקו זה בזה הילדים האומללים.

עד היום לא אוכל לשער מה היו אומרים על כך רבנים, אדמו"רים, דיינים, חזנים וסתם יהודים, חסידים ומתנגדים, בני דומברוביץ שהכרתי היטב, לו ראו זאת בעיניהם? וכי היו אומרים או חושבים בשונה ממה שכבר נִהְגָה ונאמר? ידוע לי מה עבר על יהודי דומברוביץ, תחילה בגטו, לאחר מכן בסארני, בבונקרים, ביערות; אילו עיניים עברו עליהם ובאלו מיתות משונות התנסו. אך הכול-יכול מנע מהם את גיהנום ארבע מיתות מיידנק. אמר מי שאמר בעת משפט אייכמן בירושלים, כי מיידנק הייתה פלנטה לעצמה בגיהנום של המאה ה-20 [יחיאל דינור השתמש בביטוי זה ביחס לאשוויץ].

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 713 – 714.

המשרפה במיידנק

פטריית האפר במיידנק

צילום: א' ר' 2005.

יוסף דובר (פייגלשטיין) בחזית בקרבות נגד הגרמנים

פרק ייסורי נפתח בשנות נעוריי המוקדמות. לבדי ברחתי ליערות דובה. שבועות רבים הייתי שרוי בבדידות מוחלטת, ללא קשר עם נפש חיה, נזונותי בעשבי בר ובלילות האפלים חפרתי תפוחי אדמה בשדות דובה. כעבור זמן-מה פגשתי את אחי יעקב. נדדו יחד ממקום למקום באזור פינסק, ינובה, דרוהיצ'ין, עד בואנו ליחידת פרטיזנים.

בשנת 1943 היינו במאבק מתמיד עם חילות המצב הגרמנים באזור פינסק וקוברין. ב-1944, כששחררה דומברוביץ ובשדות דוקרובסקה וגם בפאתי אוסטרובצי, קרופה, מאצ'ולישץ', התרכזו יחידות פרטיזנים רבות, גם אני ואחי יעקב היינו ביניהם. כעבור חודשים אחדים סופחנו לגדוד. אני לבטליון אחד ואחי לשני. אנחנו צועדים עד סטולין ומשם דרך ביצות ונחלים, עד פינסק. משליכים אותנו לסירות ואנחנו חוצים את נהר פינסק. באחד הלילות נדחקים הגרמנים מפינסק וסביבתה. פינסק עולה בלהבות. גם כפרי הסביבה עולים באש. רחובות פינסק מכוסים הרוגים: רוסים וגרמנים. סוסים ופרות מוטלים מרוסקים. על הגדה אני פוגש את אחי יעקב, אחד משלושה עשר חיילים ששרדו מגדוד שלם. הוא מקבל אותי במילים: "יוסף, מן הגטו ומן היערות יצאנו בשלום, כאן יהיה קצנו וקץ משפחתו הגדולה של אבא".

בו ביום מתמלאים הגדודים המרוקנים בחיילים חדשים. אנחנו עוזבים את אזור פינסק תחת אש אדומה, גופות מעופשות חרוכות, ורודפים את הגרמנים הבורחים לבריסק. כאן אני פוגש פרטיזנים יהודים מסרניק. אני מאבד קשר עין עם אחי אף שהוא אתי בגדוד אחד. אנחנו עוברים 60-70 ק"מ ביממה ובפאתי בריסק, מעברו השני של כפר שרוף, נתקלים בשוחות מבוצרות שהוכנו מראש. המפקדים מודיעים לנו: "כאן נילחם, נוח".

כעבור שעותיים בא קצין ושאל מי מוכן להתנדב למילוי משימה, לאמתו של דבר הוא הודיע כי זה וזה ועוד אחדים, חייבים לצאת מן השוחות, לזחול אל המוצב הגרמני ולפוצץ את סוללת האויב היורה עלינו. משימה זו נחרתה בזיכרוני על כל אימתה. התגלגלתי בתעלות רטובות, גילו אותי וירו עליי, בכל זאת הגעתי למוצב, ובעזרת המקלע ורימוני היד יריתי והשלכתי רימונים על האויב, בלי שים לב לכך שהסוללה

נותרה שלמה. שוב ניתכו עליי כדורי האויב, כל עוד רוחי בי חזרתי ונאלצתי להודיע על כישלון המשימה.

לא הועילה מסירות הנפש שלנו ולא הטקטיקה הנבונה של תמרון ויריות על האויב מכיוון אחד, וניסיון להגיע למטרה מכיוון אחר. מן הסוללה ירו עוד זמן רב על השוחות שלנו, עד שגברנו על האויב והוא החל לברוח מבריסק. בקרבות אלה סבלנו אבדות כבדות בחיי אדם, בהם יהודים מן האזור שלנו, מן הספורים ששרדו. המלחמה דורשת את שלה. נוספים חיילים וקצינים רוסים ואני מזהה ביניהם יהודים רבים. אחדים מהם אינם מזדהים כיהודים, זה היה חידוש מבחינתי.

מעבירים אותנו לפאתי ביאליסטוק. אנחנו באים למקום בו שרפו הגרמנים את גופות היהודים המעונים שנחפרו מן הבורות כדי להעלים את הרצח הגדול בביאליסטוק. לאחר קרבות קשים הדפנו את הגרמנים מביאליסטוק ושילמנו בקרבנות רבים. ואז הועברנו לחזית אחרת. לאחר שסבבנו בחצי רוסיה, פרקו אותנו בפאתי פסקוב. התפתחו קרבות כבדים כנגד הגרמנים והיו לנו אבדות כבדות בהם חבריי הפרטיזנים: יהודים בני ינובה, סרניק, דרוהיצ'ין.

אנחנו הודפים את הגרמנים אך כל מטר אדמה עולה לנו בקרבנות רבים. פעמים רבות השתתפתי בקבוצות סיור, מן המשימות היה שב שליש מן היוצאים. פעמים רבות הבאנו ידיעות נכונות ושבונו בהצלחה, גוררים עמנו חיילים גרמנים שבויים. אך תמיד פסענו על גופות של חיילים, גרמנים ורוסים.

כשהיינו בפאתי ריגה, תפסו הגרמנים עמדה אי-שם על הר. היה שטח פנוי של כ-3 ק"מ, בחזקת ארץ הפקר. מעברו היו השוחות הרוסיות שלנו. כדי להגן על החיילים הרוסים, הפקירו כ-60 חיילים מן הגדוד, שנאלצו לזחול אל שטח ההפקר ולהתחפר בו. המטרה: כאשר יתקפו הגרמנים, ייתקלו תחילה בקבוצה זו. שבועיים שכבתי שם, רעב, קפוא, בגשם זלעפות, נמאסו עלינו החיים.

באחד הימים נגלו לפתע לעינינו שלושה בתים. אני ועוד אחד, טטרי, זחלנו לאחד הבתים ומצאנו שם חבית בשר חזיר. התעטפנו בנתחים מן הבשר וזחלנו חזרה. בינתיים הבחינו בנו הגרמנים וירו בנו ברד כדורים. למזלנו היו שם בורות עמוקים מפגזים שהתפוצצו, ושם

הסתתרנו עד רדת הלילה. כל הקבוצה, חיילים וקצינים, שמחו על שובנו, כולם נהנו מבשר החזיר וערכו סעודה משותפת. נזכרתי אז בדברי אמי: "קיבה שמחה, משמחת את כולם".

לאחר מכן גירשנו את הגרמנים מעמדותיהם, ושוב קיבלה היחידה השלמה של רוסים צעירים.

בקרב לכיבוש ריגה, נטל חלק גם הגדוד שלנו. בעיר הגדולה היפה שאנחנו נכנסים לתוכה, אין למצוא אף לא יהודי אחר אחד. חיילי החזית היהודים מחפשים ומשתוקקים לפגוש פנים יהודיות, ואין.

בגזרת ליבווה נערכים קרבות כבדים. הצי הגרמני יורה עלינו אש חזקה. חיל האוויר הגרמני אכזר. הגרמנים מבוצרים מאוד בשוחות. הגדודים שלנו מתרוקנים ומתמלאים בחיילים חדשים. אנחנו מסתערים על עמדות האויב ללא הועיל. נפצעתי קלות. בבואי לבית חולים שדה פגשתי רופאים יהודים בלבד: כירורגים ופנימאים. הם עובדים הרבה ובמסירות. אני פוגש חיילים פצועים מן האזורים שלנו. מטפלים בהם במסירות ובאהבה. אני נוכח בשעה שחיילים לאחר ניתוח קוראים: "יהודים ארורים, אתם שוחטים אותנו". רופאים יהודים מרגיעים אותם במילים טובות, האוקראינים אינם חדלים לנאץ ולגדף, ואני נבהל ומשתומם למראה.

שוב אני בחפירות. יחידה גרמנית נדחת לעבר הגדוד שלי, רוצה לפרוץ דרך, להתאחד עם הכוחות הגרמנים האחרים. הגרמנים עושים זאת בהפתעה, אנחנו המומים ונבוכים. במקרה מתקבלת ברגע זה תגבורת ואנחנו שובים את הגרמנים. נשאר בזיכרוני קצין גרמני גבה קומה, ככל שהרבו לחקור אותו סירב לענות וצעק: "לא אשרת אתכם". ירו בו.

חלפו ימים, אבדותינו כבדות. אנחנו מתמרנים, צועדים קדימה, עושים חדירות מן האגפים, עד שאנחנו מבינים כי הבטליון שלנו ניתק מן הגדוד. נבהלנו. מתברר, מגרמני חי שתפסנו, שאנחנו מכותרים, ומפקד הבטליון נעלם. הלב כבד. שוקעים בייאוש, אנחנו אובדי עצות. החיילים משליכים את הרובים. ברגע זה קופץ לויטננט צעיר, יורה בכמה מחיילינו, וצועק: "הקשיבו לפקודתי, קדימה להתקפה!" הגרמנים יורים עלינו אש צולבת, היינו אובדים אלמלא תקפו הדיוויזיות שלנו

ברגע זה לרוחב, את כל עמדות האויב. הגרמנים נאלצים לסגת ואנחנו נושעים.

בקרב זה עם הגרמנים נותרתי בשדה, פצוע קשה בבטני. אני רואה שמובילים שבויים גרמנים, סוחבים שלל, ואני מאבד דם. כעבור שעות אחדות הובילו אותי סניטרים לבית חולים שדה. הרופאים מתעסקים סביבי. שעה שכותבים את שמי: פייגלשטיין, אומר מישהו: "מה זה? אתמול נרשמת כפצוע ברגל והיום בבטן". נודע לי בהזדמנות זו כי אחי יעקב היה הפצוע ברגלו אתמול.

נותחתי בו ביום, במרחק-מה מן החזית. ביצע את הניתוח מנתח יהודי בשם ארונוביטש, שלא הסתיר את יהדותו. בצאתי מבית החולים כבר נסתיימה המלחמה.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 715 – 718.

שמואל קצ'קה אני עוזב את עיירתי לנצח

ב-22 ביוני 1941, ביום קין, כשהיו אנשים טרודים בענייני היומיום, נראו לפתע מטוסים גרמנים שהפילו פחד על העיירה השלווה, ואנשים הבינו את גודל הסכנה. בו בערב גייס הממשל הרוסי מספר רב של צעירים, אני ביניהם. עוד באותו לילה הובילו אותנו לסארני.

ליוו אותנו הורים, אחים, אחיות, נשים וילדים. קולות הבכי בעת הפרדה לא יתוארו. הייתה זו הפעם האחרונה שראיתי את משפחתי.

בדרך מסארני נזדמן לי להיות בתחנת הרכבת ברוקיטנה, פגשתי שם אנשים מדומברוביץ, שברחו מן העיירה לחפש מגן. כחייל ניצלתי את ההזדמנות וסייעתי לאנשים לטפס לקרונות המשא הרוסיים, שנגררו אל תוככי רוסיה. אחדים מהם אני זוכר: צלקה גלצמן, איציק שפירא. חיפשתי מישהו מבני משפחתי ולא מצאתי. העיירה רוקיטנה הייתה מבוהלת מאוד ואובדת עצות.

לאחר קרב קצר בגרמנים הובילו אותי פצוע לסיביר, לבית חולים רוסי.

כעבור חמש שנים (1946), לאחר נדודים קשים, הביאה אותי הרכבת מקייב לתחנה ההרוסה של דומברוביץ. בצאתי מן הקרון הביטו עיניי זמן רב סביב. הכול היה זר. ראיתי שטחים ריקים, חורבות, ושאלתי את עצמי: מה התרחש כאן?

אזרתי עז ונכנסתי לעיירה. תחנתי הראשונה, אצל לייב, על ההר. מי לא הכיר את טחנת הקמח ואת תחנת הכוח החשמלית? הכול ריק ושומם. כשחלפתי על פני בתי גויים, שעמדו על תלם מלאים נכסים ורכוש יהודי גזול, הציצו אליי מתוכם מבטים זרים. נכנסתי לרובע היהודי מרחוב הכביש האהוב [שוסיינה]. אני חולף ליד בתיהם של איצל ביטשיק, צצקס, לוצקי, סלוצקי, אנטיק. הכול מגובב תחת הררי אבנים, הכול שומם. בבואי לבית ולפל קון או "פורט ארתור", ראו עיניי שטח פנוי עד רחוב בוליטשנה, עד שרידי בית החולים השרוף – איזו שממה. בתי היהודים שם נשרפו או פורקו בידי השכנים הגויים "הטובים", לאחר שהאוכלוסייה היהודית הושמדה.

בעמדי בפינת הרחוב, חיפשו מבטי פנים מוכרות של ידידי, חבריי, שעמם הייתי נפגש. הכול היה ריק וזר. נעלמה החברה.

בלכתי כך בין הפארק ובין בית האבן של סנדלר, דרך המלון של גוטליב, בית המרחקת של מטוסוב, באתי דרך ההר של יקותיאל לסמטת בית המרחץ המוליכה לביתי הישן. ראיתי כי הגדר הגבוהה של יקותיאל נהרסה, ביתו של שלמה (בעל העגלה) איננו, ביתו של פסח שוון, איננו. התפלאתי שביתו של יענקל חיגר עומד שלם. נס זה אירע כי שכנה, גויה, העתיקה משכנה לשם, הוא נשאר זכר לסמטת בית המרחץ; הבתים האחרים נשרפו או פורקו. כך הגעתי לגל האבנים שהיה ביתי, הבית שגרה בו משפחת קצ'קה. מדוכדך ועייף התיישבתי על גל האבנים.

ברגע זה חלפו במוחי תמונות מן העבר. קלטתי את האמת המרה, איש ממשפחתי לא ניצל. בשבתי שקוע במחשבות, הרעיד אותי לפתע קול של גוי: "אתה עוד חי? מאין אתה בא?" זה היה שכן שבישר לי כי משפחתי הסתתרה, לימים נתפסה בפאתי סלץ והובאה העירה לידי הגרמנים, ששילמו פונט מלח לראש יהודי. הגוי סיפר כי אחי הירש-בר, אשתו וארבעת בניהם, אחותי דובל ובעלה (משהלה קפטן מוויסוצק) ושתי בנותיהם, גדליה שוון עם אשתו ושני ילדיהם – נורו בבית העלמין הישן ושם נחות עצמותיהם.

לבי נשבר, הייתי חייב לעזוב את המקום. הלכתי לחפש פנים יהודיות. בבואי לעיירה פגשתי את איציק שפירא (הארוך) שהוביל אותי לבית וולף פוטרוד, הוא התגורר בו מאז שובו מרוסיה. עד שעת לילה מאוחרת תיאר בפניי את עינויי קדושינו, ואיך התרחש האסון.

למחרת בבוקר בא אליי נותקה קרצמן ממשפחת טשווס, ויצאנו לשוטט ברחובות ההרוסים. ירדנו במורד סמטת בית המרחץ לנהר הורין. טחנת המים של גנזיל לא הייתה עוד. חופי הרחצה היו מוזנחים. הנהר היה מיובש. נזכרנו איך נראה חוף הרחצה בעבר, בשבת, בימי קיץ: צהלות הפרא של הנוער, צחוקם ושמחתם. לא היה עוד נוער זה, הכול נראה פראי וזר. שררה דממת מוות.

בשובי מחופי הרחצה השוממים, עמדתי בפעם האחרונה במקום בו גרתי שנים. לא ראיתי אלא עצים שצמחו פרא בגן שלנו. מדוכא, בצעדים כבדים, חזרתי העירה דרך ההר של ישראל פטרושקה. עצרתי במקום בו היה ביתו של גדליה שוון, היה שם קן השומר הצעיר. הבית פורק והועבר לכפר ליטיניץ'.

הלכתי במעלה ההר, דרך רחוב וורובין ובאתי לשטח ריק, עמד שם בעבר בית הספר "תרבות". שקט-הס, אין המולת שרוליקים ומשהלך, הכול נעלם, אימה חשכה אוזחת בך.

המשכתי הלאה, ברחוב וולוסטנויה ורחוב הגמינה [מועצה], לבית העלמין הישן. הקברים פעורים, הגדר פורקה, עצי האורן הגבוהים נעים ורוחשים כמי שאינו חדל להעיד על החורבן. חלפתי ברחוב קולודיזנה, דודי זליק זינלס (קפטן) גר בו. הכול ריק, אין בתים. ביתו של איציק-מאיר בליזניוק, שם הייתי קונה עור, איננו. עצרנו במקום בו גר חברי הטוב עם משפחתו הענפה – מישקה שוורצטוך. מי לא הכיר את בנימין שוורצטוך שניהל את הבנק העירוני? בנימין ומשפחתו מצאו את מותם בבית העלמין הישן. מישקה נהרג ברוסיה.

בלכתנו על החורבות, חלפנו על פני בתי המדרש, הרוסים כולם ומנותצים. בית הכנסת הגדול, הוא בלבד שרד את החורבן. נשאלת השאלה לשם מה? הרי אין מתפללים.

בית מכבי האש, אולם הבילוי המרכזי, שרד אף הוא. עתה הוא בית התרבות של העיירה. נשאלת השאלה למען מי?

הגענו לפינת יונגשטיין, משם היו הולכים לשוק – שומם שם, רק איכרים אחדים משוטטים. פגשו אותנו יוסף פצ'ניק ואשתו, שגרו בבית אסתר חיינס [פרומקין]. הוא שמח בי וסיפר על קורותיו בשנות האבדן.

בו ביום עזבתי את העיירה. לא היה לי מה לארוז, לקחתי את צרורי הדל בידי ויצאתי אל העולם הרחב.

הלילה היה חשוך. הרוח ערסלה עד אימה את העצים סביב הבתים. לא הלכתי בגפי. היינו חבורה קטנה: שלום בק ומשפחתו, נערות אחדות בנות כפר שניצלו (בהן זלטקה פלסקון), משה שוורצטוך (בנו של ולפל). כאבלים פסענו בעיירה עד בואנו לתחנת הרכבת. נכנסתי לקרון והכנתי לעצמי משכב על הקש. הרכבת שלנו יצאה לדרך רק ביום השני בערב. בבואנו לסארני, הצטרפה אלינו עוד חבורה קטנה: חנצ'ה פישמן ובנה (אשת יודל שמאטאר), איציק שפירא שנאלץ להימלט מן הרוסים.

לאחר שישה שבועות של טלטולים ברכבת, באנו מותשים לוורוצלב (פולין), משם המשיך כל אחד בדרכו, לאן שניתן. אני באתי לצלסהיים,

מחנה פליטים באזור האמריקאי במערב גרמניה. לאחר זמן קצר עזבתי את הארץ הגרמנית הארורה ובעזרת אחי התיישבתי באמריקה.

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 719 – 722.

גויים" מתושבי־המקום מפרקים את ביתו השומם של משה טישמן (1944)

יצחק פייגלשטיין ברחובות גלמודים ובתים שוממים

בית קברות של 25 דורות

כאשר נחו בכיסי מסמכי הרפטריאציה לפולין, יצאתי לשוטט שוב ברחובות דומברוביץ החרבים ועל פני הבתים ההרוסים. הפעם על מנת להיפרד, לספוג לתוכי את החורבן ולזכור אותו. הנה תמונת דומברוביץ היהודית שנחרתה בזיכרוני: בשוק ובסמטאות סביב, לא נותר זכר לבתי יהודים. החורבות מתמשכות עד רחוב בולניטש'נה [רחוב ביה"ח] הגויי. מן הרחובות היהודים המרכזיים נותרו ערמות חצץ מכוסות גידולי פרא, סרפדים וחרולי תשעה באב. הבית היהודי היחיד שנותר, שהיה שייך לזלמן בייגל וירוס ומצוי ברשות משפחת גויים, עומד בעליבות, גלמוד, מקונן על החורבן. מול בית זה, המקום בו גרו בעבר הגביר אשר שיינביין ואשתו אסתר, בשני העשורים האחרונים שימש כמעונו של הרב ר' נחומצה, ותמיד בעבעו שם חיים יהודיים. בית זה – בימי הגטו התכנסו בו יהודים לבקש מילות ניוחמים מפי הרב הישיש – לבני הבית הקטן נבזזו כולן. המקום חפור ומתוחח, הגויים היו בטוחים כי אצל הראבין היהודי קבורים אוצרות כסף וזהב.

ממקום זה, במבט לצפון, נראה היטב בית העלמין הישן, פרוץ, לא מגודר. פראי אדם שרפו את הגדר ואת מצבות העץ, מצבות האבן נלקחו לשמש אבני טחינה לקמח. אני רואה כי לא רק את דומברוביץ החיה הרגו, גם דומברוביץ המתה, 25 דורות, הומתה שנית וחוללה. חזירים, כלבים, נערים שקצים מתהלכים שם ומחללים את המקום הקדוש. כשאני מתבונן בזה, אני נזכר באיזו קדושה, אימה ופחד, התייחסנו אנחנו, יהודים בני עיירות, למקום הקדוש הישן, שנחים בו כ-25 דורות יהודים מדומברוביץ, בהם רבנים, מקובלים, חסידים ואנשי מעשה. כולנו האמנו בקדושתו ובנצחיותו של בית עלמין זה עד סוף הדורות; האמנו כי בתחיית המתים יקומו כולם, רק אז יתרוקן המקום.

שעה שקברה דומברוביץ את המת האחרון בבית העלמין הישן, ר' נחמיה סטרוסטה [זקן העדה], ששילם תמורת המקום עוד בחייו, יצאה מחצית דומברוביץ לבית העלמין להיפרד ממנו ואיש לרעהו אמר: "בלע המוות לנצח", וגבאי החברה קדישא של חסידי ברזנה (דומני ר' נחמן פלד) הצטעק: "נשמות קדושות קבלו את פני האורח הבא". בהגיגנו ראינו מחנות קמים מקבריהם בני מאות השנים, לקבל את האורח.

עתה אני עומד על הגשרון של הבית היהודי, היחיד שנותר, ומתבונן בחורבן הניכר, בחילול בית העלמין, ושואל בכאב נורא: "על מי אנחנו משאירים 25 דורות שלנו, של עצמות קדושות? על פני השטחים השוממים, שהיו רחובות וסמטאות, לא נראים עתה פני יהודי, לא אם יהודייה, לא ילד יהודי, לא זקן יהודי. כל החולפים לידי הם גויים לבושים בבגדי יהודים. במקרים רבים אני מזהה למי היו הבגדים שייכים. אני רוצה לגשת ולצעוק: "דודל, בוא הנה, אתה הוא?"

מרחוב בית הכנסת לא נשמע עוד המלמול; מסמטת השטיבל, אין עוד המולת מתפללים. אין רואים את ילדי החדר ובתי הספר בלכתם. נעלמו בעלי העגלות העומדים בשוק בציפייה לעבודה. אין רואים את העגלות הרחבות שיושבים עליהן יהודים בעלי עגלות נוסעים, ומתבוננים בשעוני הניקל הגדולים לדעת כמה זמן נותר לבוא הרכבת. בינתיים הם משוחחים ביניהם ומטיחים זה בזה מילים. נעלמו החנוונים והתגרניות לאורך שתי שורות החנויות, ליד כל דלת נחו דאגה וחשש עמוק: אין פדיון, ומחרתיים מועד תשלום השטר; צריך לפדות תשלום סחורה אחרון או לשלם שורת מסים.

נמחו הסוחרים ומשרדיהם, המתווכים ומנהלי החשבונות. נעקרו משורש בעלי המלאכה היהודים, הסנדלרים, החייטים, הנפחים. איצה יונגשטיין, מעין ראש עיר יהודי, איננו; אהרן גלפרין וכל נבחר העיר אינם. חסל סדר ועדות הערכת מסים, כלו רוקחים ורופאים יהודים אשר שירתו את אוכלוסיית דומברוביץ, גויים ויהודים כאחד. אין עוד מלמדים ותלמידיהם הקטנים ההולכים לבית הכנסת הגדול לומר פרקי תהילים ולהתפלל לגשם בשדות הגויים ולשפץ שירד משמים. אינם עוד היהודים הנאים עם שקי הטלית הגדולים. אין מורים, מפיצי התרבות וההשכלה בקרב האוכלוסייה היהודית. אין עוד מנהיגי מפלגות ועוסקי ציבור. אין עוד חסידים למיניהם. אין קבצנים מודאגים, גבירים בעלי מרה שחורה, ולא המוני העמלים. דומברוביץ היהודית נעקרה משורש.

עמדי כך במקום השומם, ליד הקירות השבורים של בית הוריי, בו גרו כל בני פייגלשטיין, דודים, דודות, דודנים, ובזמן הגטו – אבא-אימא, אחיות ואחים. פינה זו, שכונתה "פורט ארתור", הייתה מבוק, מקלעת סבוכה של בתים קטנים, מושא לבדיחות והלצות בדומברוביץ. ממקום זה יצאו לצעדת המוות. עתה בעמדי ליד הקירות המתפוררים למחצה

והמקום ההרוס, צפים ממעמקים זיכרונות על דומברוביץ החיה, בעבר. בשובי במחשבתי לשנות הילדות, עלו לנגד עיניי המשפחות המוכרות שאכלסו את הבתים החרבים למחצה; ראיתי לנגדי את המראה המדויק של דומברוביץ שהייתה.

שנות הילדות המוקדמות

אני עומד נשען על עמוד הטלגרף, סמוך לבית משפחתי הזכור לי מימי ילדותי. אני וחצי תריסר דודנים, כולם דרדקים, נערי חדר, מסתובבים סביב העמוד במעגל, משתעשעים, משחקים ושרים. אני נזכר בשנות ילדותי המוקדמות. מובילים אותי לדומברוביץ אל סבא, ללמוד בחדר.

ביציאה מן היער, סמוך להר קרופה, נגלית לפניי דומברוביץ כולה. תחילה מגדלי הכנסייה הגבוהים, גגות בית הכנסת היהודי ובתי האבן שסביב. גגות פח, ירוקים ואדומים. אני רואה לנגד עיניי מישור פרוש למרחק אינסופי. עיני הילד שהייתי אינן שבעות מן היופי הנחשף. חוויה ראשונה זו כיסתה בשנים הבאות על חסרונות העיירה הקטנה.

יום שישי קיצי. אנחנו, חבורת נערים, רצים לתחנת הרכבת לשמוע את שקשוק הרכבות וצפירתן, לראות את הנוסעים החולפים. בדרך חזרה מתחנת הרכבת, לאורך הכביש, בין העצים, רואה העין שטחים רחוקים. המבט מקיף מרחבים מכוסים עשב ירוק גבוה, מעורב פרחים בשלל צבעים ואגמים קטנים נוצצים ונחלים.

מימין, נקלפת העיירה על ההר, תחילה כיפות הכנסייה ולאחר מכן דומברוביץ היהודית כולה, על רחובותיה וסמטאותיה. למרגלות ההר, זורם הנהר, מתפתל כנחש, ובו נערים עירומים. מגשר העץ הגבוה רואים משמאל את כפות טחנת המים עולות ויורדות. משמאל, קורת עץ צפה שהנערים העירומים צצים ומקפצים עליה.

הנה הכביש. ליד בית הבד של לייבה עומדות עגלות רבות. גויים מורידים מן העגלות משאות, רעש והמולה. נראים בגדים מרובבי שמן, מעליהם נפרשים זקנים מגודלים של יהודים. משמאל נמתח רחוב ארוך, הוא מגיע למרחקים, לכפרים ועיירות. והנה נוסעת לשם עגלה עמוסה יהודים לעייפה. אומרים שהם נוסעים לברז'ניץ. שקצים קטנים רצים בעקבותיה, מפתלים את שולי בגדיהם הקרועים ומאמינים שהם מכעיסים את היהודים.

ממול נמתח רחוב שדרכו נוסעים הגויים לשדותיהם הירוקים. הרוח מנענעת את התבואה, מרביצה ומקימה את הדגן.

ברחוב גויי זה, מצוי הבית היהודי היחיד, של משפחת ר' חיים תניא, עם בניו אני לומד בחדר. הבכור, יענקל, מתייחד בחדר כתלמיד המצטיין. הרבי, ר' שלמה-חיים, מדגיש תמיד שאם ילך בדרך הישר, יגדל להיות אדם חשוב. ר' חיים תניא (לוקש) הוא יהודי המלטף כל אדם במבטו, יש בעיניו לבביות יהודית רבה. איש בדומברוביץ לא שמע אותו אומר דברים קשים או מביט בזולת בהקפדה. איש גם לא ראה אותו נוגע בסוסו בשוט.

הוא מיוחד במינו. במשך השבוע רואים אותו בקפוטת השחורה בעלת השסע, ישנה אך נקייה. הזקן והפאות תמיד סדורים. דבריו בימי החול, בעבודה, שזורים בעת הצורך במאמר חז"ל. בשבת הוא קורא בתורה, אך ורק כשאין אחר שיעשה זאת.

יענקל לא ציית לרבי, לא הלך בדרך הישר. התגלגל לבית הספר הגויי, משסיים, החל ללמד רוסית את נערי החדר. יענקל לוקש היה חבר בונד בדומברוביץ. החשיב את הסוציאל-דמוקרטיה הרוסית על הסתעפותה. תחילה האמין בכוונותיו הטובות של פטליוורה, כשהגיעו לדומברוביץ הדי המעשים של חיילותיו, התחלחל ונהה אחר הקומוניזם. בשנים 20-1920 נעלם מעינינו. לימים נודע לנו שהוא עובד בשגרירות הסובייטית בברלין. כשהתאכזב שנית, חלה ומת.

ראוי להתעכב ביתר פירוט על חיים-תנחום לוקש ועל אשתו היקרה חנה-רייזל שדאגה תמיד לחלות לשבת לעניים. המשפחה הייתה מסועפת. שמונה ילדים, חמישה בנים ושלוש בנות. הבן הבכור, נחמן, נסע לאחר מלחמת העולם הראשונה, חי בפרזי עם משפחתו הטובה עד בוא הנאצים שרצחו את כולם באושוויץ. הבן השני דוד, חי באמריקה בדטרויט, עם משפחה טובה; הוא נפטר ב-1954 והותיר ילדים מוצלחים העושים למען ישראל. בת אחת שנשארה ברוסיה, נספתה. יעקב, שהתאכזב מגן העדן הרוסי, מת כאמור; היה ממלא מקום השגריר

בברלין בשנת 1934. הבן הצעיר, שמואליק, מהנדס בלנינגרד, נספה, לא ידוע היכן. הבת סוסל נפטרה בדטרויט בת 52 והותירה משפחה נאה. הצעירה, שרהלה, התחתנה עם בן דומברוביץ, יצחק סולומון ויחד נסעו לוויניפג קנדה, ב-1930. הם עלו לישראל [?] והתמסרו להנצחת בני דומברוביץ שנספו. שרהלה ויצחק השקיעו מזמנם, פתחו את ביתם למשתתפי הספר והשתדלו למען יראה הספר אור. סייעו מורלית וחומרית, למען יישאר זיכרון לעיירתנו האהובה, הבלתי נשכחת.

מפינת הרחוב, אם תפנה ראשך ימינה, תלך ברחוב היהודי המוכר, ועוד כברת דרך בין בתי גויים לבנים קטנים מכוסי קש – שם מתחילים בתי האבן הקטנים של היהודים.

הנה הבוסתן של סלוצקי. האגסים הלא-בשלים תלויים מן הענפים, אנחנו הנערים, מתאווים אליהם. אך יודעים כי סופנו עלול להיות רע. מתבסמים בחמיצות וממשיכים בדרכנו.

יום שישי, לאורך רחוב שוסיינה [הכביש] משני צדיו, פתוחים הדלתות והחלונות. בתוך הבתים שוטפים רצפות ובחוצץ את הגשרונים. על אדני החלונות יושבות נערות ומבריקות את השמשות בשירה. יהודים זריזים, עם צרורות לבנים תחת זרועם, יוצאים לנהר או לבית המרחץ. בשוק המולה רבה. גויים וגויות עורכים קניות בחנויות היהודים. בעלי העגלות, בסטותם מקצה רחוב הכביש אל החול, פורקים את מר לבם על סוסייהם, הומים ודוחפים את העגלות הכבדות, יש המסייע לחברו להוציא את העגלה מן החול ויש הפורק את השקים. אברהם קוט כבר רוקן את עגלתו, הוא עומד עליה, מנפנף בשוט וממהר לתחנת הרכבת להעמיס עגלה נוספת. משה הזקן בעקבותיו, לחטוף גם כן כמה שקים. בעל עגלה שלישי, שסוסו ממאן לזוז, והוא טרם הגיע לחנות של רחל או של גלפרין, מקלל את בעלי החיים ללא הרף, צועק ודוחף את העגלה ומעיף מבט של קנאה בעגלות המרוקנות.

צדו הימני של השוק

מבטיי נודדים מבית לבית ומגיעים עד לפינת הכביש, מימין לשוק. אני נזכר בדלתות הפתוחות לרווחה אצל שלמה זמדווייס. ר' שלמה מנקה בעצמו את הפרוזדור הארוך של בית ההארכה שלו. מתוך דלת פנימית מופיע אורח, יהודי נאה, המעורר את סקרנותנו. אנחנו עומדים מלכת

ומביטים באורח המשוחח עם ר' שלמה. היהודי מבחין בנו ואומר בחיוך: "אהה, נערי חדר, עשרים וארבע אתם לומדים?" איננו יורדים לסוף דעתו. הוא ממשיך: "פסוק [תנ"ך], הוא הרי עשרים וארבע, האין זאת?" "לומדים תרי עשר", אנחנו משיבים. "למה זה קרוי תרי עשר? כי 12 נביאים אומרים נבואה, דעו לכם שובבים, כי עשרים וארבע משמעו – 24 נביאים אומרים נבואה ומביאים אלינו את דבר האל. עליכם לגלות רצון ללמוד ולדעת כיצד להיות יהודים טובים. ועתה פסוק לי פסוק: יאמר כל אחד פסוק ואני אקנה סוכריות". למשמע הדברים אמרתי פסוק, בעקבותיי אמר קדיש של לזר-קדיש, אחריו לזר של אהרן-יחיאל, אשר של רוחלה החל לומר פסוק, סב לאחור וחרץ לשון. ואז הלכנו לבודקה של אשר חיהלס והיהודי קנה לכל אחד חרוט סוכריות ומי סודה. עשינו ברכה והיהודי חיך בלבביות ובהנאה.

יהודי זה היה סוחר יערות אצל הפריץ של ראן. לימים שמעתי אותו תכופות מתווכח עם יהודי דומברוביץ על ד"ר הרצל אחד, על פלסטינה ארץ ישראל. סבתי חיהלה, בשבתה בביתה, שמעה מן הגשרון של קון את טיעונו, הנידה בראשה ואמרה: "אפיקורס". ברוך פוטרך שנתן קמח בהקפה למאפייט "פורט ארתור", ובא מדי יום לרוקן את מגירת הפדיון, היה מוסיף: "שומעת את חיהלה? מין אפיקורס משוגע עם רעיונות פרוצים, הוא כבר לא נזקק למשיח".

בבית הסמוך, טורחת הרבנית מרובליה. אנחנו קוראים לחאנייה, בנה של הרבנית, ואומרים לו: "אימא שלך שוטפת ומשפשפת לשבת" (משפחת הרבי הגתה שי"ן במקום שי"ן). מיד אנחנו מתקוטטים עמו. הרבי מרובליה יוצא ומטיף מוסר לבנו על שהוא מתקוטט עם נערי חדר. אנחנו נבוכים במקצת, יודעים הרי את האמת, ומבינים כי גם הרב יודע את האמת. העניין חורה לנו. אנחנו בטוחים כי האל יעניש אותנו על הצער שגרמנו לרב. אשר של רחל, הוא בלבד אינו מודאג, מכה באצבע צרדה באוזנו של חאנייה ומסתלק. בינתיים עומדת נחמה של אשר-ברוך על הגשרון שלה. היא בוחנת אותנו ומחייכת. שני בניה, ברוך ולייבל שכונו: "קויל" [קליע, פחם] מדברים בקול בפנים. אנחנו מתקרבים וצועקים פניהם: "לייבל קויל". אמם נחמה טופחת על פניה ואומרת: "ראו את השקצים" ומתחילה לגדף בקול.

מופיע יענקל חמלס גילדנגורן, על אחת מעיניו זכוכית מגדלת, בידו שעון מפורק, מעיף מבט בשוק, חושב ודאי היכן לקבל סיגריה חינם.

סמטת הפליאנט

לא רחוק, בפניה, ניצב בית העשירים הלבן, מאבן, של יוסל בילר. לימים, לאחר מותו, גרו שם דיירים מעולמות אחרים: פריצים למחצה, גרמנים למחצה, קומיסרים, משרדי מנהל יערות פולנים. מבית זה טוב להציץ ימינה, לסמטת הפליאנט. בשנות ילדותי, הייתה זו סמטה עסיסית. מקצתה של יהודים, מקצתה של פריצים. הייתה שם גדר גבוהה שנתלו מעליה ענפי עצים בני מאות שנים, מבעד לסדקים בגדר ניתן לראות שדרות יפות הנמשכות כמנהרה במורד ההר לנהר.

בתקופת היטלר הייתה הסמטה מרכז של אסון, פחד, ייסורים ומוות. כאן השתכנו המשטרה האוקראינית והגסטפו. בתקופת הממשל הפולני הייתה הסמטה קן האנטישמיות הפולנית.

וכאן בית האבן הקטן של היהודי השקט ביותר בדומברוביץ, ר' יענקל הולצמן. תחת גג אחד עמו, גר מודק החייט המדבר רוסית בלבד ואינו מעורב עם יהודים פשוטים. את בנו היינו פוגשים בקיץ בנהר ובחורף בהחלקה; לחדר לא הלך. לאמו ז'לדיצ'קה, היו חברים גויים בלבד ולא חברות יהודיות. בנו של מודק גדל והיה הפולקובניק של האן-קה-וה-דה, זו הסיבה שבשנים של צרות וסבל היו גויים קוראים: "יהודים קומוניסטים".

מעט במורד, בסמטת הפליאנט, בין פריצים, מוכסים, חוקרי בית דין, בדירה של גרף פליאטר, מתגורר גביר העיירה, ר' איצל קרצמן. ביתו מלא נערות ונערים. זה מקום המפגש של נוער העיירה. מי מצעירי דומברוביץ לא היה בן בית שם? מנהיגי בונד באו לחטוף שיחה עם בנות המשפחה הריאקציונרית. בני הגבירים בעיירה מצאו כאן מקום לשיחה, צחוק, נגינה במנדולינה וגיטרה. הנוער הציוני הנוסק, מצא כאן מאזינים ומתווכחים טובים. לימים, תחת הממשל הפולני, היה בית גבירים זה לגל אפר. הבנים, אברהם ומשה, נספו בידי הסובייטים; בעלת הבית, האישה הנאה והצנועה פייגל, נפטרה לפתע; הגביר עצמו נפטר גם הוא, ממחסור. בדומברוביץ הלכה הלצה: גבירים אינם מתים אצלנו, הם יכולים לחיות לנצח, כדי למות עליהם להתרושש תחילה.

הנה נוסע נפתלי פלדמן, קוסטיק, עם כל הטרסק של בעל עגלה. שני סוסים כאריות, נושאים את העגלה הרחבה באוויר, על היצול פעמון.

על הצוואר ועל החזייה תלויה נפתלי שרשרת כסף גדולה המוליכה אל שעון הניקל הגדול התקוע בכיס. נפתלי מנער את זקנו, מיישר את כתפיו הרחבות ואת גבו ומרעים בשוט. הפעמון מצטלצל. בעגלה יושב הגביר. ואז נשמע רעם השוט וסטופ. נפתלי קופץ ממושב הרכב בקלילות ומסייע לגביר לרדת. הגביר מסתכל מבעד למשקפיו במבט חודר. לפתע הוא רואה בשער השני את המוכס העומד, הוא קד, ושוב קד קידה עמוקה ואומר ברוסית: "שלום, איך החיים", ונכנס בשער הקטן של ביתו, שם מקבלים את פניו בנותיו ובניו.

ר' איצל קרצמן לא החשיב גויים ולא את חכמתם ומוסרם. תמיד אהב להתווכח עם צעירים, טען שהיהודים הם עם חכם ונבון. בזמן משפט בייליס, בשיחה על העניין עם מושר, מנהיג בונד בדומברוביץ, אמר: "גרוזנברג יחשוף את האמת. הם לא ידביקו ביהודים שקרים ועלילות". מושר מחוויר מכעס ואומר: "מי יקשיב שם לעורך הדין היהודי". ר' איצל אומר: "הוא יטיח בהם את השקרים". הוא שואף מן הסיגריה סטמבולי הריחנית שלו, בולע את העשן, משתעל, מהרהר ומספר:

"בהיכל המשפט בקייב, התנהל לפני עשרים שנה משפט כנגד יהודי. הוא הואשם בהצגת שטר מזויף על שמו של גוי שעה שכלל לא נתן לו כסף. האנטישמים געשו אז לא פחות מאשר כיום בעלילת דם. קופרניקוב, עורך הדין היהודי, המתין עד שגזרו על היהודי 20 שנות עבודת פרך. מה עשה? הלך לקבץ תרומות אצל אורחים חשובים שנכחו במשפט, כדי לסייע למשפחת היהודי הנענש. הגוי שהתלונן על היהודי, הוציא אף הוא שטר כסף והגיש לו. קופרניקוב קרא: 'השטר שקיבלתי מזויף, מי שהחזיק בו הוא שחייב לעמוד לדין ולהישלח לסיביר'. לשמע הדברים, פרצה אשת המתלונן בבכי וקראה: 'זה הרי מן הכסף שהיהודי נתן לנו שעה שבעלי חתם על השטר!' "

לפי שעה, בגלות, סבור ר' איצל קרצמן, יש לנהוג הכנעה, לקוד קידה עמוקה בפני גוי, פריץ.

אנחנו מציצים לבית ההארכה של מאיר-סנדר גוטליב. הכניסה הרחבה פתוחה, עומדת שם כרכרה רתומה לצמד סוסים, מוכנה לצאת לדרכה. מאיר-סנדר עצמו, הולך מחדר לחדר בשלווה ההולמת בן תורה, יהודי חסיד מבוגר, בערב שבת. הוא מחליף מילים ספורות עם רייזל הזקנה שלו ועם בנותיו המנקות את החדרים.

מבט על "פורט ארתור"

אנחנו קופצים לפינת רחוב הכביש. עומד שם דודי משה-יהושע האופה, כמי שטבלוהו בקמח, מוציא עגלת מאפה טרי למזנון של בית הנתיבות. אני מקבל ממנו כעכים אחדים וכל הנערים אוכלים עמי. ב"פורט ארתור", על הגשרון, מתקוטטים מאיר ומנחם, בניה של חיה-שרהלה. אביהם מנסה להרגיעם וחיה-שרהלה צובטת ונוגחת בהם. מתחת לגשרון, בבדוקה, עומד אשר ומוכר מי סודה ומיני ממתקים בקופיקה או בשלוש פרוטות.

הנה החנות של יוסל ויינר ובה: שעוני פח עם שרשראות מתכת, אישונים נעים עשויים נייר, אקדחוני שוקולד ומיני חפצים אחרים שיש בהם לעניין נערים. בשל חפצים נאים אלה מכנים את ויינר: אנטיק. כשהחל לצייד את חנותו נשאל מה יהיה בה והשיב: מיני אנטיקות.

ב"פורט ארתור" מצויה גם חנותו של ר' מאיר-חיים יונגשטיין. הוא מתוכנן עם גוי, מדבר בשפה האוקראינית ומתלוצץ בליווי קללות ביידיש למחצה, והגוי משיב במטבע דומה. שניהם צוחקים בידדות והגוי אומר ביידיש: "נו חיימקה תהיה בריא", ומאיר-חיים ממשש בעגלה אם המוצרים שנקנו אצלו מונחים כשורה; בשעת מעשה הוא אומר לגוי שישגיח לא לאבד משהו בדרך. בעת הפרדה יוצאת גם אשתו ביילה, זוקפת אצבע ומתרה בגוי: "איש טוב, אל תתעכב בבית המרזח לשותות יי"ש, אשתך וילדיך רעבים".

אין להכחיש, שררה בעבר אחוות אחים עם השכנים הגויים. הרוצחים הגרמנים הרעילו אותם כהרף עין, הם הפכו לרוצחים גרועים מגרמנים.

בתקופת היטלר ישבו ב"פורט ארתור" אנשים אחרים, בנות ונכדים של תושביו הקודמים. במקום משה-יהושע מצויים שם אברהם וביילקה פייגלשטיין המנהלים מטבח צמחוני מוקפד. אברהם היה קודם יו"ר רב-פעלים של "טא" בדומברוביץ. הוא חניך תלמידים צעירים של בית הספר "תרבות" שבו לימד זמן-מה. נהה אחר הרעיונות והעקרונות הנאים של סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20.

אברהם פייגלשטיין, זה מכבר שוכן עפר, אי-שם בערבות רוסיה הרחוקות. חסרים מן המשפחה גם ברוך פייגלשטיין המכונה פֶּטְלִיה, זליק וחינקה לוין, אפרים-ברוך, אשתו ואמו פרל.

בתקופת הממשל הפולני היה אפרים-ברוך החשמלאי של דומברוביץ. בימי הסובייטים היה הטכנאי של תחנת הרדיו הסובייטית בעיירה. כשנאלצו הסובייטים לעזוב, פעלה תחנת הרדיו עד לשעה האחרונה, והיה לנו קשר עם העולם. ובשעה האחרונה, שמע אפרים-ברוך הודעה מלמברג, הנתונה כבר 8 שבועות בידי הגרמנים, ודיווח לנו מילה במילה על קול קורא של המטרופוליט מגליציה, שפטיצקי, שהכרנו אותו כידיד יהודים.

שפטיצקי אמר ברדיו בערך כך: "היטלר וצבאו באים לא על מנת לכבוש אלא לגרש מאוקראינה את החיילים הרוסים ולשחרר את האדמה הקדושה. אחים אוקראינים וכל הגרים על האדמה הקדושה, אל תרצחו זה את זה, החוק יעניש אתכם, והאל לא ימחל". יהודי דומברוביץ נרגעו מדבריו. אך תחת שלטון היטלר הקיף טובו כעשרה יהודים בלבד.

אפרים-ברוך החשמלאי, יחד עם אשתו, ילדו ואמו ברחו ליער. באו גויים מן הכפר יסניץ ופיצחו את ראשו במקל לעיני אמו הזקנה, אשתו הצעירה והילד המבין. החוק לא העניש, והאל כפי הנראה ויתר על חיי אפרים-ברוך ועל חיי מאות ועשרות אלפי יהודים.

המבנה עם הגשרון והעמודים העגולים

הנה החנות של אסתר-חיינה. מגיעה עגלה ופורקים ממנה רצועות חמאה וגבינה. נשים ממהרות וכולן צועקות יחד: "אסתר, לי רבע גבינה ורבע חמאה לשבת; לי פונט גבינה לסעודה שלישית; גבינה שוויצרית ב-20 פרוטות; משה, לי כד חלב לילדים; לי בקבוק חלב דל; נטלות אחדות של חובצה טרייה לחמיצת חומעה". כך נראו הדברים לפני שנים. בעבר, לפני החורבן, ישב לו במקום של אסתר-חיינה, סתם כך, יענקל בושקס פרפלמאזה, צעיר בעל אמצעים, ידיד טוב לכל אוקראיני. ביום האסון רצחו אותו רעיו האוקראינים. כשניסה להתווכח עמם אמרו לו: "יהודון לשם מה אתה נחוץ לנו?" איני יודע אם אמת הדבר אך אומרים כי יענקל הצית את ביתו וקפץ לתוך הלהבות.

תחת גג אחד עם אסתר-חיינה, בבניין הגדול, שהשתרבב ממנו אל השוק גשרון בעל עמודים לבנים עגולים, מוביל מסדרון אפל אל אלתר זאייץ; ביתו מלא ילדים, בנים ובנות. דלת אחרת מובילה אל ביתו של יוסל-גצל ובניו הנבונים המוכשרים. יוסל עצמו הוא יהודי שקט.

המשקפיים תמיד על עיניו, נראה שאין מנוח למחשבותיו המתעמקות בעניינים שונים. בזמן האחרון גר כאן אחד מילדיו, חיים גילדנגורן, חבר היודנרט. אשתו אתל, בתו של ליברסון, התווכחה אתי יומיים לפני החיסול כי הגרמנים הם אנשי תרבות ולא יתואר שיעוללו רע. שכנעה את כולם כי עוד נזכה לזמנים טובים אצל הגרמנים, שאך יבוא סוף למלחמה. היא האמינה באמת ובתמים וקיוותה, אך בעלה הושלך לאש בעודו חי.

ברחוב וולוסטנויה [המועצה], היה בית הבד של ליטמן של גדליה. ברגע האחרון הצית ליטמן את ביתו ואת בית הבד וקפץ אל האש. הגרמנים השליכו לאש גם את חיים גילדנגורן וצחקו בשעת מעשה.

רחוב בית הכנסת

בפינת רחוב בית הכנסת מצוי בית אבן, מתגוררת בו שורה של משפחות, בנים ונכדים של יונגשטיין הזקן המכונה קאוואוץ. בנו, ר' איצי יונגשטיין, בעל משפחה מסועפת גדולה, הפזורה בעיירות ווהלין. היה זה הבניין היפה בדומברוביץ. ר' איצי עצמו, סוחר יערות בצעירותו וחסיד טריסק. לפני השלטון הפולני היה סגן ראש העיר בדומברוביץ. היו לו בנות נגידות חסידיות, בנים מוצלחים, ובן שבעצמו היה סוחר יערות, איש ישר טוב מזג.

חנה און ר' איציק יונגשטיין, ז"ל.

במשפחת יונגשטיין היה צעיר עשיר, ליובה, שניהל אורח חיים יהודי. קשור בשמו פרויקט שעורר מהומה גדולה ולא יצא ממנו דבר. השלב הראשון אמור היה להתבצע בידי ר' שלמה גראָוור. דובר ברכישת 10,000 הקטר אדמת יער מבורא מן הגרף פליאטר. צעירי דומברוביץ ויהודים מן העיירות הסמוכות, אמורים היו להפוך לעובדי אדמה. שלמה גראוור אמור היה לממש את הקנייה. לשירותו של ליובה עמד ועד, לארגן את הצעירים. מצד יהודי דומברוביץ היה הכול מוכן. אך הפרויקט עורר התנגדות מצד הממשל הפולני, והדבר לא יצא לפועל.

שייקה יונגשטיין, גר כאן אף הוא עם בניו. גם גולדה-חוהס ובניה. היא עצמה אספה כסף לשמחות וחילקה צדקה. בנה אהרן-דוד יונגשטיין,

היה המורה הראשון לעברית בדומברוביץ, הוא נספה בוורשה. הבן השני, משהל, חי כנראה אי-שם בעולם. היה גם ולוול יונגשטיין אב לבנות ובנים מוצלחים. איש לא נותר ממשפחה מסועפת זו.

בשכנות למשפחת יונגשטיין גר אֶליה שפין. עבד בפרך והשתדל להעניק למשפחתו חיים טובים יותר. גם משפחת פֶּלְסְקוֹן גרה כאן. יהודי יקר שְלוֹ, ללא תרעומת וללא ימרה. בשנים ההן גר בחצי הבית שלמה מאירס פרלשטיין, יהודי ישר; אף שפרנסתו דחוקה תמיד לא היו לו טענות לבורא עולם. עבד את השם באהבה. כשהתפלל מוסף בראש השנה בבית הכנסת קורירסקי, הורגשה אהבת השם ואהבת הבריות. אשתו חנה, חייכה תמיד חיוך קל וביקשה זיווגים טובים לבנותיה. לאחר מכן, במשך זמן-מה, גר במקום חתנם, אייזנברג, אברך יקר בעל מידות טובות וידישקייט, תורה והבנה. המסכן מת בדמי ימיו. מכתבו האחרון והצוואה שהשאיר, מעידים על צידוק הדין וקידוש שם שמים.

הבית הישן, המט ליפול, של פריידל ריקלס [שטרומ], יצא ללא פגע משרפות, משום שמקובל בדרך אותו. כשלא הועילו עוד חישוקים ותומכות, הרסו את הבית ועל מקומו בנו בית אבן נאה. ממשפחה זו צמח נכד בשם אשר שטרומ, בנו של יעקב-הירש צורף הזהב. אצלו דרו תורה וגדולה בכפיפה אחת. גם בהיותו ביוזנטר, היה אשר אדם של יושר וצדק. ריקל היפה, אשתו, נמלטה ליער. שם תפסו אותה שוטרים והחזירוה ליער. בכניסתה לעיירה קשרה את עיניה במטפחת עבה, שלא תראה את בתי היהודים הריקים.

לאורך הרחוב הארוך

מפינת בית האבן של אשר שטרומ נראה הרחוב הארוך מלוא אורכו. מימין לבית המועצה נמתחים בתי יהודים עד בית האבן הדו-קומתי המוזנח של יעקב-יוסי. לאחר מכן רואים את הגדר הגבוהה והענפים של בית העלמין. משמאל – כל רחוב השטיבל צפוף הבתים היהודים, עד מורדו, מקום בו מתייחדים בגובהם ורוחבם שני השטיבלך של סטולין. ברחוב זה, בבית אבן פינתי, גר החייט קוזלוב [? קובזלו], המכונה טשקנט, משום ששירת בצבא הצאר בטשקנט. הוא אכן אהב לספר כי בהיותו בטשקנט לבשו מפקדי הגדודים והגנרל אך ורק מדים שהוא תפר. היה יהודי ישר ושירת בנאמנות את לקוחותיו.

תחת גג אחד עם טשקנט, גר הזקן החסון יידל של חיים-הירש. רוחץ בנהר במשך כל ימות השנה, בין קרח לקרח. בעיצומו של הקיץ, בשעת הרחצה בנהר, הוא מתרועע עמנו, נערי החדר. מלקט סביבו כמה מנייני נערים וקורא: "נו ילדים מי מאתנו שיקפוץ גבוה יותר מתוך מים, יקבל קופיקה". הוא עצמו מגביה לקפוץ ומלמד את הנערים איך לצאת מתוך המים אל הגדה. אשתו הייתה אישה ישרה מאוד.

במחצית השנייה של המאה ה-19 הביא חיים פסמן את מכונת התפירה הראשונה מקייב. במשך חודש ימים הלכה כל דומברוביץ, מנער עד זקן, לראות את המכונה. חייטים החלו להביא אליו לתפירה את מלאכתם ושילמו שלוש פרוטות לאמה. לאחר מכן הביא חיים פסמן מכשיר תספורת ראשון. בנו הבכור, אלתר, התיישב בסארני וחי עד ימי היטלר.

והנה הבית של תופר אדרות השער, המכונה קוצו. רזה וחיזור. אחריו הסנדלר זמדווייס, אדם מתקדם, איש בונד מסור. ידע על-פה את כל מאמריו של יעקב פט וסיסמאותיו של מַדֵם. גר כאן גם חתנו של מוטיה זאלוז'ר, עושה הכובעים חייט. היהודים הללו היו אנשי בונד מסורים בתקופות מסוימת בחייהם. אחדים נעקרו מן התנועה בגלל עבודתם המפרכת ודאגתם לאישה ולילדים, אחרים התאכזבו מן המנהיגים. אהרל פסמן למשל, ברח מן הבונד בשל מעשה שהיה והיה לפטריוט פולני.

אך מי מתחשבן עתה עם השתייכויות מפלגתיות ותהפוכות חיים, כשכל העבר מוטל בעשב, כאילו לא היה מעולם.

סמטת בית המרחץ

מעיף אתה מבט שמאלה ורואה סמטה צרה. מי מאתנו לא בילה כאן קיץ וחורף? לא למד לפחות שני זמנים אצל המלמד ר' מנשה. וכשהגענו ללימוד גמרא, היה בסמטה החדר של אלתר-פרץ מלמד הגמרא. והיה כאן המוסד שליווה אותנו מאות שנות היסטוריה, שום קהילה יהודית לא יכלה להתקיים בלעדיו – בית המרחץ על מקוואותיו. באותם ימים ידע הדמיון העממי לספר כי מדי לילה בחצות, באים לטבול שם עשרים דורות מתי דומברוביץ.

עתה, לאחר החורבן הגדול, הייתי מוכן להתיישב במרחץ לילה שלם כדי לפגוש את אבא-אימא הירויים, אחים ואחיות, אשתי האהובה,

שכנים יקרים. כל הרחוב מוטל בהריסות. במקום של משה מאירס ניצבים צלבים. קבורים שם חיילים רוסים שנפלו בקרב על כיבוש דומברוביץ מידי הגרמנים. אך בית המרחץ היהודי נותר על תלו. המקוואות עומדות מוזנחות. במקווה העמוק היו חסידים ואנשי מעשה טובלים לפני חצות או לפני תפילה. השוחט הזקן אליה מנקר ומוטל אהרלס, התעלפו במקווה החם ומתו. משה מאירס החכם, בעל העזה ומלומד, ישב מול בית המרחץ למען "ודע מה שתשיב" בעת הצורך.

בסוף שנות ה-30 [של המאה ה-20] בא מארץ ישראל אלתר, הבן של ההורוניצר. אומרים שבא לחפש כלה. יהודי דומברוביץ רצים בעקבות האורח ומרעיפים עליו שאלות על החיים בארץ ישראל. ואשר לקיבוצים, יש ליהודים שאלות ודרישות. ר' משה אומר: "לחם, תפוחי אדמה, ירקות, תפוזים, אומר אתה יש, גג מעל לראש יש, אז אני שואל את נגידי דומברוביץ, מה יש להם כאן מעבר לכאב ראש, צרות ושטרות?" היו לו לר' משה בנות ובנים ופרנסה בדוחק. בנו, ברקו פרלשטיין, היה דומני מן העסקנים הציונים הצעירים הראשונים. לאחר מכן עבר לבונד והיה פעיל מאוד, עבד למען בית ספר של צי"א ועשה עבודה ארגונית אחרת. הוא ניצל ועלה לישראל לאחר המלחמה.

סמוך לבית המרחץ ישבה גם משפחת עושי הקולרים. הבן הצעיר התיימר להיות משיח. הרשעים התעללו בו ביער, ביתקו את גופו.

מאחורי בית המרחץ, בצד שלנו, היה ביתו של מאיר-חיים יונגשטיין. בעל-בית עשיר, היו לו משרפות לבנים, חנויות וסחר בעץ. ביתו מלא בנים חריפי מוח. אחד מהם היה רב ברובליה, הוא נספה. בן שני עלה עם חלוצים לארץ ישראל. השלישי, משה, מורה בבית הספר "תרבות". לאחר החורבן היה מדריך בשומר הצעיר לשארית הפלטה בגרמניה ומר"ל של עיתון יהודי. עלה לישראל, יורש יחיד למשפחה המסועפת.

ליד בית המרחץ התגוררה חיים-ניסליכה עם בעלה חיים-ניסל. יהודי כחוש, קטן קומה, זקנו הצהוב תולה תמיד מעל בגדו. פיח דבק בקמטי פניו ובמיוחד בצווארו חרוש הקמטים. תכופות הוא עטוף חבלים שחורים שנשרכים מהם כדור מתכת ומטאטא. בדרך זו שמר שלא יצטבר פיח בארובות ולא יפרצו שרפות. חיים-ניסל היה אומר: "בשעת שרפה, נהנים מן ההפקר אנשים זרים הבאים לעזור".

אשתו שלטה שלטון בלי מִצָּרִים בשני בתי העלמין. הכירה מתים של שישים שנה. סבים, אבות, אחים ואחיות. זכרה היכן טמון כל אחד. כשהיה מקרה חירום במשפחה: לידה קשה, חולה אנוש, בן יחיד חייב להתייצב לצבא. לא המתנה שיבקשו ממנה אלא הלכה לבית העלמין הישן לדבר עם סבים וסבתות. התווכחה עמם בשפה מיוחדת: "צדיקים קדושים (פורצת בבכי מר ויללה), אתם הרי יושבים ליד השכינה בגן עדן, אל תשכחו את צער נכדתכם. בני בנים, כילדים הם, ובתורה הקדושה כתוב: כרחם אב על בנים, רחמו אפוא, אתם קרובים אל הכול-יכול, אל רחום וחנון, למדו זכות על נכדתכם שרה בת חנה, המקשה ללדת". על קבר הסבתא או אחי האם דיברה אחרת: "נשמות זכות (פורצת בבכי ואנחות עד כלות הנפש) השומעות אתן? אני עומדת סמוך לקברכם ומעירה אתכן, בל תשכחו צער גידול בנים שהיה לכם בעת גידול ילדיכם. זכרו מה חש לב אם כאשר ילד נופל למשכב. העירו את האימהות הקדושות, קבצו את הנשים הצדקניות ולכו אל פמליה של מעלה, ויחד עמם אל בורא עולם, מהרו, האישה הצעירה, המבכירה, מקשה ללדת".

תוך שאני מתבונן בחורבות שסביבי, רציתי לומר: "קומי חיים-ניסליכה עם אהבתך לאימהות צעירות מקשות לדת ואמונתך החזקה בכוהם של המתים מליצי היושר, העיפי מבט בבית העלמין וראי את הקברים החפורים ואת העצמות המתגוללות סביב. איש לא יבוא עוד לעורר את המתים ולשלוח אותם בשליחות אל הכול-יכול. הגויים בדומברובין והגרמנים, דקרו את כל היולדות ביום אחד.

בעמידה בפינת סמטת בית המרחץ, סמוך לבית חייט, אתה מעיף מבט ימינה, אל בית חיים סופרון. מזכרת דורות. השרפות בדומברובין פסחו על הבית. הוא עומד בדד בצומת הרחובות, בצד באר המים. סיפרו שצדיק בירך שלא תהיה לאש שליטה בבית זה. לפני זמני מתו שני דורות דיירי הבית, בדור השלישי נטל הצדיק את ברכתו, הדור כולו נשחט וגם הבית איננו.

המעמדות של רחוב קולודיזנה

מאחורי הבית נמתח רחוב קולודיזנה ששינה שמו פעמים אחדות. ברחוב זה לא גרו בני המעמד העליון. בעבר היה כאן בית המלאכה לחייטים של יהושע בויטס האראוואלנר. כך הוא נראה: סביב המנורה

יושבים שוליות החייטים ועמלים, בשעת מעשה הם שרים שירי אהבה. לרוב הם עובדים עד אחת עשרה בלילה, ולפני חג יהודי או חג נוצרי, אפילו עד שתיים. בחצות הלילה מעמידה בעלת הבית קערת תפוחי אדמה על השולחן, כוסות ציר ופרוסות לחם שיפון עבות.

זה רחוב הנסרים, בעלי העגלות, הסמרטוטרים, הקברנים, השמשים. בסמטה זו נולד החברמן יענקלה סנדלר סיאסקיה. אחיו, זמר עיוור, שבה בניגוניו הליריים-הכוססים את לבותינו כילדים, ממש ריתק אותנו אליו. מעט בצד, בסמטה הצרה, גר יהודי מופלא, טיפוס מיוחד, ולפל סורוקץ' [באליק]. הנה הוא צועד בבוץ העמוק או בסופת שלג בליל עלטה ושר את השיר שלא אנחנו ולא הדורות הבאים ישמעו עוד: "ישראל עם קדושים! קומו, קומו לאמירת תהילים, עורו לעבודת הבורא כי לכך נוצרת".

כאן גר שמואל הצהוב, בעל העגלה היהודי הטיפוסי, אשר בשבתו על מושב הרכב, היה שר לעצמו פרק חזנות או מספר מעשי צדיקים.

גר כאן גם שמאי פלדמן, קוסטיוק. יד הרוצחים השיגה אותו שבוע לאחר השחיטה. כשהובילוהו השוטרים כדי לירות בו, צעק ברוסית: "אחים, אני רוצה לחיות, הציל". צחוקם של מאות גויים ליווה אותו בדרכו האחרונה בצרחות פרא: "יהודון, לך לאבדון".

ברחוב זה גר גם ר' גדליה אתלס פֶּצ'ניק, חסיד יהודי נאה, בן תורה. חי בדוחק ונהנה מעולמו של האל, אוהב ישראל. בנו יוסל, איש עבודה שקט. מבין תושבי הרחוב, גויסו מנהיגי הבונד, מהפכנים: אנשי ימין, שמאל ושמאל קיצוני. היו ברחוב זה גם שני בתי מסחר גדולים שהתחרו זה בזה: איציק-מאיר בליזניוק ו"חבורת פצ'ניק". בתחרות ההדדית לא חסו שתי החברות על עצמן וכשלו.

הפולנים רצו להפגין את הליברליזם שלהם וקראו לרחוב על שם ברק יוסלביץ. עם כניסת הסובייטים, נתלש השלט והרחוב קיבל את השם: רחוב פרץ. כאן גרה גם משפחת יודל של אלתר נחמנקה, על צרותיה וחרדתה. אפילו השמחה על שנפטרנו מהיטלר ושמחת הנסיעה לארץ ישראל, לא יכלו לגרום לי לשכוח את הטרגדיה של אשתו, האם האומללה שילדיה נרצחו ביער והיא ראתה את גופותיהם החנוקות

נצלות באש. צערה, בכייה ואבלה הולכים אחריי מאז, ואיני מסוגל להשתחרר מזה.

מקרה טרגי נוסף מלווה אותי כל השנים. המעשה בד"ר רויטמן, הכירורג מדובנה שנשא עמו את תמונת בתו והתחנן שיאמרו אל מלא רחמים על בתו היחידה. הוא יצא מדעתו מצער. לבו לא עמד לו ופקע. אני אומר מדי פעם אל מלא רחמים על הבת הצעירה ועל אביה האומלל.

פגשתי בדרכי אם שנצטוותה לשיר ולרקוד כשהושלכו לאש בנה היחיד, בעלה ורבים אחרים.

הבית הכפול ובתי האבן סביב

הנך מביט בהריסות הבית הכפול. מצד אחד יורשי משה דינהס בורשטיין (אחדים עלו לישראל) ומצד שני בינדר, גם ילדיו בישראל. יש רצון לצעוק: גויים רוצחים, על אפכם ועל חמתכם יש עוד יהודים חיים אשר יזכרו תמיד את הוריהם השחוטים, גם את שכניהם – הרוצחים.

אותנו, הנערים, עניינה תמיד "החנות" בעלת דלת הברזל. כאן גר ר' יוסל איציקס [בינדר], יהודי הגון מאוד, בן תורה שהקדיש כל רגע פנוי ללימוד מדרש. נהנה מיגיע כפיו, חייט. בילדותי שלחה סבתי חיהלה את אימא ואותי אל ר' יוסל איציקס לתפור למעני חליפה, ואמרה כי תהיה זו סגולה לאריכות ימים וליהדות. ר' יוסל חילק את רכושו לארבעה חלקים: שלושה לילדיו וחלק אחד לעליית נשמתו – לצדקה. יהודי דומברובין סיפרו כי ר' יוסל מעולם לא השאיר לעצמו ייתור, תעריפיו לא היו גבוהים ולקבצנים תפר חנם.

לאחר מכן גר כאן בנו, שרה [יששכר]-ולפל בינדר, סוחר חרוץ ונמרץ. בצעירותו לא הסכים עם דרך החינוך בחדר ודיבר על כך בגלוי. הוא גם לא הסכים עם הנהגת השטיבל של סטולין, ומרד. הוא איגד את צעירי השטיבל, הוציא מכיסו מאה רובל, נח בורשטיין הוציא שטר שני, איציק הנפח ושמעון איסד – שלישי ורביעי. 20 צעירים תרמו כל אחד מאה רובל, ובנו את בית הכנסת של סטולין "קוריירסקי" [המהיר]. חאכלי בעל העגלה, היה בעל הקריאה. העמוד היה נגיש לכל המתפללים, שלא כמו בשטיבל של סטולין שהכול למען "מורה-מורנו", גדולי החכמים בלבד.

שרה-ולפל זה, התיר לילדיו ללמוד לימודי חול. בנו הבכור, שקראנו לו בינדר, היה שקוע מנעוריו בפעילות ציונית ובחינוך עברי בעיירה. הוא השתדל שכל מה שיש לו זיקה לחיים הציבוריים בעיירה, יהיה ציוני. נותרה בזיכרוני דרשה נלהבת שנשא בימי קרנסקי, בבחירות לוועד הקהילה.

בהמשך, בית שהתגורר בו בעבר הכורך שנהנה הנאה מרובה כאשר כרך ספרים גדולים, כמו ש"ס וגמרא, בכריכות עור עם אותיות זהב מוטבעות. בנו הצעיר היה מרוצה כשאנחנו, נערי החדר של רוטקין, היינו מביאים לכריכה כתבים רוסיים. לימים היה בית האבן הקטן שייך לאנשי העמל מזאלוז'ה, לר' מוטיה, יהודים שקועים בעבודת אדמה ובפרנסות כפריות. בשיחותיהם השתמשו במילים זרות רבות. מכל בני המשפחה נותרה אי-שם בת.

ומקום זה, היה שייך ליורשי ר' ישראל זלצמן, ציגלניק [עושה הלבנים], אחי הרב של דומברוביץ, ר' יעקב. ר' ישראל היה בעל ייחוס משל עצמו. נהנה מיגיע כפיו, במשרפת הלבנים שלו עמל בעצמו. הוא היטיב ללמוד והרבה ללמוד, אך לא כדי לעשות את תלמודו עטרה להתהדר בה. היה איש פשוט אמת, נוח לבריות. לא ניקר עיניים בידיעת התורה שלו, התפלל בנוסח קרלין בהתלהבות, לא באורח חזני אלא בפשטות, כמשיח עם האל. אמר פעם בשיחה: "הספרים הקדושים אומרים כי שעה שיהודי מתפלל הוא מדבר עם האל, ובשעת הקריאה בתורה, האל מדבר עם היהודים, על כן אין לשוחח בשעת הקריאה בתורה". בניו עלו לארץ ישראל. הוא עצמו מת תוך לימוד תורה. לפני מותו אמר לחבריו, חסידי קרלין: "אני עומד במסכת נדרים דף זה זה, סיימו אותו לזכרי; ולמוקשה לי שם, ימצא אחי ר' יעקב, הרב, פֶּשֶׁט לעילוי נשמת". דיירו האחרון של הבית היה יוסף, בנו של ר' ישראל.

רחוב מקרוב ורחוב בולניקסנה

מעט במורד, ברחוב מקרוב, בין בתי גויים, התגורר בעבר חיים ביטשיק, אב לעשרה או לתריסר בנים. בני דומברוביץ נהגו להתלוצץ וסיפרו כי לאחר לידת הבן השמיני מיאן ר' חיים להשיב לאיחולי מזל טוב משום שתמיד קיווה לבת. אט-אט, בלא שביקש, נוספו עוד ארבעה בנים. ר' חיים, גבה קומה וכחוש, זקנו ארוך, טרוד תמיד בהרהורי פרנסה. בשנים האחרונות גרו בבית זה אשר ביטשיק מפוזניה ואברהם

מודריק בנו של אלתר מהורוויץ. הגויים של פוזניה התעללו בהם בעינויים שהדעת אינה סובלת.

רחוב בולניטשנה הארוך, משמאל לבית ר' ישראל, הוא יהודי מצדו האחד בלבד, בצדו השני גרים גויים. בבית האבן הראשון גר עושה אדרות שער. אחריו ביתו של נפתלי פלדמן, מחודש ומפואר. בעל הבית, בעת היותו לבלר במנהל העירוני, היה העט תקוע לו תמיד מאחורי אוזנו, ושעה שדיבר היו עיניו פונות בכיוונים מנוגדים. לימים, שימש ביתו של נפתלי מוקד רפואי של טאז או אזה למען יהודים מחוסרי אמצעים. תחת הממשל הפולני, כאשר חלק ניכר מיהודי דומברוביץ התרוששו, הגיש טאז עזרה רפואית מרובה.

ועתה ביתו של אפרים "המנהל", סוחר או מעין סוחר ויותר מתווך סוסים. לאחר התרוצצות מיריד ליריד במהלך השבוע, לא רב היה הכסף שהביא הביתה לשבת מדמי התיווך. לא היה מסוגל לספק לאשתו, אם ילדיו, שהתייחס אליה בכבוד ובאהבה, לחם לשובע. ביום האחרון לחייו התרוצץ בעיניים בוכיות, זקן פרוע ופנים צהובות כפני מת. איש משכניו הגויים לא הצילו. בעבר הם היו יושבים בביתו ערבים תמימים ושוחרו על ימים רחוקים, כשעזים ופרות של יהודים התהלכו בחצרות גויים, וחזירים של גויים רבצו באין מפריע ברפתות של יהודים. היו נזכרים בימים שיהודי היה מביא לגוי חזירה עם גוריה שהמליטה זה עתה, וגויה העירה יהודי בלילה להחזיר לו פרה ועגל שהמליטה. הזמנים ההם חלפו. כיום לא היו מסתירים את אשתו של אפרים, נהפוך הוא, היו הורגים אותה במו ידיהם.

בסמטת גנזיל

אנחנו מגיעים לסמטת גנזיל, פחד להיכנס לתוכה. גרים כאן בניו הכהים של יוסל פאניץ, המתרועעים עם בניו של קיפקה ומעידים על עצמם שהם הבונד הקטן. לנו, נערי החדר, הם חולקים לא מעט מכות אגרוף ומכנים אותנו שוטים. יוסל הפאניץ, חייט במקצועו, יהודי מצוחצח, גר בכפיפה אחת עם אברהם המלמד, שהיה לימים גבאי אצל ר' נחומצה. עתה יושב יוסל בחוץ ותופר. משלים משהו, בוחן את הבגד, מותח שרוולים, מוציא את החוט המכליב, הכול מוצלח. זקנו, שחוטי כסף שזורים בו, מסורק רחב ומזוות. הכובע יושב נוקשה על ראשו, הכפתורים רכוסים תמיד, הכול מדוקדק כל כך. בדיון הוסיפו לו

את הכינוי פאניץ – בן עשירים. אשתו הכהה מסתכלת בו תמיד ונושפת במגהץ. מסתכלת שוב ואומרת: "נו יוסל! המגהץ מוכן". בניו בנהר, ואנחנו חולפים באין מפריע. מתעכבים סמוך לאסמים הגדולים של גנזיל, שם שוררת עתה המולה רבה. פורקים שקי קמח מעגלות. החתן, איציק אָנטל, טרוד בזה מאוד. הוא מדבר עם יהודים וגויים, זורק מילה לר' חיים הזקן, מביט בנועם באשתו היוצאת בשמחה.

איציק ואיטה אנטל (במרכז) ומשפחתם

אנחנו מטפסים על מצבור העץ הישן של טחנת המים המפורקת. בנקבים הקדוחים נותרו עוד במקומות רבים מסמרי עץ מחודדים. חיים הזקן מורה לנו לרדת ומסביר שאנחנו עלולים חלילה להיפצע. אך אנחנו איננו רוצים לרדת מגל הקורות, ממנו הרי רואים את רחוב השטיבל מלוא אורכו.

רחוב השטיבל

במרחק לא רב גר העגלון הזקן, אברהם קק, קומתו כבר שחוחה מעט. הנה הוא יוצא לדרך, יושב במושב הרכב של עגלת הנוסעים הרחבה הרתומה לסוסים ברודים זקנים. לבוש קפוטה מטולאת שהייתה של שבת, הזקן מהודק ומפוזר בקצהו. מנופף בשוט לצדדים אך אינו מכה את סוסיו אלא מדבר עמם כאילו הבינו אותו. בראותנו זאת מתעורר אצלנו, הנערים, רגש רחמים אל הזקן, הלב נכמר.

במרחק-מה גר משה סוטניק [קויפמן]. פרק שלם בדומברוביץ כרוך בו, פרק של מפקחי משטרה ושוטרים, צווים ואדמיניסטרציה ובית המרחץ. בעת ההיא היה שומר לילה, לימים, כאשר גורמים חדשים השתלטו על דומברוביץ, ולמשה סוטניק לא הייתה עוד גישה אליהם, חיזור על הפתחים בשם בית המרחץ.

והנה יודל הקמן, עושה הלֵבנים, ומשפחתו. אשתו היא מלחשת. תמיד הבית מלא גויות, לקוחות. בזמני היו בבית הבן יענקל והבת ביילקה שהיגרו לאמריקה.

והנה ניצבים לנגד העיניים שלושה דורות, הם מכונים: אנטיגונוס איש סוכו, הרשל ז'וק, סב, אב ונכדים. אחד מהם, יהושע, בן תורה, התיישב בברז'ניץ. האחרים, מגדול עד קטן, אנשי עמל. בין הנכדים יש המבקשים להעניק לעולם מחר טוב וישר יותר. הם מגיעים למרחקים כי במקומותינו הם נרדפים. החצר אצלם מלאה עגלות. מחסן ארוך מלא. הגויים קוראים: "הרשקו" והוא מתרוצץ מאופן לאופן מחבית אל חבית. לפני שנים, כשהתכוונה בתו לעלות לארץ ישראל במסגרת "החלוץ", הורה לה אביה ללמוד מקצוע, זגגות. הוא נימק זאת בכך שארץ ישראל תיבנה ותיזקק לזגגים.

באותה חצר מתגורר יהושע קדישס, קבצן חולה שביתו מלא ילדים. אשתו, החירשת כקיר, רחרחת במהירות את השחיתות של היטלר וזעקה בקולי קולות. בנם אהרן-לייב, הסנדלר המודרני, הוא המפרנס. המשפחה חרדה לו שחלילה לא יסור מן הדרך וייאסר בידי הפולנים בשל השקפותיו השמאליות. הוא משנה את דעתו והופך פעיל בעובד הציוני. הפורעים מצאו אותו בבית המרחץ שבו הסתתר. חסון ולוחמני, נאבק בהם ובסוף נפל בקרב. אחותו חינקה, ברחת ליער ועברה 19 חודשים קשים של חיי יער. לאחר מכן נדדה מרוסיה לאיטליה, עלתה לארץ עם מעפילים. לחופי תל אביב קפצה לים ונחבלה קשות בלבה. הועברה בידי האנגלים לקפריסין ובאה לישראל לאחר גירוש האנגלים, מדוכאת וחולה בלבה. לאחר חמש שנות סבל, נפטרה. על המצבה בבית העלמין בתל אביב נכתב: "כאן נחות עצמות אישה גלמודה".

שלמה של שיעה-דוד טוראק, אשתו חיינה המלצרית, ביתם מלא בנים. ר' שלמה הוא יהודי יודע ספר. מוצאו ממשפחה כבודה. בצעירותו סוחר מצליח, לאחר מכן באו זמנים קשים ולא מצא עצה כיצד לפרנס

את משפחתו. מנסה הכול ללא הצלחה, ומתחיל לנסוע לתחנת הרכבת. הצרה היא, שתכופות נופל אצלו סוס, הוא מתרעם ומחפש תירוץ באותיות הזעירות שבספרים, כך הוא סופג את משלי המגיד מדובנה ומוצא בהם נמשל למשלים רבים. כשדודי, ברוך דובר, טיפוס דומה לו, שואל אותו: "אמור לי שלמה חביבי, איך הולך לך?" משיב שלמה בקצרה ובחדות: "על כרחך אתה חי". מיד הוא מקשה קושיה של המגיד מדובנה: "אם סבל וייסורים ועל כורחך אתה חי, מדוע אפוא גם 'אתה עתיד ליתן דין וחשבון'? וכי מן היושר הוא, לאחר שנים קשות של נטל, לבוא לעולם הבא אל משה חדש?" וכך בדברו, מביא ר' שלמה משל ונמשל מאת המגיד מדובנה על גביר, אב לשתי בנות לא מוצלחות ושני חתנים לא-יוצלחים, ומוצא שם תירוץ כי השם מנהל את עולמו בחכמה, ובכל מקרה עתידים לתת דין. אך מה לזה ולפרנסה? המפרנסת היא אשתו חיינה המלצרית. ארבעים שנה שירתה, ושררה בכל החתונות בדומברוביץ. בזקנתה אהבה לדבר על בנה יענקל טוראק, בעל-בית נכבד בסארני, המנהל שם בית יהודי מהוגן. השריד שנותר למשפחה, הוא ישראל טוראק שעלה לישראל.

בקצה הרחוב, גר משה שוויצר. יהודי שקט, חי מיגיע כפיו, בנאי השקוע תמיד בעבודה. גר שם גם יענקל הרצלס. היה מלמד דרדקי אומלל, לימים היה שמש בשיטבל של סטולין והיו לו שבע שנים טובות.

בקצה הרחוב יש גן. מעבר לגדר, ממש הושט היד, יד נער, תלויים דובדבנים אדומים בראשית השחרתם. הם ודאי מתוקים ועסיסיים, הריר זב מרוב חשק ליהנות מהם. שני נערים הולכים לראות היכן הכלב השחור סבך השער, ואנחנו מסתכלים בינתיים סביב אם אין משגיחים בנו. חרפה גדולה הייתה זו אילו תפס אותנו הגוי בשעת מעשה ותלש את כובעינו. לפתע מופיע הרצלה. אנחנו רואים אותו בכיפה המכסה את ראשו עד עורפו. שרוולי חולצתו צחים ורחבים והטלית קטן שלו צח כשלג. במבוכה רבה אנחנו סרים מן הגן ומציצים כביכול בחלונו של לייזר הסנדלר. המשקפיים אצלו אינם על האף אלא דווקא על המצח. הוא עסוק במגפי גויים ואשתו מדברת בקול כשהיא עסוקה ליד התנור. בראותם אותנו, ממהרים בניו לצאת מן הבית ומגרשים אותנו מן החלון. בא איציק בינדר, שמלץ. הוא בא מבית המרחץ סמוק. יהושע של, נער הלומד בחדר, רץ אחריו. ביתו בחצר. יהושע מסייע לבניו של לייזר לגרש אותנו. אנחנו מתווכחים, לבסוף הודפים אותנו

ואנחנו עומדים מלכת ליד בתי פייווישכה. כאן מוקף הגן גדר גבוהה, עם זאת קורצים לנו האגסים הגדולים. אף שעדיין לא הבשילו, לא היינו מתנגדים לטעום מהם. פייווישכה שומרת על הגן כעל בבת עינה. בראותה חבורת נערים, היא קוראת לבעלה פייוויש ולבת הזקונים בעלת צמות הפשתה, שהייתה לימים למיילדת. אין עוד סיכוי ליהנות מן הגן. אנחנו, הנערים, נוקמים וצועקים לבת הזקונים: "שיקסה של פשתה". בתמורה גירש אותנו פייוויש, אשתו שילחה אחרינו כעשר קללות.

באחד מבתיה של פייווישכה היה בעבר בית כלא. לאחר שנפתח הבית, חלפו ימים רבים ולא נמצא אסיר. באחד הימים עבר מפקח המשטרה, ליד הבית מצא אשפה. לקחו את דודי אשר ודנו אותו ל-48 שעות מאסר. בבית הכלא נתלו על הקירות תמונות קדושים נוצריים, ואשר נאלץ ללון שם לבדו בכלא הריק. ללא מזוזות יש בזה סכנה, כי לבטח יש שם שדים. סבתי השתדלה אצל המשגיח, וגם אני הלכתי ללון בכלא. הדוד לבש טלית קטן חדש, ואצלי בדקו את הציציות. הדוד נטל עמו את ספר חוק לישראל וגם ספר של הרב. אני נרדמתי מיד. הדוד אשר סיפר לאחר מכן כי בחדר השני הייתה מהומה כל הלילה, אך אצלנו בחדר עבר הכול בשלום.

ישראל פרישקולניק, כונה חצי אלוהים בשל מעשה שהיה. בעמדו ליד העמוד לתפילת מעריב, נתקף שיעול בעת קריאת שמע וקרא בנשימה אחת: "אני ה' אלהיכם אמת". כשהיינו, אנחנו הנערים, משתובבים בבית המדרש, היה ר' ישראל פרישקולניק רודף אחרינו ומגבת בידו וצועק: "החוצה פרחים, לא אניח לכם להפוך את בית המדרש על פיו". בית המדרש היה חלק מחייו. עוד בבית המדרש הישן, הנמוך, דאג לשפץ את השטיבל הצדדי, ריהט אותו ותלה על הקיר שעון גדול שצלצל בקול. כשפרצה מחלוקת בין חסידי דומברוביץ, אל איזה רבי לנסוע, לקח ר' ישראל מניין, נסע לברזנה והביא לדומברוביץ את הרבי ר' שמואליקל, אז עדיין איש צעיר. הוא ארגן לשם כך את מעמד הפועלים ועמך. הושיבו את הרבי הצעיר על הכס בשטיבל המסודר היטב ואמרו: "מזל טוב אתה הרבי שלנו".

כשנשרף בית המדרש, השקיע ר' ישראל עמל רב, יזמה וכסף כדי לבנות אותו מחדש. הוא לקח לעזרתו את פינחס מניסטרופר ואת מרדכי-הירש הנגר, שהיה לאחר מכן גבאי בית המדרש. ר' ישראל אינו נזקק

לגבאי. הוא צריך אך ורק שיושלים בית המדרש. לבית המדרש המשוקם היו באים אדמו"רים מברזנה לשבת. לכבוד כל אחד מהם היה ר' ישראל מכין שבת כיד המלך.

באותו בית גר לימים מנדל בֶּרֶסְטִיר [ניימן], גם הוא יהודי של מעשים טובים, בעל משפחה וילדים. אחד מבניו, פינחס, היה פעיל מאוד בתנועה הפרטיזנית וניצל.

בפינת הסמטה, בבית האבן הלבן, שבעלי הבית התחלפו בו תכופות, קידש יהודי את השם ב-1884. הפועלים שהניחו בעת ההיא את פסי הרכבת רובנה-וילנה, פתחו בפרעות בדומברוביץ. שרה חרפק לבשה בגדי גויים וכך הצילה נכסים ורכוש שלה. יהודים רבים ברחו אל שכניהם הגויים והסתתרו אצלם. באותם ימים באו גויים עם איקונות, הציבו אותן סמוך לחנויות של יהודים ואמרו כי הן שייכות להם. בעבר לא היו השכנים הגויים כמו הרשעים של ימינו. הם היו אנשים מאמינים. הם הגנו על היהודים מן הפורעים של הצאר. יהודים רבים זכו להגנת הכמרים. הכומר של הכפר וילין, מיהר לבוא לבוש בבגדי כהונתו, הצלב בידו, וקרא את הפרבוסלבים לסדר. גרשון חצקלס, שהיה אז בעליו של הבית הנזכר, כרת בגרזן ראשו של פורע. המהומה נתמשכה עוד, הפורעים ארגנו פעולת נקם ביהודים, אך הביאו בחשבון את העובדה שיהודים מסוגלים לכרות ראשי רוצחים, והרוחות נרגעו.

יונה וַצ'קה, המשוגע של העיר, משוטט ברחוב ומדבר אל עצמו. מחייך לפתע, נוהם, קורא לאביו המנוח לארוחת הערב. במשך כל חייו לא נגע לרעה באיש. כאשר הקנטנו אותו, אנו הנערים, רגז וצעק בקול חנוק: "שתיהרג!" והמשיך בדרכו.

ועתה מגיעים לחצרו של משה הסנדלר. יש שם מפעל קטן למברשות. אנחנו מתבוננים איך קודחים נקבים ומשחילים את השער בחבל דק. לנו נדמה כי במפעל הקטן השתכנו שבע חכמות עולם. הנה יוצא אביו של משה, ולוול השמש, הזכור לנו היטב משמחת תורה כשהוא רוקד בלב השוק אל מול חבורת נערים ושר: "משה שמח בשמחת תורה, טה-טה-דריטה-טה, יעקב שמח בשמחת תורה, טה-טה-טה".

מעבר לגדר גר הסופר [סת"ם] של דומברוביץ. תמיד עוטה על חולצתו הצחורה טלית קטן שממדיו גדולים. השרוולים הלבנים מופשלים,

הראש משוקע בכיפה, הפאות לחות כאילו יצא זה עתה מבית המרחץ. אחריו הולכים ילדים שעיניהם הגדולות פקוחות לרווחה והם מחזיקים בידיהם הקטנות פרוסות חלה. אני אומר לנערים כי יהודי זה הוא איש קדוש והוא מתחיל בכתיבת ספר תורה השלושים במספר.

בתיים של קונדוקטורלך, קפוז'יצס, שקופס

מול רחוב זה משתרעים בתי הקונדוקטורלך. יהודים קטני קומה, כחושים, שקטים, אי-שקט בעיניהם. כולם רוכלים. אחד מהם פיסח, תמיד נושא עמו עוף למכירה. גר שם גם יהודי בשם שמחה כשר, ארבע פעמים בשבוע היה נוסע לוורשה להביא נעליים זולות לקבצני דומברוביץ. הבת הגדולה נסעה לארץ ישראל וכך ניצלה.

בין בתים אלה, בדירה תחתונה, גר שרוליק סלובשנר פישביין, ביתו מלא בנות. יהודי הגון, מעורב עם הבריות. זמר ובעל תפילה בקרב החסידים. פרנסתו דחוקה. תמיד עמל למען פת לחם. הרוצחים מצאו אותו ואת שתי בנותיו במועד מאוחר יותר. שעה שהובילו אותם להריגה, הלך שלוב זרוע עם בנותיו וניחם אותן כי במהרה יעברו לעולם טוב יותר. גויים דיווחו לי כי שעה שתפסו אותם, ניגש הרוצח הנודע לוגנוביטש, ממלא מקום המפקד, אל הבת הצעירה שהייתה נערה יפהפייה והציע שתתמסר לו ותינצל, היא בחרה בדרך הצניעות.

בבתים אלה, גרו הליברמנים, כינו אותם קפוז'יצס. כולם אנשים שקטים. זכור לי כי אחד מהם מת בדמי ימיו והותיר בית מלא ילדים. לימים שרר בבתים אלה רעש מתמיד של מכוונות לסריקת צמר. אחד מבני המשפחה, נטע, מתרועע עם יקותיאל, ושניהם רוצים ללחום כנגד קיפוח ההמונים העמלים, ובהזדמנות זו להפיל את הצאר ניקולאי, לקחת מן הפריצים את האדמה ולהעבירה לעמלים, גויים ויהודים. לעתים תכופות מאוד רואים את שניהם בשעת התפילה, עד אשר חסל סדר מהפכנים מחסידי סטולין. נערים ידעו לספר כי השניים אף רצו להשליך פצצה על גבירים בדומברוביץ, אך הם הרי היו יהודים מתפללים, הניאו אותם מן המעשה.

אורח החיים של יקותיאל קיבל תפנית והוא עשה הכול כדי להיות גביר בעצמו. אך במפעל שלו לעיבוד עורות כיבד את פועליו וחס עליהם. מדי שבת, לאחר התפילה, היה מזמין את יענקל הבלן לקידוש, והרימו

כוסית הגונה. הנאה מרובה נהנה כשנצצו עיני יענקל לאחר הי"ש. נטע נפטר איש צעיר. בת שלו נמלטה ליער. הרשעים הוליכוה שולל ורצחו אותה.

בבית זה, כינו את הדיירים שְקוֹפֶס. אב, אם ובן, גבוהי קומה, רחבי גרם, אנשים חסונים, ענקים של ממש. בעיירה לא שמעו אותם, את כוחם השקיעו בעבודה קשה: בנו כפרים שלמים לגויים, עמלו משחר יום ראשון עד צהרי יום שישי, שבת בילו בשינה בין תפילה לתפילה.

סביב השטיבל של סטולין

סמוך לשטיבל של סטולין יש מגרש לא בנוי. באדמה תקועים עדיין חלקי עץ חרוכים. בעבר הרחוק גר כאן שמואל-יוסל לרנר, אשתו פייגה-נְעֵכָה והבן אלתר, בן יחיד, משכיל. אף שלבש בגד ארוך והיה בעל זקן, תמיד הציצו מכיסיו עיתונים עבריים כמו המליץ. המשפחה כולה מתה בשבוע אחד. הצער בדומברוביץ היה עצום. מאוחר יותר עמדה במקום נפחייה וגם בית מלאכה לאופנים.

בשטיבל של סטולין מכין אברהם השמש את המנורות, תולה מגבות נקיות, ממלא מים רעננים בכיור. יהודים מאחרים, רצים מכל עבר לבית המרחץ, בעודם חולפים ליד השטיבל הם מציצים מבעד לחלון לראות את המתרחש שם. שלמה שְמֶקֶר נכנס לאטו לשטיבל, מישוהו הקדים אותו וכבר קורא שיר השירים בקול נלהב ובמתיקות. אותה שעה יוצא גוי עם עגלה עמוסה מחצרו של אייזיק סנדרקס. טְרָבִילו הזקן בעל הזקן הלבן, עומד על הגשרון בחצרו, כבר מוכן לשבת. בנו הבכור יוצא מן הבית, עדיין עוטה חולין. מביתו של שמעון שיינמן נישאים קולות כאילו הייתה שם מהומה, למעשה כך מדברים שם ביניהם צעירים וזקנים וכולם יחד.

אייזיק כשר הפחח, עדיין בבגדי חול, אווז בידו את המרתכה ועובד בשקט. מן החדר יוצאת אשתו ואומרת: "נו, מספיק כבר! עוד מעט הדלקת נרות, הנה חולצה, ריץ לבית המרחץ" (ילדיו בישראל).

אצל משפחת מילייה פתוחים החלונות לרווחה, והניקיון לשבת בוהק. בבית זה, גר לימים אליה פוטרן. תמיד שררו בו שלוה וניקיון.

מחצרו של אהרל טנדלר יוצאים גויים, נושאים על מקלות אופנים שזה עתה הולחמו. בידיהם הם אווזים טבורי אופן שבורים. ניחוח של דגים מפולפלים ובצל מטוגן נישא מן החלון הפתוח בביתו של יוסל פישמן. שורים כאן שלוה, שובע, ביתיות מבוססת.

בעלי העגלות ממהרים מן השוק לבתיהם, שלא יאחרו להכין עצמם לכבוד שבת. עגלות כפריות אין רואים כבר בשוק. נשים מתאחרות יוצאות עדיין מן החנויות עם צרורות קטנים לשבת. מיד לאחר מכן ננעלות החנויות והחנוונים נחפזים לביתם. והנה מופיעה עגלה, סוס אחד רתום ליצול והשני רתום בצורה חופשיות. הגוי מאיץ בסוסים. בעגלה המרופדת יושב נפתלי סנדלר, בידו תיבה קטנה ובה מלאי תרופותיו. חוזר מכפר מרוחק, מגוי חולה אנוש, ממחר הביתה לשבת.

העגלון הזקן, מרדכי קליגון, המכונה ויזתא, מנופף בשוט. הפעמונים מצלצלים, הוא מגיע לבית ההארכה של ברל גוטליב, מסתובב ומניח לסוחר יערות שהביא מסוריץ'ביץ' לצאת מעגלת הנוסעים.

החנויות נסגרות בזו אחר זו. הרב מרובליה יוצא מביתו עם שני בניו בדרכם לבית הכנסת.

בבית סבתי מהומה רבה, תחילה יוצאת דודתי מלכה וסוורת לי קלות (מה אהוב עליי היום מעשה זה מידיה של דודה שאיננה). סבתא חיוורת ומבוהלת. הדוד אשר עם יוסל אנטיק ליד הנהר, מחפשים אותי, סבורים שטבעתי. הדוד הטוב משה-יהושע (עומד טבול בקמח, בשל המולת היעלמי, עוד לא התרחץ לשבת), נוטלני תחת חסותו ומציל אותי ממלקות. מן הרחוב באה שיינדל חרפק, גם היא צועקת עליי. צפורה משהלס באה מביתה לברר היכן אני, מציעה להצליף בי ולכתוב הביתה שתבוא אמי להחזירני לכפר. אשר הפחח צוחק ושואל אותי: "נו מה, ודאי קטפת דובדבנים במקום כלשהו". שמואליק גוטליב, שחנותו הייתה בבית האבן שלנו מוסיף: "הניחו לנער, הרי הבהלתם אותו עד מוות".

בתי חרושת יהודים

בבית החרושת הגדול לעץ, של שניידמיל, לא חדלו המכונות לעבוד יומם ולילה במשך 25 שנה. יוסף וסלומון היו המנהלים, היו עליות ומורדות מדי שנה. הם הכניסו לעסק אנגלים בתוספת הון חדש,

אנרגיה חדשה. יוסף עושה מדי יום חוזים חדשים, סלומון משקיע ומכניס מכונות חדשות. עובדים אצלם פקידים ופועלים יהודים. מחנה מחותנים, גיסים, ידידי גיסים. אחד מהם, זינגר, היה מעין סרסור אצל הגסטפו. עבד שם גם בִּנְיָן שינדלר, צעיר מוכשר ולבסוף מקורב לגסטפו, "יהודי מועיל" בענייני יהודים, יד ימינו של הגביטס-קומיסר בסארני. בזמן השחיטה, לא עשה חלילה דבר, אך היה עד, הביט איך רצחו הגרמנים 17,000 יהודים תוך יומיים, השכיבו אותם עירומים, נשים, גברים וילדים, שש שכבות בבור, פניהם כלפי מטה. בתום המעשה, הולך הגביטס-קומיסר העירה עם בִּנְיָן והם משוחחים בנחת. לפתע הוא שולף מצית, מדליק סיגריה ומגיש לו אש. בִּנְיָן מרכין ראש אל הלהבה, ואז מוציא הגרמני אקדח מתיקו, יורה כדור בראשו של בִּנְיָן, קורא לפולני לצאת מביתו ואומר: "סלק את הנבלה".

מימין ניצבה המנסרה של הֶלֶר. מפעל גדול, עשיר וסולידי, ששלט בדומברוביץ במשך כעשר שנים. המפעל החזיק צוות אנשים גדול: מנהלי חשבונות, קופאים, מנהלים וסוכנים. המפקח ניימן, גלגל כספים רבים. שילמו מחירים גבוהים תמורת עבודה, תמורת הא ודא. הגויים נשאו ארנקים מלאים, וליהודים הייתה פרנסה בשפע. אף בעלי העגלות חשו שיש בכוחם להקים בית מדרש משלהם. לימים עברה המנסרה לפקידים לשעבר, בשותפות עם ליברסון. יהודים התאזרחו בדומברוביץ (זברניק, קרוננברג) והמסחר פרח.

בתקופת הממשל הגרמני עבדו יהודים במנסרה עבודת פרך, מחשכה עד חשכה. מישצ'וק, שונא ישראל, היה המנהל, והשקצים של דומברוביץ היו המפקחים. עינו, הציקו וניצלו אותנו.

וכאן עמד ביתו של לייזר קלס. לייזר היה צעיר שקט ושלם. היה בארץ ישראל וחזר. הוא נמלט ליער, לאחר כמה חודשי סבל תפסו אותו פורעים אוקראינים והתעללו בו.

לאחר המלחמה הראה לי מישצ'וק כי בביתו של לובוב, תחת החלון, קבורים כ-25 יהודים, בהם ברל יונגשטיין, דודנים שלי מן הכפר ראן האחים אייזיק ונחום, גיסם אהרל ונפתלי בקרמן חתנו של משה קריוויצר. הקבר חרוש וזרוע, אך השטח נמוך יותר, כאילו שקעה שם האדמה. בבית לובוב יש עתה משרד סובייטי. משה קובזלו הפרטיזן, הניצול היחיד, מסתובב בחדרי המשרד עם המקלע.

משה זה, הפיל פחד על הרוצחים. הם חוששים עד מוות מנקמתו. אש גיהנום יוקדת בלבם. הוא מאס בחייו, חיו הפקר, והוא משוטט בין הרוצחים של אתמול שהיום מתכחשים למעשיהם. מתהלך כנמר פצוע.

מבית הנתיבות ההרוס אני הולך לעבר החורבן היותר גדול – העיירה. בכניסה, טחנת הקמח של ברמן. ר' לייבה הזקן איננו, ילדיו אינם, הפועלים אינם. הטחנה טוחנת כאילו לא אירע דבר. מאות גויים באים מן הכפרים, צובאים על הטחנה משום שהטחנות האחרות פוצצו בידי הפרטיזנים. גם טחנה זו פוצצה אך הסובייטים תיקנו אותה והיא פועלת. אני מחפש את החתן, איציק בינדר, שהיה שוקל ומודד בחריצות ובזריזות. ידוע לי שלא אראה אותו עוד. באותו יום רביעי אומלל, עם שחר, רץ בשדה אל ידידו לכאורה, אצלם הפקיד חפצים ודברי ערך. התכוון להסתתר שם. שכן שלו, ממש בית ליד בית, ירה בו והרגו. אני שואל בכאב: היכן ברל ברמן עם חיוכו הנצחי? היכן שייקה ברמן הרציני תמיד? היכן שמואל ברמן? אני יודע, יד המרצחים השיגה את כולם. עם ברמניכה הזקנה [רבקה ברמן] היטיבו, היא ביקשה שיובילוה בעודה חיה לבית העלמין ושם יירו בה. הם עשו כבקשתה.

מבית לבית

בבית זה ישב גנדלמן המכונה אפונה. מהורהר תמיד, חשב איך להתפרנס. וכאן גרו הנפחים עם ילדיהם וחתניהם, יהודים שקטים ואנשי עמל חרוצים. כאן גרו בעבר שפֶּטְרִיק ולווין, מהפכנים יהודים בשנות העשרים [של המאה ה-20]. הבולשביזם סחף אותם. זכורה לי היטב הדרשה של לוין, מן הימים שהוקמה הרפובליקה של דומברוביץ, שנשא בלב השוק על הגשרון של גנזיל. הוא אמר בין השאר: "צריך שהגויים, עובדי האדמה העמלים, תהיה להם אדמה מספקת וחופש, ולא יהיה עליהם לעבוד למען בורגנים".

בבית זה גר בעבר המארוץ'ניק [מודד?] אנטל. בנו לייבל נשא לאישה את בתו של בגון והיגר לקנדה. לימים התיישבו כאן שמואל ברוינפן וילדיו. למן היום הראשון לכניסת הגרמנים עד ליום האחרון, יום ההרג, האמין יהודי זה במפלת היטלר ובמיתה משונה שתבוא על עוזריו. הוא האמין כי העם היהודי עוד יזכה לימים טובים ושלווים. האוקראינים הריחו זאת ולקחו אותו למשטרה. נדרשו מאמצים רבים וחפצי ערך להוציאו משם חי, מוכה בלבד.

מימין, בצד, שכנו האחים שייקה ויקותיאל וַיִּלְגֹּן, כונו הולופיאטניקים [קרועי גרב]. רוכלים, תגרי פרים, מתווכים. פרנסות רבות, מעט ברכות.

הגרמנים שלחו אותם להביא דגים מאגמי לְסִיצֶק שעל הנהר סטיר. בכפרים שלאורך הדרך עוד ישבו יהודים מבוהלים, הם כבר עונו ונשדדו עשר פעמים. שייקה ניחם אותם: "הקיסרים כבר עשו שלום ביניהם. בלע המוות לנצח, מה שהרגו עד כה, אבוד: 56 יהודי הורוֹדְנִיָה, 129 יהודי סרניק, 9,500 יהודי פינסק, 17,000 יהודי רובנה, מה לעשות? אך עתה הורו הקיסרים להניח את הנשק, הבה נודה לשמו הרחום". בגטו נודע לי כי שליחות הנחמה ליהודים הכפרים לא הייתה מקרית, היא נאמרה בשם היודנרט, להרגיע את יהודי הכפרים הנרדפים. במשך שבועות נתקבלו הדברים בכפרים כאמת.

סמוך לכביש ניצבים בתי האבן הקטנים של הוק, של גדליה מנדלס. לא יוצא משם שום יהודי. טחנת הקמח היהודית סמוך למכתש, ניצבת שרופה. דווקא טוב שכך! אך בעלי הבית היכן הם, כל בני גזיל, ניימן, חברי היקר סילנדר? הכול נגדע.

וכאן היו גבריאלי וילדיו. ממשיכיהם של דורות כליזמרים. גבריאלי בקלרינט, הבנים בכינורות. בחתונה יהודית, אחד מנגן סולו בכינור, שני מלווה, גבריאלי בקלרינט ברוב מתיקות. זכורים לי עדיין הזמנים כאשר שמואל, בנו של ולוול המכונה באס, היה הכנר הראשי. בנימין, בנו של שמואל, היה גם הוא כנר טוב, לאחר מות אביו היה הוא כנר ראשון. היה גם נחום הכליזמר. ולוול באס נוהם, הומה, מזמזם, פייוויש גונח בחצוצרת הבדיל הקטנה שלו, ומן החצוצרה הגדולה רועמות זעקות כאב של יהודים שעה שמוטל פלאצקה מתופף.

והנה פוסעים גבריאלי ושמואל פאראטש ובאוור נישאים ניגונים מלבבים. החצוצרה הגדולה מלווה ומוסיפה תעוזה. פייוויש גונח, ולוול הבאס נוהם לפי הקצב, ר' נחום במשקפיו עבי המסגרת אווז בכינור שעון על אווז; מובילים מחותנים לסעודת ערבית בליל ל"ג בעומר. כעבור שנים היה לגבריאלי בן, משה המכונה זפק. חתונה בכפר, מחותנים רבים סביב השולחנות, הזפק מנגן לכבוד האורחים וגבריאלי מלווה. ההתפעלות רבה. לאחר מכן מנגנת התזמורת כולה ניגוני שמחה בזה אחר זה, המחותנים והאורחים יוצאים בריקודים, מעגל בתוך מעגל. הקפוטות השחורות נעות. מתחת לכובעי המשי זוהרים פנים

מעוטרי זקנים. משהו צועק: "כסף לכליזמרים", משליכים לעברם זלוטי. גבריאיל שורק בעוז, משה הזפק מנגן ביתר מתיקות, והיהודים ממש מרחפים באוויר. יהודים זקנים מספרים כי הכליזמרים של דומברוביץ היו מאז ומתמיד נגנים טובים ויהודים ישרים. אירע שאחד בשם יענקל נעלם לפתע, אמרו שהוא בפטרבורג ומנגן בתאטרון המלכותי. לימים שב הביתה, עשה תשובה אצל הרבי והתייצב בראש התזמורת שכללה שלושה עשר כלים, לימד אותם נגינה מתווים. בשנים 1880-1900, ניגנו בכל החתונות ובנשפי הפריצים, עד רובנה, לוצק, קובל, פינסק ובתוככי פולסיה.

סביב בית האבן של איצל ביטשיק שררה במשך ארבעים שנה המולה. מביאים מן הרכבת עגלות מלאות סחורה, מובילים ממנו עשרות עגלות עמוסות קמח חיטה, דוחן, גריסים למיניהם לחנויות בסביבה. אני זוכר את ר' איצל מילדותי. עוד היום אני רואה אותו רוקד בשמחת תורה בשוק עם יהודים רבים. ר' איצל מתייחד מכולם. על הקפוטה השחורה שלו תלוי תיק לבן עם פרוסות חלה. נערים רצים בעקבותיו, הוא קורא: "צאן קדשים" והנערים משיבים: "מה-ה". ר' איצל רוקד ללא הפסק וזקנו הארוך זע לפי הקצב. זקנו אפור-לבן, בשונה מן הזקן של חותנו, ר' אבא צ'פצ'וויצ'ר, חסיד של ר' אהרן, שזקנו עדיין שחור.

האחים ביטשיק. מימין: פיגל וחנינה, מיכל, איצל וחנה אשתו.

בא הרבי לשבת לדומברוביץ, החסידים רוקדים, ר' אבא מאריך בניגון קרלין ישן ואומר שהוא כבר במשמרת שלישית. ר' איצל רוקד בהתלהבות והחסידים קוראים לו חותן, לר' אבא הם קוראים חתן. הכול צוחקים בטוב לב. אשתו, חנה ביטשיק, אשת חיל, פיקחית,

כמאמר אנשי דומברוביץ: ראש של גבר, מנהלת את כל המסחר הסיטונאי. ביתם היה מלא ילדים, בנים ובנות. אחדים מהם עלו לארץ ישראל. בן אחד, הרשל, הצהיר כבר אז כי הציונות אינה הלכה לימות משיח. כשעלתה קבוצת חלוצים ראשונה, היה הרשל ביניהם. ר' איצל מעולם לא התבטל. בעצמו הוציא סחורה, חישב, הדריך את ילדיו, נסע לרכוש סחורה; הציץ בספר חוק לישראל או בספרון אחר; ישב בשטיבל של סטולין, התפלל, הקשיב לדבר חכמה. מכל זה לא נותר זכר. עכשיו ריקנות שם, גויים אומרים כי תחת החלון קבורה חנה.

בשני בתי המסחר שהתחרו זה בזה, גרו שני בעלי משפחות שבאו מנכר. אחד מקרמניץ ווהלן, איש שְלו, לא התערב בענייני העיר, עסוק תמיד במאגר הדלק שלו. אב לילדים. בשנים של היטלר הצליח לחמוק מצעדת המוות, שוטט עם בתו ביער, לבסוף נתפס. בנו יודל, נפל לאחר בריחתו בידי גוי בכפר זמרוצ'ניה, הגוי נעל אותו במטרה להסגירו לגרמנים. יודל צצקס חפר תחת לקיר וניצל. הבחור הצעיר היה לפרטיזן. החזיק מעמד שנתיים, בקרבות נגד גרמנים ואוקראינים. הגוי שעצר אותו הומת. לאחר מכן גנב יודל גבולות והעפיל לישראל. השריד היחיד ממשפחת צצקס, בית בו נתקבל כל אדם בחמימות ובלבביות על ידי גברת צצקס.

בבית השני גר לוצקי, יהודי מליטא שכינאו אפרים הליטאי. אב לבנות ובן אחד לייבל. גם הוא ניהל מסחר בדלק. טיפוס מיוחד במינו: חכם מאוד, אהב להתעמק במחשבות. תכופות הצהיר כי העולם גרוע מהבל הבלים. האדם אינו אלא מכונה אוכלת, טוחנת ומשחיתה הכול, כך שהעניין כולו אינו כדאי. על בנותיו לא נתן דעתו. הבן צמח כגידול פרא. הם לא עוללו חלילה כל רע, אך לפי אמצעיו היו הילדים אמורים להיות שונים. ליטאי זה היה אומר כי לאמתו של דבר אין במה לגלות עניין. אנשים טיפשים, הם שהמציאו את עגל הזהב, והוא, מה לעשות, מחקה אותם. לכן עבד קשה, לא היה בזבזן וצבר כסף.

לוצקי סיפר לי פעם, כי במלחמת העולם הראשונה סיפק דלק לחזית והיו לו חשבונות גדולים עם הצבא. באחד הימים עצר רכב ליד ביתו, ישבו בו גנרל ומפקד גדוד. אותה שעה עמד לוצקי ליד הבית וביקע עצים להסקה, לבוש היה בפשטות. אנשי הצבא הבכירים שאלו לשמו והוא השיב כי שמו אפרים לוצקי. על כך הגיב הגנרל: "ייקחך השד, אתה מנהל מסחר רב היקף ומתנהג כקבצן".

באותו בית גר אהרן גלפרין, רווק זקן. חכם ואינטליגנטי. לא התחתן משום שביקש לו אישה עם מעלות תרומיות, שאם לא כן לא כדאי להגביל את החופש ולהטיל רחיים על הצוואר. בשיחה עמו אמר לי: "החיים הם דף של יגון, נקודת אור אחת הוא החופש, האישה הופכת אותך לעבד. מתי כדאי הדבר, אם האישה מיוחדת במינה, ולא – מוחל, מוחל!" וכך נותר רווק והיו לו כמעט שלושה דורות חברים בחורים. חומש למד עם אבי, אתי התיידד ועם ילדי חבריי שוחח. זכור לי, עוד בימי היטלר, היו יהודים שפקפקו בכוונותיו וקיוו עדיין לימים טובים. אהרן אמר: "יהודים, יהרגו אותנו כי האדם אינו אלא חיה רעה המתאוה לטרף, אלא מאי? הנשמה הרצחנית כבולה. תורות, חוקים עבודת פרך, הרתיעו את האדם. עתה בא היטלר ונתן יד חופשית. הכמרים מבטיחים גן עדן למסיתים. לכן אני סבור שישחטו את כולנו".

כאן גר גם הרשל מנקובסקי. הוא ואשתו נולדו, גדלו והתחתנו בעיירה.

בבית זה גר אלתר הנגר. ביום ראשון בבוקר היה נוסע לסארני וחוזר ביום שישי לעת ערב. היה אומר: "ביצעתי עבודה למען הגזן", ומביט בגאווה על הרושם שהותירו דבריו. מאחור גר שלמה המכונה שֶׁמְקָר. היו לו בת יפה ובן צעיר. הזקן נפטר, הילדים עזבו את דומברוביץ וגורלם לא ידוע. במקום התיישב יוסל ויינר, אנטיק, תכנן תמיד, רצה לחדש משהו. בצעירותו שהה שנים בקישינב, ידע על-פה את המחזה שולמית, היה מיודד עם כל היהודים בעיירה. במהלך חייו היו לו עשרות פרנסות, אף אחת מהן לא לזמן רב. אשתו שפרה, בת ישראל שקטה, לא הפריעה מעולם לעסקיו. בזמן הגטו אמר: "אני מודה לאל על כך שבני היחיד בישראל, הלוואי והיינו כולנו שולחים לפחות אחד מכל בית, היה נשאר מי שיאמר קדיש עלינו". בשטח של שמקר ובשטח החורג לעבר רחוב שוסיינה [הכביש] ניצב בניין גדול, הוא לא ניזוק.

ברחוב זה, גרו בני משפחת סלוצקי, יורשי משפחת הגביר זלמן סלוצקי. לפני השרפה הגדולה עמד כאן הבית הנאה ביותר ברחוב הכביש. החדרים מרוהטים בריהוט מגולף. סביב הבית – עצים ודשא, כמו באחוות פריץ. עד הסוף היה בו זוהר של עשירות ישנה. אי-שם בעולם מצויים צאצאים של משפחה זו.

בפינה, לא הרחק מן הכומר, בנה לעצמו בוט בית ופתח בית מלאכה לחייטות. היה תלמידו של אלתר מילייה והיטיב לתפור, תעריפו היו

סבירים, והייתה לו קליינטורה נאה מקרב גויים כבודים בדומברוביץ.
הוא קיווה כי בעת צרה יצילוהו.

בבית זה גר לפני כן אברהם מנקובסקי, סוחר יערות מיוחס. ניהל בית מהוגן, לבושו היה נאה, העניק השכלה לילדיו, היה מיוצג במוסדות הקהילה. במיזמי היער היה לצדו אחיו כשותף קבוע. לבסוף נסע למרחקים, לארץ ישראל ומשם לאמריקה. בבית זה התיישבו מאוחר יותר לייבל פרלשטיין ומשפחתו. הוא עצמו ניצל והגיע לתל אביב.

בסמוך, בבית האבן הקטן היפה, גרו חיים ברמן, אשתו צירל ובנו אלתר. בדומברוביץ קראו לו חיים קוט. בצעירותו היה חיים בעל עגלה ופרנסתו בשפע. אשתו חשבה על כיוון טוב יותר ופתחה חנות קטנה שהייתה לימים לחנות גדולה. בנם היחיד אלתר היה סוכן מכונות תפירה זינגר, נסע בכפרים, אך פרנסה לא הייתה לו. הוא גידל בת יפה, המשטרה האוקראינית של היטלר נתנה בה את עינה. הוא הסתיר אותה. הוכה בשל כך פעמים רבות ולא הסגיר את מקום המצאה. היא נספתה יחד עמו ועם כל היהודים בקדושה ובטהרה. ר' חיים הסתופף כל חייו בשטיבל של סטולין, סמוך לחסידיים ולאנשי מעשה, הרגל היה לו לשבש פסוקים. כאשר חיך משהו לשמע דבריו, לא התרשם והוסיף את פסוקו המשובש.

ממול, ניצב ביתו של אהרן משהלס הורוביץ. בית מלא בנים ובנות. אהרן, זה מכבר איננו, האם זלטה, אשת חיל, נושאת על כתפיה את הבית. הבן שכנא הורוביץ, מנהל חשבונות בבנק של דומברוביץ, צעיר נבון, הוא נספה.

חנינא ביטשיק יהודי מצוחצח שזקנו מסורק תמיד בקפידה, מותיר רושם של יהודי גאה. היה לו בעבר כסף. היה לו בית אבן נאה, מרוהט, אישה טובה וילדים. עסק בסחר יערות, ניהל בית חסידי. בשנים האחרונות, היה חסיד נלהב של ר' משהלה מסטולין. כאשר בא הרבי לשבת, שמח מאוד והרבה לרקוד. בשבת, בעת הזמירות אצל הרבי, ישב מהורהר. הניגונים ריגשו אותו עד דמעות.

הבית הדו-צדדי שייך למאיר רייצס (רוזנפלד) ולליפא שוחט. מאיר רוזנפלד, סוחר שיבולת שועל, דוחן וגרגרי יער אדומים. הוא מכיר את עולם המסחר. כשהוא חושב, מנהגו לכסוס את זקנו. בנו היחיד אהרל,

הוכנס בסוד המסחר בגיל צעיר והוטל עליו עול החנות. הבת סייעה גם היא לנהל את העסק ולאחר מות האב המשיכו בעסקים בעצמם. אחד מהם חי בנכר ולמד. ר' מאיר עצמו, החשיב יזמה יהודית. בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר היו קשיים באספקת מזון לרוסיה, התבטא בביטחון: "ימסרו את משרד המזון ליהודים, הם יחסלו את הרעב".

ליפא השוחט [לוטינסקי], יהודי טוב מזג. תמיד עסוק, אם לא בשחיטה, בגמרא או בהלכות שחיטה. בעתות מהפכה אמר יהודי שקט זה: "מה רוצים הצעירים? לסכן את העם היהודי כולו? אין זה מענייננו". אשתו שומרת על בנה היחיד, חברי לחדר, ועל הבת. הבן איציק לוטינסקי מנגן בכינור, כותב רוסית טובה, לומד מתמטיקה. התחתן בקליסוב, נספה עם כלל ישראל.

ברחוב, ממול, יש עוד בית דו-צדדי. בצד אחד גר משה ברגמן, הצד השני שייך לר' מיכל זוליא. ר' מיכל הוא יהודי שקט, אינו יודע כעס מהו, מחייך תמיד. איש מעולם לא ראה אותו מזדעף. ביתו מלא בנים. חינוך אותם ברוח היהדות. לימים התפזרו בניו ברחבי ווהלין ופולסיה. כל ימיו חנווני, ניהל מסחרו בנועם ובחיוך.

משה ברגמן למד מעמיק, אהב ללמוד דף גמרא ולשאול את זולתו אם הוא מבין "קצות החושן". סוחר פרוות, עור, גרגרי יער אדומים, קמח גס. בעבר היה בעל פרנסה. בתקופת הממשל הפולני, הייתה פרנסתו בצמצום. תמיד טרוד במחשבות, כותב עברית מליצית, מעריך את יונתן אייבשיץ. ספר יערות דבש, הוא עולם ומלואו עבורו, גם למורה נבוכים אינו מתנגד. לאחר הכיבוש הגרמני, הבין את גזר הדין. סבר כי אין עצה ולא הביע את דעתו שלא לצער את היהודים המבוהלים המיוסרים. ביום האחרון, כשאנשים עוד חשבו שישארו בחיים והאמינו לגרמנים כי מעבירים לעבודה בסארני, יצא לצעדת המוות לבוש קיטל ועטוף טלית.

בתיים של אביגדור חרפק וגרשון פאדס פרלשטיין, צמחו זה לתוך זה. גרשון הוא מלמד, מסתפק במועט, אוהב את כולם ומאחל טוב. שעה שהיה מלמד בקריוויץ שנא אחד מבני הבית תכלית שגאה, היה זה הכלב. את כל האחרים, בעלי-הבתים ובמיוחד הילדים, אהב אהבת נפש. זכה לחתן את בנותיו. העריך את בנו שלמד בוויילנה. כשעלה הבן לארץ ישראל היה סיפוקו רב, והיה למבקר קבוע אצל ר' נחומצה.

אביגדור חרפק עסק מצעירותו בכלי ברזל ומכונות. היה מעין טכנאי. יהודי שתקן, פרנס את משפחתו בכבוד. היה בעל פרנסה וחיפש עוד פרנסה. לא גרס "אל יהא ממונך חביב עליך מגופך". היה גבאי בשטיבל של סטולין ומילא את משימותיו בשתיקה. זמן רב לאחר השחיטה, נמצא מסתתר בבוידם בביתו. כשהובילו את המשפחה לבית העלמין, לא הייתה דעתם צלולה עליהם.

חנה-צ'רנה קנוניטש ובניה. נודעה בסעודותיה: עופות צלויים, כבדים מטוגנים משיבי הנפש. אחד הבנים, ברוך, לקה לפתע בשיתוק. השני, יוסל, היה יהודי נאה, זמר, בעל תפילה, גבאי בבית התפילה של טריסק. תכופות נהג להזכיר את אביו ר' פינחסל כיהודי מושלם. הבן השלישי, יוחנן, יהודי פשוט, ללא ייחוס משלו, אך החשיב עצמו בשל היותו בן טובים ואח ליהודי נכבד.

קיר אל קיר עם ביתה של חנה-צ'רנה ניצב ביתו של קנטור. יהודי זה בא מליטא לפני שנים רבות, בצעירותו, ופתח סדנת שענות וחנוות לכלי כסף ושעוני זהב. הפך לגביר בדומברוביץ. אף שחי כל חייו בדומברוביץ לא התאקלם ונותר ליטאי. ילדיו כבר אימצו מנטליות מקומית. היו בהם ציונים ואנשי שמאל. בת בארץ ישראל, שני בנים בצרפת. הבן מנדל, היה נער חביב. התחתן עם בתו היפה של יוסל קנוניטש; הם התיישבו בסארני ונספו שם.

אני נזכר באירוע קטן: באו חתן-כלה מאחד הכפרים לרכוש מתנות כלה אצל קנטור. בחרו, מדדו, התמקחו ולא קנו. הלכו לביתנו להתייעץ. לפתע נכנס קנטור מתנשם ומתנשף וצעק: "מה אתכם, איך מאבדים שטר של חמישים בביתי? לאבד חמישים רובל?" חתן-כלה מנערים את תיקיהם ומצטעקים: "אוי, אין!" והוא מחזיר להם בחיוך את השטר. גברת קנטור הייתה אישה ישרה ואינטליגנטית. רכות וטוב לב יהודי היו נסוכים על פניה. נפטרה בדמי ימיה.

ממול, חצר מלאה יהודים. כולם צאצאי קוואסניטשקס. משה מנקובסקי הסתלק ליער עם מפת היערות של הגרף פליאטר על חלקיהם המרוחקים. בטוח היה שישרוד, נפל בידי הרשעים והם ירו בו.

מאחור, בתוככי החצר, גר לייזר חלילים עם ילדיו. בחזית גר מוטל ויניאר, יהודי בעל הדרת פנים, שלו ושקט. בנו חי אי-שם.

הנה בית האבן של גילמן. ר' דוד עצמו נפטר בגיל צעיר, היה יהודי יקר. גם ילדיו נפטרו. מבני דורי היה שמואליק גילמן. התחתן בקוסטופול. לא נותר זכר.

בבית זה גר בעבר ר' שלמה פוטרק, איש העולם הגדול, הרבה לנסוע למרחקים. חסיד סטולין. כשבא הרבי לדומברוביץ, הוא מתאכסן אצל ר' שלמה. בביתו בנות מתקדמות, אחת מהן בונדיסטית. ר' שלמה נהרג לאחר מלחמת העולם הראשונה מכדור מרצח בלב השוק.

במקום זה התיישב משה פומרנץ, מורה בחדר המתוקן הראשון בדומברוביץ. שלושה רבעים בני דומברוביץ הם תלמידיו. לימים היה לסוחר בעץ. כל ימיו היה בדחן גדול, ההומור לא עזבו גם בימי חייו

האחרונים. בבואי לבקרו בחוליו, אמר לי: "אל תחשוש מן המתים, שב ליד", בהזדמנות זו סיפר לי בדיחה.

המורה פאסטרנאניץ ר' משה ז"ל.

באגד בתים זה, בסמטה הנפתחת לעבר חצר בית הכנסת, בביתו של יענקל החייט, הפונה לרחוב שוסיינה, התגוררו משפחות שונות, בהם היהודי פרפלאמאזה המכונה יפני. טיפוס יהודי נאה, בעל מזג טוב. טיפל בנצרכים. אהב לשמוח בשמחות של יהודים. כיבד לומדי תורה ואנשי תרבות, כיבד רבנים. כונה יפני כי בצעירותו שירת כחייל במחלקה אחת עם טרומפלדור בחזית יפן.

כל חייו תפח חיים שפין כובעים לגויים, גידל שלושה בנים, גיבורים, שהצליחו לחמוק מידי הגרמנים ולמחרת כבר היו פרטיזנים חמושים. לאחר קרבות רבים בגרמנים ובאוקראינים, נפלו כולם ביום אחד, לאחר גירוש הגרמנים.

בית משפחת קלס, משה קלס גר שם עם משפחתו. חבורה שלמה: שלושה אחים ושתי אחיות. הצעיר, מאנס, נסע למרחקים. האמצעי, התיישב בסארני. האחיות התחתנו בעיירות מרוחקות.

בקומה שמעל לבית גרו משפחות שונות, זכורה לי היטב משפחת ליברסון. הזקן היה איש מהוגן. מן הבחורים, אחד מת צעיר, שני, יוסף,

התחתן בלודז'. היה מושלם: נגן, זמר, משכיל. בשמחת תורה היה יוסף משמח עצמו בבית בתפילה של טריסק. אברהם המל היה לימים יו"ר היודנרט. היו שם בנות נבונות. בבית ליברסון היה נפגש מיטב הנוער. נפגשו שם גם סוחר יערות.

בבית האבן הקטן, גר בצד אחד ר' אברהם קירז'נר, איש ספר, שקט, מיושב בדעתו. אחריו גרו שם יורשיו. המחצית השנייה השתייכה בעבר למשפחת גאניקזיס, בן שלהם נסע למוסקבה.

אשר פרלשטיין הפחח, בעל משפחה, אב לבנות ובנים. שתי בנות עלו לישראל. בת אחת בסארני, שאר המשפחה הגדולה – איננה. בגטו התיירא ר' אשר מן המוות. היה אדוק מאוד, ליקט מתפללים למניין, הציץ בספרים. לי אמר: "התדע, הגוף כבר אינו נזקק לדבר".

בקצה "פורט ארתור" גר איציק בודימלר זמדווייס, בית מלא ילדים.

ר' נחמן פלד ורעייתו

כולם יהודים שקטים. אשתו נהגה דרך ארץ ביהודי העיירה. איציק שנולד בדומברוביץ הכיר את חסרונותיהם. נהג לומר שיש לאהוב את כל היהודים וקיים זאת, אהב את כולם ללא יוצא מן הכלל.

יורשיו של שלמה זמדווייס המכונה קון הם:

נחמן פלד החתן, בעל הדרת פנים, סוחר עץ מחונן, חסיד ברזנה. פעיל בכל ענייני חסידות ברזנה בדומברוביץ. בעל תפילה טוב, זמר נאה, חבר בוועד השוחטים, גבאי בחברה קדישא של ברזנה. בשמחות שמח ושימח את הרבים, ידע לשחות עם החסידים. ביתו מלא ילדים, בנות יפות, בנים נאים. מקורב מאוד לר' נחומצה. בנו הבכור לייבל, היגר לאמריקה. השורש השני של ר' שלמה, הרשל פצ'ניק המכונה יום שלישי, בן תורה אף הוא, קרא וכתב עברית, בעל תפילה טוב, זמר ובקי בניגונים. היה מלא חמה על החזנים שאינם יודעים, ובאים לעיירה להתפלל. באחד הימים הביא אהרצ'ק עושה הכובעים, חזן מקורב אליו המתפלל מעריב בבית הכנסת הגדול ואינו יודע. הרשל פצ'ניק מעקם אפו בשעת התפילה. לאחר מכן אומר לחזן: "הגמרא אומרת כי אלוהים עשה נס לפלוני והיניק בעצמו את ילדו הרעב. אני מציע לך אפוא, היה מינקת! אינך מסוגל, אלוהים אינו מחולל נס? נו וחזן אתה מסוגל להיות?" אהרצ'ק הגבאי הופיע עם ידידים נוספים, התקוטטו עד ליום

הגדול. להרשל הייתה חנות. יהודי נתן לו 25 רובל מיותרים. רץ אחריו וקרא: "ולוול, איבדת 25 רובל, הריהם לפניך". הוא עזב את דומברוביץ והתיישב עם משפחתו בפריז.

הבן ולוול זמדווייס, אף הוא בן תורה, מוח חריף, בעל קורא ומתפלל טוב (ילדיו עלו לישראל). הזקן ר' שלמה היה בעל משקל רב משלו, דומברוביץ רצתה לראות בוולוול את האב, שכחו כי בדורו של ר' שלמה העולם היה שונה. בבית בעל החדרים המרווחים התקינו הסובייטים מועדון לאחר גירוש הגרמנים.

אני עומד לי כך במקום של בית הוריי, סמוך לביתו של ר' שלמה, ורואה את בנות גויי דומברוביץ, רוצחינו, מרקדות בחדרים. והנה חולף ברחוב מקרוב, ברובע היהודי החרב, נכדו של יהודי הגון, ר' ולוול סורוקץ' [יששכר-ולפל באליק]. האיש הרץ הוא קפיטן בצבא הסובייטי, לבוש מדי קצין. הכותפות מוזהבות. על חזהו אותות הצטיינות. קפיטן באליק הוא בן דומברוביץ שהושמדה, אשר שב זה עתה מן החזית. מחפש את אבא-אימא, אחים ואחיות. ימים אחדים שהוא משוטט בין חורבות הקברים, בראותו אותי, הוא עומד מלכת, מתנשק אתי, בוכה קצת ונכנס במהירות לחדרים של ולוול, אל בנות מואב המרקדות, רוקד לקצב התזמורת הצבאית.

"באליק – אני אומר לו – היא חנקה את אחותך. אביה דקר את אביך. אמה חנקה את אמך". הוא משיב: "אנחנו, אנשים סובייטים, סבורים אחרת. לא היא ולא אבא-אימא שלה אשמים, העם הגרמני והיטלר ימ"ש, הם האשמים. אני נוסע מכאן מחר לחזית, בלבי יוקדת אש לא פחות מאשר בלבך, אנקום בגרמנים. שכנינו, האזרחים הסובייטים, אותם אנו צריכים כידידים טובים. קרא – הוא מסכם – את איליה ארנבורג ותבין כי שכנינו אינם אשמים". לא אש, לא כאב, כפור חשתי בלבי וחשבתי: איליה ארנבורג, נכדו של ולוול סורוקץ' ואני, כולנו גופות מתות ותו לא. עד מהרה קטל כדור גרמני את באליק בחזית.

בפינת הפליאנט, בבית של גוטליב, המהומה רבה. יש שם עתה תחנת טרקטורים. בפליאנט על תלולית, כך סיפרו לי, יש 97 קברי יהודים. גם ברחבי הפליאנט פזורים קדושים יהודים ואין להכיר. על העצמות הקדושות ניצבים טרקטורים. גויה אומרת לי: "הכול כאן רק קברים וקברים". כאן בחדרים גרו שלושה דורות שהכרתי. בין דור ראשון

לאחרון המרחק רב. הראשון, מאיר-סנדר והיהדות הייחודית שלו. כשהבחין כי בבית שכנו היהדות אינה שלמה, לא נח, התווכח עם השכן והשפיע עליו. השכן הבטיח לשוחח עם הרב. מאיר-סנדר גוטליב עוקב, רואה כי חלפו שבועות ואין שינוי בבית השכן, אין הוא מתבייש ושואל את השכן: "היית אצל הרב? מה אמר?" השכן משיב: "הרבי אמר: דברים בטלים" מאיר-סנדר שואל במבוכה: "אצל מי היית?" משיב השכן: "נו, אצל הרב מטעם, האדון שיינפלייש". ר' מאיר-סנדר גוטליב הזקן, ביקש לגרש מתוך שכנו את עם הארץ שבו, אולי עם הארץ היחיד בדומברוביץ.

בנו, ר' שמואליק גוטליב, יהודי יקר, שקט. אינו דואג לאל, אינו לוחם למען היהדות, אך הוא עצמו יהודי שלם. אחריו בא נח גרצקס, חתנו של ר' שמואליק. בשנים של היטלר התהלך נח רעב, חלוש, בכיסו תמיד עיתון רוסי ישן ובו מאמרים על מפלות עתידיות של היטלר, וסיפר על המיתה המשונה של היטלר. אני פוגש אותו אצל מושקה ראניר שרכש את הבית מן היררשים של מאנס ביגל. נח מוציא דף נייר ומספריים קטנים, חותך בנייר ומתקבלת מפה של אירופה. נח אומר: "היטלר כבש את כל אירופה". עושה חתך נוסף באותו נייר ומתקבל חצי כדור הארץ. נח אומר: "היטלר כבש חצי עולם". כך הוא גוזר הלאה ומתקבל מגדל עם צלב והוא אומר: "עתה באה המיתה המשונה של היטלר". נבואתו התגשמה, מאוחר מדי. אך באותו רגע, התמוגגו יהודים מנבואתו.

בית האבן הגדול של סנדלר, נותר שלם, ומאכלס משרדים סובייטיים. בפעם האחרונה התפללתי בבית הכנסת הקטן, הסמוך לבית הכנסת הגדול, עם המניין של סנדלר, גם הוא השתתף, יותר לא ראיתיו.

סנדלר היה איש רב-צדדי. בימי הצאר ודאי לא האמין שהוא בגלות, הוא צמח בתוך השפה והתרבות הרוסית. יהודי דעתן ובעל השפעה. הייתה בביתו חתונה של קרובה, מפקח המשטרה לא התיר להובילה לחופה בליווי כליוזמרים. סנדלר עורר מהומה, התקוטט עמו והחליף מהלומות עם השוטר. באותם ימים היה בזה משום העזה. בתקופת היטלר נספו עשרות אלפים באלפי מיתות ואיש לא עורר מהומה.

במשך 40 שנה ריפא סנדלר והציל ילדים, יהודים ולא-יהודים, מחוליים שונים. בכל בתי הגויים במרחב אוזירו-קריסין עד דובה-סווריץ'ביץ', קיבלו ממנו תרופות. בשנים 1918-20, כשהשתולל הטיפוס באין מפריע,

סנדלר ה"רופא" [חובש] ממש מסר נפשו למען גויים ויהודים. לא נמצא גוי אחד שייתן מחסה לאשתו ולילדיו בשנות הקטסטרופה.

והנה אני רואה את הכנסייה הפולנית וקודשיה הקתוליים, קברי גיבורים וקדושים פולנים. כל הפאר והזהר הקתולי הוזז ממקומו, שוררים שם אי-סדר והפקרות. יהודי דתי נתקף אף הוא חלחלה וחש גועל לנוכח הסדיזם המטורף שביזה ערכים מקודשים של אמונה שונה.

בית המידות מאבן של נסיה-הירש [גרשטיין] עמד מאות שנים. ב-300 השנים האחרונות היה שייך ליהודים, עבר מאב לבנים והיה עד לשורשיות היהודית. בתקופת הממשל הפולני הובאה למועצת העיר, מוורשה, תמונה שצוירה בדומברוביץ לפני 300 שנה, והייתה תלויה במוזאון בוורשה. בציור נראית הכנסייה הפולנית עם הכניסה לשוק, ומשמאל, הבניין של נסיה-הירש. עתה אין שם אלא הריסות. הקרבן האחרון מן הבניין ומנכדי נסיה-הירש: הרשל גרשטיין. הוא נהרג בידי גויים ביער, עשרה חודשים לאחר השחיטה.

והבית המרווח, הצבוע, היה שייך לברל גוטליב. בית מלא ילדים, בנות יפות, בנים מוצלחים. מכאן יצאו סגנויות ראשונות ללמוד בבתי ספר חילוניים. הבן הבכור משהלה, התקשה להיכנס ללמוד בבתי הספר הרוסיים בשל שיטת המכסות. הוריו לא חסכו מאמצים, ומשה למד שם. הבת הבכורה הינדל, למדה רפואת שיניים. הבן הצעיר אברהם, היה מן החלוצים הראשונים שעלו לארץ ישראל. הבנות היפות התחתנו בוורשה, רובנה. האם דינה ושני בנים עלו לארץ ישראל. ברל גוטליב נפטר במקום. כעת הבית בידי גויים.

בעמדי ליד ביתו של ברל גוטליב אני נזכר בכפר בוורובה, על שפת נהר סטיר. חיו שם שתי משפחות יהודים גדולות: בוקסר עם ילדים ונכדים. יוסל זיסקינד עם ילדים ונכדים. הבנים, הבנות והנכדים של משפחות אלה נסעו מדי שנה לבקר בדומברוביץ אצל דינה גוטליב, בדרכם היו עוצרים לחנייה בבית אבי בכפר דובה, שם נחו ובילו שעות אחדות. משפחות אלה עסקו בנכסים, ניהלו אחוזות, מאות פרות ואורות פרים, מבשלות שכר. הצטיינו בעשירות של פריצים, פשטות יהודית, רווחה של גבירים ליטאים, אחווה ולב פתוח. טיפוס זה של יהודי לא נראה עוד.

ברחוב זה ניצב בית האבן כפי שהיה. בפנים אותו סידור, הכיתוב הלטיני, הבקבוקים, אך הבעלים הקודמים של בית המרקחת, היהודים הניה מטוסוב, בעלה וילדם, אינם. היהודים שמחו שבית המרקחת הוא יהודי. במקרים מסוימים קיבלו עניי דומברוביץ הנחות גדולות ולעתים קיבלו תרופות חינם. באמצע הלילה היה יהודי מקיש בחלון חדר השינה ללא גינונים וקורא: "הניה, נחוצה לי תרופה".

במקום זה עמד בראשית המאה ה-20 בניין ענק שהתפרש על פני רחוב וורובין ואל השוק. בחזית היה גשרון פינתי גדול, מקורה, נשען על עמודי אבן לבנים גדולים עגולים. בזמן השרפה הגדולה הזיעו כבאי סארני, דומברוביץ, וורובין יממה תמימה סביב הבית. אז נקרא הבית על שמו של אברהם-יקותיאל. בנו, משה-הירש פוטרך, בנה במקום בית אבן נוח. זמן-מה דרו שם תורה וגדולה בכפיפה אחת. משה-הירש, נגיד, חסיד סטולין, ירא שמים, איש שלו. היו לו בנים, בנות, חתנים, שגם להם היו כבר בנות מוצלחות. לאחר מלחמת העולם הראשונה נזדעזעה ממלכתו של משה-הירש. האב, הבנים, החתנים, נפטרו. הבית נמכר להניה מטוסוב. לימים נספתה אף היא. עתה ניצבת בבית המרקחת גויה זרה, סובייטית.

מיד לאחר בית זה ניצב מבנה ארוך דו-צדדי. במחצית האחת גרים בני משפחת שפירא, ניני ר' איצי דיין. מזמנו של ר' איצי דיין עד לחורבן חלפו 32 שנה, בבית התחלפו ארבעה דורות. כולם היו חריפי שכל. האחרון, איציק שפירא, גם אותו פיתה גוי לבוא אליו. תחילה העביר אליו איציק נכסים ורכוש שלו ולאחר מכן, בזמן השחיטה, בא לשם עם אשתו, כפי שנדברו, לחפש מחסה. הגוי הביא גרמנים והם רצחו אותם.

המחצית השנייה של הדירה, בילדותי היה שם בית המרקחת, עבר לימים לידי ר' מנדל מטוסוב וילדיו. בבית הייתה רווחה של גבירים, אנשי תרבות, בנות משכילות, חתנים כבודים. בן מוצלח, כלה אינטליגנטית. אך במהרה החלה השקיעה. מקרי מוות תכופים רוקנו את הבית. באותו זמן חלה התדרדרות בעסקים. הקרבן האחרון, הבן דודיק, לא האמין כי גרמניה של גתה, קנט, בטהובן, תהיה מסוגלת לרצוח באכזריות אנשים חפים מפשע.

ברחוב וורובין גרו יהודים בחזית בלבד. הרחוב לכל אורכו מיושב גויים. מימין, ביתו של מאשה המלמד, בניו התפזרו בעולם. בבית התיישב

בְּלִזְאוֹסְקִי מִנְהֵל הַחֲשִׁבּוֹנוֹת, יְהוּדֵי מוֹשֶׁלֶם. בֶּן שְׁלוֹ שׁוֹטֵט זֶמֶן-מָה בִּיעָר, הַגּוֹיִים הִרְגוּ אוֹתוֹ.

כֹּאן יֵשֶׁב מִנְחֵם, הַחֲזֵן מִן הַשְׁטִיבֵל שֶׁל סְטוּלִין. הַרְבֵּי מִסְטוּלִין אָמַר בַּהֲתִייחֶסוֹ אֵלָיו: כִּי יֵשׁ לוֹ בְּדוֹמְבְּרוּבִיץ חֲסִיד וְחָצִי, בְּשָׁנֵי הַשְׁטִיבֵלךְ שֶׁל סְטוּלִין חָצִי חֲסִיד בְּכָל אֶחָד, וּמִנְחֵם חֲזֵן, הַחֲסִיד הַשֶּׁלֶם. יְהוּדֵי יִשְׂרָאֵל. מֵאִפְּיָנוּ הָעֵיקָרִיִּים: אַהֲבַת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, אַהֲבַת תּוֹרַת יִשְׂרָאֵל. אַהֲבַת יִשְׂרָאֵל שֶׁל הַתִּייחֶסָה לֹאֵלָה שֶׁהִיִּתָּה בָּהֶם אַהֲבַת הַשֵּׁם וְאַהֲבַת הַתּוֹרָה. כֻּלָּפִי אַחֲרִים הִיָּה נֹקֵם וְנוֹטֵר.

כֹּאן גָּרוּ גַם שְׁלוֹחוֹת מִמִּשְׁפַּחַת אַבְרָהָם-יְקוֹתִיָּאל. בִּיִּרְאָךְ וִילְדִיו. הַבֶּן מֵאִיר, בַּחוּר נְבוֹן, וְבֵת אֵילֵמֶת. אֲשֶׁר שֶׁל מֹשֶׁה-הִירֶשׁ, חֲסִיד נִלְהָב. תִּמְדִּי הַתַּעֲנָה וְלֹא מִצָּא פִּרְנֶסָה. שָׁמְעוֹן אִיסֵד וּמִשְׁפַּחְתּוֹ, יְהוּדֵי שְׁקֵט וּמַהוּגֵן שְׁעִינֵיו מִהוֹרֵהֶרֶת, בְּנוֹת צַעֲרֻת עֶסְקִינִית צִיּוֹנִית, בָּנִים שְׁעֵלוּ עִם אַחוֹתָם לֶאֱרֶץ יִשְׂרָאֵל. חֲתָנוֹ שֶׁל אִיסֵד, בְּרַל שְׁפִירָא, צַעִיר מַעֲמִיק הַגּוֹת. בַּעַת צָרָה הָעֵנִיק לְכָל אֶחָד עֲצוֹת מִשְׁפָּטִיּוֹת. בְּבֵיתוֹ יוֹשְׁבִים תִּמְדִּי אֲנָשִׁים וּמִתִּיעֲצִים עִמּוֹ. בְּמִשְׁךְ 20 שָׁנוֹת הַמִּמְשָׁל הַפּוֹלְנִי בְּדוֹמְבְּרוּבִיץ, נֶאֱבָק מִשְׁפָּטִית לְמַעַן כּוֹלֵם וּלְמַעַן נִפְגְּעֵי הָאֲנִטִּישְׁמִיּוֹת. בְּסוֹף 1939, כִּשְׁחָלּוּ הַסּוֹבִיִּיטִים לְשַׁלּוֹט בְּדוֹמְבְּרוּבִיץ, הִתְבַּטָּא: "אַחַת אוֹמֵר, יֵשׁ עוֹד צֶדֶק בְּעוֹלָם, וְהוּא הַמִּשְׁטֵר הַסּוֹבִיִּיטִי". בְּשָׁנַת 1941 נִשְׁאַל: "בְּרַל, מָה בַּעֲנִיִן מַעַט צֶדֶק?" הוּא לֹא הִשִּׁיב. שָׁנַת 1942 הִתְקִימוּ בְּבֵיתוֹ יִשִּׁיבוֹת סְגוּרוֹת שֶׁל הַיּוֹדֶנְרֵט בְּדִבְרֵי הַכּוֹפֵר וְהָאֲכִזְרִיּוֹת הַגֶּרְמָנִית. בְּרַל אָמַר: "אֲצֵל הַסּוֹבִיִּיטִים בְּלִבֵּד יֵשׁ מַעַט צֶדֶק".

שְׁפִירָא בְּעֵל אוֹן אֲחֵרֵי בֵּת שְׁמֵעוֹן יִסְרָאֵל, מִיט דִּיעֲרַע קִינְדֶּרֶר — מֹשֶׁה אוֹן סְאָנִיעֶלֶץ, זִיל.

בְּרַל שְׁפִירָא, נִכְדוֹ שֶׁל ר' אִיצִי דִּיין, בָּרַח מִן הַגֶּרְמָנִים. הוּא שׁוֹטֵט בְּמִשְׁךְ חֳדָשִׁים בֵּין שְׁדוֹת וִיעֲרוֹת, עִירוֹם רַעֲב. הוּא לֹא זָכָה לְמַעַט צֶדֶק סּוֹבִיִּיטִי, וְנִהְרָג בִּיעָר בְּיַד פֶּרֶטִּיזְנִים אֲדוּמִים, סּוֹבִיִּיטִים.

"הגבירים" של רחוב צארסקה

ברחוב צארסקה לא ישבו בני השכבות הנזכרות לעיל. בזמן התעמולה של היטלר על רצונם של היהודים להשתלט על העולם, על ההון היהודי המנצל את ההמונים האוקראינים, על קומוניסטים יהודים היושבים בקרמל ורוצים לשלוט בעולם – לא הבינו דיירי רחוב זה, הקבצנים, בעלי העגלות, הרוכלים, כי הכוונה אליהם. נזכור אותם לפחות, את "ברוני הממון", "בעלי העושר", "שליטי העולם", "הפוליטיקאים", "מחרחרי המלחמה", שצמחו בדומברוביץ ברחוב צארסקה. נגדם ניהלה התעמולה הנאצית מערכה פרועה; הפטריוטים האוקראינים הסיתו נגדם וקראו לעם האוקראיני לרצוח יהודים כי הם כבשו את אוקראינה; הוולסובצים הרוסים הלהיבו את ההמונים וקראו לעקור משורש את היהודים, כי יהודונים אלה, מן הרחוב החזירי, הביאו על רוסיה הקדושה את הקומוניזם, והם מגרשים את העמלים הרוסיים המשוחררים, לקולחוזים.

נזכור אותם כל אחד מהם בשמו, מקצועו, אורח חייו.

בפינת הרחוב המוליכה לבית החולים או לבית העלמין, עמד ביתו המחודש של הסנדלר השקט והחרוץ, חנא-לייב, שחלק ניכר מן הגויים נעלו את מגפיו. סמוך לביתו התגוררה אישה בודדה עם שני ילדים. הבעל היה באמריקה, אך חוקי אמריקה [חוק ההגירה משנת 1924] מנעו את הבאתה לשם, והיא חיה כאן חיי עוני עד שנחת על צווארה החלף של היטלר. ועתה, ברל הצהוב, עגלון שהוביל נוסעים. בעל המילה בקרב העגלונים המכנים אותו: ברל מפקד. בשבתות יושב אל שולחנו של ר' נחומצה בבגדי שבת, מאזין לתורה חסידית, חוטף שיירים ומרים כוסית.

והנה פסח ודוד, ניוורקס [?], בעלי עגלות הנושאים על כתפיהם שקים כבדים וחביות, בעלי סוסים מצומקים. בביתם נשים מיוגעות וילדים רעבים. שכנם הוא בעל העגלה חיים גאמפל, המגמגם, שסוסו מרופט ותיל קושר את המוטות לחישוקים. מעולם לא הייתה לו אפשרות לתקן אצל נפח את העגלה המתפרקת. יוסלה שפרגר, מנקה הארובות. לייזר העיוור שאשתו הובילה אותו בין הבתים ליטול מתת נדבה, בעבר היה זמר ובעל תפילה באודסה.

חיים וורונה היה קרבן ראשון לשחיטה. ניסה לברוח, אוקראיני ירה בו. עד למלחמה, היה נודד כל השבוע בכפרים. איש ישר מאוד, שקט. כספי הפדיון שלו, 200 זלוטי, ניתנו כהלוואות למכרים גויים כפריים ונשארו בידיהם עם כניסת הגרמנים. אליה וורונה, המכונה ברוך, היה בעל עגלה, קבצן, ביתו היה מלא ילדים. בגטו רעב כהוגן.

ליפא הראבוי, היה אך בבואה של בעל עגלה: ללא כוח, ללא סוס, ללא עגלה. ישב שם גם מוישל סגלוביטש, היה מתווך, סחר בסוסים זקנים, והיה מיוודד עם גויי הסביבה.

בצד, בסמטה הצרה, גר יששכר-ולוול סורוקין' איש ירא שמים. לעת זקנתו דאג לקבצנים. בצעירותו הטליא ותפר מגפיים מן העור החזק ביותר במחירים הנמוכים ביותר, שלא לרמות חלילה יהודי, לא כל שכן גוי, כי זה חילול השם.

סניה הזג, נושא כל השבוע תיבה על גבו, גיר שחוק, כלי לכה. פוסע שחוח מבית לבית, אוטם, מתקין זגוגיות, במזומן וגם בהקפה, וגובה את הכסף במשך השנה כולה.

כאן גרים יוסל ראבוי החייט, יוסל קאזקזה, יונה בעל עגלה. יונה, בשעה שהוא מוביל משאות צווח וצועק, דוחף את העגלה, נהרות זיעה נוטפים ממנו, כך גם ולוול בעל העגלה. כאן היה גר אורילה הזקן, הלך לטבול במקווה חם, התעלף ומת בטהרה.

כאן גרו בעבר כל בני קובזלו המכונים: הצורך. בדומברוביץ לא צריך היה אדם להיות חלילה צורך כדי לזכות בכינוי שכזה. חולשה הייתה אצלנו, להצמיד כינויים מופרכים. ר' שמואל קליגון הזקן, קרא פעם בפורים בבית המדרש את המגילה, כשעמד בקריאת שם ויזתא, מעשרת בני המן, נתקף שיעול. מאז דבק בו השם ויזתא ועבר בירושה לילדיו. הוא הדין בכינוי צורך. הם היו רוכלים, יהודים בעלי הדרת פנים, זקנים נאים, מעורים במאות כפרים. התפרנסו מהם בצמצום.

קיפקה הסנדלר, היה חובש את כובעו נטוי מעט על צדו, זקנו היה סרוק בכיוון המנוגד לכובע. במשך שנים ארוכות היו החלונות בבית המלאכה שלו שבורים בקיץ ואטומים בסמרטוטים בחורף. בניו היו בנוער בונד וכשגדלו היו דלפונים גדולים.

גבאי בית המדרש והחברה קדישא של ברזנה, גר אף הוא כאן. הוא מילא את שני התפקידים לא משום שהתעשר מהם. שנים רבות טרח למען בית המדרש של חסידי ברזנה, והם רצו שלאחר מותם יקברו אותם אנשים משלהם. וחסידי סטולין דרשו כי לאחר מותם יטפלו בהם חסידי סטולין. כך התהוו בדומברוביץ שתי חברה קדישא. כאן, ברחוב צארסקה היה מעון הגבאי של חסידי ברזנה, ר' מרדכי-הירש.

מבטי מקיף את הרחוב כולו, רחוב שכל יהודיו נספו. מכל הבתים נותר על תלו ביתו של אברהם קובזלו בלבד. אברהם ברח ונדד ביערות, שדות, ביצות, ועצמותיו הובאו לקבורה על תלולית קטנה בביצות פינסק, ליד עץ אורן גבוה שחרטתי עליו באולר את המילים: פ"נ אברהם בן יצחק קובזלו. בהביטי על ביתו, אני רואה שכל בתי הגויים נותרו שלמים, ועוד נוספו חדשים, שהועברו מן הצד היהודי.

ברחוב זה, גר יהודי שנולד, גדל והתחתן כאן. 86 שנה חי כאן, זכה להגיע לימי היטלר ונהרג בסארני. זה היה ר' חיים לנדוי הזקן שכונה הגלגול, כי כאשר דיבר בביתו, שמעו אותו עד לשוק. בצעירותו ובבגרותו היה בעל-בית חשוב, אב לילדים, נכדים, משרתים. החזיק בחכירה את הדואר העירוני ובחצר הייתה לו אורווה גדולה מעץ. באורווה עמדו, לדבריו, עשרים וכמה סוסים כאריות, בשלל צבעים. ר' חיים היה מבין גדול בסוסים. היה נוסע לירידים ואסף לעצמו אורווה מלאה סוסים שלא היה מה להתבייש בהם גם שעה שהובילו מנהל בכיר. סמוך לאורווה הייתה סככה ובה עגלות נוסעים מצוחצחות ומרכבות מאיכות משובחת. בצעירותו לא נקף אצבע למען איש. כשמושל ז'יטומיר, שונא ישראל, הטיל על היהודים גזרות ופרסם צו ליטול מן היהודים את חכירת בתי הדואר, כתב חיים חוזה על שמו של גוי. באחד הימים בא המושל לדומברוביץ עם מאה צ'רקסים כדי לדכא את מרידת הגויים של מאצ'ולישץ, שלא הניחו לגרף פליאטר לחפור תעלות ביער שלו, ליד כפרם. ר' חיים רתם שלוש סוסות, לבש קפוטת שבת שחורה, חבש כובע משי שחור, שרבב את צווארון כותונתו הלבנה, חגר אבנט משי, סירק את זקנו השחור, התיישב על המושב, נטל את המושכות בידיו והסיע את המושל בעצמו, במהירות רבה. שאל אותו המושל: "מי אתה?" השיב לו: "אני חיים לנדוי, יהודי מדומברוביץ. לכבוד המושל, נציג הצאר, אין לשקר: הדואר הוא שלי, ומי מסוגל לעשות את העבודה טוב ממני?" שונא ישראל זה, המושל, אישר לר' חיים להמשיך להחזיק בדואר.

בשנות השובע השתתף ר' חיים בכל צורכי העיירה, נתן ביד רחבה לצדיקים. בזקנתו נותר לבד. הילדים מתו עליו בחייו, ובביתו הגדול מצאו מקום לינה כל הלך עני, כל חסר בית. עד סוף חייו באו אליו גויים לשמוע דעתו על רגלי סוסים.

הפושעים של היטלר, גררו מרחוב צארסקה יהודי כבן 60, בעל זקן ופאות, לבוש קפוטה ארוכה, הכו אותו וצילמוהו בתנוחות שונות. לימים, אחרי השחיטה, הביא לי גוי, ליער, עיתון עם תמונת היהודי, ומתחתיה כתוב: פרטיזן יהודי שנתפס עם רובה בידו.

ההיטלריסטים ומשרתיהם, אוקראינים, ליטאים, לטבים, אסטונים, פולנים, היו צמאים לדם. המציאו שקרים למאות, ובעצמם החלו להאמין בהם. ואם עוד היה ניצוץ רחמים, הוא כבה. מי שהייתה בו תחילה מעט בושה, האמין לימים כי בעזרת שקרים ירחץ בניקיון כפיו. סיפר לי אוקראיני בשם זיניוויטש, בעל אחוזה בכפר דובה, ידיד של משפחתי, כי ידוע לו בוודאות שכאשר גירשו הסובייטים את הכנופיות של היטלר מקייב, זימן הגביטס-קומיסר של סארני ישיבה של מוסדות הממשל בסארני, ודן בשאלת פתיחת בורות היהודים ההרוגים ושרפת עצמותיהם, כדי לטשטש עקבות וסימני הרצח. כשאמר גרמני זקן ממפקדת המשק כי זהו רצח כפול, לא ראו אותו עוד בסארני. זיניוויטש הוסיף: "בני כלבה, לרצוח לא התביישו, אך חששו שהעולם ידרוש מהם לתת את הדין על השחיטה". למרבה הצער, לא אדם ולא שד, לא שטן ולא מלאך, אף לא האל עצמו, אינם דורשים חשבון.

הרצחת וגם ירשת?

זה ימים אחדים שאני משוטט בשטחים השוממים, מגודלי הקוצים. אני נעצר ליד כל פינה ונזכר באנשים שגרו במקומות אלה בעשורים הראשונים לחיי, ואלה שגרו כאן בשנים האחרונות ועונו למוות. הגויים פירקו את הבתים והעבירו אותם לחצרותיהם. הם חפרו את המקומות בחיפוש אחר אוצרות נסתרים. הנה אני עומד בשטח החפור של אברהם ריזגול, איני מבין מה חיפשו אצל הקבצן. עוברת גויה זקנה, ואני שואל אותה. היא משיבה: "זהב חיפשנו". רוצה לומר, גם לעני ביהודים היה זהב.

בין החורבות אני פוגש מדי יום את הפרטיזן פינחס ניימן, יהודי שניצל. פניו המאובנים מלאי צער, אך עיניו יוקדות בזעם. בכל אחד מהם הוא מטיח את מעשי הרצח שלו ומה העונש הראוי לו. לי הוא אומר: "אתה ויהודים כמוך, מה אתם בורחים מאסונכם, פחדנים, ומפקירים את הקדושים? אם צריך לתקן דבר בעולם, יעשו זאת אחרים. תפקידנו, להישאר כאן ולערוך חשבון עם הרוצחים". הוא מבקש להגיש חשבון. הנה הוא הולך עם חיים הוכמן לרחוב בעל השמות הרבים, הנקרא גם רחוב צארסקה. הם רואים שם, בשטח של יהודי, גוי מניח אבן פינה ורוצה להתחיל לבנות במקום בית. הם ניגשים אליו. פינחס אומר: "אמור רוצח, את בעל הבית חנקת, ואתה רוצה לרשת אותו? לכל הרוחות, לא! שמי פינחס ניימן, ואתה, רוצח שכמותך, לא תבנה כאן בית". כשמביט הגוי בעיניו של פינחס, הוא יודע בלבו כי במקום זה לא יבנה בית. פינחס אינו נרגע ואומר אל הגוי: "ברחוב זה חיו קבצנים ואנשי עמל יהודים שרעבו ללחם. כאן תפר חנן-לייב הסנדלר מגפיים לכל מועצת דומברוביץ, ארבע עשרה שעות ביממה, מסרם בלא תמורה, וביקש את כספו לאחר שלוש שנים. אתה ואחיך הרגתם את חנן-לייב ואת ילדיו, עכשיו אתה רוצה לרשת אותם?" פינחס ניימן נשאר בדומברוביץ, להביא לדין את הרוצחים.

בבית הקברות החדש ובבית העלמין הישן

אני לוקח עמי את חברי ושותפי לאסון, חיים הוכמן, ואנחנו הולכים לבית הקברות החדש, לקברי אבות. הקברים הטריים, של הקדושים שנורו, הם מחוץ לשטח בית הקברות, מעבר לגדר. הם חרושים, ובשדה זרועה חיטה. משם אנחנו באים לבית העלמין הישן. הגדר, המצבות, השטיבלך [אוהלי צדיקים], הוסרו מזמן. בית העלמין חפור כולו. עצמות לבנבנות מתגוללות סביב. הנה גולגולת שלמה. השיניים מעידות כי זה ראש של איש צעיר. במרחק לא רב מצטנפים חזירה עם שמונה גורים, ראשיהם באדמה. מיד יגיעו אל הגולגולת. נרעד אני חוסף את הגולגולת ומניח אותה בתוך קבר פתוח. אני מסתכל ורואה מחזה מזעזע: בכל בית העלמין אין אף לא שטיבל אחד. כל הקברים שקועים. אני חושב כי מן הסתם, מתמלאים הקברים מים כשיורד גשם. הלב נחמץ.

הנה אני עומד ליד הקבר הכפול של ר' איצי דיין ובנו. המבנה איננו. הבסיס נותר. הכרתי את המקום היטב. בשכנות אליו, מקום קברו של

סבא רבא שלי, הרב הראשון של דומברוביץ, הדיין סנדר-נתן. לאחר 90 שנה בקברו, הוא בא בחלום אל דודתי שיינדל, כלת נכדו, ואמר לה: "תכריכי רטובים מגשם, הקימו גג מעליי". נאספו הנכדים והקימו גג מעל קברו. עתה אני עומד במקום, סבא רבא שלי שוב ללא גג, ובקרבת מקום עוד שני קברים שקועים, ללא גגות. מדוע אינם באים בחלום – שאלתי בלבי – אל העולם הרצחני המרושע ואינם תובעים את עלבון העצמות החפורות, הפזורות לרוח? מדוע עד היום לא טבע העולם המרושע בים הדם היהודי השפוך?

בעמדי בבית העלמין ההרוס, נזכרתי בבת שהייתה הולכת לבית העלמין לספר לאמה המתה, כי היא חיה בשלום עם בעלה והפרנסה מצויה. במחשבותיה ראתה את אמה מתמוגגת מנחת בקברה. בשעת צער היו הולכים מיד לבית העלמין לטעון אל הקרובים המתים וחשו שסבא מצטער בקברו ומתכוון לדרוש מידת חסד מלפני כסא הכבוד. בשעת צרה הייתה ליהודים משענת, בית העלמין הרי מלא זכות אבות! אני עצמי ראיתי פעם שהביאו מת לבית העלמין הישן, ולא היה מקום לחפור קבר. אברהם, שמש השטיבל, פלט צעקה: "בשם כל החיים אנו גוזרים, הצטופפו ופנו מקום לחיה בת הרב סנדר-נתן". ואני רואה בעליל, מאות מתים מלקטים בקבריהם את הקיטלים ונוטלים עמם את שקיות העפר שלמראשותיהם, ומצטופפים עד שנוצר עוד מקום. על כך אמר ר' אברהם: "ראו, 38 שנה שוכבת כאן חמותה של חיהלה, מן הנמנע שיהיה לידה מקום פנוי. כנראה הצדקניות הקדושות נדחקו ופינו מקום לכלה, שתשכב ליד חמותה".

כאן, על התלולית, ניצב בעבר אוהל שנחו בו צדיקים, מקובלים, ובתשעה באב עלו אליו כולם. שם, מקום מנוחתם של הרבנים: ר' סנדר-נתן, ר' איצי, ר' יעקב זצ"ל. מדוע שתקתם?

וכי לא באו הרב הזקן, ר' נחומצה, והרב הצעיר ר' אבאלה, לספר על הסכנה הגדולה? בערב האחרון, כמעט על הקבר הפתוח בסארני, התפלל ר' נחומצה מעריב בציבור, התפלל באמונה שלמה, בהתלהבות אמר את המילים: "והגן בעדנו והסר מעלינו אויב, דבר וחרב".

כך נפרדתי מדומברוביץ, מרחובותיה הגלמודים ובתיה השוממים. ספגתי בנשמת וחרטתי בזיכרוני את האימה והייסורים של החורבן והאבדן. יומם ולילה עמדתי בין החורבות המגודלות עשבי פרא, לא

היה בכוחי לשלוט במחשבותיי. לא ערכתי חשבונות אך גם לא יכולתי להגביל את הרצון. עמדתי מאובן למראה ביטויי הזוועה, שפתיי מלמלו תחינה איומה: שייפלו השמים, האדמה תתכסה עשב פרא וכל הבתים יינשאו ברוח, כי העולם אינו אלא מאורת נחשים. התפללתי כי אותם נחשים יהפכו אף הם לבורות מלאי עצמות, כפי שקרה לאבות, אימהות, ילדים יהודים.

ואם תוצג בפני השאלה: הייתכן? אשיב לשואל: "ראה והבט אם יש מכאוב כמכאובי!"

מתוך חלק ד': ניצולים מספרים ע' 723 – 774.

קבוצת ניצולים בדומברוביץ

תוספות (חומר שהגיע למערכת לאחר עימוד החלקים הקודמים)

יצחק פייגלשטיין עובדות שאין לשכוח

א. אנשים בעיירה

אנשים טובים, רעים, חזקים

מנבכי הזיכרון המעורפל עולות לנגד עיני דמויות נאות הבאות לפעמים מכותל המזרח, לפעמים מאחורי הבימה, מן הקמין, מן הספסלים האחוריים שליד הדלת. היו בהם יוצאי בתים מרווחים שלבם לא נאטם, והתייחסו לזולת בחמימות ובפתיחות. היו שגדלו בחדרים זעירים ששמשותיהם מנופצות, סמוך לבית מלאכה של סנדלר, ליד בור שפכים, בין קירות מחופי דלות טחובה, אך עיניהם מאירות ונעימות, מלטפות ומנחמות. היו אימהות שידעו שובע, שעשו למען אימהות רעבות, שיהיה גם להן חלב לתינוקותיהן. היו אימהות קשות יום, מוקפות חצי תריסר ילדים, דווקא אימהות אלה, היו להן מבטים רכים ומילות נוחמים לאימהות מוכות גורל יותר מהן.

ראיתי בגטו אנשים טובים פורסים מפת לחמם החרבה, ונותנים לזולת, שגם זה לא היה לו. היו שהלכו מדלת אל דלת בגטו, ניחמו כי מפלת היטלר קרובה, ובשעת מעשה השאירו לחם יבש או קוביית סוכר על המדף.

היו גם אנשים רעים בעיירה, הרוע היה פועל יוצא של חיי הגלות. הפרנסה הייתה קשה כקריעת ים סוף, רדיפות וביזוי מצד השליטים לא חסרו, בתנאים אלה עלולים גם טובים להפוך לרעים.

היו בעיירה אנשים בעלי רצון חזק, בכל המעמדות. הם נחלקו לקבוצות ברורות. האמת, כולם רצו להטיל את השקפתם האישית על הכלל.

אחדים היו מנהיגים בבתי המדרש והקיפו את הקשור לרבנות, שחיטה, חברה קדישא, גבאות, שמשות, חזנות, חינוך. רבים עשו זאת ביראת שמים ובמסירות נפש, נלחמו למען הרבי שלהם, בית התפילה שלהם, החינוך שלהם, המשך יהדותם – חששו מרוחות חדשות.

אחרים היו מפיצי רעיונות והשקפות חדשות, ראשי המדברים שהודות לפעילותם היו לנו הסיעות הציוניות השונות, בונד, סוציאליסטים של שמאל רדיקלי וזרמים נוספים. היו כאן אנשים בדרגות כוח שונות. אצלנו בעיירה לא שקטו. ענייני הציבור בלעו זמן רב והכניסו תוכן רב. ראשי המדברים הגנו בלהט על השקפותיהם ובדרך זו החדירו את הרצון לידע ולעסקנות.

גם החסידים הזקנים, משלוש החצרות (ברזנה, טריסק, קרלין-סטולין), האירו בכל הזדמנות את שיטותיהם והסבירו קוצו של יוד בכל שיטה.

קשה לומר מהו מקור פרץ הסער בדומברוביץ, כבר בדורות קודמים הפגינו היהודים חיוניות במאבק רב-היקף. צעירי דומברוביץ לחמו למען רפובליקה עממית עצמאית בדומברוביץ בסוף שנת 1918. בזמן המיזוג המאוחר של רפובליקה זו עם הרפובליקה הסובייטית הכללית, עלו עשרות צעירים לגדולה: בנו של חיים תניא, היה דיפלומט בשגרירות הסובייטית בברלין; בנו של גדליה אתלס היה רקטור באוניברסיטת מוסקבה; מודק היה פקיד בכיר באן-קה-וה-דה; שפטריק ולווין היו בעלי סמכות סובייטיים; בנו של איצל קרצמן היה תומך של טרוצקי, ידו של סטלין הגיעה אליו בשל כך.

יהודי דומברוביץ היו פעילים מאוד בהתקוממות הפולנית בשנים 1831, 1863, לחמו במהפכת הנפל בשנת 1905. מתנדבים בצבא פולין בשנת 1919, נטלו חלק בשמחת כניסתם של הרוסים בשנת 1939.

בחורי דומברוביץ, היו מיוצגים במוסדות המרכז הציוניים. יהודי דומברוביץ היו פרטיזנים לוחמים ביערות כנגד היטלר ימ"ש.

אנשי דומברוביץ היו פעילים במאבק בין המתנגדים והחסידים כשניכרה השפעת הגאון מווילנה כנגד חסידות קרלין המתהווה בפולסיה. יוסל ברז'נר, סב סבי, הוביל את המערכה כנגד אביגדור, הרב של פינסק. באמצעות שתדלנות – אצל הגרף פליאטר מדומברוביץ, אצל הנסיך רזיוויל ממנקוויטש הסמוכה לסטולין, אצל נסיך זלובין – התאחדו אנשי הקשר של חסידי שלוש העיירות בהנהגת דומברוביץ, הראשונה שקיבלה את החסידות בימי המגיד ממזריטש. הם נטלו מר' אביגדור את רבנות פינסק שהקיפה את גליל פולסיה כולו. הדבר גרם לשקיעתו, כפי שציין ההיסטוריון אברהם כהנא בספר חסידות (תרפ"ב).

בראש חיי הכלכלה וענייני הציבור עמדו גם כן בעלי אופי חזק. לאחר השרפה בדורנו, בנו לעצמם בתי מדרש, את בית הכנסת הגדול, את המקווה, מוסדות חינוך, הקימו בנקים, רכשו חלקת קרקע לבית עלמין חדש. שכרו כרי מרעה אצל הגויים כל שנה בחול המועד.

בגטו, היה הרעב אצלנו קל מאשר בעיירות הסביבה, הודות לאותם אנשים בעלי אופי חזק שהתייצבו בראש הפעילות לספק לחם לרעבים.

אמנים בעיירה

אין בדעתי להעריך אמנות אם טובה היא או רעה. רצוני לציין כי בבית הכנסת הגדול השרוף, היה ארון קודש מגולף שהיה לפלא בעיני יודעי דבר והוגדר כיצירת אמנות. בבית הכנסת הבנוי גילפו מאיר-דוד קלס ובנו מאנס ארון קודש מן הרצפה עד התקרה, תערוכת פרחים, חיות, חצוצרות וכלי נגן אחרים, גם כלי זין הנזכרים בתהילים. גם בבתי התפילה הקטנים היו היכלות מגולפים נאים לספרי התורה הקדושים.

בשנות ילדותי, אצל המלמד בנו של ר' שמואל הקטן, היו מציירים לשבועות קישוטים למיניהם: מלחמת שור הבר בלווייתן, יציאת מצרים, מעמד הר סיני, שיווית ומזרחים למיניהם, אריות ונמרים.

היה בדומברוביץ, מבני דור המבוגרים, ר' מיכל שץ הצורף, שהיה מרקע וחורת ביד סיכות חזה בצורת פרחים וצמחים, צלחות כסף, גביעים לקידוש ועליהם ציורים כגון הכותל המערבי, יד אבשלום, מערת המכפלה, אשל אברהם. היו גם חרתי רהיטים, שייצרו מיטות, ארונות, שולחנות מגולפים.

זכור לי כי אימהותינו ואחיותינו רקמו מגבות ומפות בפרחים וציפורים, שקי תפילין מקטיפה לאבות, אחים וחתנים ועליהם תמונות תנכיות.

צעירי דומברוביץ העלו על הבמה הצגות תאטרון, בכללן הדיבוק של אנ-סקי. המקומות כולם היו תפוסים, והקהל עקב בעניין.

על הכליזמרים היו אומרים כי הם וירטואוזים שמקומם יכירם בבית המקדש. אחד מהם, יענקלה, ניגן במשך 27 שנים כינור ראשון

בתאטרון המלכותי בפטרבורג ולבסוף חזר לדומברוביץ, היה בעל תשובה, וניגן בחתונות כשעיניו אל הקיר.

אומות עולם בדומברוביץ

האוכלוסייה הלא-יהודית בדומברוביץ, 10,000 במספר, הייתה פרושה כטבעת סביב האוכלוסייה היהודית. היא ספגה אוויר של כרי דשא המשתרעים למרחוק, אל מעבר לנהר הורין במזרח, ושל שדות ויערות שנתמשכו לאורך קילומטרים רבים לכל עבר. במרחב זה שכנו כחמישים כפרים, בכל כפר היו שתיים-שלוש משפחות יהודים. סביבה כפרית זו הייתה קשורה כלכלית ומנהלית בדומברוביץ.

25-30 דורות של חיים יהודים שטפו ביניהם. הדור האחרון, שנשחט לימים בידי הגרמנים, סבל, יותר מן הדורות הקודמים, מאנטישמיות של אומות העולם. בזמן השואה הסכימו כמעט כל הגויים המקומיים לשחיטה, התבוננו פסיביים בהריגות וליקטו בשמחה את הביזה. יחידים בלבד היו חסידי אומות עולם שנתנו מחסה ומזון לכמה עשרות יהודים שניצלו.

האוכלוסייה הלא-יהודית, שמנהלית השתייכה לעיירה, נקראה עירונית, אף שהיה זה אלמנט איכרי טיפוסי שהתפרנס מן האדמה הדשנה שהקיפה את העיירה. פרט לעבודת אדמה, שהייתה מקור פרנסתם העיקרי, עסקו האיכרים בעבודות פיזיות שונות וניהלו חיים צנועים וקשים. אחוז קטן של משקים חקלאיים התמוטטו והפסידו את אדמתם. הם טענו תמיד כי בעל האחוז הגדול, פליאטר, אשם בצרותיהם. כשהצאר ניקולאי שלח ועדה לאזור שלנו, לחקור את מצב האיכרים, השיבו כולם: סלקו את בעל האחוז והמצב ישתפר.

עד שנת 1918, הגדירו עצמם הגויים בדומברוביץ כבעלי לאומיות סובייטית. בבית הספר העממי הדו-כיתתי, ששפת ההוראה בו רוסית, לימדו ספרות והיסטוריה רוסית על צארים וגיבורים רוסים. בשתי הכנסיות הפרבוסלאביות ניהלו כמרים תפילות בסלאבית עתיקה. הכול קשר את האוכלוסייה המקומית למוצא רוסי טהור ולתרבות רוסית.

בעת ההיא המנהל בעיירה (מפקחי משטרה, שוטרים, שומרים), פקידי המועצה, הדואר, בית החולים, הרכבת, בית המשפט – הכול היה רוסי, מלא גאווה רוסית לאומית.

באותם ימים לא היה הגוי, כפרט, אנטישמי, הוא לא התערב בבעיות עולם, לא נאחז בעלילות כי היהודים בלבד הם האשמים בעוניו וברשע בעולם. על ממשל הצאר דיבר בכבוד רב. בשנת 1917 ראיתי על קיר בביתו של גוי, תמונותיהם של כל שליטי אירופה באותו זמן עם ציון מי מהם במצב מלחמה עם הרוסים ומי בעל בריתם. הגוי אמר לי: "אבינו, הצאר, הוא הנאה ביותר, הגני עליו מכל רע אם קדושה".

בשנת 1918 זועזעה נשמת הגוי. שושלת הצארים נמחתה בבת אחת, רוסיה עברה טלטלה, צצו דרשנים שהחלו ללמד את הגוי שהוא בכלל אוקראיני, שאדמתו נגזלה בידי עם זר (רוסים), והיהודים סייעו לעם הזר לעשות רוסיפיקציה לאוקראינה. אם כך – עורה עם מרטירים אוקראיני קדוש, והכה ביהודי! הגוי אמנם קיבל את התורה החדשה בחומרה, החלו להקיז את דמנו, אך השכן הגוי בדומברוביץ עדיין לא היה אז רוצח. עשרים שנות הסתה פולנית אנטי-יהודית בתחום הכלכלי-תרבותי, הסיסמא: "הורה, על היהודים!" חרשו והכשירו את הקרקע. לימים, בתקופה הסובייטית (1939-1941), החדירו האנטישמים הפולנים לראש האוכר האוקראיני כי הקולחוז הוא תעלול שהמציאה הקומונה היהודית כדי לענות את הגוי ולגזול את אדמתו ומשק ביתו.

התעמולה של היטלר-גבלס והסיסמאות של סטפן בנדרה נפלו על קרקע בשלה, גויים רבים בדומברוביץ נרתמו לפעילות לאומנית-אוקראינית בזמן מלחמת העולם השנייה. תחילה היה הדבר קשור בהבטחות של היטלר להקים אוקראינה עצמאית, מאוחר יותר ניתז כל הרעל הלאומני לעבר היהודים.

אומות העולם, שכנינו, הפסידו את שכר ההתעוררות הלאומית על מוקד האבדן היהודי.

ב. אפיית מצות

זמן רב חלף עד אשר הסכימו יהודי דומברוביץ להשתמש במצות תוצר מכונה בפסח. היו דיבורים על חמץ בפסח, איסור כרת רחמנא ליצלן, כי איך אפשר לחדור לתוך הגלגלים והאופנים במכונה ולנקותם כך שלא יישאר בהם בצק שהחמיץ.

הראשון שאכל מצות מכונה היה מנדל מטוסוב שהביאן ממינסק. הלכו לבחון את המצות הללו אך לא נגעו בהן: "מה שעולה על דעתו של

הליטאי". מטוסוב הגן בלהט על החידוש, טען כי מינסק היא עיר של גדול [בתורה], מאות בתי מדרש, ישיבות, תלמודי תורה, בתי אולפנא, הרחובות שם מרוצפים יהדות. ושם אוכלים מצות אלה. למה אפוא מקשה על כך דומברוביץ? טענות אלה השפיעו מן הסתם. כעבור שנה דאגו מיכל קרצמן, ליברסון, רוטנברג לקבל באמצעות מטוסוב תיבות מצות ממינסק. אך חלפו שנים עד שהרוב בעיירה אכלו מצות מכונה.

ההכנות לפסח בילדותנו. בימים ההם, החלו סבותינו וסבינו לעסוק בפסח עוד בקיץ. לכבוד פסח העמידו י"ן דובדבנים להתססה, טיגנו מרקחת, הכינו י"ן תפוחים, י"בשו תפוחים ואגסים, החמיצו מלפפונים. כל מלאכה לפי השולחן ערוך, בזהירות רבה, שחלילה לא ייכשלו בחמץ בפסח. בקיץ, בעת ההכנות, הכשירו חדר מיוחד בבית כמו בערב פסח, ובחדר זה בלבד נעשו ההכנות. הורידו מן הבוידם בקבוקים כרסתניים של פסח, פומפיות, סירים, בקבוקי ירושה עתיקים, קערות חרס גדולות, ספסל מטבח, היו מבעירים את התנור כמו לפסח, וצובעים את החביונה למלפפונים. מלאחר שבת נחמו עד ראש חודש אלול, היה טרם שלם עם ההכנות לפסח הבא עלינו לטובה בחודש ניסן. כל אותם ימים שררה בבית אווירה חגיגית של נשמה יתרה: האימהות היו במצב רוח מרומם, האבות יעצו והציצו שחלילה לא ייכשלו בחמץ, היו מאושרים משיצאו ידי חובת הדינים הקשים. ימי אלול קרבים, ימים של חשבון, דין ורחמים, וצריך שהכול יתנהל כשורה.

והנה הסתיו בעיצומו, הרחובות מכוסים שכבת בוץ, בלילה נושבות-מיללות רוחות חזקות קרות, יורד גשם מעורב בשלג, מורגש ניחוח הרקפות הקטנות, ובלב – עצבות. אף שבקרוב חג חנוכה עם "על הנסים", נרות חנוכה, לביבות חמות, כוססת לפי שעה האפוריות הקרה בעצמות. באותם ימי סתיו הוכנס שינוי באורח החיים: מגדלים אווירים, מבשלים למענם אוכל ומבשמים אותו כדי לעורר את תיאבונם, וישמינו. בסוף חודש טבת מוציאים מן הכלוב שלושה אווירים ראשונים שכבר מפוטמים דיים, וההכנות לפסח מתחילות באווירה טובה. מורידים מן הבוידם כלי להשריית בשר, קרש המלחה, כף עץ גדולה, סכין חד, סיר טיגון, קנקן זכוכית עם מכסה. שוב מגורש החמץ מן המטבח. הילדים אסורים בכניסה כי מכשירים את כירת הברזל התלת רגלית. כל הלילה אימא עומדת במטבח ומטגנת שומן לפסח. קנקן השומן נאטם, נעטף באמתחות צחות ומוחזר לבוידם, שם תולים אותו למעלה על מנת שיקפא עד ערב פסח.

שבועיים לפני פורים כבר כובסה הכביסה לפסח, ביטלו עמילן מתפוחי אדמה בסיר חדש. שבוע של עבודה קשה ומפוקחת. כשקפאה הכביסה כהוגן, נפרשה וקופלה בזהירות שלא יחמוק חלילה פירור חמץ לתוכה, נעלו את הכבסים בקמטר עד פסח ולא הייתה אליו גישה.

בבוקר שלאחר שושן פורים, נשמעו מן הפוד'נט [מקום אפיית המצות] המולת המערוכים, רעש של גלגלי ניקוב המצה ופטפוטי נשים ונערות, גברים ונערים שהיו טרודים בלישה, שיטוח, ניקוב המצות לקראת האפייה. יום קודם, בשושן פורים, עד שקיעת החמה, ניתן לראות יהודים בקפוטות שבת ומגבעות משי נושאים גיגיות מכוסות ובהן "מים שלנו", בפנים זורחות איחלו: "לשנה הבאה בירושלים".

לא היו בפודרטים משגיחי כשרות מיוחדים. הרבנים אמנם בדקו את תהליך העבודה, אך האחריות במלואה הוטלה על בעלי הבית עצמם.

איש לא חשד חלילה בחשש חמץ כשם שלא חשש איש, כי דודל הקצב או יקיר השו"ב או בני מנקר או צדוק או האחים סטוליאיר יאכילו חלילה את העיר בטרפה. כל אחד עשה מלאכתו בשלמות, ללא משגיחים. ליפא או איציק, השוחטים, הציגו את חלפיהם בפני הרב של סטולין;

טוביה ודוד שוחחו עם ר' נחומצה והראו לו את החלפים, כי בענייני שחיטה התאמצה החסידות להכניס מוסר ושלמות. השוחט נחשב ממלא מקומו של הכהן, בתקופה שבית המקדש היה קיים: היה עליו להתאמץ שתהיה בו יראת שמים. המשקה נאסר עליו, מזונו ומשקהו חייב שיהיו במסגרות מוגדרות.

מספרים על ה"בית אהרן", שראה ביום תמוז חם שוחט שותה מים מדלי סמוך לבאר, הוא קרא לשוחט ואמר: "אם יהודים האוהבים אותי מצייתים לי, אני נכון לאסור את שחיטתך". השיב השוחט: "רבי אני אוהב אותך, ומיום זה ואילך לא אוכל עוד משחיטתך, וממחר בבוקר ישחט בני תחתי". וכך היה.

חזרה לאפיית המצות. לכולם בעיירה הייתה מלאכה רבה כדי לשמור על הכשרות סביב המצות. הקמח בחנות נשמר בשקים כפולים, עם הכשר כתוב וחתום. כשהובילו את הקמח הביתה, עטפו את השקים וכיסו אותם באברזין מחשש לחות. בבית, בנאה שבחדרים, על הספה שכוסתה סדין, שפכו את הקמח. אימא לבשה בגדי חג, קשרה למותניה שני סינרים, היטיבה את קישורי המטפחת שלראשה, עטפה את פיה במטפחת לבנה, וסיננה את הקמח בזהירות.

בעת אפיית המצות, ביקשה אימא: "ילדים, שפשפו ומרקו את המערוכים, את הקרשים, את הגלגלים, שימו לב שיהיו כשרים". אם השתחררה פיסת בצק, מצה התקפלה, המרדדת שכחה והפכה אותה, הייתה אימא חוטפת אותה לחמץ. כשם שמשגיחים על בן יחיד, היו עוטפים ומכסים את המצות הטירות, מביאים אותן הביתה בזהירות, ומסדרים בתיבה צבועה ומרופדת שהוכנה מראש.

בשנה הראשונה בתקופת היטלר, גם אז, הכין כמעט כל יהודי בדומברוביץ שלושה-ארבעה קילו קמח. בדמעות ובמסירות נפש, מאחורי חלונות מוגפים, אפו מצות. מצות אלה היו אכן לחם עוני. איחלנו לעצמנו לזכות לשנה הבאה, ולא נתקיים בנו. לפני ראש השנה 1942 נכרתה דומברוביץ היהודית מעל פני האדמה. ביערות סווריץ'ביץ' ודובה, בשנת 1943, אפינו אנחנו, השרידים המעטים, עוגות כוסמת טבולות בדמעות, כך קיימנו מצוות אפיית מצות.

ג. פרטיזנים ולוחמי חזית

מלך בקלטשוק – ספרא וסיפא

היינו חברים במשך ארבעה עשורים. מלך עבר שלבים רבים בחייו האישיים והציבוריים, אך תמיד שפע מתוכו התלמיד-חכם ותלמיד ישיבת וולוז'ין. אהבת ישראל ללא גבולות ניכרה במיוחד בעת שהותו בין הפרטיזנים. היה יועץ, אלחוטאי, פרסם הודעות ואת עיתון הפרטיזנים "הדגל האדום", והייתה לו השפעה על הנהגת הפרטיזנים. פעל רבות למען יהודים נרדפים אשר שוטטו ביערות סביב בסיסי הפרטיזנים, ריסן פרטיזנים רעים, רוסים-אוקראינים, שהתגנבו ליחידות הפרטיזנים ונותרו עם כוונות זדון כלפי יהודים.

הוא היה עיתונאי, עינו החדה ראתה הרבה, ראשו קלט הכול. השתתף בפעולות הפרטיזנים, בהתקפה ובהגנה, בקרב עם הגרמנים בפולסיה ובמאבק בבנדרובצים. בסקירותיו על הרוצחים האוקראינים הפשיסטים, תיאר פינות נסתרות ביותר של נשמותיהם האפלות, לבבותיהם הסדיסטים ומעשי הזוועה שלהם ביהודים חסרי מגן, ואת המאבק העקוב מדם של הפרטיזנים כנגדם.

הנהגת הפרטיזנים העריכה את המטען הרוחני של מלך ומינתה אותו נציג לוועידת הפרטיזנים בדוברויסק, שהתקיימה בתקופה הקשה ביותר של מתקפה גרמנית על יער סווריץ'ביץ'. הוא היה שליח הפרטיזנים לכפרי גויים להסביר את הכוונות האמתיות של הגרמנים ביחס לעמים הסלאבים: לגזול את עצמאותם ולהפוך אותם לעבדים לנצח. בשליחות זו חדר לכפרים שהורעלו ברוחו של בנדרה הידוע. מלך, הבהיר לאיכרים כי הבנדרובצים הם פשיסטים המשרתים את העניין הגרמני, וכי רצח יהודים אינו משרת את העניין האוקראיני.

בהזדמנות זו היה מלך בקלטשוק מדגיש את העוול והאכזריות כלפי היהודים והוסיף כי לא האל ולא העולם התרבותי ימחלו לאחר הניצחון על הגרמנים.

מלך בקלטשוק נפטר בדרום אפריקה, ט' באייר תש"ך. יהי זכרו ברוך!

הנדר ביערות סבולוביטש

יום כיפור שנת 1943 חגגנו ביער סבולוביטש ביום רביעי 7 באוקטובר, יומיים לפני המועד, כפי שנודע לנו כעבור שלוש שנים כשנזדמן לנו לוח עברי. כך חישוב מזיכרוננו ר' איציק של חיים, שהשתייך לדומברוביץ ולדובה.

שרידי קהילות שהושמדו במחוזות ווהלין ופולסיה התקבצו ביום ההוא אל הגבעה שבביצות ניגוביטש. סביב גזע אלון כרות התייצבו עשרות יהודים ופניהם מזרחה והתפללו בבכי את תפילות יום כיפור מתוך מחזור סלבוטה מרוט. התפילות נישאות במרחבי היער ונקלטות מילה במילה באוזני ילדים יתומים, נוודים יהודים זקנים, אימהות שילדיהן

נחטפו מזרועותיהן, אבות שגוזליהם ונשותיהם ואימהותיהם נשחטו לעיניהם, פרטיזנים לוחמים הנתקלים במוות מדי רגע. הכול שופכים את לבם בבכי בתפילות יום כיפור.

מי יוכל לתאר את זעקות הבכי בעת הזכרת הנשמות? אנחנו ביערות סבולוביטש, גבעה תוחמת את הביצות לאין קץ של ניגוביטש וגובלת במרחבים הנפרשים עד קובל, פינסק, קוברין, ינובה, מורוצ'נה, עד מעבר לרובנה ויערות דומברוביץ. בשטח זה פזורות עצמות של אלפי קדושים שנספו בשחיטות הגדולות בשנים 1942-43. בכיינו היה ללא ספק גדול מזה של הגולים על נהרות בבל. יום כיפור שלנו, היה ללא ספק טרגי מימי טורקומדה בספרד. אך בשמי העופרת לא נפתח אף לא פשפש קטן, על מנת שתגיע תפילת אל מלא רחמים אל כיסא הכבוד. למחרת ובחודשים הבאים, עוד נפלו מדי יום קרבנות חדשים ושוורתינו שבו והתדלדלו.

לפני נעילה ניכר אי-שקט יוצא דופן בין המתפללים. יוסל מאנדרוהה, שלמה מוולדימירץ, בריל וסנדר, הסתודדו ממושכות. האחרים עמדו שקועים במחשבות: איציק של חיים ודאי העביר במחשבתו חמישה דורות יהודים באזור דומברוביץ; ר' יוסל החוכר של ברז'קה, הרהר ודאי ביראת שמים, בחסידותו של ר' אהרן הגדול, בהכנסת אורחים וצדקה, באהבת הבריות; חתנו ברוך ברז'קר, שבא לפודוליה מגרמניה הרחוקה לחפש את החסידות של הבעש"ט, הרהר ודאי בנגלות ונסתרות של התורה; אני עצמי חושב על אבי חיים דובר, גויים בעשרות כפרים גילו כלפיו דרך ארץ. ביום כיפור, לפני כל נדרי, השכיבו לפני חלונות ביתנו הפתוחים את נשותיהם וילדיהם החולים, כדי שתפילותיו של אבי ירחפו מעל ראשיהם. אתמול, ערב יום כיפור, כשהלכנו אני ואחי סנדר לבית העלמין ההרוס בנובל, להתפלל על הקברים, ברחנו כל עוד רוחנו בנו מקבוצת גויים שנתקלנו בהם בדרך.

עתה, לפני נעילה, ביערות סבולוביטש, טיפסתי על גדם האלון הכרות ואמרתי: "שרידים אומללים, לא עת לבכות אלא להקשיב!" באורח ספונטני, הבשילה בי סקירה היסטורית של שלושת אלפי שנות קיום יהודי טבול בקידוש השם ואבדן, גבורה וכוח עמידה. סקרתי את המצב בחזיתות, שמפלתו של היטלר כבר בצבצה מהן. סיימתי את דברי במילים: "קרב היום בו יהיה גם על האוקראינים, הפולנים, הליטאים, הלטבים, לתת את הדין על מעשיהם ועל הטבח שביצעו בנו על לא

עוון. ברור כי לא כל הנוכחים כאן יגיעו לחוף מבטחים, אך אנו בטוחים כי חלק מאתנו יזכה ליום השחרור. לפיכך על דעת המקום ועל דעת הקדושים המעונים שנשפו במיתות שונות ואכזריות, אנו מבקשים מכל המתפללים להסכים להצעה: להכריז חרם על אדמה זו, על היערות והביצות; לידור נדר כי רגל יהודי לא תישאר כאן לאחר הניצחון על הרוצחים. קומץ השורדים יצטרפו אל אחינו הסובלים ולוחמים לבנות עתיד בטוח למען העם היהודי בארץ ישראל!"

לאחר דבריי נישאה ביער צעקה חזקה: "אמן, אנחנו נשבעים!"

כעבור שש שנים, בשנת 1949, בהיותי בגרמניה, מצא אותי שם יהודי שנדר את הנדר ביער וביקש: "נשבעתי לעלות לארץ ישראל לאחר שזחלתי מבורות המוות ואיבדתי את משפחתי, עתה, נודע לי כי אחת מבנותיי ניצלה והיא בארגנטינה, לפיכך אני מבקש שתתיר את נדרי, ואוכל לנסוע אל בתי היחידה".

הלכנו אל הרב סנייג ממינכן, הרב הראשי של שארית הפלטה במערב גרמניה, והוא התיר את נדרו.

כל האחרים שנכחו אז ביער ועזבו את רוסיה, קיימו את הנדר לעלות לארץ ישראל.

קפיטן נאום באליק – גיבור ברית המועצות

בין הלוחמים היהודים בני דומברוביץ שנפלו בשורות הצבא האדום היו: שני אחיי אליה ושעיה בני חיים פייגלשטיין; גיסי שרוליק זלצר; אבא טויזנר, אהרן גנזיל, יוסף פיקמן, זליק מודריק, משה-הירש שווע, זלמן פייגלשטיין, אבא ברוינפן, ברוך פצ'ניק, יעקב שווע, בולבה, קוטיק, פליישון, יצחק פינקלשטיין, יצחק שפטיק. גם אלה שגורלם לא ידוע במדויק, אך לא שבו מן החזית הם בחזקת נופלים. מעשרות הצעירים שגויסו בשבוע הראשון למתקפה הגרמנית על הסובייטים (יוני 1941) או קודם לכן, שעה שתקף היטלר את פולין (ספטמבר 1939), מכולם חזרו כחצי תריסר. המוסדות הסובייטים גייסו גם גויים ממערב אוקראינה, לא נתנו בהם אמון ושלחו אותם לעבודה בעורף. מנגד, החזיק הצבא בבחורים היהודים, אימן אותם לפיקוד, העניק להם דרגות גבוהות, ועצמותיהם פזורות בשדות הקרב מסטלינגרד עד ברלין. אחד מהם פגשתי בדומברוביץ המשוחררת בזמן מצעד הניצחון של

הצבא הסובייטי (1944), כאשר בא מן החזית לחפש שרידים ממשפחתו. זה היה הצעיר נחום באליק נכדו של יששכר-וולף, חבר המפלגה הקומוניסטית בתקופת הממשל הפולני. בשבועות הראשונים לתבוסת פולין, שעה שהסובייטים נכנסו לדומברוביץ ב-1939 ('וה' כ' ת"ש), התייצב לשירות האן-קה-וה-דה בתחנת הרכבת.

בפגישתנו העצובה בעיירה החרבה, היה הצעיר מאז, איש בוגר שאופיו מחושל. חזהו מכוסה אותות הצטיינות ומעוטר בכותפות זהב. קפיטן נאום באליק, גיבור ברית המועצות, גיבור זה בכה כילד, שפך אש וגופרית "על ההיטלריזם שעלה וצמח בעזרת הבורגנות והכרית חייהם של מיליוני פרולטרס. ההשמדה המוחלטת של יהודים אומללים לא הבדילה בין עשיר לעני, נספו לא רק סנדלרים וחייטים, גם קפיטליסטים כמו מוטל אייזנברג ובנו של לייבה, נשחטו".

קאפיטאן נאום באליק (לינסק)

חשבתי: "אין קול ענות גבורה ואין קול ענות חלושה כי קול ענות אנכי שומע". אך במוחי קדחה השאלה: מדוע לנוכח השמדת היהודים, לא ניסו הסובייטים להגן ולחסוך בחיי היהודים המעטים.

בלילות האפלים, בשבוע השני לאחר שבועות (1941) כשטטוסים גרמנים זרעו מוות כל הלילה בקיב ובחרקוב, הובילו מדומברוביץ 70 צעירים מגויסים, בשר תותחים לצבא היטלר. לפי החשבון הרוסי של הנופלים במלחמה, אמורים היו לשוב כמה עשרות מהם, נותרו שניים-שלושה בלבד. ובתקופה של קרבות הפרטיזנים, 13 פרטיזנים יצאו מן האוטריאד של שיטוב לפעולת חבלה בפאתי דובה, 12 חזרו, פינחס שליפק, היהודי היחיד, לא שב. שתי קבוצות, בכל אחת מהן שישה פרטיזנים, יצאו לפעולת חבלה בתחנת הרכבת של חינואצ'ה, עשרת הגויים חזרו, היהודים, שלום מחינואצ'ה ובריל מוולדימירץ, לא שבו.

לאחר השחרור, בצאתי מן היער, פגשתי מאיור סובייטי בעל תווי פנים יהודיים. רציתי לחבור אליו ולשפוך מעט את לבי, הוא לא נענה. לימים הודה ביהדותו ויעץ לי להצטרף לשורות הצבא אחרת לא יישאר לנו

שריד ופליט, ובצבא עדיף להסתיר את היהדות אם רוצים לחמוק מקו האש הראשון.

חזרה אל הגיבור, קפיטן נאום באליק. הוא שוחח עמי ארוכות וטווה את זיכרונות המלחמה שלו. סיפר לי כי על אי-הבאת שבויים גרמנים בעודם חיים, למקום מיועד, הורד בדרגה. "כי אצלנו הקומוניסטים, דם האויב אינו הפקר; עלול הייתי אף לאבד את ראשי; חבריי, החיילים והמפקדים, הצילו אותי".

נחום באליק מדומברוביץ, נכדו של יששכר-ולפל, מוחה את עיניו, יורק ונושם עמוקות, מוציא מכיס מכנסיו חריט אדום ופיסת נייר עיתון, מגלגל סיגריה עבה, מדביק ברוק, מצית ושואף את העשן. לאחר שהשיב את רוחו קמעה, שפך את מרי לבו במשך שעה ארוכה. עד כה לא סיפר לאיש על אשר אירע לו בקרבות בין קורסק ואוריל.

"הקשב היטב – פתח – כאן על האדמה מסומן חצי עיגול עם שני קצוות מתפתלים לצפון ולדרום. בחצי העיגול גומה, זוהי קורסק, מחוצה לו גומה, זוהי אוריל. המרחק מנקודה לנקודה הוא 220 ק"מ. עד שהגענו לקו חזית, פגשתי תכופות בחורים בני דומברוביץ, לאחר המערכה ההיסטורית העקובה מדם, לא ראיתי עוד איש מהם, הם ודאי אינם בין החיים.

קבוצת מתנדבים שהופקדו בידי והייתי מפקדם, ביצעה פעולה מוצלחת ושבתה פטרול סיור גרמני שהתקרב לעמדותינו. התחלתי לחקור את הקצין הגרמני, כשפתח את פיו נפרשה לעיניי תכנית ההתקפה על חצי העיגול שלנו ועל האגפים במטרה לפתוח נתיב חופשי למוסקבה. לשם כך הביאו כחצי מיליון לוחמים בהם שבע דיוויזיות חיל רגלים והשאר דיוויזיות שריון בחיפוי של 6,000 טנקים, 10,000 תותחים, 3,000 מטוסים מפציצים, 1,000 משוריינים. כוח זה אמור היה לתקוף בשלושה מוקדים ולפרוץ את החזית.

המטות שלנו פתחו בהכנות כדי לשים לאל את ניסיונו של האויב. בלילות חפרנו בורות עמוקים והסתרנו בהם מוקשים, פרשנו גם אלפי מוקשי שדה לכל אורך החזית. לאחר מכן, ריכזנו אלפי תותחים וטנקים והצבנו אותם מוסוים בשטח. ביום שקדם למועד ההתקפה הגרמנית,

החלו מטוסינו ושאר הכלים להמטיר אש על שוחות הגרמנים. ביום הראשון איבד האויב הנפגע 60,000 איש ואיבד עשתונות.

הערבה, לאורך 300 ק"מ ולעומק 150 ק"מ, בערה. במוקדים רבים היו קרבות טנקים בטנקים, משוריינים במשוריינים. השמים כוסו מטוסים שלנו ושלם, הרעש היה מחרש אוזניים. ביום הארבע עשר לקרבות העקובים מדם, עברו הגרמנים למגננה, ואנחנו עברנו למתקפה וכבשנו את העיר אורול. בעיר המשוחררת נקראתי אל מפקד החזית וקודמתי בדרגה: סגן מפקד גדוד עם אותות הצטיינות גבוהים. שמחתי הייתה מהולה עצב. בקרבות אלה אבדו לי כל החברים מדומברוביץ שהיו עמי בצבא.

לאחר מכן הדפנו את הגרמנים מערבה, בפעולה זו חיסלתי את השבויים הגרמנים. על כך הועמדתי למשפט צבאי, זכויותי הקודמות לא עמדו לי, קרוב הייתי לכך שיסירו את ראשי מעלי. הורדתי לדרגת חיל פשוט. כעבור שבוע, לאחר פעולה מוצלחת באופן מיוחד, נקראתי למסור דוח והוענקה לי דרגת לויטננט זוטרי. לימים שוב עליתי בדרגה והגעתי לדרגת קפיטן. שמך דומני, איציק דובר, זכור אפוא את אשר סיפרתי לך ודע כי צדק אמתי ניתן למצוא אצלנו בברית המועצות – כך סיים קפיטן נאום באליק את סיפורו.

קפיטן נאום באליק, גיבור ברית המועצות, הלך שוב לחזית, לבצר את הצדק הסובייטי. הוא נפל בקרב ועצמותיו נחות באדמה הגרמנית. אולי זכה וקברו אותו ופניו לעבר המזרח – למוסקבה. הגשמים על האדמה הספוגה דם יהודי, שוטפים את עצמותיו כשם שהם שוטפים את עצמות הנופלים האחרים בני דומברוביץ שנפלו בקרב כנגד הצורך, יהיו נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

ד. על החורבן

בכיכר השוק לאחר החורבן

שחוח ורצוע אני עומד מול החלק המערבי של מה שהיה השוק היהודי. אני רואה את דומברוביץ של הגויים והיא שלמה, כאילו לא אירע דבר בעולם, ואני חושב על 25 דורות יהודים בשוק זה ועל הדור שלי, השחוט. עולים בזיכרוני סיפורים על דורות קודמים, כשהחיים זרמו ללא זעזועים מיוחדים, מעשיות ללא התחלה וללא סוף.

בלב השוק, על הגשרון הארוך של בית הוריי, פינת שוסיינה [רחוב הכביש], מול החנות של שרוליק משהלס, ישובים בעלי עגלות ורוכלים כיצחק קובזלו, נחמן בייגל, ולפל בָּבֶס. זליק זינלס בא מן החנויות עם צרור אביזרי חייטות, נעצר לשמוע סיפור מימי עבר על בעלי עגלות שהגיעו עם עגלותיהם המחופות בד למרחקים. הם היו מובילי סחורות למען חנוונים וסוחרים, היו חיים של שמחה כי לכולם הייתה פרנסה. היום נעה הרכבת, יש הסדרים חדשים, והפרנסה על קצה המזלג.

זליק זינלס מגרד בזקנו הדליל ואומר: "בשוק אין מחסור בפרנסה, אין מחט שאין בה ברכה. כלל עתיק הוא, במסחר ובחנוונות יכול להתרחש נס של צדיק. ראו, לא נחוץ להרחיק, אצלנו בשוק שרויה ברכת צדיק בן דורנו, ונשמתו ודאי מליצת יושר, כוונתי לר' שמואליקל ז"ע".

ולפל בבס אומר: "אה, זה שיך לימים ההם, כשנדרש מופת. כן, כן, זה הזמן שעוד מתנהלת מחלוקת – ר' אהרן מקרלין והצדקת פרלה שמוצאה מבית נובל, ור' שמואליקל הצעיר יושב ואינו יוצא לדרך. אך פועלי צדק מדומברוביץ ממהרים לברזנה ובכוח מושיבים את הרבי הצעיר במרכבה ושבים בדהרה לדומברוביץ. נדברו מראש כי בבית המדרש הישן בן מאות השנים ובשטיבל הצדדי, יתקבצו עם בואם זקן ונער סביב כיסא מרופד. רבה הייתה השמחה כשקרבה המרכבה לעיירה, נשאו את הרבי על כפיים והושיבוהו על הכס במלכותיות. זה היה ערב שבת, שבת ומלווה מלכה, אין רואים היום שמחות שכאלה! אלוהים ואנשים שמחו שמחה אמיתית, אף שלצד שכנגד לא ערב הדבר, מי שמע להם. לאחר שבת, ביום שני, יצא הרבי אל השוק, עשה הקפות סביב החנויות ובירך: 'על המחיה ועל הכלכלה'".

כשאמרתי: "ר' זליק, סיפור זה על הברכה, שמעתי אני משמו של ר' אהרן מקרלין", ביקש זליק לטרוף אותי וצעק: "אתה והם שקרנים הנכם. אני זוכר היטב מי, מה ומתי – ר' זליק נרגע והמשיך – מה אומר לכם, למן היום ההוא, מי שיש לו דלת בשוק, יש לו פרנסה; מי שעומד עם סוס ועגלה בשוק, חי לו את חייו. כבר פעמים רבות שדדו הרשעים את החנויות בשוק, בזמן סלילת מסילת הרכבת והנחת הגשר על הנהר, בשנות המלחמה, ועתה עושקים הפולנים מדי יום במסיחם הגבוהים, אך ברכת ר' שמואליקל נתקיימה. הפוגרומים לא חיסלו, והממזרים הפולנים אינם מצליחים לגרש. השוק הוא מקום הפרנסה היחיד ליהודים. לכן אין חנויות ברחובות אחרים. ברחוב צ'רפיצ'נה הייתה

החנות הנאה של צירל וחיים, ואיננה. ברחוב וולוסטנויה הייתה חנות גדולה למוטקה ברוינפן, ובטלה. כך ברחוב בית הכנסת ובסמטת השטיבל, צצו חנויות ונעלמו.

איציק קובזלו מנסה לקטוע ואומר כי גם בחלקי עיר אחרים יש ליהודים פרנסה מחנויותיהם. ר' זליק שוב מאבד את שלוותו וחוזר ואומר כי מסקנותיו נכונות. הוא ממשיך: "חנויות השוק כבר רוקנו פעמים רבות בידי גנבים, והתמלאו שנית".

הנה השוק וארבע שורות החנויות, ישנות וחדשות, המקיפות את הכיכר המרובעת הגדולה. בילדותי היה השטח רחב וחולי בצד מזרח, צר וקשה במערב. כאן היה מקור הפרנסה הראשי של מחצית מיהודי העיירה, והמעין העיקרי לצורכי האוכלוסייה הנוצרית והיהודית.

יהודים היו מביאי הסחורות למיניהן מנכר ורוכשי מוצרי היער והשדה המקומיים. יהודים העבירו מוצרים אלה למחוזות רוסיים רחוקים ואף לחו"ל. כל תוצרת השדה והגן השנתית של 30,000 הגויים שנכללו במועצה עברה בשוק היהודי במרובע הרחב.

בעבר, בתקופה הרוסית, נעשה הכול ללא רעש. מדי יום ביומו באות לעיר עגלות מן הכפרים. הפדיון וסחר החליפין מתנהלים בעצלתיים ובקור רוח, ללא דם חם. אין לומר כי שררה אידיליה, אך בלא המולה. בסוף הסתיו הבוצי נפתחו שני ירידים. השוק והרחובות הצדדיים קלטו לתוכם 30,000 גויים על נשותיהם ובנותיהם המצועצעות בשמלות צבעוניות, וחרוזי זכוכית ומטבעות קלועים בצמותיהן הארוכות. התנהל מקח וממכר של אווזים, עגלים, פטריות, תבואות, זרעי קנבוס, רעש עד לב השמים. דוכני בגדים סביב, כובעי חורף, מגפיים וכל החנויות גדושות אדם. משוטטים צוענים עם שוטים בידיהם וממירים סוסים כחושים. חזירים מצווחים כשנוגעים בהם. צועניות פותחות קלפים ומדברות. הכול מדברים וצועקים, מתמקחים ותוקעים כף. הנה, גנב גוי כובע או זוג מגפיים, השוטר מופיע, נשמעים קולות גידוף, אך הכול עובר ללא עזעזועים, ושוב שקט במשך כל השנה.

ביום ראשון באים לעיירה החנוונים היהודים מן הכפריים ומרוקנים מן החנויות פטריות ואוכמניות. בסתיו מביאים החנוונים הכפריים משלוחי גרגרי יער אדומים בחביות לבנות, היישר לתחנת הרכבת. לפני

חגי הנוצרים ההמולה רבה יותר, גם בערב פסח שלנו נראים בעיירה כמעט מדי יום יהודי הכפרים השייכים למועצה. הם באים לשוק וקופצים אל הרבנים למכור את החמץ ולתת את חלקם במעות חיטים.

כשם שבחורף מכוסה השוק הרחב שלג, כך בקיץ צדו המזרחי חולי. אנחנו, הנערים, משחקים שם באין מפריע, או הולכים על ידינו כשראשנו הפוך. הממשל הפולני שינה את צד מזרח הרחב, נטעו שם פארק והשוק נשאר עם צדו המערבי בלבד. במקביל נוספו תביעות חדשות של גויים, חנויות של יהודים עברו לידי גויים. אז הפך השוק להיות הומה ורועש ודם רע זרם בין חנוונים פולנים ואוקראינים.

בשתי שנות הממשל הסובייטי אבד לשוק תוכנו, אך השקט שרר בו. ילדינו הקטנים ואנשים זקנים פסעו בשוק בביטחון, פולנים כעוסים ואוקראינים נרגזים לא העזו לחולל מהומות. עם כניסת הגרמנים ריכזו הגויים של קרופה ושל ברסטיה את טובי היהודים בדומברוביץ בשוק, במטרה לירות בהם. התרחש נס, הם ניצלו ונחשפו לחיי סבל וייסורים. צעדת המוות אל בורות סארני הובילה דרך צדו המערבי של השוק היהודי בן מאות השנים.

בשנים 1904-5, סיררו בשוק צעירים יהודים שבאו מן ההגנה העצמית של מינסק, חמושים באקדחים קטנים וברימוני יד. ישבו בין החנויות במשך לילות ושמרו על העיירה מפוגרומים. הם היו נכנסים למאפיה של פייגלשטיין להתחמם ולהשיב את נפשם במאפה טרי.

בראשית 1918, השתכן אצל דוד-משה, בשוק, הגנרל של הדיוויזיה ה-83 הרוסית. אצל ולפל יונגשטיין שכן המטה אשר שחרר חיילים קודם שיתפזרו ויתירו את החזית פרוצה לפלישה הגרמנית לאוקראינה. חיילים שודדים התנפלו על השוק בשעה שאלפי גויים באו מן הכפרים מצוידים בשקים ובנשק קר כדי לבזוז רכוש יהודי. אך אז התארגנו חיילים יהודים ששבו מן החזית עם נשק, בהנהגתם של מאנס בן מאיר-דוד קלס ויעקב בן נפתלי פלדמן, וגילו התנגדות מולם בשוק הרחב. ההגנה העצמית היהודית שהתארגנה כהרף עין אילצה את אלפי הגויים לברוח ככבשים מבוהלות. גם החיילים השודדים נסוגו לסלץ והרגו שם את שמואל סלצר.

בזמן שבנו את מסילת הרכבת ואת הגשר על נהר הורין (1884), התארגנו הפועלים לפי כללי פורעים, פרצו לעיירה והחלו לבזוז דוכני יהודים בשוק. לאחר שנהרגה אישה יהודייה כרתו היהודים ראשו של פורע. תושבי דומברוביץ הגויים היו פסיביים, הם ישבו מסוגרים בבתיים. הכומר של הכפר וילין, אוהב ישראל, בא בלילה לעיירה עם גויים מווילין שנשאו תמונות קדושים, הם עשו תהלוכה בשוק. הייתה לכך השפעה על מאמיני הכנסייה ונמנע פוגרום עקוב מדם.

כל משפחה עשתה את תהלוכת החתונה שלה דרך השוק בלוויית כליזמרים ומחותנות רוקדות וחלות בדיהן. לוויות ומלווים אבילים וקולות נוגים "צדקה תציל ממות", עשו אף הם את צעדת המוות שלהם דרך השוק. בשעת לוויה חשובה, היה השוק מלא אנשים מקצה אל קצה. נשים בוכיות, גברים בראשים מורכנים, הכול נע כיער שחור.

בזמן בחירות או התייצבות לצבא, התנהל הכול בשטח השוק. החדר המתוקן ובית הספר "תרבות" הראשון, היו אף הם בכיכר השוק. קרקסים נודדים וקרוסלות התפרשו בין גבולות השוק היהודי.

בפינת השוק, סמוך לרחוב מקרוב, התחלפו בתקופתי ארבעה דורות. היה אברהמצה סוחר השוורים, כבר היה זקן בילדותי, אחריו בנו יודל פרלשטיין שחנותו גדושה בסחורה. בבית האבן הפינתי הזה התחלפו כמה בעלי בתים. גר שם אשר בגון, השיא בנות שיצאו לבתי בעליהן ברחובות אחרים. יוסף, בנו היחיד של אשר, הצעיר השקט טוב הלב, גר במקום עד שנבחר ליודנרט ונספה עם משפחתו.

בשנים הראשונות של הממשל הפולני התנהלה באחת הדלתות בבניין מכירת י"ש שהיה שייך לרוניה וטניה פישמן. הייתה שם גם מספרה של בנו הגוץ של מוטל סוסלס, גרו שם גם ולוול דיטינקה ואשתו רייזל, משפחת אייזנברג (הסנדלר ואשתו בריינדל), הם השכילו להעתיק מגוריהם לסיביר שעה שהצבאות נסו, והגיעו לישראל.

בהמשך יש שטח שהיו בו בתים ובכל דלת מקור פרנסה. גרה כאן משפחת פלדלייט, היו שני אטליזים של אהרן קיכל ושל יעקב, בנו של אליה המנקר. ישב כאן גם ר' פיניה [זלצמן] מלמד הגמרא שנפטר בדמי ימיו (אשתו וילדיו עלו לישראל). למקום זה בא לאחר מכן יוסל קפלן, בנו של מתקן הדודים. הוא ניצל אך אשתו וילדו נספו.

חסידי ברז'ניץ היו עוצרים ליד בתים אלה לפני "זכור ברית" ואומרים את התפילה ברעש והמולה, וכל השוק זע, לאחר מכן הרימו כוס בריקוד ופנו ללכת לסטולין אל הרבי.

עד לא מכבר היה כאן בית האבן הקטן של ר' שלמה גראָוֹר, ממשפחת הציגרניקים שחי בעצב ובחיוך, בדוחק וברחבות, תמיד בשני קטבים, בניגודים חדים. ר' שלמה התחכם להיטלר, מת מוות טבעי, אך ילדיו: שייקה, איציק, חיים, נשותיהם וילדיהם, נשחטו.

בעבר עמד במקום זה מבנה גדול מעץ ובקומה מעליו חלונות גדולים צבועים לבן, דלתות כבדות מגולפות וגזוזטרה. בית הגביר אשר סלוצקי. בילדותי חשבתי כי כך נראה ודאי ארמון שלמה. הבית נשרף, אשר סלוצקי חדל להיות גביר, בניו נסעו למרחקים. במקום זה בנו מרדכי קליגון העגלון ומשפחת יופה: האם מירקה, הבנים חיים ואהרן, האב שמת או נשחט, הבניין הושחת ונחרב.

בהמשך, ישבה משפחת וליחובר: אברהם, פייגל וילדיהם. חנות, פרנסה, חורבן. בבית הדו-צדדי, מצד אחד טרכטנברג, שני דורות, חלקם עלו לישראל חלקם נספו; מן הצד השני משפחת חרפק, שני דורות עד לשחיטה.

החנות של החסיד היהודי בריש בעל זקן המברשת, חסיד קרלין, צרוד היה אך היטיב לשיר ניגונים חסידיים – נחרבה.

החנות של שלמה טננבוים מרודניה, שילדיו עלו לישראל – אין חנות ואין שלמה.

הנה בית האבן של אהרנסון, החיים החומריים זרמו בצניעות ובשלווה, אך היו זעזועי מיתה תכופים. האנשים הערכיים היקרים: ר' אהרן הזקן, בנו שנפטר צעיר, בעלה של רחל, אבי לזר הנכד שנפטר בדמי ימיו; הבן השני יחיאל, שהביא לדומברוביץ את הרעיון הציוני והיה פעיל בבניית בית הספר תרבות, מת אף הוא בצעירותו; הנותרים, לזר ואשתו, נרצחו בידי הגרמנים.

בסמטה, בנין האבן הפינתי הארוך של משה פליישון ומנשה פיבובוז, שני דורות, שקטים כיונים; האבות נפטרו, הדור השני, חלקם היגרו וגם עלו לארץ ישראל, הנותרים במקום, נורו.

כל משפחה ודאגותיה, שמחותיה, סבלה, תקוותיה לנחת ולימים שלווים, לחידוש הטיש החסידי ולביקורי אדמו"רים. היו שקיוו לקדמה, אך חורבן שכזה...

בפינת הדואר וסמטת השוק, בית אבן דו-צדדי. צד אחד חד-קומתי, התגוררה בו משפחתו השקטה של פיניה שניידר, איש של תורה ועבודה, בעל מזג טוב, מעורב עם הבריות. לבנותיו ולבנו היו אידיאות שונות: בנו היחיד היה דתי, בנותיו פועלות אתאיסטיות, אחת חברה בבונד השנייה סוציאליסטית קיצונית (היטלר לא הניח עליהן את ידו). ר' פיניה ובנו מתו, הבנות במרחקים. במקום זה גר לימים הספר רוזנברג, הוא ומשפחתו נספו.

צדו השני של הבית היה דו-קומתי, השתייך לר' שמרל פרנקל שלא נח לרגע, חסיד ותומך של הציונות ודואג לכלל. בבית זה נספו הבן אשר ואשתו. האב והאם, אחים ואחיות, הודות לציונות ולרצון האל, עלו לארץ ישראל. מאות משפחות חסידים בעיירה יכלו ללכת בדרכו של פרנקל ולא הלכו. ראוי להתעכב כאן אצל ר' שמרל פרנקל, ולסקור בקצרה פרק זמן בחיי הציבור היהודי בעיירה.

בארבעים השנים האחרונות של רדיפות מתמידות (הצאר ניקולאי, פולין, בולשביקים, היטלר) היו החיים בעיירה, כמו בערים ובעיירות אחרות במזרח אירופה, מלווים התנפלויות, פוגרומים, שפך דם. אף בשתי הגלויות היציבות, היו חיי היהודים קשים ורצופי צרות. כל השליטים במקום ביקשו סיבות למרר את חיינו. יהודים אומרים כי אלוהים מספק תרופה למכה, ואכן בשלוש הגלויות הראשונות היו אנשי מעשה שעמדו אל מול הרשעים והייתה להם השפעה על בעלי תפקידים, התרוצצו, החליקו ותחמו את הגאווה הגואה.

בימי רדיפות ניקולאי היו השתדלנים: ר' מיכל קרצמן (מקריוויץ), ר' איצל קרצמן (ישב בפליאנט), ר' ישראל ברזוך, ר' מוטל אייזנברג. בזמן נגישות פולין היה איגוד הסוחרים, והיה זה ר' שמרל פרנקל, שהקל על היהודים בצרותיהם, ופעמים רבות מנע מכירה פומבית של מיטלטלין יהודי, או ביטל דוחות במשטרה, או יישר הדורים במועצת העיר. השתדלנים, חייבים היו להיות ברמה נאותה כדי שיוכלו למיין את צרור הצרות היהודי ולטפל בו בזהירות.

עדיין אני רואה את ר' שמרל פרנקל חוצה את השוק, נחפז לרכבת או לשטיבל של סטולין או למועצה. גופו נוטה מעט קדימה והצדה. קיץ וחורף, כובע נוקשה לראשו, מוסט מעט לאחור. העיניים מהורהרות תמיד. קיצורו של דבר ממחר, ידו בכל. בשמחת תורה או כאשר בא הרבי לעיירה, היה ר' שמרל הרקדן ומזמר הניגונים, הבדחן ומעורר השמחה בקרב החסידים. בראש השנה וביום כיפור לעומת זאת היה שקוע בהרהורים ורק זימר בלחש לקצב הניגונים הישנים של בעל התפילה, או ליווה ניגונים חדשים בקול צרוד למחצה.

ר' שמרל היה פעיל ביותר בבחירות או במינוי גבאים ושמש לחברה קדישא של קרלין. היה כאן מקום רב לשכנוע, זו הייתה הרי מחלוקת לשם שמים. לחסידי ברזנה הייתה חברה קדישא משלהם. בעניין השחיטה, מאה וחמישים שנה היא הייתה בידי חסידי קרלין. בזמנו של ר' שמרל ארבו חסידי ברזנה ותלשו חלק ממנה. בקיצור, ר' שמרל היה עסוק בכל מקום, גם בבנקים הייתה לו מילה. אבי, ר' חיים דובר, אמור היה לשלם תשלום על חשבון מכונות שרכש בלמברג, באמצעות הבנק בדומברוביץ, בבית אבא לא היה כסף. ר' שמרל הסדיר את העניין בשרטות, והמכונות שוחררו.

יהודי חייב גם להציץ בספר, בפרט אם הוא איש ספר, להתפלל בציבור, להשתתף ביומא דפגרא, בהילולת צדיקים שהלכו לעולמם. ר' שמרל נטל חלק בכל. בביתו היה לו על מי לסמוך, אשתו מלכה, בתה של נחמה-נישקה [פליישון], הייתה אשת חיל וניהלה את חנות האריגים ואת משק הבית לפרטיו.

ידו של ר' שמרל פרנקל הייתה בכל המגביות לצורכי ציבור. כרוך בזה סיפור מעניין. השנה 1918, לדומברוביץ בא איש צבא צעיר, יהודי מחיילות פולין, כונה שבת הגדול בשל קומתו הגבוהה, הוא נשאר לגור בעיירה. שאלוהו פעם: "נולדת וגדלת בלודז", אינך משומרי "מנחה גדולה", אתה פטריוט פולני, מדוע אפוא התיישבת בעיירה בוהלין?" התשובה הייתה: "לאחר שהייתי במדים פולנים בזמן המלחמה, פגשתי אצלכם ברחוב שני יהודים מזוקנים ששרו ורקדו, ובדרך זו אספו מעות חטים לפסח למען העניים. היו אלה שמרל פרנקל, פרפלאזה (היפני), בגללם חזרתי לכאן לאחר המלחמה וגמלה בלבי ההחלטה להתיישב בה".

להיות שתדלן בזמן הממשל הפולני היה מעשה הכרוך בסכנה. ר' שמרל אמנם נקלע לסכנה: קצינים פולנים העמידו אותו אל הקיר ורצו לירות בו. בעיירה פרצה מהומה, אך קודם שאירע דבר הסתערו בנותיו של השכן ר' משה שיינמן, דבורה ורחל, וסככו בגופן על ר' שמרל. הצעקות וההמולה הרתיעו את קציני הצבא הנסוג, ר' שמרל יצא ללא פגע.

יֵאמר עוד לשבחו של ר' שמרל, היותו מעורב תמיד עם חסידי קרלין בשטיבל, מקום בו הושמצה הציונות, לא מנע מילדיו להיות פעילים בארגונים ציונים למען ארץ ישראל. בבוא הזמן, המשפחה כולה עלתה לארץ ישראל, בן אחד בלבד, אשר, נשאר לחסל את החנות, ידו של היטלר השיגה אותו.

בארץ ישראל שוב התייצבה אשת החיל מלכה לנהל את הבית ואת חנות המכולת, שעה שר' שמרל מצא גם בתל אביב כר לפעילות ציבורית וידו הייתה בכל. הוא שבק חיים בטרם עת ומצא מנוחתו בבית העלמין בתל אביב.

ר' שמריהו פרנקל (יושב משמאל) ומשפחתו. עומד מימין יצחק פליישון

להישאר או לעזוב את העיירה

בתום המלחמה, עזבה קבוצת ניצולים מדומברוביץ את האדמה הארוורה והגיעה לארץ ישראל (זקן החבורה ר' יוסף-ברוך פצ'ניק, לא זכה, מת בדרך). באותו זמן חזרו מרחבי ברית המועצות לעיירה ניצולים אחרים והתווכחו ביניהם על השאלה: להישאר או לעזוב? הדעות והטיעונים בעד ונגד היו שונים.

האמנו עדיין כי הממשל הסובייטי המנצח ישים את ידי הרוצחים באזיקים ויתלה אותם. חשבנו כי חובת שארית הפלטה להישאר, להעיד על מעשי הדמים כנגד יהודי דומברוביץ, להבטיח שהאחראים ייתנו את הדין וייענשו.

י' פישמן סיפר לי, זה אירע אמנם ב-1953, את העובדה הבאה:

ראש האן-קה-וה-דה לקח עמו את נפתלי קפלן, הצלם בעיירה, והלך לבית הקברות. הגויים פתחו שם שני קברי אחים. כשנישא ריח ההרוגים סירבו הגויים להמשיך בחפירה, אמר להם המפקד: "הייתם מסוגלים לרצוח ולקבור, עליכם גם לפתוח את הקברים". הצלם צילם את הגופות המוצאות. מתוך בגד, נפל הפספורט של בנימין שוורצטוך. שבו וטמנו את הגופות וכיסו בעפר. כאשר שאל לשם מה הפריעו את מנוחת הקדושים, הייתה התשובה כי הדבר קשור במפקד הקודם של אוקראינה שארגן את השחיטה ב-1942 ונתפס במערב גרמניה. התברר כי היה מרגל בפולין (דיבר שפות רבות). כשתפסו והביאו אותו לרובנה, טען תחילה כי הוא יהודי, הראיה, הוא מדבר יידיש ועברית. אברהמל נימנן נסע לרובנה, זיהה אותו וחשף את פרצופו האמת. כתוצאה מעדות זו נתלה הרוצח.

חזרה לוויכוח אם להישאר או לעזוב, כלומר לנסוע לארץ ישראל. היו שעשו חשבון כי ליהודים לא הייתה מנוחה במהלך הדורות, אף לא בארץ היהודים הקטנה, החשופה לסכנות מצד שכניה, וכי העולם האנטישמי לא יאפשר ליהודים להתפתח בארץ געוגייתם. היהודים היקרים שנפרדתי מהם כדי להגיע לארץ הכיסופים הקדושה, דיברו בהרחבה על שני הדורות האחרונים של חיים יהודיים בדומברוביץ. בזיכרונם קמו לתחייה תמונות מן הזמן ששליחי המושלים של הצאר הביאו בלילות כפור מן הכפרים, והשליכו בלב השוק, קבוצות של

זקנים וזקנות, אימהות עם תינוקות בזרועותיהן, צעירים מדוכדכים שגורשו מבתיים בכפרים. דלינו מן הזיכרון תמונות של מרחץ דמים שעשו ביהודים בשנים 1903-1906. הזכרנו את השנים 1917-1921, כשהמושיעים לכאורה מרוסיה, חמושים בנשק, רצחו יהודים.

חזינו בהתחדשות פולין, ידוע לנו כי במינסק, וילנה, לידה, לבוב וערים אחרות, נשפך אז דם יהודי, ומרחץ הדמים לא פסח גם על דומברוביץ. אחיו של ברל שפירא, בנו של יעקב-הירש זולוטיר, בנו של דודל פוזנר, בנו של ישראל יסניצר ואחרים, הועמדו אל הקיר ללא סיבה ונורו. ראינו את התלויים אשר בלחובצים, שותפים לשחרור פולין, תלו ברחבי פולסיה. סברנו, כי במקביל לכנופיות המרצחים או בעקבותיהם, צועד הצבא האדום שהקיז דם רב, והיו בו אז גם לוחמים יהודים מדומברוביץ שחלקם נפלו בקרבות על גירוש הכנופיות. אף שהצבא האדום רק נכנס ויצא ונכנס לדומברוביץ, גבה הדבר קרבנות מן האוכלוסייה היהודית. יש לציין כי אותה תקופה (1917-1921), של נוכחות הצבא האדום, עברה ללא טלטלה, ללא מורא, ללא אפליית היהודים לרעה, ללא דרישות. באותה תקופה ישנו יהודי דומברוביץ בשלווה, היה להם מזון, היו שווים לכולם בעבודה – הכול הודות למשטר חדש ולבחורים יהודים בדומברוביץ שעמדו בראש.

בזמן הוויכוחים לאחר המלחמה האחרונה, שימשו העובדות הנ"ל טיעונים לטובת הישארות במקום.

ה. הניגון הקדוש

במשך 25 דורות של עריכת גלות בדומברוביץ, לאורך דרך החתחתים, האירה קרן אור אירועים מעציבים רבים, חיממה והעניקה כוח סבל. קרן זו הייתה רבגונית, כי ברחוב היהודי עיצבו גורמים רוחניים שונים את החיים היהודיים, ובדור שלנו היו כל המפלגות מחנכות.

למן המזרחי עד הבונד, כולם זקפו מעט את הגב היהודי השחות. הביאו מרצים שהסבירו את הבעיה שלנו, דיברו על ספרות, פוליטיקה, לאומיות ואנטישמיות. עם הספר למד תורה, אמר פרקי תהילים, קרא יידיש ועברית, התעמק בספרות זרה, קרא עיתון יומי. אך עד תחילת המאה ה-20 העקובה מדם, ינקו דורות של יהודים מאוצרות התורה, ושמונת הדורות האחרונים טבלו בחסידות.

ניגונים חסידיים, הייתה להם השפעה על כולם, ניגונים קדושים הלהיבו, והיו לחסידי דומברוביץ כמה ניגונים קדושים. הניגון של ר' אשר הגדול, שרו אותו בטכסי מלווה-מלכה מיוחדים, כשכולם זכו ממש לגילוי אליהו. הניגון הקדוש של ר' אהרן השני מקרלין, אותו שרו כל חסידי השטיבל בסעודה השלישית: "יה אכסף נועם שבת", כאילו ביקשו להדוף את החולין הקרב. ניגוני הבעל-שם-טוב, זימר אליעזר הזקן בהתלהבות של אמן, והמתפללים ראו את השמים נפתחים ושקעו בשכחה עצמית.

מלמד הגמרא שלי, ר' מאיר-זיסיה חומסקי מן הכפר ראן, שהגשים בתוכו את חסידות קוברין-סטולין, היו לו ח"י ניגונים קדושים (בשמחת תורה השתמש בחמישה, כנגד חמישה חומשי תורה, התחיל ב"ועל הכול יתגדל" וסיים במוצאי החג ב"אני מאמין"). בל"ג בעומר, בשעת ביקורו של הרבי מקרלין בדובה, היה ר' זליג צ'רניאק מוולדימירץ שר את הניגון הקדוש "רבי שמעון בר יוחאי", ועשרים מניינים נסחפו בהתלהבות אל העבר הרחוק.

שמחת תורה בבית הכנסת הקטן של טריסק. יוחנן היה צועק אל אחיו יוסל: "שיר כבר את הניגון הקדוש", ולא חסרה התרוממות הרוח. בבית המדרש של ברזנה, בשעת הילולה, היו נחמן פלד ואיציק-מאיר, מאריכים בניגון קדוש ומיד ליוו אותם העמלים: ברל הצהוב, שמואל הצהוב, אברהם בעל העגלה. כולם האריכו בניגון שקיבל ר' נחומצה מקודמיו, ניגון הטיש של ברזנה.

והניגון הקדוש האחרון, שדור החורבן התענג עליו במשך שני עשורים. אני חוזר לשבת מסוימת, בשני השטיבלך של סטולין פשטה הידיעה על בואו הצפוי של הרבי לדומברוביץ, לשבת. אנחנו, נערי החדר, חשנו בזה כאשר הרבי שלנו, ר' שלמה-חיים (החדר היה בבית משה בורודאטש, בקצה רחוב בית הכנסת), החל להאיץ בנו ללמוד עד יום שלישי את הקטעים הקשים ברש"י, כי ביום רביעי או חמישי יש ללכת לבית משה-הירש לקבל את פני הרבי. וכך היה. ביום חמישי, נתקלתי בעדה גדולה שנעה ברחוב וורובין. פני כולם נהרו שעה שהתקהלו סביב מרכבה שזהרה מתוכה דמות הרבי. בין המלווים הבאים היה גם ר' יענקל טלחנר, זמר החצר של הרבי ויוצרים של ניגונים חסידיים. חסידי דומברוביץ הקיפו אותו בחדווה, בידיעה כי בשבת תשרה השמחה.

בליל שבת, בשטיבל, היה הטיש של הרבי מיושב חסידים, התייחדו מהם שלושה מנייני זקנים הנוהים אחרי ה"בית אהרן", וסבי בתוכם. השטיבל היה גדוש אדם, גם עזרת הנשים מלאה נשים. הפלוש גם הוא היה מלא. בכל פינות השטיבל שרו חבורות חסידים ניגונים חדשים עד שהורגשה תנועה: מובילים את הרבי אל הטיש. לאחר הקידוש של הרבי, לאחר השיירים, החלו הזמירות אותן שר מנחם החזן בחדווה ומתוך השתפכות הנפש. לאחר שיחת הרבי עם המסובים לשולחנו, נשמע ניגון חדש של יענקל טלחנר: "מה ידידות מנוחתך" במתיקות רבה והשפעה על העדה, כולם דבקו למקומותיהם. בעיני כל נצנצו שלהבות, על פני כולם השתפכה שמחה, ובמילים "מעין עולם הבא יום שבת מנוחה" יצא הקהל בריקוד נלהב.

חסידי דומברוביץ שרו את ניגוניו של יענקל טלחנר, במשך שנים, בהשתפכות הנפש. סביב שולחן השבת של אבי, בסעודה שלישית, שרו את ניגוני יענקל טלחנר. גם בארץ ישראל שרים חסידי קרלין, בשבת מברכים, את "יחדשהו", בניגון של טלחנר. בנדודיהם ביער בזמן החורבן, מלמלו יהודים פיסות מניגוניו, והיו נרגעים. ב-9 במאי 1945, כשנחוג הניצחון על הגרמנים באדמה הרוסית השוממה למחצה, זימר קומץ השורדים היהודים בפולסיה, בבכי, מניגוניו המלבבים והעצובים.

יענקל טלחנר נפטר, הרבי המכונה הינוקא הקדוש, נסתלק, אך בניו הצדיקים המשיכו לנהל את החצרות בוהלין ופולסיה, ובימי חג מיוחדים שרו ניגון קדוש המרומם את הנשמה. בעניין קדושת הניגון, הילכו נוסחאות שונות, אך הדור השחוט שר את הניגון וגם בישראל אנחנו שרים אותו, כי דומברוביץ החיה שרה אותו וגם קהילות רבות.

י' בן זכאי הבקיא באירועי חצר סטולין, כותב על מקור הניגון ומספר: כאשר נפטר נעים זמירותיו של הינוקא הקדוש, ר' יענקל בלהושר, הייתה כל העדה שרויה באבל, השירה פסקה והשמחה נפגמה. כעבור זמן, כשהרבי מסטולין היה בקוידנוב בשמחת בר מצווה אצל הרבי, שמע את חסידי קוידנוב שרים "קשר תפילין". הרבי מסטולין נקשר אל הניגון ואמר אל הרבי מקוידנוב: "יש ברשותך כלי זמר מופלא, השאל לי אותו כי שלנו נשבר". השיב לו: "אתה דורש ממני יותר מדי, איך נוכל להישאר בלא נעים זמירות שלנו; אך כיוון שאין מסרבים לאורח, נחלוק: מל"ג בעומר עד אסרו חג יהיה ר' יענקל טלחנר במחנה שלכם, ולמחרת שמחת תורה ישוב למשרתו אצלנו".

בחצר סטולין הוקצו חדרים ליענקל טלחנר ולמשורריו. ר' יענקל מתייחד שם עם עולם הניגון ומפיק צלילים. כשהמבע הראשון מבשיל הוא קורא למשורר שלו, ר' נטע ב"ר בלהושר. ר' יענקל שר בקול דממה דקה במתיקות מלבבת, ור' נטע יעננו בקול. וכאשר הוא מושך מעולם השירה מבע נוסף, הוא קורא למשורר השני ר' מיכל זינגר, גונח אותו ברגש, ור' מיכל יעננו בקול. וכשמוכן אצלו המבע השלישי, הוא קורא למשורר השלישי ר' יצחק, שר בשקט וברגש, ור' יצחק יעננו בקול. תם ונשלם, כאשר שלושת המבעים מעובדים, שרים כולם יחד והקול עולה ממעמקים אל-על, והרבי יורד עם כינורו ומשתלב עם הליווי שלו, הכול מתמלא שירה, וכל הנשמה תהלה יה!

חולפים הימים מל"ג בעומר עד שבועות, נולד ניגון חדש לשבועות "יה אלי", ועד ראש השנה, ניגון שני "היום הרת עולם". התעוררות מופלאה נחה על ר' יעקב טלחנר. מל"ג בעומר עד שבועות יצרו ר' יענקל ועוזריו, בליווי כינורו של הרבי, שני ניגונים בבת אחת.

בשבועות התקבצו המוני חסידים, ובבית הכנסת הגדול של סטולין התכוננו לשמוע את הניגון החדש, הניגון של "יה אלי וגואלי אתייצבה לפניך". הרבי עומד מימין לארון הקודש והפמליה שלו משמאל. עיני כל ולבותיהם נשואים אל הבימה, שם אמורים ר' יענקל ומשורריו להתחיל לשיר. לפתע אומר הרבי: "ר' יענקל, שים לב שלא תחליף את היוצרות בניגונים". הציבור נרעש, כאשר ר' יענקל מתחיל לשיר "יה אלי" סרים משורריו מן הנתיב ומלווים בניגון של "היום הרת עולם". הרבי מצטעק: "תקלה, ר' יענקל!" אך המשוררים ממשיכים בניגון העצוב של "היום הרת..."

עצב השתרר בקרב המתפללים, הכול חשו כי אין זה סימן לטובה. כעבור שבועות אחדים חלה ר' יענקל, ושעה ששכב בבית החולים לא דיבר אל איש. בוקר אחד, התחזק לפתע, שר חרש ובמתיקות, בניגון הנכון, את "יה אלי..." והשיב את נשמתו הקדושה לבורא. בראש השנה ההוא שרו את "היום הרת..." בניגון הנכון של יציאת הנשמה של ר' יענקל, הניגון של "יה אלי..." וכך נוסף לח"י הניגונים עוד ניגון קדוש שאבותינו הקדושים התענגו עליו עד אשר הגיעו נשמותיהם הקדושות אל כיסא הכבוד, הניגון "יה אלי אתייצבה לקראתך".

מתוך: תוספות עמ' 778 – 809.

מנשה אונגר הרבי אומר וידוי עם יהודים על הקברים

הרבי ר' נחום-יהושע הלוי פצ'ניק, היה רב ורבי בעיירה דומברוביץ, לא רחוק מרובנה, מחוז ווהלין. מוצאו משושלת ברזנה, ויחוסו הרבני: מר' דוד המגיד מסטפן ומגזע צ'רנוביל.

המגיד מסטפן היה תלמידו של המגיד הגדול ר' דוב-בר ממזריטש וחתנו של המגיד מזלוצ'וב, ר' יחיאל-מיכל. המגיד מסטפן נכלל בחבורה הקדושה של המגיד ממזריטש. ב"דגל מחנה אפרים" מובאות תורות משלו, מהן אנו למדים כי היה גם מתלמידי הבעש"ט. ר' דוד, המגיד מסטפן, בנו של ר' שמואל הלוי, דור חמישי לבעל הספר טורי זהב, הגאון ר' דוד הלוי. המגיד מסטפן ר' דוד הלוי, נפטר ביום י"א בתשרי תקע"א (1811). לאחר פטירתו היה בנו ר' מיכלה לרב ורבי בברזנה. הוא הוזמן בידי הפריץ, גרף מלינסקי, להתיישב בברזנה.

באותם ימים כבר התפרשה חסידות באזורים שונים. במקום בו גר אדמו"ר, התעוררה העיירה לתחייה. חסידים באו אל הרבי, ולתושבים במקום הייתה פרנסה. לפיכך חיפשו הפריצים אדמו"רים שיבואו להתיישב בעיירותיהם הקטנות (חוקרי חסידות התעלמו מעובדה זו). גם אל ר' מיכלה שגר בסטולין, באו שליחי הגרף מלינסקי (ת"ר לערך, 1840) והזמינוהו לבוא לברזנה לגור בה. ניתן לו בית גדול מתנה. ר' מיכלה פצ'ניק התיישב בברזנה.

המסורת למקור השם פצ'ניק, של ר' מיכלה: באותם ימים החלו לתת ברוסיה שמות משפחה ליהודים. נכנס אל ר' מיכלה פקיד ממשל בלוויית הסולטיס (ראש העיר) ושאל מה שם המשפחה שהוא חפץ בו. ר' מיכלה היה טרוד באמירת תהילים נלהבת, הוא לא הבחין בהם בכניסתם. אמר הסולטיס: הוא "פצ'וני" (יהודי שרוף) רשם הפקיד: פצ'ניק כשם המשפחה (מפי הרב אהרן פצ'ניק, מנהיג מזרחי באמריקה [עלה לישראל ב-1960], בנו של ר' נחום-יהושע הלוי פצ'ניק).

הרבי, ר' מיכלה מברזנה, נפטר ביום ט"ז באלול תר"ט (1849). לאחר פטירתו, היה בנו, ר' יצחק (איציקל) פצ'ניק, רבי. הוא היה חתנו של הרבי ר' אהרן מצ'רנוביל.

לרבי מצ'רנוביל, ר' אהרן טברסקי, היו שתי בנות פרלה ופייגלה. את הראשונה השיא לרבי מברזנה ר' איציקל ואת השנייה לרבי מצ'ורטקוב ר' דוד-משה.

ר' מיכלה היה עני מרוד. מספרים שכאשר הגיע מועד החתונה יצא ר' מיכלה מברזנה, בדרכו לצ'רנוביל, בעגלה מחופה למחצה וסוס מתפגר. בעגלה ישבו הרבי, אשתו הרבנית והחתן ר' איציקל. בכניסתם לצ'רנוביל באו לקראתם חסידים רבים, לקבל פני החתן והמחותן. כיוון שהמחותן ישב בעגלה פשוטה וישנה, לא הבחינו בו. החסידים שבו לצ'רנוביל עצובים – החתן והמחותן לא באו. בינתיים באו הרבי מברזנה עם החתן לאכסניה שהוכנה למענם מראש בצ'רנוביל.

בצ'רנוביל הייתה חצר רבי עשירה, כשנודע לחסידים כי המחותן בא בעגלה דלה, החלו לצעוק שהמחותן עני מרוד ויש לבטל את השידוך. הרבנית מצ'רנוביל נכנסה אל הרבי ואמרה לו לבטל את השידוך. הצטעק הרבי: "עם מי אנחנו משתדכים, עם סוסים או עם אנשים? החתן הוא עילוי גדול!" והחופה הוצבה.

הרבי ר' איציקל נפטר בט"ז באלול תרכ"ה (1865). בנו ר' שמואל, היה לרבי. ר' שמואל היה בן שבע עשרה בלבד, הבכור. נותרו יתומים, שלושה בנים וארבע בנות. נסעה אמו אל אביה, הרבי ר' אהרן מצ'רנוביל, והוא הסמיך את נכדו לרבי. ר' שמואל היה רבי בברזנה חמישים שנה. היה חמיו של הרבי הזקן מבלז, ר' יששכר-בר רוקח. נפטר ביום י"א בטבת תרע"ח (1917) לאחר המהפכה הבולשביקית.

לאחר פטירתו, היה בנו, ר' נחום-יהושע, לרבי. ר' נחום-יהושע היה חתנו של ר' אלתר-מרדכי ספרד מאוסטראה. הוא קיבל סמיכה מן הגאון ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק. חמש עשרה שנה היה סמוך אל שולחן חמיו, ונעשה רב בדומברוביץ. כינויו היה: הרבי מברזנה. הרבי ר' נחום-יהושע היה רב הכולל של שמונה קהילות: סארני, ברז'דץ, קליסוב, אנטונובקה ואחרות. נודע בפעילותו למען הכלל, היה חבר אגודת הרבנים בפולין. בשנים האחרונות היה תומך נלהב ביישוב ארץ ישראל ואף חתם על קול קורא בשם המחלקה החרדית שייסדה קרן הקיימת לישראל, זה היה צעד נועז באותם ימים. הרבי מברזנה גם היה בעל מנגן גדול, אחד מניגוניו נדפס בספרו של נחמיה וינוור אנתולוגיה של מוזיקה יהודית, שיצא בניו יורק.

י"ג אלול תש"ב, עם שחר, כותרה העיר באנשי גסטפו ושוטרים אוקראינים. הוציאו את היהודים מן הגטו והובילום לשדה ריק בפאתי סארני, הרבי הלך בראש העדה. הנאצים גידרו את השדה בתיל דוקרני ובמשך שלושה ימים הביאו יהודים מעיירות שונות בסביבה. הנאצים אמרו כי ירכזו את כל היהודים וישלחום למקומות עבודה שונים. היהודים נוכחו לדעת כי הופלו בפח, והנועזים, צעירים אמיצים, שהביאו עמם בסתר מספריים וצבתות, החלו לחתוך את הגדרות. בשעת מעשה נפגעו מכדורי הנאצים. בעקבותיהם באו אחרים, פרצו את הגדרות ויצרו פרצות. במקום נערמו גופות מתים, אנשים רצו על גביהן, בדרך זו ניצלו כמה עשרות יהודים.

למחרת, י"ד באלול בבוקר, כשנראו חיילים נאצים עם מקלעים, הבינו כי הסוף קרב. עד ראייה, הרשל גרינברג מרוקיטנה, שניצל בנס (עלה לישראל), סיפר על אשר אירע:

הנאצים הכו את היהודים מכות נוראות וציוו עליהם להתפשט. הם בחרו כמה יהודים לאסוף את הבגדים המושלכים ולהניחם על עגלה. הרשל גרינברג ניצל, הוא הסתתר בעגלה תחת הר בגדים. בלילה לאחר השחיטה, כשהובילו את העגלות לעיר, קפץ מן העגלה וברח אל הפרטיזנים ביערות.

הרשל גרינברג סיפר כי ניגש אל הרבי ולקח ממנו את בגדיו. הרבי, ר' נחום-יהושע, התחנן אל הגרמנים שיניחו לו להיכנס אל הבור בטלית קטן וכיפה. נאצי החל להכותו מכות רצח. זרזיף דם נתמשך לאורך הנתיב בו הלך הרבי אל הבור.

16,000 יהודים נספו באורח אכזרי בידי הנאצים, בהם הרבי ר' נחום-יהושע, הרבי מברזנה-דומברוביץ ואשתו הרבנית הינדה-פרל, בנו ר' יצחק ואשתו הרבנית פריידל ושלושה ילדיהם הקטנים, ועמם מספר רב של רבנים. הי"ד.

נדפס בניו יורק ב"דער טאג מארגן זשורנאל", 9.8.1959, מובא כאן תקציר. המערכת

מתוך: תוספות עמ' 810 – 813.

אברהם פרנקל סבתי נחמה-נישקה ומשפחתה

אצלנו בדומברוביץ היו אנשים מעוגנים היטב וקשורים זה בזה מדור לדור. בת השתייכה לאמה ואב לבנו. מקלעת פיזית ורוחנית של שלושה-ארבעה דורות קשרה את הדורות בעיירתנו הקטנה, ברחמים ודאגה, נכונות להקרבה ומסירות עד לשכחה עצמית.

סבתי נחמה-נישקה, ילידת פינסק, נישאה בת שש עשרה לסבי יעקב פליישון, ממשיכם של דורות קודמים בדומברוביץ. בת עשרים וחמש התאלמנה סבתי, אם לחמישה ילדים יתומים. בתום שלושים ימי האבל, החלה במשפחה הדאגה לקיום האלמנה הצעירה היפה ויתומיה. אביה העריך כי בדומברוביץ היא זרה ורצה את הבת בקרבתו כדי לדאוג לה באורח זמני, ועם הזמן אולי להשיאה שוב. אפשרויותי החומריות של האב מנעו הכנסת עוד שש נפשות לביתו, הסכימה אפוא משפחת האח שנפטר לקלוט ארבעה ילדים, והאלמנה עם ילדה הצעיר תיסע עם אביה לפינסק.

האלמנה סירבה אף להרהר בזה, ולמחרת אמרה: "אבי היקר, ידידים חביבים של בעלי המנוח, ידוע לי כי רצונכם לדאוג לצרכי. אבי דואג לבתו, אך לא אהפוך את חמשת ילדיי האומללים ליתומים. רצה האל שיתיתמו מאביהם, יישארו לפחות עם אמם החיה". נשארה סבתי בדומברוביץ עם ילדיה, באלמנותה, עד זקנה מופלגת. ארבעה מילדיה, יצחק ואהרן, צביה ורסקה, גדלו תחת חסותה האימהית, נישאו והביאו לה נכדים. כולם חיו עד לשחיטה ונספו, למעט נכדים אחדים שעלו לארץ ישראל כחלוצים וניצלו. הבת החמישית של סבתא נחמה-נישקה, אמי מלכה, עלתה לארץ ישראל עם בעלה ר' שמריהו פרנקל, אבי, ועם הילדים. בן אחד של מלכה ושמריהו, אחי אשר, אשתו וילדו, נשארו לחסל עסקים וקיוו לבוא בעתיד, השיגה אותם יד היטלר והם נספו.

חנות המכולת הקטנה של נחמה-נישקה פרנסה לא את המשפחה בלבד, אלא הייתה מקור להקפת מצרכים לשבת לאלמנות רבות במשך עשרות שנים. לעובדה זו היו הדים כאשר בתה צביה, אלמנה אף היא, נפלה בידי אן-קה-וה-דה בקורוסטן בשל הברחה. עושה פאות מדומברוביץ היה בעמדת מפתח במשטרה, וכשהביאו לפניו את צביה למאסר, אמר לה: "זכור לי כי אמך, נחמה-נישקה, הביאה למשפחת הוריי הענייה מצרכים לשבת, ראויה את שתישארי חופשית".

קודם שעלתה אחותה מלכה לישראל, אמרה צביה: "מי ייתן ויפגשו ילדינו אתך בארץ ישראל. הברכה נתגשמה, סביב מלכה התקבצו לימים נכדיה הניצולים של נחמה-נישקה".

מותה של נחמה-נישקה כרוך באירועים טרגיים. גוי מדומברוביץ הרג בן של בנה יצחק, בן שחונן במעלות טובות וגם היה קרוי על שם הרבי מסטולין, ר' ישראל'ק. האב יצחק, חלה מעגמת נפש. אמורים היו לנתחו בבית החולים היהודי בפינסק. יצחק ביקש את האם שתהיה לצדו בשעת הניתוח. נחמה-נישקה, נשקה למזוזה לפני נסיעתה ואמרה: "רבש"ע, אני, אלמנה נצחית, הקרבתי עצמי למען ילדי, בל תלך חלילה אם זקנה להלויית בנה, יוביל בני אותי, למנוחת הנצח שלי". אלוהים נענה לתפילתה, יצחק שב לביתו בריא למחצה, וכעבור זמן קצר ליווה את אמו נחמה-נישקה למנוחת עולם.

במקום בו עמד ביתה הקטן של נחמה-נישקה, בנה יצחק פליישון בית נוח ששימש בימי היטלר את היודנרט. לבעל הבית איציק, השאירו חדר צדדי קטן. בתקופת הגטו שררו בו צפיפות וצרות, פחדים ואימה. איציק פליישון נפטר יום קודם לשחיטה וזכה להיקבר בטהרה כנהוג בדומברוביץ מדורות. היהודים בגטו קינאו בו על מזלו, ולא ידעו עדיין כי למחרת תצא מבית המת, מן היודנרט, צעדת המוות של העיירה.

מתוך: תוספות עמ' 815 – 816.

מימין: יעקב פליישון,

דינקה שמידמן, פיגל ויצחק פליישון, ביניהם חתנם גדליה פוריה, פנינה פרנקל, אהרן קוטיק, למטה: אברהם ודינלה.

מניה ברמן (אסטר) כמעט שלוש שנים בחטיבת קובפק

קורותיי בתנועת הפרטיזנים עשירים באירועי גבורה ואבדן.

מחנה קובפק [קולפק] שבו נמצאתי, כלל חמישה בטליונים, בכל בטליון 1,000 לוחמים. כל פרטיזן תשיעי היה יהודי, שריד ממשפחה או מקהילה שנספתה. במשך קרוב לשלוש שנים של חיי פרטיזנים ניהלנו קרבות ניידיים, תקפנו חילות מצב גרמנים בעורף, בשטחי פולסיה, אוקראינה, ווהלין, גליציה. ניהלנו קרבות גלויים עם דיוויזיות גרמניות שנשלחו כנגדנו. השתמשנו בתמרוני הגנה מיוחדים, בהם נאלץ כל אחד מאתנו להיות אסטרטג לא פחות מן המפקד.

היהודים במחנה גדול זה, היו לוחמים בולטים שצעדו קדימה והיו ראשונים ליפול בקרב. אבי, אחי ואחותי נפלו, נותרתי לבדי ממשפחת פרטיזנים זו. היו עמנו האחים משה ואייזיק יפה (משה נפל ואייזיק חי). ניצלתי משום שחליתי בטיפוס ושכבתי ביער, במחלקה הסניטרית. כשעזבה היחידה בדרכה לאוקראינה, שוכנו החולים בכפר, באזור של הפרטיזנים. זה היה בלב היער בין העיירות החרבות: ללין, לוהישין, פוגוסט-זגרוודסקי. אנחנו, החולים, נשארו בהשגחת אוטריאדים של פרטיזנים מקומיים שהיה בקרבם רופא.

ברמן מנעם בת דב

שכבתי בכפר ברזניקי, כבר לאחר המשבר ועדיין עם חום ולא בהכרה מלאה. בראשי הסתבכו תמונות קשות של קרבות, קרבנות, מארבים עקובים מדם, יהודים שחוטים בדומברוביץ. ביום ההוא תקפו הגרמנים את האוטריאד שלנו וכל הפרטיזנים מיהרו אל היערות הבוציים. ואני, פרטיזנית יהודייה חולה ונרדפת, נשאיתי שוכבת לבדי בבית גויי. כל אנשי הכפר ברזניקי ברחו ליער.

גרמנים חמושים, עומדים ברובים מכוונים אליי. באותו רגע שבה אליי הכרתי, אני יודעת במדויק מה מצפה לי, אסור לי לפלוט מילה פן תתגלה יהדותי. הם צועקים אליי ואני שותקת. אני שומעת את מכוונות הירייה בכפר. העומדים מעליי נסוגו לפתע, ודאי סברו כי פרטיזנים חדרו לכפר. כשעזבו הגרמנים את הכפר שבו התושבים מן היערות.

זה היה תמרון התעיה גרמני, במטרה להוליך שולל את האוכלוסייה האזרחית. כעבור יומיים נתכסה האזור יחידות אס-אס, האוכלוסייה המרומה של ברזניקי נורתה, כולם כאיש אחד.

לנוכח האירועים ברחתי מן הכפר ליער הסמוך. התקרבותי לבית וראיתי משפחה יושבת אל השולחן ואוכלת. ביקשתי שיניחו לי לנוח ולהתחמם ושייתנו לי משהו לאכול. נתנו לי אוכל אך גירשוני מן הבית. התרחקתי לא יותר ממאה מטר, ראיתי גרמנים מקיפים את הבית, יורים במשפחה ומעלים את הבית באש על הגופות.

לאחר התקיפה האיומה וההרס שגרמה יחידת האס-אס, נותרו ביער שרידים בלבד, יהודים, בלארוסים ופולנים. ביער נשאר אוטריאד יהודי ובו 120 פרטיזנים שחימושם דל, והוא נרדף בידי אוטריאדים אוקראינים.

אוטריאד יהודי זה ביצע פעולות חבלה אחדות. הם גם השתתפו בתקיפת רכבת גרמנית באמצעים פרימיטיביים. מאה היהודים יצאו מן היער בלילה אפל, חפרו תחת תוואי הרכבת ובמוטות אלון הרסו את הפסים. רכבת נושאת תחמושת התהפכה עם הגרמנים שנסעו בה.

גם אני השתתפתי בתקיפת רכבת גרמנית בקרבת לויניץ-פרחונסק, שם פוצצו את מסילת הרכבת לאורך שני ק"מ, ורכבת תחמושת עם חיילים הושמדה.

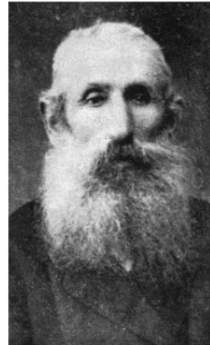
לבסוף פקד מטה הפרטיזנים על האוטריאד שלנו להתפזר לתוך אוטריאדים סובייטיים. הצטרפתי לאוטריאד שמשימתו לעקוב אחר מחלקות משטרה של האוכלוסייה המקומית ולהתחשבן עמן לאחר השחרור. ביולי 1945, הוצבתי לשירות באן-קה-וה-דה בפניסק ועבדתי שם תקופה ממושכת. לבסוף הגעתי בדרך לא דרך לאמריקה.

מתוך: תוספות עמ' 817 – 818.

דוד קרצמן זרקור על מוצאי ומכאובי

שלושה דורות של חיי משפחה בבית הוריי, בכפר קריוויץ הסמוך לדומברוביץ, חרותים עמוק בלב וביזכרון. לאחר דרך נדודים ארוכה של אלפי ק"מ, בסיביר הרחוקה ובאורל, בגרמניה הרצחנית ובאמריקה הדמוקרטית בה נטייתי אוהל חדש, באתי ב-1962 לארץ ישראל האהובה. מוקף בשרידי משפחתי השחווטה, שוב החלה כסיסה בלב והסתחררו לנגד עיניי המראות והדמויות שאינן עוד.

ישבנו שעות ארוכות בין יוצאי העיירה בישראל ושבנו לספר מעשיות על דור סב-סבי ר' נטע, מעשיות שהסבו נחת רבה בעיירתנו. בכאב לב הזכרנו את התמימות של יהודי דומברוביץ בסוף המאה ה-19, אמונתם הפשוטה הטהורה באלוהים ואדם, שותפות הרגש בעת צרה, דאגתם המתמדת למען עולם הבא – הכול היה כוח מדרבן למעשים טובים.

קראצמאן ר' מיכל, ז"ל.

סבא-רבא שלי, ר' נטע, הקדיש בזמנו לבית המדרש ספר תורה גדול עם איורי עץ חיים ועיטורים רבים. שמחה ואהבה, אימה ואמונה, נייעורו בקהל כאשר ספר התורה היה ביום כיפור, בזמן כל נדרי, בזרועותיו החסונות של סבי, ר' מיכל, שעה שעמד ליד העמוד סמוך לבעל התפילה, ועדת המתפללים העטופה טליתות זעקה אל השמים. גם מדרש רבה עב כרס ותיקון חצות עתיק שדפיו העבים ספוגי דמעות וכתמי טיפות חלב נרות של דורות קודמים, הותיר סבא-רבא ר' נטע, ירושה לבנו, סבי ר' מיכל קריוויצר. סבא נהג לשבת בשחרי חורף על שרפרף, מעט אפר על ראשו, למד ואמר מתוך הספרים תיקון רחל ותיקון לאה, והוסיף דמעות וגניחות לאורה העמום של עששת נפט מחופה באהיל תכול.

סבתי דינה, ניהלה בעצמה את משק הבית בחדרי הבית הגדול, במרפסת ובסוכה הקבועה; בעצמה ניגבה וצחצחה את הרהיטים הרבים הכבדים. הרהיטים היו בסגנונות שונים, תאמו תקופות שונות, מסוף המאה ה-18 עד סוף ימי ניקולאי. היו שם חפצי אומנות, גם גילופים מעשה ידי סבא. ארון ספרים מעוטר, היה מלא ספרים מאת

מחברים שונים, רבנים מתנגדים, ספרי מוסר, שיטות ישנות וחדשות. בארון נמצאו ספרים שסיפרו על המתרחש בגן עדן ואיך נראה הגיהנום, ספרים שהורו איך לנהוג בגיל עשרים ובגיל חמישים, ספרים על האדם על פני האדמה החטאה, ומה לעשות אם זוכים להגיע לשמונים. היו גם ספרונים בהם נראה בית המקדש שנחרב. שלושה שבועות, משבעה עשר בתמוז עד ערב תשעה באב, היו ספרי בית המקדש פרושים על השולחן הגדול המגולף, סבא היה מדפדף בהם באהבה, דאגה, עצב ותקווה כי במהרה בימינו יתחדש הכול. הוא היה מכנס סביב השולחן את סבתא, את אבא, את בתו היחידה ואת הדוד איציק, ודיבר אליהם, בעודו מורה באצבעו על נקודות שונות בבית המקדש אמר: "אשרי העין שראתה כל אלה", ונשטף בדמעות.

אבי נחטף בילדותי בידי קציני הצאר ניקולאי, במשך חודשים ארוכים שררה בבית חרדת מוות לחייו. זכור לי כי דיברו על עלילות שהעלילו על אבא, מעשים שמעולם לא עשה. חלפו חודשים רבים עד ששב אבא הביתה, מת למחצה, ופגש משפחה חולה ורצוצה. כעבור זמן-מה, כשפשטה במקום מחלקה צבאית מורכבת מזרמים פוליטיים שונים (1918), התנפלו על ביתנו גויים מכרים ובזזו נכסים ורכוש שלנו, קרעו את ספרי התורה. סבא ואבא ברחו כל עוד רוחם בם, רק כאשר השתלטו הפולנים על המצב, שבו הביתה והחלו לתקן את הקן ההרוס.

מאנס קרצמן בן מיכל ודינה, אשתו תמה ובתו באשה-חנה

כעבור שנים, שוב זעזעה חבורת המסיתים הפולנית ואפליית היהודים, את הבסיס הכלכלי של משפחתי. למרות זאת המשיכו המשפחה, ומשפחות אחרות בדומברוביץ, את חייהם בעיירה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

אני עזבתי את העיירה ביום בו קרב אליה הצבא הפשיסטי. רק לאחר המלחמה הוברר לי חורבן עיירתי ואבדן הקרובים לי. מה שעוללו ליהודים שליחי היטלר ועוזריו, שכנינו הגויים, לא היה השטן מסוגל להמציא. את אבי, מאנס, הכו למוות במקל, שני שכנים, ידידים לשעבר, כדי לקחת את מגפיו. את שכנתנו שרהלה עם ילדיה הקטנטנים השליכו גויים מכרים לקבר בעודם חיים, וביתרו את גופותיהם. ידידי ומכריי נספו בייסורים והותירו בלבי פצע עמוק שלא יתרפא לעולם.

מתוך: תוספות עמ' 819 – 821.

יוסף פרלשטיין בדמיך חיי!

דורות רבים יחלפו, אולי יהיה זה באחרית הימים, עד שיקום המשורר הגדול, הנביא המקונן, שיהיה מסוגל להביע את הצער הגדול, את הכאב של עם איוב הנרדף, עם הניסיון והנצח, שטוהר לא בשבעה אלא בשבעים מדורי גיהנום.

העם היהודי איבד שישה מיליון עד שקמה לו מדינה עצמאית משלו.

ולאחר שהתרחשו הנסים הגדולים, נס השרידות ונס התקומה, האם מסוגלים הניצולים לתפוס את הפלא הגדול, שאנחנו ממשיכים את שלשלת היותנו כאן?

במרוצת הדורות ובעתיד, יוותר מן הטרגדיה הגדולה שחוה העם היהודי, לא יותר מפרק בהיסטוריה העקובה מדם שלנו, עוד זכר לקדושים של עם הקדושים ותו לא!

הדבר מכאיב!

שאיפת הקדושים לנקמה לא התממשה! המשמיד, הרוצח, ממשיך בהתנשמותו השטנית וחרב מדממת בידו, והעולם שוכב לרגלי הרוצח וכמו תמיד הוא מתייצב לצד החזק, אף אם ע'צמה זו מתבטאת ברצחנות ובצימאון לדם.

כך בעבר, כך כיום, כך יהיה!

לא נותר לחלש אלא להסתפק בקינה, בבכי, בהתחזקות בחולשתו על ידי הקמת יד לנשפים, כדי שלנרות הימים הנוראים יתוסף נר, ולשלל חגי היהודים יתוסף חג האבדן.

פירורי מחשבות אלה עולים במוחי בשעת כתיבת מילים דומעות לספר יזכור ליהודי דומברוביץ והסביבה.

ברגע כזה צץ געגוע, מקיש בלב ומחיה את העבר. צפים ועולים הימים ההם, כאשר עוד הייתי ילד, ודמיוני לא היה מסוגל להבין את העבים הכבדים הקרבים לבוא על עמנו, ולא רצה לחשוב כי היפים בחלומות יירמסו באכזריות ברגליים נעולות מגף וכפף.

דומברוביץ!

וכי ניתן להביע ולתאר במילים את השמחה העגומה בשעת ההליכה על מדרכות העץ, בשוק הרחב, ברחוב שוסיינה [הכביש], ברחוב וורובין שהולך לכפרים ליטיניץ', סלץ, יסניץ, וילין, מיליטש ורבים אחרים, בהם חיו את חייהם יהודים תמימים ישרים?

וכי יש כוח המסוגל לעקור מן הזיכרון את כרי הדשא הירוקים, היערות, הנהרות, האגמים והשבילים בהם פסע הנוער?

חיי היהודים בעיירות פולסיה היו עגומים, אך מלאי נינוחות, תמימות, אהבת אדם וחוץ יהודי מיוחד.

כיום אין עוד חיים יהודיים במקומות ההם, קהילות היהודים מוטלות בעיי חורבות. לא נשמעים עוד הדי קולם של ילדים יהודים משחקים, לא נשמע עוד קול תפילה מבתי מדרש, מבתי יהודים לא מהבהבים עוד נרות שבת.

יש כמיהה לשכוח!

לשכוח את הפנים הרצחניות של איוון וסטפן, גבריל וירמול שחכנו ידיהם בהנאה בראותם את גסיסת חיי היהודים, ואת שכניהם הז'ידים מדממים למוות ומותירים להם נכסים ורכוש שלהם.

אך מי יוכל לשכוח? איך אפשר לשכוח?

כשחושבים על כך מתעורר רצון לזעוק זעקה רועמת, שיזדעזעו אמות הספים של העולם. כן, העולם, העולם שלא נרעד כשטבע העם היהודי בדם.

נותרה נחמה אחת בימים אלה: הזכות להנציח את הדמעות בהצבת נרות זיכרון לנשמות שהלכו מאתנו קודם זמנן, והזכות לומר קדיש.

יתגדל ויתקדש שמיא רבא!

מתוך: תוספות עמ' 823 – 824.

יצחק סולומון (הויכרך) משפחת סולומון (הויכרך) בקנדה

אחי, דוד ב"ר משה סולומון (הויכרך), עזב את דומברוביץ לפני מלחמת העולם הראשונה ויחד עם אשתו צביה הקים בית יהודי חם בוויניפג (קנדה). שניהם עבדו קשה מאוד עד שהסתדרו חומרית, וגידלו את שמונת ילדיהם (חמישה בנים ושלוש בנות) ברוח יהודית אנושית. ההורים נטלו עמם מביתם הישן את המידות היהודיות הטובות, במיוחד המידה לתמוך ולסייע לנצרכים, ונטעו בלבבות ילדיהם את המסורות הטובות של דומברוביץ. אחי דוד, היה פעיל ציבור חשוב בוויניפג, גבאי בית כנסת שסייע בבנייתו, נידב לצרכים חברתיים במקום ולקרנות למען ארץ ישראל.

בנם הבכור ג'ק, היה בחזית אירופה בזמן מלחמת העולם השנייה, לחם בהיטלריסטים, חזר פצוע ומת. הבן השני, איצל, עורך דין מוכשר, יהודי גאה ופעיל למען ישראל. הבן השלישי, בני, איש עסקים מוכר, עשה רבות למען האוניברסיטה העברית, שלח את ילדיו לבתי ספר עבריים בשעות אחה"צ וחינך אותם ברוח ישראל. הבן הרביעי, מאיר, פקיד ממשל בכיר, יהודי גאה, ידיד גדול לישראל. הבן החמישי מיקי, רופא עיניים, ציוני נלהב, פעיל בנושא הלאומי. גם בנותיהם של דוד וצביה, ובעליהן, הלכו בדרכי ההורים. כך נמשך חוט הזהב של מורשת אבות, מדומברוביץ אל קנדה הרחוקה.

אף אני ואשתי שרה תורמים למטרות הנזכרות לעיל, וגאים בכך שאנחנו הולכים בדרך הטובה שהולכה מעיירתנו דומברוביץ, אל המטרות החברתיות המועילות לכלל, לעם היהודי, למדינת ישראל.

דבר המערכת

להלן תמצית מעיתונות יידיש באמריקה, המספרת על תרומתם החשובה של שרה ויצחק סולומון (הויכרד) לקרן הקיימת לישראל:

יצחק ושרה סולומון מוויניפג קנדה, רשמו בצוואתם 100,000 דולר למען קרן הקיימת לישראל. שמותיהם יונצחו בחלקה של 1,000 דונם בגן שעשועים לילדים. שרה ויצחק נולדו בדומברוביץ (והלין), באו לוויניפג בשנת 1930, היו מוכרים שם כנדבנים גדולים ופעילים במוסדות חברתיים שונים, במיוחד בקונגרס היהודי הקנדי ובאיגוד העובדים היהודי הלאומי.

דירקטוריון הקרנות הלאומיות הישראליות, הזמין אותם לקבלת פנים מיוחדת בירושלים והציגם בפני נשיא מדינת ישראל.

הנשיא זלמן שזר קיבל אותם לשיחה במשרדו והביע את הערכתו לפועלם הציוני החברתי החשוב בתרומה של 100,000 דולר לקרן הקיימת לישראל, באותה הזדמנות ציין את פעילותם היהודית-חברתית הכללית בקנדה.

שארית הפלטה של דומברוביץ בישראל, התרגשה מן הכבוד שחלקו לבני עיירתם שזכו לעזוב את העיירה האומללה לפני החורבן, ולבנות בית חדש בקנדה הרחוקה. שארית הפלטה בישראל גאה בכל הניצולים בני העיירה בעולם, ובפעילותם של שרה ויצחק סולומון לטובת המדינה היהודית המתחדשת על אדמת ישראל.

מעשה זה ישמש ודאי ביטוי להנצחת הרוח היהודית-ציונית שריחפה על פני עיירתנו לפני החורבן הגדול, זכר לקדושי דומברוביץ שלא זכו לראות בתקומת מדינת ישראל החופשית.

מתוך: תוספות עמ' 826 – 828.

נולד בשנת 1890 בדומברוביץ (והלין). מאז 1905 באמריקה. משנת 1924 פעיל בעיתון "פארווערטס". נפטר מן העולם ב-16 במאי 1963 (כ"ב באייר תשכ"ג).

ספרים גדולים ייכתבו על חיים ליברמן. ספרים גדולים כתב הוא עצמו. עבר גלגולים שונים, כאדם, כיהודי וכסופר. כל חייו חיפש, חיפש בנרות דולקים לאור היום. מה חיפש? קודם כל את עצמו. בתקופה הראשונה של יצירתו הספרותית – החל בכך בגיל צעיר למדי – חיפש עדיין את האדם, את השליחות הספרותית. לימים חיפש את היהודי השלם בלבד ואת מקום היהודי בעולם.

בזמן הראשון, בשנות ה-20 וה-30 [של המאה ה-20], היו לו נושאים ספרותיים כלליים, דווקא מתוך הספרות האירופית והאמריקאית. לאחר מכן כתב אך ורק על נושאים יהודיים בוערים. לא ספרים בלבד, גם קונטרסים במובן הקלסי של המילה, כאשר כתב – במיוחד בתקופה האחרונה – טבל את עטו באש.

רבים היו מתנגדיו, מי שהוא חשבם למתנגדים, תכופות בשל סיבות לא מובנות, אולי לא מובנות לו עצמו. רומם משהו או משהו – היה מרומם כשם שהיה משליך – היה זה עד לב השמים. השפיל משהו או משהו, היה זה עד שאול תחתיות, הכול בקיצוניות.

אילו ליקט חיים ליברמן את כל אשר כתב, היו ודאי מאות ספרים. סגנונו היה מושלם, כתב בשפה קצבית, ציורית ואומנותית, כל אשר יצר, אפשר היה לכנס בספרים. אך רק חלק מכתביו ראו אור בספרים, נמנה אחדים: ספר על יוג'ין או-ניל; שדים במוסקבה; כשהעולם בער – שני כרכים, מבחר מאמרים משנות החורבן השלישי – יצירתו החשובה ביותר; שלום אש והנצרות; עורו, הבית היהודי בוער. מי שיכתוב על חייו ויצירתו של חיים ליברמן, יהיה עליו לעבור על כל מאמריו, רובם נדפסו ב"פארווערטס", האם ימצא בתמונה המלאה את השתקפות עתות המבוכה שלנו? לא. אך ימצא את עתות המבוכה שלנו לאור אישיות דינמית וקיצונית: חיים ליברמן.

נתבונן עתה מקרוב באיש, ביהודי.

פגשתיו לראשונה פנים אל פנים בביקורי הראשון בניו יורק בסוף 1933. ליברמן היה אסיר תודה על מאמר ביקורת חיובי שכתבתי על יצירותיו, עד אז כתבתי כבר פעמים אחדות בהתלהבות על ספריו, במיוחד ספרו על או-נל.

ליברמן אמר לי כי הוא נוהג לתת לאורח "גוד טיים" במשך הערב כולו. קיצוני היה גם בתחום האירוח. ליברמן לקח אותי לקונצרט מן המעלה הראשונה, לאחר מכן לבית קפה אלגנטי, והביאני למלון, כל הדרך הארוכה, במונית. אך כאשר במהלך הערב הזכרתי בהערכה את הסופר --- בוורשה, השתנה המארח החביב והיה לסטיריקן שנון, לא היה מסוגל להירגע. הכול בקיצוניות. מתיקות הנעמת הזמן, הפכה מרירה לדידי. בעתיד לא הייתה לי עוד חוויה מסוג זה עם ליברמן. הוא הביע התמרמרות על אנשים אך לא עוד בנשק המילה החיה אלא במודפסת.

פגישה פנים אל פנים עם אדם, עוררה בליברמן מידה יהודית עתיקה של רחמים, והוא נהג לדבר ברכות ולעתים השחיל מילה "קירי" בנימה כנה. אך הפגישה עם האיש בנושא רעיוני, במילה המודפסת, מיד הציתה בו את מידת הדין, מידה של קנא ונוקם.

תכופות, במרוצת השנים, נזדמן להגיב על אמירותיו של ליברמן, לתמוה על כתיבתו הכישרונית הקיצונית, לשון יידיש העשירה שלו, יכולתו לתרץ בק"ן טעמים את עמדותיו – אך נדיר שאפשר היה להסכים עמו לגמרי. תכופות הדגשתי זאת ברשימות ובמכתבים פרטיים. הנה תשובה של ליברמן לפליאתי על צורת אחד ממאמריו והתנגדותי לתוכנו (מכתבו הוא מ-25 באוגוסט 1941): "כל דור מת במדברו שלו, בודדים בלבד נכנסים לארץ המובטחת. אתה מאלה המתים במדבר".

מדינת ישראל, 1956. קונצרט של זמרת יהודייה מארגנטינה בתל אביב. אני מבחין מרחוק בליברמן עם אשתו הטובה, סוניה גורסקיה, שחקנית לשעבר בתאטרון של מוריס שוורץ; הכרתיה מווינה, שם למדה. הנה ליברמן, לא גבוה מאוד, שמן במקצת, דמות אופיינית ליושב אוהלים קבוע, פנים שמיות, עיניים מחייכות תמיד – תכופות גם בסרקזם קל. רצה המקרה, ובאולם היו גם שלום אש ואשתו מטילדה. מישוה לחש באוזני: "שתי להבות בגורן אחד. משהו יקרה כאן". "לא יקרה דבר – השבתי – גזלנים יהודים". ניגשתי אל אש. אש ישב בזהירות

ובנוקשות, כדי לא לפגוש את מבטי חיים ליברמן – המבקר החריף של ספריו הנוצרים. גם ליברמן נזהר בתנועותיו. אש אמר לי: "אני יודע כי ליברמן לובש לאחרונה ארבע כנפות, אשתו צריכה אפוא לחבוש פאה, בדוק בטובך אם כך הוא". כמנהגו, הצטחק חרש מהלצתו.

שנים אחדות קודם לכן ביקר אותי ליברמן קשות בטורו ב"פארווערטס". הרשימה נקראה: הצדיק האמתי, מחמאות לא היו שם. אך לעולם אין ברצוני לזכור אירועים כאלה זמן ממושך, רצוני לדבר פנים אל פנים עם הסופר איש הרוח. לגשת? אולי לא ישיב? אולי ישאיר את ידי הפשוטה, באוויר? ביקשתי חבר להכשיר את הקרקע. ליברמן השיב: ועוד איך! הוא רוצה לפגוש אותי. נפגשנו לראיון משונה, ראיון דיאלוג. ליברמן יאמר כל שהוא רוצה, ואני אדווח מילה במילה, גם אם יכאיב לי עד העצם, ואדווח גם את תשובותי, גם אותן מילה במילה. הדיאלוג נדפס בעיתונים וליברמן נתן את אישורו כי דבר לא שובש.

יירשמו אחדים משבחי ר' חיים ליברמן.

בניו יורק נערך פעם משפט חברים בשל עוול ספרותי. המתגונן השתייך לחבורה שלחמה נחרצות בליברמן. אך איש זה עצמו, היה בעבר חבר-מורה של ליברמן, יחד למדו גמרא. ליברמן מופיע למשפט. הכול בטוחים כי יוסיף אש למדורת ההאשמות, אך התברר כי ליברמן בא להגן. כולם מופתעים, המסנגר מצטדק: "הוא היה הרבי שלי".

אפיזודה נוספת: בחוגים הספרותיים בניו יורק מזדמן תכופות לאסוף תרומות למען חברים הנתונים במצוקה. סיפר לי חבר, העושה תכופות את מצוות האיסוף הקשה: "את כל רשימותיי פותח, וביד רחבה, חיים ליברמן". הקשוח ביותר במהלך הספרותי, והקל ביותר בפתיחת הכיס, ואין הוא גביר. אם תרם פעם למתנגד, רשם את השם – אנונימי".

ועוד משהו, אחרון, אישי: ליברמן הרהר תכופות בגורל מאמץ-לשון, יידיש. מי מסופרי יידיש אינו עושה זאת, גם כותב שורות אלה. באחד המאמרים, הרהר במיתוס הטרגי של היידיש, לשון שהיא, כמו פסל לאוקון ברומא, שזורה בלשון העם שיצאו מקרבו הנאצים. ליברמן הסביר בטורו, והבהיר לי עצמי את מחשבתי שלי, משום שהיה לו ידע

מעמיק בנושא, כמו לי. כשהיה רעיון קרוב אל לבו, נתן לו פרסום רב. טורו נקרא על ידי רבים.

ליברמן זכה לסיים את חייו בהרף עין. אומרים כי זכות היא. וזכה גם לסיים את כתיבתו בשני מאמרים: "הטוהר החדש", "הרהורים כבדים", מאמרים שהם ממש תמצית השוביניזם שלו, הכואב לו עצמו, בנושא היהודי-נוצרי. את המאמר השני השלים שעה לפני מותו. גם זו היא זכות. מסכים או לא מסכים.

אדם ויהודי, גיזר, מעיין לוחט, כמו הגיזרים בניו זילנד, שלפי חוק טבע עמוק חייב להתפרץ אחת לכמה שעות בזרם לוחט של מילים.

יכתבו עליו ספרים בעתיד, אולי אף בקרוב מאוד.

(לעצטע נייעס, תל אביב, 31.5.1963)

מתוך: תוספות עמ' 830 – 833.

יצחק פייגלשטיין סוף דבר

קידוש השם

בין כתבי יהודים שנספו באזור שלנו, מצויה רשימה של עשרות יהודים שנפלו מיד מרצחים שעה שהלכו להציל מסכנה יהודים אחרים. נציין כאן עובדות ספורות בלבד, שלא נזכרו בספר הזיכרון.

קידוש השם הוא הנכונות למות למען מטרות יהודיות או אנושיות. הרמב"ם מדרג: מתי חייבים, מתי אין צורך, מתי אסור ומתי עתידיים לתת את הדין על נכונות למות, אפילו שהוא קידוש השם.

יש כלל, כאשר נהרג אדם בשל יהדותו, נחשב הדבר קידוש השם. כאשר דרשו גויים רשעים מיהודים להסגיר יהודי חף מפשע למוות, והציבור סיכן את חייו ולא הסגיר – זה קידוש השם.

מקרה כזה התרחש באחת העיירות. אנשי הגסטפו באו לגטו ערב פורים ואמרו: "מחר פורים אצלכם, אנחנו רוצים לחגוג אתכם בנוסח הגרמני שלנו. תנו לנו יהודי אחד, נתלה אותו כמו שתליתם פעם את המן". כיוון שלא נתנו שום יהודי, עשו פורים בעיירה הקטנה, עשו מרחץ דמים.

בשנים האפלות ההן קידשו יהודים את השם כדי לכפר דם הרוגים יהודים או לנקום ברוצחים שרדפו יהודים. קידוש השם באותם ימים משמעו להסתכן בקרב בכנופיות הרצחניות החמושות, כדי להציל זקנים, אימהות וילדים יהודים מטלפיים רצחניות. קידוש השם באותן שנים משמעו ללכת מאה ק"מ בדרכים צדדיות, בכפרים אוקראינים רצחניים, לעבור ליד חילות מצב גרמנים ולהביא ליער רוצח יהודים.

הפרטיזנים היהודים 'אולשנסקי ושמעון פייקוב שמעו כי סמוך לכפר אוקראיני מסתתרים שני נערים יהודים. הם חצו את היער תוך הסתכנות גדולה, מצאו את הילדים והביאו אותם אל איש חווה שהטילו עליו אחריות לחייהם. כעבור שבועות אחדים הביאו את הילדים לבסיס הפרטיזנים ביער. כל זה אירע כאשר באוקראינה השתוללו כנופיות מרצחים על כל צעד ושעל.

קבוצת פרטיזנים יצאה לפעולת חבלה. כעשרה פרטיזנים, בהם יהודי אחד. תשעה חזרו, היהודי בלבד לא שב. אמרו כי נפל בדרך. הפרטיזנים היהודים ביחידה התחקו וגילו כי היהודי נורה בידי אחד מחבריו הפרטיזנים. קשה היה להוכיח, משום שהעד סירב להעיד. הפרטיזנים היהודים לא נחו עד שנמצאה ההזדמנות, הרוצח נורה ונקבר.

אשתו של ברל טורקניטש עונתה ונרצחה בידי גוי מסרניק, ידיד של ברל. בסרניק שהו אז שוטרים אוקראינים מן הגרועים וחיל מצב של אנשי גסטפו. הפרטיזנים היהודים לא נרתעו, הלכו אל הגוי בחווה ושילמו לו דם תחת דם. גם הורו לשכניו לספר בכפרים ששימשו מקלט לרוצחי יהודים, כי על רצח יהודי יושמדו כפרים שלמים.

הפרטיזנים היהודים שביצעו את נקמת הדם, הלכו במודע לקידוש השם, ואלה מהם שנהרגו בפעולות דומות, מתו על קידוש השם. חורה ומייסר, שחוגים מסוימים מפיצים בעולם מידע על יהודים בוגדים ומלשינים שהסגירו יהודים בידי הרוצחים הגרמנים.

לכן בספר יזכור שלנו רשמנו מקרים רבים של מסירות נפש וקידוש השם בהצלת חיי יהודים או בנקמה, מקרים המוכיחים גבורה, טקטיקה וחכמה של הפרטיזנים היהודים במאבקם בגרמנים ובעוזריהם. אין זו רשימה מלאה אך ניתן לאמתה בישראל, שחיים בה גיבורים אלה. הפרטיזנים: 'י' אולשנסקי, אלק אבוגוב, פינחס גנזיל, יהודה צצקס, משה קובזלו, ברוך מנקובסקי, שמחה רוזנברג, נחמן טורקניטש, קאז, פורים, פלדמן, גליצקי, האחים והאחיות לנדאו, משפחת רוטנברג, פינחס ניימן, מודריק, שמעון פייקוב, אביו של לייבל פישמן ואחרים.

כבוד לזכרם של הפרטיזנים שמתו על קידוש השם ועצמותיהם פזורות בפולסיה. הודות למעשי הגבורה שלהם נותרה שארית פלטה ליהודי קהילת דומברוביץ שנכרתה.

שלוש גניזות של ספרי תורה מחוללים

הדרן עלך מסכת דומברוביץ והדרן עלך, דעתן עלך מסכת דומברוביץ ודעתן עלך.

אנו וצאצאינו וצאצאי עמך ישראל, שראינו במו עינינו את דומברוביץ השחווטה, עם שאר קהילות קדושות, שחוטות אף הן, לעולם לא נשכח

את "ופקד פקדתי" – כיצד אנשי דמים ומרמה, שדים מבאר שחת, פקדו במיתות משונות ואכזריות את עמך ישראל: גברים ונשים, זקנים וזקנות, אבות ואימהות על עולליהם וטפם, אחים ואחיות, בני ישראל ובנות ישראל; שרפו אנשים חיים, קברו אנשים חיים, חנקו והרגו ללא רחם.

יתגדל ויתקדש שמיא רבא!

בזמן ההוא הייתה השכינה בהסתר בעולמות הרחוקים והקב"ה ברא ויצר עולמות עליונים, אך בעולמות קרובים ותחתונים התרוקן האיש מכל קורטוב של אמונה וניצוץ אלוהי, השליטה כאן הייתה בידי השטן האשמדאי והמשחיתים שלו, והם עשו בנו טבח והרג. אבל עתיד לאחיא מתיא ולמבני קרתא דירושלים ולמעקר פולחנא דאשמדאי ולאתבא פולחנא דשמיא לאתריה בחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב [כך במקור].

כך נכתב בגמרות עתיקות, מדרשים אהובים, ספרי תורה קדושים שחוללו בידי הרוצחים. מיריעות קדושות עשו הטמאים ריפוד למגפיהם וכיסויים לסוסיהם. מאות ספרי תורה בוהלין נפרשו והתגוללו על מדרכות רובנה ועליהן הכיתוב: "ניצחון להיטלר". כשגירשו הפרטיזנים את אנשי האס-אס מרובנה, ליקטו פרטיזנים יהודים מדומברוביץ ומסרניק בבכי את היריעות המחוללות ואת ספרי התורה הרמוסים. בנו מערה בבית העלמין של רובנה, סמוך לקברו של הצדיק מברזנה ר' מאירל, ועשו שם גניזה. יהודי בשם שוסטר וי' פ' מדומברוביץ, אמרו בשעת מעשה קינה על ספרי התורה וקדיש, קברים בני מאות שנים בכו עם החיים. הקדיש הזועק, של חיים ומתים גם יחד, ביקע לבטח רקיעים. כולנו חשנו ממש, כי הכול-יכול בוכה עמנו ובת קול מתפשטת: "אוי להם לרשעים מעלבונה של תורה".

בעיירה רפאלובקה חשפנו בדיר חזירים יריעות קרועות של ספרי תורה, מרוחות בצואה. אספנו את היריעות השלמות והרכבנו "תורת השם תמימה", ספר תורה זה, הביא יצחק ז'וק לישראל, לבית מדרש קטן (על שמו) בקריית חיים. היריעות המחוללות המרקיבות, עם הדם הקרוש עליהן, הוכחה כי יהודי המקום קיימו את הנאמר: "נהרגים וספרי תורה בזרועותיהם", ליריעות אלה, בנינו בבית העלמין של רפאלובקה מערה

ועשינו גניזה נוספת. י' פ' אמר צידוק הדין חדש וחש כי הרוגי מלכות מכל הדורות נתכנסו סביבו, והם מבכים עמו את עלבון התורה.

הגניזה השלישית. נכחו בה מניין יהודים מדומברוביץ ויהודי אחד מווילנה (הוא סיפר לי על גניזה זו). כולם, כאודים שחורים לוחשים, נותרו בחיים המרים לאחר שרפה נוראה שהקיפה ערים, ארצות, יבשות. היו בקבוצה זו מרדכי פליישון, יצחק פלדלייט, ברקו פרלשטיין, חיים הוכמן, יוסף פצ'ניק, שמואל קליגון, משה קובזלו, קבוצה חמושה בשני מקלעים המכוונים ליער דוקרובסקה, עדיין מקום פורענות באותם ימים, הסתתרו שם עדיין רוצחים אוקראינים. היהודים עטפו בבד ספר תורה מחולל פסול, שרפו אותו ועשו גניזה מן האפר הקדוש, בקבר חפור. בבית העלמין קרא אחד היהודים מגילת איכה על הקבר הפתוח וקונן על שקיעת היהדות, הקב"ה ודאי הסתיר אז את עינו. בשעת הגניזה-שרפה הזו, ראה מניין היהודים בבירור גווילין נשרפים ואותיות פורחות באוויר...

עמ' 922 – 925.

קבורה-גניזה של ספרי תורה ברובנה

על קבר האחים לאחר המלחמה

יהודי היער על קבר האחים בסארני

ניצולֵי־דומברוביצה ליד קבר־האחים בסארני (1945)

ליד קברי'האחים בסארני, שם נקברו קדושי דומברוביצה.

גיא ההרגה, 2002. התצלומים באדיבות זליג ברקאי

מצבה מן התקופה הסובייטית

קבר אחים ומצבה חדשה

קבר אחים, מצבה חדשה לצד קטע מצבה מן התקופה הסובייטית

קבר אחים וקטע מצבה מן התקופה הסובייטית

Тут заховані наші батьки, брати, сестри
родичі, по-звірячому вбиті німецькими
фашистами 27 серпня 1942 року
Вічна пам'ять загиблим.

לזכר

יהודי סרני, רוקיטנה,

דומברוביצה והסביבה

שעונו ונרצחו ע"י

הנאצים הגרמנים

ועזריהם ימ"ש

ב-י"ג-י"ד באלול תש"ב

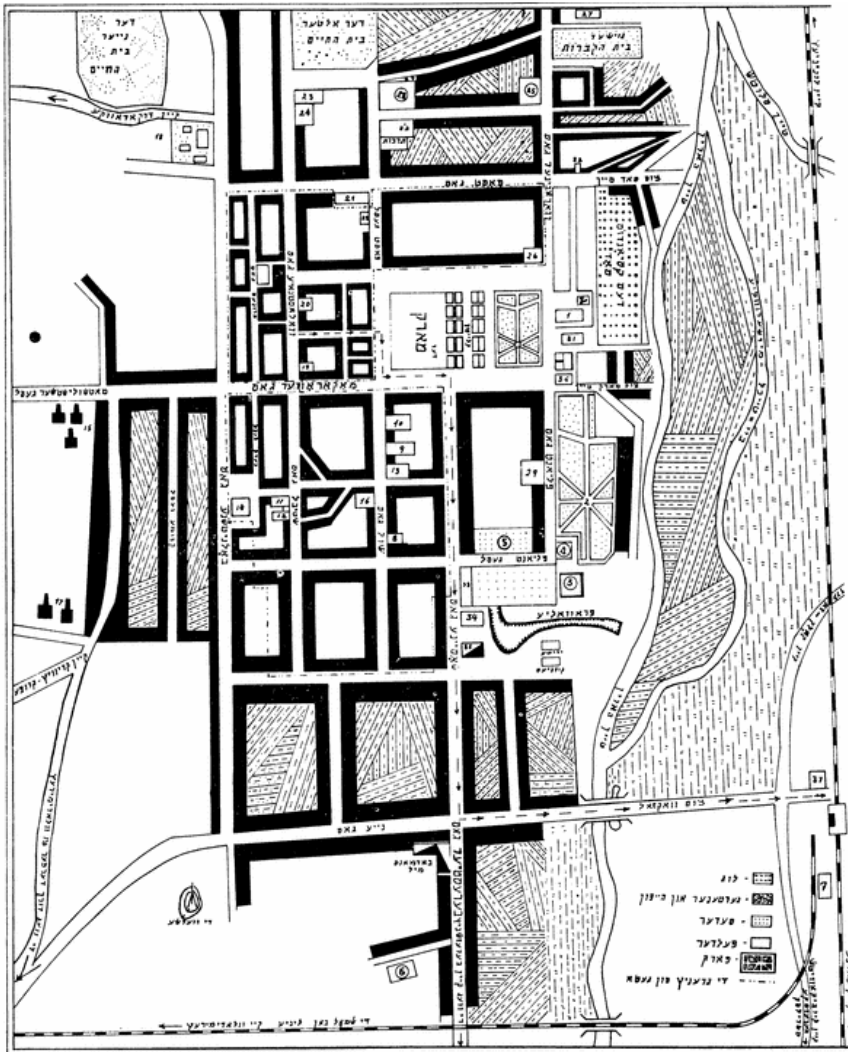
26-27.8.1942

ת . נ . צ . ב . ה .

הוקם ב- 2002

נוסח הכתוב על גבי המצבות החדשות

מפת דומברוביץ

דומברוביצה — תכנית העיר

השרטוט הורכב לפי הפרטים שהועלו מן הזכרון ע"י י. פייגלשטיין וחברי ועדת המערכת

מקרא המקומות המסומנים במפה

- 1 הכנסייה הפולנית
- 2 הפליאנט
- 3 הכנסייה מעץ
- 4 המפקדה הגרמנית
- 5 הבוסתן של סלוצקי
- 6 הקפלה (רחוב ברסטיה)
- 7 המנסרה של שניידמיל
- 8 בית הרב מסטולין
- 9 בית הכנסת הגדול
- 10 תחנת כיבוי אש
- 11 השטיבל של חסידי סטולין
- 12 בית התפילה קורייסקי
- 13 בית המדרש של ברזנה
- 14 בית המרחץ
- 15 משרפת לבנים
- 16 בית התפילה של טריסק
- 17 משרפת לבנים
- 18 בית החולים
- 19 בית הרב מברזנה
- 20 היודנט (בית פליישון)
- 21 משרד הדואר (בית ברזוך)
- 22 הבנק היהודי
- 23 בית הכלא
- 24 בית המועצה (וולוסט)
- 25 המועצה האוקראינית
- 26 בית המרקחת היהודי
- 27 בית הספר הפולני
- 28 כנסיית האבן
- 29 המשטרה האוקראינית
- 30 בית הכומר הפולני
- 31 בית האורגניסט
- 32 מצבה עתיקה
- 33 בתי הכומר
- 34 בית הספר שאבאסובקה [לבאי שבת, נערים עובדים]
- 35 טחנת הקמח של ניימן-גנזיל
- 36 האכסניה של גוטליב
- 37 המנסרה של הלר

חלקי הגטו

הגטו נחלק לשניים. משני צדי רחוב מקרוב (ללא יציאה לרחוב). **מחצית אחת** הקיפה את הרחובות: צד אחד של הרחובות: בולניטשנה, קולודיזנה, וולוסטנויה, הדואר, וורובין (מרחוב הדואר עד פינת השוק). שני צדי השוק (פינת וורובין עד פינת מקרוב, ללא מוצא לשוק). סמטאות פנימיות כלולות. **המחצית השנייה** הקיפה את הרחובות: צד אחד של רחוב שוסינה, רחוב בית הכנסת, רחוב השטיבל, צד אחד של רחוב בולניטשנה, צדו השני של רחוב מקרוב (משוסינה עד בולניטשנה) הסמטאות הפנימיות כלולות. המעבר מחלק אחד של הגטו לחלקו השני, היה במקום בו הפריד רחוב מקרוב את רחוב השטיבל מרחוב המועצה.

מפתח כינויים הנגזרים משמות מקומות

שם המקום	הכינוי
אוסטרובצ'י	אוסטרובצ'ר
בילה	בילר
בלהושה \ בלגושה	בלהושר
ברז'קה	ברז'קר
ברסטיה	ברסטיר
דובה	דובר
דומברוביצה	דומברוביצר
הורוויץ	הורוויצר
זאלוז'ה	זאלוז'ר
זאלישין	זאלישינר
זלוטיה	זלוטיר
זמרוצ'ניה	זמרוצ'ניר
חינאצ'ה	חינאצ'ר
טֶלְחֵן	טֶלְחֵנֶר
טריפיטניה	טריפיטנר
יסניץ	יסניצר
ליטוויץ	ליטוויצר
מאצ'ולישץ'	מאצ'ולישצ'ר
סלובשנה	סלובשנר
סלץ	סלצר
פוזניה	פוזנר
צ'יפצ'וויץ'	צ'יפצ'וויצ'ר
קרופה	קרופר
קולקי	קולקר
קריוויץ	קריוויצר
ראן	ראנר
ריצקי	ריצקיר

תוכן העניינים

7	חיים ליברמן פריסת שלום מעיירתי
חלק א' מן העבר הרחוק והקרוב	
12	יצחק פייגלשטיין דפים מן העבר
73	אהרן פצ'ניק פרקים מימי מלחמת העולם הראשונה
100	מירה בן-דור (פצ'ניק) לזכר בית נעוריי
104	יודל פצ'ניק ההגירה לאמריקה
106	יצחק סולומון (הויכרד) זיכרונות מן הבית
חלק ב' דמויות ואורח חיים	
110	יצחק פייגלשטיין היה הייתה עיירה
152	זלטה מושר (לנדאו) זלמן מושר
153	יוסף-חיים חופשי (בייגל) צדקה ודאגה ליתומים
155	רייזל רוז'נסקי בית אבא-אימא
159	אברהם פרנקל קן השומר הצעיר
161	זלטה פלסקון קיבוץ ההכשרה החלוצי
162	מרדכי רובין זיכרונות של איש הכשרה
164	מוטל חרפק רישומים לעיירתי
165	סנדר דובר (פייגלשטיין) יהודים כפריים באזור
172	מאנס בורשטיין שירים על דומברוביץ
177	ישראל-מיכל שיימן עיירתי האהובה היקרה
חלק ג' פנקס השואה והנקם	
178	יצחק פייגלשטיין למען תזכור!
183	יצחק פייגלשטיין חוויתי על בשרי
250	חיים הוכמן זיכרונות מן הגטו ומן המסתור
259	לייבל פרלשטיין ביער בין פרטיזנים
265	שיינה רוזנברג אם ניצולה ושלושת ילדיה
272	דבורה ביאלר (לווין) כעכבר המבקש לו מאורה
276	סימקה סוסל דרך דומברוביץ-ברז'ניץ אל בורות סארני
281	שמואל קליגון מות גיבורים של נערה יהודייה
288	משה גילדנמן (דיאדיא מישא) נס שאירע לפרטיזן מדומברוביץ
291	[יצחק פייגלשטיין] פרטיזנים מספרים

חלק ד' ניצולים מספרים

360	מאנס בורשטיין ערב הסערה
362	מרים בודניק החוב הקדוש לזכור
364	סנדר ואלקון אילו ניתן היה לברוח
365	בצלאל הולצמן שתי משימות גבורה
367	בנציון ברמן במקל נדודים על פני רוסיה
372	סנדר שוורצטוך תחת אש מוות על גדת הדון השקט
375	עוזר לנדאו הפולקובניק היהודי והגנרל היהודי
376	בצלאל ברגר ארבע מיתות מיידנק
378	יוסף דובר (פייגלשטיין) בחזית בקרבות נגד הגרמנים
382	שמואל קצ'קה אני עוזב את עיירתי לנצח
386	יצחק פייגלשטיין ברחובות גלמודים ובתים שוממים

תוספות

436	יצחק פייגלשטיין עובדות שאין לשכוח
463	מנשה אונגר הרבי אומר וידוי עם יהודים על הקברים
466	אברהם פרנקל סבתי נחמה-נישקה ומשפחתה
468	מניה ברמן (אסטר) כמעט שלוש שנים בחטיבת קובפק
470	דוד קרצמן זרקור על מוצאי ומכאובי
470	יוסף פרלשטיין בדמייך חיי!
475	יצחק סולומון (הויכרך) משפחת סולומון (הויכרך) בקנדה
477	מלך רוויטש חיים ליברמן
481	יצחק פייגלשטיין סוף דבר

קישור לספר דומברוביצה הסרוק באתר ספרי הזיכרון של הספרייה
הציבורית של ניו יורק:

<http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1695>